



# RĂZBOIUL LUMII

EPOCA URII

NIALL FERGUSON

*biblioteca rao*



NIALL FERGUSON

# Războiul Lumii

Epoca urii

Traducere din limba engleză  
ALINA PREDESCU



*editura rao*

Descrierea CIP a bibliotecii Naționale a României

**FERGUSON, NIALL**

Războiul Lumii: epoca urii / Niall Ferguson; trad.: Alina Predescu. –

București: Editura RAO, 2011

ISBN 978-606-8255-52-1

**L Predescu, Alina (trad.)**

**821.111-31=135.1**

**Editura RAO**

**Grupul Editorial RAO**

**Str. Turda nr. 117-119, București, România**

**[www.raobooks.com](http://www.raobooks.com)**

**[www.rao.ro](http://www.rao.ro)**

**NIALL FERGUSON**

*The War of the World:*

*History's Age of Hatred*

**Copyright © Niall Ferguson, 2006**

**Toate drepturile rezervate**

**© Editura RAO, 2008**

**pentru versiunea în limba română**

**2012**

**ISBN 978-606-8255-52-1**

Pentru  
Felix,  
Freya,  
Lachlan  
și  
Susan

Ce ziceți voi acum, dușmani de moarte?  
Ei, Capulet! Ei, Montague! Vedeți  
Ce greu blestem pe ura voastră zace,  
Cum Dumnezeu vă bate prin iubire!

*Romeo și Julieta*, 5, III (tr. Șt. O. Iosif, 1956)

Ce sunet străbate de departe, din eter  
Murmurul tânguirii materne  
Cine sunt hoardele celea de roiesc, învelite în glugi  
Peste câmpii nemărginite, poticnindu-se în fisurile pământului  
Înconjurată doar de firul orizontului  
Care este orașul de dincolo de munți  
Fisuri, transformări și erupții în aerul violet  
Turnuri în cădere  
Ierusalim Atena Alexandria  
Viena Londra  
Ireal.

*Tărâmul deșertăciunii*, V (tr. Mihaela Niță, 2009)



## CUPRINS

Lista ilustrațiilor .....	11
Lista hărților.....	14
Introducere.....	31

### PARTEA I

Marele accident feroviar .....	71
--------------------------------	----

1. Imperii și rase .....	73
2. Orient expres.....	113
3. Linii de falie.....	142
4. Contagiunea războiului .....	180
5. Mormintele națiunilor .....	213

### PARTEA a II-a

Statale-imperiu.....	259
----------------------	-----

6. Planul.....	261
7. Ciudații.....	294
8. Imperiu din întâmplare.....	351
9. Apărarea a ceea ce nu poate fi apărat .....	388
10. Păcatul păcii .....	423

### PARTEA a III-a

Spațiu de ucis .....	463
----------------------	-----



11. Blitzkrieg .....	465
12. În oglindă .....	497
13. Ucigași și colaboratori.....	521
14. Porțile iadului .....	549

## PARTEA a IV-a

O victorie umbrită .....	589
--------------------------	-----

15. Osmoza războiului.....	591
----------------------------	-----

16. <i>Kaputt</i> .....	643
-------------------------	-----

Epilog: Declinul Occidentului .....	688
-------------------------------------	-----

Anexă Războiul Lumii în perspectivă istorică .....	742
--	-----

Surse și bibliografie.....	750
----------------------------	-----

Mulțumiri.....	801
----------------	-----

Indice.....	806
-------------	-----

## Lista ilustrațiilor

### *Setul I: 1900–1928*

1. „Harta raselor din Europa“ (1923).
2. „Pericolul galben“: desen din 1895, autor Hermann Knackfuss
3. Soldați europeni capturați în bătălia de la Yang-Cun, aduși în fața generalilor boxeri.
4. „*Bon Appetit*“: desen de origine germană, din martie 1904.
5. Victime și supraviețuitori ai pogromului, Odessa, 1905.
6. Arhiducele Franz Ferdinand întâlnindu-se cu demnitari bosniaci, la Sarajevo, pe 28 iunie 1914.
7. Gavrilo Princip și alți membri ai organizației „Tânăra Bosnie“ la tribunalul din Sarajevo.
8. Doi soldați din coloniile franceze din Africa de Vest în timpul Primului Război Mondial.
9. Prizonieri de război scoțieni, Primul Război Mondial.
10. Desen rusesc reprezentând negocierea păcii la Brest-Litovsk, 1917–1918.
11. O caricatură antisemită a lui Troțki din perioada Războiului Civil Rusesc.
12. Faleza de la Danzig (Gdańsk).
13. Trupurile copiilor armeni, Turcia, 1915.
14. Rudolf Schlichter, *Orori armene*, acuarelă pe hârtie, circa 1920.
15. Refugiați greci îngărămădiți pe docurile de la Smirna, fugind de trupele turcești, septembrie 1922.

## *Setul II: 1929–1942*

16. *Grosstadt* (1917), de Georg Grosz.
17. Sărăcie în perioada Marii Crize din SUA.
18. „Look, you boob...!”, George Bernard Shaw despre superioritatea comunismului sovietic.
19. Afiș ilustrând industrializarea sovietică.
20. Afiș ucrainean prezentând colectivizarea.
21. Afiș din Georgia, despre autodeterminare.
22. Prizonieri din gulag.
23. Jacob Abter, unul dintre membrii Societății pentru surdo-muți din Leningrad, executat în timpul Marii Terori.
24. O familie de etnie germană făcând o pauză de la muncile recoltei.
25. Ilustrație dintr-o carte pentru copii publicată de către Stürmer Verlag, în 1935.
26. Victor Klemperer.
27. Pașaportul diplomatic al lui Isaiah Berlin, document eliberat la 15 septembrie 1945.
28. Hershel și Rivka Elenberg.
29. Henryka Lappo înaintea deportării din estul Poloniei în Uniunea Sovietică.
30. Un afiș nazist din timpul războiului, punând atrocitățile pe seama „bolșevismului evreiesc”.
31. Cinci fete și femei evreice pe punctul de a fi executate lângă Liebau, în Letonia, în decembrie 1941.
32. Victime ale Violului din Nanking.
33. Un bărbat are grijă de niște copii răniți în raidul japonez asupra gării din Shanghai, 1937.

## *Setul III: 1943–1953*

34. și 35. Marja și Czesława Krajewski, ucise în experimente medicale la Auschwitz, în 1943.
36. Puterile Axei ca niște monștri: afiș american din vremea războiului.
37. Tătari în Armata Roșie.
38. Un soldat german imediat după Bătălia de la Kursk, în iulie 1943.
39. Afiș nazist destinat olandezilor.
40. Distrugerea Dresdei în februarie 1945.
41. „DI Moto”, o caricatură din *Seattle Post-Intelligencer*.

42. Natalie Nickerson, o lucrătoare din Phoenix, și craniul unui soldat japonez.
43. Două tancuri americane înaintând sub tirul obuzelor japoneze în Bătălia de la Okinawa, iunie 1945.
44. Un locotenent din marina japoneză este convins să depună armele la Okinawa.
45. Un soldat sovietic încearcă să fure bicicleta unei berlineze.
46. Soldați antrenându-se în Guatemala, pentru a combate Armata de Gherilă a Săracilor.
47. Copiii chinezi citesc din „*Cărțica Roșie*“ a Președintelui Mao.
48. Pol Pot îl întâmpină pe Deng Xiaoping la Phnom Penh, în 1978.
49. Milan Lukić în orașul său natal, Vișegrad, în 1992.

### **Mulțumiri pentru ilustrații**

- Ilustrația 1: preluată din *Source Records of the Great War*, vol. VII (1928).  
Ilustrațiile 2-6, 10, 12, 14, 37, 48: AKG Images, Londra.  
Ilustrațiile 7, 13, 15, 40, 43, 44, 46, 47: Arhiva Hulton/Getty Images.  
Ilustrația 16: © DACS 2006 (furnizată de Bridgeman Art Library).  
Ilustrația 21: Colecția David King.  
Ilustrațiile 25, 30: Arhiva fotografică a bibliotecii Mary Evans.  
Ilustrațiile 26, 38, 49: Empics.  
Ilustrația 27: Reprodusă cu permisiunea Curtis Brown Group Ltd, Londra, în numele Isaiah Berlin Literary Trust. Copyright © Isaiah Berlin Literary Trust.  
Ilustrația 28: Ty Rogers.  
Ilustrația 29: Dna H. Lappo.  
Ilustrația 33: Colecția Hulton-Deutsch/Corbis.  
Ilustrațiile 34, 35: Muzeul și memorialul Auschwitz-Birkenau.  
Ilustrația 42: Time Life Pictures/Getty Images.  
Ilustrația 45: Ullstein Bild.

S-au depus toate eforturile pentru contactarea deținătorilor drepturilor de autor, însă acest lucru nu a fost posibil în toate cazurile. În eventualitatea că vor fi notificați, editorii vor rectifica orice omisiune cu prima ocazie.

### **Lista hărților**

**Harta 1: Zona de rezidență a evreilor**

**Harta 2: Imperiul austro-ungar**

**Harta 3: Diaspora germană în anii '20**

**Harta 4: Granițele politice după tratatele de pace de la Paris, circa 1924**

**Harta 5: Imperiile asiatice în toamna lui 1941**

**Harta 6: Manciuria și Coreea**

**Harta 7: Al Doilea Război Mondial în Asia și Pacific, 1941–1945**

**Harta 8: Imperiul nazist, întinderea maximă atinsă în toamna lui 1942**

**Harta 9: Zona de rezidență și Holocaustul**

**Harta 10: Germania divizată, 1945**

Harta 1. Zona de rezidență a evreilor

- |                 |                  |
|-----------------|------------------|
| 1 Łódź          | 9 Konotop        |
| 2 Częstochowa   | 10 Pereyaslav    |
| 3 Sedlitz       | 11 Elizavetgrad  |
| 4 Białystok     | 12 Ekaterinoslav |
| 5 Brest-Litovsk | 13 Balta         |
| 6 Minsk         | 14 Ananayev      |
| 7 Mogilev       | 15 Kishinev      |
| 8 Goniel        |                  |





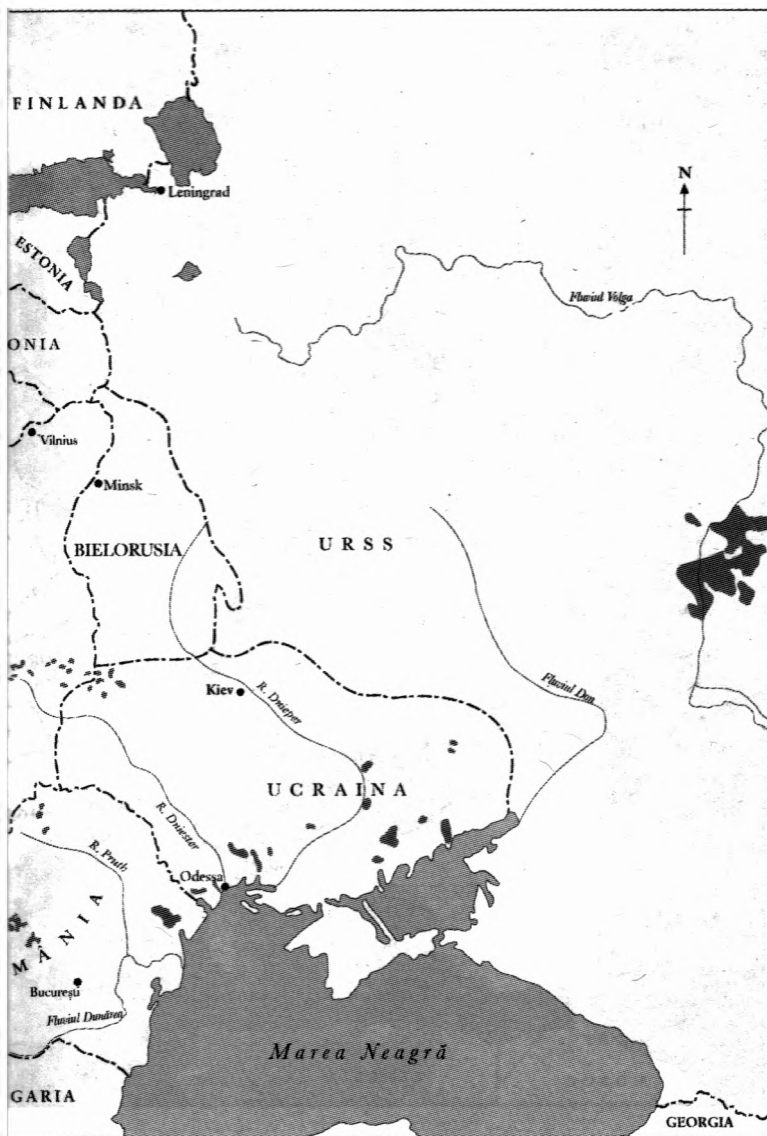
Harta 2. Imperiul Austro-Ungar



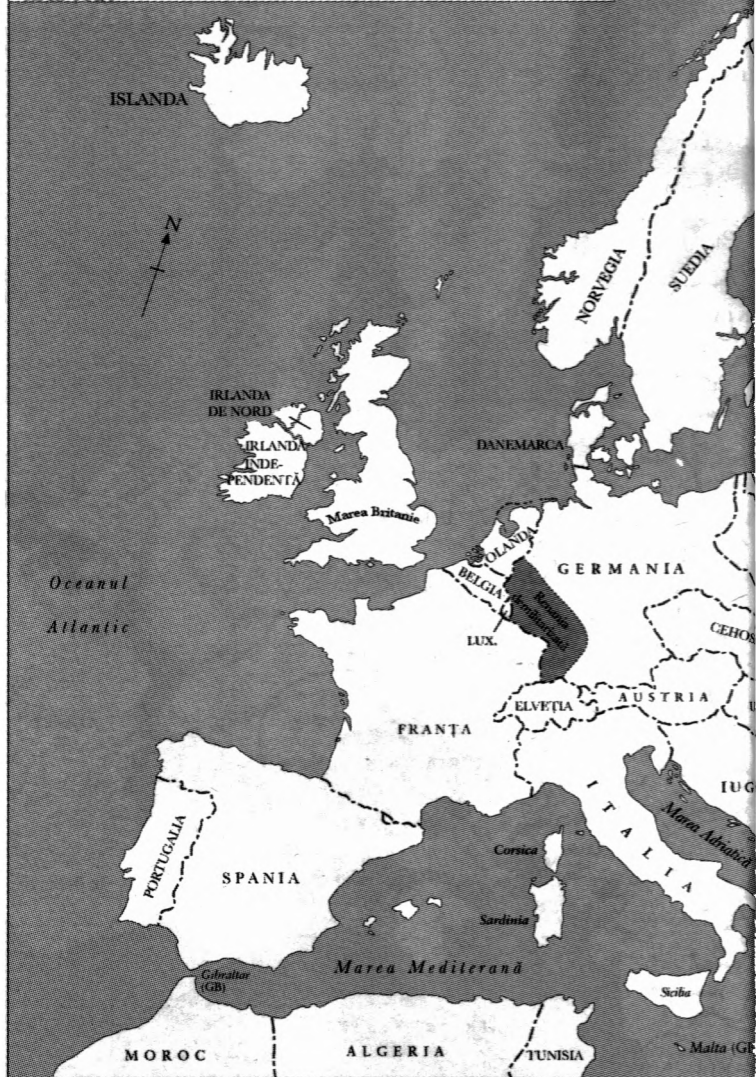


Harta 3. Diaspora germană în anii '20  
 ai secolului al XX-lea





Harta 4: Granițele politice după tratatele de pace de la Paris, circa 1924



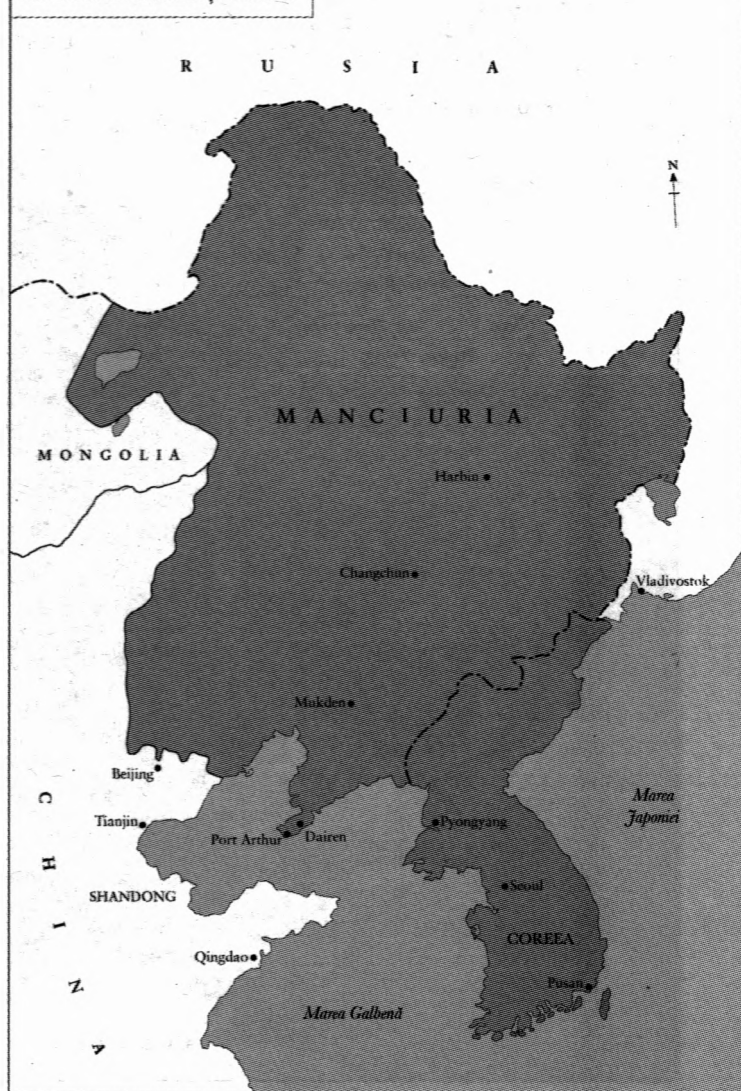




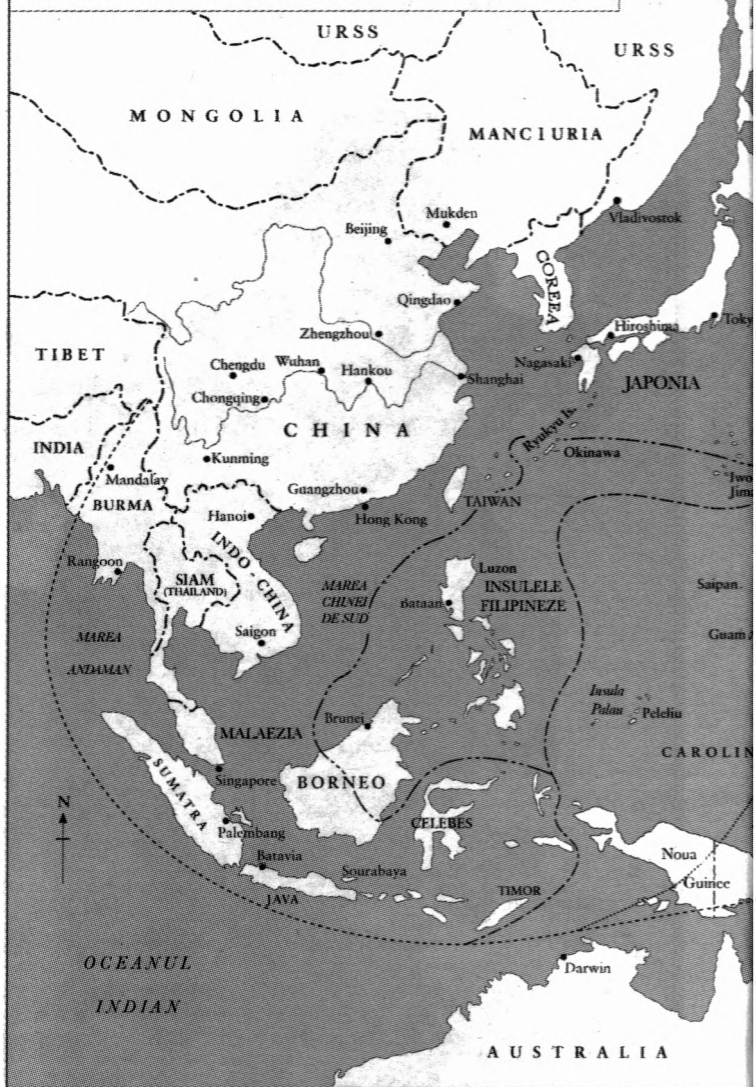
Harta 5. Imperiile asiatice în toamna lui 1941

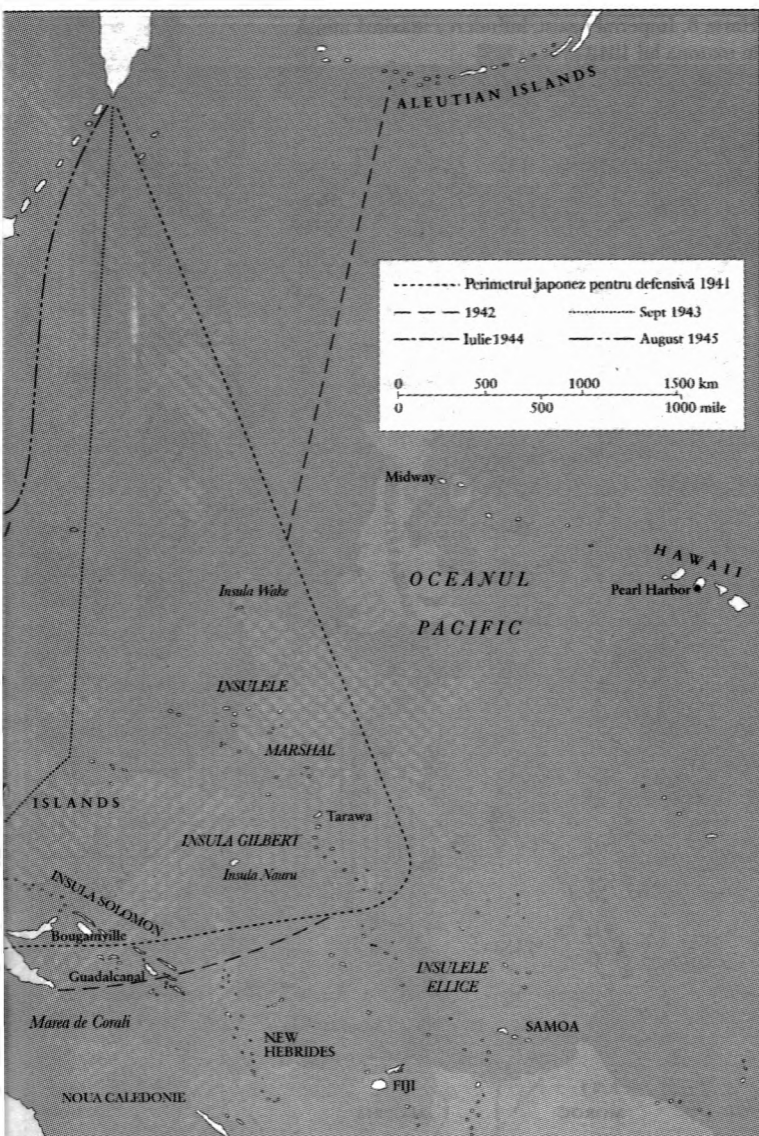


Harta 6. Manciuria și Coreea

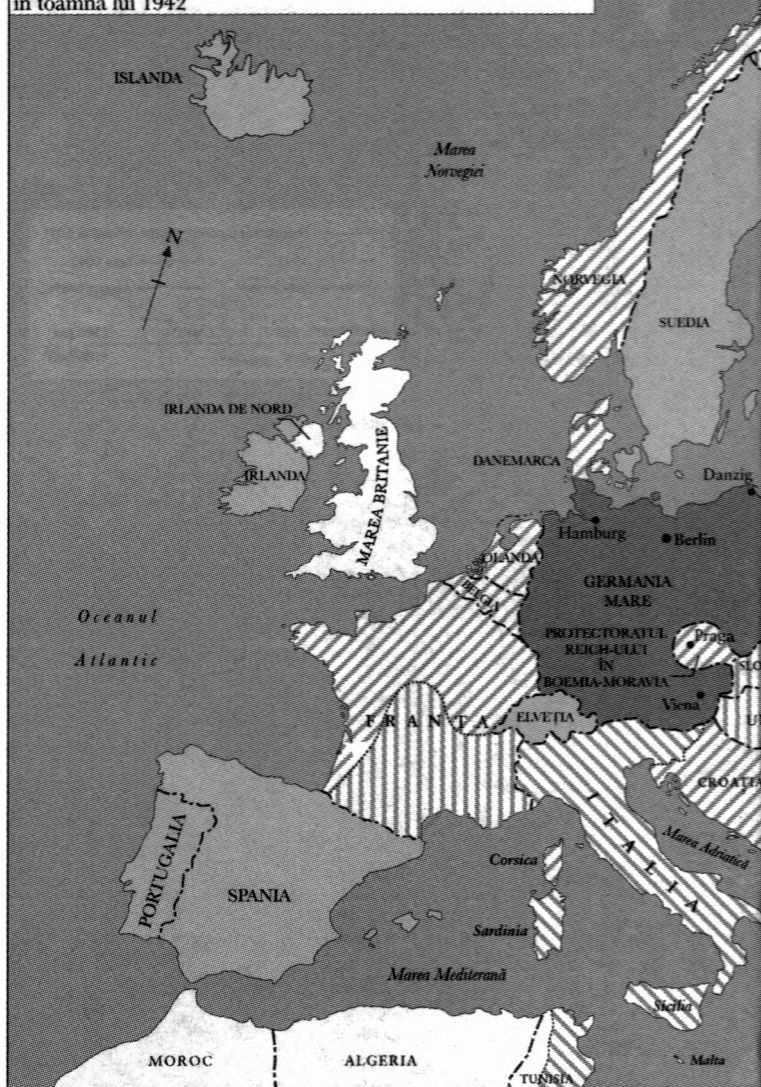


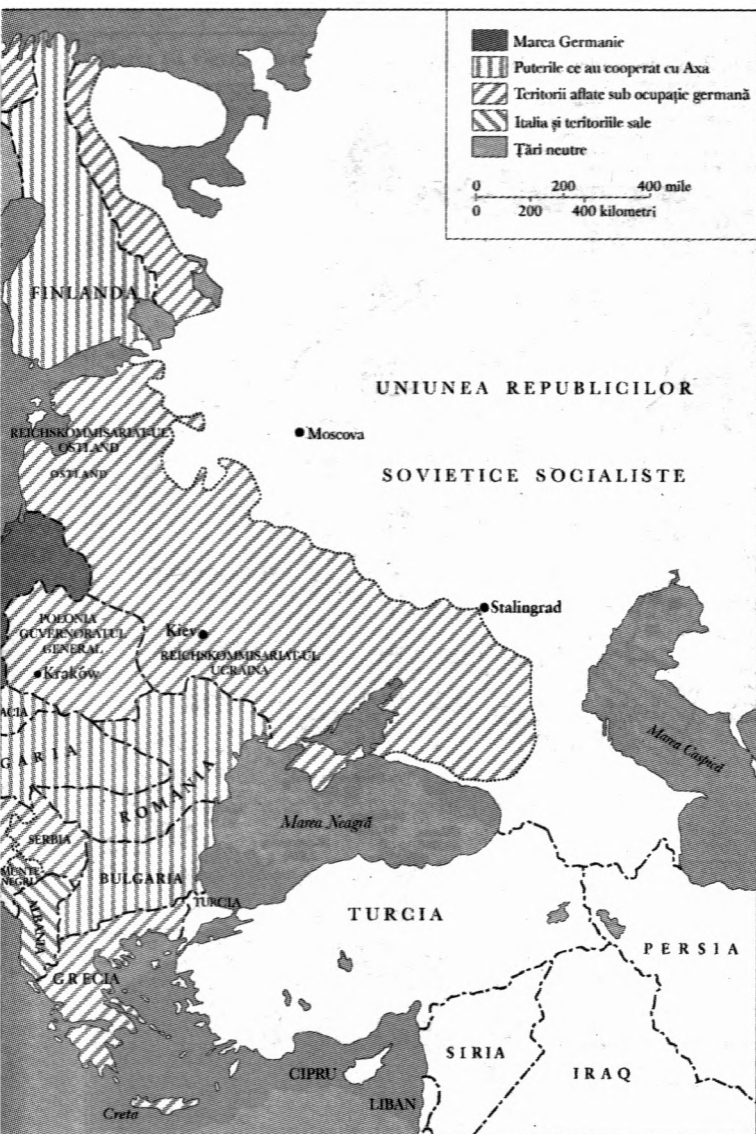
Harta 7. Al Doilea Război Mondial în Asia și Pacific, 1941-1945





Harta 8. Imperiul nazist, întinderea maximă atinsă în toamna lui 1942





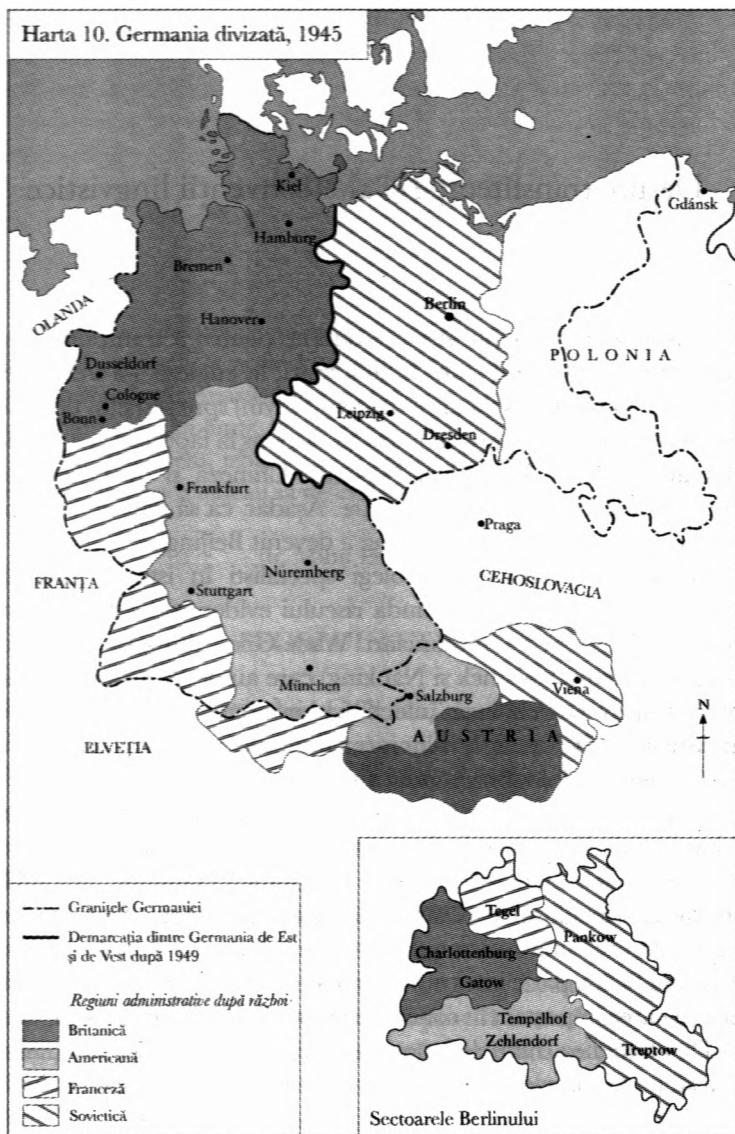


## Harta 9. Zona de rezidență și Holocaustul

● Orașe și orașele cucerite de germani între iunie și decembrie 1941, în care majoritatea locuitorilor de sorginte evreiască au fost înferiați uciși. Harta indică doar o parte a acestor așezări și aproximează numărul evreilor uciși.



Harta 10. Germania divizată, 1945



## Despre transliterație și alte convenții lingvistice

Există cel puțin șapte sisteme diferite pentru a transpune limba mandarină în alfabetul latin. În linii mari, în engleză s-a trecut de la un sistem (Wade-Giles) la altul (Hanyu Pinyin) spre sfârșitul perioadei descrise în această lucrare, în parte ca răspuns la faptul că acesta a fost adoptat oficial de Republica Populară Chineză și de Organizația Internațională pentru Standardizare. Așadar, ca să dau un exemplu, poate chiar cel mai evident, Peking a devenit Beijing.

La recomandarea unor colegi specialiști în istoria Asiei, am adoptat sistemul Pinyin, în ciuda riscului evident de a fi anacronic. Excepțiile sunt acele romanizări Wade-Giles timpurii (în special Yangtze, Chiang Kai-shek și Nanking) care au devenit atât de cunoscute cititorilor englezi încât înlocuirea lor ar crea confuzie. Probleme similare au apărut și la transliterarea unor nume rusești. Am încercat pe cât posibil să folosesc sistemul anglo-american BGN/PCGN.

În această situație este important de discutat semnificația numelui „Manciuria”. Desemna, în limbajul japonez și european al momentului, cele trei provincii nord-estice ale Chinei: Liaoning, Jilin și Heilongjiang; prin folosirea acestei denumiri se dorea scoaterea în evidență a trecutului regiunii – căminul de veacuri al ultimei dinastii imperiale Qing. Nu făcuse parte integrantă din China înainte de această dinastie, ceea ce părea important în concepția așa-zișilor coloniști ruși și japonezi.

De asemenea, numele japoneze sunt redată conform uzanței din această țară, numele de botez fiind al doilea, ca în „Ferguson Niall”.



## Introducere

Casele se prăbușeau, parcă topite, la atingerea ei, și izbucneau în flăcări; copacii se aprindeau cu zgomot... Vă închipuiți, deci, valul năvalnic de groază care a trecut în zorii zilei de luni peste cel mai mare oraș din lume, fluxul celor care fugeau se transforma repede într-un torent, izbindu-se ca un vârtej înspumat în jurul gărilor... Oare și ei gândeau să ne extermine?

H.G. Wells, *Războiul lumilor*  
(tr. Mihai Dragomir și C. Vonghizas, 2005)

## SECOLUL LETAL

Publicată în zorii secolului al XX-lea, cartea lui H.G. Wells *Războiul lumilor* (1898) reprezintă mult mai mult decât o influentă lucrare de ficțiune. Este, de asemenea, un fel de anecdotă darwinistă și, în același timp, mărturia unei clarviziuni fără pereche. În veacul ce a urmat apariției cărții, scene ca acelea pe care Wells le-a imaginat au devenit realitate în orașele întregii lumi, nu doar la Londra, unde se petrece acțiunea romanului, ci și la Brest-Litovsk, Belgrad și Berlin; la Smirna, Shanghai și Seul.

Invadatorii se apropie de periferia unui oraș. Locuitorii pricep cu greu că sunt vulnerabili. Dar invadatorii posedă arme letale: vehicule blindate, aruncătoare de flăcări, gaz otrăvitor, avioane. Și le folosesc nemilos, fără a ține seama de nimic, atât împotriva soldaților, cât și a civililor. Mijloacele defensive ale orașului sunt copleșite. Pe măsură ce invadatorii se apropie de localitate, panica se instalează. Confuzi,

oamenii își părăsesc casele pe fugă. Nenumărați refugiați blochează drumurile și căile ferate. Masacrarea lor devine o sarcină ușoară. Oamenii sunt măcelăriți ca animalele. În cele din urmă, tot ce rămâne sunt ruinele fumegânde și mormanele de trupuri lipsite de viață.

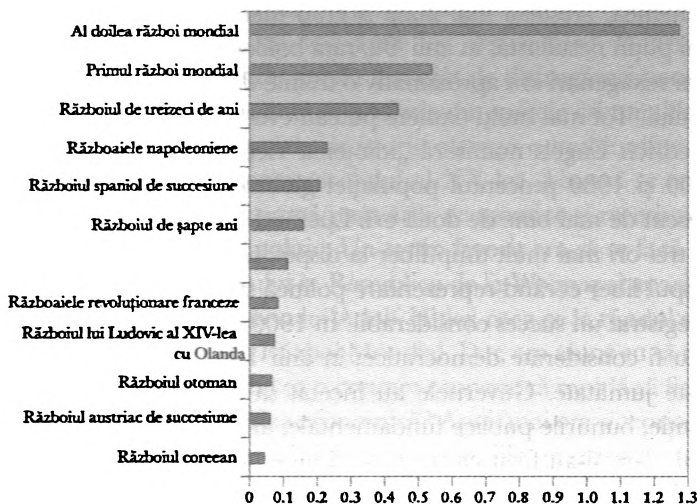
Wells și-a imaginat toată această distrugere și moarte pe când pedala prin liniștile ținuturi Woking și Chertsey pe noua sa bicicletă. Desigur (și aici face o manevră de geniu), el îi distribuie pe marșieni în rolul răufăcătorilor. Totuși, când mai apoi astfel de scene aveau să devină realitate, responsabili au fost nu marșienii, ci alte ființe umane – chiar dacă ei adesea au justificat măcelul etichetându-și victimele drept „străini” sau „subumani”. Secolul al XX-lea a fost martorul nu al unui război al lumilor, ci mai degrabă al unui război al lumii.

Cei o sută de ani scurși după 1900 au constituit, fără îndoială, cel mai sângeros secol din istoria modernă, mult mai violent, atât în termeni relativi, cât și absoluți, decât oricare altă perioadă anterioară. Procentul celor uciși din întreaga populație a Terreii în cele două războaie mondiale care au dominat veacul este cu mult mai mare decât în oricare alt conflict precedent, care a avut o magnitudine geopolitică asemănătoare (vezi figura I.1). Deși războaiele între „marile puteri” au fost mai frecvente în trecut, războaiele mondiale au fost de neegalat ca severitate (decese în luptă pe an) și concentrație (decese pe națiune anual). După oricare standarde, cel de-al Doilea Război Mondial a constituit cea mai mare catastrofă cauzată de om din toate timpurile. Și totuși, în ciuda atenției pe care le-au solicitat-o istoricilor, războaiele mondiale au fost doar două dintre multele conflicte ale secolului al XX-lea. Numărul deceselor a depășit milionul în alte peste douăsprezece conflicte<sup>1</sup>. Efecte comparabile au avut și războaiele de genocid sau „politicid”, purtate împotriva populației civile de către regimul Tinerilor Turci în timpul Primului Război Mondial, de regimul

---

<sup>1</sup> Războiul revoluționar mexican (1910–1920), războiul civil rus (1917–1921), războiul civil din China (1926–37), războiul coreean (1950–53), războaiele civile intermitente din Rwanda și Burundi (1963–1995), războaiele postcoloniale din Indochina (1960–75), războiul civil din Etiopia (1962–92), războiul civil din Nigeria (1966–70), războiul de independență din Bangladesh (1971), războiul civil din Mozambic (1975–93), războiul din Afghanistan (1979–2001), războiul dintre Iran și Irak (1980–88) și războaiele civile din Sudan (din 1983 și până-n prezent) și Congo (din 1998 și până-n prezent). Înainte de 1900, doar revoltele din China din secolul al XIX-lea, în special revolta din Taiping, au dus la violențe letale comparabile (vezi anexa).

sovietic – din anii '20 până în anii '50, și de regimul național-socialist din Germania – între 1933 și 1945, ca să nu mai menționăm tirania lui Pol Pot în Cambodgia. N-a fost an înainte, între sau după războaiele mondiale care să nu aibă parte de violență organizată de mari proporții, într-o zonă sau alta a lumii.



*Figura 1.1* Rata deceselor pe câmpul de luptă în procentaje din populația mondială

De ce? Ce a determinat ca secolul al XX-lea, în special cei 50 de ani dintre 1904 și 1953, să fie atât de sângeros? Ar putea părea paradoxal faptul că această perioadă a fost extraordinar de violentă. La urma urmei, cei o sută de ani de după 1900 au reprezentat o perioadă de progres neegalat. În termeni reali, s-a estimat că media produsului intern global pe cap de locuitor – venitul mediu individual aproximat, având în vedere fluctuațiile monetare – a crescut cu puțin peste 50% între 1500 și 1870. Totuși, între 1870 și 1998, a sporit cu un factor de peste 6,5. Altfel spus, totalul ratei de creștere anuală a fost de aproape 13 ori mai mare între 1870 și 1998 decât în perioada 1500–1870. La sfârșitul secolului al XX-lea, mulțumită unei panoplii de descoperiri tehnologice și îmbunătățiri în domeniul cunoașterii, media speranței

de viață a crescut, iar nivelul de trai era mai bun ca oricând. În cea mai mare parte a lumii, oamenii au reușit să evite moartea prematură mulțumită unei nutriții ameliorate și preluării controlului asupra bolilor infecțioase. Speranța de viață în Regatul Unit al Marii Britanii era de 76 de ani în 1990, comparativ cu 48 de ani în 1900. Mortalitatea infantilă era 1/25 din ceea ce fusese. Bărbații trăiau mai mult, dar, de asemenea, creșteau mai înalți și erau mai dezvoltati. Bătrânețea era mai puțin nesuferită; în anii '90, rata bolilor cronice la bărbații americani sexagenari era aproximativ o treime din ce fusese la începutul secolului. Tot mai mulți oameni puteau evada din ceea ce Karl Marx și Friedrich Engels numiseră „idioțenia vieții rurale“, astfel încât între 1900 și 1980 procentul populației globale ce trăia în orașe mari a crescut de mai bine de două ori. Lucrând mai eficient, oamenii aveau de trei ori mai mult timp liber la dispoziție. Aceia care și-au petrecut timpul liber cerând reprezentare politică și redistribuirea venitului au înregistrat un succes considerabil. În 1900, abia o cincime din țări puteau fi considerate democratice; în anii 1990, proporția a crescut la peste jumătate. Guvernele au încetat să mai ofere doar apărare și justiție, bunurile publice fundamentale; au apărut noi state ale bunăstării, care și-au fixat ca scop să elimine „Nevoia... Boala, Ignoranța, Mizeria și Lenevia“, așa cum se arată în Raportul Beveridge din 1944.

Pentru a explica, în contextul tuturor acestor avantaje, extraordinara violență a secolului al XX-lea, nu este suficient să afirmăm pur și simplu că existau mai mulți oameni care trăiau mai aproape unii de alții, sau că existau mai multe arme de distrugere. Fără îndoială, era mai ușor de ucis în masă lansând obuze cu mare încărcătură explozivă asupra orașelor aglomerate decât fusese cândva trecerea prin sabie a populației rurale atât de disperate. Dar dacă aceste explicații ar fi fost suficiente, atunci sfârșitul secolului ar fi fost și mai violent decât începutul și mijlocul său. În anii '90, populația lumii a depășit pentru prima dată cifra de șase miliarde, de trei ori mai mare decât fusese la momentul izbucnirii Primului Război Mondial. De fapt, în ultimul deceniu al secolului a avut loc un declin semnificativ al conflictelor armate. Cele mai mari rate de mobilizare militară și mortalitate în raport cu totalul populației s-au înregistrat în prima jumătate a secolului, în timpul și imediat după războaiele mondiale. În plus, armele



din ziua de astăzi sunt, evident, mult mai distructive decât în 1900. Dar unele dintre cele mai groaznice acte de violență ale secolului au fost comise cu cele mai nesofisticate arme: puști, topoare, cuțite și macețe (în principal, în Africa Centrală, în anii '90, dar, de asemenea, în Cambodgia, în anii '70). Elias Canetti a încercat odată să-și imagineze o lume în care „toate armele [au fost] eradicate și în următorul război doar mușcăturile [erau] permise“. Putem fi siguri că, într-o astfel de lume complet dezarmată, nu vor avea loc genociduri? Pentru a înțelege de ce ultimii o sută de ani au fost atât de distrugători pentru existența umană, trebuie să căutăm motivele din spatele criminalilor.

Când eram școlar, manualele de istorie ofereau o multitudine de explicații referitoare la violența secolului al XX-lea. Uneori se refereau la criza economică, de parcă stagnările economice și recesiunile ar putea explica un conflict politic. Un tertip favorit era să se facă legătura între creșterea șomajului în Republica de la Weimar și apariția nazismului și venirea la putere a lui Adolf Hitler, ceea ce la rândul său ar fi explicat cel de-al Doilea Război Mondial. Dar, am ajuns eu să mă întreb, nu ar fi fost oare posibil ca o creștere economică rapidă să fie la fel de destabilizatoare ca și criza economică? Apoi, mai era și teoria că secolul se reduce la conflictul de clasă – că revoluțiile reprezentau una dintre cauzele principale ale violenței. Dar oare disputele etnice nu erau de fapt mai importante decât presupusa luptă dintre proletariat și burghezie? Potrivit altui argument, problemele secolului al XX-lea erau versiunile extreme ale ideologiilor politice, în special comunismul (socialismul extrem) și fascismul (naționalismul extrem), ca și „-ism“-ele timpurii, în principal imperialismul. Dar cum rămâne cu rolul jucat de sistemele tradiționale, precum religiile, sau de alte idei și ipoteze aparent neangajate politic, și care au avut totuși implicații violente? Și, oricum, cine purta aceste războaie ale secolului al XX-lea? În cărțile pe care le citeam copil fiind, rolurile principale erau jucate de statele-națiune: Britania, Germania, Franța, Rusia, Statele Unite și altele. Dar nu erau aceste organizări politice, unele sau chiar toate, mai degrabă multinaționale decât naționale – nu erau mai degrabă imperii decât state? Întâi de toate, vechile cărți de istorie redau parcursul secolului al XX-lea ca pe un fel de triumf prelungit, dureros, dar, în ultimă instanță, plăcut, al Occidentului. Eroii (democrațiile

vestice) se confruntau cu o serie de răufăcători (nemții, japonezii, rușii), dar în cele din urmă binele triumfa întotdeauna. Războaiele mondiale și Războiul Rece au fost astfel piese de teatru moralizatoare pe o scenă globală. Dar chiar așa a fost? Și chiar a câștigat Occidentul Războiul de 100 de ani reprezentat de secolul al XX-lea?

Permiteți-mi să reformulez acele gânduri școlarești inițiale în termeni mai riguroși. În cele ce urmează, voi afirma că explicațiile tradiționale ale istoricilor, cu privire la violența secolului al XX-lea, sunt necesare, dar nu suficiente. Progresele tehnologice, în special capacitatea distructivă crescută a armelor, au fost importante, fără îndoială, dar n-au constituit decât răspunsuri la niște dorințe mai adânc înrădăcinate, de a ucide eficient. De fapt, de-a lungul secolului nu există o corelare între capacitatea distructivă a armelor și rata violenței.

Nici crizele economice nu pot explica toate schimbările violente din acest veac. După cum am afirmat deja, poate că lanțul causal cel mai familiar în istoriografia modernă duce de la Marea Criză la apariția fascismului și izbucnirea războiului. Totuși, la o analiză mai atentă, această istorioară plăcută nu ține. Nu toate țările afectate de Marea Criză au devenit regimuri fasciste; și nu toate regimurile fasciste s-au lansat în războaie de agresiune. Germania nazistă a declanșat războiul în Europa, dar numai după ce economia își revenise. URSS, care a început războiul de partea lui Hitler, nu era conectată la criza economică mondială și, cu toate acestea, a sfârșit prin a mobiliza și a pierde mai mulți soldați decât oricare alt combatant. Nicio regulă generală nu poate fi aplicată întregului secol. Unele războaie au venit după niște perioade de creștere; cauzele au fost, mai degrabă, altele decât consecințele crizelor economice. Iar unele crize economice severe nu au dus la niciun război. Cu siguranță, acum este imposibil să afirmăm (deși marxiștii au încercat multă vreme) că Primul Război Mondial a fost rezultatul unei crize a capitalismului; dimpotrivă, a pus capăt brusc unei perioade de o extraordinară integrare economică mondială, cu o creștere importantă și o inflație scăzută.

Desigur, se poate spune că războaiele au loc din motive care nu au a face cu economia. Eric Hobsbawm a descris „Scurtul Secol al XX-lea” ca pe o „epocă a războaielor religioase, deși religiile cele mai militante și însetate de sânge au fost ideologiile laice ale secolului al XIX-lea”.

La celălalt capăt al spectrului ideologic, Paul Johnson a justificat violența secolului trecut prin „apariția relativismului moral, declinul responsabilității personale [și] repudierea valorilor iudeo-creștine“. Totuși, apariția unor noi ideologii și declinul vechilor valori nu pot fi privite ca niște motive de violență de sine stătătoare, oricât de importante ar fi aceste elemente pentru a înțelege originile intelectuale ale totalitarismului. Au existat sisteme extreme de valori în cea mai mare parte a istoriei moderne, dar numai în anumite momente și în anumite locuri au fost adoptate în masă și s-a acționat pe baza lor. În această privință, antisemitismul constituie un bun exemplu. Aidoma, să atribuim responsabilitatea războaielor câtorva oameni nebuni sau răi ar însemna să repetăm greșeala pe care Tolstoi a demască-o cu atâta virulență în *Război și pace*. Megalomanii le pot ordona soldaților să invadeze Rusia, dar de ce îi ascultă aceștia?

Nici să atribuim violența secolului în principal apariției statului modern nu este o soluție convingătoare. Deși organizările politice ale secolului precedent au dat naștere unor capacități nemaîntâlnite de a mobiliza mari mase de oameni, acestea puteau fi, și chiar au fost, la fel de ușor controlate în scopuri pacifiste sau belicoase. Cu siguranță, statele aveau un „control social“ mai mare în anii '30 decât până atunci. Angajau legiuni de funcționari publici, percepatori și polițiști. Ofereau educație, pensii și, în unele cazuri, subvenționau asigurarea de boală sau șomaj. Controlau activitatea căilor ferate și șoselelor, dacă nu erau chiar proprietarii acestora. Dacă doreau să înroleze toți bărbații apți, puteau face acest lucru. Toate aceste capacități s-au dezvoltat însă și mai mult în deceniile post-1945, în timp ce frecvența războaielor la scară mare a scăzut. Într-adevăr, statele cu servicii sociale complete au fost acelea cu probabilitatea cea mai scăzută de a se implica în război în anii '50, '60 și '70. Așa cum revoluția precedentă din domeniul militar transformase statul modern timpuriu, este posibil ca războiul total să fi dus la constituirea statului social oferind acea capacitate de a planifica, direcționa și reglementa, fără de care Raportul Beveridge sau Marea Societate a lui Johnson ar fi fost imposibil de conceput. Fără îndoială, nu statele sociale au declanșat războiul total.

A contat oare forma de guvernământ? Este la modă ca politologii să sugereze o corelație între democrație și pace pe motiv că democrațiile

tind să nu poarte războaie între ele. Desigur, din această cauză îndelungul succes al democrației în secolul al XX-lea ar fi trebuit să reducă incidența războaielor. Poate că a redus frecvența războaielor interstatuale; totuși există dovezi că valurile de democratizare din anii '20, '60 și '80 au fost urmate de o înmulțire a războaielor civile și de secesiune. Ajungem astfel la un punct central. Să analizăm conflictul secolului trecut doar din punctul de vedere al războaielor interstatuale ar însemna să ignorăm importanța violenței organizate din interiorul statelor. Exemplul cel mai notoriu este, bineînțeles, războiul purtat de naziști și colaboratorii lor împotriva evreilor, dintre care aproape 6 milioane au pierit. Naziștii au căutat să nimicească simultan o gamă de alte grupuri sociale considerate a fi „nedemne de viață“, în special bolnavii mintal și homosexualii din Germania, elita socială a Poloniei ocupate și populațiile sinti și rroma. În total, peste 3 milioane de oameni din aceste categorii au fost uciși. Anterior acestor evenimente, Stalin comisese acte comparabile de violență împotriva minorităților naționale din Uniunea Sovietică și executase sau încarcerase milioane de ruși vinovați sau suspecți de a fi disidenți politici. Din cele aproximativ 4 milioane de non-ruși deportați în Siberia și Asia Centrală, se estimează că cel puțin 1,6 milioane au murit în urma caznelor la care au fost supuși. O estimare minimă a numărului total de victime ale violenței politice exercitate în Uniunea Sovietică între 1928 și 1953 este de 21 de milioane. Și totuși, genocidul<sup>1</sup> a precedat totalitarismul. După cum vom vedea, politicile de strămutare forțată și ucidere

---

<sup>1</sup> Convenția Națiunilor Unite din 1948, cu privire la Prevenirea și Pedepsirea Genocidului, este un document în mare parte înțeles greșit. Al doilea articol oferă o definiție clară a termenului pe care Raphael Lemkin îl introdusese cu 4 ani mai devreme în cartea sa *Axis Rule in Occupied Europe*. Cuprinde „oricare dintre următoarele acte comise cu intenția de a distruge, în întregime sau parțial, un grup național, etnic, rasial ori religios, cum ar fi:

- a) uciderea unor membri ai grupului;
- b) maltratarea fizică sau mentală a membrilor grupului;
- c) impunerea voită asupra grupului a unor condiții de viață care ar duce la distrugerea sa fizică totală sau parțială;
- d) impunerea unor măsuri menite să împiedice nașterile în cadrul grupului;
- e) transferul forțat al copiilor aparținând grupului către alt grup“.

Convenția prevede că nu numai genocidul este o infracțiune, ci și conspirația de a comite un genocid, instigarea directă și publică la comiterea genocidului, încercarea de a comite un genocid și complicitatea la genocid.

premeditată, direcționate împotriva minorităților creștine în ultimii ani ai imperiului otoman, au constituit un genocid, conform definiției din 1948 a acestui termen.

Pe scurt, violența extremă a avut manifestări foarte variate în secolul al XX-lea. Nu a fost deloc o chestiune de ciocnire între oameni înarmați. Din totalul victimelor din cel de-al Doilea Război Mondial, cel puțin jumătate au fost civili. Uneori, aceștia erau victimele discriminării, ca atunci când oamenii erau selectați spre a fi uciși pe motiv de rasă ori categorie socială. În alte cazuri erau victimele violenței nediscriminatorii, ca atunci când forțele aeriene britanice și americane au bombardat orașe întregi, transformându-le în dărâmături. Uneori erau uciși de invadatori străini; alteori, de proprii vecini. Prin urmare, orice explicație a incredibilului carnagiu trebuie să se extindă dincolo de domeniul analizei militare convenționale.

Trei lucruri mi se par necesare pentru a explica violența extremă a secolului al XX-lea și, în special, motivul pentru care s-a acutizat pregnant în anumite momente, adică în anii '40, și în anumite locuri, mai exact Europa Centrală și de Est, Mancuriia și Coreea. Pe scurt, acești factori sunt conflictul etnic, volatilitatea economică și deceniul imperiilor. Prin conflict etnic înțeleg acele discontinuități majore în relațiile sociale dintre anumite grupuri etnice, mai exact degradarea unor procese de asimilare, uneori chiar foarte avansate. În secolul al XX-lea, acest proces a fost, în mare măsură, stimulat de fixarea principiului ereditar în teorii, despre diferența rasială (chiar dacă acel principiu își pierde din influență în domeniul politic), și de fragmentarea politică a regiunilor de „graniță” cu rezidenți de etnii mixte. Prin volatilitate economică înțeleg frecvența și amplitudinea schimbărilor suferite de ritmul creșterii economice, prețuri, dobânzi și locurile de muncă, cu toate presiunile și eforturile sociale aferente. Iar declinul imperiilor înseamnă descompunerea imperiilor europene multinaționale care dominaseră lumea la începutul secolului, și provocarea lansată de noile „state-imperii”: Turcia, Rusia, Japonia și Germania. La acest lucru mă gândesc atunci când identific „declinul Occidentului” ca fiind cel mai important eveniment al secolului al XX-lea. Deși Statele Unite erau puternice la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial – apogeu

imperiului lor nedeclarat – erau totuși cu mult mai puțin puternice decât fuseseră imperiile europene cu 40 de ani mai devreme.

## MATERIALUL GENETIC

Hermann Göring a numit explicit, nu fără motiv, cel de-al Doilea Război Mondial drept „marele război rasial”. Și chiar așa l-au perceput mulți dintre cei care au trăit în acele vremuri. În prezent, importanța acordată atunci noțiunii de diferență rasială pare un pic ciudată. Genetica modernă a dezvăluit că ființele umane sunt remarcabil de asemănătoare. Din punct de vedere al ADN-ului suntem, fără cea mai mică îndoială, o singură specie ale cărei origini pot fi găsite în Africa între acum 100 000 și 200 000 de ani, și care și-a început extinderea spre noi continente „doar” acum 60 000 de ani – în termeni evoluționiști, o nimica toată. Diferențele pe care le asociem cu identitățile rasiale sunt superficiale: pigmentația (care este mai închisă la culoare în melanocitele oamenilor ai căror strămoși au locuit aproape de ecuator), fizionomia (cu ochii mai înguști și nasul mai scurt, în cazul celor din zona estică a Eurasiei) și tipul de păr. În interior suntem toți aidoma. Acest lucru este o dovadă a originii noastre comune<sup>1</sup>. Sigur, dispersia geografică a făcut ca oamenii să formeze grupuri care, cu timpul, au devenit foarte diferite din punct de vedere fizic. Așa se explică de ce chinezii arată complet diferit de, să zicem, scoțieni.

Totuși, separarea completă pe specii distincte – mai exact, apariția unor „bariere izolatoare” care să fi făcut imposibilă procrearea între aceste specii – nu a avut timp să se producă în cazul lui *Homo sapiens*. Dimpotrivă, dovezile genetice arată clar că, în ciuda diferențelor exterioare și a obstacolelor ridicate de distanțe și incapacitatea de a se înțelege reciproc, diversele „rase” și-au încrucișat materialul genetic din vremurile cele mai timpurii. Luigi Luca Cavalli-Sforza și colaboratorii săi au arătat că majoritatea europenilor sunt descendenții unor

---

<sup>1</sup> Toate secvențele mitocondriale ale ADN-ului uman care există astăzi descind din cele ale unei africance, așa cum și cromozomii Y își au originea în cei ai unui singur bărbat. Se estimează că tot ADN-ul uman contemporan provine de la numai 86 000 de indivizi.

fermieri care au migrat către nord și vest din Orientul Mijlociu. Datele privind ADN-ul sugerează că au existat valuri succesive de astfel de migrațiuni, însoțite întotdeauna de o amestecare a nou-venișilor cu nomazii indigeni. Marea *Völkerwanderung* („migrațiunea popoarelor“) de la sfârșitul Imperiului Roman a lăsat o moștenire genetică similară. Și mai uluitoare sunt consecințele migrațiilor moderne asociate cu descoperirea Lumii Noi de către europeni, spre sfârșitul secolului al XV-lea, și cu perioada următoare de cucerire, colonizare și concubinaj. Biologii de astăzi numesc procesul „difuzie a populațiilor“ (*demic diffusion*). Rasiștii secolului al XIX-lea vorbeau de „miscegenatie“; Noël Coward a numit-o simplu „nevoia de contopire“. Dar fenomenul era deja unul obișnuit atunci când Shakespeare a scris *Othello* (al cărui mariaj este sortit eșecului mai degrabă din cauza credulității, și nu culorii sale) și *Negușătorul din Veneția* (care, de asemenea, atinge această chestiune în special atunci când Portia își testează pretendenții).

Rezultatele sunt elocvente pentru cei care studiază genomul uman. Între o cincime și un sfert din ADN-ul afro-americanilor își are originile în populația europeană. Cel puțin jumătate din locuitorii insulelor Hawai au sânge „amestecat“. Similar, ADN-ul japonezilor de astăzi indică faptul că au avut loc căsătorii între primii coloniști coreeni și populația indigenă jomoneză. Majoritatea cromozomilor Y descoperiți la bărbații evrei sunt aceiași cu cei depistați la alți bărbați din Orientul Mijlociu; în ciuda urii dintre ei, palestinienii și israelienii nu sunt atât de diferiți din punct de vedere genetic. Evoluționistul Richard Lewontin este celebru pentru calculul său conform căruia 85% din totalul variațiilor genetice la om au loc între indivizii unei populații; doar 6% au loc între rase. Variabilele genetice care afectează culoarea pielii, tipul de păr și trăsăturile faciale implică un număr nesemnificativ dintre miliardele de nucleotide din ADN-ul unui individ. Pentru unii biologi, acest lucru înseamnă de fapt că nu există rase umane, dacă este să fim riguroși.

Alții ar prefera să spună că există, dar sunt pe cale de dispariție. O generație întreagă de sociologi americani a studiat, înainte și după anii '60, frecvența crescută a căsătoriilor interrasiale în America post-belică, desemnând-o drept cel mai important indicator al asimilării din viața americană. Deși „multiculturalismul“ a schimbat semnificativ

concepția conform căreia, întotdeauna și peste tot, scopul minorităților etnice ar trebui să fie asimilarea, o rată în creștere a căsătoriilor mixte este încă privită de mulți drept un semnal clar al diminuării prejudecăților ori conflictelor rasiale. După cum se exprimau doi sociologi americani de vază, „frecvența căsătoriilor interracialitate [...] este un indicator foarte elocvent al faptului că diverse grupuri se acceptă și se integrează social”. Recensământul american recunoaște patru categorii „rasiale”: „negri”, „albi”, „amerindieni” și „asiatici sau originari din insulele Pacificului”. Astfel, în Statele Unite un copil din 20 este de origine mixtă, în sensul că părinții săi nu aparțin aceleiași categorii rasiale. Numărul cuplurilor mixte din punctul de vedere al rasei a crescut de patru ori între 1990 și 2000, ajungând la aproximativ 1,5 milioane.

Cu toate acestea, de-a lungul secolului al XX-lea oamenii au gândit și acționat de parcă „rasele” distincte fizic erau specii separate, clasificând un grup sau altul drept „subuman”. Deși, în unele împrejurări, „difuzia populației” s-a petrecut pașnic și chiar imperceptibil, în alte cazuri, relațiile interracialitate au fost considerate foarte periculoase. Și atunci cum am putea explica acest paradox – stăruința unor grupuri de oameni de a se considera unii pe alții drept străini, când toți sunt atât de asemănători din punct de vedere biologic? Căci această tendință a stat, în mare măsură, la baza violenței secolului al XX-lea. Cum ar putea „marele război rasial” al lui Göring să aibă loc dacă n-ar exista rase?

Două constrângeri evoluționiste ne ajută să explicăm superficialitatea, dar și persistența diferențelor rasiale. Prima spune că atunci când oamenii erau puțini și răsfirați – atunci când viața era „solitară, săracă, neplăcută, brutală și scurtă”, așa cum a fost 99% din existența speciei noastre – imperativele supreme erau vânatul sau culegerea unei cantități suficiente de hrană și reproducerea. Oamenii au alcătuit mici grupuri deoarece cooperarea îmbunătățea șansele individului de a-și atinge obiectivele. Totuși, triburile care intrau în contact unele cu altele erau evident în competiție pentru resursele precare. Astfel, conflictul putea îmbrăca forma jafului – acapararea prin violență a mijloacelor de trai ale celui alt trib – și chiar a uciderii unor străini pentru a scăpa de potențialii rivali sexuali. Omul, așa cum afirmă unii neodarwiniști, are scris în gene să-și protejeze familia și să lupte cu



„celălalt“. Sigur, un trib de războinici care a înfrânt un trib rival nu ar acționa neapărat rațional dacă i-ar uide pe toți membrii acestuia. Dată fiind importanța reproducerii, ar fi mai logic să ia femeile fertile din tribul rival și, de asemenea, hrana. În acest sens, chiar și logica evoluționistă care duce la violență tribală promovează procrearea mixtă, având în vedere că femeile capturate deveneau partenerile sexuale ale celor victorioși.

Totuși, s-ar putea să existe o opreliște cu privire la acest impuls de a viola femeile străine. Comportamentul uman, dar și al altor specii atestă că natura nu favorizează neapărat procrearea între membrii foarte diferiți genetic ai aceleiași specii. Fără îndoială, există motive biologice serioase pentru persistența unor tabuuri mai mult sau mai puțin universale, cu privire la incest, în societățile umane, de vreme ce consangvinizarea mărește riscul ca o anomalie genetică să se manifeste la copii. Pe de altă parte, în vremurile preistorice ar fi fost problematic să se prefere drept parteneri rude îndepărtate sau indivizi cu totul străini. O specie de vânători-culegători care putea să se reproducă doar cu indivizi genetic (și geografic) îndepărtați nu ar fi rezistat prea mult. Cum era de așteptat, există dovezi empirice solide, conform cărora „procrearea neconsangvină optimă“ se realizează cu o separare genealogică surprinzător de scăzută. De fapt, ca partener ar fi de preferat un văr de gradul întâi în locul unui străin (neînrudit). Proporția ridicată de căsătorii între veri, fenomen obișnuit la evrei și care predomină încă la samaritenii monogami, a dus la foarte puține anomalii genetice. Dimpotrivă, atunci când o chinezoaică se căsătorește cu un european, sunt mari șansele ca grupelor lor sanguine să fie incompatibile, așa încât doar primul copil conceput este viabil. În sfârșit, este cu siguranță important faptul că populațiile separate au dezvoltat rapid trăsături faciale distinctive. Unii evoluționiști afirmă că acesta este rezultatul „evoluției genetice“, dar și al „selecției sexuale“ – cu alte cuvinte, o preferință culturală și oarecum arbitrară, pentru ochi oblici în Asia sau nasuri lungi în Europa, a accentuat foarte repede exact acele caracteristici la niște populații care erau izolate una de cealaltă. Cei ce se aseamănă s-au atras și continuă să se atragă; cei care sunt atrași de „celălalt“, de un individ complet diferit, ar putea de fapt să fie atipici în predilecțiile lor sexuale.

O altă barieră în calea încrucișării ar putea fi faptul că rasele au o funcție „socio-biologică“ de grupuri de rudenie extinse, practicând un fel de nepotism difuz, care provine din dorința noastră înăscută de a ne reproduce genele nu numai direct, prin sex, ci și indirect, protejându-ne verii și celelalte rude. Ființele umane par a fi predispușe să aibă încredere în membrii propriei rase, așa cum este definită tradițional (din punct de vedere al culorii pielii, tipului se păr și fizionomiei), mai mult decât în membrii altor rase – deși rămâne de discutat în ce măsură acest lucru se poate explica în termeni evoluționiști și în ce măsură din punctul de vedere al prejudecăților culturale. Împreună, acești factori ar putea explica de ce rasele par să se contopească destul de încet, în ciuda mobilității fără precedent și a interacțiunilor din era modernă. Studiile recente asupra „markerilor de tip microsatelit“ au contrazis opinia potrivit căreia, în termeni strict biologici, rasele nu ar exista, arătând că grupurile etnice americane autoidentificate drept albi, afro-americani, est-asiatici și hispanici se disting genetic în anumite aspecte. Elementul-cheie care trebuie înțeles este tensiunea fundamentală dintre capacitatea noastră inerentă de a ne încrucișa și persistența diferențelor genetice perceptibile. Se prea poate ca diferențele rasiale să fie puține din punct de vedere genetic, dar unele trăsături înăscute ne obligă să le atribuim importanță.

S-ar putea ridica obiecția că istoricul, în special istoricul modern, nu are de ce să se amestece în problemele biologiei evoluționiste. Obiectivul său de studiu nu este oare activitatea omului civilizat, și nu a omului primitiv? „Civilizația“ este, desigur, numele pe care-l dăm formelor de organizare umană superioare tribului de vânători-culegători. Odată cu introducerea și folosirea intensă a agriculturii sistematice, acum 4 000 – 10 000 de ani, oamenii au devenit mai puțin mobili; în același timp, existența surselor de hrană mai stabile a însemnat că tribul putea să se mărească. A apărut diviziunea muncii între cultivatori, războinici, șamani și conducători. Totuși, așezările civilizate erau întotdeauna vulnerabile în fața raidurilor triburilor nerestructurate; era foarte improbabil ca acestea din urmă să lase netulburate asemenea concentrări de hrană și femei. Chiar și atunci când – după cum s-a întâmplat gradual în timp – majoritatea oamenilor au optat pentru plăcerea unei vieți sedentare, nu a existat nicio garanție că

societățile așezate vor conviețui în pace. Civilizațiile depărtate geografic puteau face comerț amical între ele, permițând să se contureze treptat o diviziune internațională a muncii. Dar la fel de posibil era ca o civilizație să poarte un război cu alta, din aceleași motive care îl mănaseră și pe omul preistoric: să facă rost de resurse alimentare și reproductive. Este adevărat, istoricii pot studia doar acele organizări umane suficient de sofisticate încât să păstreze informații care să dăinuiască în timp. Dar, indiferent de cât de complexă este structura administrativă pe care o studiem, nu trebuie să pierdem din vedere instinctele primare prezente chiar și la cei mai civilizați oameni. Aceste instincte aveau să se dezlănțuie iar și iar după 1900. Au contribuit mult la ferocitatea uluitoare a celui de-al Doilea Război Mondial.

## DIASPORE ȘI TERITORII

„Două popoare nu se întâlnesc niciodată, scria cândva antropologul american Melville J. Herskovits, ci își amestecă sângele.“ Totuși, acest amestec reprezintă doar una dintre opțiunile posibile când două populații diferite se întâlnesc. Grupul minoritar poate rămâne separat în ceea ce privește procrearea, dar se poate integra din alte puncte de vedere (limbă, credințe religioase, ținută, stil de viață). Sau poate să aibă loc amestecul de sânge, cel puțin o vreme, dar unul sau ambele grupuri să-și păstreze ori chiar să adopte identități culturale sau etnice distincte. Aici apare o diferență importantă. Dacă „rasa“ este o chestiune de trăsături fizice moștenite, transmise de la părinți la copii prin ADN, „etnicitatea“ este o combinație de limbă, obicei și ritual, insuflăte acasă, la școală și în templu. Este perfect posibil ca o populație mixtă genetic să se împartă în două sau mai multe grupuri identice biologic, însă diferențiabile cultural. Procesul poate fi voluntar, dar poate avea la bază și coerciția – în special când este vorba de schimbările majore de credință. Unul sau ambele grupuri pot opta pentru o segregare rezidențială sau de altă natură; majoritatea poate solicita ca minoritatea să locuiască într-o zonă bine delimitată sau chiar minoritatea poate alege să facă acest lucru din motive proprii. Cele două grupuri pot alege cordial să se ignore reciproc sau pot avea loc fricțiuni,

ducând poate la conflicte civile sau la masacrarea uneia din părți. Grupurile se pot lupta între ele sau unul din grupuri este expulzat. Genocidul constituie cazul extrem, în care un grup încearcă să-l distrugă pe celălalt.

Dacă minoritățile se confruntă cu asemenea riscuri prin neacceptarea asimilării, de ce persistă identitățile etnice chiar și în cazurile în care nu există nicio distincție biologică? Sigur, astăzi se întâlnesc mai puține grupuri etnice decât acum un secol; dovadă este declinul limbilor vii. Și totuși, în ciuda tuturor eforturilor depuse de piața mondială și statul-națiune pentru a impune uniformitatea culturală, multe minorități culturale s-au dovedit remarcabil de rezistente. Într-adevăr, uneori persecuția a dus la întărirea conștiinței de sine a celor persecutați. Să transmii mai departe o cultură moștenită este, probabil, un lucru satisfăcător în sine; ne face plăcere să ne auzim copiii cântând cântecelele pe care le-am învățat de la părinții noștri. O interpretare mai practică este aceea că grupurile etnice pot oferi rețele valoroase de încredere pe piețele în curs de apariție. Prețul evident pe care aceste piețe îl implică este, desigur, faptul că succesul lor poate provoca antagonismul celui alt grup etnic. Unele „minorități dominante pe piață” sunt în special vulnerabile în fața discriminării și chiar a exproprierii; comunitățile lor atât de bine sudate sunt puternice din punct de vedere economic, dar slabe politic. Observația este valabilă astăzi în cazul diasporei<sup>1</sup> chinezești, în anumite zone ale Asiei, dar li se aplică și armenilor din Imperiul Otoman, înainte de Primul Război Mondial, sau evreilor din Europa Centrală și de Est, în perioada interbelică. Pentru că apar însă și excepții (scoțienii erau, fără îndoială, o „minoritate dominantă pe piață” în întregul Imperiu Britanic, și totuși au stărnit un minim de ostilitate), este nevoie să fie adăugate încă două atribute. Întâi, faptul că dominarea economică a unei minorități vulnerabile ar putea conta mai puțin decât lipsa pârghiilor politice. Nu numai minoritățile bogate sunt persecutate; nici vorbă ca toți evreii europeni să fi fost bogați, iar sînti și rroma erau printre cei mai săraci oameni ai Europei când naziștii i-au condamnat la distrugere totală.

---

<sup>1</sup> Termenul „diasporă” a fost inițial folosit cu referire la toți evreii care trăiau dispersați printre neevrei, după exilul babilonian. Este un termen util și în cazul altor comunități de emigranți care și-au păstrat etnicitatea.

Este posibil ca lipsa reprezentării lor politice formale și informale să fi constituit factorul crucial. A doua trăsătură se referă la faptul că, dacă un grup etnic urmează să fie lipsit de drepturile sale la proprietate sau existență, el nu poate fi prea bine înarmat. Acolo unde există două grupuri etnice, ambele având arme, are loc mai degrabă un război civil decât un genocid.

Contează mult mai puțin cât de mare este minoritatea etnică. Este adevărat, în unele cazuri, populația majoritară a fost victima persecuției violente din partea minorității, oricât de paradoxal ar părea. Așa cum aveau să descopere în repetate rânduri locuitorii orașelor majoritar evreiești din Zona de Rezidență<sup>†</sup> în prima jumătate a secolului al XX-lea, faptul că erau mulți nu însemna neapărat că erau în siguranță. De asemenea, gradul de asimilare dintre două populații nu este un indicator semnificativ pentru anticiparea unui eventual conflict etnic. S-ar putea crede că un grad ridicat de integrare socială ar descuraja conflictul măcar pentru că ar fi greu de identificat și izolat o minoritate foarte asimilată. Ca o ironie a sorții, o asimilare bruscă (măsurabilă, de exemplu, prin numărul de căsătorii mixte) ar putea constitui de fapt preludiul unui conflict etnic.

Ca să dăm poate cel mai grăitor exemplu, asimilarea era chiar foarte avansată în Europa Centrală și de Est în anii '20. În multe așezări mixte, rata căsătoriilor interetnice atingea cote nemaîntâlnite. Către sfârșitul acestui deceniu, aproape unul din trei evrei germani era căsătorit în afara etniei. În unele orașe mari, proporția se ridica la unul din doi. Același lucru se petrecea, cu mici variații, și în Austria, Cehoslovacia, Estonia, Ungaria, părți din Polonia, România și Rusia (tabelul I.1). Acest lucru ar putea fi interpretat drept un indicator al asimilării și integrării cu succes. Iată însă că tocmai în acele locuri au

---

<sup>†</sup> Termenul „Zonă“, în sensul de suprafață clar determinată și/sau făcând obiectul unei jurisdicții distincte, a fost folosit și cu referire la partea Irlandei de Est aflată sub jurisdicție englezească între sfârșitul secolului al XII-lea și secolul al XVI-lea, și, de asemenea, pentru teritoriul din nordul Franței sub jurisdicție englezească între mijlocul secolului al XIV-lea și jumătatea secolului al XVI-lea. Rusescul *certa osedlosti* („granița rezidenței“ ad litteram), în care evreii din imperiul țarist au fost obligați să locuiască, a avut un statut cumva diferit. Ca și în cazul termenului „diasporă“, cuvântul are o aplicabilitate mai generală, însemnând orice teritoriu asociat cu așezarea unui anumit grup etnic.

avut loc unele dintre cele mai groaznice violențe etnice din anii '40. O ipoteză analizată în continuare sugerează că pe la jumătatea secolului al XX-lea s-a produs un fel de reacție împotriva asimilării și, în special, împotriva miscegenajului.

Tabelul I.1. Procentajul mariajelor mixte din totalul căsătoriilor ce implicau unul sau doi parteneri de origine evreiască, în anumite țări, regiuni și orașe europene, în anii '20

	<i>Procentajul mariajelor mixte la 100 de cupluri</i>		<i>Procentajul mariajelor mixte la 100 de cupluri</i>
<b>Luxemburg</b>	15,5	Slovenia	7,9
Basel	16,1	Transcarpatia	1,3
Strasbourg	21,2	<b>Ungaria</b>	20,5
<b>Germania</b>	35,1	Budapesta	28,5
Prusia	35,9	Trieste	59,2
Bavaria	35,9	<b>Polonia</b>	0,2
Hessen	19,9	Posen/Poznań	39,2
Württemberg	38,1	Breslau/Wrocław	23,8
Baden	26,4	Lemberg/Lwów	0,5
Saxonia	43,5	București	10,9
Berlin	42,7	<b>Uniunea Sovietică</b>	12,7
Magdeburg	58,4	(partea europeană)	
München	47,3	Rusia (europeană)	34,7
Frankfurt pe Main	30,4	Leningrad	32,1
Hamburg	49,1	Kirovograd	8,8
<b>Austria</b>	20,9	Ucraina	9,6
Viena	19,8	Bielorusia	6,1
<b>Cehoslovacia</b>	17,2	<b>Letonia</b>	3,3
Boemia	36,3	<b>Lituania</b>	0,2
Moravia-Silezia	27,6	<b>Estonia</b>	13,5
		Vilnius	1,2

Notă: Toate datele sunt din perioada 1926–1929 sau 1930, cu următoarele excepții: orașul Trieste (1921–1927), Polonia (1927), Lemberg/Lwów (1922–1925), Uniunea Sovietică (1924–1926), Rusia (1926), Leningrad (1919–1920), Kirovograd (1921–1924), Ucraina (1926), Bielorusia (1926), Lituania (1928–1930), Estonia (1923) și Vilnius (1929–1931).

Această posibilitate ar trebui să ne dea de gândit, dar nu și să ne surprindă. La urma urmei, am fost martorii unor asemenea reacții chiar în zilele noastre. Violențe groaznice au avut loc între grupurile etnice tutsi și hutu în Rwanda, în anii '90, deși căsătoriile între bărbați tutsi și femeile hutu erau la ordinea zilei. Conflictul etnic a izbucnit și în Bosnia, în ciuda ratei ridicate de căsătorii interetnice din deceniile precedente. Aceste episoade ne aduc aminte că nu există un spectru liniar al comportamentului interetnic, cu amestecul pașnic, la un capăt, și genocidul sângeros, la celălalt. Cea mai oribilă formă de violență rasială poate avea și o dimensiune sexuală, ca în 1992, când forțele sârbe au fost acuzate că au dus o campanie sistematică de violare a musulmanelor bosniace, pentru a le forța să dea naștere unor „micuți cetnici“. Să fi fost aceasta doar una dintre numeroasele forme de violență menite să terorizeze familiile musulmane pentru a le face să-și abandoneze căminele? Sau era poate o manifestare a impulsului primitiv descris mai devreme – acela de a-l eradica pe „celălalt“ prin uciderea masculilor și fecundarea femelelor? Fără îndoială, ar fi simplist să considerăm violul ca pe o formă de violență cu aceeași finalitate ca și împușcarea bărbaților. Violența sexuală ținută asupra minorităților etnice a fost adesea inspirată atât de fantezii erotice, chiar dacă sadice, cât și de rasismul „eliminaționist“. Un aspect esențial este acela că „ura“ atât de des blamată pentru conflictele etnice nu reprezintă o emoție simplă și ușor de înțeles. Mai degrabă întâlnim acea ambivalență volatilă, acel amestec de atracție și aversiune, ce caracterizează de atâta vreme relațiile dintre americani și afroamericani. Numind perioada 1904–1953 Epoca Urii, sper să evidențiez complexitatea emoțiilor umane celor mai periculoase.

## IDEILE RASIALE CA MEME

Se poate argumenta, pe bună dreptate, că „rasă“ nu este un concept care să aibă sens din perspectiva genetică. Întrebarea la care istoricul trebuie să răspundă este: de ce a fost totuși o preocupare atât de puternică și violentă a vremurilor moderne? Un răspuns evident – extras din scrierile despre biologia evoluționistă – este că rasismul, ca percepție

acută a diferențelor rasiale, este unul dintre acele „meme“ despre care Richard Dawkins afirmă că au în lumea ideilor un comportament identic cu acela al genelor în lumea reală. Ca o ironie a sorții, *ideea* existenței unor rase distincte biologic s-a perpetuat și și-a păstrat integritatea cu mult mai mult succes decât rasele pe care pretinde că le identifică.

În Antichitate și în epoca medievală, nicio identitate nu era complet de neșters. Puteai deveni cetățean roman chiar dacă te născuseși gal. Puteai deveni creștin chiar dacă – în special la început – te născuseși evreu. În același timp, dușmănia de moarte putea dura ani de zile, chiar secole, între clanuri etnic nediferențiabile, dar ireconciliabil ostile. Noțiunea de identitate rasială imuabilă a apărut mult mai târziu. Expulzarea evreilor din Spania, din 1492, a fost foarte neobișnuită, căci definea evreul după sânge, și nu după credință. Chiar și în Imperiul Portughez din secolul al XVIII-lea, un mulatru putea să obțină aceleași drepturi legale și privilegii ca și albi, cu condiția să plătească o taxă standard coroanei. După cum se știe prea bine, prima încercare științifică de a subdiviza specia umană a fost făcută de botanistul suedez Carolus Linnaeus (Carl von Linné). În *Systema Naturae* (1758), el identifică patru rase: *Homo sapiens americanus*, *Homo sapiens asiaticus*, *Homo sapiens afer* și *Homo sapiens europaeus*. Linnaeus, ca toți imitatorii săi, a clasificat diversele rase după înfățișare, temperament și inteligență, punând europeanul pe treapta cea mai înaltă a evoluției, urmat de american („țâfnos... încăpățânat, mulțumit de sine, liber“), apoi de asiatic („sever, încrezut, doritor“) și – invariabil pe ultimul loc – africanul („viclean, încet, nesăbuit“). Dacă europeanul era „guvernat de obiceiuri“, afirma Linnaeus, africanul era guvernat de „capriciu“. La momentul Revoluției americane, acest mod de gândire era deja foarte răspândit; singura dezbateră reală era dacă diferențele rasiale reflectau o divergență graduală de la o origine comună sau, după cum au insistat poligeniștii, lipsa unei astfel de origini comune. Spre sfârșitul secolului al XIX-lea, teoreticienii raselor elaboraseră metode mai complexe de clasificare, cel mai adesea în funcție de mărimea și forma craniului, dar ideea de bază a rămas aceeași. În *Hereditary Genius* (1869), enciclopedistul englez Francis Galton a născocit o scară de 16 puncte, care îi plasa pe grecii antici în vârf și pe aborigenii australieni la bază.



Aceasta a reprezentat o schimbare profundă în gândirea oamenilor. Anterior, oamenii aveau tendința să creadă că se pot moșteni puterea, privilegiile și proprietatea, și, fără îndoială, obligațiile sociale de rigoare. Dinastiile regale care mai controlau o mare parte a lumii în 1900 erau întruchiparea vie a acestui principiu. Chiar și republicile care se nașteau din când în când în epoca modernă – în Olanda, America de Nord și Franța – aveau tendința să perpetueze principiul ereditar cu privire la bogăție, dacă nu și la funcții și statut. Noi doctrine politice au apărut în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea. O teorie afirma că puterea n-ar trebui să fie un atribut ereditar și că liderii trebuie aleși de popor. O alta cerea demolarea edificiului de privilegii moștenite; ba chiar pretindea egalitatea tuturor oamenilor în fața legii. O a treia argumenta că dreptul la proprietate nu trebuia să fie un privilegiu elitist al familiilor bogate, ci se cuvenea ca proprietatea să fie redistribuită după nevoile individuale. Totuși, pe măsură ce democrații, liberalii și socialiștii prezentau aceste sugestii, rasiștii afirmau că principiul eredității trebuia totuși aplicat în toate celelalte domenii de activitate umană. Teoreticienii raselor susțineau că nu numai culoarea și fizionomia, dar și inteligența, aptitudinea, caracterul și chiar etica și infracționalitatea se transmiteau, prin sânge, de la o generație la alta. Acesta a fost un alt mare paradox al erei moderne. Chiar pe când principiul eredității înceta să mai influențeze numirea în funcții și dreptul la proprietate, acesta câștiga teren în aceeași măsură, presupunându-se că determina aptitudinile și conduita. Oamenii n-au mai moștenit slujbele părinților, iar în unele țări, în secolul al XX-lea, nu mai aveau nici dreptul de a moșteni proprietăți. Dar puteau dobândi trăsăturile părinților ca o moștenire a originilor rasiale.

Întrebarea crucială era în ce măsură ar trebui tolerată capacitatea evidentă a diferitelor rase de a metisa. Unora, „miscegenția” li se părea inevitabilă. Mulți cugetători chiar au ajuns să o considere dezirabilă – concluzia aceasta, în orice caz, decurgea din teoriile antropologice despre „exogamie”, precum și din înțelegerea mai bună a bolilor ereditare și a pericolelor (cumva exagerate) generate de căsătoriile între veri. Totuși, reacția tot mai frecventă la acest fenomen a fost condamnarea. De exemplu, în *History of Jamaica* (1774), Edward Long găsea că „europenii [de acolo]... se

dedau prea ușor la tot felul de plăceri senzuale: în acest scop este căutată o *quasheba* neagră sau galbenă, care va zămisi o corcitură maronie". Arthur, conte de Gobineau, a reiterat, în *Eseu despre înegalitatea raselor umane* (1853–55), ideile lui Linnaeus, identificând trei arhetipuri de rase, dintre care rasa ariană (albă) era supremă și, ca de obicei, creditată cu toate marile realizări ale istoriei. Dar Gobineau a introdus o idee nouă: declinul civilizației apare, de cele mai multe ori, acolo unde sângele arian a fost diluat prin căsătorii transrasiale. Și el considera că este inevitabilă fuziunea dintre rasa albă – superioară intelectual – și rasele călăuzite de instincte, galbenă și neagră – deoarece prima era esențial masculină, iar celelalte două, esențial feminine. Cu toate acestea, miscegenția nu i se părea mai puțin respingătoare: „Cu cât acest produs se reproduce și își amestecă sângele, cu atât confuzia va fi mai mare. Tinde spre infinit când poporul este prea numeros ca echilibrul să se poată stabili... Un asemenea popor este doar un exemplu oribil de anarhie rasială".

În formele sale extreme, ostilitatea față de „anarhia rasială” a dus la discriminare, segregare, persecuție, expulzare și, în cele din urmă, la încercarea de distrugere totală. Mulți ani la rând, istoricilor li s-a părut obligatoriu să nege existența unei continuități a discriminării rasiale și să trateze un anume eveniment – „Soluția finală” național-socialistă la „Problema evreiască” – ca pe un „holocaust” *sui generis*, unic, fără precedent ori egal. O ipoteză centrală a prezentei cărți este că antisemitismul german de la mijlocul secolului al XX-lea a fost un caz extrem al unui fenomen general (dar în niciun caz universal). Pretinzând că evreii încercau să „polueze sistematic sângele” *Volk*-ului german, Hitler și ceilalți ideologi național-socialiști nu spuneau, după cum vom vedea, absolut nimic nou. Și nici nu a fost un caz unic în care asemenea idei au avut ca efect segregarea și expulzarea, iar mai apoi și genocidul sistematic. Principala trăsătură distinctivă a ceea ce avea să devină Holocaustul nu a fost țelul său de distrugere rasială, ci faptul că a avut ca autor un regim care avea la dispoziție toate resursele unei economii industrializate și ale unei societăți educate.

Asta nu înseamnă că toți vinovații de producerea Holocaustului au fost motivați de frica de miscegenție, deși există dovezi

grăitoare că această motivație a fost puternică în cazul multor naziști de vază. Mulți dintre cei care au contribuit activ la genocid au fost îmboldiți de lăcomia materială. Alții nu erau decât simple rotițe lipsite de gândire în mașinăria birocratică a a cărei „radicalizare cumulativă” nu și-o doreau. Unii făptași nu erau decât simpli oameni acționând sub presiunea grupului sau a brutalității militare sistematice; alții erau tehnocrați lipsiți de scrupule, obsedați de propriile teorii pseudoștiințifice; și mai erau și acei tineri ale căror creiere fuseseră spălate de o religie seculară imorală. Cu toate acestea, trebuie să recunoaștem că viziunea rasială despre lume a fost fundamentală pentru cel de Al Treilea Reich, avându-și rădăcinile într-o anumită concepție despre biologia umană – un „mem” de un succes extraordinar, care se răspândise în întreaga lume la începutul secolului al XX-lea. S-a transmis chiar și în zone izolate și nefavorabile. Sper sfârșitul secolului al XIX-lea, Argentina era considerată destinația ideală pentru evreii imigranți din Europa, tocmai datorită absenței antisemitismului. Totuși, în primii ani ai veacului următor, unii scriitori ca Juan Alsina și Arturo Reynal O’Conner avertizau că evreii constituiau o amenințare mortală la adresa culturii argentinene. „Cu doar câțiva ani în urmă”, se plângea ziarul sionist laburist *Brot und Ehre* în 1910, puteam vorbi despre Argentina ca despre un nou *Eretz Israel*, un ținut care și-a deschis generos porțile către noi, unde ne bucuram de aceeași libertate pe care Republica o acordă tuturor locuitorilor, fără diferență de naționalitate ori rasă. Iar acum? Totul în jurul nostru este încărcat de ura față de evrei, din toate colțurile ochi ostili îi iscodesc pe evrei; pândesc din toate direcțiile, așteptând ocazia de a ataca... Toți sunt împotriva noastră... Și nu e vorba doar de ura față de evrei; este un indiciu al tendințelor viitoare cunoscute deja [în alte părți] drept antisemitism.

## GRANIȚE DE SÂNGE

De ce conflictele etnice de proporții s-au petrecut în anumite zone, și nu în altele? De ce mai mult în Europa Centrală și de Est decât în America de Sud? Un răspuns este acela că în anumite zone

ale lumii a existat o nepotrivire extraordinară între identitățile etnice și structurile politice. Harta etnică a Europei Centrale și de Est, ca să luăm exemplul cel mai evident, era o adevărată cârpăceală (vezi figura I.2). În nord – și numesc doar grupurile cele mai numeroase – existau lituanieni, estonieni, bieloruși și ruși, toți vorbind limbi diferite; în centru, cehi, slovaci și polonezi; în sud, italieni, sloveni, maghiari și români, iar în Balcani, sloveni, sârbi, croați, bosniaci, albanezi, greci și turci. Pe deasupra, în întreaga regiune erau răspândite comunități de limbă germană. Limba era doar unul dintre elementele prin care se distingeau diversele grupuri etnice. Parte din cei care vorbeau dialecte germane erau protestanți, parte catolici și parte evrei. Unii dintre vorbitorii de sârbo-croată erau catolici (croații), alții ortodocși (sârbii și macedonenii), iar unii musulmani (bosniacii). Unii bulgari erau ortodocși, alții musulmani (pomacii). Vorbitorii de limbă turcă erau musulmani; câțiva (găgăuzii) erau ortodocși.

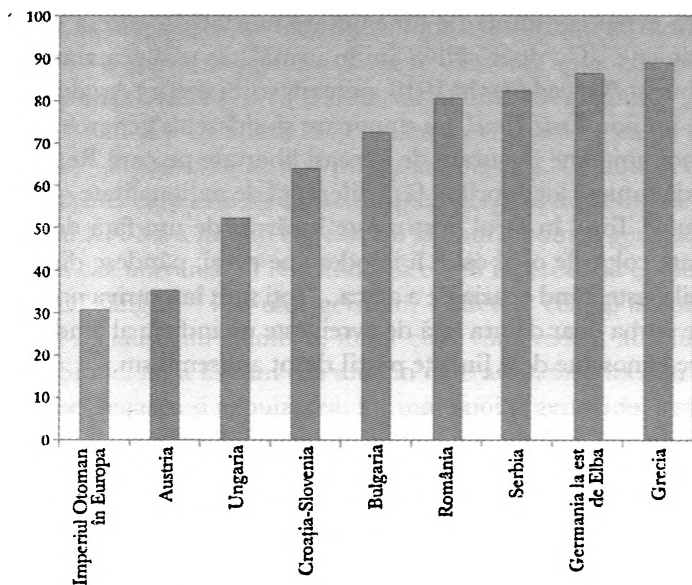


Figura I.2 Populația majoritară în procente din totalul populației

Înainte de secolul al XIX-lea, geografia politică a Europei Centrale și de Est etalase același mozaic demografic extraordinar de eterogen. Regiunea fusese împărțită între marile dinastii imperiale. Majoritatea oamenilor aveau în principal loialități locale și, în același timp, datorau supunere unui suveran imperial îndepărtat. Mulți aveau identități ce sfidau o clasificare rigidă, vorbind mai multe limbi; în general, demografii austrieci făceau distincția între „limba maternă” și „limba uzuală”. Majoritatea slavilor au continuat să lucreze pământul, așa cum făcuseră ca iobagi, înainte de emancipările din secolul al XIX-lea. Orașele Europei Centrale și de Est, pe de altă parte, aveau o compoziție etnică diferită față de provincie. În nord, germanii și evreii predominau în zonele urbane, ca și în bazinul Dunării; spre răsărit, orașelele erau locuite de ruși, evrei și polonezi. Târgurile de pe coasta adriatică erau adesea italienești, iar unele orașele din Balcani erau clar grecești ori turcești. Cele mai remarcabile erau acele centre comerciale cosmopolite în care nu predomina niciun grup etnic. Un exemplu ar putea fi Salonic, Thessaloniki de astăzi, un port otoman de sorginte grecească, în care evreii erau un pic mai numeroși decât creștinii și musulmanii. Fiecare comunitate religioasă putea, la rândul său, să se împartă în secte și subgrupuri lingvistice: existau atât evrei sefarzi vorbitori de iudeo-spaniolă, cât și așkenazi, greci, bulgari și macedoneni creștini – unii vorbitori de greacă, unii de vlahă, iar alții utilizând o limbă slavă – și musulmani de toate felurile: sufiști, beктаșini și mevlevi, dar și naqshbandieni și m'amini, care erau convertiți de la iudaism.

Totuși, după 1800, odată cu apariția statului-națiune ca ideal de organizare politică, aceste amestecuri eterogene au început să se descompună. Multe grupuri etnice erau suficient de numeroase și bine organizate încât, la începutul secolului al XX-lea, își stabiliseră deja propriile state-națiune: Grecia, Italia, Germania, Serbia, România, Bulgaria, Albania – deși în fiecare caz existau minorități etnice în

interiorul granițelor și diasporă în afara acestora<sup>1</sup>. Ungurii se bucurau de aproape toate privilegiile independenței ca parteneri în cadrul Dualismului Austro-Ungar. Cehii puteau aspira, într-o anumită măsură, la autonomie politică în Boemia și Moravia. Polonezii puteau visa la restaurarea suveranității pierdute din cauza a trei imperii. Dar multe alte grupuri etnice nu puteau să spere cu adevărat la constituirea unei formațiuni statale. Unii erau pur și simplu prea puțini: sorabii, venzii, cașubienii, vlahii, secuii, rutenii și ladinii. Alții erau prea împrăștiați: sinti și rroma (adesea greșit etichetați drept țigani). Alții puteau însă aspira să-și construiască propriile state la periferia Imperiului Otoman: evreii și armenii.

Așadar, cu cât modelul statului-națiune câștiga mai mulți adepți în Europa Centrală și de Est, cu atât creștea probabilitatea conflictului. Discrepanța dintre realitatea așezărilor mixte – un mozaic de zone de rezidență și diasporă – și idealul unor unități politice omogene era pur și simplu prea mare. Pe măsură ce granițele naționale deveneau tot mai importante, mizele sporeau corespunzător, iar ratele diferite ale natalității au amplificat îngrijorarea acelor care se temeau să nu devină minoritari. În teorie, era posibil ca toate grupurile etnice dintr-un nou stat să fie de acord să se lase contopite într-o nouă identitate colectivă sau să-și împartă puterea într-o federație a celor egali. Dar s-a dovedit că era la fel de posibil ca un grup majoritar să se autointituleze unicul – sau cel mai îndreptățit – proprietar al statului și al bunurilor. Cu cât statul avea mai multe funcții de îndeplinit (și numărul acestora a crescut în salturi după 1900), cu atât devenea mai tentant să excludă o minoritate sau alta de la unele sau chiar toate drepturile oferite de

---

<sup>1</sup> În regiunile estice ale Reich-ului german erau, de exemplu, peste 3 milioane de polonezi, mai mult de 100 000 cehi, cam tot atâția lituanieni și în jur de 90 000 de sorabi, ca să nu mai menționăm populațiile daneze semnificative din nord și alsacienii vorbitori de franceză din vest. Unul din patru locuitori ai Bulgariei nu era de etnie bulgară. Minoritățile reprezentau 18% din populația României, 16% din populația Serbiei și 10% din cea a Greciei. În același timp, ceva mai mult de 13 milioane de germani locuiau în exteriorul Reich-ului; 4 milioane de români locuiau în afara României (în comparație cu populația totală de 5,5 milioane); aproape 2 milioane de sârbi locuiau în afara Serbiei (în comparație cu populația totală de 2,3 milioane) și 2 milioane de greci locuiau în afara Greciei (în comparație cu populația totală de 2,2 milioane).

cetățenie, și, în același timp, să forțeze creșterea costurilor de rezidență sub forma unor taxe și contribuții obligatorii.

Prin urmare, nu este nicio coincidență că multe dintre locurile unde s-au comis ucideri în masă în anii '40 se găseau exact în acele zone cu populații mixte – în orașele cu numele multiple: Vilna/Wilna/Vilne/Vilnius, Lemberg/Lwów/L'viv și Czernowitz/Cernăuți/Chernovtsy/Chernivtsi. Nu este coincidență nici faptul că un număr important de naziști de vază veneau de dincolo de frontiera estică a Reich-ului german din 1871. Câteva exemple: Alfred Rosenberg, autor al volumului *Mitul secolului douăzeci* și un personaj-cheie în politica rasială nazistă, s-a născut la Reval/Tallinn, Estonia. Fiul unui emigrant german în Argentina, Walther Darré, ministrul agriculturii sub conducerea lui Hitler, și-a conceput propria teorie rasială în timp ce creștea ca în Prusia. Ministrul nazist Herbert Backe s-a născut în Batumi, Georgia, unde familia de țărani din partea mamei se stabilise în secolul al XIX-lea. Rudolf Jung, care a crescut în enclava germană Iglau/Jihlava din Boemia, a fost doar unul dintre mulți nemți din ținuturile limitrofe care au obținut funcții înalte în SS. Semnificativ este faptul că Breslau/Wrocław în Silezia Superioară a fost unul dintre locurile unde, în 1935, naziștii au dus o campanie publică pentru combaterea miscegenajiei prin lege. Austriecii și nemții din regiunea sudetă furnizau un număr disproporționat de contribuții antisemite ziarului *Der Stürmer*. Cel puțin doi ofițeri SS din cei câțiva care conduceau lagărul din Belzec erau așa-zii „etnici germani” din regiunea baltică și Boemia.

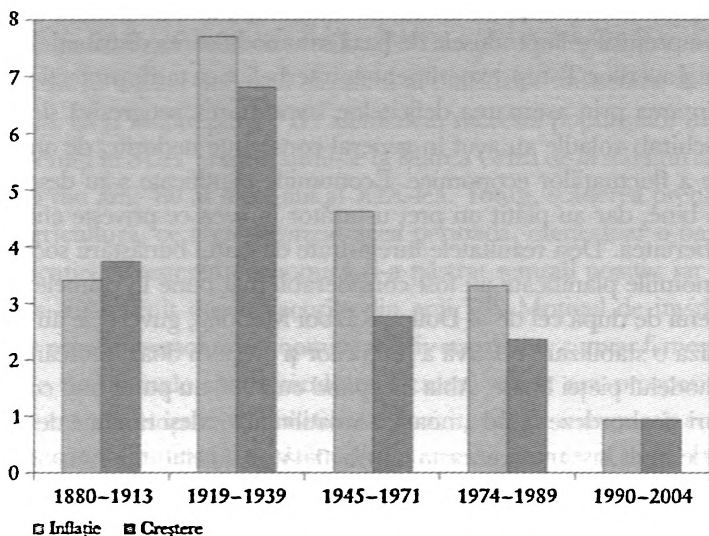
Europa Centrală și de Est a fost însă doar cel mai letal dintre „spațiile morții” din secolul al XX-lea. După cum vom vedea, și alte zone ale lumii prezentau unele trăsături asemănătoare: o populație multiethnică, schimbarea balanței demografice și fragmentarea politică. Considerate ca o singură regiune, echivalentul cel mai apropiat, la celălalt capăt al continentului eurasiatic, l-au constituit Manciuria și peninsula coreeană. În ultima parte a secolului al XX-lea, din motive explorate în epilogul acestei cărți, zonele de conflict intens s-au mutat în Indochina, America Centrală, Orientul Mijlociu și Africa Centrală. Dar trebuie să ne concentrăm atenția asupra primelor două zone dacă vrem să înțelegem pe deplin caracterul de exploziv al celor cincizeci de ani de război mondial.

## VOLATILITATEA ȘI NEMULȚUMIȚII SĂI

De ce violența extremă a avut loc numai în anumite momente? Răspunsul rezidă în faptul că *volatilitatea* economică este corelată cu conflictul etnic. Nu este suficient să căutăm momentele de criză economică atunci când încercăm să explicăm instabilitatea socio-politică. O creștere rapidă a producției și a veniturilor poate fi la fel de destabilizatoare ca și o scădere bruscă. Un instrument util pentru evaluarea condițiilor economice, instrument prea rar luat în considerație de către istorici, este volatilitatea, adică abaterea standard a modificării unui indicator dat pe o anumită perioadă de timp. Din păcate, estimări demne de luat în seamă, privind produsul intern brut, sunt disponibile doar în cazul câtorva țări pe perioada întregului secol. Totuși, sunt mai ușor de găsit prețurile și dobânzile, iar acestea permit măsurarea volatilității economice cu o oarecare acuratețe, în cazul multor țări.

O ipoteză directă și verificabilă este aceea că în perioadele de volatilitate ridicată au existat și presiuni și încordări socio-politice. Fără îndoială, nu se poate trece cu vederea, în cazul celor șapte mari economii industrializate (Canada, Franța, Germania, Italia, Japonia, Regatul Unit al Marii Britanii și Statele Unite), faptul că volatilitatea creșterii și a prețurilor a atins punctul maxim în perioada 1919–1939 și a scăzut constant după cel de-al Doilea Război Mondial (vezi figura I.3). Specialiștii în istorie economică au fost multă vreme preocupați de identificarea ciclurilor economice și a valurilor de diverse amplitudini. Au tendința de a lăsa deoparte modificările în frecvență și amplitudine ale boom-urilor economice și recesiunilor. Dar tocmai acestea sunt cruciale. Dacă activitatea economică ar fi la fel de exactă ca succesiunea anotimpurilor, așteptările actorilor economici s-ar adapta corespunzător, iar noi n-am mai fi surprinși de o neașteptată creștere ori prăbușire, așa cum nu ne mai miră nici venirea verii sau iernii. Dar tocmai imprevizibilitatea economică a secolului al XX-lea a dus la astfel de perturbări majore ale „spiritelor animalice” (cum le numea John Maynard Keynes) ale angajatorilor, bancherilor, investitorilor, consumatorilor și chiar ale oficialilor guvernamentali.





*Figura L3* Volatilitatea: abateri standard ale inflației și creșterii, economiile țărilor G7, 1880-2004

În ultimii o sută de ani au avut loc schimbări profunde în structura instituțiilor economice și în gândirea celor care le conduc. Înainte de 1914, gradul de mobilitate internațională a bunurilor, capitalului și forței de muncă a atins cote fără precedent, și doar recent a fost egalat parțial. Guvernele de-abia începeau să-și extindă gama serviciilor dincolo de furnizarea securității, justiției și a altor bunuri publice elementare. În operațiunile lor, băncile centrale erau limitate, cel puțin într-o anumită măsură, de reguli autoimpuse, fixând valoarea monedei naționale în raport cu aurul; aceasta ducea la stabilitatea prețurilor pe termen lung, dar și la o volatilitate a creșterii mai mare decât suntem obișnuiți. Aceste lucruri s-au schimbat radical în timpul și după Primul Război Mondial, care a dus la o creștere semnificativă a rolului guvernamental și la prăbușirea sistemului ratelor de schimb fixe, cunoscut drept standardul aur. Multor contemporani li se părea că există un conflict între ceea ce puteau face forțele de pe piața internațională pentru alocarea optimă a bunurilor, forței de muncă și capitalului, și ceea ce guvernele trebuiau să vizeze prin strădaniile lor – de exemplu,

menținerea sau creșterea numărului de angajați în industrie, stabilizarea prețurilor la produsele de bază sau modificarea distribuției venitului și averilor. Totuși, experimentele interbelice cu tarife protecționiste, finanțarea prin asumarea deficitelor, impozitarea progresivă și ratele de schimb volatile au avut în general consecințe nedorite, de amplificare a fluctuațiilor economice. Economii planificate s-au descurcat mai bine, dar au plătit un preț usturător în ceea ce privește eficiența și libertatea. Deși rezultatele înregistrate de statul bunăstării sociale și economii planificate au fost considerabil mai bune în primele două decenii de după cel de-al Doilea Război Mondial, guvernele au putut realiza o stabilizare relativă a prețurilor și creșterii doar întorcându-se la modelul pieței libere. Abia începând cu 1990 au putut unii comentatori să abordeze timid „moartea volatilității” – deși rămâne de văzut cât de mult înseamnă aceasta o îmbunătățire a instituțiilor economice internaționale, succesul pragmatismului fiscal și monetar la nivel național sau o conjunctură fericită, dar posibil efemeră, între risipa vestică și frugalitatea asiatică.

Această narațiune stilizată, trebuie precizat, se referă la un număr limitat de țări și la niște subperioade oarecum arbitrar definite. După cum se va vedea, ar fi o greșeală să analizăm evoluția economiei mondiale în întregul său doar prin prisma marilor economii industrializate. Gravitatea extremelor de inflație și deflație, de creștere și descreștere, din perioada interbelică, a variat mult între diversele țări europene. Iar economiile africane, asiatice și din America Latină au cunoscut tendințe foarte diferite de volatilitate începând cu anii '50.

Volatilitatea economică are importanță deoarece este susceptibilă de a exacerba conflictul social. Putem intui că perioadele de criză economică stimulează grupurile dominante politic să paseze altora povara redresării. Odată cu amplificarea intervenției statului în viața economică, este evident că s-au înmulțit ocaziile de a face asemenea redistribuiri discriminatorii. Ce ar putea fi mai ușor într-o perioadă de restriște generală decât să excluzi un anumit grup din sistemul de asistență socială? Mai puțin evident este faptul că dislocarea socială poate urma și unor perioade de creștere rapidă, întrucât câștigurile sunt arareori distribuite echitabil. Este posibil ca tocmai puținii beneficiari ai unei perioade de creștere să fie ținta răzbunărilor într-o perioadă ulterioară de recesiune.

Încă o dată este posibil să ilustrăm acest lucru referindu-ne la cel mai cunoscut caz, acela al evreilor din Europa. De regulă, istoricii au încercat să explice succesul electoral al partidelor antisemite în Germania, ca și în alte părți – de asemenea, succesul populiștilor uneori antisemiți în SUA – raportându-se la Marea Criză de la sfârșitul anilor '70 și din anii '80 ai secolului al XIX-lea. Totuși, scăderea prețurilor în agricultură, ce a caracterizat acea perioadă, oferă doar o parte a explicației. Creșterea economică și-a păstrat semnul pozitiv, iar bursele și-au revenit după eșecurile din anii '70. Motivul de invidie al celor prinși în sectoare economice relativ stăgnante, cum ar fi meșteșugurile tradiționale sau agricultura la scară mică, era prosperitatea evidentă a acelor care beneficiaseră mai mult de integrarea economică internațională și de serviciile de intermediere financiară. De regulă, fenomenele bruște și violente, precum umflarea și spargerea baloanelor de săpun de pe piețele de capital, au avut un impact mai mare decât tendințele structurale de lungă durată ale prețurilor și producției. Efectele socio-politice polarizante ale volatilității economice s-au dovedit a fi o trăsătură recurentă a secolului al XX-lea.

## STATELE-IMPERIU

Violența secolului al XX-lea ar fi de neînțeles dacă analiza nu ar ține seama de contextul imperial, căci principala ei cauză o reprezintă declinul și prăbușirea marilor imperii multietnice care dominaseră lumea în 1900. Ceea ce au avut în comun aproape toate statele combătante din războaiele mondiale a fost faptul că erau imperii sau căutau să devină imperii. În plus, la o cercetare atentă, se observă că multe formațiuni statale mari ale vremii, care pretindeau că sunt state-națiune sau federații fuseseră, de asemenea, imperii. Acest lucru era valabil în cazul Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste și rămâne valabil și în cazul Federației Ruse de astăzi. Regatul Unit al Marii Britanii și Irlandei (din 1922, doar Irlanda de Nord) a fost și este esențialmente un imperiu

englez<sup>1</sup>. Italia formată între 1850 și 1860 era un imperiu piemontez, Reich-ul german din 1871 era, în mare măsură, un imperiu prusac. În zilele noastre, statele-națiune cu populația cea mai numeroasă din lume sunt rezultatele integrării imperiale. India modernă este moștenitoarea Imperiului Mugal și a Raj-ului britanic. Granițele Republicii Populare Chineze sunt, în principal, acelea stabilite de împărații dinastiei Qing. Se poate demonstra că până și Statele Unite sunt o „republică-imperiu“; unii ar spune că întotdeauna au fost.

Imperiile contează în primul rând datorită economiilor de scală pe care le fac posibile. Există o limită demografică în privința numărului de oameni pe care majoritatea statelor-națiune îi pot chema la arme. Pe de altă parte, un imperiu nu are asemenea constrângeri; printre funcțiile sale de bază se înscriu mobilizarea și echiparea unor mari forțe militare, recrutate din rândul mai multor naționalități, și perceperea unor taxe sau obținerea de împrumuturi pentru a plăti aceste forțe, apelând din nou la resursele mai multor nații. Astfel, după cum vom vedea, multe dintre cele mai mari bătălii ale secolului al XX-lea au fost purtate de forțe multietnice sub stindarde imperiale; Stalingrad și El Alamein nu sunt decât două exemple. În al doilea rând, în punctele de contact între două imperii – ținuturile de la graniță, zonele-tampon ori zonele de rivalitate strategică – sunt mai mari șansele să aibă loc violențe decât în inima imperiilor. Triumful fatal, reprezentat de teritoriul dintre țările baltice, Balcani și Marea Neagră, era o zonă de conflict din cauza amestecului etnic, dar și a faptului că se găsea la joncțiunea dintre ținuturile Hohenzollernilor, Habsburgilor, Romanovilor și otomanilor, falia dintre plăcile tectonice a patru mari imperii. Manciuria și Coreea ocupau o poziție similară în Orientul Îndepărtat. În secolul trecut, odată cu apariția petrolului ca principal combustibil, același lucru s-a întâmplat cu Golful Persic

---

<sup>1</sup> În regiunile estice ale Reich-ului german erau, de exemplu, peste 3 milioane de polonezi, mai mult de 100 000 de cehi, cam tot atâția lituanieni și în jur de 90 000 de sorabi, ca să nu mai menționăm populațiile daneze semnificative din nord și alsacienii vorbitori de franceză din vest. Unul din patru locuitori ai Bulgariei nu era de etnie bulgară. Minoritățile reprezentau 18% din populația României, 16% din populația Serbiei și 10% din cea a Greciei. În același timp, ceva mai mult de 13 milioane de germani locuiau în exteriorul Reich-ului; 4 milioane de români locuiau în afara României (în comparație cu populația totală de 5,5 milioane); aproape 2 milioane de sârbi locuiau în afara Serbiei (în comparație cu populația totală de 2,3 milioane) și 2 milioane de greci locuiau în afara Greciei (în comparație cu populația totală de 2,2 milioane).

în Orientul Apropiat. În al treilea rând, deoarece imperiile sunt adesea asociate cu ordinea economică, suișurile și coborâșurile integrării comerciale internaționale sunt direct legate de înflorirea sau decăderea acestora. Constrângerile și oportunitățile economice pot, de asemenea, determina momentul și direcția expansiunii imperiale, ca și durata existenței unui imperiu, și natura dezvoltării postcoloniale. În fine, durata de viață, atât de variată, a imperiilor ar putea oferi un indiciu cu privire la momentul apariției violenței, întrucât aceasta pare să predomine la începutul și, în special, spre sfârșitul unui imperiu.

Ar fi o greșeală, la fel ca încercarea din trecut a istoricilor economiei de a identifica cicluri perfect regulate în activitatea comercială, să presupunem că înflorirea și decăderea imperiilor sau marilor puteri pot fi prezise cu acuratețe. Dimpotrivă, trăsătura cea mai izbitoare a celor aproximativ șaptezeci de imperii identificate de istorici este variabilitatea extraordinară a întinderii cronologice, dar și spațiale a dominației. Cel mai longeviv imperiu din al doilea mileniu a fost Sfântul Imperiu Roman, care poate fi datat începând cu încoronarea lui Charlemagne, în 800, și până la dizolvarea sa de către Napoleon, în 1806. Dinastia Ming, din China (1368–1644), și succesoarea sa imediată, dinastia Manchu sau Qing, au durat împreună peste 500 de ani, ca și califatul Abbasid (750–1258). Imperiul Otoman (1453–1922) a durat aproape cinci secole, dând semne de dizolvare doar în ultimii 50 de ani de existență. Imperiile continentale ale Habsburgilor și Romanovilor au durat, fiecare, peste trei secole, dispărând rapid și succesiv la sfârșitul Primului Război Mondial. Mogulii au condus aproximativ 200 de ani o mare parte a Indiei de astăzi. O durată similară au avut și domniile mamelucilor în Egipt (1250–1517) și ale safavizilor în Persia (1501–1736). Sunt mai greu de oferit date exacte pentru imperiile maritime ale statelor vest-europene, deoarece acestea au avut multiple puncte de origine și durate, dar se poate spune despre imperiile spaniol, olandez, francez și britanic faptul că au rezistat în jur de 300 de ani. Imperiul portughez s-a apropiat de 500 de ani. Trebuie remarcat faptul că nici evoluțiile istorice ale acestor imperii nu prezintă o traiectorie uniformă a creșterii, apogeeului, declinului și decăderii. Imperiile se ridică, intră în declin și se înalță din nou, pentru ca mai apoi să se prăbușească, drept răspuns la vreun șoc extrem.

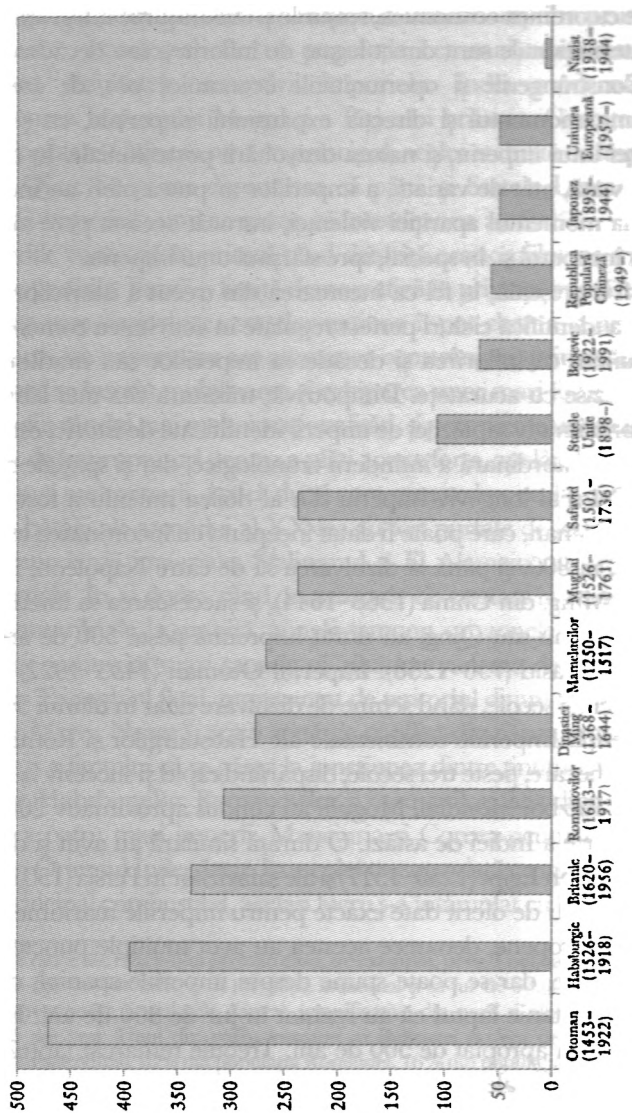
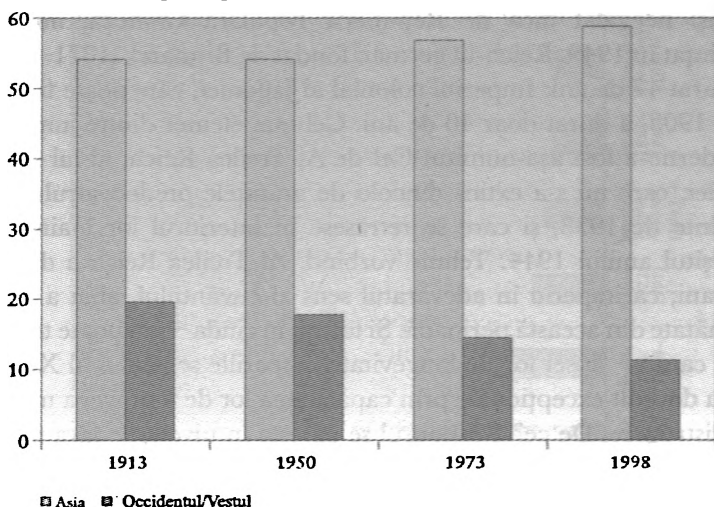


Figura I.4 Durata aproximativă a unor imperii timpurii și moderne

Prin comparație, imperiile create în secolul al XX-lea au avut o durată scurtă. Uniunea Sovietică a bolșevicilor (1922–1991) a supraviețuit mai puțin de 70 de ani, într-adevăr, un record amărât, totuși neegalat încă de Republica Populară Chineză, imperiu înființat în 1949. Reich-ul german fondat de Bismarck (1871–1918) a durat 47 de ani. Imperiul colonial al Japoniei, care poate fi datat din 1905, a durat doar 40 de ani. Cel mai efemer dintre imperiile moderne a fost așa-numitul Cel de Al Treilea Reich, al lui Adolf Hitler, care nu s-a extins dincolo de granițele predecesorului său înainte de 1938, și care se retrăsese în interiorul lor înainte de sfârșitul anului 1944. Tehnic vorbind, Al Treilea Reich a dăinuit 12 ani; ca imperiu în adevăratul sens al cuvântului, abia a durat jumătate din această perioadă. Și totuși, în ciuda – sau poate tocmai din cauza – lipsei lor de longevitate, imperiile secolului al XX-lea s-au dovedit excepționale prin capacitatea lor de a provoca moarte și distrugere. De ce? Răspunsul se găsește în nivelurile fără precedent de centralizare a puterii, control economic și hegemonie socială la care aspirau.

Noile imperii ale secolului trecut nu erau mulțumite de organizarea administrativă oarecum întâmplătoare care le caracterizase pe cele vechi – amestecuri dezordonate de legislație imperială și locală, delegarea puterii și a problemelor legate de cetățenie unor grupuri indigene. Au moștenit de la constructorii de națiuni din secolul al XIX-lea un apetit insatiable pentru uniformitate; în acest sens, semănau mai mult cu statele-imperiu decât cu imperiile în vechiul lor înțeles. Noile imperii repudiau constrângerile religioase și juridice tradiționale, privitoare la folosirea forței. Au insistat asupra creării unor noi ierarhii în locul structurilor sociale existente. Se delectau cu eradicarea vechilor instituții politice și puneau mare preț pe cruzime. Urmărindu-și obiectivele, erau dispuși să se războiască nu doar cu reprezentanții înarmați și antrenați ai unui stat identificat drept inamic, ci și cu categorii întregi de oameni, din țară și din străinătate. Era absolut tipic pentru noua generație de așa-ziși împărați faptul că Hitler i-a acuzat pe britanici de un tratament prea îngăduitor față de naționaliștii indieni. Astfel se explică de ce epicentrele marilor tulburări ale secolului s-au găsit așa de des tocmai la

periferiile noilor state-imperiu. Poate tocmai de aceea statele-imperiu, cu aspirațiile lor extreme, s-au dovedit a fi mult mai efemere decât vechile imperii pe care căutau să le înlocuiască.



*Figura 1.5 Occidentul și Asia: procente din populația mondială*

## DECLINUL OCCIDENTULUI

Povestea secolului al XX-lea a fost uneori prezentată ca un triumf al Occidentului; cea mai mare parte a sa a fost numită „secolul american“. Al Doilea Război Mondial este adesea reprezentat ca apogeul puterii și virtuții americane; victoria „cele mai mărețe generații“. În ultimii ani ai secolului, sfârșitul Războiului Rece l-a făcut pe Francis Fukuyama să proclame „sfârșitul istoriei“ și victoria modelului occidental (dacă nu anglo-american) al capitalismului democratic liberal. Și totuși, pare o interpretare fundamental greșită a traiectoriei din ultimii o sută de ani, care a reprezentat mai degrabă o reorientare a lumii spre Orient.

În 1900, într-adevăr, Occidentul stăpânea lumea. De la Bosfor la strâmtoarea Bering, aproape tot ceea ce era cunoscut pe atunci drept Orient se afla, într-o formă sau alta, sub domnia imperială a Occidentului. Britanicii stăpâneau de mult India, olandezii – Indiile de Est, francezii – Indochina; americanii tocmai ocupaseră Insulele Filipine;



rușii aspirau să controleze Mancuria. Toate puterile imperiale își stabiliseră avanposturi parazitare în China. Pe scurt, Orientul fusese subjugat, chiar dacă acest proces implica negocieri și compromisuri mult mai complexe între conducători și supuși decât se admitea. Această dominație vestică s-a remarcat prin faptul că peste jumătate din populația lumii erau asiatici, în vreme ce abia o cincime aparțineau țărilor dominante la care ne gândim când vorbim de „Occident“ (vezi figura L5).

Ceea ce a dat Occidentului posibilitatea de a controla Orientul au fost nu atât cunoștințele științifice propriu-zise, cât aplicarea sistematică a acestora atât pentru producție, cât și pentru distrugere. De aceea, în 1900, Occidentul era responsabil pentru jumătate din producția mondială, iar Orientul doar pentru un sfert. La dominația vestică a contribuit și eșecul imperiilor asiatice de a-și moderniza sistemele economic, juridic și militar, ca să nu mai vorbim de relativa stagnare a vieții intelectuale orientale. Democrație, libertate, egalitate și, într-adevăr, rasă: toate aceste concepte își au originile în civilizația vestică. La fel și aproape toate descoperirile științifice de la Newton la Einstein. Unii istorici influențați de naționalismul asiatic au greșit adesea presupunând că înapoierea societăților orientale de la 1900 era consecința „exploatării“ imperiale. Aceasta este, în mare parte, o iluzie; mai degrabă se poate afirma că decadența imperiilor estice a făcut posibilă dominația europeană.

Adevăratul arc narativ al secolului al XX-lea se dezvoltă doar când amploarea dominației occidentale la 1900 este recunoscută. Nu a fost vorba despre „triumful Occidentului“, ci de criza imperiilor europene, având drept rezultat final revigorarea inexorabilă a puterii Asiei și decăderea Vestului. Progresiv, începând cu Japonia, societățile asiatice s-au modernizat și au fost modernizate de ocârmuirea europeană. Pe măsură ce se întâmpla acest lucru, diferența dintre veniturile europene și cele asiatice s-a micșorat. Și, odată cu această micșorare, declinul relativ al Vestului a devenit de neoprit. Nu era altceva decât reorientarea lumii, restabilirea unui echilibru dintre Vest și Est care se pierduse în cele patru veacuri scurse de la 1500. Niciun istoric al secolului al XX-lea nu-și poate permite să treacă cu vederea peste această uriașă schimbare seculară care continuă și în prezent.

Dacă Orientul s-ar fi occidentalizat pur și simplu, desigur, am putea salva conceptul de triumf absolut al Vestului. Totuși, nicio țară

asiatică – nici măcar Japonia în era Meiji – nu s-a transformat într-o replică a statului-națiune european. Dimpotrivă, majoritatea naționaliştilor asiatici au insistat ca țările lor să se modernizeze à la carte, preluând doar acele aspecte ale modelului occidental care le conveneau, și să-și păstreze componentele importante ale culturilor lor tradiționale. Nu este surprinzător mai deloc. Mare parte din ceea ce vedeau la cultura vestică – în încarnarea sa imperialistă – nu invita la imitare. Punctul crucial, desigur, este faptul că reorientarea lumii nu s-ar fi putut realiza – și nu a fost realizată – în mod pașnic, deoarece puterile occidentale n-aveau nicio intenție să abandoneze controlul deținut asupra popoarelor și resurselor asiatice. Chiar și atunci când au fost clar învinși de forțele japoneze în 1942, atât europenii, cât și americanii au ripostat din dorința de a reinstaura dominația vestică, dar cu rezultate clar diferite. În multe aspecte, de-abia în 1991, odată cu dezintegrarea Uniunii Sovietice, se poate spune că ultimul imperiu european din Asia și-a încheiat socotelile. În acest sens, secolul al XX-lea poate fi just interpretat nu ca triumful, ci ca decăderea Occidentului, iar cel de-al Doilea Război Mondial a constituit momentul decisiv. Agonia imperiului occidental în Orient a fost la fel de sângeroasă ca și tot ce s-a petrecut în Europa Centrală și de Est, nu în ultimul rând din cauza reacțiilor extreme împotriva modelelor vestice de dezvoltare pe care le insufleseră în țări ca Japonia, China, Coreea de Nord, Vietnam și Cambodgia. A fost o decădere în sensul că Occidentul nu va mai avea puterea de care se bucurase în 1900, dar și din perspectiva faptului că mare parte din opoziția răsăriteană își avea rădăcinile în ideile și instituțiile vestice, printr-un proces de miscegenaj culturală.

## RĂZBOIUL DE CINCIZECI DE ANI

Instabilitatea potențială a asimilării și integrării; răspândirea insidioasă a mem-ului care clasifică unele ființe umane drept străini; caracterul inflamabil al zonelor de graniță cu etnii mixte; volatilitatea cronică a vieții economice de la jumătatea secolului al XX-lea; luptele aprige dintre vechile imperii multietnice și noile state-imperiu efemere; convulsiile care au marcat declinul dominației occidentale – toate acestea

sunt, așadar, principalele teme ce vor fi explorate și dezvoltate în continuare.

În miezul povestirii, după cum poate este deja clar, se află evenimintele cunoscute drept Al Doilea Război Mondial. Pe când încercam să scriu o continuare adecvată la cartea mea precedentă despre Primul Război Mondial, mi-am dat seama cât de inutil ar fi să scriu încă o carte pe tiparul rigid al cronologiei anilor 1939–1945, încă o carte despre ciocnirile de acum familiare dintre forțele terestre, navale și aeriene. Am început să mă întreb dacă a existat cu adevărat un Al Doilea Război Mondial. N-ar fi mai corect să vorbim de conflicte regionale multiple? La urma urmei, în 1939 a început doar un război între Polonia și, de cealaltă parte, Germania nazistă și Uniunea Sovietică, iar Marea Britanie și Franța i-au susținut pe asuprași mai mult cu vorba decât cu fapta. Aliații occidentali ai Poloniei nu au intrat în luptă decât în 1940, după care Germania a câștigat un scurt război continental în Europa de Vest. În 1941, pe când războiul dintre Germania și Anglia era încă în stare incipientă, Hitler a pornit un război foarte diferit împotriva fostului său aliat Stalin. Între timp, Mussolini își urma visele sale de glorie, străduindu-se să întemeieze un imperiu italianesc în estul și nordul Africii și în Balcani. Toate acestea nu aveau mare legătură cu războaiele lansate de Japonia în Asia: cel împotriva Chinei, care începuse în 1937, dacă nu în 1931; cel împotriva imperiilor britanic, olandez și francez, pe care le câștigase pe la jumătatea lui 1942; și cel împotriva Statelor Unite, care nu putea fi câștigat. Pe de altă parte, o serie de războaie civile s-au dezlănțuit înainte, în timpul și după aceste războaie interstatale, în special în China, Spania, Balcani, Ucraina și Polonia. Și de-abia se terminase acest Al Doilea Război Mondial așa-zis omogen, că Orientul Mijlociu și Asia au fost cuprinse de un nou val de violență, pe care istoricii îl numesc, cumva eufemistic, decolonizare. Războaiele civile și dezmembrările teritoriale și-au lăsat amprenta asupra Indiei, Indochinei, Chinei și Coreii; în cazul celei din urmă, războiul de exterminare a luat proporții, devenind război interstatal odată cu intervenția coaliției conduse de americani și a Chinei comuniste. Ulterior, cele două superputeri au purtat războaie prin intermediari. Teatrele de conflict global s-au mutat, din Europa Centrală și de Est și Manciuria-Coreea, în America Latină, Indochina și Africa subsahariană.

De aceea s-ar putea spune că ultima parte a anilor '30 și începutul anilor '40 au fost punctul culminant al unui secol întreg de violență organizată – un Război Global Centenar. Chiar și a vorbi despre un „al doilea Război de 30 de ani“ ar însemna a minimaliza amploarea transformărilor, căci, în fapt, era conflictului cu adevărat global a început cu zece ani mai devreme de 1914, și s-a încheiat la opt ani după 1945. Nici atrăgătoarea idee a lui Hobsbawm, privind „un secol al XX-lea scurt“, nu este satisfăcătoare. Au existat puncte de discontinuitate la fel de importante ca acela din 1989 – poate chiar mai importante – în 1979. Pe de altă parte, colapsul imperiului sovietic a condus la o renaștere a conflictelor etnice care se atenuaseră în perioada Războiului Rece, nu în ultimul rând în Balcani – o reîncepere a istoriei, nu sfârșitul acesteia. În cele din urmă, am ales să încadrez Războiul Lumii între două date: 1904, când japonezii au dat prima lovitură efectivă dominației europene din Orient; și 1953, când sfârșitul războiului coreean a trasat o linie în Peninsula Coreeană, imitând Cortina de Fier care fusese deja coborâtă în Europa Centrală. Dar ceea ce a urmat acestui Război de 50 de ani nu a fost o „pace prelungită“, ci Războiul Lumii a Treia, cum îl numesc eu.

Istoricii au tânjit întotdeauna după încheieri, după o dată când relatarea lor să se poată sfârși. Dar, scriind această carte, am ajuns să mă întreb dacă Războiul Lumii, descris aici, poate fi socotit încheiat chiar și în momentul de față. La fel ca și povestirea științifico-fantastică a lui Wells, *Războiul lumilor*, care s-a reîncarnat ca un artefact al culturii populare la intervale mai mult sau mai puțin regulate<sup>1</sup>, Războiul Lumii, a cărui cronică se regăsește în lucrarea de față, refuză cu încăpățănare să moară. Se pare că atâta timp cât oamenii vor complota să-și distrugă semenii – atât timp cât ne temem și totuși dorim cumva să ne vedem marile metropole în ruină – acest război se va repeta, sfidând frontierele cronologice.

---

<sup>1</sup> La 40 de ani de la prima sa ediție, la un moment în care puterea devastatoare a bombardamentelor aeriene era demonstrată în China și Spania, subiectul a ajuns la publicul larg ca urmare a dramatizării radiofonice a lui Wells, dramatizare atât de realistă, încât mulți ascultători americani s-au alarmat. În 1953, versiunea pe peliculă, cu Gene Barry și Ann Robinson, a câștigat Oscar-ul, devenind o metaforă a războiului Rece, „purta cu armele groaznice ale super-științei“. Douăzeci și cinci de ani mai târziu, a fost rândul lui Jeff Wayne să producă un film muzical despre invazia marșiană pentru anii '70 atât de încercați. În versiunea cea mai recentă, sub bagheta lui Steven Spielberg, marșienii devastează nord-estul Statelor Unite, așa cum probabil își doresc teroriștii islamiști să procedeze.



# PARTEA I

## Marele accident feroviar

## Imperii și rase

Ce episod extraordinar în progresul economic al omenirii a fost  
acea epocă încheiată în august 1919!

John Maynard Keynes

Din spiritul liniștit al ultimelor două decenii ale secolului al  
XIX-lea, brusc, în întreaga Europă, s-a iscat o febră incontrolla-  
bilă... oamenii se închinau entuziaști eroilor și adevărați entuziaști la  
crezul Omului de Rând; erau deopotrivă credincioși și sceptici...  
visau la castele străvechi și alei umbrite de pomi... dar și la preri,  
orizonturi vaste, forje și mori de apă... Unii [oameni] se avântau  
înainte... spre noul, neînceputul secol, în timp ce alții se mai distrau  
pentru ultima oară în cel vechi.

Robert Musil

11/09/01

Lumea la 11 septembrie 1901 nu era un loc rău pentru bărbatul  
alb, sănătos, cu o educație decentă și ceva bani în cont. Scriind 18 ani  
mai târziu, economistul John Maynard Keynes putea privi în urmă,  
cu un amestec de nostalgie și ironie, la zilele în care clasa lui socială se  
bucura, „cu prețuri minime și cele mai puține deranjuri, de confortul,  
utilitățile și plăcerile inaccesibile chiar și celor mai bogați și puternici  
monarhi ai altor epoci“:

Londonezul putea să comande prin telefon, sorbindu-și ceaiul de  
dimineață în pat, diversele produse ale lumii întregi, atâtea câte considera

necesar, și să le primească rapid la domiciliul său; în același moment și prin aceleași mijloace putea să-și investească averea în resursele naturale și proiecte noi din orice colț al planetei, și să se bucure, fără efort sau chiar deranj, de roadele și avantajele viitoare; sau putea decide să cupleze siguranța averii sale cu buna-credință a orașenilor din orice localitate importantă, de pe orice continent pe care i l-ar fi recomandat imaginația sau informația.

Londonezul lui Keynes putea nu numai să cumpere mărfurile lumii și să-și investească propriul capital într-o gamă largă de valori globale, ci și să călătorească pe întregul glob cu o libertate și ușurință fără precedent:

Dacă dorea acest lucru, putea să-și asigure mijloace ieftine și confortabile de a tranzita orice țară sau climat, fără pașaport ori alte formalități, își putea trimite slujitorul la banca din vecinătate, pentru a ridica o cantitate de metale prețioase după cum era convenabil, și putea apoi purcede prin ținuturi străine, fără să cunoască religia, limba sau obiceiurile locale, având cu sine monede de aur și simțindu-se foarte afectat și surprins la cea mai mică interferență.

Dar aspectul crucial, așa cum îl aprecia Keynes, era faptul că omul anului 1901 considera că „această stare de fapt este normală, sigură și permanentă, cu excepția îmbunătățirilor viitoare, iar orice deviere ar fi aberantă, scandaloasă și evitabilă“. Această primă epocă a globalizării era într-adevăr o idilă:

Proiectele și politica de militarizare și imperialism, de rivalități rasiale și culturale, de monopoluri, restricții și excluderi, care urmau să joace rolul șarpelui în acest paradis, nu însemnau mai mult decât știrile frivole din ziarul de dimineață și nu păreau să exercite nicio influență asupra merului normal al vieții socio-economice, a cărei internaționalizare era pusă aproape complet în practică.

Merită să ne întoarcem la numerele ziarului *The Times* din acea perioadă de glorie, pentru a verifica amintirile lui Keynes, pe bună dreptate faimoase. Cu exact un secol înainte ca două avioane deturnate să se izbească de turnurile gemene de la World Trade Center, „globalizarea“ era cu adevărat o realitate, chiar dacă acest cuvânt stângaci



încă nu era cunoscut. În acea zi – o zi însorită de miercuri – londonul lui Keynes putea, sorbindu-și dimineața ceaiul, să fi comandat un sac de cărbuni de la Cardiff, o pereche de mănuși pentru copii de la Paris, sau o cutie de trabucuri de la Havana. Ar fi putut, de asemenea, dacă anticipa o vizită pe terenurile de vânătoare din Scoția, să achiziționeze un „impermeabil Breadalbane și un costum de vânătoare cu autoventilație (pelerină și kilt)”; sau ar fi putut, în cazul în care era interesat de o cu totul altă direcție, să comande un exemplar din cartea lui Maurice C. Hime, intitulată *Schoolboy's Special Immorality*. Ar fi putut să-și investească banii într-una dintre cele aproape cincizeci de companii americane cotate la Londra – majoritatea întreprinderi de căi ferate, ca Denver și Rio Grande (al cărei bilanț era făcut public în acea zi) – sau, dacă prefera, într-una dintre cele șapte burse de valori, și ele obiect al știrilor din *The Times*. Dacă simțea pornirea de a călători, ar fi putut să-și rezerve un bilet pe pachebotul *Peninsular* al companiei P&O, care urma să plece spre Bombay și Karachi chiar a doua zi, sau pe una dintre celelalte 23 de nave P&O, programate să navigheze spre destinații orientale în următoarele zece săptămâni – ca să nu mai menționăm existența altor 36 de companii de croazieră ce ofereau servicii din Anglia spre toate colțurile globului. Ți se părea că New Yorkul te cheamă? *Manitou* ridica ancora a doua zi sau puteai aștepta până pe data de 13, când pleca mai luxosul *Fürst Bismarck* al companiei Hamburg-America Line. Te atrăgea mai mult Buenos Aires? Doreai, poate, să vezi cu ochii proprii cum își întrebuința – sau mai degrabă risipea – banii Grand National Tramway Company din oraș? În regulă, *Danube* pleca spre Argentina vineri și încă mai erau câteva cabine disponibile.

Pe scurt, lumea era la picioarele sale. Și totuși, așa cum înțelegea Keynes, nu era lipsită de impurități toxice. Articolul de fond din *The Times* din acea zi de 11 septembrie era o relatare „plină de speranță” – în van, după cum s-a dovedit – conform căreia președintele american William McKinley dădea semne de recuperare după atentatul comis cu cinci zile mai devreme de anarhistul Leon Czolgosz. („Președintele se simte foarte bine”, era citat doctorul său. De fapt, McKinley a murit pe 14 septembrie.) Acest atac deschisese ochii publicului american la amenințarea, până atunci neglijată, ce venea chiar din interiorul

său. Corespondentul newyorkez relatea cum poliția îi căuta pe toți anarhiștii cunoscuți din oraș, deși se credea că în Chicago se pusese la cale complotul, unde doi lideri anarhiști, Emma Goldman și Abraham Isaak, fuseseră deja arestați. „Eu doar făcut datoria“, a explicat Czolgosz, prin aceasta înțelegând datoria anarhistului de a-i ucide pe conducători și a se război cu guvernele instituite. „Am crezut, a adăugat el pe când era condus spre scaunul electric, că acest lucru va ajuta clasa muncitoare.“ Vestea că starea președintelui se îmbunătățea și că acoliții vinovatului erau arestați l-ar fi putut liniști pe cititorul nostru matinal, așa cum a liniștit și spiritele la bursa de valori în ziua precedentă. Cu toate acestea, și-ar fi dat seama că deveneau îngrijorător de frecvente asasinările șefilor de stat<sup>1</sup>. Ideologia anarhismului și practica terorismului erau doar doi dintre „șerpii“ din grădina globalizării, pe care Keynes îi uitase deja în 1919.

Cum rămâne cu „proiectele și politica de militarizare și imperialism, de rivalități rasiale și culturale“? Erau multe dovezi în acest sens pe 11 septembrie 1901. În Africa de Sud, războiul aprig dintre britanici și buri dura de aproape trei ani. Comunicatele oficiale ale comandantului britanic, lordul Kitchener, erau pline de optimism. În săptămâna anterioară, conform celui mai recent raport al său, 67 de buri fuseseră uciși, 67 răniți și 384 luați prizonieri. Alți 163 se predaseră. În contrast, *The Times* anunța moartea a 18 soldați britanici, dintre care doar 7 fuseseră victime ale inamicului. Aceasta era o măsură tipic britanică a succesului militar, bilanțul profitului și pierderilor de pe câmpul de luptă. Totuși, metodele pe care britanicii le adoptaseră deja pentru a-și înfrânge dușmanii erau extrem de dure, deși *The Times* nu făcea nicio mențiune cu privire la acestea. Pentru a-i lipsi pe buri de provizii de la fermele lor, soțiile și copiii acestora fuseseră alungați din locuințe și îngrămădiți în lagăre de concentrare, unde condițiile erau atroce. În consecință, în medie unul din trei deținuți murea din cauza igienei precare și a bolilor. În plus, Kitchener ordonase construirea unei rețele de sârmă ghimpată și a unor cazemate pentru a întrerupe liniile de comunicație ale burilor. Nici măcar aceste măsuri nu li s-au părut suficiente editorialiștilor de la *The Times* pentru a încheia războiul:

---

<sup>1</sup> Regele Italiei fusese ucis anul anterior, împărăteasa Austro-Ungariei, cu doi ani mai înainte. Iar în 1903 avea să-i vină rândul regelui Serbiei.

Dacă le-am permite [burilor] să prelungească lupta și să o exacerbeze recurgând la fapte de o barbarie cruntă... nu am îmbunătăți profilul metropolei în ochii națiunilor fiice, partenerilor săi în imperiu... Întreaga națiune este de acord că trebuie să ducem la bun sfârșit sarcina pe care ne-am asumat-o în Africa de Sud. N-ar trebui să existe nicio ezitare în adoptarea politicii și măsurilor necesare pentru a ne atinge țelul pe deplin, cu cea mai mare rapiditate.

Doar corespondentul din Cape Town, care era evident stingherit de asprimea politicii britanice, lansa un avertisment:

Pumnul de fier trebuie să rămână pumn de fier, și nu este nevoie – chiar ar fi o greșeală – să ne purtăm cu mănuși. Totuși, cel ce are controlul ar trebui să-și amintească faptul că exercitarea puterii nu este incompatibilă cu manierele gentlemanului britanic... Părerile politice ale olandezilor... nu se vor schimba niciodată dacă englezii le dau ocazia să pună la îndoială abilitatea noastră înăscută de a conduce.

Această „abilitate înăscută de a conduce“ a englezului era pusă la încercare și în alte zone ale Africii. În aceeași zi, *Times* relata despre expediții punitive împotriva tribului Wa-Nandi din Uganda și a „stării de nelegiuire“ din Gambia, o entitate nebuloasă, considerată responsabilă de moartea a doi oficiali britanici. Este clar că redactorii îmbrățișau opinia conservatoare potrivit căreia imperiul își întinsese la maximum forțele armate (sau avea mai degrabă un deficit de soldați); cum altfel am putea explica apelul lor de a reinstaura miliția secolului al XVIII-lea ca „întruchiparea principiului conform căruia este de datoria fiecărui bărbat să contribuie la apărarea țării sale“?

Un alt motiv de neliniște era starea aparent tensionată a relațiilor dintre marile puteri continentale. Corespondentul *The Times* la Paris relata vizita iminentă a țarului Rusiei, Nicolae al II-lea, în Franța, și oferea două teorii cu privire la scopul deplasării. Potrivit celei dintâi, suveranul dorea să faciliteze intrarea celor mai recente obligațiuni rusești pe piața pariziană; în cea de-a doua variantă, intenția sa era să asigure poporul francez de seriozitatea guvernului rus cu privire la alianța militară dintre cele două țări. Oricare din explicații ar fi fost corectă, reporterul trata cu suspiciune această manifestare armonioasă dintre Paris și Sankt Petersburg. Din cauza anexării Alsaciei și Lorenei

de către Germania în 1871, nota el, Franța era „astăzi singura națiune europeană ce are niște revendicări și singura care nici nu poate și nici n-ar trebui să admită că epoca de pace europeană este definitivă... Ce ar putea face, dacă împrejurările și patriotismul ar îndemna-o, de ar fi cazul să-și completeze breșa creată în teritoriul ei... nimeni nu poate ști“. Totuși, cea mai probabilă consecință a vizitei țarului avea să fie întărirea alianței rivale a Germaniei cu Austria și Italia, de curând tensionată într-o oarecare măsură, din cauza dezacordurilor asupra tarifelor germane de import. O proclamare prea insistentă a „Alianței celor Două“ (Franța și Rusia) ar fi mărit riscul de război cu „Alianța celor Trei“:

Nu fac nicio aluzie [încheia, sumbru, corespondentul] la elementele care se pot combina în orice moment cu alianțele existente, pentru că momentul trecerii la acțiune nu a venit și nici nu este prea aproape. Aceia care în prezent nu fac parte din nicio alianță au timp să aștepte și să-și continue meditațiile înainte de a lua o decizie.

Cu siguranță, cititorul nostru imaginar s-ar fi liniștit parcurgând știrea că Țarul îl vizita și pe vărul său, Kaizerul german, în drumul său spre Franța, eveniment descris solemn de ziarul semi oficial *Norddeutsche Zeitung* ca un simbol al angajamentului guvernelor rus și german de menținere a păcii în Europa. Mai puțin liniștitoare era totuși informația privind deteriorarea relațiilor dintre guvernele francez și otoman, ceea ce a făcut ca *The Times* să speculeze că sultanul considera „mișcarea panislamică în creștere“ drept o posibilă armă contra imperiilor francez și britanic. Și în Balcani existau motive de îngrijorare. Ziarul relata despre unele semne vagi de îmbunătățire a relațiilor ruso-austro-ungare, dar nota:

Influențele celor două puteri în Balcani se bazează pe factori diferiți. Influența rusă este fondată pe comunitatea de rasă, istorie, religie și pe apropiere geografică, în timp ce a Austro-Ungariei se manifestă în principal în sfera... economică. În ultimii ani nu s-a petrecut nimic care să diminueze influența rusă ori pe aceea austriacă. Ambele puteri și-au menținut vechile poziții...

În opinia pacifiștilor, cu siguranță, lumea de la 1901 nu era chiar Edenul din amintirile lui Keynes. La cel de-al X-lea Congres al Păcii

Universale, în Glasgow, dr. R. Spence Watson a fost ovaționat când a numit „prezentul... o vreme la fel de întunecată ca orice moment de până acum“. Intrând în subiect, Watson a denunțat nu numai „acel groaznic război din Africa de Sud, la care nu se puteau gândi fără umilință“, ci și „năpustirea țărilor creștine asupra Chinei, cel mai detestabil exemplu de lăcomie din câte se cunosc în istorie“ – aluzie la recenta expediție internațională pentru a suprima Răscoala Boxerilor din China. Un anunț de pe prima pagină a aceleiași ediții din *The Times* conferă o anume credibilitate lui Watson când pune la îndoială motivul expediției:

**PRADA DE RĂZBOI DIN CHINA.** – Înainte de a vă valorifica Prada, este recomandabil să puneți un expert s-o evalueze. DI Larkin, 104, New Bondstreet, evaluează și achiziționează piese deosebite de ARTĂ ORIENTALĂ.

Și socialiștii ar fi putut pune sub semnul întrebării pretenția vanitoasă a lui Keynes că „majoritatea populației... era, după toate aparențele destul de mulțumită de soarta [ei]“ și că „era posibil pentru orice individ capabil sau de caracter să scape de statutul de om de rând și să pătrundă în clasa mijlocie și înalta societate“. În săptămâna precedentă lui 11 septembrie, *The Times* relata că decedaseră 1 471 persoane la Londra, corespunzând unei rate anuale de 16,9 ‰, incluzând „7 din cauza variolei, 13 de rujeolă, 14 de scarlatină, 20 de difterie, 27 de tuse măgărească, 17 de febră tifoidă, 271 de diaree și dizenterie [și] 4 de holeră...“ Între timp, în Țara Galilor, 20 de mineri își pierduseră, după toate probabilitățile, viața în urma unei explozii la mina de cărbuni Llanbradach, lângă Caerphilly. Peste mare, în Irlanda, șapte membri ai Societății Unite a Dulgherilor și Tâmplarilor fuseseră arestați și acuzați de „conspirație, atac și intimidare“ pentru că organizaseră o grevă a dulgherilor, cerând salarii mai mari. Conform ziarului, aproape 100 000 de cerșetori erau înregistrați în Londra. Deocamdată, nu exista niciun „plan de pensii... de a li se acorda un ajutor guvernamental acelor care își luaseră în trecut măsuri de prevedere pentru viitor“. De fapt, cea mai bună cale de a scăpa de sărăcie în Regatul Unit al Marii Britanii era mai degrabă mobilitatea geografică

decât cea socială. Între 1891 și 1900, arăta *The Times*, se înregistraseră nu mai puțin de 726 000 de emigranți. Ar fi plecat așa de mulți oameni dacă ar fi fost cu adevărat „destul de mulțumiți“?

## IMPERIILE

Lumea la 1901 era o lume a imperiilor, dar problema era slăbi-ciunea, nu puterea acestora.

Cele mai vechi, al Dinastiei Qing și cel otoman, era niște entități relativ descentralizate; în ochii unor observatori, păreau chiar pe punctul de a se destrăma. Sistemele lor fiscale fuseseră prea mult timp bazate în principal pe transferuri cvasi-feudale de la periferia rurală la centrul metropolitan. Alte surse de venit deveneau tot mai importante – în principal taxele percepute pe comerțul exterior –, dar spre sfârșitul secolului al XIX-lea acestea fuseseră deja risipite. Procesul era și mai avansat în China. Începând din anii 1840, cu Xiamen, Guangzhou, Fuzhou, Ningbo și Shanghai, numeroase porturi chinezești intraseră sub tutelă europeană, la început pe post de platforme pentru scoțienii grosolani, hotărâți să creeze o piață de desfacere a opiului din India. În cele din urmă s-a ajuns la peste o sută de astfel de „porturi deschise“, în care cetățenii europeni se bucurau de privilegiile „extrateritorialității“ – trăind în zone „concesionate“ sau „rezidențe“, și având imunitate totală în fața legilor chinezești. Administrația Vamală Maritimă Imperială, deși, nominal, o ramură a guvernului chinez, avea personalul format din oficiali străini și era condusă de un nord-irlandez, Sir Robert Hart. Cam în același fel, multe taxe turcești erau colectate de un Consiliu European al Datoriei Publice, care fusese înființat în 1881 și era controlat de deținătorii de obligațiuni străini<sup>1</sup>. Aceste limitări frapante

---

<sup>1</sup> Consiliul avea 7 membri: 2 din Franța, câte unul din Germania, Austria și chiar Imperiul Otoman, și unul reprezentând Anglia și Olanda împreună. Până la lichidarea datoriei, prin Decretul Muharrem se cedau Consiliului toate veniturile Imperiului Otoman din monopolurile pe sare și tutun, taxa de timbru și pe alcool, taxa de pescuit și o zecime din cea pe mătase în anumite districte, și, de asemenea, posibilele creșteri ale taxelor vamale și ale taxei pe magazine. Veniturile din anumite posesiuni otomane – Bulgaria, Cipru și Rumelia de Est – intrau, de asemenea, în conturile Consiliului.

ale suveranității – magnificele birouri ale Băncii Hong Kong and Shanghai de pe celebrul Bund din Shanghai (pe faleză), clădirea Administrației Datoriei Publice din Istanbul – reflectau atât slăbiciuni financiare, cât și militare. Ca să plătească pentru armamente moderne și infrastructura pe care nu o puteau realiza singuri, guvernele chinez și turc împrumutaseră sume substanțiale din Europa; intermediarii de pe plan intern pur și simplu nu puteau concura cu sumele și termenele oferite de băncile europene, care puteau accede la valori mult mai mari prin piețele de obligațiuni de la Londra, Paris și Berlin. Dar ipotecarea unor surse de venituri de genul taxelor vamale echivala cu trecerea acestora sub control străin în caz de neplată. Iar neachitarea datoriilor s-a produs în urma unor înfrângeri militare ca acele suferite de Turcia în anii '70 și China în anii '90 din secolul al XIX-lea; s-a dovedit că, pentru a câștiga războaie, nu era suficient să achiziționeze pur și simplu armament și echipament de luptă.

Prin urmare, nu este surprinzător că la 1901 atât de mulți occidentali se așteptau ca aceste două imperii vulnerabile să aibă aceeași soartă ca și imperiile Safavid și Mogul care se dezintegraseră în secolul al XVIII-lea, influența economică europeană fiind solventul fatal. Și totuși, nu asta s-a întâmplat. În schimb, atât în China, cât și în Turcia, o nouă generație de modernizatori politici a venit la putere, inspirată de naționalism și hotărâtă să evite soarta pe care o avuseseră imperiile orientale anterioare. Junii Turci care au venit la putere la Istanbul, în 1908, se confruntau cu aceeași provocare căreia au trebuit să-i facă față republicanii chinezi care l-au debarcat pe ultimul împărat Qing trei ani mai târziu: cum să transforme niște imperii întinse și slăbite în state-națiune puternice. Procese oarecum similare aveau loc deja și în imperiile austriac și rus, deși acest lucru era mult mai puțin evident la 1901. Deși asemănătoare perechii lor asiatice în privința fundațiilor sociale, ambele imperii își modernizaseră metodele fiscale și militare încă din secolul al XVIII-lea. Totuși, ambele aveau probleme în fața inovațiilor tehnologice și politice ale războiului industrializat. Domeniul mai restrâns al Habsburgilor din Europa Centrală era în primul rând slăbit de diversitatea sa etnică. Existau cel puțin 18 naționalități

dispersate în cele cinci regate distincte, două mari ducate, un principat, șase ducate și șase alte unități teritoriale. Vorbitorii de limbă germană reprezentau mai puțin de un sfert din întreaga populație. Din cauza descentralizării instituționale, Austro-Ungaria avea dificultăți în a egala cheltuielile militare ale celorlalte mari puteri. Era stabilă, dar lipsită de forță. Romancierul Robert Musil, născut în Carintia, a surprins elegant sentimentul de rămânere în urmă a dezvoltării imperiale:

Nu exista nicio ambiție de a avea piețe mondiale sau o putere de nivel mondial. Aici te găseai în centrul Europei, în locul de intersecție al vechilor axe globale; cuvintele „colonie“ și „peste mări“ rezonau a ceva încă neîncercat și îndepărtat... Se cheltuiau sume enorme pe armată, dar numai atât cât să se asigure că rămâneau penultima dintre marile puteri.

Desigur, periodic aveau loc dezbateri despre reforma internă. „Dualismul“, care, din 1867, împărțise puterea între o Austrie pluralistă și o Ungarie dominată de maghiari, a dus la nesfârșite anomalii, cum ar fi distincția ezoterică dintre *kaiserlich-königlich* (imperial-regal) (k.k.) și *kaiserlich und königlich* (k.u.k.), care l-a făcut pe Musil să poreclească țara „Kakania“:

Pe hârtie își spunea monarhia austro-ungară; totuși, în vorbire te refereai la ea drept Austria; adică era cunoscută după numele de Stat la care renunțase solemn prin jurământ, dar îl păstrase în toate chestiunile sentimentale, dovedind că sentimentele sunt la fel de importante ca și legea constituțională, iar regulamentele nu sunt un lucru chiar atât de serios în viață. Conform Constituției, era liberală, dar sistemul de guvernare era fundamental birocratic. Sistemul de guvernare era birocratic, dar atitudinea generală despre viață era liberală. Cetățenii erau egali în fața legii, dar nu toți, desigur, erau cetățeni. Există un parlament care își folosea din plin libertatea, așa încât era de obicei închis; dar exista și un decret conferind puteri în cazuri de urgență, prin intermediul căruia era posibil să se gestioneze țara fără parlament; de fiecare dată când toată lumea începea să se bucure de absolutism, Coroana decreta că trebuie din nou să se revină la guvernul parlamentar. Luptele naționale... erau atât de violente, încât făceau de câteva ori pe an ca mașinăria Statului să se înțepenească și să înceteze să mai funcționeze. Dar la intervale, în perioada de respiro dintre



două guverne, toată lumea se înțelegea de minune cu toată lumea și se comporta de parcă nimic nu se întâmplase.

Cehii, în special, erau iritați de statutul de cetățeni de mână a doua în Boemia, și au putut să-și exprime mai direct nemulțumirile după introducerea dreptului universal de vot pentru bărbați, în 1907. Dar stratagemele pentru formarea unui federalism habsburgic n-au depășit stadiul de intenție. Alternativa germanizării nu era o opțiune pentru mozaicul lingvistic fragil care era Austria; maximul ce putea fi realizat era ca limba germană să se mențină drept limbă de comandă în armată, deși cu rezultate satirizate de scriitorul ceh Jaroslav Hašek în *Peripețiile brăului soldat Švejk*. În contrast, campania susținută de „maghiarizare” a non-ungarilor din regatul maghiar, care reprezentau aproape jumătate din populație, nu a făcut decât să ațâțe sentimentul naționalist. Dacă tendința epocii ar fi fost multiculturalismul, atunci Viena ar fi fost invidiată de întreaga lume; de la psihanaliză la Secesiune, scena sa culturală la cumpăna secolelor era o minunată reclamă la beneficiile amestecului genetic al diferitelor etnii. Dar dacă tendința epocii era de omogenizare a statului-națiune, perspectivele Monarhiei Duale erau într-adevăr sumbre. Când scriitorul satiric Karl Kraus a numit Austro-Ungaria un „laborator al distrugerii mondiale” (*Versuchsstation des Weltuntergangs*), se gândea exact la tensiunile crescânde dintre formele de organizare politică multistratificate – rezumate de Kraus drept „*aristodemoplutobürokratischen Mischmasch*” – și o societate multiethnică. La aceasta se referea Musil când descria Austro-Ungaria drept „nimic decât un caz foarte clar de lume modernă”: deoarece „în acea țară... aversiunea fiecărei ființe umane, cu privire la încercările altei ființe umane de a răzbi,... se cristalizase anterior”. Respectul față de bătrânul împărat Franz Josef nu era de ajuns pentru a menține integritatea acestui edificiu delicat. Putea sfârși chiar prin a-l ruina.

Dacă Austro-Ungaria era stabilă, dar lipsită de forță, Rusia era puternică, dar instabilă. „Există un fir invizibil, ca pânza de păianjen, și pornește chiar din inima Majestății sale Imperiale Alexandru al III-lea. Și mai este unul care trece prin toți miniștrii, prin Excelența sa Guvernatorul și în jos, spre toate gradele, până când

ajunge la mine și chiar la cel mai umil soldat“, îi explica polițistul Nikiforîci tânărului Maxim Gorki. „Totul este conectat și legat prin acest fir... cu puterea sa invizibilă.“ Pe atât de centralizată pe cât era Austro-Ungaria de descentralizată, Rusia părea să facă față competiției militare cu puterile vest-europene. În plus, practica agresiv opțiunea „rusificării“, impunând limba rusă minorităților etnice din vastul imperiu. Era o strategie ambițioasă, dat fiind că non-rușii predominau numeric, reprezentând 56% din totalul populației imperiului. Cu toate acestea, economia Rusiei părea să fie piatra de încercare a Țarului și a miniștrilor săi. Deși iobăgia fusese abolită în deceniul al șaptelea, sistemul agricol își păstra organizarea comunală – s-ar putea spune că mai aproape de cea din India decât din Prusia. Dar tentativa de a forma o nouă clasă de țărani proprietari înstăriți – cunoscuți uneori drept *culaci*, datorită presupușilor pumni strânși – a avut doar un succes limitat. Dintr-o perspectivă economică îngustă, strategia de finanțare a industrializării prin stimularea producției agrare și a exporturilor a fost un succes. Între 1870 și 1913, economia rusească a crescut în medie cu o rată anuală de 2,4%, mai rapid decât cele britanică, franceză și italienească, și doar un pic în urma celei germane (2,8%). Între 1898 și 1913, producția de fontă a crescut de peste două ori, consumul de bumbac brut a crescut cu 80%, iar rețeaua de căi ferate s-a mărit cu peste 50%. Și din punct de vedere militar, industrializarea controlată de stat părea să funcționeze; Rusia depășea cheltuielile alocate de celelalte imperii europene forțelor terestre și navale. Nu-i de mirare că Theobald von Bethmann Hollweg, cancelarul german, se îngrijora că „în câțiva ani pretențiile crescute ale Rusiei și enorma ei capacitate de a avansa vor deveni imposibil de parat“. Totuși, transformarea în prioritate a exportului de grâne (pentru a servi la achitarea datoriei externe a Rusiei, datorie într-o creștere vertiginoasă) și creșterea rapidă a populației au limitat beneficiile materiale resimțite de rușii de rând, din care patru cincimi locuiau în zone rurale. Speranța că vor primi pământ și vor fi liberi, înfiripată printre țărani în urma abolirii iobăgiei, se dovedise o iluzie. Deși standardele de viață erau aproape sigur în creștere (dacă ne luăm după veniturile din impozitele indirecte), acesta nu constituia un remediu pentru sentimentul

omniprezent de insatisfacție, așa cum ar fi putut explica orice specialist care studia l'Ancien régime din Franța. O țărănime nemulțumită, o aristocrație sclerozată, o elită intelectuală radicală, dar neputincioasă, și o capitală cu o plebe numeroasă și agitată: exact acestea au fost ingredientele incendiare pe care istoricul Alexis de Tocqueville le-a identificat în Franța anilor 1780. Se pregătea o revoluție rusească determinată de așteptările în creștere, o revoluție în care Nikiforîci l-a avertizat pe Gorki să nu se amestece.

Imperiile vest-europene aveau un caracter complet diferit. După trei secole de comerț, cucerire și colonizare, acestea beneficiau de o remarcabilă diviziune globală a muncii. În centrul acestui „imperialism” – cuvântul a căpătat un sens peiorativ încă din anii 1850<sup>1</sup> – erau câteva mari orașe care combinau de regulă funcții politice, comerciale și industriale. Aceste metropole-furnicar erau adevărate monumente ale progresului material al umanității, chiar dacă mahalalele de tip East End<sup>2</sup> dezvăluiau cât de inegal erau distribuite roadele acestui progres. Dinspre Londra, Glasgow, Amsterdam și Hamburg radiau rutele – maritime, feroviare, telegrafice – care constituiau forța motrice a puterii imperiale occidentale. Navele cu aburi făceau legătura în mod regulat între marile centre comerciale și orice colț al globului. Împânziseră oceanele; făceau naveta pe marile lacuri; puflăiau în susul și în josul râurilor navigabile. În porturile unde încărcau și descărcau pasagerii și mărfurile, existau gări, și de aici pornea cea de-a doua mare rețea a erei victoriene: șinele de fier pe care trenurile cu abur circulau ritmic, conform unor orare scrupulos detaliate, într-o cavalcadă zgomotoasă. O a treia rețea, de cupru și cauciuc mai degrabă decât de fier, dădea posibilitatea ca ordinele de tot felul să fie comunicate telegrafic rapid: ordine ce trebuiau urmate de funcționarii imperiali, comenzi către neguțătorii din străinătate – chiar și ordinele bisericești puteau folosi telegraful pentru a comunica ușor cu miile de misionari ce diseminau cu toată seriozitatea crezurile vest-europene și cunoștințele benefice aferente într-o lume păgână. Aceste rețele

<sup>1</sup> Din *Westminster Review*, octombrie 1858: „Slăbirea vigoriei intelectuale a națiunii [...], demonstrarea faptului că îndărătnicia minții va ceda sub presiunea hotărârii severe – acestea sunt sarcinile autoimpuse ale imperialismului.”

<sup>2</sup> East End este partea răsăriteană a Londrei, cu o populație nevoiașă (n.tr.)

legau lumea într-un fel nemaîntâlnit până atunci, părănd să „anihileze distanţele“ şi astfel creând pieţe cu adevărat globale pentru materii prime, produse industriale, mână de lucru şi capital. La rândul lor, aceste pieţe populau preeriile din centrul şi vestul Americii, şi stepele Siberiei, creşteau arbori de cauciuc în Malaya şi ceai în Ceylon, oi în Queensland şi vite în pampas, săpau după diamante în Kimberley şi extrăgeau aur din filioanele Randului.

Uneori se discută despre globalizare de parcă ar fi un proces spontan, generat de agenţi privaţi – firme şi organizaţii neguvernamentale. Istoricii economiei alcătuiesc fascinaţi grafice, descriind creşterea ameţitoare a fluxului internaţional de bunuri, oameni şi capital. Comerţul, migraţia şi împrumuturile internaţionale au atins, toate, nişte niveluri nemaîntâlnite până în 1990. Un singur sistem monetar – standardul oferit de aur – a fost adoptat de aproape toate economiile mari, încurajând generaţiile ulterioare să considere deceniile pre-1914 drept „epoca de aur“. În termeni economici era, fără îndoială, de „aur“. Economia mondială a crescut mai rapid între 1870 şi 1913 decât în orice perioadă anterioară. Este de neconceput totuşi că s-ar fi atins asemenea grade înalte de integrare economică internaţională în absenţa imperiilor. Trebuie să ne amintim că, la un loc, posesiunile tuturor imperiilor europene – austriac, belgian, britanic, olandez, francez, german, italian, portughez, spaniol şi rus – cuprindeau mai mult de jumătate din uscatul lumii şi guvernau aproximativ aceeaşi proporţie din populaţia sa. Era o globalizare politică nemaivăzută anterior sau după aceea. Când aceste imperii acţionau concertat, aşa cum au făcut în Africa, începând cu anii 1870, şi în China, din anii 1890, nu tolerau nicio opoziţie.

*Ultima ratio* a imperiilor occidentale era, desigur, forţa. Dar nu ar fi rezistat atât cât au făcut-o dacă s-ar fi bazat în principal pe coerciţie. Elementul fundamental l-a constituit capacitatea lor de a crea multiple modele la scară redusă, aidoma lor, prin instituţiile coloniale, şi colaborarea cu popoarele indigene, dând naştere unui fel de „geometrie fractală a imperiului“. Aceasta însemna că un călător britanic respectabil putea avea încredere că i se va servi ceaiul de după-amiază sau un gin tare la clubul local al domnilor, fie că era în Durban, Darwin

Tabelul 1.1: Imperiile în anul 1913

	<i>Teritoriu (mile)</i>	<i>Populație</i>
Austria	115,882	28,571,934
Ungaria	125,395	20,886,487
Belgia	11,373	7,490,411
Africa	909,654	15,000,000
Franța	207,054	39,601,509
Asia	310,176	16,594,000
Africa	4,421,934	24,576,850
America	35,222	397,000
Oceania	8,744	85,800
Germania	208,780	64,925,993
Africa	931,460	13,419,500
Asia	200	168,900
Pacific	96,160	357,800
Italia	110,550	34,671,377
Africa	591,230	1,198,120
Olanda	12,648	6,022,452
Asia	736,400	38,000,000
Portugalia	35,490	5,957,985
Asia	8,972	895,789
Africa	793,980	8,243,655
Spania	194,783	19,588,688
Africa	8c.814	22c.844
Rusia (europeană)		
asiatică	6,294,119	25,664,500
Regatul Unit al Marii Britanii	121,391	45,652,741
India	1,773,088	315,086,372
Europa	119	234,972
Asia	166,835	8,478,700
Australia & Pacific	3,192,677	6,229,252
Africa	2,233,478	35,980,913
Altele	4,011,037	9,516,015
Statele Unite	2,973,890	91,972,266
Teritorii limitrofe	597,333	1,429,885
Filipine	127,853	8,600,000
Turcia (asiatică)	429,272	21,000,000
europeană	104,984	8,000,000
Japonia	87,426	52,200,679
Asia	88,114	3,975,041
China	1,532,420	407,253,080
Asia	2,744,750	26,299,950
Totalul mondial	57,268,900	1,791,000,000
Imperiile europene	29,607,169	914,000,000
Imperiile europene (%)	52%	51%

Notă: Cifrele populației sunt rotunjite, deoarece anumite date ale populațiilor coloniale erau, evident, estimări.

ori Darjeeling. Însemna că puteai conta pe un oficial britanic victorian să cunoască legislația și limbile locale, fie că se afla în St. Kitts, Sierra Leone ori Singapore. Cu siguranță, fiecare teritoriu și-a stabilit propriul echilibru între europeni și elitele locale, depinzând în primul rând de cât de atrăgătoare erau climatul și resursele locale pentru imigranții europeni. Dar la 1901 se crease deja un gen de uniformitate complexă, după modelul aceluia sistem ierarhic elaborat pe care străinii îl interpretau greșit drept clase sociale, dar pe care britanicii înșiși îl înțelegeau ca pe o taxonomie alambicată, parțial nescrisă, a statutului moștenit și a rangului conferit de suveran.

În 1901, toate imperiile consacrate căutau să-și transforme nevoile în virtuți. De la Durbar<sup>1</sup>-urile ținute la Delhi în 1877 și 1903, la paradele din Viena care au marcat ziua de naștere a împăratului Franz Josef, se puneau în scenă festivități colorate, care celebrau diversitatea etnică. Teoreticienii britanici ai imperiului, precum Frederick Lugard, au început să argumenteze că „ocârmuirea indirectă”, care delega eficient multă putere șefilor și maharajahilor locali, era preferabilă „ocârmuirii directe”. Chiar și așa, imperiile occidentale, ca și perechile lor orientale, dădeau semne clare că li se apropie sfârșitul, după cum a prezis Rudyard Kipling în *Recessional* (1897), cel mai rafinat poem al său. La sfârșitul secolului al XIX-lea, costurile suportate de britanici pentru a-și menține controlul asupra îndepărtatelor lor posesiuni crescuseră vizibil în raport cu beneficiile, care oricum reveneau doar câtorva investitori bogați. *Bél-Ami* (1885) a lui Guy de Maupassant redă o imagine realistă a legăturii pernicioase care se constituise între elitele politice, piețele financiare și expansiunea imperială:

Ea spunea:

– Ah, au făcut ceva foarte deștept. Foarte deștept... Chiar este o operațiune minunată... Ei doi căzuseră de acord asupra unei expediții împotriva Tangerului în ziua în care Laroche devenise ministru de externe, și treptat răscumpăraseră întregul împrumut marocan, a cărui valoare scăzuse la 64 sau 65 de franci. Au procedat cu mare șiretenie, folosind... agenți de fațadă, fără să stârnească vreo suspiciune. Au reușit chiar să-i

---

<sup>1</sup> Recepție de gală, dată de un principe indian. (n.tr.)

păcălească pe membrii familiei Rothschild, care au fost surprinși să vadă o asemenea cerere constantă de acțiuni marocane. Răspunsul lor menționa numele tuturor agenților de bursă implicați, toți nedemni de încredere și aproape de faliment. Au calmat suspiciunile marilor bănci. Prin urmare, acum o să trimitem o expediție și, îndată după victorie, guvernul francez va garanta datoria marocană. Prietenii noștri vor câștiga în jur de 50 sau 60 de milioane de franci. Vezi cum merge treaba?...

El a spus: „Chiar este un plan foarte deștept. Cât despre păduchele ăla de Laroche, îi arăt eu lui. Mizerabilul! Ar fi bine să fie cu ochii în patru... o să-i vărs sângele de ministru pentru asta!”

După câteva clipe de reflecție, continuă cu voce mai joasă:

– Dar ar trebui să profităm de asta.

– Încă mai poți răscumpăra împrumutul, spuse ea. E doar la 72.

Sigur, extinderea drepturilor și a privilegiilor în metropolă și în unele colonii nu era neapărat un vestitor al decolonizării – de fapt, imperiul britanic a devenit cu adevărat popular doar în ultimii 50 de ani ai existenței sale. Dar democratizarea a îngreunat într-adevăr justificarea cheltuielilor majore pentru securitatea imperială pe timp de pace, în timp ce electoratul metropolitan era mult mai interesat de securitatea socială. Doar la vreme de război, după cum au descoperit britanicii în dureroasa lor luptă de a-i subjuga pe buri, se ralia publicul sub stindard; și chiar acel sentiment putea să se transforme repede în deziluzie când prețul victoriei devenea clar. Chiar și cei mai entuziaști imperialiști își dădeau acut seama de asta. Din cei 726 000 de oameni care au părăsit Regatul Unit al Marii Britanii în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, 72% nu au plecat spre alte părți ale imperiului britanic, ci spre Statele Unite. „Marea problemă a anilor următori”, recunoștea *The Times* în silă,

va fi să consolidăm imperiul, să făurim o relație organică și vitală între părțile lui și cu bătrâna țară, originea lor comună și căminul lor, să convertim impulsul nobil care i-a condus pe fiii tuturor coloniilor să ajute imperiul când a avut nevoie [în Africa de Sud] printr-o legătură funcțională a uniunii indisolubile.

Totuși, așa cum admitea ziarul, „soluția acestei probleme nu trebuie expusă pe nepregătite”.

## MISCEGENAȚIA

Această lume imperială fusese cândva un *melting pot*<sup>1</sup>. Fie că erau în Caraibe, America sau India, oamenii de afaceri și soldații britanici nu aveau muștrări de conștiință să se culce cu localnicele și, în multe cazuri, să le ia de soții. Comportamentul standard al angajaților companiei Hudson Bay fusese acela de a-și lua o concubină din populația nativă; fusese încurajat și de compania Indiilor de Est, care, în 1778, oferea 5 rupii, drept cadou de botez, fiecărui copil născut din căsătoria unui soldat cu (invariabil) o soție indiană. Fondatorii coloniei britanice Sierra Leone, destinate sclavilor eliberați, nu ridicaseră nicio obiecție la căsătoriile mixte. Desigur, situația era oarecum diferită pentru acei africani și descendenții lor care rămăseseră sclavi în Lumea Nouă, dar și acolo avea loc încrucișarea raselor. Thomas Jefferson nu a fost nicidecum singurul stăpân care a profitat de puterea sa de dragul gratificării sexuale: existau cel puțin 60 000 de „mulatri” în America de Nord la sfârșitul perioadei de colonizare.

„Difuzia populației” mersese chiar mai departe în alte imperii, acolo unde coloniștii erau, de regulă, holtei, neavând familii. În Brazilia, relațiile sexuale dintre primii coloniști portughezi, populația nativă și sclavi africani erau relativ dezinhibate, chiar dacă, în mare parte, limitate la concubinaj. Situația era asemănătoare și în America spaniolă. În 1605, când istoricul hispano-peruvian Garcilaso de la Vega a căutat să dea o definiție exactă termenului „creol”, a fost nevoit să inventeze termeni precum „quarteron” sau „quartrato” pentru a reflecta diferența dintre creolii propriu-ziși (progenituri ale unor părinți spanioli și indieni) și copilul făcut de un spaniol și un creol. Nici olandezii nu au ezitat să-și ia concubine băștinașe când și-au întemeiat coloniile din Asia (deși această practică era mai puțin comună la burii din Africa de Sud). Din Canada până în Senegal și Madagascar, metișii erau aproape în întregime produsul secundar al colonizării franceze. Un scriitor colonialist francez, Médéric-Louis-Elie Moreau

<sup>1</sup> Spațiu în care conviețuiesc oameni de naționalități diferite (n. tr.).



de Saint-Méry; a identificat 13 nuanțe diferite ale culorii pielii în rela-tarea sa despre insula Saint-Domingue, publicată în 1797.

Totuși, până în 1901 avusese loc o răsturnare generală a concepției despre „miscegenatie“. Deja, în 1808, toți „eurasiaticii“ fuseseră excluși din personalul companiei Indiilor de Est, iar în 1835, mariajul între rase diferite a fost interzis oficial în India britanică. După revolta din 1857, atitudinea cu privire la relațiile sexuale interrasi ale s-a înăs-prit, ca parte a procesului general de segregare, un fenomen atribuit, de obicei, deși nu chiar pe bună dreptate, prezenței crescute și influenței femeilor albe în India. După cum o atestă numeroase povești ale lui Kipling, Somerset Maugham și alții<sup>1</sup>, uniunile interrasi ale au continuat, dar progeniturile lor erau privite cu dispreț vădit. În 1888, bordelurile oficiale care deserveau trupele britanice în India au fost desființate, iar în 1919, Circulara Crewe le interzicea expres oficialilor din întregul imperiu să își ia amante din populațiile indigene. La acea vreme, ideea că miscegenatia implica degenerare și că infrac-ționalitatea era corelată cu raportul dintre sângele indigenilor și cel alb fusese deja acceptată în cercurile emigranților. Pe întreg cuprinsul imperiului exista și o obsesie crescândă (și închipuită, în mare parte) privitoare la presupusa amenințare sexuală pe care o constituiau bărbații indigeni la adresa femeilor albe. Această temă poate fi găsită în două dintre cele mai populare lucrări de ficțiune produse de guver-narea britanică în India, *A Passage to India*, a lui E.M. Forster, și *The Jewel in the Crown*, a lui Paul Scott, și a dat naștere, de asemenea, unei campanii aprige, menite a-i împiedica pe judecătorii indieni să aibă un cuvânt de spus în procesele ce implicau femei albe. La 1901, segre-garea rasială era deja norma în cea mai mare parte a imperiului bri-tanic. Totuși, manifestarea cea mai explicită era în Africa de Sud, unde coloniștii olandezi interzisese din stadii timpurii căsătoria dintre *burgher*-i și negri. Descendenții lor au fost forța motrice a legislației de mai apoi. În 1897, republica bură Transvaal le-a interzis femeilor albe să aibă relații sexuale extramaritale cu bărbați negri, și acesta a devenit tiparul legislației în Colonia Capului (1902), Natal și Statul Liber Orange (1903), ca și în vecina Rhodesia.

<sup>1</sup> Spațiu în care conviețuiesc oameni de naționalități diferite (n. tr.).

În multe privințe, pseudoștiința oferea argumente sofisticate pentru aceste măsuri. Teorii ca „darwinismul social“, care deducea, în mod eronat, din teoriile lui Darwin o luptă pentru supraviețuire între rase, sau „igiena rasială“, potrivit căreia degenerarea fizică și mentală ar rezulta din miscegenatie, au apărut după ce interdicțiile au fost puse în practică. Acest lucru era în special evident în coloniile britanice din America de Nord și în Statele Unite. Din cel mai timpuriu stadiu al colonizării britanice în America de Nord, existaseră legi menite să descurajeze miscegenatia și să limiteze drepturile mulatrilor. Este posibil ca, încă din 1630, căsătoria interracială să fi fost o infracțiune condamnată în Virginia; în orice caz, a fost oficial interzisă de legislația din 1662. Colonia Maryland a introdus o legislație asemănătoare, cu un an mai devreme. Alte cinci colonii nord-americane au votat asemenea legi. În primul secol de la fondarea Statelor Unite, nu mai puțin de 38 de state au interzis căsătoriile interrasiale. În 1915, 28 de state își mențineau acest statut; 10 dintre ele merseseră până într-aceleia încât introduseseră în legile lor fundamentale prohibiția miscegenatiei. În decembrie 1912, s-a făcut chiar și o încercare de amendare a constituției federale, astfel încât să se interzică „pentru totdeauna... căsătoriile dintre negri sau persoane de culoare și caucazieni [...] în Statele Unite“. Limbajul diverselor legi și articole constituționale s-a schimbat în timp, pe măsură ce justificările măsurilor primitive, referitoare la sexul interracial, au evoluat și pe măsură ce au apărut noi amenințări la adresa purității. Definițiile de alb și negru au devenit mai precise: de exemplu, în Virginia, oricine avea unul sau doi bunici negri era considerat „negro“, dar era posibil să ai un străbunic indian și să fii totuși alb în fața legii. În funcție de tiparul imigrației, multe state și-au extins interdicțiile pentru a-i include și pe „mongoloizi“, „indienii asiatici“, chinezi, japonezi, coreeni, filipinezi și malaezieni. Și pedepsele variau mult. Unele dintre legi declarau nule uniunile interrasiale, lipsind cuplurile de privilegiile căsătoriei; altele specificau pedepse de până la 10 ani de închisoare. Cu toate acestea, motivația de bază a fost remarcabil de consecventă și durabilă.

Interdicțiile legale nu puteau preveni apariția unei populații mixte numeroase în America de Nord. Tocmai această realitate socială pare să fi accentuat, chiar dacă nu ea le-a dat naștere, neliniștile ce erau

legate de miscegenafie, generând o mare cantitate de literatură mai mult sau mai puțin sumbră, pe această temă. În *The Races of Men*, publicată la Philadelphia, în 1850, Robert Knox repudia cu vigoare ideea că ar putea rezulta vreun lucru bun din „amalgamarea raselor”; „mulatrul” era „o monstruozitate a naturii”. Printre cei mai influenți opozanți ai miscegenafiei se număra poligenistul elvețiano-american Jean Louis Rodolphe Agassiz, profesor la Harvard. În august 1863, acesta a fost întrebat de Samuel Gridley Howe, numit de Lincoln șeful comisiei de anchetă referitoare la emanciparea sclavilor, dacă „rasa africană... va fi o rasă *persistentă* în această țară, sau va fi absorbită, diluată și, în cele din urmă, ștearsă de cea albă”. Agassiz a replicat că guvernul trebuia „să pună orice obstacol posibil în calea încrucișării raselor și a creșterii numărului de metiși”:

Producerea de corcitură este un păcat împotriva naturii în aceeași măsură în care incestul, într-o comunitate civilizată, este un păcat împotriva purității de caracter... Departe de a-mi părea o soluție naturală la dificultățile noastre, ideea amalgamării îmi repugnă, o consider o perversitate a tuturor sentimentelor naturale... Niciun efort n-ar trebui precupețit pentru a stopa ceea ce este dezgustător pentru natura noastră superioară și progresul civilizației mai înalte și al moralității mai pure... Imaginați-vă pentru o clipă ce ar însemna diferența pe care, din perspectiva instituțiilor republicane și a civilizației noastre în general, dacă, în loc de populația virilă, descinsă din națiuni înrudite, Statele Unite ar fi de acum încolo populate de progenituri efeminate, de rase mixte, cu sânge jumătate indian, jumătate negru, stropit cu sângele albilor... Tremur gândindu-mă la consecințe... Cum să eradicăm stigmatul unei rase inferioare când s-a permis ca sângele ei să curgă liber în venele copiilor noștri?

În cadrul dezbaterii mai ample asupra abolirii sclaviei, au avut loc dispute aprinse, cu privire la forța fizică, moralitatea și fecunditatea mulatrilor. Câteva autorități le proslăveau „vigoarea hibridă”, în timp ce altele – în principal doctorul și „negrologul” Josiah Nott – insistau asupra degenerării acestora. În 1864, doi jurnaliști antiabolitioniști au stârnit proteste vehemente, publicând o broșură satirică intitulată *Miscegenafia: teoria amestecului de rase, aplicată americanului alb și negresei*, care argumenta în glumă că încrucișarea făcea rasele mai fertile și că

aceasta era cheia succesului pentru armatele sudiste din Războiul Civil. Ceea ce credeau de fapt majoritatea opozanților emancipării era că (în cuvintele eminentului paleontolog și biolog evoluționist E.D. Cope) „hibridul nu este o rasă la fel de bună precum cea albă, iar la anumite capitole este inferioară chiar celei negre, mai ales în ceea ce privește voinicia care însoțește un trup viguros“. Potrivit lui Nott, miscegenajul ar duce, în cele din urmă, la extincție, deoarece copiii din căsătoriile mixte ar fi ei înșiși sterili ori ar avea progenituri sterile. „Corcitură“ era, de asemenea, bănuită că reprezenta o amenințare la adresa ordinii sociale. Sociologul Edward Byron Reuter afirma că mulatrii, „un grup nemulțumit și psihologic instabil“, erau responsabili de „fazele acute ale așa-zisei probleme rasiale“. Este tot atât de surprinzător faptul că elementele precursorare ale poveștii narate mai târziu în celebrul roman al lui Arthur Dinter, *The Sins Against the Blood* (vezi Capitolul 7), pot fi deja găsite în romane americane precum *Call of the South* (1908), al lui Robert Lee Durham, în care însăși fiica președintelui dă naștere unui copil cu pielea închisă la culoare.

Astfel, deși sclavia a fost abolită după Războiul Civil, statele sudice nu au pierdut timpul și au format un nou sistem de segregare, în care un rol central îl aveau interdicțiile referitoare la căsătoria și raporturile sexuale interracial. Acestea fiind spuse, absența interdicțiilor formale în Nord nu implica deloc atitudine tolerantă față de relațiile interracial. Franz Boas, profesor de antropologie la Universitatea Columbia, era atipic, întrucât recomanda căsătoria între rase diferite (totuși, doar „bărbați albi și femei negre“) ca modalitate de a reduce tensiunile rasiale. Puțini îi împărtășeau părerile. În fapt, așa cum nota Gunnar Myrdal în *An American Dilemma* (1944), neliniștile rasiale au părut să se intensifice când barierele legale au fost îndepărtate. Cuplurile mixte erau, în general, ostracizate de societatea albă și, atâta timp cât Curtea Supremă a consfințit interdicțiile statale referitoare la căsătoriile mixte, asemenea cupluri au constituit o minoritate foarte redusă. Neliniștile americane cu privire la amestecul rasial nu au făcut decât să sporească odată cu noile valuri de imigranți din Europa de Est și de Sud, de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, în ciuda faptului că, măcar la prima generație, noii imigranți au practicat foarte strict endogamia. Cu toate acestea, nu în Statele Unite s-a

produs cea mai dură reacție la adresa căsătoriei interrasiale, ci în Europa; extrem de surprinzător, în Germania.

## „CHESTIUNEA“ EVREIASCĂ

Pare ciudat, la prima vedere, că ostilitatea față de miscegenație s-a manifestat sub forma antisemitismului. Dintre toate grupurile etnice, puține îi depășeau pe evrei în atașamentul – cel puțin în principiu – față de endogamie. La acest capitol, Tora este foarte explicită:

Când Domnul, Dumnezeuul tău, te va aduce în țara în care vei intra și o vei lua în stăpânire, și va izgoni dinaintea ta multe neamuri... să le nimicești cu desăvârșire, să nu închei legământ cu ele, și să n-ai milă de ele. Să nu te încuscrești cu popoarele acestea, să nu măriți pe fetele tale după fiii lor, și să nu iei pe fetele lor de neveste pentru fiii tăi.

Pedeapsa divină avea să fie rapidă și severă în cazul păcatului. Fiii care îndrăzneau să se căsătorească în afara religiei erau, oficial, declarate moarte. Unele comunități evreiești, deși nu toate, urmau aceste dispoziții chiar foarte strict. În Anglia, de exemplu, restrânsa comunitate evreiască care se restabilise acolo spre sfârșitul secolului al XVII-lea a avut parte de puține căsătorii exogame înainte de anii 1830, când fiica lui Nathan Rothschild s-a lepădat de credință și s-a căsătorit cu Henry Fitzroy, provocând o mare suferință familiei și consternând comunitatea. Rata mariajelor mixte dintre evrei și non-evrei a rămas foarte scăzută în Anglia înainte de 1901, în ciuda dimensiunii relativ reduse a comunității evreiești. N-ar fi o exagerare să spunem că, în epoca victoriană, opoziția față de căsătoriile mixte era, probabil, mai puternică printre evrei decât printre non-evrei. Și totuși, acest lucru nu a împiedicat apariția neliștilor legate de apetitul sexual al evreilor în literatura britanică. Un exemplu timpuriu este piesa lui Farquhar din 1702, *The Twin Rivals*, în care licențiosul domn Moabite, un evreu bogat din Lombard Street, aduce în secret în locuința sa o tânără pe punctul de a da naștere bastardului său, pe care dorește să-l crească drept evreu. *The Harlot's Progress* a lui Hogarth, dramatizată de Theophilus Cibber în 1733, dezvoltă mai departe tema lascivității

evreilor, și chiar mai mulți adulterini și desfrânați apar în piesa lui Fielding, *Miss Lucy in Town*, sau în *Roderick Random* și *Peregrine Pickle*, ale lui Smollett. Ceea ce secolul al XVIII-lea a satirizat, începutul secolului al XIX-lea a romantizat. „Evreul răătăcitor“ cu frumoasa (și poate convertibilă) sa fiică erau personaje familiare în scrieri ca *Ivanhoe*, a lui Scott, și *The Wandering Jew*, a lui John Galt, ca să nu mai vorbim de relativ benigna *Daniel Deronda*, a lui George Eliot. În contrast, la sfârșitul secolului al XIX-lea, evreii din literatura engleză erau asociați mai degrabă cu „sclavia albă“, un eufemism pentru prostituție.

Experiența germană era diferită. Pentru că și-au dobândit printre ultimii imperiul de peste mări, nemții au adoptat rasismul „științific“ la o dată relativ târzie. Nu a existat o traducere în germană a cărții lui Gobineau *Eseu despre inegalitatea raselor umane* (1853–1855) până în 1898. Și, deoarece puțini nemți emigraseră spre coloniile tropicale, era mai normal ca ei să aplice mai curând evreilor decât africanilor sau asiaticilor teoriile importate ale darwinismului social și „igienei rasiale“, evreii fiind rasa cel mai ușor identificabilă drept „străină“. Compozitorul Richard Wagner oferă un bun exemplu al modului în care „mem“-ul rasei a fost preluat în Germania. Wagner l-a citit pe Gobineau în franceză, în 1880, și a adoptat imediat ideea de declin al purității rasiale a poporului german, pe care a pus-o în legătură, oarecum excentric, cu violarea nemțoaicelor de către armatele invadatoare din Războiul de 30 de ani, dintre 1618–1648. Extraordinar de dăunător i se părea lui Wagner amestecul sângelui german cu cel evreiesc. Chiar din 1873 – cu alte cuvinte, chiar de dinainte ca el să fi citit scrierile lui Gobineau – Wagner respinsese ideea că mariajele mixte erau o „soluție la cheștiunea [evreiască]“, argumentând că „atunci n-ar mai exista germani, de vreme ce sângele blonzilor germani nu este suficient de rezistent pentru a face față acestei lipitori. Putem vedea cum normanzii și francii au devenit francezi, iar sângele evreiesc este mult mai coroziv decât cel roman“. Alții expuneau raționamente similare. Filozoful și economistul berlinez Eugen Dühring, un alt adept al lui Gobineau, se plângea, în *Cheștiunea evreiască în calitate de problemă de rasă, obiceiuri și cultură* (1881), de „implantarea trăsăturilor de caracter ale rasei evreiești“ și cerea interzicerea căsătoriilor mixte, pentru a se conserva puritatea sângelui german. Theodor Fritsch îi avertiza pe

germani, în *Catehismul antisemit* (1887), să-și păstreze sângele „pur“, evitând contactul de orice fel cu evreii. Noua sa versiune a celor zece Porunci prevedea: „Considerați o nelegiuire contaminarea nobleții poporului vostru cu material evreiesc. Să știți că sângele evreiesc este indestructibil și modelează trupul și sufletul după tiparul evreiesc în toate generațiile viitoare“. „Feriți-vă de evreul din voi“, avertiza o alta, căci niciun german nu putea fi sigur că toți strămoșii săi rezistaseră contaminării evreiești. Una dintre lucrările definitorii pentru gândirea rasială germană – *Fundamentele secolului al XIX-lea* (1899) – a fost de fapt scrisă de un englez, Houston Stewart Chamberlain, care emigrase în Germania pe la douăzeci și ceva de ani, și se căsătorise cu una dintre fiicele lui Wagner. Și Chamberlain afirma că Germania era pusă în fața unei alegeri între hegemonia rasială și „haos“. La fel, liderul Ligii pangermane, Heinrich Class, atribuia „corciturilor“ un rol malign în societatea germană.

O parte din literatura antisemită germană era vulgar de senzaționalistă. Ca și în Anglia, existau acuzații lugubre cum că evreii jucau un rol important în organizarea prostituției. Într-o broșură intitulată *Brothel Jews* se pretindea că evreii considerau „coruperea virginelor noastre, comerțul cu fete, seducerea femeilor nu ca pe un păcat, ci un sacrificiu pe care-l fac în onoarea lui Iehova al lor; același lucru este valabil și în cazul transmiterii bolilor degenerative, pe care o facilitează“. Degeaba au arătat unele feministe germane de origine evreiască, precum Bertha Pappenheim, că multe dintre victimele „sclaviei albe“ erau chiar tinere evreice din Europa de Est. Stereotipul evreului desfrânat, care seduce și răpește non-evreice, și-a făcut apariția cam tot în această perioadă și în caricaturile germane. Senzaționale într-un alt fel erau acele lucrări care căutau să expună obârșia evreiască a familiilor presupus nobile. Autorii volumului cunoscut drept *Semi-Gotha*, o parodie a manualului aristocratic *Almanach de Gotha*, pretindeau că existau mai mult de o mie de familii aristocratice, deopotrivă vechi și recent înnobilate, care se iudaizaseră parțial sau total prin căsătorie. În asemenea scandaluri mondene, se întrezăreau însă și aluzii mai sinistre la niște „soluții“ radicale pentru așa-zisa „chestiune evreiască“. Orientalistul Paul de Lagarde îi caracteriza pe evrei în *Evrei și indo-germani* (1887) drept „agenți ai decăderii“, comparându-i cu „trichinele

și bacilii“. Cel mai bun remediu în aceste cazuri era „anihilarea“ prin „intervenție chirurgicală și medicație“. Într-o dezbateră ținută la Reichstag, în 1895, deputatul antisemit Hermann Ahlwardt se referea la evrei ca fiind „bacilii holerei“ și cerea autorităților să-i „exterminare“ așa cum britanicii îi exterminaseră pe „thugs“ în India. În 1899, Partidul antisemit al Reformei Sociale Germane a propus ca „soluția finală“ la „problema evreiască“ să constea în „separarea totală și (dacă autoapărarea o solicită) în cele din urmă anihilarea popoului evreu“. Societatea Germană pentru Igienă Rasială a igienistului rasial Alfred Ploetz cerea, de asemenea, „exterminarea elementelor mai puțin valoroase din populație“.

Din asemenea declarații este mult prea tentant să trasăm o linie mai mult sau mai puțin dreaptă, către lagărele hitleriste ale morții. Trebuie totuși accentuat faptul că la începutul secolului existau și tendințe puternice de sens contrar. După cum s-a remarcat adesea, cineva care ar fi încercat să prezică un Holocaust viitor n-ar fi ales Germania drept țara responsabilă. Evreii reprezentau mai puțin de 1% din populația Germaniei și acest procentaj era în scădere de 20 de ani. În termeni absoluți și relativi, existau comunități evreiești mult mai mari în provinciile vestice ale Rusiei (vezi Capitolul 2) și estul Austro-Ungariei – în special Galiția, Bucovina și chiar Ungaria – ca să nu mai menționăm România, și, ar trebui spus, Statele Unite, care aveau deja cea mai mare populație evreiască din lume. Dintre cele 58 de orașe europene cu populație evreiască de peste 10 000 de membri pe la 1900, doar trei – Berlin, Posen și Breslau – se găseau în Germania, și doar în Posen evreii reprezentau mai mult de 5% din totalul locuitorilor. În plus, procesul de asimilare era mult mai avansat în Germania decât în Rusia și Austria. Obstacolele legale în calea căsătoriei dintre evrei și non-evrei au fost îndepărtate în 1875, aducând Germania la standardele Belgiei, Angliei, Danemarcei, Franței, Olandei, Elveției și Statelor Unite. (Ungaria le-a urmat doar în 1895, pe când în Austria unul din soți era obligat să-și schimbe religia sau trebuia ca amândoi să fie declarați „fără confesiune“. În Imperiul Rus a rămas ilegală.)

Rezultatele au fost uluitoare. În 1876, aproximativ 5% din evreii prusaci care s-au căsătorit au făcut-o cu non-evrei. În 1900, proporția



se ridicase la 8,5%. În ansamblul Reich-ului, proporția a crescut de la 7,8%, în 1901, la 20,4%, în 1914. Astfel de statistici trebuie utilizate cu atenție, deoarece probabilitatea inerentă a căsătoriilor mixte trebuie calculată în funcție de dimensiunile relative ale celor două populații implicate; *ceteris paribus*, a fost și este mai probabil ca asemenea mariaje să aibă loc acolo unde comunitățile evreiești sunt restrânse. Totuși, cercetătorii contemporani au fost surprinși de faptul că rata căsătoriilor mixte era cea mai ridicată în Germania acolo unde comunitățile evreiești erau cele mai numeroase, și anume, în orașele mari – Berlin, Hamburg și München. Pe la începutul secolului al XIX-lea, aproape 20% din evreii din Hamburg care se căsătoreau luau un non-evreu/o non-evreică; Berlinul nu era mult în urmă (18%), urmat de München (15%) și Frankfurt (11%). Și la Breslau s-a produs o creștere vizibilă. Cifrele erau clar mai mici în Austro-Ungaria – chiar și la Viena, Praga și Budapesta – în timp ce în Galiția și Bucovina, practic, nu existau căsătorii mixte. Și în Statele Unite aveau loc mai puține căsătorii mixte decât în Germania, la acea vreme. Fenomenul reflecta faptul că majoritatea evreilor americani emigraseră din Europa de Est, mai puțin pornită pe asimilare; de-abia în anii '50 ai secolului trecut au început evreii americani să se căsătorească în afara religiei lor, așa cum făcuseră evreii din Germania cu cinci decenii mai devreme. Elveția și Regatul Unit al Marii Britanii au rămas și ele în urmă; doar comunitățile evreiești din Danemarca și Italia au avut rate comparabile. În opinia unui sociolog originar din Posen, Arthur Rupp, această tendință „reprezenta o amenințare serioasă pentru supraviețuirea” comunităților evreiești din Berlin și Hamburg. Pe de altă parte, el nu putea să nu observe că multiplicarea căsătoriilor mixte contrazicea afirmațiile antisemiților, potrivit cărora „sângele evreiesc distruge rasa «ariană» pură, și repulsia fiziologică este cât se poate de naturală între cele două rase... Părțile care se căsătoresc sunt, cu siguranță, cele mai în drept să judece dacă există sau nu repulsie fizică!”

Când antisemiții au cerut discriminarea evreilor, au fost nevoiți să definească foarte atent ce înțelegeau prin evreu, deoarece progeniturile rezultate din mariaje mixte erau deja numeroase – chiar dacă, în pofida temerilor unor antisemiți, căsătoriile mixte duceau, în medie, la mult mai puțini copii decât căsătoriile „pur” evreiești sau creștine.

În 1905, existau deja mai mult de 5 000 de cupluri doar în Prusia, iar în 1930, între 30 000 și 40 000. Estimările cu privire la numărul de copii produși de mariajele mixte în primele trei decenii ale secolului al XX-lea variază între 60 000 și 125 000. De fapt, doar o mică parte din copiii unor astfel de cupluri au fost crescuți ca evrei, deși acest lucru nu conta din punctul de vedere al rasiștilor. Criteriile elaborate de liderul pangerman Heinrich Class, în 1912, stabileau că oricine aparținuse unei comunități religioase evreiești la data fondării Reich-ului, în 1871, era evreu, ca și toți descendenții săi: „Astfel pentru exemplificare, nepotul unui evreu care se convertise la protestantism în 1875, a cărui fiică se căsătorise cu un non-evreu, de pildă, un ofițer, ar fi tratat drept evreu“. Faptul că a simțit nevoia să scrie o astfel de explicație este semnificativ în sine.

Nici cultura politică germană nu era mai receptivă la antisemitism, deși partidele antisemite s-au bucurat de scurtă perioadă de succes în ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea. Nicăieri în lume învățăturile egalitariste și laice ale lui Karl Max (el însuși un apostat căsătorit cu o non-evreică) nu erau mai larg acceptate decât în Germania; în 1912, social-democrații germani reprezentau cel mai mare partid din parlamentul nici pe departe neputincios al țării, Reichstag. Fără îndoială, unii socialiști germani nu erau complet imuni la antisemitism, căci moșteniseră de la generația pașoptistă o tendință de a evita categoriile de capitalist și evreu. Totuși, conducerea Partidului Social-Democrat german era consecventă în opoziția sa față de noțiunile de discriminare rasială. În timp ce statele americane introduceau pe rând interdicții legale și chiar constituționale cu privire la căsătoriile interracial, Reichstag-ul a respins o propunere de introducere a unei legislații asemănătoare în coloniile germane. Într-adevăr, evreii nu au suferit de nicio formă de discriminare sub *Kaiserreich*. În plus, accesul la învățământul superior și la profesii era la fel de bun ca oriunde altundeva în Europa, dacă nu chiar superior. Era mai probabil ca evreii să sufere de discriminare și chiar violență în Rusia țaristă, după cum vom vedea. Așa se explică numărul mare de evrei care au părăsit imperiul rus la începutul secolului, îndreptându-se spre Germania, Austro-Ungaria și alte destinații mai la vest. Într-adevăr, este imposibil de înțeles ce li s-a întâmplat evreilor în secolul

al XX-lea dacă nu se ține seama de acest exod spre vest, care a fost adesea însoțit de o renunțare la practicile tradiționale evreiești, cea mai evidentă fiind endogamia.

În viziunea unor evrei germani – nu numai Arthur Ruppin, ci și Felix Theilhaber și alții – multiplicarea căsătoriilor mixte era doar un simptom al „decăderii” generale „a religiei evreiești”, care se mai manifesta și în lepădarea de credință, sinucidere, fertilitate scăzută și degenerare fizică sau mentală. Ruppin era tot mai convins că asimilarea echivala cu moartea iudaismului, ceea ce l-a făcut să se convertească la sionism. Însă alții erau de părere că mariajul interracial constituia, de fapt, răspunsul cel mai bun la „problema” evreilor. În povestirea sa *Printre ruine*, Leopold Kompert, un evreu născut în Pressburg, relatează dragostea dintre un băiat evreu și o fată creștină, ca simbol al asimilării și antidot la superstiție și prejudecată. După cum se exprima social-democratul austriac Otto Bauer, „ultima dintre toate problemele evreiești” avea să fie rezolvată de „înclinațiile tinerilor domni și alegera tinerelor în dragoste”. Printre suporterii germani ai căsătoriilor mixte se număra și sionistul Adolf Brüll, care considera că o infuzie de gene „ariene” milităroase va întări caracterul evreilor est-europeni. Potrivit lui Otto Weininger, el însuși un convertit la creștinism, „instinctul de împerechere este cea mai mare forță de ștergere a limitelor dintre indivizi, iar evreul este, *par excellence*, cel care distruge aceste limite”. Chiar și unii antisemiți au cedat în fața acestui instinct. Lui Wilhelm Marr, publicist german de la sfârșitul secolului al XIX-lea, autor al cărții *Victoria evreimii împotriva germanității* (1879), i se atribuie, de obicei, inventarea termenului „antisemitism”. Reluând opiniile lui Friedrich Nietzsche, Marr se temea că „viitorul și însăși viața le vor aparține evreilor; iar nemților, trecutul și moartea”. Totuși, în grăitorul său eseu autobiografic *Testamentul unui antisemit*, Marr recunoaște că a avut prietene evreice în școală și, mai târziu, în Polonia. Își amintește și că a flirtat cu două evreice pe un transatlantic cu aburi. În total, Marr s-a căsătorit de trei ori: una dintre soții era fiica unui apostat evreu, una era „semi-evreică”, iar a treia, „sută la sută evreică”. Așa cum a observat cândva Rudolph Loewenstein, „factorul sexual este una dintre motivațiile cele mai puternice, dar nerecunoscute, care stau la baza antisemitismului”. Pe scurt, între nemți și evrei exista ceea

ce merită să fie numit o relație „dragoste-ură“. Cei care anticipau modul în care aveau să evolueze căsătoriile mixte, fertilitatea și rata converțiilor nu erau nerezonabili spunând că, în cazul Germaniei, cel puțin, „chestiunea“ evreiască își găsea singură răspuns – printr-o disoluție voită.

## POLITICA ECONOMICĂ ANTISEMITĂ

Antisemitismul în 1901 însemna, evident, mai mult decât frica de miscegenaj. Motivele economice de nemulțumire erau la fel de importante. Extraordinara mobilitate socială și geografică a așkenazilor după emanciparea din secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea a dat naștere unui electorat favorabil politicilor antisemite. Cei care simțeau că familia Rothschild și cei de teapa lor profitaseră ilicit, manipulând bursa de valori, nu erau interesați în mod special de igiena rasială. Autori ca francezul Alphonse Toussenel, autor al cărții *Evreii, regii epocii noastre* (1847), erau radicali – oameni de stânga, indignați de rolul important jucat de bancherii evrei în ceea ce Toussenel numea un nou „feudalism financiar“. Chiar și Marx a scris un articol „Despre problema evreiască“, în care îl desemna pe capitalist, indiferent de religie, drept „evreul adevărat“. O ostilitate similară față de evrei, descriși ca niște „paraziți“, era exprimată atât de socialistul francez Pierre-Joseph Proudhon, cât și de anarhistul rus Mihail Bakunin. Afa- ceristul evreu lipsit de scrupule este un personaj care apare frecvent în literatura majorității țărilor europene în secolul al XIX-lea; nu numai în *Soll und Haben*, a lui Gustav Freytag, ci și în *La maison Nucingen*, a lui Balzac, în *L'Argent*, a lui Zola, și *The Way We Live Now*, a lui Trollope. De exemplu, Gundermann, personajul lui Zola, este chintesența „regelui bancher, stăpânul bursei și al lumii... omul care cunoștea [toate] secretele, care făcea să crească și să scadă piețele după propria plăcere, așa cum Dumnezeu face tunetul... regele aurului“. Intriga din *La France juive* (1886), a lui Edouard Drumont, a fost inspirată de colapsul băncii Union Générale cu patru ani mai devreme, pentru care Drumont [și nu doar el] încerca să învinuiască familia Rothschild.

Auguste Chirac și mulți alții considerau că a Treia Republică era în totalitate în mâna „finanțatorilor evrei“.

Și în Germania, antisemiții cu cel mai mare succes politic de la sfârșitul secolului al XIX-lea au fost cei ca Otto Böckel, autointitulat „Regele țăran“, care și-a îndreptat tirul împotriva rolului economic al evreilor. Pamfletul său *Evreii: Regi ai timpului nostru* (1886), vândut în 1,5 milioane de exemplare până în 1909, a adaptat argumentele anterioare ale francezilor la gustul țăranilor din Hesse, care erau principalii susținători ai Partidului său Popular Antisemit. Böckel însuși a fost deputat în Reichstag între 1887 și 1903; la apogeul mișcării sale, în 1893, el era unul dintre cei 17 parlamentari care se prezentau drept antisemiți. Deja la acest moment evreii erau atacați nu doar pentru că făceau afaceri, deși merită remarcat faptul că 31% din familiile bogate din Germania erau de obârșie evreiască și 22% din totalul milionarilor prusaci. Surprinzător, evreii germani erau, de asemenea, mai bine reprezentați în rândul practicanților profesiilor liberale decât printre întreprinzători sau directorii de firme. Poate că evreii reprezentau 1% din populație, dar în al doilea sfert al secolului al XX-lea unul din nouă doctori germani era evreu și unul din șase avocat. Evreii aveau reprezentare peste medie în profesiile de redactor de ziar, jurnalist, director de teatru și profesor universitar. Erau subreprezentați în unul singur din grupurile ocupaționale de elită ale Germaniei, și acesta era corpul de ofițeri ai armatei. Deci antisemitismul nu era uneori altceva decât invidia celor cu rezultate slabe. Exista însă și o influență negativă asupra modului în care erau percepuți evreii în Germania, și anume, numărul tot mai mare de evrei emigrați din Europa de Est în această țară, spre sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. În 1914, aproape un sfert din evreii din Germania erau considerați străini sau estici (aici fiind incluși cei care își aveau originile în provinciile de graniță Silezia Superioară și Posen). Relativ săraci, ortodocși, vorbitori de idiș, așa-numiții *Ostjuden* produceau aceeași reacție din partea evreilor ca și a non-evreilor germani: neliniște, aproape de repulsie.

Succesul profesional al evreilor era și mai evident în Austro-Ungaria, unde oricum reprezentau un segment mai larg al populației urbane. Erau mai mult decât predominanți în elita intelectuală

vieneză și jucau un rol important în comunitatea de afaceri din Praga. Cifrele imigranților *Ostjuden* erau, de asemenea, mult mai mari în Viena decât în Berlin. De aceea, poate nu surprinzător, unii antisemiți, ca pangermanistul Georg Ritter von Schönerer și socialist-creștinul Karl Lueger, au avut succes politic în Austro-Ungaria antebelică pe fundalul îngrijorărilor economice. Lueger, primar al Vienei între 1897 și 1910, reflecta dificultățile ridicate de practicarea antisemitismului în contextul unei asimilări sociale foarte rapide, când a declarat: „Eu decid cine este evreu“. Când Neville Laski, președintele Comisiei reprezentanților evreilor britanici, a vizitat Viena 20 de ani mai târziu, ministrul comerțului i-a explicat vesel că antisemitismul lui Lueger „fusesse științific deoarece, atunci când Lueger a spus: «Este evreu acela despre care spun eu că este evreu»... el evita prin aceasta orice manifestare de antisemitism la adresa unui evreu util“.

După cum o sugerează acest citat, antisemitismul economic a determinat reacții politice foarte diferite de antisemitismul rasial. Sloganul *Kauft nicht von Juden!* – Nu cumpărați de la evrei! – era folosit de revista catolică *Germania* încă din 1876. Trei ani mai târziu, clericul devenit demagog antisemit Adolf Stoecker cere ca evreii să fie excluși din învățământ și din sistemul judiciar. Astfel de propuneri erau în special atractive pentru micii afaceriști non-evrei, practicanții profesilor liberale și funcționarii care se simțeau incapabili să egaleze performanțele contemporanilor lor evrei. Asociația națională a funcționarilor din Germania a fost printre primele organizații care i-au exclus în mod expres pe evrei din rândul membrilor, introducând așa-numitul „paragraf arian“ în regulile și regulamentele sale. La fel au procedat și multe asociații studențești, inclusiv *Burschenschaften*, cu tradiție liberală. Când Bernhard Förster și Max Liebermann von Sonnenberg au pus în circulație o petiție, cerând excluderea evreilor din anumite ramuri ale administrației germane, 4 000 de semnături dintre cele 225 000 pe care le-au strâns veneau din partea studenților. În mod reprezentativ, un academician – istoricul Heinrich von Treitschke – a fost cel care, în 1879, a lansat expresia: „Evreii sunt nenorocirea noastră!“

Universitarii erau foarte bine reprezentați în Liga pangermană al cărei lider după 1908, Heinrich Class, a fost unul dintre antisemiți cei mai extremiști ai erei wilhelmiene. În cartea scrisă sub pseudonim,

*Dacă aş fi în locul Kaizerului* (1912), Class a publicat o listă remarcabilă şi de rău augur, cu recomandări privind restricţionarea oportunităţilor economice ale evreilor:

1. Graniţele Germaniei ar trebui să fie închise imigrării evreieşti viitoare.
2. Rezidenţii evrei din Germania, care nu au cetăţenie germană, ar trebui expulzaţi „imediat şi fără scrupule“ (*schnellstens und rücksichtslos*).
3. Evreii cu cetăţenie germană, inclusiv cei convertiţi la creştinism şi copiii din căsătoriile mixte, ar trebui să primească statutul legal de străini.
4. Evreii ar trebui excluşi din toate funcţiile publice.
5. Evreilor nu ar trebui să li se permită să intre în armată sau marină.
6. Evreii ar trebui lipsiţi de drepturi cetăţeneşti.
7. Evreii ar trebui excluşi din învăţământ şi din profesiile juridice, precum şi de la conducerea teatrelor.
8. Jurnaliştilor evrei ar trebui să li se permită să lucreze doar pentru ziare identificate explicit drept „evreieşti“.
9. Evreilor nu ar trebui să li se permită să conducă bănci.
10. Evreilor nu ar trebui să li se permită să aibă în proprietate teren arabil sau ipoteci pe teren arabil.
11. Evreii ar trebui să plătească dublul taxelor solicitate germanilor, „drept compensaţie pentru protecţia de care se bucură ca etnici străini (*Völkfremde*)“.

Fapt semnificativ, Class privea aceste măsuri „înfiorător de crunte“ ca pe un remediu pentru consecinţele creşterii economice, nu ale crizei. Crearea Uniunii Vamale Germane în 1834 a făcut posibilă ascensiunea evreilor, deoarece aceştia – „un popor născut pentru a face neguţătorie cu bani şi bunuri“ – ştiau mai bine decât nemţii cum să profite de piaţa liberă lărgită:

Toţi aceşti factori şi o multitudine de alte circumstanţe economice au dus la o înmulţire fără precedent a ocaziilor pentru afaceri. Majoritatea germanilor s-au adaptat încet noilor condiţii [...] într-adevăr, s-ar putea spune că până în ziua de azi categorii întregi nu s-au deprins cu ele – mă refer în special la *Mittelstand* din micile oraşe şi aproape toţi agricultorii. Evreii erau foarte diferiţi [...] [datorită] instinctului lor şi orientării lor

mentale spre afaceri. Zilele lor fericite mijiseră; acum puteau să profite din plin de abilitățile lor.

În afară de orice altceva, relatarea lui Class ilustrează perfect faptul că fluctuațiile prejudecăților rasiale pot fi cauzate la fel de bine de înflorirea economică și de crize.

## DIASPORA GERMANĂ

În 1901, diaspora evreiască se afla încă în stadiu incipient, dar promitea o transformare profundă. Peste 70% din cele 10,6 milioane de evrei de pe glob erau așkenazi rezidând în Europa Centrală și de Est; dintre aceștia, peste 3 milioane locuiau pe teritoriul rusesc. După cum vom vedea, acești oameni aveau motivații puternice să migreze spre vest și chiar făceau acest lucru, cu sutele de mii, înființând noi comunități evreiești vibrante în New York, în cartierul East End al Londrei, la Berlin, Budapesta și Viena. Totuși, acest lucru nu a însemnat declinul vechilor comunități evreiești din Europa de Est. Demografic, dacă nu și din alte puncte de vedere, acestea erau înfloritoare. Ar fi mai exact să spunem că, în spiritul epocii, evreii se globalizau. În același timp, o altă diasporă cunoștea transformări similare. Milioane de germani – poate chiar 5 milioane în total – emigraseră peste Atlantic pe parcursul secolului al XIX-lea, stabilind comunități mari în Midwest. Pe de altă parte, o diasporă germană anterioară se zbătea să facă față unui relativ declin.

În 1901, peste 13 milioane de nemți locuiau dincolo de granița răsăriteană a Reich-ului. În jur de 9 milioane se aflau în Austria, dar aproape 4 milioane trăiau mai la est, în principal în Ungaria, România și Rusia. Existau comunități semnificative de-a lungul coastelor baltice, în Polonia, Galiția și Bucovina, ca și în Boemia și Moravia. Se găseau nemți și în Slovacia, Ungaria, Transilvania și Slovenia. Iar aceste așezări nu se limitau la teritoriul habsburgic. Existau populații germane și pe teritoriul rusesc, în Volinia, în Basarabia și Dobrogea, pe lângă gurile de vărsare ale Prutului și Nistrului, și spre brațele sudice ale Volgăi. Istoria acestor comunități în mare parte dispărute nu



este deloc ușor de salvat de exagerările propagandiștilor germani din anii '30 și '40. Cu toate acestea, nu este nicio îndoială că fondarea multor așezări germane poate fi datată în urmă cu câteva secole. Spre sfârșitul secolului al X-lea, la porunca regelui Ștefan I, primii coloniști germani s-au instalat în vestul Ungariei. Acest proces s-a repetat în secolul al XII-lea, când „saxonii“ din Siebenbürger<sup>1</sup> au fost încurajați să se stabilească în Transilvania, unde au fondat orașe precum Klausenberg, Hermannstadt și Bistritz. Cam în același timp au apărut comunități germane și în Slovacia, în special Pressburg (actuala Bratislava), Kaschau (Košice) și Zips (Spisská), precum și în Slovenia, Ljubljana (Ljubljana de astăzi). Adesea, aceste așezări aveau un caracter strategic; intenția lor era de a crea orașe fortificate pe traseul Marșurilor spre Est ale Creștinătății. Acest lucru era cel mai vizibil de-a lungul coastei baltice. În 1405, ținutul cavalerilor teutoni se întindea de la Fluviul Elba până la Golful Narva. Orașele Thorn (Toruń), Marienburg (Malbork), Mümmelburg (Memel) și Königsberg (astăzi Kaliningrad) au fost fondate de Ordin. Implantarea germanilor în Europa de Est a avut un caracter deopotrivă militar și civil. Numeroase orașe din Polonia, cum ar fi Lublin și Lemberg (Lwów), au fost fondate în secolele al XIII-lea și al XIV-lea, după modele legale germane. Deși în multe cazuri distrusă de ravagiile războiului din secolul al XX-lea (cel mai grav Königsberg), moștenirea arhitecturală germană este încă vizibilă în Toruń – ca să nu mai vorbim de Praga, unde cea mai veche dintre toate universitățile germane a fost creată de împăratul Carol al IV-lea, în 1348.

În ciuda zbuciumărilor și presiunilor din decursul timpului, statutul germanilor în Europa Centrală și de Est a rămas unul privilegiat, dacă nu chiar dominant. Dinastiile germane, soldații și oficialii germani nu numai că au condus două dintre cele mai mari imperii ale regiunii, ci au fost și principalii moșieri din zona baltică. Funcționarii publici și profesorii din Praga și Cernăuți erau germani. Germanii cultivau pământul în cele mai bune zone ale Transilvaniei și controlau minele de la Reșița și Anina. Totuși, migrațiile care duseseră la formarea acestor comunități diverse nu se produsese ră susținut, la scară

---

<sup>1</sup> Erau de fapt din Franconia, și nu din Saxonia.

mare, astfel încât să înlocuiască populația indigenă. Cifra emigrațiilor germani era mică, poate 2 000 de oameni anual în secolele al XII-lea și al XIII-lea. Influența germană în orașele poloneze se diluase vizibil în secolele al XV-lea și al XVI-lea. În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, Suedia și mai apoi Rusia au înfrânat colonizarea germană din estul Balticii. Eforturile habsburgilor de a instala germani („șvabi“) în Banat, Bucovina și Balcani în timpul secolului al XVIII-lea nu au compensat decât parțial aceste tendințe. Coloniștii germani atrași pe malurile Volgăi și pe țărmul Mării Negre de împărăteasa Ecaterina cea Mare erau complet izolați de cultura țării de origine, de parcă ar fi traversat Atlanticul. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, o rată a natalității superioară în rândul populației non-germane a redus și mai mult ponderea relativă a diasporei germane. Și mai important a fost faptul că țăranii slavi au migrat masiv din provincie spre orașele tradițional germane, creând un sentiment acut de „presiune demografică“. De exemplu, proporția vorbitorilor de germană din Praga a scăzut de la 21% la 8% între 1880 și 1900, ca o consecință a influxului de cehi. Populația din Brůx (Most), orașel de exploatare minieră a lignitului, s-a modificat de la 89% germani la 73%. Alte comunități germane mai izolate, din locuri ca Trautenau (Trutnov), în nord-estul Boemiei, sau Iglau (Jihlava), în Moravia, au început să se considere locuitori ai unor „enclave lingvistice“ (*Sprachinseln*). Asemenea schimbări demografice și sociale explică în mare măsură de ce nemții din afara Germaniei aveau sentimentul vulnerabilității culturale și politice. Muncitorii germani din Trautenau au fost aceia care au fondat, în 1904, Partidul Muncitorilor Germani. Principalul lor țel, a declarat liderul său în 1913, era „menținerea și extinderea spațiului vital [german]“ (*Lebensraum*) împotriva amenințării pe care o constituiau *Halbmenschen*-ii („semioamenii“) cehi. Acesta a fost de fapt un răspuns la crearea Partidului Național Socialist Ceh în 1898.

Teritoriile cele mai estice ale Germaniei erau supuse unor tendințe demografice asemănătoare. Germanii din provinciile prusace Prusia de Est, Prusia de Vest, Posen și Silezia Superioară aveau același sentiment de neliniște din cauza felului în care populația non-germană de la periferia Reich-ului își îngroșa rândurile sezonier, dacă nu permanent, cu muncitori polonezi imigranți. (Pe această temă și-a efectuat

primul său studiu sociologic Max Weber.) Aceeași experiență bulversă și orașele Memel (Prusia de Est), Danzig (Prusia de Vest), Bromberg (Posen) și Breslau (Silezia Inferioară), nu foarte diferite de ceea ce comunităților germane din cele mai estice zone ale Austro-Ungariei. Elementul crucial este faptul că multe dintre regiunile estice locuite de minorități germane erau, de asemenea, zone de rezidență evreiască. Ca o ironie a sorții, având în vedere evenimentele ulterioare, relațiile dintre nemți și evrei în aceste zone de graniță erau uneori aproape simbiotice. Locuiau în mediul urban într-o proporție mai mare decât slavii; de asemenea, ambele grupuri vorbeau variante ale limbii germane, de vreme ce limba idiș din *shtetl*-ul est-european (ad litteram, „orașel“, identic cu nemțescul *städtl*) era în esență un dialect german, nu mai îndepărtat de germana elevată decât limba sașilor transilvăneni, chiar dacă în Galiția firmele în idiș erau adesea scrise cu caractere evreiești. Așa-numita *Mauscheldeutsch*, vorbită de evrei în Boemia și celelalte ținuturi habsburgice, era și mai apropiată de germană. La Breslau, evreii erau pilonul central al intelectualității literare germane; mai puțin de jumătate urmau preceptele religioase și mulți erau de fapt convertiți la creștinism, încetând să se mai considere evrei. În Praga, aproximativ jumătate dintre evrei erau vorbitori de limbă germană și se considerau parte a comunității germane; se poate spune chiar că se identificau cu aceasta, deoarece evreii germanofoni reprezentau aproape jumătate din totalul germanilor din Praga. Așa cum se exprima un evreu praghez, dintr-o familie importantă de profesioniști, „l-am fi considerat nebun pe acela care ar fi spus despre noi că nu suntem germani“. Și în Galiția asimilarea a însemnat adesea germanizare, în ciuda faptului că germanii reprezentau doar o fracțiune minusculă (0,5%) din populație. Deși născut la Viena, filozoful Martin Buber a fost crescut de bunicii săi în Galiția, și a studiat mai întâi la Lemberg, apoi la Viena, Leipzig, Berlin și Zürich – un itinerar intelectual germanofon, care l-a făcut în cele din urmă să îmbrățișeze ortodoxismul hasidic și sionismul. Autorul Karl Emil Franzos, fiul unui evreu sefard care studiasse medicina la Erlangen, a fost crescut în satul galițian Czortków și a studiat la Czernowitz, pe care l-a elogiat drept „ograda paradisului german“ și unde a fost membru al asociației studentești „Teutonia“. Unui evreu profund germanizat ca Franzos,

Galiția și Bucovina îi puteau părea „Semi-Asia“, titlul vestitei sale serii de povestiri și schițe. Ca mulți alții, parcursul său literar l-a purtat spre vest – la Viena, Graz, Strasbourg și, în cele din urmă, Berlin.

De regulă, cehii, și nu non-evreii germani, erau aceia pe care evreii germanofoni îi priveau cu neîncredere. Polonezii, nu germanii, erau aceia care spânzurau ritualic efigiile lui Iuda în timpul procesiunilor din Săptămâna Sfântă. Bielorușii, nu germanii erau aceia care râdeau în hohote când cazacul beat criță îl cotonogea pe evreul zgârie-brânză în piesele teatrelor de marionete. Doar la sfârșitul secolului al XIX-lea a început afinitatea germano-evreiască să se destrame. Totuși, de pe la jumătatea anilor 1890, germanii din Viena și apoi din Praga au început să adopte principiul excluziunii rasiale din cadrul asociațiilor voluntare cum ar fi cluburile de gimnastică și frățiile studențești. La Lemberg a avut loc unul dintre cele mai notorii procese intentate evreilor proprietari de bordeluri, furnizându-le din plin materie primă antisemiților obsceni. De asemenea, era mai probabil ca apelurile la restricționarea imigrării evreilor, dacă nu chiar la expulzarea lor directă, să strângă aplauze în Königsberg mai degrabă decât la Köln. În periodicul *Antisemiten-Spiegel* din Danzig, Karl Paasch a propus ori exterminarea, ori expulzarea evreilor drept cea mai simplă soluție la „chestiunea“ evreiască. La Praga s-a întârziat cu numirea lui Albert Einstein ca profesor, din cauza „originii sale semite“ – la vreo șase ani de la publicarea epocalei sale teorii a relativității. La Czer-nowitz, unde imigrația crescuse proporția evreilor la peste 30% din populație, povestirile lui Karl Franzos despre dragostea blestemată între evrei și non-evrei păreau să aibă cel mai mult sens. Aici, în ceea ce părea să fi devenit încă o dată Marșurile spre Răsărit ale unei „germanități“ asediate, puțini priveau cu ochi buni ideea că soluția s-ar fi putut afla în asimilare și, în special, în căsătoriile mixte. Căci aici germanii, și nu evreii erau aceia care începuseră să se teamă de dispariție.

## O LUME STRĂLUCITOARE

În 1901, lumea era integrată economic ca niciodată până atunci. Aici Keynes avea clar dreptate, așa cum, pe bună dreptate, prevedea

că acea integrare avea să fie greu de refăcut odată ce ar fi fost întreruptă. De asemenea, avea dreptate afirmând că independența economică era asociată cu o creștere economică fără precedent, deși acum putem vedea că existau disparități majore între performanțele diferitelor regiuni și țări (vezi figura 1.1). Produsul intern brut pe cap de locuitor creștea de 19 ori mai rapid în Statele Unite decât în China, și de două ori mai repede în Anglia decât în India. Mai alarmant poate, din punctul de vedere al cititorului ziarului *Times*, aproape toate economiile rivalelor imperiale ale Angliei creșteau de aproximativ o dată și jumătate mai repede decât a sa.

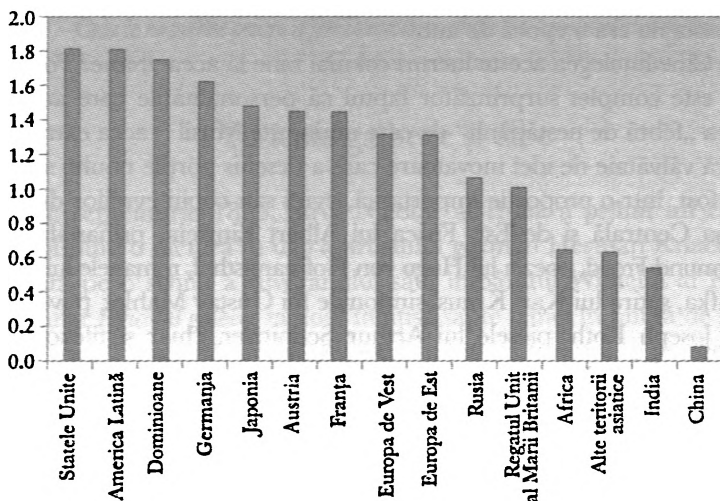


Figura 1.1 Media anuală de creștere a PIB-ului pe cap de locuitor, 1870-1913

Totuși, nu viitorul economic îl îngrijora pe albul prosper și sănătos, pe când frunzărea ziarul de dimineață. Principala sursă de preocupare o constituia potențialul enorm de apariție a conflictului în această lume a imperiilor și raselor. Fusesse oare o coincidență faptul că anarhiștii arestați la Chicago, pentru că ar fi complotat la asasinarea președintelui McKinley, erau ambii evrei, dacă ne luăm după numele lor de familie? Exista oare o cale de a pune capăt rapid războiului din

Africa de Sud, astfel încât burii să nu rămână ostili pentru totdeauna? Aveau francezii și germanii, pentru a nu mai vorbi de ruși și austrieci, să pornească, mai devreme sau mai târziu, încă un război bilateral? Și cum rămâne cu problemele sociale care împingeau tot mai mulți tineri britanici să-și caute norocul peste mări? Era fibra morală a țării roasă de „scepticismul religios“, „indiferență“ și „lipsă de respect“, așa cum se temeau participanții la Conferința Ecumenică Metodistă? Era „degenerarea... principala cauză a infracționalității“, așa cum se afirmase la Congresul de Antropologie Criminalistică de la Amsterdam? Cu siguranță, toate aceste știri reprezentau mai mult decât niște „simple amuzamente“. Erau dovezi incontestabile că, deși strălucea, aceasta nu era o epocă de aur.

Cine înțelegea aceste lucruri cel mai bine la acea vreme? Poate că nu este complet surprinzător faptul că personalitățile care au iscat acea „febră de nestăpânit“ de care amintește Musil – acea extraordinară vâlvătaie de idei inovatoare care a deschis porțile noului secol – au fost, într-o proporție importantă, evrei sau copiii evreilor din Europa Centrală și de Est. Fizica lui Albert Einstein, psihanaliza lui Sigmund Freud, poezia lui Hugo von Hofmannsthal, romanele lui Franz Kafka, satira lui Karl Kraus, simfoniile lui Gustav Mahler, povestirile lui Joseph Roth, piesele lui Arthur Schnitzler, chiar și filozofia lui Ludwig Wittgenstein – toate îi sunt îndatorate nu atât iudaismului, în calitate de credință, cât unui anumit mediu în care o minoritate etnică foarte numeroasă și educată, dar rapid asimilată, a dat frâu liber ideilor proprii, rămânând, în același timp, conștientă de fragilitatea propriei situații dificile la nivel individual și colectiv. Fiecare a beneficiat în propriul fel de combinația de integrare globală și dizolvare a barierelor confesionale tradiționale, caracteristică pentru *la fin de siècle*. Fiecare a prosperat în „talmeș-balmeșul“ care a fost „Kakania“, un imperiu bazat pe o asemenea multitudine de limbi, culturi și popoare – ținute la un loc de atracția gravitațională atât de slabă a unui împărat ajuns la bătrânețe – încât se părea că teoria relativității putea fi transpusă în domeniul politic. Primii ani ai secolului al XX-lea au fost, într-adevăr, cum a spus Keynes, „un episod extraordinar“. Păcat că nu a putut dura.

## 2

### Orient expres

*Ceea ce ne trebuie pentru a feri Rusia de revoluție este un mic război victorios.*  
Cuvinte atribuite lui Viaceslav Plevé

### Pericole galbene și albe

În septembrie 1895, țarul Nicolae al II-lea a primit un cadou neobișnuit: o pictură în ulei a artistului german Herman Knackfuss, bazată pe o schiță a suveranului său, împăratul Wilhelm al II-lea. Intitulat *Pericolul galben*, tabloul înfățișa șapte femei în ținută de luptă urmărind cu teamă, din vârful unui munte, o furtună ce se apropia. Iconografia poartă pecetea inconfundabilă a gândirii directe a Kaizerului. Fiecare femeie simbolizează una dintre principalele națiuni europene; Marea Britanie este identificabilă instantaneu după drapelul Union Jack pictat pe scut. Deasupra lor, pe cer, plutește o mare cruce albă. Un înger cu o sabie fioroasă în mână gesticulează încrâncenat spre norii de furtună, din care pândește un Buddha cu picioarele încrucișate. Fulgerele desprinse din stihie au lovit deja orașul cu multe turle așezat la poalele muntelui, flăcările fac ravagii. Kaizerul însuși explică sensul alegoriei, într-o scrisoare alăturată, pentru cazul în care cineva l-ar fi ratat. El scrie:

Puterile Europei, reprezentate de Geniile lor, au fost chemate de Arhanghelul Mihail – trimis din Rai – să se unească împotriva avansului budismului, păgânismului și barbariei, în apărarea Crucii. Este pus un accent special pe rezistența *unită* a tuturor europenilor...

Pe marginea schiței inițiale, Wilhelm notase o pledoarie fierbinte: „Națiuni ale Europei, apărați ce aveți mai sfânt“. Avuția pe care o avea în minte era moștenirea creștină comună. „Pericolul galben“ era, în mod limpede, „păgânismul și barbaria“ Asiei. Se sugera că imperiile europene și Statele Unite ar fi trebuit să se unească dacă doreau să mențină subjugarea Asiei. Cu patru luni înainte de „Pericolul galben“, kaizerul îi ceruse țarului să acționeze concertat pentru „a cultiva Continentul Asiatic și a apăra Europa de înaintarea mării rase galbene“.

Fantezia kaizerului avea să se realizeze curând. Peste numai cinci ani, Germania chiar și-a unit forțele cu Austro-Ungaria, Marea Britanie, Franța, Italia, Rusia și Statele Unite – dar, trebuie să remarcăm, și cu Japonia – pentru suprimarea Răscoalei Boxerilor, o mișcare incipientă, anticreștină, care apăruse în provincia sărăcită Shandong, în 1898. Boxerii („Pumnii drepi și armonioși“) și-au îndreptat mai întâi furia împotriva misionarilor europeni, ucigând câteva zeci dintre aceștia. Apoi, cu încurajarea împărătesei moștenitoare Cixi, au început să atace ambasadele occidentale din inima capitalei, Beijing, omorându-l pe ministrul german. „Acesta ar putea fi, declara Wilhelm la plecarea forței expediționare germane, începutul unui mare război între Occident și Orient.“ Evocând amintirea hunilor din secolul al V-lea, el își îndemna trupele „să facă de neuitat pentru o mie de ani numele de german în China, astfel încât nici un chinez să nu mai îndrăznească să se uite pieziș la un german“:

Trebuie să reparați răul grav care s-a făcut [...] Să dovediți dârzenia tradițională a Prusiei! Să arătați că sunteți creștini [...] să dați lumii un exemplu de bărbăție și disciplină! [...] Nu va exista iertare și nu se vor lua prizonieri. Oricine vă cade în mâini, vă cade în săbii!

Nimic nu ar fi putut simboliza mai bine dominația Vestului asupra Estului la sfârșitul secolului al XIX-lea decât distrugerea Boxerilor, pe care credința în artele marțiale și în magia animistă i-a lăsat neajutorați în fața expediției bine înarmate a celor opt puteri<sup>1</sup>. După ce a spart asediul legațiilor de la Beijing, forța internațională a pus în scenă „o mare defilare“ prin Orașul Interzis, oprindu-se doar să „obțină“ niște tăblițe Manchu antice pentru British Museum, înainte de a ține o

<sup>1</sup> Boxerii credeau că o sută de zile de pregătire în artele marțiale îi făceau imuni la gloanțe, iar trei sute de zile le dădeau puterea să zboare.



slujbă în memoria recent decedatei Regine Victoria, la Poarta Meridiană. Apoi, au lansat raiduri punitive adânc în provincia Shanxi, Mongolia Interioară și Mancuria. La Baoding, de exemplu, oficialii locali bănuși de implicare în masacrarea misionarilor au fost judecați de curți marțiale și decapitați în public, iar temple și secțiuni din zid au fost aruncate simbolic în aer. La Taiyuan, capitala provinciei Shanxi, guvernatorul a fost executat pentru susținerea Boxerilor și s-a ridicat un monument în memoria misionarilor „martirizați”. Pedepsa nu fost doar simbolică, ci și politică. Conform așa-numitului „Protocol al Boxerilor”, semnat în 1901, puterilor europene li se acorda dreptul să mențină forțe armate în capitala imperială; guvernului chinez i se impunea o despăgubire grea (67,5 milioane de lire sterline), iar importurile de arme au fost suspendate. Dacă, așa cum scria jurnalistul George Lynch, acesta era un război al civilizațiilor, puține dubii încăpeau asupra taberei câștigătoare. Totuși, victoria avea să se dovedească înșelătoare. În realitate, primele crăpături în edificiul unei hegemonii unificate a Occidentului stăteau să apară.

Deși aluzia sa eronată la jefuirea Romei de către Atila strica într-o câțva efectul, descrierea făcută de kaizer „Pericolului galben” se referea implicit la invaziile anterioare suferite de Europa dinspre Est: cucerirea maură a Spaniei, în secolul al VII-lea, incursiunile hoardelor mongole ale lui Timur și Ginghis-Han, asediul Vienei din secolul al XVII-lea. Repetarea procesului era un coșmar tipic pentru atmosfera de *fin de siècle*. Anarhistul rus Mihail Bakunin a avertizat imperiile europene împotriva „marelui lor joc” din Asia: „Cum asiaticii se numără cu sutele de milioane, cel mai probabil rezultat al acestor intrigi [...] va fi deșteptarea acestei lumi asiatice imobile până acum, care va copleși Europa încă o dată”. Filozoful și poetul Vladimir Soloviov observa „un nor uriaș ce se apropie dinspre Orientul Îndepărtat”, dar și „un roi infinit de lăcuste/pe cât de multe, pe-atâta de flămânde”. În lucrarea *Scurtă istorie a Anticristului*, el profetea că Japonia și China își vor uni forțele pentru a invada și a cuceri întreaga Europă, până la Canalul Mânecii. Nuvela lui Dimitri Mamin-Sibiriak, *Licăriri*, avertiza împotriva „unei adevărate revărsări [...] de barbari cu fețe galbene [...] năpustindu-se peste continent”. Astfel de spaime erau prezente și în Marea Britanie. Istoricul oxfordian Charles Pearson trăgea semnalul de alarmă: „Ne vom trezi împinși la o parte

de popoare la care ne-am uitat de sus, tratându-le drept servile, și despre care am crezut că sunt menite să ne slujească nevoile“. Deși posibil „inferioară“, civilizația asiatică era mai „viguroasă“ și mai „rezistentă“, avertiza Pearson. Sir Robert Hart, care conducea Vămile Maritime Chineze, scria că „este tot atât de sigur că viitorul ascunde o *chestiune galbenă*, și poate chiar un *pericol galben* pe care va trebui să-l înfruntăm, pe cât de sigur este că soarele va străluci mâine“.

Cu toate acestea, în realitate, un „pericol alb“ amenința Asia și restul lumii. În toată istoria nu a existat o mișcare a populațiilor comparabilă cu exodul europenilor dintre 1850 și 1914. Întreaga migrație europeană din acea perioadă depășește 34 de milioane de oameni. În deceniul dintre 1901 și 1910, ea se apropia de 12 milioane. Desigur, cea mai mare parte a acestei mișcări a fost transatlantică, parte a unui exod din Europa Occidentală către Americi început încă de la 1500. Acum, acesta ajunge la punctul culminant. Între 1900 și 1914, un total de un milion și jumătate de oameni au plecat din Anglia către Canada, majoritatea stabilindu-se acolo permanent. Aproape patru milioane de italieni și un milion de spanioli au părăsit Europa, îndreptându-se către Statele Unite sau Argentina. Totuși, o parte tot mai mare a emigranților europeni se deplasa acum spre est. Scoțienii și irlandezii, în particular, alegeau ca destinație Australia și Noua Zeelandă. La începutul Primului Război Mondial, aproape unul din cinci emigranți britanici pleca spre Australasia; până la mijlocul secolului, proporția avea să crească la unul din doi. Coloniști din Marea Britanie, Olanda și Franța se grăbeau să devină fermieri în Malaiezia, Indiile de Est și Indochina. În același timp, un număr tot mai mare de evrei central și est-europeni, inspirați de lideri sioniști ca Theodor Herzl, se mutau în Palestina, în speranța de a fonda un stat evreiesc acolo.<sup>1</sup> În sfârșit, așa cum vom vedea, și un foarte mare

---

<sup>1</sup> Sionismul a reprezentat, în esență, forma evreiască a naționalismului. Așa cum irlandezii au reînviat gaelica în secolul al XIX-lea, cercetătorii evrei au resuscitat ebraica. Expresia sa politică a fost îngreunată de absența unui obiectiv geografic evident. Transformarea Zonei de Rezidență (vezi p. 59) într-un state evreiesc nu a fost niciodată o opțiune rezonabilă. De aceea, din anii 60 ai secolului al XIX-lea organizații precum *Hoveve Zion* (Prietenii Sionului) au început să înființeze colonii în Palestina controlată de otomani, mișcare care a câștigat susținerea baronului Edmond de Rothschild, printre alții. Cartea jurnalistului Herzl, născut la Budapesta, *Statul Iudeu*, a fost publicată în 1896, intenția ei inițială fiind aceea de a propune familiei Rothschild să ia conducerea unui nou regat evreu.

număr de ruși se îndreptau către est, spre Asia Centrală, Siberia și mai departe. Toată această mișcare a fost, în mare măsură, voluntară, în contrast cu îmbarcarea forțată a milioanelor de africani cu destinația plantațiilor americane și caraibiene, care a avut loc în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. Cu toate acestea, la 1900, cifre comparabile de muncitori aserviți prin îndatorare migrau din India și China, condiția lor de lucrători în minele și pe plantațiile deținute și administrate de europeni fiind doar puțin mai bună decât sclavia. Asiaticii ar fi preferat să emigreze în număr mai mare în America sau Australia, dar aceste destinații le erau interzise de restricțiile impuse imigrației japoneze și chineze în ultima parte a secolului al XIX-lea<sup>1</sup>.

Această imensă *Völkswanderung* a fost un răspuns la o combinație de impulsuri și resorturi, unele economice, altele politice. Mulți emigranți care au ales să traverseze Atlanticul sau au optat pentru călătoria mai lungă spre Africa de Sud, Australia ori Noua Zeelandă au făcut-o pur și simplu pentru că acolo pământul era mai ieftin și munca mai bine remunerată. O minoritate a fugit din Europa pentru a scăpa de persecuțiile rasiale și religioase, în special evreii din Rusia țaristă (vezi mai jos). Societățile Lumii Noi nu erau doar mai puțin dens populate decât cele europene, ci și mai tolerante, cel puțin în anumite privințe. Cu toate acestea, nu trebuie să pierdem din vedere contribuția structurilor politice imperiale la sporirea atractivității migrației în masă. Emigranții care au părăsit Europa în jurul anului 1900 se îndreptau, în general, către regiuni care făceau deja de trei secole obiectul colonizărilor. De la Boston la Buenos Aires, de la San Francisco la Sidney, generațiile anterioare de coloniști construiseră replici ale orașelor europene, care aveau limbi și legi fundamentale similare celor din „țara veche” și ale căror obiceiuri erau, în mare măsură, preferabile. Chiar și acolo unde colonizarea europeană era limitată – ca în India, care fusese deja intens colonizată și climatic era neatrăgătoare pentru europeni – imperiul le garanta acestora o circulație oarecum sigură. Populația britanică născută în India nu a reprezentat niciodată mai mult de 0,05% din total. Dar ea era extrem de puternică, nu doar guvernând țara, ci și dominându-i economia.

---

<sup>1</sup> Legea americană de interdicție pentru chinezi a fost adoptat în 1882. Printre susținătorii săi s-a aflat liderul laburist Samuel Gompers, el însuși de origine evreiască.

Multe dintre marile porturi ale Asiei de Est erau, așa cum am văzut, de asemenea controlate de minorități europene privilegiate.

Avem tendința să ne gândim la imperiile din secolul al XIX-lea ca fiind esențial maritime, dar acestea puteau cuprinde întinderi vaste de pământ cu aceeași ușurință, dacă nu chiar mai ușor. Până la sfârșitul secolului al XIX-lea, Rusia țaristă nu obținuse numai un substanțial imperiu vestic în Europa, extinzându-se în Finlanda, Polonia și Ucraina, ci și o salbă de colonii caucaziene, până la frontierele Persiei, și un vast imperiu central-asiatic, care se întindea de-a lungul Kazahstanului și prin Manciuria până la granița Coreii și la Marea Japoniei. Rând pe rând, popoarele Eurasiei au fost subjugate. La 1900, non-rușii reprezentau peste jumătate din populația domeniilor țarului. În 1858, profitând de victoria britanică contra Chinei în al Doilea Război al Opiului și de izbucnirea Rebeliunii Taiping, Rusia și-a însușit teritorii chineze la nord de râul Amur. De asemenea, China a fost obligată să cedeze teritoriul dintre fluviul Ussuri și Marea Japoniei. Aici și-au construit rușii principalul port de la Pacific, Vladivostok – „conducătorul estului“.

Poate nimic nu a simbolizat mai bine puterea rusească în Asia decât calea ferată Trans-Siberiană, care se întinde pe 9656 de kilometri de la Moscova la Vladivostok, trecând prin Yaroslavl pe Volga, prin Ekaterinburg, în Urali și Irkutsk, pe malul Lacului Baikal, înainte de a ajunge la coasta Pacificului, la nord de Peninsula Coreeană. La finalul secolului era aproape de a fi terminată; începuseră lucrările la ultima linie dreaptă, traversarea Manciuriei către Vladivostok, în 1897. Reducând dramatic durata călătoriei între Rusia asiatică și cea europeană – de la o chestiune de ani la una de zile – calea ferată a accelerat puternic colonizarea rusă a Asiei Centrale și de Est. Între 1907 și 1914, nu mai puțin de 2,5 milioane de ruși și-au croit noi vieți în Siberia, marea fâșie din Asia care se întinde de la Munții Ural la Pacific. În pofida notorietății ulterioare a regiunii ca destinație a prizonierilor politici, numai o mică minoritate a acestor emigranți au fost forțați să plece. În orice caz, mulți dintre cei care au fost exilați au fost plăcut surprinși de ceea ce au găsit. În 1897, Vladimir Ulyanov, un nobil ereditar care a îmbrățișat socialismul în anii studenției, a fost condamnat la trei ani de „exil administrativ“ în Siberia pentru activitatea sa în organizația revoluționară Uniunea pentru Luptă. El a găsit viața din satul Șuşenskoe, districtul Minusinsk, deosebit de

plăcută. „Toți observă că m-am îngrășat peste vară, m-am bronzat și acum arăt ca un siberian“, îi scria vesela mamei sale. „Acestea sunt binefacerile vânătorii și vieții în aer liber!“ Când nu vâna sau pescuia, Lenin – așa cum a preferat să fie cunoscut mai târziu – era liber să citească și să scrie frenetic. Tot în Siberia, a reușit chiar să se căsătorească, aducându-și soția și soacra să trăiască împreună cu el.

Mai la est, prezența sovietică se dilua. Numai 90 000 de oameni s-au așezat pe râul Amur între 1859 și 1900. Toată populația rusă de-a lungul frontierei siberiene abia se ridica la 50 000 de oameni. Ca atâtea alte porturi asiatice de la 1900, Vladivostok era un oraș multiethnic, cu orașul său chinezesc pe malul Golfului Amur, comunitatea sa coreeană parțial rusificată și micile afaceri și bordeluri japoneze. Aproape două cincimi din populație era, în exprimarea rușilor, galbenă. Așa cum se întâmplă adesea în zonele de frontieră existau căsătorii mixte între bărbați europeni și femei japoneze. Dar astfel de amestecuri se derulau pe fondul unei ierarhii rasiale lipsite de ambiguități. Un ziar din Vladivostok scria despre „baterea gălbejiților (chinezi) este o tradiție la noi. Numai cei leneși n-o respectă“. La Habarovsk, pe frontiera siberiano-chineză, despre colonistul rus tipic se spunea că:

trăia într-o casă construită de chinezi... cu o sobă făcută din cărămizi chinezești... În bucătărie, un slujitor chinez pregătește samovarul. Stăpânul casei își bea ceaiul chinezesc cu pâine... de la o brutărie chineză. Stăpâna casei poartă haine făcute de un croitor chinez... În curte, un servitor coreean muncește la spart lemne.

În gară, vizitatorii străini își aminteau de India Britanică:

Cu toate acestea, în loc de ofițeri britanici plimbându-se în sus și în jos cu pasul sigur pe care ți-l dă superioritatea, în timp ce hindușii... se dădeau la o parte... aici se plimbau pe peron ofițeri ruși, curați și eleganți, în timp ce chinezii înfricoșați și coreenii servili le făceau loc... Rusul este occidentalul alb, civilizat, cel care are mersul cuceritorului.

Muncitorii chinezi erau indispensabili și atunci când se punea problema lucrărilor de anvergură, nu în ultimul rând, construcția de căi ferate și corăbii. În 1900, nouă din zece muncitori de pe șantierele navale din Vladivostok erau chinezi. Cu toate acestea, administratorii

ruși nu se simțeau deloc obligați să expulzeze surplusul de asiatici pentru a menține dominația rusească. În iulie 1900, în momentul intervenției contra Boxerilor, între 3 000 și 5 000 de chinezi au fost înecați la Blagoveșcensk, mânați de bicele cazacilor și ale poliției locale rusești să înoate în apele rapide ale râului Amur către malul chinez. Nu li s-a pus la dispoziție nici o barcă, iar cei care refuzau să intre în apă erau împușcați sau tăiați cu săbiile. Acest incident puțin cunoscut, un vestitor al numeroaselor masacre pe care urma să le aducă secolul, este un exemplu grăitor al disprețului cu care priveau rușii toate popoarele asiatice. După cum explica, în 1911, Nikolai Gondatti, guvernatorul Tomskului: „Sarcina mea este aceea de a mă asigura că aici trăiesc mulți ruși și puțini galbeni“.

Oricât s-ar fi întins domeniile lor asiatice, rușii nu erau mulțumiți. Figuri influente, conduse de amiralul Evghenii Ivanovici Alekseev, comandatul forțelor ruse din Orientul Îndepărtat și ministrul de război, Aleksei Nikolaevici Kuropatkin, susțineau că cel puțin partea nordică a provinciei chineze Manciuria trebuia adăugată Imperiului Țarist, nu în ultimul rând pentru asigurarea ultimului tronson transiberian către Vladivostok. Rușii închiriaseră deja peninsula Liaodong de la China și dețineau o bază navală permanentă la Port Arthur (Lushun-ul modern). Revolta Boxerilor le-a oferit ocazia de a realiza planul anexării totale sau parțiale a Manciuriei. Pe 11 iulie 1900, guvernul rus l-a avertizat pe ambasadorul chinez de la Sankt Petersburg că vor trebui trimise trupe în Manciuria, pentru a proteja interesele rusești din regiune. Trei zile mai târziu izbucneau ostilitățile, când rușii au ignorat amenințarea chineză de a deschide focul asupra oricăror nave transportoare de trupe care navigau în jos pe râul Amur. În trei luni, 100 000 de soldați ruși cuceriseră toată Manciuria. „Nu ne putem opri la mijlocul drumului, scria Țarul, Manciuria trebuie acoperită cu trupele noastre de la nord la sud.“ Kuropatkin era de acord: Manciuria trebuie să devină „o proprietate rusească“. Singurul obstacol care părea să stea în calea cuceririi complete era rezistența celorlalte puteri europene. Era singurul care putea impune o atitudine prudentă la Sankt Petersburg. Rușii au promis să-și retragă trupele, dar au tras de timp, obligându-i pe chinezi să le recunoască suveranitatea *de facto*, dacă nu *de jure*. Ceea ce au uitat rușii încrezuți a fost faptul că puterile lor – mai ales, superioritatea tehnologică – nu

erau un monopol permanent oferit de Providență oamenilor cu pielea albă. În realitate, nici un factor biologic nu-i împiedica pe asiatici să adopte formele vestice de organizarea politică și economică sau să copieze invențiile occidentale. Prima țară care găsit o modalitate de a realiza acest lucru a fost Japonia.

## TSUSHIMA

De la restaurarea autorității imperiale în 1868, când Împăratul Mutsuhito, în vârstă de 15 ani, fusese luat pe sus din Kyoto, pentru a deveni figura centrală a regimului de la Tokio, Japonia se angajase într-o modernizare amețitor de rapidă a instituțiilor sale economice, politice și militare. Divinul împărat devenise un monarh după stilul prusac. Șintoismul fusese transformat într-o religie statală, asemenea protestantismului naționalist al bisericilor din nordul Europei. Războinicii feudali cunoscuți drept *samurai* fuseseră încadrați într-un corp de ofițeri, după modelul european, cetele lor fiind înlocuite de o armată de recruți. Țara avea instituții politice și monetare complete noi. În 1889, fusese adoptată o constituție care o urma fidel pe aceea a Prusiei. Instituțiile fiscale și monetare ale Japoniei fuseseră, de asemenea, reformate; avea acum o bancă centrală și o monedă națională bazată pe standardul britanic al aurului. În plus, economia sa, până atunci agrară, începuse să se industrializeze odată cu sporirea producției de textile și apariția conglomeratelor de afaceri cunoscute drept *zaibatsu*. Chiar și în privința vestimentației, liderii niponi s-au orientat spre vest, civilii purtând redingote negre, sobre, iar soldații, uniforme albastre, strânse pe corp. Totuși, cei care au gândit această transformare – personalități precum Itō Hirobumi, Yamagata Aritomo și Matsukata Masayoshi – erau departe de a fi adepții servili ai Occidentului. Căutau de fapt să pună instituțiile vestice în slujba intereselor japoneze, program încapsulat în sloganul *fukoku kyōhei* („țară bogată, armată puternică”), având convingerea că „esența” japoneză poate fi păstrată doar prin adoptarea „științei occidentale”. Scopul nu era subordonarea Japoniei față de Occident, ci exact opusul: să facă Japonia capabilă de a rezista dominației vestice. Poate că noua

constituție Meiji (ad litteram „luminată“) poartă marca „fabricat în Prusia“, așa cum noua forță navală părea britanică, iar noile școli păreau franceze; poate că împăratul și miniștrii săi executau dansuri occidentale și, în ciuda decenței tradiționale japoneze, afixau zâmbete vestice, dar scopul lor primordial și foarte serios era acela de a șterge zâmbetul de pe fața occidentalilor. Există un singur mod sigur de a face acest lucru, și anume, câștigarea războaielor.

În 1895, Japonia a declanșat un război împotriva Chinei. Victoria japoneză a fost atât de rapidă și completă, încât observatorii europeni au fost deopotrivă impresionați și alarmați. Guvernele Rusiei, Franței și Germaniei s-au grăbit să facă presiuni asupra japonezilor ca să renunțe la pretențiile lor teritoriale dincolo de insula Formosa (astăzi Taiwan)<sup>1</sup>, în schimbul unor compensații financiare mai mari și al altor concesiuni economice, deși acestea echivalau cu recunoașterea Japoniei ca membru cu drepturi depline în sistemul „tratatelor inegale“ cu China – de unde și participarea Japoniei la expediția internațională împotriva boxerilor, din 1900. Nimeni n-a fost mai alarmat de această nouă manifestare a „pericolului galben“ decât Kuropatkin, care era foarte convins că secolul al XX-lea va fi martorul „marii lupte din Asia între creștini și necreștini“. După o vizită efectuată în Japonia în 1903, acesta i-a raportat țarului: „Am fost surprins de gradul de dezvoltare... nu-i nicio îndoială că populația este la fel de avansată cultural ca și rușii... per ansamblu, armata Japoniei mi-a lăsat impresia unei forțe de luptă eficiente“. Ceea ce-l îngrijora pe Kuropatkin era faptul că această armată constituia o amenințare directă la adresa Portului Arthur. Acesta era foarte departe de Sankt Petersburg, însă foarte aproape de Tokio.

Faptul că Țarul l-a numit pe amiralul Alekseev „Viceroge“ al Orientului Îndepărtat, în 1903, și a ordonat desfășurarea trupelor rusești de-a lungul Fluviului Yalu i-a înfuriat pe japonezi, care și-au văzut amenințate direct propriile ambiții de a coloniza Coreea. Au propus un compromis rezonabil de împărțire a teritoriilor: Rusia își putea

---

<sup>1</sup> Expansiunea Japoniei începuse de fapt în anii 1870, când a anexat insulele Bonin și Kuril (1875), și insulele Ryūkyū, inclusiv Okinawa (1879). Pretențiile inițiale japoneze, din 1895, includeau și peninsula Liaodong. După ce au cedat-o reticenți, japonezii au fost consternați când rușii au închiriat-o și ocupat-o în 1898.



păstra dominația în Manciuria dacă interesele Japoniei în Coreea erau recunoscute. Răspunsul Rusiei a fost disprețuitor. Așa cum s-a exprimat editorul ziarului *Novyi Krai*, din Port Arthur, „Japonia nu este o țară care poate da ultimatumuri Rusiei, iar Rusia nu ar trebui să primească ultimatumuri din partea unei țări ca Japonia“. La 5 februarie 1904, ministrul plenipotențiar japonez la Sankt Petersburg a lansat chiar un astfel de ultimatum. Patru zile mai târziu, au avut loc primele schimburi de focuri în portul Inchon (Chemulpo). În acea noapte, marina japoneză a lansat un atac cu torpile asupra portului Arthur, lovind nava de război *Tarevici* și crucișătorul *Pallada*. A doua zi, japonezii au provocat și mai multe stricăciuni navelor rusești la Inchon. Aceste raiduri, care au avut loc înaintea oricăror declarații de război oficiale, au fost privite cu neîncredere și apoi furie în Rusia. Un cântec patriotic înflăcărat a fost compus în onoarea echipajului navei *Varyag*, care, deși blocată în portul Inchon de 15 nave de război japoneze, refuza să se predea:

Părăsim siguranța docurilor pentru luptă,  
Îndreptându-ne spre moartea amenințătoare.  
Vom muri pentru patrie în largul mării  
Unde diavolii cu fețe galbene ne așteaptă!

...

Nici piatră, nici cruce pe locul morții  
Întru gloria stindardului rus.  
Doar valurile mării vor glorifica  
Epava eroică a navei *Varyag*.

Țarul și miniștrii săi au hotărât să răspundă cu forță maximă. Kuropatkin a fost numit comandant în Orientul Îndepărtat, iar amiralul Stepan Ossipovici Makarov a fost trimis să preia comanda operațiunilor navale din Portul Arthur. În iunie s-a decis, de asemenea, să fie trimisă mândria marinei imperiale rusești, Flota a Doua, de la baza sa din Marea Baltică tocmai în celălalt capăt al lumii, literalmente. Locuitorii Sankt Petersburgului așteptau cu încredere victoria și răzbu-narea. Așa cum a remarcat un ofițer rus, deși nu mai erau „prostimea hoardei asiatice“, trupele terestre japoneze „nu erau nici pe departe o armată modernă europeană“. Ar fi fost suficient pentru trupele rusești

să „tăbărâm pe ei cu beretele noastre“ ca să-i dezorganizeze. Presa îi descria pe japonezi ca pe niște maimuțe (*makaki*) mici și bolnave de gălbinaie, fugind, cuprinse de panică, din fața giganticului pumn al Mamei Rusia; sau ca pe niște păianjeni orientali zdrobiți de căciulile enorme ale cazacilor. Potrivit Prințului S.N. Trubețkoi, profesor de filozofie la Universitatea din Moscova, Rusia apăra acum întreaga civilizație europeană de „pericolul galben, noile horde de mongoli înarmate cu tehnologie modernă“. Membrii Universității din Kiev au preferat să ilustreze războiul ca pe o cruciadă creștină împotriva „mongolilor insolenți“, sentiment care și-a găsit ecoul la pictorul Vasili Vereșceaghin, care a navigat de altfel cu Flota Pacifică.

Nu pentru ultima oară în secolul al XX-lea, noțiunile de superioritate rasială înăscută aveau să se dovedească înșelătoare. Expediția navală rusească a avansat cu o încetineală uluitoare, unul dintre motive fiind acela că însuși comandantul flotei, amiralul Zinovi Petrovici Rojestvenski, era în sine convins de inevitabilitatea eșecului. Temându-se de un alt atac surpriză al japonezilor, rușii au deschis focul din greșeală asupra unor traulere britanice la Dogger Bank, în Marea Nordului, scufundând unul și provocând stricăciuni propriului crucișător, *Aurora*. Călătoreau cu calele pline de cărbuni și alte provizii, de parcă se așteptau ca flota japoneză să-i pândească la următoarea stație de aprovizionare. De fapt, în august japonezii reușiseră deja să domine naval coasta manciuriană. Între timp, forțele terestre ocupaseră Seulul și au debarcat trupe la Inchon (februarie 1904), cucerind efectiv peninsula coreeană; trupele japoneze au continuat să le administreze înfrângeri grele rușilor la Yalu (aprilie) și Fengcheng (mai). După debarcarea Armatei a 2-a japoneze la Kwantung, garnizoana rusească din Port Arthur a fost asediată. În cea de-a doua jumătate a anului 1904, s-au dat lupte grele, culminând, pe 5 decembrie, cu capturarea de către japonezi a dealului de importanță strategică, ce se înălța deasupra portului. Deși au suferit pierderi mari, în cele din urmă japonezii au preluat controlul Portului Arthur, care s-a predat pe 2 ianuarie 1905. Două luni mai târziu, după valuri succesive de asalturi frontale sângeroase din partea soldaților japonezi, Kuropatkin a fost obligat să cedeze Mukden-ul (Shenyang). La momentul în care flota rusească a ajuns la fața locului, războiul se terminase deja. Pe parcurs, premonițiile

sombre ale amiralului Rojestvenski s-au adeverit din plin. La Tsushima, pe 27–28 mai 1905, flota japoneză, sub comanda amiralului Tōgō Heihachirō a trimis două treimi din flota rusească – 147 000 de tone de echipamente navale și aproape 50 000 de marinari – pe fundul Strâmtoării Coreene.

Întorcându-se acasă în dizgrație, Kuropatkin a meditat cu amărăciune la ceea ce i se părea a fi momentul de turnură din istoria mondială:

Bătălia de-abia începe. Ceea ce s-a petrecut în Manciuria în 1904–1905 n-a fost nimic mai mult decât o încăierare a avangărzilor... Doar admitând de comun acord că este important pentru întreaga Europă să păstrăm pacea în Asia... vom putea să ținem la distanță „pericolul galben“.

Totuși, în multe privințe japonezii câștigaseră tocmai pentru că fuseseră mai europeni decât rușii; navele lor erau moderne, trupele lor mai disciplinate, artileria mai eficientă. Lui Lev Tolstoi, titanul literelor rusești, victoria Japoniei i se părea un triumf direct al materialismului occidental. Prin comparație, sistemul țarist părea brusc „asiatic“ – și tocmai bun de răsturnat. Se părea acum că japonezii se puteau concentra pe achiziționarea altor accesorii indispensabile unei mari puteri: un imperiu colonial.

Imperiilor vestice cu cele mai mari interese în regiune nu le părea deloc rău de umilința suferită de Rusia. Pe de altă parte, erau iarăși nerăbdătoare să limiteze prada de război pe care Japonia ar fi putut-o pretinde datorită victoriei sale. Prin urmare, în negocierile care au precedat semnarea tratatului de pace ruso-japonez la baza navală din Portsmouth, în Maine, în septembrie 1905, au făcut presiuni asupra japonezilor să accepte exercitarea neoficială a puterii. Rusia urma să recunoască „interesele politice, militare și economice vitale“ ale Japoniei în Coreea, dar Coreea avea să rămână independentă. Japonezii au primit peninsula Liaodong ca teritoriu închiriat, inclusiv Port Arthur, și – în locul unei despăgubiri precuniare – activele economice rusești din sudul Manciuriei, în special Compania Feroviară a Manciuriei de Sud; dar, din punct de vedere politic, Manciuria urma să rămână în posesia Chinei. În Japonia, nu toată lumea a fost mulțumită de aceste câștiguri;

naționaliștii radicali au format o Societate Anti-Pace și au avut loc revolte în Tokio, Yokohama și Kōbe. Esențialul era totuși că puterile occidentale erau acum clar obligate să trateze Japonia ca pe un egal; n-a fost ridicată nicio obiecție serioasă atunci când Japonia a anexat Coreea în 1910. În același timp, din punctul de vedere al oamenilor de afaceri japonezi, tratamentul pe picior de egalitate le permitea să exploateze propriile avantaje naturale – atât geografice, cât și culturale – pentru dezvoltarea pieței chinezești cu un potențial enorm.

Războiul ruso-japonez a avut însă și niște implicații geopolitice mai profunde. În primul rând, intensitatea luptelor – în special la Mukden, unde a avut loc o înclăștare militară fără precedent în secolul al XIX-lea – era un indiciu că apăruse o nouă zonă de conflict comparabilă, prin posibila instabilitate, cu Europa Centrală și de Est. Aici era o altă mare falie, traversând Manciuria și Coreea de Nord, între fluviile Amur și Yalu, unde imperiul rus, deja întins la maximum, se întâlnea cu noul și dinamicul imperiu japonez. În secolul ce avea să vină, cutremurele din această regiune aveau să fie comparabile, ca magnitudine, cu acelea care au zguduit zona vestică de conflict a Eurasiei, dintre Elba și Nipru. În al doilea rând, cutremurul militar de la Mukden fusese urmat de un tsunami naval. Dacă Occidentul încă dominase Orientul în zorii noului secol, atunci victoria japoneză de la Tsushima a semnalat sfârșitul acelei dominații.

Revelația că, la urma urmei, nu exista niciun avantaj inerent în a fi european s-a prăvălit ca un val enorm nu numai asupra Rusiei, ci și asupra întregii lumi occidentale.

## MARXISMUL SE ÎNDREPTĂ SPRE EST

În acea lună de ianuarie, pe când dezastrul militar atingea punctul culminant în Orientul Îndepărtat, nemulțumirea s-a transformat în revoluție în capitala rusă, Sankt Petersburg, după ce trupele au deschis focul asupra unei demonstrații pașnice a muncitorilor și familiilor acestora. Liderul demonstrației, un preot pe nume Gheorghi Gapon, nu era un revoluționar, deși ulterior a fost prezentat ca atare. Dar valul de greve, revolte și răscoale care a cuprins țara după „Duminica Sângeroasă“

(22 ianuarie 1905) a reprezentat, pentru adevărații revoluționari ruși, dintre care mare parte locuiau în exil, o ocazie de aur. Pentru câteva luni din 1905, Sankt Petersburg a fost efectiv condus de un nou tip de instituție – un consiliu (*soviet*) al reprezentanților muncitorilor, ales de angajații fabricilor locale. Printre membrii săi se număra un jurnalist socialist extravagant, cunoscut sub numele de Leon Troțki.

Pentru Troțki, înfrângerea navală de la Tsushima simboliza tot ceea ce nu funcționa în sistemul țarist. „Flota rusească nu mai este, a declarat el. [Dar] nu japonezii au distrus-o. Ci guvernul țarist [...] Nu oamenii au nevoie de acest război. Ci clica de la putere, care visează să pună stăpânire pe noi pământuri și vrea să stingă în sânge flacăra mâniei populare.” Când, la trei zile după semnarea păcii, guvernul țarist a publicat reticent o constituție, creând primul parlament reprezentativ, Duma, Troțki a rupt documentul în public. Regimul, scria el, era „combinația vicioasă dintre cnutul asiatic și bursa de valori europeană”. Socialiștii Rusiei voiau mai mult decât simpla monarhie constituțională care părea să le fie oferită. Viziunea lor era aceea a unei revoluții conduse de clasa muncitoare, de proletariat, care să răstoarne nu numai regimul țarist, ci întregul sistem al imperialismului occidental.

Totuși, retorica lui Troțki nu i-a impresionat pe majoritatea supușilor țarului. Stânga însăși era foarte divizată; ca fost membru al social-democraților menșevici (minoritari), Troțki era privit cu mare suspiciune de către liderii de partid bolșevici (majoritari) ca Vladimir Ulianov, care își schimbase numele în Lenin cu patru ani mai înainte<sup>1</sup>. Mai important chiar, oricare ar fi fost atracția exercitată asupra muncitorilor din uriașele fabrici ale Sankt Petersburgului, doctrina marxistă a luptei proletariatului nu avea un ecou prea mare în cazul majorității copleșitoare a rușilor, care erau țărani. Revoluția din 1905 a îmbrăcat multe forme, puține dintre acestea fiind anticipate de Marx, care presupusese mereu că proletariatul avea să se ridice din mijlocul coșurilor de fum și maghernițelor din Lancashire sau din bazinul Ruhr-ului, dacă

---

<sup>1</sup> Expansiunea Japoniei începuse de fapt în anii 1870, când a anexat insulele Bonin și Kuril (1875), și insulele Ryūkyū, inclusiv Okinawa (1879). Pretențiile inițiale japoneze, din 1895, includeau și peninsula Liaodong. După ce au cedat-o reticenți, japonezii au fost consternați când ruși au închiriat-o și ocupat-o în 1898.

nu chiar din centrul Parisului, scena tradițională a revoluțiilor. La bordul navei de război *Potemkin*, marinarii indignați au înălțat steagul roșu din cauza viermilor din carnea servită. Între timp, în Volokolamsk, țărani și-au format propria „Republică de la Markovo“, proclamându-și independența față de Sankt Petersburg. Peste tot, țărani au prădat și ars din temelii palatele nobililor. Unul dintre aceia care devalizaseră proprietatea Petrovilor în districtul Bobrov (Voronej) explica: „E nevoie să îi jefuim și să le dăm foc. Atunci ei nu se vor mai întoarce, și pământul le va reveni țăranilor“. Șeful poliției din districtul Pronsk (Riazan) a raportat că țărani spuneau: „Acum suntem toți domni distinși și suntem toți egali“.

Mai era și o altă dificultate. Născut Leib (Lev) Bronștein, fiul unui latifundiar ucrainean prosper, Troțki, a cărui familie se trăgea dintr-un *shtetl* de lângă Poltava, era evreu, ceea ce îl făcea automat un personaj suspect în ochii multor ruși. În fapt, erau numeroși aceia care susțineau că înfrângerea Rusiei de către japonezi era rezultatul unei conspirații evreiești. Potrivit lui S.A. Nilus, un consiliu secret evreiesc, cunoscut drept Sanhedrin, îi hipnotizase pe japonezi, făcându-i să creadă că erau unul din triburile lui Israel; scopul evreilor, insista Nilus, era „să scalde în sânge o Rusie obidită și să o inunde, iar apoi întreaga Europă, cu hoardele galbene ale unei Chine renăscute, călăuzite de Japonia“. Ministrul de interne, Viaceslav Pleve, insista: „În Rusia nu are loc nicio mișcare revoluționară; inamicii guvernului sunt doar evreii“. Președintele Consiliului de Miniștri, contele Serghei Witte, a adoptat aceeași poziție, desemnându-i pe evrei ca fiind „unul dintre factorii malefici ai blestematei noastre de revoluții“.

Așa cum am văzut, nicio țară europeană nu avea o populație evreiască mai numeroasă decât Imperiul Rus. În perioada medievală, evreii așkenazi se mutaseră din Germania în Polonia, ca răspuns la discriminarea și persecuțiile din Sfântul Imperiu Roman. Se deplasaseră mai mult spre est, în Marele Ducat al Lituaniei, în secolele al XV-lea și al XVI-lea, și, în ciuda atacurilor violente, suferite în timpul revoltei ucrainene din 1648, își continuaseră acest curs constant al migrării și stabilirii în est până în secolul al XVIII-lea. Odată cu fracționarea Poloniei, zonele cu cea mai densă populație evreiască au intrat sub control rusesc, deși (după cum am arătat) existau populații mari și în

Galiția, care fusese obținută de Austria, și în Posen, care îi revenise Prusiei. Cele trei milioane de evrei din Rusia erau clar supuși de mîna a doua ai țarului. O Zonă de Rezidență, în afara căreia evreii nu aveau dreptul să locuiască, fusese stabilită de Ecaterina a II-a în 1791, deși nu a fost exact delimitată până în 1835. Consta din Polonia controlată de Rusia și 15 *gubernii* (provincii): Kovno, Vilna, Grodno, Minsk, Vitebsk, Moghilev, Volinia, Podolia, Basarabia (după achiziționarea acesteia în 1881), Cernigov, Poltava, Kiev (cu excepția orașului Kiev), Herson (cu excepția orașului Nikolaiev), Ekaterinoslav și Tavrida (în afară de Yalta și Sevastopol). Evreilor nu li se permitea să intre, darămite să locuiască, în interiorul Rusiei. În termenii de astăzi, Zona consta dintr-o fâșie lată, pornind din Estonia și Lituania, prin estul Poloniei și Belarus spre vestul Ucrainei și Moldova. Existau de fapt și excepții de la această restricție rezidențială. În 1859, neguțătorilor evrei care erau membri ai primei ghilde, cel mai înalt rang social la care omul de afaceri rus putea să aspire, li s-a permis să locuiască și să facă negoț peste tot în Rusia, la fel ca și absolvenților evrei de universitate, și (după 1865) meșteșugarilor. Astfel, existau comunități de negustori evrei în toate marile orașe rusești: Sankt Petersburg, Moscova, Kiev și Odessa. Alți evrei au ales să locuiască ilegal în afara Zonei, dar erau supuși unor raiduri ale autorităților (o trăsătură caracteristică a vieții evreilor din Kiev).

Restricția domiciliară era doar una dintre multele impuse evreilor de regimul țarist. Din anii 1820 până în anii 1860, evreii, ca de altfel toți rușii, au fost supuși serviciului militar obligatoriu pe o perioadă de 25 de ani, un sistem care îi apăsa greu pe tinerii fii ai familiilor sărace. Aceasta era parte a unei campanii susținute de convertire a evreilor la creștinism; odată luați din casele lor, tinerii răcani puteau fi supuși la tot felul de presiuni pentru a renunța la credința lor. De asemenea, adulților care se convergeau li se ofereau recompense, inclusiv stimulente menite să încurajeze divorțul evreilor de soțiile lor. Dacă rezistau la aceste presiuni, așa cum au făcut mulți, erau nevoiți să plătească o taxă specială pe carnea cușer. Le era interzis să angajeze servitori creștini. Deși li se permitea să meargă la liceu (*gymnasium*) și facultate, erau supuși cotelor; nici măcar în Zonă nu puteau să reprezinte mai mult de 10% din to-

talul studenților. Nu puteau nici să devină consilieri locali, și asta nici măcar acolo unde erau majoritari.

Ostilitatea generală față de evrei se răspândise spre estul Europei vreme de secole; a ajuns în Rusia relativ târziu. De exemplu, calomnia că evreii ucideau ritualic copii creștini, pentru a le amesteca sângele în pâinea nedospită, coaptă de Paște evreiesc, pare să își aibă originile în Anglia secolului al XII-lea. În secolul al XV-lea, ajunsese în Europa Centrală germanofonă; în al XVI-lea, în Polonia, iar în al XVIII-lea se încetățenise ferm în toată Europa de Est, din Lituania până în România. În 1840, s-au iscat proteste internaționale, ca reacție la un caz de calomnie privind o astfel de crimă rituală din Damasc. Dar asemenea acuzații nedovedite nu s-au manifestat în Rusia până spre sfârșitul secolului al XIX-lea. Nici violența directă împotriva comunităților evreiești nu era o tradiție rusească. Ceea ce a devenit cunoscut în Rusia drept „pogromuri” – ad litteram „după tunet” – fusese o trăsătură recurentă a vieții în Europa Centrală și de Vest încă din epoca medievală. Ghetoul evreiesc din Frankfurt a fost vandalizat în 1819; a existat chiar și o izbucnire de tip pogrom, când minerii greviști au prădat magazinele evreiești din Tredegar, sudul Țării Galilor, în 1911. Primele pogromuri înregistrate pe teritoriu rusesc – la Odessa, în 1821, 1849, 1859 și 1871 – au fost, de fapt, săvârșite de comunitatea grecească din oraș.

Pogromurile au loc în tot felul de circumstanțe și pot viza tot felul de minorități „paria”. Cu toate acestea, la 1900 existau patru trăsături distinctive ale vieții în Zona de Rezidență, care ajută la elucidarea motivului pentru care violența antievreiască s-a aprins acolo, chiar pe când părea să se stingă în altă parte. Prima era creșterea foarte rapidă a populației urbane evreiești. De exemplu, la Elizavetgrad numărul lor crescuse, în secolul al XIX-lea, de la 574 la 23 967 – 39% din populație. În orașul industrial Ecaterinoslav, evreii au ajuns de la 10% din populația orașului, în 1825, la 35%, în 1897. Populația Kievului aproape s-a dublat în deceniul 1864–1874, dar numărul evreilor a crescut de cinci ori în aceeași perioadă. Aceste cazuri nu erau atipice. Evreii aveau o pondere mare din populația urbană în multe (dar nu toate) locurile unde s-au produs pogromuri (vezi tabelul 2.1).



Tabelul 2.1: Principalele locuri unde s-au desfășurat pogromuri în 1881–1882

<i>Gubernia/orașul</i>	<i>Nr. de pogromuri</i>	<i>Evreii ca % din populație</i>
Herson	52	
Elizavetgrad		39
Ananiev		50
Odessa		35
Kiev	63	
Kiev		11
Podolia	5	
Balta		78
Ecaterinoslav	38	
Aleksandrovsk		18
Poltava	22	
Lubna		25
Cernigov	23	
Nijin		33
Volinia	5	
Tavrida	16	
Berdjansk		10

Sursa: Goldberg, „Die Jahre 1881–1882“, pp. 40 și urm.

Ar fi complet greșit să-i considerăm pe evreii din Zonă drept minoritate etnică în cadrul unei populații predominant rusești. Mai cu-rând Zona era un mozaic de diferite grupuri etnice, locuit nu numai de evrei și ruși, ci și de polonezi, lituanieni, ucraineni, bieloruși, germani, români și alții. În Elizavetgrad, evreii erau de fapt cel mai mare grup dintr-o populație mixtă etnic, în ciuda faptului că reprezentau mai puțin de două cincimi din total. Deși în Ecaterinoslav erau ceva mai mulți ruși, ei nu reprezentau decât 42% din populație, doar un pic mai mult decât evreii. Aproximativ 16% erau ucraineni, în timp ce o proporție semnificativă din rest erau polonezi sau nemți. Recensământul din 1897 a dezvăluit că populația orașului includea nativi ai fiecărei provincii din Rusia europeană, ca și oameni din 10 provincii din Caucaz, 10 din Asia Centrală și 7 din Siberia – fără să mai menționăm 26 de țări străine. Se poate astfel explica de ce evreii din Zonă nu erau în general strânși în ghetouri. Deși uneori existau cartiere

evreiești distincte, acestea nu erau rezultatul unei segregări impuse. Dimpotrivă, se manifesta un grad ridicat de integrare socială, în special în rândul celor cu venituri mari. Familii evreiești bogate, cum ar fi familia Brodski din Kiev, erau alcătuite din notabili care nu-și limitau filantropia la propria comunitate religioasă. Și în Ecaterinoslav evreii erau parte integrantă a elitei locale.

A doua trăsătură, legată de prima, era extraordinarul succes economic al unor evrei (nu toți) din teritoriile stăpânite de ruși. Sfârșitul secolului al XIX-lea a fost o perioadă cu oportunități economice enorme, căci regimul țarist, care abolise iobăgia, se lansa într-un program ambițios de reforme agrare și industrializare. Comerțul intern și internațional a înflorit ca niciodată până atunci. Fiindu-le interzis prin lege să posede pământ, școliști să fie mai culți și mai pricepuți în ale matematicii decât vecinii lor non-evrei, evreii din Zonă se aflau pe o bună poziție de a profita de noile posibilități comerciale care se iveau. În 1897, evreii reprezentau 73% din totalul comercianților și al producătorilor din Polonia aflată sub control rusesc și își construiau poziții asemănătoare de dominație și în zonele urbane situate mai la est. Cam în aceeași perioadă, ei reprezentau 13% din populația Kievului, dar 44% din totalul negustorilor, ocupându-se de două treimi din comerțul orașului. Reprezentau un pic mai mult de o treime din populația orașului Ecaterinoslav în 1902, dar 84% din totalul comercianților primei ghilde și 69% din cea de-a doua. Asta nu înseamnă că toți evreii din Zonă erau negustori bogați. Mulți au continuat să joace rolul de „intermediari” între țărani și economia de piață sau de hangii și meșteșugari. Mulți evrei erau îngrozitor de săraci. Pivnițele „pestilențiale” din Vilna (Vilniusul modern), renumită ca fiind capitala culturală a evreimii est-europene, și maghernițele „înțesate” ale orașului industrial Łódź, presupusul Manchester al Poloniei, l-au șocat pe un parlamentar britanic care a făcut o vizită prin Zonă în 1903. Polarizarea averilor în cadrul comunităților evreiești din Zonă, a fost de fapt un factor crucial pentru violența pogromurilor, care este posibil să fi fost inspirate de bogățiile elitei comercianților, dar i-au vizat aproape întotdeauna pe săraci.

Un al treilea factor, foarte exagerat la vremea aceea, dar imposibil de negat, a fost implicarea disproporționată a evreilor în politica

revoluționară. Troțki nu era o anomalie. Sigur, evreica Hesia Helfman a jucat doar un rol minor în asasinarea lui Alexandru al II-lea, care a catalizat pogromurile din 1881. Totuși, nu este loc de îndoială că evreii aveau o reprezentare prea mare în diferitele partide de stânga și organizații revoluționare care au fost vârful de lance al Revoluției din 1905, împotriva cărora au fost îndreptate pogromurile din acel an. De exemplu, evreii reprezentau 11% din delegații bolșevici și 23% din delegații menșevici la al Cincilea Congres al Partidului Social-Democrat Rus din 1907. Alți 59 de delegați, dintr-un total de 338, erau din Liga Socialistă a Muncitorilor Evrei, *Bund*. În total, 29% din delegații de la congres erau evrei – în contrast cu 4% din populația rusă. Retorica *Bund*-ului după pogromul de la Chișinău nu a făcut nimic pentru a calma suspiciunea că mișcarea revoluționară avea un caracter evreiesc. Un fluturaș informativ în idiș lega explicit lupta împotriva capitalismului și țarismului de lupta împotriva antisemitismului: „Cu ură, cu un blestem triplu, trebuie să țesem giulgiul pentru guvernul autocrat rus, pentru întreaga clică infracțională antisemită, pentru întreaga lume capitalistă“.

În sfârșit, este important să recunoaștem schimbarea produsă în ultima parte a secolului al XIX-lea, când s-a trecut de la antiiudaismul tradițional la un antisemitism mai „modern“, legat de ideologia rasistă care se răspândise în Occident, dar fără a coincide cu aceasta. Un apostat pe nume Brafman a fost acela care, în *Kniga Kahala*, a afirmat pentru prima dată existența unei organizații secrete evreiești cu puteri sinistre. Această teorie a conspirației le-a plăcut noilor organizații ca Liga Poporului Rus, care combinau devoțiunea reacționară pentru autocrație cu antisemitismul violent. În ziarul Ligii din Sankt Petersburg, *Russkoie Znamia*, antisemitul moldovean Pavel Krușevan a publicat preținsele „Protocoale ale Înțelepților Sionului“ (1903), o serie de articole retipărite ulterior, cu aprobarea armatei rusești, sub titlul *Originea nenorocirilor noastre*. Deși „Protocoalele“ aveau să exercite o influență malignă mai mare în anii interbelici, au reprezentat contribuția distinctă a Rusiei țariste la amestecul otrăvitor al prejudecăților din perioada antebelică. Cândva, conducătorii Rusiei crezuseră că „problema evreiască“ putea fi soluționată printr-o simplă și rapidă conversie impusă. Noii adepți ai teoriei conspiraționiste au

demonstrat clar că acest lucru pur și simplu nu ar fi fost suficient. În cuvintele ziarului *Russkoie Znamia*:

Datoria guvernului este aceea de a-i considera pe evrei o națiune la fel de periculoasă la adresa umanității ca și lupii, scorpionii, șerpui, păianjenii otrăvitori și alte creaturi care sunt sortite pieirii din cauza rapacității lor față de ființele umane și a căror anihilare este cerută de lege... Jidanii trebuie ținuiți în asemenea condiții încât treptat să se stingă.

După cum am văzut, un asemenea limbaj nu era străin de cercurile antisemite germane. Dar Imperiul Rus a fost locul în care s-a întâmplat pentru prima dată ca astfel de cuvinte să ducă la fapte.

## POGROM

Pogromurile din 1881 sunt de obicei considerate un răspuns la asasinarea țarului Alexandru al II-lea; existau zvonuri larg răspândite despre un ordin oficial de răzbunare asupra evreilor. Totuși, nu e nicio coincidență că violențele au început imediat după Paște, de regulă, o perioadă de tensiuni între comunitățile de creștini și evrei. Pe 15 aprilie, la trei zile după Duminica Paștelui, un rus beat a fost azvârlit afară din taverna unui evreu din Elizavetgrad. Acesta a fost catalizatorul. În mijlocul strigătelor „Jidanii îi bat pe ai noștri”, s-a format o gloată care s-a pus pe atacat magazinele evreiești din piață, iar apoi a trecut la casele evreilor. Puțini oameni au fost uciși sau chiar răniți în Elizavetgrad, deși mai târziu un evreu în vârstă a fost găsit mort într-o tavernă. Mai degrabă a avut loc o orgie de vandalism și jaf, care a lăsat „multe case cu uși și ferestre sparte” și „străzi [...] acoperite de pene [din așternuturile furate] și blocate de mobilă spartă”. În zilele ce au urmat, s-au produs incidente asemănătoare în Znamenka, Golta, Aleksandriia, Ananiev și Berezovka. Forma cea mai gravă de violență a avut loc între 26–28 aprilie la Kiev, unde mulți evrei au fost uciși și s-au raportat și 20 de cazuri de viol. Încă o dată, tulburările s-au extins în districtele învecinate. În lunile următoare, s-au înregistrat atacuri asupra evreilor peste tot în jumătatea sudică a Zonei. La Odessa, agresiunile au început pe 3 mai și au durat aproape cinci zile. Pe

30 iunie, un nou pogrom a izbucnit la Pereiaslav și a ținut trei zile, deși la fața locului a venit însuși Guvernatorul de Poltava. În total, autoritățile au consemnat 224 de pogromuri între aprilie și august. Deși numărul total al victimelor a fost de numai 16, stricăciunile provocate proprietăților au fost mari. Și acesta n-a fost sfârșitul. De Crăciun, a avut loc un pogrom în Varșovia. Paștele anului 1882 a prilejuit alte atacuri împotriva evreilor în Basarabia, la Herson și Cernigov; la sfârșitul lui martie, s-a petrecut un pogrom extrem de violent la Balta, unde 40 de evrei au fost uciși sau grav răniți.

Ce a provocat această multitudine fără precedent de atacuri împotriva evreilor, descrisă de istorici drept val sau epidemie? Se spunea că guvernul îi instigase. Unii au dat vina pe Nikolai Ignatiev, ministrul de interne, alții pe *l'émittance grise* a regimului, șeful laic al Sinodului Ortodox, Constantin Pobedonosev, iar alții chiar pe însuși noul țar. Totuși, Pobedonosev le-a ordonat preoților să predice împotriva pogromurilor, în timp ce era clar că noul țar, Alexandru al III-lea, deplora incidentele. Sigur, guvernul afirma că *pogromșciki* aveau doleanțe economice legitime împotriva evreilor, despre care se spunea că „exploatează... populația autohtonă“, profitând de „mâna de lucru neproductivă“ și monopolizând comerțul despre care se pretindea că îl „capturaseră“. Țarul însuși a caracterizat drept „fără sfârșit“ sentimentul antisemit în Rusia deoarece: „Acești jidani sunt prea respingători în ochii rușilor și, atâta vreme cât continuă să-i exploateze pe creștini, această ură nu se va diminua“. Dar astfel de comentarii nu constituie o dovadă a culpei oficiale. Falele acuzații de exploatare de către evrei reflectau un efort al autorităților mai mult de a înțelege decât de a scuza motivele populare. Alți oficiali indicau nervoși că anarhiștii încurajaseră pogromurile. În cuvintele președintelui Consiliului de Miniștri, contele Reutern:

Astăzi îi vânează și îi jefuiesc pe evrei, mâine se vor lua de așa-numiți culaci, care, moral, sunt la fel ca evreii, doar de religie creștin-ortodoxă, iar comercianții și latifundiarii pot fi următorii [...] În fața [...] inactivității autorităților, ne putem aștepta, într-un viitor nu foarte îndepărtat, la apariția unui socialism cât se poate de oribil.

În realitate, pogromurile par să fi fost, în mare parte, un fenomen spontan, erupții de violență în comunități multietnice volatile din punct de vedere economic. Dacă pogromurile au avut instigatori, probabil că aceștia au fost rivalii economici ai evreilor: meșteșugarii și comercianții ruși. Vinovații erau adesea șomeri; mulți erau beți; covârșitor de mulți bărbați. Din cei 4 052 de răsculați care au fost arestați, doar 222 au fost femei. Dar altfel, este remarcabilă diversitatea lor socială. Investigația oficială nota: „Funcționari, chelneri de birt ori hotel, meșteșugari, birjari, lachei, zilieri în serviciul Guvernului și soldați în permisie – toți aceștia s-au alăturat mișcării“. Un martor al evenimentelor din Kiev a văzut „o mulțime imensă de băieți tineri, meșteșugari și muncitori... [o] brigadă descultă“. Răsculații din Elizavetgrad includeau 181 de orășeni, 177 de țărani, 130 de foști soldați, 6 „străini“ și un onorabil nobil. Se păstrează doar 363 de dosare cu informațiile detaliate, privind ocupația celor arestați, și anume, 102 muncitori necalificați, 87 de zilieri, 77 de țărani și 33 de servitori. Țăranii au avut cu siguranță partea lor, mulți crezând sincer că noul țar aprobase un *ucaz* pentru a-i „bate pe evrei“. Unii săteni din Cernigov au fost așa de convinși de acest lucru, încât i-au cerut „zemskinnicealnicului“ să le garanteze în scris că nu vor fi pedepsiți dacă *nu-i* vor ataca pe localnicii evrei. Totuși, principalul rol al țăranilor a fost acela de a prăda proprietățile evreilor după ce au avut loc pogromurile; soseau la locul faptei cu căruțe goale, nu cu arme. Este mai probabil ca violența reală să fi venit din partea muncitorilor migranți, precum numeroșii șomeri ruși care-și căutau de lucru în Ucraina, ori soldați demobilizați care se întorseseră din recentul război cu Turcia.

Cheia înțelegerii motivului în care s-a răspândit violența se găsește în rolul jucat de muncitorii de la căile ferate. Ei au fost aceia care au transmis ideea atacării evreilor de-a lungul principalelor rute feroviare din Zonă: de la Elizavetgrad la Aleksandria; de la Ananiev la Tiraspol; de la Kiev la Brovari, Konotop și Jmerinka; de la Aleksandrovsk la Orehov, Berdjansk și Mariupol. Căile ferate păruseră a fi forța motrice a puterii imperiale moderne; acesta fusese raționamentul construirii Transsiberianului. Se dovedea acum că puteau fi și mecanisme de transmitere a dezordinii publice. La fel de important în această privință a fost și rolul *ne-jucat* de autoritățile locale. Raportul oficial

nota „indiferența totală arătată de locuitorii non-evrei față de dezastul produs sub ochii lor“. Această indiferență s-a asociat cu o insuficiență cronică a personalului poliției, astfel că răsculații au avut mână liberă. În Elizavetgrad existau doar 87 de polițiști la 43 229 de locuitori. Pentru a înrăutăți lucrurile, șefii poliției locale n-au întreprins nicio acțiune timp de două zile. Pe scurt, pogromurile din 1881 au ilustrat felul în care revoltele etnice locale puteau deveni contagioase, răspândindu-se în prezența mijloacelor de comunicație moderne și în absența unor dotări polițienești moderne.

În perioada următoare pogromurilor, guvernul a luat măsuri de pedepsire a vinovaților. În total, 3 675 de persoane au fost arestate pentru participarea la pogromurile din 1881, dintre care 2 359 au fost judecate dezmințind zvonul că pogromurile fuseseră instigate oficial. Totuși, Țarul și miniștrii săi au ignorat în mare parte comisiile regionale de anchetă pe care le numiseră, multe dintre ele recomandând o relaxare a restricțiilor domiciliare și de altă natură, impuse evreilor. Dimpotrivă, un Comitet oficial referitor la evrei a introdus Legile din 3 Mai, presupus temporare, care interziceau noi stabiliri ale evreilor în zonele rurale și sate, și, de asemenea, le interziceau acestora să facă negoț duminicile și de sărbătorile creștine. S-au luat serios în considerare unele planuri pentru expulzări masive din zonele provinciale, dar nu au fost totuși adoptate. Pe scurt, situația evreilor s-a înrăutățit în perioada ulterioară violențelor la adresa lor. Și nici pedepsele aplicate celor responsabili de pogromuri nu au împiedicat izbucniri antisemite sporadice în anii ce au urmat. După cum am văzut, mulți evrei ruși au reacționat emigrând spre vest, în Austro-Ungaria, Germania, Anglia, Palestina și, mai ales, în Statele Unite.

Ceea ce s-a petrecut între 1903 și 1906 a avut un caracter cu totul diferit. Această a doua izbucnire a pogromurilor rusești a avut patru faze distincte. A început la Chișinău, în Basarabia, la 19 aprilie 1903, iarăși la vremea Paștelui ortodox. Catalizatorul a fost clasică „acuzăție de omor ritualic“, generată de descoperirea cadavrului unui băiat care, chipurile, fusese victima unei ucideri ritualice de către evreii locali, așa cum pretindea ziarul antisemit *Bessarabeț*. În violența care a urmat, sute de magazine și locuințe au fost prădate și arse. Însă, de data aceasta, mult mai mulți oameni au fost uciși. Numai în Chișinău

și-au pierdut viața 47 de evrei, și aceasta nu a fost decât prima dintre cele patru faze ale violenței. A doua fază a coincis cu începutul războiului ruso-japonez: acestea au fost așa-numitele pogromuri de mobilitzare, care aveau tendința de a se petrece acolo unde trupele se pregăteau să plece spre Orient; au fost 40 în 1904, urmate de alte 50 între ianuarie și începutul lui octombrie 1905. A treia și cea mai groaznică fază a violenței s-a petrecut la mijlocul lui octombrie, în momentul de vârf al Revoluției. Pe 17 octombrie, ziua în care țarul a publicat Manifestul din Octombrie, cu un caracter liberal, evreii din Odessa au fost iar atacați; cel puțin 302 au fost uciși. O zi mai târziu, violența a izbucnit în Kiev; ca și în 1881, s-au provocat distrugerii masive proprietăților evreiești – penele din lenjeriile de pat rupte au acoperit iar străzile –, dar de data aceasta au avut loc și omoruri. La 21 octombrie, a venit rândul orașului Ecaterinoslav. Între 31 octombrie și 11 noiembrie, s-au produs pogromuri în 660 de locuri diferite; peste 800 de evrei au fost uciși. Ultima fază s-a petrecut la Białystok, în iunie 1906, și la Siedlice, trei luni mai târziu; în primul caz, 82 de evrei au fost uciși. Nu numai că aceste pogromuri erau mai violente decât cele din 1881 (în total este posibil ca 3 000 de evrei să fi murit), dar și mult mai întinse ca arie. Agresiuni împotriva evreilor s-au comis până la Irkutsk și Tomsk, în Siberia, deși, ca în 1881, nu au avut loc acte de violență în provinciile cele mai nordice ale Zonei.

Ce se schimbase? Exista, fără îndoială, o escaladare prin repetiție – aceia care își aminteau de 1881 puteau trece mai repede de la violența împotriva proprietății la violența împotriva persoanelor. Mai important totuși a fost faptul că, de data aceasta, unele comunități evreiești au ripostat cu forțe de „autoapărare” organizate de bundiștii și sioniștii locali. Așa s-a întâmplat la Chișinău și Gomel. La Odessa, au avut loc bătălii hotărâtoare. Cu adevărat crucial a fost însă faptul că ele au avut loc în contextul crizei revoluționare, motiv pentru care, spre deosebire de 1881, aceste pogromuri erau evenimente cu adevărat politice. Nicolae al II-lea i-a spus mamei sale că *pogromșciki* reprezentau „o masă de oameni loiali” care reacționau furioși la „impertinența socialiștilor și revoluționarilor [...] și, din cauză că nouă zecimi din agitatori erau evrei, întreaga furie a Poporului s-a întors împotriva lor”. Această analiză a fost acceptată de mulți observatori străini, în special de



diplomații britanici, ca ambasadorul la Sankt Petersburg, Sir Charles Hardinge, consilierul său, Cecil Spring Rice, și consulul general la Moscova, Alexander Murray. Pe de altă parte, organizațiile evreiești acuzau autoritățile de instigare la pogrom, un verdict care și-a găsit ecoul la mai multe generații de cărturari. Niciuna dintre aceste percepții nu era corectă în întregime. Autoritățile au exagerat cu siguranță rolul jucat în Revoluție de evrei, care au reprezentat mult mai puțin decât 90% din socialiștii ruși. Pe de altă parte, dovezile că violențele ar fi fost orchestrate de însuși ministrul de interne au fost demascate ca fictive. De fapt, se pare că Pleve ar fi luat măsuri să amelioreze situația evreilor din Zonă după pogromul de la Chișinău, având întrevederi cu liderul sionist Theodor Herzl și cu Lucien Wolf, șeful Comisiei Străine Reunite pentru Ajutorarea Evreilor din Europa de Est.

Deci, cine era de vină? Instigatorii erau un amestec de antisemiți turbați, ca Pavel Krușevan, care, pe lângă publicarea „Protocoalelor Înțelepților Sionului“, era editorul ziarului inflamator *Bessarabeț*, și milițiile antirevoluționare, cum ar fi Sutele Negre, organizații neregulate care puseseră mâna pe arme pentru a combate Revoluția. Există unele dovezi că vinovații i-au atacat pe evrei tocmai pentru că îi considerau pe aceștia prorevoluționari. De exemplu, în Kiev, conducătorii *pogromșciki* strigau: „Aceasta este libertatea noastră. Luați d-aici constituție și revoluție!“ Totuși, nu prea există probe că socialiștii non-evrei s-ar fi raliat de partea evreilor. Acest lucru poate fi dedus din dovezile limitate pe care le avem despre originile sociale ale *pogromșciki*-lor. La Kiev, ca și în 1881, jefuirea caselor și magazinelor evreiești a fost făcută în special de către „puștime, vagabonzi și diverse lepădături ale societății“, majoritatea adolescenți. Dar în alte părți drojdia lumpenproletariatului a primit o mână de ajutor de la membrii clasei muncitoare, în numele cărora bolșevicii și menșevicii pretindeau că acționează. Potrivit unui membru dintr-o organizație evreiască de autoapărare, printre răsculații din Odessa se regăseau „aproape toate clasele societății rusești [...] nu numai cerșetori desculți, ci și muncitori din fabrici și de la căile ferate, zilieri, soldați în permisie și școlari“. În plus, acestor grupuri li s-au alăturat, în multe cazuri, polițiști locali care i-au ațâțat pe răsculați, au deschis focul asupra forțelor evreiești și uneori chiar au participat la tâlhărirea locuințelor evreiești. În perioada

următoare revoluției, trei ofițeri de poliție din Kiev, inclusiv un colonel, au fost suspendați și acuzați de neglijență în serviciu, dar nu au fost judecați niciodată, iar colonelul și-a recăpătat funcția în 1907. Dacă așa de multe și diferite grupuri sociale erau gata să-i atace și să-i omoare pe evrei, vechea idee că revoluția rusească a fost o manifestare a „polarizării sociale“ începe să pară îndoielnică. Polarizarea etnică ar fi o descriere mai exactă.

La urma urmei, violența împotriva evreilor nu a fost singurul indicator al conflictului etnic inerent sistemului țarist. Polonezii, finlandezii și estonienii se număraseră printre minoritățile cel mai agresiv vizate de „rusificarea“ regimului imperial; reacția lor la Revoluție a fost, previzibil, să insiste asupra autonomiei politice. Și ei aveau o reprezentare prea numeroasă în partidele social-democrate. Prin contrast, minoritatea identificată cel mai îndeaproape cu vechea ordine, aristocrația germană din provinciile baltice, a constituit ținta celor mai feroce atacuri din 1905; în jur de 140 de conace din Kurland (Estonia) au fost rase de pe fața pământului de țăranii puși pe jafuri. Pe scurt, socialiștii ruși puteau utiliza limbajul luptei de clasă, dar alți ruși – sau, ca să fim exacti, alți supuși ai țarului, care locuiau la periferia multietnică din vestul Imperiului, au răspuns în limbajul rasei. Pogromurile din 1905 s-au dovedit a fi primele dintr-o serie crescândă de cutremure ce aveau să devasteze și, în cele din urmă, să distrugă Zona de Rezidență în prima jumătate a secolului al XX-lea. Erau un indiciu pentru mare parte din ceea ce avea să vină.

## RUSIA SE ÎNDREAPTĂ SPRE VEST

Diviziunea dintre impulsurile socialiste și cele naționaliste ale Revoluției din 1905 a ajutat regimul țarist să își reafirme controlul. Până la sfârșitul lui decembrie 1905, sovietul fusese desființat. Troțki lăncezea în închisoare alături de restul conducerii.

Ne-am fi putut aștepta ca țarul și miniștrii săi să fi învățat ceva din evenimentele anului 1905. Pentru a evita o altă înfrângere și o altă revoluție, ar fi putut să evite pur și simplu un nou război. Din cât se pare însă, ei presupuneau că viitoarele războaie cu imperiile rivale

erau inevitabile. Așa cum nota generalul A.A. Kireiev în jurnalul său în 1900, „Noi, ca orice națiune puternică, ne străduim să ne extindem teritoriul, influența noastră morală, economică și politică «legitimă». Așa stau lucrurile.“ Cea mai mare teamă a sa, așa cum s-a exprimat nouă ani mai târziu, „Am devenit o putere de mâna a doua“. Principalul era că data următoare Rusia trebuia să fie mai bine înarmată – și să lupte mai aproape de casă. Neintimidat de pericolul unei noi revoluții, guvernul s-a lansat într-un program masiv de reînarmare. De data aceasta însă, căile ferate pe care le-au construit mergeau nu spre est, în Asia, ci spre vest, către Germania și aliata sa, Austro-Ungaria. Nimeni nu se îndoia că principala funcție a acestor căi ferate era să transporte nu mărfuri, ci trupe.

Imperiile europene și, mai cu seamă, Rusia își extinseseră și consolidaseră puterea construind zeci de mii de kilometri de cale ferată. Totuși, conflictele etnice din 1881 și 1905 demonstraseră că aceste căi ferate puteau transmite dezordinea în aceeași măsură ca ordinea. Vara lui 1914 a adus o nouă revelație, pe când milioane de bărbați erau transportați cu trenul spre câmpurile de bătaie din întreaga Europă. Brusc a devenit clar faptul că imperiile se vor îndrepta spre propria distrugere pe linia ferată. Totuși, n-a existat un orar previzibil al trenurilor pentru război, așa cum a argumentat cândva A.J.P. Taylor. Când a venit, războiul i-a surprins pe cei mai mulți. În această privință, ca și în altele, sfârșitul erei stăpânirii europene nu se poate compara cu nimic altceva decât cu cel mai groaznic accident feroviar.

# 3

## Linii de falie

*Iată că vine un război și ne arată că încă nu am depășit stadiul barbariei din istoria noastră. Am învățat să purtăm bretele, să scriem editoriale măiestre și să pregătim cacao cu lapte, dar când trebuie să decidem serios în privința convingerii câtorva triburi în bogata peninsulă a Europei, nu putem găsi o altă cale decât masacrul reciproc.*

Lev Troțki

## MOARTE ÎN RURITANIA

Pe 28 iunie 1914, un tânăr de 19 ani, un bosniac tuberculos pe nume Gavriilo Princip, a dus la bun sfârșit unul dintre cele mai reușite acte de terorism din întreaga istorie. Focurile pe care le-a tras în acea zi nu numai că au secționat fatal vena jugulară a Arhiducelui Franz Ferdinand, moștenitorul habsburgic la tronul Austriei și Ungariei, ci au și precipitat un război care a distrus Imperiul Austro-Ungar și a transformat Bosnia-Herțegovina dintr-o colonie de-a sale într-o parte a noului stat al slavilor din sud. Exact aceasta trebuie să fi fost speranța lui Princip, deși este imposibil ca el să fi anticipat un asemenea succes cuprinzător. În orice caz, acestea erau consecințele dorite ale faptelor sale. Războiul pe care l-a declanșat nu s-a limitat la Balcani; a lăsat cicatrici mari și hidoase de-a lungul Europei de Nord și a Orientului Apropiat. Ca niște abatoare pantagruelice, câmpurile de luptă au absorbit și măcelărit tineri din toate colțurile lumii, luând în total aproape 10 milioane de vieți. A adus noi și groaznice metode de distrugere, până atunci născociri din scrierile științifico-fantastice ale lui Wells:

atacuri de cavalerie cu vehicule înarmate și blindate, nori letali de gaz otrăvitor, flote invizibile de submarine. Din cer au căzut bombe, iar fundul mării a fost înșesat de nave scufundate. A durat mai mult decât orice alt mare război păstrat în memoria vie, întinzându-se pe patru ani și trei luni. Și, pe lângă Habsburgi, a mai răsturnat și alte trei dinastii imperiale: Romanov, de Hohenzollern și otomană. Chiar și atunci când a fost proclamat un armistițiu, războiul a refuzat să înceteze; după 1918 s-a îndreptat spre est, parcă nesupunându-se pacificatorilor.

Primul Război Mondial a schimbat totul. În vara lui 1914, economia mondială era înfloritoare într-un mod ce părea foarte familiar. Mobilitatea mărfurilor, a capitalului și a forței de muncă a atins niveluri comparabile cu cele pe care le cunoaștem în zilele noastre; căile maritime și telegraful peste Atlantic nu fuseseră niciodată mai aglomerate, pe măsură ce capitalul și emigranții se îndreptau spre vest, iar materiile prime și produsele industriale, spre est. Războiul a tras la fund globalizarea – la propriu. Aproape 13 milioane de tone de încărcătură s-au dus pe fundul mării ca o consecință a acțiunii navale germane, mare parte cu ajutorul submarinelor U-Boot. Comerțul internațional, investițiile și emigrarea s-au năruit. În perioada următoare războiului, au apărut regimuri revoluționare care erau fundamental ostile integrării economice internaționale. Planificarea a înlocuit legile pieței; autarhia și protecționismul au luat locul comerțului liber. Circulația bunurilor a scăzut; circulația oamenilor și a capitalului aproape că a încetat. Controlul imperiilor europene asupra lumii – care fusese sprijinul politic al globalizării – a suferit o lovitură profundă, dacă nu chiar fatală. Reverberațiile de la gloanțele trase de Princip au zguduit cu adevărat întreaga lume.

Cu toate acestea, asasinatelor politice nu erau nici pe departe o noutate în secolul al XX-lea, după cum am văzut cazul nefericitului președinte McKinley. Succesorul său, Theodore Roosevelt, a scăpat ca prin urechile acului de un asasinat. Între 1900 și 1913, nu mai puțin de 40 de șefi de stat, politicieni și diplomați au fost uciși, inclusiv patru regi, șase prim-miniștri și trei președinți. Numai în Balcani au avut loc opt asasinat, printre victime numărându-se doi regi, o regină, doi prim-miniștri și comandantul suprem al Armatei turcești. De ce a avut această crimă politică asemenea consecințe vaste?

O parte a răspunsului se regăsește în faptul că atunci când Arhiducele a fost împușcat, el conducea de-a lungul uneia dintre cele mai mari falii ale lumii – fatidica graniță istorică dintre Vest și Est, dintre Occident și Orient. Din secolul al XV-lea și până târziu în secolul al XIX-lea, Bosnia și vecina Herțegovina făcuseră parte din Imperiul Otoman. Mulți dintre locuitorii lor se convertiseră la islam, pentru a-i sluji mai bine pe conducătorii turci și a culege toate beneficiile domniei otomane. Dar Bosnia n-a fost niciodată o țară musulmană în întregime; existau, de asemenea, populații numeroase de sârbi ortodocși și croați catolici, fără a-i mai pune la socoteală pe valahi, nemți, evrei și țigani. Pentru un vizitator din epoca victoriană, râul Sava dintre Bosnia și Croația habsburgică părea să fie linia de demarcație dintre Europa și Asia. Alții considerau că Miljacka era granița, întrucât traversa chiar orașul Sarajevo, sau Drina, care trece prin Vișegrad spre est. Adevărul este că, odată cu declinul prelungit al puterii otomane, întreaga Bosnie a devenit o frontieră contestată. În 1908, Austro-Ungaria anexase oficial Bosnia, asupra căreia exercitase controlul de facto încă de la Congresul de la Berlin, din 1878. Când Franz Ferdinand a vizitat Sarajevo, doar șase ani mai târziu, făcea turul unei achiziții imperiale în care fuseseră investite sume considerabile pentru construirea șoselelor, căilor ferate și școlilor, dar unde încă trebuia ca mii de trupe austro-ungare să rămână staționate pentru menținerea ordinii.

Problema cu faliile geologice este că, pe măsură ce plăcile tectonice se macină greoi una de cealaltă, tot acolo se produc și cutremure. În anii anteriori lui 1914, plăcile tectonice geopolitice, cunoscute drept imperii, se mișcau sub Sarajevo. Turcia ceda; Austria împingea înainte; la fel și Rusia. Panslaviștii ruși erau înspăimântați de anexarea Bosniei de către Austria. Generalul A.A. Kireiev a fost îndurerat la culme de știrea ce anunța consimțământul guvernului său: „Rușine! Rușine! scria el în jurnal. Moartea ar fi mai bună!” Dar principalul opozant al preluării austriece nu era strict vorbind un imperiu, ci un stat-națiune, măcar că avea ambiții imperiale. Este vorba de Serbia.

Statele-națiune erau o relativă noutate în istoria europeană. La 1900, mare parte a continentului era încă dominată de imperiile multietnice consacrate ale Habsburgilor, Romanovilor și otomanilor. Regatul Unit al Marii Britanii și Irlandei era o altă asemenea entitate.

Unele țări mai mici erau și ele eterogene etnic: Belgia și Elveția, de exemplu. Și existau numeroase principate mărunte și mari ducate, ca Luxemburg ori Liechtenstein, care nu aveau o identitate națională distinctă, dar rezistau totuși absorbției în unități politice mai mari. Aceste structuri politice pestrițe se justificau într-un moment când migrația în masă tindea să amplifice amestecul interetnic. Și totuși, în ochii naționaliștilor, acestea meritau să fie încredințate trecutului; viitorul trebuia să aparțină statelor-națiune omogene. Franța, care-l adăpostise pe filozoful politic elvețian Jean-Jacques Rousseau, profetul suveranității poporului, oferea, de asemenea, un model de construire a națiunii. O republică făurită și refăurită în revoluții și războaie recurente, Franța părea, la 1900, că își reunise toate vechile sale identități naționale într-o singură „idee a Franței“. Locuitorii din Auvergne, Bretania și Gasconia se considerau a fi francezi, trecând prin același sistem școlar standardizat și aceeași pregătire militară.

La început, naționalismul a părut că amenință monarhiile Europei. Totuși, în anii 1860, regatele din Piemont și Prusia formaseră noi state-națiune, combinând principiul național cu propriile instincte de autoconservare și autoextindere. Rezultatele – regatul Italiei și Reich-ul german – erau, fără îndoială, foarte departe de statul-națiune perfect. Sicilienilor, piemontezii li se păreau la fel de străini ca și francezii; adevărata unificare a Italiei a venit după triumfurile lui Cavour și Garibaldi, prin ceea ce erau în fapt mici războaie de colonizare purtate împotriva popoarelor din sud. Pe de altă parte, mulți germani locuiau în afara granițelor noului Reich al lui Bismarck; ceea ce istoricii au numit războaiele sale de unificare îi excluseseră de fapt pe austriecii vorbitori de limbă germană, din *Kleindeutschland*-ul dominat de prusaci. Cu toate acestea, în ochii majorității naționaliștilor, un stat-națiune imperfect era de preferat lipsei complete a statului-națiune. Spre sfârșitul secolului al XIX-lea, și alte popoare au încercat să urmeze exemplele italienească și germană. Unele – în principal cel irlandez și cel polonez, ca să nu-i mai menționăm pe bengalezi și alți indieni – au văzut în conceptul de națiune o alternativă la subjugarea de către un imperiu insensibil. Câteva, asemenea cehilor, se mulțumeau să caute o autonomie sporită în cadrul unei structuri imperiale existente, ținându-se de doica habsburgică, de teamă să nu dea peste

altceva mai rău. Situația sârbilor era diferită. La Congresul de la Berlin (1878), împreună cu muntenegrenii, își redobândiseră independența față de domnia otomană. La 1900, ambițiile lor erau de a urma exemplele piemontez și prusac, extinzându-se în numele unității naționale a slavilor de sud (iugoslavi). Dar cum aveau să reușească acest lucru? O posibilitate evidentă era prin război, metoda italienilor și a nemților. Dar pronosticul era în defavoarea Serbiei. Una era să câștige războiul împotriva imperiului otoman deja în destrămare (cum s-a întâmplat când Serbia și-a unit forțele cu Muntenegru, Bulgaria și Grecia, în 1912) ori împotriva statelor balcanice rivale (când confederații s-au certat pe prada de război anul următor). Era mult mai greu să atace Austro-Ungaria, care era nu numai un oponent militar mai impresionant, ci și principala piață pentru exporturile Serbiei.

Războaiele Balcanice scosese în evidență atât punctele forte, cât și limitele naționalismului balcanic. Puterea consta în ferocitatea sa. Slăbiciunea era reprezentată de lipsa de unitate. Violența luptelor l-a impresionat mult pe tânărul Troțki, care i-a fost martor în calitate de corespondent al ziarului *Kievskaja mîsl*. Chiar și pacea care a urmat Războaielor Balcanice a fost crudă, într-o nouă manieră, ce avea să devină o trăsătură recurentă a secolului douăzeci. În ochii naționaliștilor nu mai era suficient să se dobândească teritorii străine. Acum, popoarele, la fel ca și granițele, trebuiau să se deplaseze. Uneori aceste mișcări erau spontane: musulmanii au fugit înspre Salonic, în timp ce grecii, sârbii și bulgarii avansau în 1912; bulgarii au fugit din Macedonia pentru a scăpa de invazia trupelor grecești din 1913; grecii au ales să părăsească districtele macedonene cedate Bulgariei și Serbiei prin Tratatul de la București. Alteori, populațiile erau expulzate în mod deliberat, așa cum au fost grecii din Tracia de Vest, în 1913, și din părți ale Traciei de Est și Anatolia, în 1914. În urma înfrângerii turcești a avut loc, de comun acord, un schimb de populații: 48 570 de turci s-au mutat într-o direcție și 46 764 de bulgari în cealaltă, peste noua graniță turco-bulgară. Asemenea schimburi erau menite să transforme regiunile multietnice în acele societăți omogene care le plăceau atât de mult naționaliștilor. Efectele asupra unor regiuni au fost dramatice. Între 1912 și 1915, populația grecească a Macedoniei (grecești) s-a mărit cu aproape o treime; populațiile musulmană și



bulgară au scăzut cu 26 și, respectiv, 13%. Populația grecească din Tracia de Vest a scăzut cu 80%; populația musulmană din Tracia de Est a crescut cu o treime. Implicațiile erau, evident, de rău augur pentru multe comunități multietnice din Europa.

Alternativa la războiul direct era crearea unui nou stat al slavilor din sud, prin recurgerea la terorism. În urma anexării Bosniei, o serie de noi organizații au apărut rapid, promițând solemn să reziste imperialismului austriac în Balcani și să elibereze Bosnia prin mijloace cinstite sau mârșave. La Belgrad era *Narodna Odbrana* (Apărarea Națională); la Sarajevo, *Mlada Bosna* (Tânăra Bosnie). În 1911, s-a format un grup mai extremist și foarte secret: *Ujedinjenje ili Smrt* (Unificare sau Moarte), cunoscut și sub numele de *Crna Ruka* (Mâna Neagră). Scopul său declarat era de a face din Serbia „Piemontul unificării sârbilor”. Pecetea lor reprezenta:

Un braț puternic, ținând în mână un steag desfășurat, pe care – ca un blazon – este un craniu cu oase încrucișate; lângă steag, un cuțit, o bombă și o fiolă cu otravă. În jur, într-un cerc apare următoarea inscripție, de la stânga la dreapta: „Unificare sau Moarte”.

Liderul Mâinii Negre era colonelul Dragutin Dimitrievici, poreclit „Apis” (Albină), unul dintre cei șapte ofițeri ai armatei sârbești care s-au numărat printre fondatorii săi. Dimitrijević a fost acela care a antrenat trei tineri teroriști pentru ceea ce a fost menit de la bun început să fie o misiune sinucigașă: să îl ucidă pe moștenitorul tronului Austro-Ungariei când avea să viziteze Sarajevo. Asasinii – Nedjilko Cabrinovici, Trifko Grabez și Gavrilo Princip – au fost trimiși peste graniță cu patru revolvere Browning M 1910, șase bombe și pilule de cianură. Ca pentru a-i atâta, arhiducele a ales să viziteze Sarajevo cu ocazia comemorării a 400 de ani de la Bătălia de la Kosovo – cea mai sfântă zi în calendarul naționaliștilor sârbi, Ziua Sfântului Vitus (*Vidovdan*).

Născut și crescut în sărăcăciosul sat Bosansko Grahovo, din Krajina, în nord-vestul Bosniei, Gavrilo Princip a fost, din multe puncte de vedere, arhetipul atentatorului sinucigaș: suficient de îndoctrinat pentru a crede fervent în cauza naționalismului sârb, suficient de țăran pentru a fi șocat de ocupanții austrieci care-și sorbeau pe îndelete

șnapsurile și se distrau în bordelurile din Sarajevo. Cu cât era mai mult expus la caraghioslăcurile lor, cu atât era mai atras de ideea de a-i da afară pe austrieci din Bosnia și de a o face pe aceasta parte a unui nou stat al slavilor din sud, alături de vecina Serbia. După cum a explicat mai târziu la proces, el era „un naționalist iugoslav ținând spre unificarea tuturor iugoslavilor, și nu îmi pasă sub ce formă statală, dar trebuie să fie fără Austria [...] Ne-am gândit: unificare prin orice mijloace [...] prin mijloace teroriste“. Scopul său, spunea el, fusese de „a-i desființa pe aceia care obstrucționează și fac rău, care stau în calea unificării“. Poate că ar fi preferat să-și realizeze scopul prin mijloacele luptei convenționale; din păcate, fusese respins de armata sârbă în 1912, căci era „prea mic și prea slab“.

În dimineața fatidică, el și colegii săi conspiratori s-au poziționat pe ruta procesiunii, de-a lungul Cheiului Appel, strada centrală de pe malul râului. Inițial, părea că atentatul fusese organizat de mântuială. Cabrinovici a aruncat o bombă spre mașina decapotată a arhiducelui, dar proiectilul a ricoșat la contactul cu acoperișul pliat, rănind doi oameni din vehiculul următor și vreo 20 de spectatori. Șoferul arhiducelui era, desigur, gata să pornească în trombă spre o zonă de siguranță, dar Franz Ferdinand a insistat să se întoarcă, pentru a vedea cum se simt răniții, și apoi să continue, conform orarului, cu vizita la primărie. După aceea, a hotărât că trebuia să viziteze victimele. Când șoferul nervos a virat greșit, în drumul spre spital, luând-o la dreapta, pe Franz-Josef Strasse, Princip, care tocmai își cumpăra ceva de prânz, s-a pomenit brusc față-n față cu țintele vizate. Vederea i s-a întunecat și, „cuprins de un sentiment bizar“ de „exaltare“, a ochit și a tras. I-a rănit fatal atât pe arhiduce, pe care l-a împușcat în gât, cât și pe soția însărcinată a acestuia, ducesa Sofia, pe care a lovit-o din greșeală în stomac (de fapt ținta spre guvernatorul militar, generalul Oskar Potiorek). În acea zi, cuplul serba 14 ani de căsnicie.

Misiunea odată încheiată, Princip și Cabrinovici au încercat să se sinucidă, dar cianura din capsulele pe care le aveau se oxidase și nu a avut efect. Princip a încercat și să se împuște, dar a fost împiedicat s-o facă. La proces, Princip a fost întrebat despre consecințele pe care le urmărise prin acțiunile sale. A replicat: „Nu m-am gândit niciodată că după asasinare va avea loc un război“. Oare fusese sincer sau mințea?

Istoricii au opinii împărțite. Nu prea este de crezut că Princip ar fi putut acționa așa cum a făcut-o, fără să intuiască seismul ce avea să urmeze. Totuși, nu trebuie să uităm că nu este ușor să prezici cutremurele, ceea ce s-a adevărit în cazul Primului Război Mondial. Deși asasinarea Arhiducelui a părut a fi momentul de răscruce – stimulul fatal care a făcut ca plăcile tectonice ale imperiului să se miște convulsiv de-a lungul Europei – acest lucru nu a fost imediat clar la acel moment. Cu toate că acum războiul pare un eveniment supradeterminat, nu îl putem înțelege cu adevărat până nu conștientizăm probabilitatea sa aparent scăzută în opinia contemporanilor.

## ȘOCUL RĂZBOIULUI

Per ansamblu, istoricii tind să ilustreze anii premergători războiului ca pe o perioadă de tensiuni în creștere și crize în escaladare. Au afirmat că războiul nu a izbucnit în vara lui 1914, ci a dat semne de apariție cu ani de zile, chiar decenii înainte. Un exemplu tipic este felul în care ei au ordonat evenimentele retrospectiv, în structura istoriei oficiale, în 11 volume, *The British Documents on the Origins of the War, 1898–1914*, publicate între 1926 și 1938. Titlurile volumelor individuale oferă un cadru narativ clar al originilor războiului, întinzându-se pe 17 ani:

I Sfârșitul izolării britanice

II Alianța anglo-japoneză și Antanta franco-britanică

III Testarea Antantei, 1904–1906

IV Apropierea anglo-rusă, 1903–1907

V Orientul Apropiat: problema Macedoniei și anexarea Bosniei, 1903–1909

VI Tensiunea anglo-germană: armamente și negocieri, 1907–1912

VII Criza de la Agadir

VIII Arbitraje, neutralitate și securitate

IX Partea 1. Războaiele balcanice: preludiul. Războiul de la Tripoli; Partea 2. Războaiele balcanice: Liga și Turcia

X Partea 1. Orientul Apropiat și Mijlociu în ajunul războiului;

Partea 2. Ultimii ani de pace

XI Izbucnirea războiului

Aproape toate cărțile despre originile războiului sunt variații ale aceleiași relatări. Unii autori merg mai departe în trecut. O istorie recentă germană înfățișă izbucnirea conflagrației ca pe ultima dintr-o succesiune de nouă crize diplomatice: criza franco-germană „Războiul la orizont” din 1875, criza est-europeană din 1875–1878, criza bulgară din 1885–1888, criza provocată de generalul Boulanger în 1886–1889, criza marocană din 1905–1906, criza bosniacă din 1908, criza din Agadir din 1911, și criza balcanică din 1912–1913. Și primul volum al unei monumentale noi istorii britanice a războiului găsește semne ale originilor sale în fondarea Reich-ului german în 1871, evidențiind în special competiția navală anglo-germană de după 1897. Studiile cu privire la cursa înarmărilor pe uscat în perioada premergătoare războiului tind să se concentreze în principal asupra deceniului imediat precedent. Unii scriitori care se axează asupra politicii austro-ungare tind să înceapă numărătoarea inversă a războiului chiar de mai târziu. Dar astăzi puțini oameni ar pretinde serios că războiul a fost un fulger din albastrul cerului în vara lui 1914.

Ideea unui conflict ce se acumulează gradual se împacă bine cu ideea că oamenii făcuseră profeții despre război cu mulți ani înainte de vara lui 1914; în această apreciere, izbucnirea ostilităților propriu-zise a venit mai degrabă ca o ușurare și nu a fost o surpriză. Stânga prezisese de zeci de ani că militarismul și imperialismul vor produce în cele din urmă o criză devastatoare, iar dreapta fusese aproape la fel de constantă în zugrăvirea războiului ca pe o consecință salutară a luptei darwiniste. Acum se acceptă aproape unanim faptul că societățile europene erau gata de război cu mult înainte ca acesta să înceapă. Imperialismul, naționalismul, socio-darwinismul, militarismul – bibliotecile sunt supraîncărcate de lucrări despre cauzele Primului Război Mondial. Unii pun accent pe crizele politice interne, alții pe instabilitatea sistemului internațional; toți sunt de acord că a avut rădăcini adânci. Totuși, întrebarea este în ce măsură numeroasele relatări despre acutizarea crizei au fost aduse din condei nu pentru a reflecta

trecutul așa cum a fost în 1914, ci pentru a crea o explicație despre originile războiului, comensurabilă cu amploarea evenimentelor din anii următori. Un mod de a răspunde la această întrebare este să examinăm mai îndeaproape atitudinile altor contemporani, cu privire la crizele diplomatice atât de familiare istoricilor. Acest lucru dezvăluie cât de mult se distorsionează istoria când se profită de beneficiul dubios al abordării retrospective. Căci realitatea este aceea că Primul Război Mondial a fost un șoc, nu o criză mult anticipată. Doar în retrospectivă s-au hotărât oamenii că se așteptaseră de mult timp ca acesta să se producă. Tocmai din această cauză consecințele războiului au fost atât de zguduitoare la nivelul întregii lumi. Neprevăzutul provoacă cele mai mari tulburări, nu ceea ce este anticipat.

Dacă vreun grup social avea un interes puternic în anticiparea unui război mondial, aceștia erau investitorii și oamenii de afaceri care operau în City-ul londonez, cea mai mare piață financiară internațională din lumea antebelică. Motivul este evident: aveau multe de pierdut în eventualitatea unui astfel de conflict. În 1899, Ivan Bloch, un investitor financiar din Varșovia, estima că „efectele imediate ale războiului ar fi scăderea peste tot a [prețului] titlurilor de valoare cu 25-50%“. Jurnalistul Norman Angell făcea afirmații similare, apropo de consecințele negative ale unui conflict între marile puteri, în broșura sa de succes, din 1910, *Marea iluzie*. Ambii autori își exprimă speranța că această analiză ar putea reduce probabilitatea unui război major, dacă nu l-ar face chiar imposibil. Dar investitorii, în special cei care dețineau obligațiuni eliberate de marile puteri, nu-și puteau permite să se încreadă în acest argument. Prin urmare, ne-am aștepta ca orice eveniment care ar fi mărit probabilitatea conflictului să fi avut un efect detectabil asupra sentimentelor investitorilor. Se pare însă că City-ul, inclusiv unii dintre oamenii de afaceri cei mai bine informați, a înțeles iminența războiului mondial doar într-un târziu.

În 1914, N.M. Rothschild & Sons încă era firma preeminentă din City. În colaborare strânsă cu verii lor din Paris și Viena, familia Rothschild din Londra domina piața obligațiunilor de aproape un secol, de când Nathan Mayer Rothschild se îmbogățise, înainte și după Bătălia de la Waterloo. La un loc, ramurile clanului Rothschild aveau un capital de peste 35 de milioane de lire în zorii Primului

Război Mondial, toți aceștia fiind banii familiei; era treaba partenerilor să gestioneze acest uriaș portofoliu. O mare parte era sub formă de obligațiuni guvernamentale europene, cea mai sigură formă de investiție și, de asemenea, forma de valori pe care familia o cunoștea cel mai bine, de vreme ce erau de mult timp principalii asiguratori pentru noile obligațiuni emise de bursa londoneză. Ei, mai mult ca oricare altul, aveau de pierdut în eventualitatea unui război european, nu în ultimul rând din cauză că un astfel de război ar fi divizat cu siguranță cele trei ramuri, asmuțind Parisul și, posibil, Londra împotriva Vienei. Cu toate acestea, izbucnirea războiului i-a luat aproape pe toți pe nepregătite. La 22 iulie 1914, Lordul Rothschild le-a spus rudelor din Paris că lui îi plăcea „ideea bine fondată, care circulă prin cercurile influente, că, dacă Rusia nu susține Serbia, aceasta va fi umilită, și că tendința în Rusia este de a nu se implica, circumstanțele de acolo nefavorizând trecerea la acțiune“. A doua zi scria că se așteaptă ca „diversele chestiuni disputate să fie rezolvate fără apelarea la arme“. Înainte ca detaliile ultimatumului austriac adresat Serbiei să fie cunoscute, el anticipa că sârbii vor „îndeplini toate cererile“. Pe 27 iulie, și-a exprimat acordul cu „părerea universală că Austria este pe deplin îndreptățită în cererile pe care le-a transmis Serbiei, și nu s-ar cuveni ca Marile Puteri, acționând grăbit și fără gândire prealabilă, să se comporte într-un mod ce ar putea fi considerat drept o trecere cu vederea a unei crime brutale“. Era încrezător că guvernul britanic nu va lăsa „nicio piatră [...] neîntoarsă în încercările ce vor fi făcute pentru păstrarea păcii în Europa“. „Este foarte greu de exprimat orice atitudine pozitivă“, le comunica el rudelor sale franceze la 29 iulie, „dar trebuie să spun că noi socotim [părerea francezilor]... o greșală [...] când îi sunt atribuite motive sinistre și jocuri necinstite Împăratului german [...] el este obligat de anumite tratate și angajamente să vină în ajutorul Austriei dacă aceasta este atacată de Rusia, dar acesta este ultimul lucru pe care dorește să-l facă“. El și Țarul „corespondau direct prin telegraf, în interesul păcii“, guvernul german dorea sincer ca orice război să fie „localizat“. Chiar și pe 31 iulie, Rothschild continua să aibă încredere în „zvonurile din City potrivit cărora Împăratul german își folosește întreaga influență la Sankt Petersburg și Viena, pentru a găsi o soluție care să nu fie dezastruoasă nici pentru Austria, nici

pentru Rusia“. Doar atunci, în al doisprezecelea ceas, a dat semne că înțelegea dimensiunile evenimentelor ce aveau să urmeze.

Rothschild nu era în niciun caz lipsit de perspicacitate. Pe 22 iulie – la mai bine de trei săptămâni după asasinatul de la Sarajevo – *The Times* a publicat ceea ce părea să fie prima aluzie britanică la posibilitatea ca acea criză din Balcani să aibă consecințe financiare negative. Relatarea a apărut în pagina 19 și arăta în felul următor:

BURSA DE MĂRFURI,  
AFECTATĂ NEGATIV DE ȘTIRILE POLITICE EXTERNE

RALIERE TÂRZIE LA AMERICANI

Bursele de valori au fost zguduite la deschidere de știrea că relațiile dintre Austro-Ungaria și Serbia sunt pe zi ce trece mai tensionate [...] din cauza gravității în creștere a situației din Orientul Apropiat, atenția membrilor [Bursei de Valori] pare să fie, pentru moment, distrasă de la criza din Ulster [...] existând o tendință generală de a nu mări angajamentele din cauza ambiguității perspectivelor de acasă și din străinătate.

Totuși, în ediția din 24 iulie, *The Economist* era mai îngrijorat de „suspansul continuu cu privire la Ulster“ decât de evenimentele din Balcani. Ediția de la 1 august a aceleiași reviste a arătat foarte clar cât de surprins a fost City-ul de evenimentele din săptămânile scurse între timp:

Lumea financiară se clatină sub o serie de lovituri așa cum delicatul sistem de credite internaționale n-a mai văzut sau nici măcar nu și-a imaginat până acum [...] Nimic atât de larg răspândit și care să cuprindă întreaga lume nu s-a mai întâlnit până în prezent. Nimic [...] n-ar fi putut să arate mai clar imposibilitatea de a avea o civilizație modernă și, în același timp, un război decât acest [...] colaps al prețurilor, cauzat nu de izbucnirea reală a unui mic război, ci de teama de un război între Marile Puteri ale Europei.

Cuvintele-cheie sunt aici „teamă de un război“. Deși Austria declarase război Serbiei la 28 iulie, chiar și la acest moment înaintat nu era nicidecum o certitudine că alte mari puteri aveau să intre în joc. Chiar și la 1 august – când Rusia începuse mobilizarea generală –

titlul de pe prima pagină a ziarului *New York Times* era foarte optimist: **ȚARUL, KAIZERUL ȘI REGELE MAI POT ÎNCĂ NEGOCIA PACEA.**

Informațiile de pe piața financiară – în special evoluțiile prețurilor obligațiunilor guvernamentale – întăresc din plin impresia că războiul a fost o surpriză pentru oamenii care aveau cel mai mare interes de a-l anticipa. Cele cinci mari puteri unanim recunoscute – Anglia, Franța, Germania, Rusia și Austro-Ungaria – emisese ră toate cantități mari de obligațiuni cu dobândă la scadență, pentru a finanța războaiele din trecut, și era evident că toate aveau să procedeze identic în cazul unui conflict european major. În 1905, obligațiunile emise de cele cinci puteri reprezentau aproape 60% din totalul titlurilor suverane cu venit fix, cotate la Londra. Obligațiunile emise de Franța, Rusia, Germania și Austria reprezentau 39% din total sau 49% din datoria suverană externă. Ratele dobânzilor la aceste obligațiuni citate constant pe piață – randamentul, ca să folosim un termen tehnic – sunt cele care ne permit să deducem schimbări în așteptările investitorilor cu privire la război, în anii de până în 1914 inclusiv.

Evenimentele politice erau extraordinar de importante pentru investitori înainte de 1914, deoarece știrile din acest domeniu erau mult mai ușor și mai constant disponibile decât informațiile economice detaliate. Investitorii moderni tind să analizeze o mare varietate de indicatori economici, cum ar fi deficitele bugetare, dobânzile pe termen scurt, rata inflației reale și anticipate, și ratele de creștere a produsului intern brut. Zilnic sunt inundați cu detalii despre acestea și o multitudine de alte măsuri ale performanței fiscale, monetare și macroeconomice. Totuși, în trecut existau mai puține date economice pe baza cărora să se estimeze riscul de neplată, inflația și creșterea viitoare. Anterior Primului Război Mondial, investitorii din principalele economii europene aveau informații destul de bune și regulate, despre prețurile anumitor bunuri, rezervele de aur, dobânzile și ratele de schimb valutar, dar informațiile fiscale, în afară de bugetele anuale, erau puține, și nu existau cifre regulate sau de încredere, pentru produsul ori venitul național. În monarhiile neparlamentare, nici chiar bugetele anuale nu erau întotdeauna disponibile, sau, dacă erau publicate, nu erau demne de încredere. Ca substitut, investitorii încercau să deducă evoluțiile politicii fiscale și monetare din evenimentele politice care erau constant raportate în corespondențele private,



în ziare și prin agențiile telegrafice. Printre cele mai influente baze pentru deducțiile lor se aflau trei presupuneri:

1. că orice război ar perturba comerțul și, prin urmare, ar micșora veniturile din taxe pentru toate guvernele;
2. că implicarea directă în război ar mări cheltuielile unui stat și ar reduce veniturile din taxe, ducând la noi împrumuturi substanțiale; și
3. că impactul războiului asupra sectorului privat ar îngreuna sarcina autorităților monetare din țările combatante, de a menține convertibilitatea bancnotelor în aur, mărinđ prin aceasta riscul inflației.

Având această bază, orice eveniment care părea să mărească probabilitatea producerii războiului ar fi trebuit să aibă un impact vizibil asupra bursei de obligațiuni. Războiul însemna emiterea de noi obligațiuni, cu alte cuvinte, o creștere a ofertei și, deci, o scădere a prețurilor la obligațiunile existente. Războiul însemna, de asemenea, o multiplicare a bancnotelor în circulație și, prin urmare, o scădere a puterii de cumpărare a valutelor în care erau denominate majoritatea obligațiunilor. Un investitor rațional care anticipa un război major ar fi vândut obligațiuni, anticipând aceste efecte. Dacă piețele financiare au întrezărit războiul din 1914–1918, ar trebui să ne așteptăm să vedem declinuri în prețul obligațiunilor sau creșteri ale randamentelor (de vreme ce randamentul este esențialmente dobânda plătită pe o obligațiune, împărțită la prețul ei pe piață).

Departate de a sesiza apropierea unui război mondial, majoritatea indicatorilor de pe piața financiară din anii premergători lui iulie 1914 au implicat o diminuare a riscurilor investitorilor. Evenimentele politice care provocaseră fluctuații de proporții în prețurile obligațiunilor din anii 1840 până în 1870 au părut să conteze din ce în ce mai puțin în următoarele două decenii. Volatilitatea de pe piața obligațiunilor internaționale se calmase, de asemenea, considerabil. Prețurile obligațiunilor au căzut, într-adevăr, brusc odată ce investitorii au înțeles că un război al marilor puteri era o realitate posibilă, dar faptul remarcabil este că acest lucru nu s-a petrecut până în ultima săptămână a lui iulie 1914 – mai exact, în săptămâna ce a urmat publicării ultimatumului

austriac adresat Serbiei, care cerea cooperarea cu echipa austriacă de investigare a asasinatelor de la Sarajevo. Acel ultimatum a fost prezentat la 23 iulie. Între 22 iulie și 30 iulie (ultima zi când au fost publicate cotațiile), obligațiunile britanice și-au diminuat valoarea cu 7%, rentele franceze – cu aproape 6%, și obligațiunile germane – cu 4%. Scăderile erau de aproximativ două ori mai mari în cazul obligațiunilor austriece și rusești. Chiar și așa, aceste evoluții ale bursei nu erau deloc fără precedent. Explicația este simplă: când bursa londoneză s-a închis la 31 iulie, magnitudinea crizei încă nu devenise aparentă în întregime. Dacă bursa ar fi rămas deschisă, prețurile tuturor bunurilor ar fi scăzut mult mai mult. De-abia la 31 iulie Rusia, după trei zile de indecizie, a început mobilizarea generală, iar guvernul german a lansat ultimatumuri către Sankt Petersburg și Paris. Germania a declarat război Rusiei doar la 1 august; iar declarația de război împotriva Franței a venit două zile mai târziu. Anglia nu a intrat în încăierare decât pe 4 – o decizie căreia i s-au opus atât familia Rothschild, cât și editorii de la *The Economist*. Prin urmare, în opinia acestor entități cu interese majore, ceea ce s-a întâmplat între 22 și 30 iulie a fost esențialmente o acutizare a percepției referitoare la probabilitatea unui război al marilor puteri pe continent; războiul atotdistrugător nu era încă văzut ca o certitudine, chiar și atunci când bursele au fost obligate să se închidă.

Tabelul 3.1: Prețurile obligațiunilor emise de marile puteri europene, iulie–decembrie 1914

	modificarea procentuală							
	8 iul.	22 iul.	27 iul.	30 iul.	20 aug.	18 sept.	19 dec.	22-30 iul. – 19 dec.
Britanice 2½%	75.8	75.5	72.5	70.0	70.0	68.8	68.5	-7.3%
Austriece 4%	84.5	84.5	82.0	76.5			65.0	-9.5%
Franceze 3%	82.5	81.0	77.5	76.5				-5.6%
Franceze 3%*	83.0	81.3		82.5		73.7	70.6	1.5%
Germane 3%	76.0	75.0	73.5	72.0				-4.0%
Rusești 5%	102.5	102.5	98.0	93.0		90.5	93.5	-9.3%

<sup>1</sup> Prețurile la Bordeaux

Pe măsură ce creștea probabilitatea războiului, criza financiară de mult timp prevăzută de Bloch, Angell și alții s-a desfășurat cu o rapiditate groaznică. Ceea ce s-a întâmplat a fost un caz clasic de contagiune financiară internațională. Bursele de la Viena și Budapesta, care alunecau de mai bine de o săptămână, au fost închise luni, 27 iulie; două zile mai târziu a urmat Sankt Petersburg, iar joi *The Economist* considera bursele de la Paris și Berlin practic închise. Închiderea bursei continentale de valori a provocat o criză dublă la Londra. În primul rând, străinii care aveau de achitat bilete la ordin la Londra au descoperit că era dificil să trimită fonduri; acele bănci care acceptaseră certificate internaționale se confruntau dintr-odată cu un deficit general, pe măsură ce trebuiau efectuate plățile. În același timp, aveau loc retrageri masive din fondurile continentale depozitate în băncile de la Londra și vânzări ale titlurilor deținute de entități străine. Așa cum le relata agitat lordul Rothschild verilor săi francezi, la 27 iulie, „toate băncile străine și, în special, cele nemțești au retras o sumă mare de bani de la Bursa de Valori astăzi, și [...] bursele au fost la un moment dat foarte demoralizate, mulți speculatori slabi vânzând *à nil prix*.” Londra a devenit, așa cum se arăta în *The Economist*, „o groapă de gunoi în care își lichidează conturile bursiere întregul continent european”. La 29 iulie, când băncile de clearing au refuzat să le îndeplinească dorințele propriilor clienți strămtonați de la Bursa de Valori, tranzacțiile au încetat efectiv și primele firme au început să falimenteze. A doua zi s-a lansat știrea că faimoșii agenți de bursă de la Derenburg & Co. fuseseră „zdrobiți” (declarați faliti); acest lucru, dublat de decizia Băncii Angliei de a ridica taxa de scont de la 3 la 5%, a accentuat perspectiva întunecată. În dimineața zilei de 31 iulie, a avut loc ceea ce *The Economist* a numit „ultima lovitură de trăsnet” – închiderea Bursei de Valori, urmată de decizia Băncii Angliei de a mări din nou taxa de scont la 8%. Nu este nevoie să detaliez aici pașii următori făcuți de autorități pentru a împiedica un colaps financiar total. Elementul crucial este că până la 31 iulie criza închisese bursa de valori londoneză, care a rămas închisă până pe 4 ianuarie 1915. Nu ar putea exista o mărturie mai grăitoare, cu privire la dimensiunile șocului financiar cauzat de izbucnirea războiului.

Închiderea Bursei de Valori putea doar să mascheze criza care fusese dezlănțuită; nu o putea preveni. Prețurile obligațiunilor înregistrate sporadic pe perioada când bursa a fost închisă (pe baza unor tranzacții semnificative, făcute în afara canalelor obișnuite) evidențiază acest lucru. Prețul citat pentru obligațiunile austriece la 19 decembrie era cu 23% mai mic decât nivelul de dinaintea crizei, la 22 iulie. Pentru rentele franceze diferența era de 13%, pentru obligațiunile britanice și cele rusești (surprinzător), doar 9%. Totuși, acesta nu era decât sfârșitul începutului. Pe parcursul războiului, noi emisii substanțiale de obligațiuni, ca și emiteri monetare prin scontarea certificatelor de trezorerie au dus – exact așa cum prezisese expertii – la creșteri susținute în ceea ce privește randamentele tuturor obligațiunilor combatanților. Aceste variații ar fi fost mult mai mari dacă n-ar fi existat diferitele controale impuse piețelor de capital ale țărilor beligerante, ceea ce-i împiedica pe investitori să-și reducă expunerea la obligațiunile antebelice ale marilor puteri și îngreuna intervențiile sistematice ale băncilor centrale pentru a menține prețul obligațiunilor. Chiar și așa, acestea erau substanțiale. De la punctul maxim la cel minim, prețurile obligațiunilor britanice au scăzut cu 44% între 1914 și 1920. Cifrele rentelor franțuzești erau similare (o scădere de 40% a prețului). În plus, Anglia și Franța erau două mari puteri care ieșiseră victorioase din război. Celelalte trei au fost înfrânte și au trecut prin revoluții. Guvernul bolșevic s-a declarat în incapacitate de plată a datoriei rusești, în timp ce guvernele postrevoluționare din Germania și Austria și-au redus drastic datoriile reale prin hiperinflație. Tuturor, cu excepția deținătorilor de obligațiuni britanice, care puteau, pe bună dreptate, să spere că guvernul lor le va restitui valoarea investițiilor la sfârșitul războiului (așa cum se întâmplase după toate campaniile militare ale Regatului Unit, începând cu domnia lui George I), aceste rezultate erau chiar mai groaznice decât ceea ce anticipaseră comentatorii cei mai pesimiști înainte de război. Impactul războiului asupra familiei Rothschild a fost devastator. Numai în 1914, pierderile lor – aproape 1,5 milioane de lire – erau cele mai mari din istoria firmei. Între 1913 și 1918, capitalul partenerilor londonezi s-a redus cu mai mult de jumătate. Faptul că piețele financiare par să nu fi luat în considerație un astfel de scenariu până în ultimele zile ale lui iunie

1914 ne spune cu siguranță ceva important despre originile Primului Război Mondial. Impresia este că City-ul a priceput „însemnătatea războiului“ doar la 31 iulie, „într-o străfulgerare“, după spusele celor de la *The Economist*.

Același lucru se petrecea și pe Wall Street – *New York Times* vorbea de o „conflagrație“ – deși criza a îmbrăcat o altă formă. Acolo se simțea dorința europenilor aflați la ananghie de a lichida ceea ce posedau din titlurile de valoare ale căilor ferate americane (20% aflându-se pe mâna investitorilor străini), care amenința să dezlănțuie o criză financiară chiar mai severă decât ultima mare „panică“ din 1907. Este interesant că toată vara lui 1914 avuseseră loc exporturi semnificative de aur din New York, aparent cauzate de eforturile rusești de a acumula rezerve în Sankt Petersburg. Dar retragerile au atins vârful maxim după aflarea știrii despre ultimatumul austriac adresat Serbiei. Valoarea lirei sterline a urcat mult față de dolar, pe măsură ce investitorii căutau cu disperare să transfere fonduri înapoi în Europa; aceia care, în mod normal, s-ar fi lansat în operațiuni speculative, pentru a exploata această slăbiciune a dolarului, au fost împiedicați de creșterea exponențială a primelor de asigurare pentru transporturile de aur. Normal, vânzările europene au lăsat urme asupra prețurilor de la bursele americane, care au scăzut cu 3,5% la știrea declarației de război a Austriei, cinci zile mai târziu. Ca și la Londra – și chiar în aceeași zi – s-a luat decizia, cu încurajări puternice din partea Secretarului Trezoreriei, William McAdoo, de a închide Bursa de Valori. Este adevărat că niște cotări neoficiale de pe bursa în aer liber New Street indică posibilitatea ca piața să nu se fi prăbușit complet (la sfârșitul lui octombrie scăzuse cu alte 9 procente). Dar acest lucru se întâmpla doar din cauză că piața neoficială era prea mică pentru a le permite europenilor să vândă tot ceea ce-și doreau, și deoarece McAdoo încerca în același timp să introducă fluxuri monetare de urgență în sistemul bancar american, pentru a evita situația în care municipalitatea newyorkeză ar fi intrat în incapacitate de plată a datoriei sale externe considerabile și pentru a încuraja, prin crearea unui Birou pentru Asigurări a Riscurilor de Război, transportul exporturilor americane în Europa, făcând astfel ca aurul să se întoarcă peste Atlantic. În absența acestor măsuri de urgență, Wall Street ar fi fost,

cu siguranță, martora unui val de falimente bancare chiar mai mare decât se văzuse cu 7 ani mai devreme.

De ce au fost piețele financiare luate prin surprindere? Oare investitori din perioada premergătoare războiului au subestimat pur și simplu impactul potențial al unui război asupra propriilor portofolii de obligațiuni, pe măsură ce se estompa amintirea ultimului conflict militar al marilor puteri? Desigur, o posibilitate este aceea că oamenii de afaceri au fost primele victime ale ceea ce a ajuns să fie cunoscut drept iluzia unui război scurt. Citiseră lucrările lui Ivan Bloch și Norman Angell, potrivit cărora cheltuielile fără precedent ale unui război major făceau un astfel de război, dacă nu imposibil, cel puțin scurt. La 1 noiembrie 1914, ministrul de finanțe francez, Ribot, afirma că războiul avea să se încheie până în iulie 1915, opinie împărtășită și de statisticianul britanic Edgar Crammond. Aproape la fel de optimist, merită adăugat, era mult mai istețul John Maynard Keynes, care, la 10 august 1914, îi mărturisea emoționat lui Beatrice Webb că

era foarte sigur că războiul nu putea dura mai mult de un an [...] Lumea, explica el, era enorm de bogată, dar bogăția sa era, din fericire, de un tip ce nu putea fi rapid utilizat în scopuri militare: era sub forma utilajelor menite să creeze lucruri care erau nefolositoare în purtarea unui război. Când toată bogăția disponibilă avea să se termine – ceea ce credea că ar fi durat cam un an – Puterile trebuiau să facă pace.

Totuși, optimismul imatur al tânărului specialist nu era prea larg împărtășit în City – ceea ce poate ne ajută să înțelegem de ce a intrat într-o dispută atât de aprinsă cu bancherii când a venit de la Cambridge să-și ofere serviciile Trezoreriei pe perioada războiului. Familia Rothschild a înțeles foarte bine dimensiunile crizei cu care aveau de-a face. „Rezultatul unui război [...] este îndoielnic“, remarcă lordul Rothschild la 31 iulie, „dar, oricare ar fi rezultatul, sacrificiile și nenorocirile ce-l însoțesc sunt uluitoare și nenumărate. În acest caz, calamitatea ar fi mai mare decât orice am văzut ori cunoscut până acum“. La 1 august, editorii de la *The Economist* anticipau cu îngrijorare „un mare război de o magnitudine fără precedent, implicând pierderi de vieți și distrugerea a tot ce asociem cu civilizația modernă, într-o măsură prea mare pentru a putea fi calculată, și prevestind orori atât de

șocante, încât imaginația se sfiește să le închipuie“. Nu există dovezi că City-ul se aștepta ca totul să fie „gata până la Crăciun“.

Se poate ca unii factori economici tehnici să fi fost în spatele declinului volatilității și primelor de risc de dinaintea războiului. Poate că, pe măsură ce tot mai multe țări au adoptat standardul aurului, investitorii au încetat să se teamă de crizele monetare internaționale, deși nu există probe convingătoare în acest sens. Poate că integrarea financiară globală reducea riscul financiar prin lărgirea pieței internaționale de capital, deși efectul ar fi putut la fel de bine să fie de mărire a riscului contagiunii financiare. Poate că situațiile economico-financiare ale celor mai multe țări înainte de război se îmbunătățeau cu adevărat, deși investitorii ar fi anticipat totuși deficite mari în eventualitatea unui război. Pe de altă parte, este posibil ca lichiditatea generată de extinderea piețelor naționale de capital să-i fi liniștit pe investitori. Multe noi instituții de economisire fuseseră create peste tot în lumea dezvoltată, spre sfârșitul secolului al XIX-lea, iar acestea le-au permis pentru prima dată micilor deținători de economii să aibă acces indirect la piața de obligațiuni. „Înclinația spre produsele domestice“, în cazul unor astfel de instituții (fiind adesea, ca și în Anglia, susținute prin legi), a avut, fără îndoială, efectul de a diminua randamentul obligațiunilor domestice și de a reduce volatilitatea pieței. Totuși, nu putem exclude posibilitatea ca investitorii să considere cu adevărat izbucnirea unui război european major ca pe o eventualitate destul de improbabilă în cea mai mare parte a perioadei post-1880 – și chiar până în ultima săptămână a lui iulie 1914.

Deci, chiar și celor sofisticați financiar, Primul Război Mondial le-a apărut ca o adevărată surpriză. Ca și oamenii care trăiesc pe o falie, investitorii știau că un cutremur se poate produce și au înțeles cât de grave puteau fi consecințele, dar momentul petrecerii acestuia rămânea imposibil de prezis și, prin aceasta, dincolo de zona de evaluare normală a riscurilor. Cu cât trecea mai mult timp de la ultimul mare cutremur, cu atât mai puțini oameni se gândeau la următorul. Dacă această opinie este corectă, atunci mare parte a istoriografiei tradiționale care s-a ocupat de originile războiului a supradeterminat pur și simplu evenimentul. Departate de a fi „un lung drum spre catastrofă“, n-a fost decât o scurtă alunecare. O astfel de concluzie nu vine

în sprijinul celor care încă mai privesc războiul ca pe o consecință inevitabilă a rivalităților adânc înrădăcinate dintre marile puteri – un cataclism predestinat. Dar cu siguranță se acordă cu ideea că izbucnirea războiului a fost o eroare politică evitabilă.

### SFÂRȘITUL PERIOADEI DE *PAX BRITANNICA*

De ce ar fi fost războiul dintre 1914–1918 o surpriză? Un răspuns este acela că oamenii aveau mai multă încredere decât s-ar fi justificat în *pax Britannica* post-victoriană, în abilitatea celui mai mare imperiu al lumii de a limita ramificațiile globale ale unei crize continentale. Acum știm, privind înapoi, că Imperiul Britanic era, în multe aspecte, întins peste limite. Și unii contemporani suspectau acest lucru. Și totuși, este posibil ca persistența dominației navale britanice să-i fi încurajat pe investitori să subestimeze vulnerabilitățile Imperiului. *Pax Britannica* le părea foarte reală investitorilor; de aceea, ei erau dispuși să le acorde împrumuturi unor piețe emergente de sub domnia britanică, cu rate care erau doar un pic mai mari decât cele ale obligațiunilor din metropolă. În orice caz, pacea nu ținea doar de forța militară sau puterea financiară a Marii Britanii. Se baza, de asemenea, pe succesul diplomației marilor puteri. Concepte ca balanța de putere și concertul european au fost, în mare măsură, discreditate de război; în fapt, internaționaliștii americani credeau cu tărie că războiul fusese cauzat de un sistem deficitar al diplomației secrete. Totuși, instituțiile internaționale care au dat greș în iulie 1914 făcuseră o treabă destul de bună în evitarea unui război major între marile puteri pe parcursul secolului precedent.

Scrind în 1833, istoricul german Leopold von Ranke abordase o poziție optimistă față de secolul în desfășurare. Pesimiștii, spunea el, ar putea crede că „epoca noastră posedă doar tendința, presiunea, spre dizolvare. Semnificația sa pare să se găsească în dezmembrarea unor instituții unificatoare, de legătură, care au persistat din Evul Mediu“. Conservatorii ar putea fi îngrijorați de „înclinația irezistibilă spre dezvoltarea marilor idei și instituții democratice, care, în mod necesar,



provoacă marile schimbări la care suntem martori“. Ranke era de altă părere:

[...] departe de a se mulțumi doar cu negări, secolul nostru a produs rezultate extrem de pozitive. A încheiat o măreață eliberare, nu în sensul unei dizolvări, ci într-un sens constructiv, unificator. Nu numai că a creat, în primul rând, marile puteri; a reînnoit principiul tuturor statelor, religiilor și dreptului; și a revitalizat principiul fiecărui stat individual. Tocmai în aceasta rezidă specificul epocii noastre [...] [În cazul statelor și națiunilor] uniunea tuturor depinde de independența fiecăruia [...] O dominație pozitivă decisivă a unuia asupra celorlalți ar duce la ruina acestora din urmă. O contopire a tuturor ar distruge esența fiecăruia. Adevărata armonie va răsări din dezvoltarea separată și independentă.

Ranke avea încredere în capacitatea marilor puteri de a realiza un echilibru între ele și, astfel, de a evita dominația unei puteri continentale asupra tuturor celorlalte, așa cum aproape că reușise Napoleon. Încrederea sa nu era deplasată. Între 1814 și 1907 au avut loc șapte congrese (ale suveranilor și premierilor) și 19 conferințe (ale miniștrilor de externe), la care principalele chestiuni diplomatice au fost discutate și, în mare parte, rezolvate. Deși nu beneficiau de toate anexele instituționale ale ordinii internaționale din vremurile noastre, aceste summituri regulate nu exercitau de fapt un rol atât de diferit de acela jucat astăzi de membrii permanenți ai Consiliului de Securitate al Națiunilor Unite. Tratatetele pe care le semnau și înțelegerile pe care le stabileau nu au împiedicat războiul, dar l-au limitat astfel încât nicio criză europeană, în cei 100 de ani dintre Congresul de la Viena și asasinatul de la Sarajevo, n-a degenerat într-un conflict la scară mare, implicând toate marile puteri. Și aceasta nu era o realizare mărunță.

Desigur, acei ani dintre 1815 și 1914 nu au fost cu adevărat ani de pace; imperiile europene au purtat o multitudine de războaie pentru a-și impune autoritatea în Asia, America și Africa. Cu toate acestea, Europa a avut parte de relativ puține războaie. Conform unei estimări, au avut loc doar 21 de conflicte militare majore în întreaga perioadă dintre Războaiele Napoleonice și Primul Război Mondial, și aproape toate au fost remarcabile prin extinderea geografică limitată, durata scurtă și numărul mic de victime. Secolul al XIX-lea se

compară favorabil cu cele trei secole precedente și cu cel care i-a urmat. O definiție mai cuprinzătoare a războiului, pentru a include conflictele coloniale, n-ar face altceva decât să arate că majoritatea războaielor au avut loc în afara Europei. Dintr-un eșantion de 270 de războaie din perioada 1789–1917, mai puțin de o treime s-au desfășurat în Europa. Dintre acestea, doar 28 au fost între state-națiune, în opoziție cu războaiele de independență națională (28) și războaiele civile (19). Dintr-un total de 184 de războaie, dintr-un alt set de date care contorizează numai conflictele care au cauzat anual peste 1 000 de morți pe câmpul de luptă, doar 52 s-au petrecut în Europa. Secolul al XIX-lea nu a fost chiar epoca de aur a păcii, așa cum i se părea retrospectiv generației de la 1914. Dar nu a fost scena acelui tip de război care întorsese pe dos Europa între 1792 și 1815.

Nici militarismul, în ciuda a tot ce s-a scris pe această temă, nu a fost extrem de pronunțat în privința sumelor cheltuite de marile puteri pe forțele lor armate, sau a numărului de oameni mobilizați. Între 1870 și 1913, doar Rusia a cheltuit în medie mai mult de 4% din produsul național net pe apărare; Anglia, Germania și Austria au cheltuit toate un pic peste 3%. În aceeași perioadă, doar Franța și Germania foloseau în medie mai mult de 1% din populație în trupele lor armate, respectiv, 1,5% și 1,1%. Europa lasă impresia unei tabere înarmate, anticipând nerăbdător mobilizarea, numai la o privire retrospectivă.

## CASA DE SAXA-COBURG

Un alt motiv de automulțumire în vara lui 1914 era extraordinara integrare a elitei conducătoare a Europei. Arhiducele Franz Ferdinand era, desigur, un membru al dinastiei de Habsburg. Dar făcea, de asemenea, parte din elita întrețesută genealogic a dinastiilor regale predominant germane, care furnizaseră majoritatea suveranilor europeni încă din secolul al XVII-lea.

Între 1815 și 1917, în afară de Elveția, Franța (după apariția Republicii a Treia) și un număr mic de orașe-stat, aproape toate statele Europei erau imperii, regate, principate sau mari ducate. În toate, poziția de șef de stat era ereditară, nu electivă. Între despotismul mai

mult sau mai puțin luminat, din Rusia, și monarhia liberală a Norvegiei exista o varietate năucitoare de forme constituționale. Totuși, niciuna dintre acestea nu-l priva de putere pe suveranul ereditar și nici nu eliminase acea instituție crucială a guvernării, curtea regală. În plus, chiar separat de puterile politice interne – care rămâneau mari în termeni de patronaj, chiar dacă erau limitate la alte capitole – împărații, regii, reginele, prinții și marii duci aveau un rol distinctiv în sfera relațiilor interstatale. În ciuda industrializării și a tuturor celorlalte fenomene ale modernizării, politica dinastică mai conta încă. Se purtau războaie de succesiune în ducatele Schleswig și Holstein, și pentru tronul Spaniei – ca să dăm doar două exemple – nu doar pentru că le furnizau unor oameni de stat ingenioși niște pretexte convenabile pentru construirea națiunilor. Când se analizează cea mai importantă dinastie a secolului al XIX-lea, dinastia Saxa-Coburg, se constată imediat că multe aspecte ale acestei presupuse epoci moderne țineau mai curând de începuturile modernității.

Ascensiunea Casei de Saxa-Coburg poate fi datată de la Războaiele Napoleonice și poate fi urmărită în jurnalele Augustei, a doua soție și, din 1806, văduva lui Franz Frederick, Ducele de Coburg. Coburg era unul dintre acele state germane mărunte, amenințate cu dispariția când Napoleon a devastat Sfântul Imperiu Roman și a format Confederația Rinului; dar fiii Augustei au reușit să păstreze cu grijă echilibrul relațiilor cu Franța și Rusia, și au fost recompensați corespunzător când, sub presiune rusească, ducatul i-a fost redat fiului celui mai mare, Ernest, în 1807. Copiii Augustei s-au căsătorit bine. Cu excepția unei fiice, toți fie s-au căsătorit în familii regale, fie au dobândit statutul regal prin drepturi proprii, ori le-au asigurat acest lucru copiilor lor. O fiică s-a căsătorit cu fratele lui Alexandru I al Rusiei; o alta cu regele Württemberg-ului; o a treia s-a căsătorit cu Ducele de Kent al Marii Britanii, un frate de-al lui George al IV-lea. Dar fiul mezin al Augustei, Leopold, a fost adevăratul fondator al dinastiei Saxa-Coburg. Leopold a suferit o mică întârziere a planurilor când prima sa soție, prințesa Charlotte, fiica lui George al IV-lea al Angliei, a murit la naștere, în noiembrie 1817, la doar 18 luni de la căsătorie. Dar situația sa s-a schimbat când, după ce se amuzase cu gândul de a accepta tronul Greciei, a devenit regele belgienilor în 1831.

Așa cum nota *The Times* în 1863, istoria familiei Saxa-Coburg arăta cum „un succes atrage după sine altul în viața princiară“. Ei fuseseră

capabili să avanseze în Europa până într-o poziție aproape dincolo de visele ambiției germane. S-au răspândit peste tot și au acoperit pământul cu rasa lor. Au creat o nouă casă regală în Anglia. Regina este fiica unei surori a lui Leopold; copiii ei sunt copiii nepotului lui Leopold. Familia Coburg domnește în Portugalia; sunt legați de regalitate prin decăzuta casă de Orleans, și înrudiți, mai mult sau mai puțin îndeaproape, cu principalele familii ale propriei țări. Însuși prințul Leopold a ocărmit unul dintre cele mai importante state mici din Europa, iar cel mai vârstnic fiu al său este căsătorit cu Arhiducesa Casei Imperiale a Austriei.

În plus, toți în afară de unul dintre cei nouă copii ai Victoriei și ai lui Albert s-au căsătorit cu membri ai unor familii regale. Printre ginerii Reginei Victoria se numărau Frederick al Prusiei, pentru scurt timp rege al Prusiei și împărat al Germaniei, prințul Christian de Schleswig-Holstein și Henry de Battenberg, al cărui frate Alexander a devenit prinț al Bulgariei; printre nurorile sale se numărau prințesa Alexandra a Danemarcei și prințesa Marie, fiica țarului Alexandru al II-lea și sora țarului Alexandru al III-lea. Pe lângă George al V-lea, nepoți ai Victoriei mai erau și: Sophie, care s-a căsătorit cu Constantin, regele Greciei; Kaizerul Wilhelm al II-lea al Germaniei; prințul Heinrich al Prusiei; Elizabeth, care s-a căsătorit cu Serghei, fratele țarului Alexandru al III-lea al Rusiei; Alexandra, care s-a căsătorit cu țarul Nicolae al II-lea al Rusiei; Maria, care s-a căsătorit cu Ferdinand I al României; Margaret, care s-a căsătorit cu Gustav Adolf al VI-lea al Suediei; Victoria Eugenie, care s-a căsătorit cu Alfonso al XIII-lea al Spaniei; și Maud, care s-a căsătorit cu Carl al Danemarcei, mai târziu Haakon al VII-lea al Norvegiei. La vremea când viitorul Nicolae al II-lea a vizitat pentru prima oară Anglia, în 1893, reuniunea de familie ajunsese să semene cu un summit internațional.

Am oprit la Charing Cross. Acolo am fost întâmpinați de: Unchiul Bertie [viitorul Edward al VII-lea], Mătușa Alix [Alexandra a Danemarcei], Georgie [viitorul George al V-lea], Louise, Victoria și Maud [...]

Două ore mai târziu au sosit Apapa [Christian al IX-lea al Danemarcei], Amama și Unchiul Valdemar [Prinț al Danemarcei]. Este minunat ca așa de mulți membri ai familiei noastre să se adune la un loc [...]

La 4.30 m-am dus să o văd pe Mătușa Marie [soția lui Alfred, Ducele de Saxa-Coburg], la Clarence House, și am servit ceaiul în grădină împreună cu ea, Unchiul Alfred și Ducky [fiica lor, Victoria Melita].

Când aceasta din urmă s-a căsătorit cu Ernst Ludwig, moștenitorul Marelui Ducat de Hesse-Darmstadt, printre oaspeți s-au numărat un împărat și o împărăteasă, o regină, un viitor rege cu regina sa, șapte prinți, zece prințese, doi duci, două ducese și o marchiză. Erau toți înrudiți. În 1901, anul morții reginei Victoria, membrii grupului său extins de rude ocupau tronurile nu numai în Marea Britanie și Irlanda, ci, de asemenea, și în Austro-Ungaria, Rusia, Danemarca, Spania, Portugalia, Germania, Belgia, Grecia, România, Bulgaria, Suedia și Norvegia.

În vreme ce tot mai mulți oameni de rând își făceau griji cu privire la miscegenaj, elita regală a Europei trebuia să se îngrijească de opusul acesteia – pericolele endogamiei. În 1869, regina Victoria afirmase că era de preferat să „se facă o infuzie de sânge nou și sănătos [în familia regală], deoarece toți prinții din străinătate sunt înrudiți între ei; și în vreme ce eu continui aceste Alianțe Externe cu alți membri ai familiei, sunt singură că sângele nou va întări tronul atât moral, cât și fizic“. „Dacă n-ar fi sângele proaspăt introdus ocazional“, scrisese ea în apărarea proiectatului mariaj al unei alte strănepoate – Victoria Moretta – cu Alexander de Battenberg, în 1885, „rasele ar degenera fizic și moral“. Toate acestea erau cum nu se poate mai adevărate: endogamia sistematică avea autentice dezavantaje medicale. Boala îngroșării sângelui, hemofilia, era răspândită în arborele genealogic al familiei regale, având consecințe tragice pe linie masculină (deoarece se transmite în cromozomii X). Existau cel puțin nouă bolnavi printre descendenții Victoriei: al optulea fiu al său, Leopold, duce de Albany, nepotul său, Friedrich Wilhelm de Hesse, Leopold, fiul fiicei sale Beatrice, Valdemar și Henry, fiii strănepoatei sale Irene, Aleksei, fiul strănepoatei sale Alexandra, Rupert, fiul strănepoatei sale Alice, și Alfonso și Gonzalo, fiii strănepoatei sale Victoria Eugenie. Și porfiriea era transmisă pe linia regală, de la George al III-lea la Vicky, fiica cea mai mare a Victoriei, și Charlotte, sora Kaizerului Wilhelm al II-lea.

Și totuși, beneficiile consangvinității regale păreau evidente; ce remediu mai bun pentru tendințele fracționare ale naționalismului din secolul al XIX-lea putea fi imaginat decât căsătoriile sistematice între suveranii continentului? La 1892, regina Victoria a acceptat cu în-cântare recomandarea convenabilă a lui Sir William Jenner, care a asigurat-o că „nu exista niciun pericol și nicio obiecție, deoarece ei [Victoria Melita și Ernst Ludwig] sunt așa de puternici și sănătoși, și la fel și Mătușa Marie. El spunea că, dacă relațiile sunt puternice, căsătoriile vor duce doar la putere și sănătate mai mari“. Doi ani mai târziu, era mulțumită să i se spună „Buni“ de către viitorul țar Nicolae al II-lea, după logodna acestuia cu încă una dintre strănepoatele sale. Când s-a născut strănepotul său, viitorul Edward al VIII-lea, două luni mai târziu, Victoria a insistat să fie botezat Albert, ca pentru a parafa reușita familiei:

Aceasta va fi *linia Coburg*, așa cum au fost Plantagenet, Tudor (pentru Owen Tudor), Stewart și Brunswick pentru George I – el fiind strănepotul lui James I, și aceasta ar fi *Dinastia Coburg* – păstrând linia Brunswick și *toate* celelalte, precedente, alăturându-i-se.

Cheia înțelegerii familiilor regale europene este astfel faptul că erau autentic europene; identitatea națională convențională era fundamental incompatibilă cu o monarhie esențialmente multinațională. Regina Victoria, de exemplu, se gândea întotdeauna la familia sa ca la „draga noastră familie Coburg“ și considera Saxa-Coburg ca fiind numele de familie corespunzător al familiei regale. Îi plăcea ca odraslele sale să vorbească germana la fel de bine ca engleza, căci „inima și simpatiile“ sale erau, cu propriile cuvinte, „toate germane“. De exemplu, era ceva tipic pentru ea să germanizeze numele fiicei sale Helena în Lenchen. „Elementul german, a declarat ea odată, este unul pe care vreau să-l prețuiesc și să-l perpetuez în familia noastră.“ „Inima mea, i-a spus ea lui Leopold al Belgiei, în 1863, este atât de germană.“ Totuși, putea la fel de ușor să se prezinte ca întruchiparea Angliei, Scoției – chiar Indiei. Aproape în același fel, țarul Nicolae al II-lea îi scria invariabil în engleză soției sale născute în Germania, așa cum făcea și în multe scrisori de afecțiune trimise Kaizerului german.

Regina Belgiei vorbea fluent maghiara, deoarece era o arhiducesă austriacă; tatăl soțului ei era neamț, mama sa – franțuzoaică. În parte ca o consecință a acestui cosmopolitism, regalitatea europeană era literalmente o clasă de sine stătătoare. În ciuda faptului că erau răspândite pe întregul continent, diversele ramuri ale familiei erau apropiate prin intermediul corespondenței și al întâlnirilor frecvente. Vizitele de stat erau o parte integrantă a diplomației secolului al XIX-lea. Dar în spatele formalităților, acestea erau adevărate reuniuni de familie. Membrii familiei regale extinse chiar își știau unii altora porecele. Prințul George de Battenberg era „Georgie Bat” în scrisorile lui Nicolae al II-lea către soția sa, în timp ce ea se referea invariabil la regele Greciei folosind „Georgie Grecul”. Pentru regina Victoria, prințul Alexandru al Bulgariei era întotdeauna „dragul de Sandro”.

Sistemul putea fi păstrat doar dacă membrii diverselor dinastii continuau să se căsătorească între ei; căsătoria chiar și cu cel mai înalt aristocrat non-regal ar fi întrerupt cercul magic, deoarece familiile aristocrate aparțineau în mod vădit unei elite naționale sau alteia. Când Loise, fiica reginei Victoria, s-a căsătorit cu unul dintre fiii ducelui de Argyll, alegerea a părut atât de neobișnuită, încât adecvarea sa constituțională a trebuit să fie apărută de Regină. Dar aceasta a tras linia când ginerele său Ludwig de Hesse-Darmstadt a luat în considerare un mariaj cu „o lady divorțată, din Rusia”, după moartea primei sale soții, Alice, fiica Victoriei. Rădăcina ranchiunei lui Alexandru al III-lea față de Alexander de Battenberg – și unul dintre motivele pentru care l-a forțat să abdice de pe tronul Bulgariei – a fost faptul că familia Battenberg era rezultatul unei căsătorii morganatice (non-regal). Când arhiducele Franz Ferdinand și-a sfidat unchiul, împăratul Franz Josef, căsătorindu-se cu Sophie, contesă Chotek, nu a fost niciodată iertat cu adevărat la Curte. Într-adevăr, bătrânul împărat a considerat asasinarea cuplului la Sarajevo ca pe o retribuție divină din cauza acestei greșeli; doliul la curtea de la Viena aproape că a fost doar superficial. În 1907, pentru motive asemănătoare, Kaizerul Wilhelm al II-lea a interzis efectiv ceea ce ar fi fost un mariaj morganatic între prințul Federick Wilhelm de Prusia și Paula, contesă von Lehndorff. Căsătoria cu membri ai familiilor regale era o regulă, iar

excepții se făceau doar în cazuri *in extremis*, când singura alternativă era celibatul pe viață.

Rezultatul a fost o extraordinară încurcătură genealogică. Pentru a da numai un exemplu, pe care Victoria îl nota cu bucurie evidentă, Regina Maria Christina a Spaniei era „fiica răposatului arhiduce Frederick și al arhiducesei Elisabeth, sora mai mare a Mariei de Belgia. Bunicul său era apreciatul arhiduce Charles, a cărui soție era o prințesă de Nassau, și ea este verișoară de gradul doi cu Helen, de asemenea, verișoară de gradul doi cu Lily, din partea mamei“. Christopher, prințul Greciei, avea un arbore genealogic la fel de întortocheat: „Tatăl meu a fost regele George I al Greciei, născut prinț William al Danemarcei, fratele reginei Alexandra a Angliei [...] Mama mea a fost Marea Ducesă Olga a Rusiei, fiica Marelui Duce Constantin și strănepoata țarului Nicolae I“. Nu era surprinzător că această elită multinațională înrudită stârnea animozități în anumite cercuri. În urma aventurii nefericite din Bulgaria, a lui Alexander de Battenberg, Herbert von Bismarck – fiul adversarului cel mai redutabil al familiei Saxa-Coburg – s-a plâns pe jumătate în glumă, pe jumătate în serios: „În rândul familiei regale engleze și al rudelor mai apropiate există un fel de venerare a principiului familiei nediluate, iar regina Victoria este privită ca un fel de șef absolut al tuturor ramurilor clanului Coburg. Asta apare în codicile care sunt arătate rudelor obediente de departe“. Ceea ce i-a făcut pe membrii dinastiei Saxa-Coburg să reușească așa de bine și ceea ce îi irita atât de mult pe cei doi Bismarck era faptul că erau, în linii mari, liberali în înclinațiile lor sociale și politice (ceea ce îi deosebea de altă dinastie germană asociată cu Anglia, una care avea să sufere din cauza familiei Bismarck, dinastia de Hanovra). Polemistul francez care i-a comparat pe cei din familia Saxa-Coburg cu familia Rothschild, în anii 1840, a fost mai aproape de adevăr decât și-a închipuit, pentru că aceste două dinastii din sudul Germaniei aveau între ele o relație aproape simbiotică. Descurajat de influența fiicei reginei Victoria și a soțului acesteia, nefericitul Frederick al III-lea, Bismarck a făcut tot posibilul pentru a înrăutăți relațiile dintre fiul lor și așa-numita „cabală Coburg“.

Totuși, ar fi o greșeală să vedem în această ruptură un indiciu al războiului din 1914–1918. Sigur, Wilhelm al II-lea era ambivalent cu



privire la rudele sale englezești. De exemplu, a refuzat să-l vadă pe prințul de Wales când erau amândoi la Viena, în 1889, pentru că auze că acesta ceruse retrocedarea Alsaciei și Lorenei către Franța. Când s-a dovedit că interpretase greșit, Kaizerul a refuzat să-și ceară scuze. Așa cum a explicat prințul Christian al Danemarcei, „Kaizerul este încă prea nou în funcție pentru a se simți sigur pe sine și a putea proceda corect; prin urmare, îi este mereu teamă că își va compromite demnitatea și este extraordinar de sensibil ca nu cumva rudele mai vârstnice să-l trateze ca pe «Nepotul» și nu «Kaizerul»“. Totuși, doar cu trecerea timpului asemenea mici supărări au luat forma unor indicii de război (nu în ultimul rând în mintea ușor permeabilă a Kaizerului). În anii de dinaintea lui 1914, făcuse de fapt eforturi sincere de a îmbunătăți relațiile cu Rusia, statul cel mai temut de planificatorii militari și diplomați. Îl încurajase pe țar să adopte o poziție dură cu privire la Manciuria, promițând sprijin german în cazul unui război. În 1904, a fost rugat să devină nașul fiului țarului, o cerere pe care a primit-o cu entuziasm. De asemenea, în 1909, când i-a trimis cadoul de Paște țarului, a avut grijă să indice că era un „semn al dragostei nediminuate și al prieteniei [...] un simbol al relației dintre noi“.

Ceea ce a devenit brusc limpede în criza acelei veri a fost faptul că nici Kaizerul, nici rudele sale din familia Saxa-Coburg nu aveau puterea de a trece peste deciziile profesioniștilor militari și politici dacă aceștia erau hotărâți să meargă la război. Aceasta era realitatea monarhiei constituționale: legăturile familiale dinastice nu mai puteau transcende imperativele unui război între popoare întregi înarmate. Totuși, nimeni nu putea fi complet sigur de aceasta până când nu se trecea peste voința monarhilor. Până atunci, mai rămânea posibilitatea unei forme de compromis regal. Ambasadorul britanic la Sankt Petersburg voia să știe dacă ar „fi posibil, ca o ultimă resursă a împăratului Nicolae, să adreseze [un] apel personal împăratului Austriei, pentru a restricționa acțiunea Austriei la anumite limite pe care Rusia le-ar putea accepta“. Nemții l-au trimis pe fratele Kaizerului, prințul Heinrich, la Londra, pentru a vedea dacă George al V-lea putea fi convins să rămână neutru. Monarhii înșiși se comportau de parcă era în puterea lor să oprească războiul. „Am vorbit cu Nicky, își amintea Olga, sora țarului, iar el mi-a replicat că Willy e un plictisitor și un

exhibiționist, dar n-ar porni niciodată un război.“ Atât „Willy“, cât și „Nicky“ au făcut eforturi pentru a limita extinderea conflictului, Kaiserul insistând pe lângă austrieci să „se oprească la Belgrad“, iar țarul, prin amânarea mobilizării generale rusești. Într-adevăr, cei doi monarhi au continuat să caute un compromis chiar și după ce ostilitățile izbucniseră, așa cum ambasadorul britanic la Berlin, Sir William Goshen, admitea oarecum reticent:

Desigur, o mare parte [a pledoariei germane] e adevărată; și anume, că, la sfârșit, Germania (inclusiv împăratul) a încercat într-adevăr să-i convingă la Viena să continue discuțiile și să accepte propunerile lui Sir E[dward] Grey [...] Că împăratul și restul au făcut demersuri la Viena este cu siguranță adevărat – iar teoria germană, ca s-o spunem pe scurt, este că, în timp ce Împăratul, la cererea Țarului, lucra la Viena – Rusia s-a mobilizat – sau mai degrabă a ordonat mobilizarea [...] Ultimele lucruri pe care l-am auzit este că Rusia a informat Guvernul Imperial că Țarul nu fusese informat că Împăratul lucra la Viena – și le-au mai trebuit încă trei ore ca să analizeze cererea germană. Cu siguranță, până la momentul scrierii acestor rânduri, niciun ordin de mobilizare nu fusese remis de Împărat [...] Jagow [ministrul german de externe] mi-a povestit că Împăratul era îngrozitor de demoralizat și a spus că i-a fost distrusă reputația de „Împărat al Păcii“.

„Atât tu, cât și eu am făcut tot ce ne stă în putință pentru a preveni războiul, i-a scris George al V-lea lui Nicolae al II-lea la 31 iulie, dar din păcate nu am avut câștig de cauză, și acest groaznic război de care ne-am temut toți atât de mulți ani a venit asupra noastră.“ Acest „noi“ pe care-l avea în minte era, desigur, acel grup paneuropean înrudit, căruia îi aparțineau aproape toți monarhii și care păruse un zid defensiv împotriva războiului. Acum, se lamenta Marie de Battenberg, zilele cosmopolitismului se încheiaseră. Din acel moment

Țarina Rusiei [deși de obârșie germană] era rusoaică, la fel cum și regina Belgiei, născută prințesă de Bavaria, este belgiancă; iar ducesa Marie de Saxa-Coburg-Gotha, nemțoaică, deși s-a născut rusoaică și a devenit, prin căsătorie, prințesă englezoaică. Și ducesa de Albany, deși născută prințesă de Waldeck, este englezoaică, iar fiul său, prinț englez, moștenind ducatul de Saxa-Coburg, a devenit neamț și a rămas așa pe

timpul războiului. Adesea m-am gândit în acele timpuri dureroase: Ce ușor vă e vouă să vorbiți, ferice popor german, al cărui sânge rămâne neamestecat cu cel al străinilor!

Ducele de Saxa-Coburg la care făcea aluzie era Charles Edward, unul din legiunile de strănepoți ai reginei Victoria. Deși educat în Anglia, a moștenit ducatul în 1900 și și-a petrecut mare parte din război în uniformă nemțească, chiar dacă (la cererea sa) pe Frontul de Est. În semn de respect față de sentimentul populației pe timp de război, dinastiei Coburg i-a fost schimbat numele în „Windsor“, în 1917, iar familia Battenberg a devenit Mountbatten. Cutremurul european a zguduit toate categoriile sociale, dar pe niciuna mai puternic decât pe elita regală cosmopolită a continentului. Departe de a-l fi cauzat, cum se mai afirmă uneori, aceasta nu a avut nicio putere să-l prevină.

## RĂZBOIUL GENERALILOR

Devreme, în dimineața zilei de 30 iulie 1914, ambasadorul german la Sankt Petersburg a trimis o telegramă la Berlin, redând o conversație lungă pe care tocmai o avusese cu ministrul de externe rus, S.D. Sazonov. Esențialul acesteia era că mobilizarea militară rusă întru apărarea Serbiei „nu mai putea fi oprită“, în ciuda „pericolului unei conflagrații europene“. Potrivit lui Sazonov, guvernul austriac ceruse lucruri inacceptabile guvernului sârb în urma asasinatului. (Austriecii insistaseră ca oficialii lor să ia parte la ancheta sârbă a conspirației care dusesse la uciderea Arhiducelui, și declaraseră război după ce sârbii refuzaseră.) Ambasadorul german indica explicit „efectul automat pe care mobilizarea de aici l-ar avea asupra noastră ca o consecință a alianței germano-austriece“. Dar Sazonov a fost de neclintit. „Rusia nu putea lăsa Serbia să aștepte. Niciun guvern n-ar putea urma o asemenea politică în această situație, fără să pună în grav pericol Monarhia.“ Comentariile Kaizerului la această telegramă oferă o interpretare fascinant de neortodoxă asupra originilor Primului Război Mondial, și merită să fie citate în întregime. După o serie de

exclamații marginale tot mai indignate („Aiureli!“ „Aha! După cum bănuiam!“), a explodat:

Frivolitatea și slăbiciunea vor azvârli lumea în cel mai groaznic război, care țineste în cele din urmă la distrugerea Germaniei. Căci nu mi-a rămas nicio îndoială în acest sens: Anglia, Rusia și Franța s-au înțeles între ele – după ce au pus bazele unui *casus foederis* care ne obligă să venim în ajutorul Austriei – să ia conflictul austro-sârb drept *scuză* pentru a purta un război de exterminare împotriva noastră. De aici și remarca cinică a lui Grey [ministrul britanic de externe, Sir Edward] adresată lui Lichnowsky [ambasadorul german la Londra, Prinț], [că] „atâta timp cât războiul este limitat la Rusia și Austria, Anglia nu va interveni, și doar atunci când noi și Franța ne vom amesteca în asta va fi el obligat să facă o mișcare împotriva noastră“; adică, ori trebuie ca noi să ne trădăm rușinos aliați, să-i sacrificăm Rusiei – astfel încălcând Tripla Alianță –, ori vom fi atacați în comun de Tripla Antantă, pentru fidelitatea noastră față de aliați, și ne vom primi pedepsa, ei satisfacându-și astfel gelozia printr-un efort comun spre a ne ruina complet pe noi. Aceasta este adevărata situație în nuce care, încet și abil generată, cu siguranță de Edward al VII-lea, a fost continuată și sistematic escaladată prin conferințe nerecunoscute între Anglia și Franța și Sankt Petersburg; și, în final, încheiată de George al V-lea și pusă în mișcare. Și astfel stupiditatea și incompetența unui aliat sunt transformate într-o capcană pentru noi. Deci faimoasa „încercuire“ a Germaniei a devenit în sfârșit un fapt real, în ciuda tuturor eforturilor politicianilor și diplomaților noștri de a o împiedica. Plasa a fost brusc aruncată peste capul nostru, iar Anglia se bucură cu dispreț de cel mai strălucitor succes al *politicii mondiale antigermane* exercitate în cea mai pură formă, împotriva căreia ne-am dovedit neajutorați, în timp ce strânge lațul distrugerii noastre politice și economice, din cauza fidelității noastre față de Austria, în timp ce ne zbatem *izolați* în plasă. O mare realizare, care stârnește admirația aceluia ce urmează să fie distrus ca o consecință a sa! Edward al VII-lea este mai puternic după moartea sa decât sunt eu, care încă trăiesc! Și există oameni care au crezut că Anglia poate fi atrasă sau pacificată printr-o măsură neînsemnată sau alta!!! Și-a urmărit obiectivul fără încetare, fără intermitență... până când s-a ajuns aici. Iar noi am pășit în plasă...!!! Toate avertismentele mele, toate rugămințile mele au fost rostite în van. Și acum avem parte de așa-zisa grațitudine a Angliei! De la dilema ridicată de fidelitatea noastră față de bătrânul și vulnerabilul Împărat al Austriei, suntem puși într-o situație care-i oferă Angliei mult doritul pretext de a ne anihila sub pretextul ipocrit al dreptății, adică de a

ajuta Franța în numele presupusei „balanțe a puterilor“ în Europa, altfel spus, de a juca împotriva noastră cartea tuturor țărilor europene care sunt de partea Angliei!

Avea vreun fundament această retorică aparent isterică? Puțini istorici, dacă și aceia, au acceptat acest lucru. De mulți ani există un consens conform căruia guvernul german a fost acela care a transformat cu bună știință criza din Balcani, de la 1914, într-un război mondial. În acest mod se subvaluează însă responsabilitatea comună a tuturor imperiilor europene. În primul rând, guvernul austriac nu putea fi învinuit pentru că solicitase o îndreptare a lucrurilor din partea Serbiei, în urma uciderii Arhiducelui. Ultimatumul adresat Belgradului după multe tergiversări, la 23 iulie, cerea în esență ca autoritățile sârbe să permită oficialilor austrieci să participe la ancheta asasinatelor. Aceasta nu era, la urma urmelor, o cerere nerezonabilă, chiar dacă implica violarea suveranității Serbiei. În fond, Serbia era ceea ce astăzi am numi un regim scăpat de sub control. Monarhul ei ajunsese la putere în urma unei lovituri sângeroase, în 1903, când fostul rege, Aleksandar Obrenović, fusese ucis de nimeni altcineva decât de „Apis“. Chiar dacă asasinii fuseseră trimiși la Sarajevo de același „Apis“, fără aprobarea guvernului sârb, autoritățile de la Belgrad știuseră aproape sigur ceea ce se punea la cale. Așa cum apărea în *The Economist* la 1 august:

E corect [...] să întrebăm [...] ce ar fi făcut Anglia într-un caz asemănător – dacă, de exemplu, guvernul afgan ar fi complotat la instigarea unei rebeliuni în nord-vestul Indiei, și dacă, în cele din urmă, asasinii afgani ar fi ucis un Prinț și o Prințesă de Wales? Cu siguranță, s-ar fi cerut răzbunare, și putem noi fi siguri că vreun mesaj mai blând decât Adresa trimisă de la Viena Belgradului ar fi fost trimisă, de la Londra sau Calcutta, Kandaharului?

Dintr-un punct de vedere modern, singura putere europeană care era de partea victimelor terorismului și împotriva sponsorilor terorismului era Germania.

Este adevărat că, atunci când Kaizerul l-a informat prima oară pe ambasadorul austriac că Germania avea să sprijine Austria, a spus

explicit că sprijinul urma să fie acordat pe dată „chiar de se va ajunge la un război între Austria și Rusia“. Dar o ofertă de ajutor condiționată de neintervenția Rusiei ar fi fost lipsită de orice valoare. În orice caz, de ce s-au simțit rușii atât de obligați să intervină de partea sârbilor? Nu aveau nicio influență reală asupra regimului de la Belgrad. Motivul lor era o pură chestiune de prestigiu – credeau că, dacă ar fi permis ca Serbia să fie umilită, acest lucru avea să fie interpretat ca o nouă înfrângere a Rusiei, la mai puțin de un deceniu după calamitatea de la Tsushima, pentru a nu mai vorbi de anexarea Bosniei de către Austria. Cu acest motiv l-au convins Sazonov și șeful Statului-Major rus, generalul Nikolai Ianușevici, pe ezitantul țar să ordone mobilizarea generală a uriașei armate rusești. O mobilizare generală rusească însemna clar mai mult decât apărarea Serbiei. Implica, de asemenea, invadarea estului Germaniei.

Fără îndoială, generalii germani au profitat nerăbdători de ocazia războiului și au întârziat propria mobilizare doar ca Rusia să pară agresorul. Totuși, neliniștile germane cu privire la ritmul de reînarmare al Rusiei post-1905 nu au fost nejustificate în întregime; aveau motive legitime să se teamă că vecinul lor de la est era pe cale de a deveni invincibil militar. De aceea Helmuth von Moltke, șeful Statului-Major german, a insistat că „nu ne vom mai întâlni vreodată cu o situație așa de favorabilă ca acum, când nici Franța și nici Rusia nu și-au încheiat extinderea organizațiilor lor militare“. După cum îi explica lui Jagow la doar șase luni înainte de asasinatul de la Sarajevo:

Rusia își va fi terminat înarmările în doi-trei ani. Superioritatea militară a inamicilor noștri avea să fie atât de mare, încât el nu știa cum i-am fi putut face față. După părerea sa, nu exista alternativă la declanșarea unui război preventiv pentru a învinge inamicul atâta timp cât mai puteam încă să trecem cât de cât bine prin încercare.

Nemții nu erau optimiști, așa cum o arată expresia „cât de cât bine“. Însuși Moltke îl avertizase pe Kaizer, încă din 1906, că următorul război va fi o „luptă lungă, epuizantă“, care va „extenua complet poporul nostru, chiar dacă vom fi victorioși“. „Trebuie să ne pregătim, scria el în 1912, pentru o campanie lungă, cu numeroase bătălii aprige și de durată.“ Era la fel de sumbru când a discutat chestiunea cu

omologul său austriac, Franz Conrad von Hötzendorff, în mai 1914: „Voi face tot ce pot. Nu le suntem superiori francezilor“. În orice caz, „Cu cât mai curând, cu atât mai bine“ nu era numai sloganul lui Moltke. Omologul său rus, Ianușevici, a amenințat că „își zdrobește telefonul“ după ce țarul a aprobat, în cele din urmă, mobilizarea generală, pentru a evita riscul de a fi informat despre o eventuală răzgândire regală. Nemții, după cum se știe foarte bine, contemplau de câțiva ani invadarea nordului Franței ca modalitate de a evita fortificațiile solide care se întindeau de-a lungul graniței de est a țării vecine. Dar generalii francezi, a căror credință în beneficiile psihologice ale ofensivei nu era egalată de nimeni, nu erau nici ei mai puțin nerăbdători să pornească la război. N-aveau nicio intenție să aștepte nepăsători în timp ce Germania îl învingea pe aliatul lor rus, ci plănuiau, la rândul-le, să invadeze sudul Germaniei prin Alsacia-Lorena de îndată ce ostilitățile aveau să înceapă. Eroarea cea mai strigătoare la cer comisă de Kaizer a fost să creadă că încercuirea Germaniei fusese planificată cu grijă de Antantă, mai presus de toate, de către Marea Britanie. În realitate, nici Edward al VII-lea și nici succesorul său, George al V-lea, nu luaseră câtuși de puțin în considerare această posibilitate; și nici politicienii din partidele liberal ori conservator. Dimpotrivă, ministrul de externe, liberalul Sir Edward Grey, fusese oprit de membrii partidului său de la a face orice fel de promisiune cu caracter de obligativitate Franței și, cu atât mai mult, Rusiei. Aproape că n-a avut loc nicio pregătire militară pentru eventualitatea unui război continental în care Anglia să fie direct implicată. Pe durata ultimei săptămâni a lui iulie 1914, în ceea ce-i privea pe britanici în ansamblu, conflictul continental, se desfășura fără să fie nevoie de implicarea lor. În cuvintele redactorilor de la *The Economist*, „cearta“ din Balcani nu era „provocată de noi și nici problema noastră, cum n-ar fi nicio dispută între Argentina și Brazilia, sau între China și Japonia“.

Totuși, faptul că germanii intenționau să mășăluiască prin Belgia în drumul lor spre Franța a pus guvernul britanic în fața unei dileme. Neutralitatea Belgiei era garantată prin dreptul internațional – printr-un tratat pe care toate puterile europene, inclusiv Germania, îl semnasera în 1839. Poate că Serbia era un regim problematic, dar Belgia, cu monarhul său de Saxa-Coburg și poziția ei strategică vitală, era o

cu totul altă chestiune. Statutul său neutru era o parte integrantă a acelei rețele de acorduri dintre marile puteri care păstrasera, mai mult sau mai puțin, pacea în Europa timp de un secol. Avea guvernul Majestății Sale – cu atât mai puțin un cabinet liberal – de gând să stea nepăsător, în timp ce dreptul internațional era călcat în picioare? Și, cu sau fără drept, erau ei pregătiți să vadă Germania învingând Franța și generând perspectiva unor baze navale germane pe țărmul Cana-lului Mânecii? Pe de altă parte, puteau trupele de uscat disponibile ale Angliei – șase divizii plus una de cavalerie – să conteze cu adevărat într-un război european? Henry Wilson, Director pentru Operațiuni Militare din 1910, a admis deschis că șase divizii însemnau „cu cincizeci prea puține”. Într-adevăr, până în 1911 se presupunea că, în eventualitatea unui război european, orice forță expediționară britanică ar fi fost amplasată în Asia Centrală; cu alte cuvinte, încă era de la sine înțeles că inamicul, într-un astfel de război, ar fi fost Rusia. Era cum nu se poate mai limpede că o intervenție britanică împotriva forțelor germane în Europa de Vest ar fi necesitat mobilizarea tuturor resurselor navale, financiare și umane ale Imperiului Britanic, în ansamblul său global, pentru a fi decisivă. Aceasta se putea întâmpla doar dacă războiul era prelungit.

Ca de atâtea ori în secolul al XX-lea, politicienii britanici nu au înțeles care era miza. Când Cabinetul s-a întrunit la ora prânzului, duminică 2 august (un moment la care majoritatea membrilor săi ar fi preferat să fi plecat în provincie), discuția a fost ciudat de obscură. Unii dintre aceia care erau în favoarea neutralității argumentau ipocrit (și incorect) că nemții aveau să treacă doar printr-o parte a Belgiei. Suporterii intervenției – care erau clar în minoritate, dar aveau simpatia prim-ministrului Herbert Asquith – afirmau că ar fi fost dezono-rant să stea deoparte. Poate mai persuasivi, ei au arătat că neintervenția avea să ducă la prăbușirea guvernului și să deschidă calea Opoziției, care oricum ar fi mers la război. Adevărata dilemă pe care trebuia s-o rezolve Asquith și colegii săi nu era de fapt enunțată: avea să fie acesta un război continental, unul pe care probabil nemții l-ar fi câș-tigat, sau un război mondial, al cărui deznodământ nu putea fi prezis de nimeni? Au optat, după multe murmure și îndemnuri, pentru cea de-a doua variantă.



Pentru bancheri, războiul a fost o calamitate care a venit ca un fulger din senin. Pentru diplomați, a fost ultimul mijloc la care s-a recurs când rutina corespondenței, a taifasului și a conferințelor dăduse greș. Pentru generali, părea o necesitate presantă, de vreme ce orice întârziere era în avantajul celeilalte părți. Monarhii, care încă mai visau că relațiile internaționale erau o afacere de familie, s-au pomenit brusc la fel de neputincioși de parcă izbucniseră deja revoluții. Totuși, cei care puteau decide împotriva dorinței conducătorilor aveau doar o concepție vagă asupra acțiunii în care se lansau.

Căci plăcile tectonice mobile din Balcani declanșaseră deja un cutremur global care avea să zguduie din temelii toate marile imperii europene. Brusc, vastele resurse ale economiilor industriale de pe continent au fost orientate dinspre producție către distrugere. În decurs de cinci zile, 1 800 de trenuri speciale au gonit spre sud în Southampton, ajungând la intervale de trei minute, timp de șase ore pe zi. Paisprezece rute feroviare franceze au fost parcurse, fiecare, de 56 de trenuri pe zi. Un tren german traversa Rinul până la Köln la fiecare zece minute. Între ei, francezii și germanii au mobilizat aproximativ 4 milioane de oameni fiecare. A fost doar o chestiune de câteva zile să-i adune la nodurile de cale ferată desemnate. Totuși – contrar așteptărilor celor care speraseră ca războiul să slăbească stânga politică – forțele revoluționare deja active înainte de război au fost în cele din urmă întărite de mobilizarea maselor. Și mai îngrijorător, noile forme de conflict etnic, care fuseseră vizibile în pogromurile din Rusia, din 1905, și în Războaiele Balcanice de la 1912–1913, au ajuns acum să fie adoptate ca metode legitime de luptă chiar de către marile puteri. Efectul acestui cutremur geopolitic a fost să administreze o lovitură grea, dacă nu fatală, acelei dominații occidentale care păruse atât de sigură și liniștitoare până în ultima săptămână a lui iulie 1914.

## 4

### Contagiunea războiului

*„Für Menschenleben geht's bei uns nicht an.“ („Pentru noi, viața oamenilor nu intră în discuție.“)*

Un prizonier de război german,  
către Violet Asquith, octombrie 1914

*Nu ne azvârlim grenadele împotriva ființelor umane.*

*Remarque, Nimic nou pe Frontul de Vest*

### RĂZBOIUL MONDIAL

Probabilitatea ca războiul care a izbucnit în vara lui 1914 să devină unul mondial a fost întotdeauna foarte ridicată. Chiar înainte de începerea conflictului, experți britanici ca Șeful Statului-Major al Marinei de Război, Sir Frederick Sturdee, au înțeles foarte clar că „următorul nostru război maritim va fi unul mondial, depășind amploarea războaielor precedente“. Tocmai perspectiva intervenției britanice l-a făcut pe Moltke să-i spună adjutantului său, în noaptea de 30 iulie: „Acest război va escalada într-un război mondial“. Corespondentului militar al ziarului *The Times*, Charles à Court Repington, i se atribuie, de regulă, meritul pentru crearea expresiei „Primul Război Mondial“; contribuția sa a fost aceea de a recunoaște faptul că, după toate probabilitățile, aveau să mai urmeze și altele. Globalizarea conflictului a fost o consecință inevitabilă a implicării britanice. Un imperiu care controla aproape un sfert din uscatul planetei și o proporție chiar mai

mare din căile sale maritime, dar avea o armată europeană „jalnic“ de mică, nu putea, datorită naturii sale, să poarte decât un război global.

Desigur, războiul n-ar fi devenit unul mondial dacă nemții i-ar fi biruit pe francezi în câteva săptămâni, ca în 1870. Dar acest lucru n-a fost deloc realizabil. Principala problemă cu care se confruntau strategii germani era, evident, faptul că trebuiau să lupte pe două fronturi. Multă vreme s-a presupus că aveau un singur răspuns la această chestiune: un plan vizând o învăluire foarte rapidă a armatei franceze, născocit de predecesorul lui Moltke în funcția de Șef al Statului-Major, Alfred von Schlieffen. Potrivit relatării clasice a istoricului german Gerhard Ritter, a cărui sursă a constituit-o un memorandum personal, scris de Schlieffen după pensionare, planul prevedea ca flancul drept al armatei germane să avanseze spre vest și apoi la sud de Paris, atacându-i pe francezi din spate și „anihilându-i“. Pentru a maximiza vulnerabilitatea ariergărzii inamicului, planul lui Schlieffen prevedea că germanii s-ar fi putut retrage din Lorena, creând astfel un fel de ușă rotativă; pe măsură ce francezii aveau să avanseze pentru a recuceri Lorena, germanii s-ar fi lansat spre nordul Franței, în urma lor. Totuși, documentele recent redescoperite, privind „Cursele“ regulate ale Statului-Major (*Generalstabsreisen*) și alte exerciții antebelice, sugerează că nu asta plănuise Schlieffen când era în funcție. Date fiind limitările impuse de lipsa efectivelor germane, el viza să „înfrângă armata franceză în lupte de-a lungul graniței, și apoi să străpungă linia fortificată franceză“. Este posibil chiar ca el să fi intenționat să-i lase pe francezi să facă prima mișcare și apoi să contraatace. În acest scenariu, înfrângerea Franței ar fi survenit după o a doua campanie prelungită. Astfel, planul ulterior al lui Schlieffen, privind cucerirea Parisului, a fost doar o ilustrare, schițată la pensie, a ceea ce Germania ar fi putut face dacă ar fi avut o armată mai mare. Cu toate acestea, visul unei Cannae moderne (lupta în care Hanibal îi încercuise și anihilase pe romanii mult mai numeroși) era atrăgător pentru unul dintre succesorii lui Schlieffen, tocmai din cauză că armata germană părea să fie prea mică pentru a purta un război prelungit, pe două fronturi, atât împotriva Franței, cât și a Rusiei. Eventualitatea ca o Forță Expediționară britanică, puțin numeroasă, dar versată, să li se alăture francezilor nu părea decât să întărească argumentul în favoarea trimeriei

flancului drept al armatei germane prin Belgia. Greșeala fatală a fost că trupelor vizate li se cerea să mărșăluiască prea departe. Armata I – sub comanda generalului Alexander von Kluck – care includea 84 000 de cai, ce aveau nevoie de 2 milioane de livre de nutreț pe zi – trebuia să acopere o medie de 14,4 mile zilnic, timp de trei săptămâni.

Într-o anumită privință, germanii s-au apropiat extraordinar de mult de obiectivul propus – anihilarea inamicului. La sfârșitul lui decembrie 1914, numărul total al deceselor din rândul francezilor era de 265 000; victimele de orice natură atingeau deja cifra de 385 000 la 10 septembrie. Nu numai atât, dar francezii pierduseră o zecime din artilerie și jumătate de milion de puști. Cel mai grav, o parte foarte mare a industriei lor grele se afla acum sub controlul inamicului. Se ridică întrebarea de ce aceste pierderi enorme nu au dus la un colaps total – așa cum se întâmplase în 1870 și avea să se întâmple din nou, în 1940. Trebuie să i se recunoască unele merite comandantului suprem al forțelor franceze, imperturbabilul Joseph Joffre, în special pentru lipsa de compasiune manifestată în demiterea comandanților francezi îmbătrâniți ori incompetenți, pe măsură ce criza lua amploare. Totuși, timpul a fost esențialmente împotriva lui Moltke, pentru simplul motiv că francezii își puteau redesfășura trupele mai rapid decât puteau nemții să avanseze, odată ce coborau din trenuri. La 23 august, cele trei armate din flancul drept al lui Moltke reprezentau 24 de divizii ce înfruntau doar 17 divizii și jumătate ale Antantei; la 6 septembrie aveau de-a face cu 41. Șansa unei victorii decisive se dusesse, dacă existase vreodată. Pe Marna, eșecul speculației lui Moltke a fost evident. El însuși a suferit o cădere nervoasă.

Dificultățile nemților pe frontul de vest au fost amplificate de solicitările neprevăzute venite din est, de la propriii aliați. Existase o teribilă lipsă de coordonare între Berlin și Viena: „A sosit momentul, declara atașatul militar german la Viena, pe 1 august 1914, ca ambele state-majore să se consulte acum cu franchise totală în ceea ce privește mobilizarea, momentele de lansare a atacurilor, zonele de adunare și valoarea exactă a efectivelor“. La acea vreme era deja târziu. Austriecii voiau să lupte cu sârbii, dar au fost nevoiți să facă stânga-mprejur și să lupte cu rușii. Au fost zdrobiți, pe bună dreptate, în Galiția, pierzând 350 000 de oameni dintr-o lovitură. Poate că ar fi fost de așteptat

ca și austriecii să cedeze, așa cum o făcuseră în 1859 și 1866. Dar rușii nu au putut să profite de avantaje. Rețeaua lor feroviară nu avea legături laterale între cele două teatre majore, de pe Frontul de Est. De asemenea, erau împovărați de prezența la conducere a unor generali lamentabili (în special P.I. Postovskii, poreclit „Imamul Nebun”). Când nemții i-au înfruntat pe ruși la Tannenberg, le-au aplicat o înfrângere de tip Cannae. Ceea ce a dat greș în vest a reușit în est.

Aceste bătălii au pregătit scena pentru impasul care a urmat, cu germanii incapabili să doboare moralul francezilor pe Frontul de Vest înainte ca întăririle britanice să sosească și, în același timp, forțați să le dea o mână de ajutor austriecilor în est – pe scurt, incapabili să câștige – și totuși, mult mai eficienți, din punct de vedere tactic și operațional, decât oponenții lor, astfel că nu puteau fi înfrânți ușor.

## DE CE AU PIERDUT GERMANII

După iulie 1914, războiul s-a răspândit pe tot cuprinsul globului. Toate părțile, începând cu germanii, au căutat să soluționeze impasul strategic din Europa, obținând victorii în teatrele din afara Europei. Însuși Kaizerul dăduse tonul chiar de la 30 iulie, când le-a cerut „consulilor noștri din Turcia, India, agenților etc., să [...] atâțe întreaga lume mahomedană la revoltă împotriva acestei națiuni de neguțatori atât de urâtă, plină de mincinoși, lipsită de conștiință; căci, dacă trebuie să sângерăm până la moarte, Anglia măcar să piardă India”. Aceasta reprezenta mai mult decât o simplă declarație sforăitoare. Trei luni și jumătate mai târziu, în prezența noului aliat al Germaniei, sultanul otoman Sheikh-ul-Islam a emis o *fatwa* prin care declara un război sfânt islamic împotriva Angliei și a aliaților săi. Rapid tradusă în arabă, persană, urdu și tătară, se adresa atât musulmanilor șiiți, cât și celor suniți. Dat fiind că aproximativ 120 din cele 270 de milioane de musulmani din întreaga lume se aflau sub dominație britanică, franceză sau rusă, aceasta reprezenta un potențial apel revoluționar la *jihad*.

Totuși, germanii se confruntau cu trei dezavantaje insurmontabile, când era vorba de lupta globală. Pe mare, erau pur și simplu

depășiți numeric. Este adevărat că reușiseră să aibă superioritate tehnică asupra Marinei Regale în multe privințe. Germanii erau primii în domeniul comunicațiilor radio, în timp ce britanicii mențineau semaforul din era lui Nelson – imposibil de interpretat de către inamic de la distanță, dar la fel de puțin lizibil pentru o flotă dispersată în negura bătăliei. Per total, navele de luptă germane ținteau cu mai multă acuratețe și aveau un blindaj mai robust decât oponentele lor britanice. Este posibil ca și ofițerii să fi fost mai bine pregătiți; britanicii aveau prea mulți incompetenți, precum dezastruosul Ralph Seymour, aghiotant de amiral, care, în repetate rânduri, a interpretat eronat unele semnale vitale în largul Iutlandei, sau căpitanul Thomas Jackson, directorul Diviziei de Operațiuni a Amiralității, care era expert în denaturarea ori ignorarea informațiilor cruciale. La începutul războiului, nemții au folosit mai mult elementul surpriză. Fără îndoială, comandantul rus a cărei navă a fost torpilată de SMS *Emden* în larg de Penang, la 28 octombrie 1914, nu era pregătit pentru o nouă eră de conflict global. Doar douăsprezece salve de muniție erau pregătite pe punte; dar în cală sub punte, erau șaiszeci de prostituate chinezoaice.

Cu toate acestea, probabilitatea unei victorii germane pe mare era infimă. După înfrângerea din arhipelagul Falkland, au fost obligați să-și concentreze forțele navale în Europa, pregătind flota de suprafață pentru bătălia decisivă pe care sperau s-o poarte în Marea Nordului, și trimițându-și submarinele în Atlanticul de Est (adesea pe lângă coasta irlandeză). Rămânea valabil faptul că, în celebra exprimare a lui Churchill, Primul Lord al Amiralității, amiralul John Jellicoe era „singurul om din ambele tabere care ar putea pierde războiul într-o singură după-amiază”. Jellicoe era un comandant prea bun pentru a face una ca asta. Nu era nici chiar atât de bun încât să-l câștige într-o după-amiază; încercarea Marinei Regale de a bombarda și captura peninsula Gallipoli a fost un eșec sinistru. („Nicio putere umană nu putea rezista la o asemenea desfășurare de forță și putere“, gândea comandantul flotei britanice pe când se apropia de strâmțorile Mării Negre. Se înșela: tunurile și minele turcești au făcut-o așa de ușor!) Din fericire, era suficient să nu piardă războiul, deoarece timpul era de partea Angliei, a Imperiului său și a aliaților săi. Aveau resurse mai multe și, de aceea, erau mai capabili să reziste la perturbarea comer-

țului, care a devenit țelul secundar al războiului naval, după ce scopul primar, purtarea unei bătălii decisive, s-a dovedit intangibil. Astfel, prima acțiune de război a Marinei Regale – la 5 august, a doua zi după intrarea Marii Britanii în război – a fost aceea de a tăia toate cablurile internaționale de telegraf ale Germaniei care traversau oceanul spre Franța, Spania, Africa de Nord și Statele Unite. Britanicii au înțeles mai bine decât strategii germani cum putea fi câștigat un război. Au început prin a izola literalmente inamicul de economia globală. De asemenea, ei au descoperit mai devreme importanța informațiilor. Marina germană a început războiul cu trei coduri principale. La sfârșitul lui 1914, britanicii le spărseseră pe toate trei și au putut interpreta, nedetectați, semnalele radio germane pe durata întregului război. Deși M15 a eșuat lamentabil în tentativa de a-i perturba rețeaua de agenți, Serviciul de Informații al Marinei germane (*Nachrichtenabteilung im Admiralstab*) nu a reușit nimic de o valoare comparabilă.

Poate la fel de important este faptul că britanicii au înțeles, mai bine decât germanii, nevoia de a câștiga bătălia pentru ceea ce am numi astăzi opinia publică mondială. Realizarea eficientă a blocadei maritime împotriva Germaniei a fost posibilă doar prin ignorarea acordurilor internaționale, cum ar fi Declarația de la Londra, din 1908, care trasa reguli clare, privind tratarea transporturilor neutre pe timp de război, dar pe care Camera Lorzilor refuzase s-o ratifice. Aceasta și modul lipsit de scrupule în care Marina Regală hărțuia navele neutre, suspectate de a face comerț cu Germania, erau susceptibile de a le aduce britanicilor simpatii peste graniță. Ei au reușit, însă, cu mare măiestrie, să distragă atenția către infracțiunile comise de nemți pe mare. În ceea ce-i privește, germanii nu și-au dat seama că, atunci când bombardau porturile britanice sau ordonau submarinelor să scufunde navele comerciale fără avertisment, își provocau tot atâtea prejudicii lor ca și inamicilor. Presa britanică și americană era cum nu se poate mai încântată să publice relatări despre femei și copii sfârtecați în bucăți sau înecați de *Schrecklichkeit* (atrocitatea) germană. Așa cum s-a exprimat fostul ministru german al Coloniilor, Bernhard Dernburg, la scurt timp după scufundarea pachetului *Lusitania* de către un submarin german: „Poporul american nu poate să vizualizeze spectacolul a o sută de mii de [...] copii germani înfometați în-

cetul cu încetul, ca rezultat al blocadei britanice, dar ei pot vizualiza fața demnă de milă a unui copilaș scufundându-se printre sfărâmurile unui vas lovit de o torpilă germană“. De ce 128 de americani s-ar fi simțit îndreptățiți să traverseze Atlanticul cu o navă britanică în timpul unui război mondial n-a fost niciodată clar în întregime. Dar, în loc să accentueze acest lucru, nemții au bătut medalii comemorative, pentru a sărbători soarta *Lusitaniei*, medalii care au fost imediat replicate la Londra ca exemple ale răutății germane.

Deci, în absența unei gafe cu adevărat colosale din partea Marinei Regale, războiul pe mare avea un rezultat inevitabil. La fel de lipsite de orice speranță erau încercările germanilor de a instiga la o insurecție mondială împotriva imperialismului Antantei. Marele strateg Colmar von der Goltz, care avea să moară eroic, dar inutil, în Mesopotamia, susținea că:

Actualul război este, cât se poate de evident, doar începutul unei lungi evoluții istorice, la capătul căreia se vor afla detronarea Angliei de pe poziția sa mondială [...] și revoluția raselor colorate împotriva imperialismului colonial european.

Dar aceste evenimente s-au petrecut la mult timp după pierderea războiului; de fapt, nu s-au petrecut până când Germania n-a pierdut și un al doilea război mondial. Pe termen scurt, eforturile Puterilor Centrale de a accelera decolonizarea erau pe cât de ridicole, pe atât de zadarnice. Libertinul etnograf Leo Frobenius a căutat în van să-l atragă de partea Germaniei pe Lij Yasu, împăratul Abisiniei. Chiar mai absurdă a fost expediția germană la emirul Afghanistanului: cei cincisprezece membri au călătorit via Constantinopol, echipați cu exemplare din atlasul general al lumii, de W. și A.K. Johnston, și deghizați într-o trupă de circari. Britanicii aveau prea multă experiență în Marele Joc imperial ca asemenea încercări să aibă sorți de izbândă. Este adevărat că, în Africa, forțele germane au putut continua luptele pentru o perioadă surprinzător de lungă și au produs multe victime. Pierderile totale britanice în Africa de Est au depășit 100 000 de oameni, marea majoritate fiind soldați indigeni și cărauși. Dar care era rostul? Scopul nemților era de a-i ține ocupați pe militarii din ar-



mata colonială, care, altfel, ar fi putut ajunge în Europa; totuși, puțini dintre cei angajați în campaniile africane ar fi fost trimiși în Europa dacă era cazul. Oricum, majoritatea luptelor au avut loc în coloniile Germaniei, în special în Africa de Est germană (Tanganika). Africa de Sud-Vest li s-a predat sud-africanilor chiar din iulie 1915. Celelalte – Togoland și Cameroons – erau în mâinile Antantei cu mult înainte de încheierea războiului.

A treia slăbiciune a poziției Germaniei era de natură financiară. Anglia putea împrumuta mult mai mulți bani pentru a-și finanța eforturile de război, și cu dobânzi mai mici, mulțumită instituțiilor sale financiare atât de dezvoltate și superiorității internaționale a Londrei ca piață financiară. Putea împrumuta de acasă, de la cetățeni sau, dacă era nevoie, de la Banca Angliei; putea împrumuta de peste graniță, nu numai din dominioanele sale imperiale și alte posesiuni, ci și de la Statele Unite; de asemenea, le putea acorda împrumuturi generoase aliaților săi de pe continent mai puțin solvabili. Unii experți ai perioadei antebelice, ca Ivan Bloch și Norman Angell, presupuseseră că uriașele costuri ale unui război în secolul al XX-lea ar fi dus rapid puterile combatante la faliment. Cu toate acestea, raportul dintre datoria națională britanică și produsul intern brut nu era mult mai mare în 1918 decât fusese în 1818. „Succesul înseamnă creditare, declara Lloyd George în 1916. Finanțatorii nu ezită să acorde împrumuturi unei întreprinderi prospere.” Afirmatia era adevărată, dar omitea faptul că finanțatorii – în frunte cu J.P. Morgan, din New York – nu ar fi închis robinetul banilor nici chiar atunci când războiul mergea prost pentru Anglia. La acea vreme, Antanta era prea mare pentru a da greș, în sensul că era un client prea mare pentru exporturile americane. În 1916, exporturile de mărfuri crescuseră deja la 12% din produsul intern brut al SUA – dublând cifra antebelică și reprezentând cel mai mare procent din perioada 1869–2004. Aproximativ 70% din acele exporturi se îndreptau spre Europa, mergând în principal în Anglia și la aliații săi. Chiar dacă nerespectarea regulilor războiului de către germani nu ar fi atras Statele Unite în război în aprilie 1917, Anglia ar fi fost, cu siguranță, ajutată financiar, dacă nu militar. Alternativa – așa cum a arătat ambasadorul american la Londra, pe 5 martie 1917 – ar fi însemnat încetarea comerțului transatlantic, ceea

ce „ar fi aproape la fel de grav pentru Statele Unite ca și pentru Europa“. Acei senatori americani care, precum George Norris, din Nebraska, l-au acuzat pe președintele Woodrow Wilson că „pune semnul dolarului pe steagul american“ nu erau prea departe de adevăr, deși este clar că intervenția americană din aprilie 1917 a avut ca principală intenție obținerea, de către Statele Unite, a unui vot la conferința de pace; ca mulți alții de la Washington, Wilson s-a înșelat crezând că Aliații erau aproape de victorie, și nu a anticipat numărul mare de trupe americane ce aveau să intre în luptă.

Prin urmare, ca război mondial, războiul din 1914–1918 nu a fost unul pe care Germania l-ar fi putut câștiga vreodată. Totuși, ca război european, deznodământul său era mult mai incert – și, de fapt, războiul a fost decis în Europa, în ciuda tuturor celor petrecute pe mare sau la periferia colonială. Pentru a da numai un exemplu, 92% din totalul victimelor britanice s-au înregistrat în Franța. Din acest punct de vedere, era un război mondial doar în sensul că oamenii din toate colțurile lumii au venit să lupte în Europa. În 1914, armata britanică din India era mai mare decât perechea sa din Europa, așa că numeroși soldați din provincia Punjab s-au pomenit curând în noroi până la genunchi în Flandra. Lor li s-au alăturat voluntari din întregul imperiu britanic – din Canada, Australia, Noua Zeelandă și Africa de Sud. Și francezii au desfășurat trupe din colonii, din Africa de Nord și de Vest. La sfârșitul războiului, acestor forțe li se alăturaseră mai mult de patru milioane de americani. Similar, armata rusă și-a adus oameni din întregul imperiu țarist. Unul dintre factorii care au permis ca războiul european să fie purtat atât de mult timp și la o scară atât de mare a fost capacitatea tuturor celor implicați de a se aproviziona cu trupe din afara metropolelor.

Se poate afirma că au existat multiple războaie europene: unul în Belgia și nordul Franței; un altul care a făcut ravagii din zona baltică până în Galiția și Bucovina; un al treilea a avut loc în Alpi, între Austria și Italia; un al patrulea, în Balcani și la strâmțorile Mării Negre. Dintre acestea s-ar putea spune că Puterile Centrale le-au câștigat pe al doilea, al treilea și al patrulea, învingând Rusia, România și Serbia, spulberând armata Italiei la Caporetto (octombrie–noiembrie 1917) și respingând invazia britanică la Gallipoli. Dar nu l-au putut câștiga pe

primul; altfel spus, doar atunci când au început să piardă în vest au început să se năruie pozițiile lor din alte teatre. Așadar, Frontul de Vest era cheia. În perioada dintre sfârșitul anului 1914 și începutul anului 1918, războiul în acea zonă s-a aflat într-un punct mort. În esență era un asediu de proporții, în care forțele britanice și franceze căutau cu un minimum de succes să-i clinească pe nemți din tranșeele pe care le săpaseră după ce ofensivele lor inițiale fuseseră oprite. Asediile nu constituiau o noutate. Acesta era însă primul asediu cu adevărat industrializat. Trenurile transportau soldații spre și dinspre liniile frontului, de parcă aceștia erau lucrători în schimburi. Acolo, aceștia își petreceau mai mult timp săpând și întreținând tranșee, șanțuri și adăposturi, decât luptând. Pentru geniștii care săpau spre pozițiile inamicului, lupta în tranșee era un fel de activitate minieră. Dar esența luptei industrializate era reprezentată de artilerie. Îmbunătățirile referitoare la dimensiunea, mobilitatea și acuratețea proiectilelor, ca și forța distructivă a explozibililor însemnau că foarte mulți oameni puteau fi uciși de la distanță de către alții a căror unică treabă era să alimenteze și să pună în funcțiune tunuri gigantice. Obuzele pe care le-au lansat au fost la originea majorității covârșitoare a victimelor de pe Frontul de Vest, dar fără să ofere un avantaj decisiv oricăreia din părți. Astfel, războiul a devenit, într-adevăr, după cum au spus-o mulți contemporani, asemenea unei mașini colosale, care înghițea oameni și muniție, și tot atât de multe materii prime. Strategia uzurii, de a-l „epuiza” pe celălalt, părea să fie singura modalitate de a pune capăt acestui măcel mecanizat, de vreme ce până în 1918 aproape toate reușitele s-au dovedit imposibil de menținut prea mult timp.

## CAMARAZI

Soldații care s-au înfruntat de-a lungul Frontului de Vest proveneau din societăți remarcabil de similare. De ambele părți, erau muncitori industriali și fermieri. De ambele părți ofițerii superiori erau aristocrați, iar tinerii ofițeri erau din clasa de mijloc. De ambele părți erau catolici, protestanți și evrei. Oricine caută diferențe fundamentale, asociate cu caracterul național, va căuta degeaba în literatura din

tranșee. N-ar putea exista o ilustrare mai bună a acestui lucru decât patru dintre cele mai reușite romane despre război, scrise de foști soldați – *Focul* de Henri Barbusse, *Nimic nou pe Frontul de Vest* de Erich Maria Remarque, *Middle Parts of Fortune* de Frederic Manning, și *Un anno sull'altipiano* de Emilio Lussu – care descriu experiența din armată în moduri aproape interschimbabile. De exemplu, toți autorii pun accent mai mult pe diferențele din cadrul respectivelor armate decât pe diferențele dintre armatele opozante. „Ce rasă suntem noi?” îl întreabă Barbusse pe colegul său *poilu*. „Toate rasele. Provenim de peste tot.” Un bărbat din compania sa provine din Calonne, altul din Sête, un al treilea din Bretania, un al patrulea din Normandia, un al cincilea din Poitou ș.a.m.d. Manning (el însuși australian) remarcă de mai multe ori faptul că „ticăloșii de scoțieni” sunt de neînțeles, deși se presupune că sunt camarazii săi de arme. În romanul lui Remarque, un personaj cheie – foarte ingeniosul Kat – este, evident, de sorginte poloneză (numele său întreg este Katczinsky), în timp ce Tjaden este originar din nordul Germaniei.

În mod similar, bărbații din toate armatele îi detestă pe „chiulangi” rămași acasă. „Nu e numai o țară, nu este adevărat, declară Volpatte (în cartea lui Barbusse) după o vizită nefericită la Paris. Sunt două. Crede-mă, suntem divizați în două țări străine: fața, acolo... Și spatele, aici.” „Îi doare-n cot de cum trăim, spune Marlton (în cartea lui Manning) cu amărăciune. Suntem călăriți și înghionțiți și sodomizați peste tot prin afurisita de Franță, în timp ce ai de au pornit războiul stau acasă clătînându-și afurisirile de bărbi și zicând ce ar fi făcut ei de-ar fi fost cu douăj' de ani mai tineri.” Paul Bäumer, în *Nimic nou*, are cam același sentiment când își întâlnește un fost coleg de școală, în timpul unei permisii acasă. Toți împărtășesc enervarea natorului lui Lussu față de istorisirile romanțate ale presei, privind viața pe Front. „Se părea... că atacam pe sunetul muzicii și că războiul era pentru noi un lung delir de cântec și victorie... Doar noi știam adevărul despre război, căci era acolo, în fața ochilor noștri.”

Englezii, francezii, germanii și italienii erau la fel de ireverențioși față de presupusul obiectiv al luptelor. Iată gândurile *poilu*-lui lui Barbusse pe această temă:

- Ce mai plictiseală, spune Volpatte.
- Dar noi rezistăm, mormăie Barque.
- E musai, adăugă Paradis.
- Și de ce? întreabă Marthereau fără tragere de inimă.
- Fără niciun motiv, de vreme ce e musai.
- Nu-i niciun motiv, e de acord Lamuse.
- Ba da, este, intervine Cocon. Doar că... Ei bine, sunt multe, de fapt.
- Gura! E mai bine să n-ai niciun motiv, dacă tot tre'să rezistăm.
- Chiar și așa, spune Blaire cu voce spartă. Chiar și așa, vor să ne omoare.

- La început, spune Tirette, m-am gândit la zeci de chestii, răsucindu-le pe toate fețele, căutând soluția. Acum nu mă mai gândesc.

- Nici eu.

- Nici eu.

- Eu nici n-am încercat vreodată.

- Aveți nevoie să știți un singur lucru, și acel singur lucru e că nemțălăii sunt acolo și că și-au săpat șanțuri și că nu tre'să răzbească și că-ntr-o zi vor trebui chiar s-o-ntindă - cu cât mai curând, cu atât mai bine, spune caporalul Bertrand.

Soldații lui Manning sunt pe aceeași lungime de undă. Poate că ofițerii vorbesc despre „libertate și să lupți pentru țară și posteritate și tot așa; dar ceea ce vreau să știu e pentru ce luptăm...”

- La naiba, luptăm pentru tot ce avem, spuse Madeley tăios.

- Și cu asta, basta, grozav, la dracu', completă Weeper Smart.

- Nu lupt pentru o mulțime de civili nenorociți, continuă Madeley rezonabil. Lupt pentru mine și ai mei. Germania îi cea care a pornit războiul.

- 'Ți spun io, zise Weeper hotărât, sunt mii de amărăți și colea, în liniile nemțești, care la fel ca noi, habar n-au despre ce e vorba.

- Atunci pentru ce naiba au mai venit nățărăii să lupte, întrebă Madeley indignat. De ce n-au stat acasă?...

- Ce zic eu e că nu-i treaba noastră. Nu-i de noi să ne amestecăm în certurile altor oameni, replică Weeper.

Un bărbat sugerează că „ar fi un lucru al naibii de bun pentru noi dacă nemții ar trimite câteva trupe în Anglia. Să le arătăm noi ce înseamnă războiul“. Un altul adaugă: „Nu lupt pentru nenorociții de belgieni, înțelegi. Unul din ticăloșii ăia mi-a cerut cinci franși pentru o

pâine“. Dezbateră cu privire la originile războiului din *Nimic nou pe Frontul de Vest* nu diferă mult. „E ciudat când te gândești la asta, spune Kropp, unul dintre prietenii lui Bäumer. Am purces să ne apărăm patria. Și totuși francezii își apără și ei țara. Care dintre noi are dreptate?“ Tjaden întreabă cum se iscă războaiele și i se răspunde: „De obicei, când o țară insultă grav o alta“. „O țară? replică el. Nu pricep. Un munte german nu poate insulta un munte francez, sau un râu sau o pădure sau un lan de porumb.“

Ceea ce-i unea în principal pe combatanți erau condițiile în care – și împotriva cărora – trebuia să lupte: frigul iernii; căldura verii; umiditatea din tranșee; duhoarea cadavrelor; mai presus de orice, frica de moarte. Viața soldatului obișnuit a fost bine rezumată de Manning: „Dintr-o afurisită de nenorocire într-alta, până când nu mai putem“. O varietate de mijloace, unele sancționate oficial, altele nu, făceau ca moralul soldatului obișnuit să nu scadă. Instrucția militară și disciplina erau, desigur, cruciale, deși se apela la pedeapsa cu moartea mult mai puțin decât se crede în general; în total, 269 de soldați britanici au fost împușcați pentru dezertare, în timp ce doar 18 germani au fost executați. La fel de importantă pentru susținerea moralului era chestiunea elementară că soldații petreceau doar o mică fracțiune din timpul lor pe front, și doar ocazional li se cerea să atace – o experiență reprezentată în mod universal ca fiind aproape eliberatoare în comparație cu ghemuirea neputincioasă, sub un baraj de artilerie. Pe lângă acestea mai erau transportul, manevrele, odihna, antrenamentele, serviciile auxiliare, permisia. Aceasta era realitatea „milităriei“: totodată anostă și stupidă până la anestezierea oricărei urme de gândire – „nu cu mult mai rău, după cum remarcă Lussu, decât traiul cotidian pe care, în vremurile normale, îl duc milioane de mineri“. Bărbați de pe toate fronturile erau mânați să continue perspectiva – dacă nu întotdeauna realitatea – somnului, căldurii, mâncării, nicotinei, alcoolului și sexului. În *The Middle Parts of Fortune*, primul lucru pe care-l face eroul lui Manning, Bourne, pe când se împleticește la înapoierea de la ofensiva inițială de pe Somme – deși este mort de sete – este să fumeze. Mai târziu, chinuit de coșmarul prietenului său Shem, aprinde „inevitabila țigară“. Celor răniți grav li se oferă țigări; inhalează doar ca să-și dea duhul. Și mai important este alcoolul: al doilea

lucru pe care combatantul întors din bătălie îl face după fumat este să dea pe gât niște whisky. Într-adevăr, viața lui Bourne este marcată de rânduri și „burdufuri“ de băutură. El și colegii săi râvnesc la whisky. Azvârl cât colo „poșirca“ (*vin blanc*). Disprețuiesc berea franceză chiar și atunci când o ciocnesc. Se tratarisesc cu „șampanie“ ieftină. Toate aceste băuturi sunt evaluate în funcție de tăria lor. Principalul deziderat al soldatului britanic, în mod clar, este starea de beție. Omologii săi francezi, dimpotrivă, tânjesc după vin mai mult datorită gustului decât a efectului său intoxicant, dar și-l doresc la fel de mult. Fumează mai mult pipe decât țigări, dar fumează cu aceeași plăcere entuziastă. Soldații lui Remarque duc dorul romului, berii și tutunului masticabil. Așa cum arată colonelul italian al lui Lussu, alcoolul este „spiritul motrice al acestui război... De aceea, oamenii, în infinita lor înțelepciune, se referă la el numindu-l «petrob»... În acest război se luptă gamelă împotriva gamelei, poloboc împotriva polobocului, sticlă împotriva sticlei“. Aproape la fel de importantă este problema mâncării. De la așteptarea impacientată cu care *les poilus* își așteaptă prânzul (cu care începe *Focul*) și până la încântarea puerilă a germanilor apropo de toaletele lor (cu care începe *Nimic nou*), viața în tranșee se învârtea în jurul digestiei. Fericirea în tranșeele germane înseamnă patru conserve de homar sustrate și o găscă furată; Paul Bremer și amicii săi chiar își petrec mai mult timp umblând să șterpelească provizii suplimentare decât luptând cu inamicul. În mod semnificativ, Remarque marchează sfârșitul efortului de război al germanilor prin calitatea tot mai scăzută a rațiilor pe care le primesc personajele sale.

Sexul este, inevitabil, plăcerea carnală cel mai greu de obținut. Unul dintre personajele lui Barbusse este obsedat de o țărănuță frumușică, dar poate să pună mâna pe ea doar când se împiedică de cadavrul acesteia. De cealaltă parte, bărbații nu conțin să-și imagineze cum s-ar culca ei cu o „femeiușcă plină de sănătate și rotunjoară, să ai pe ce pune mâna“. Însă în toate cele patru romane adevărata împlinire emoțională ia forma a ceea ce astăzi s-ar numi relaționarea între bărbați. S-a afirmat adesea că aceasta este adevărata cheie a coeziunii militare: nu patriotismul, nici chiar loialitatea față de regiment („Pot zice ei orice naiba vor... dar noi suntem o gloată de ispravă“), ci „camaraderia“ – loialitatea față de prietenii din cea mai

mică unitate de luptă. „O bună camaraderie ia locul prieteniei, declară Bourne. E diferită: are propriile loialități și afecțiuni; și nu-s chiar atât de sigur că nu se ridică uneori la intensitatea unui sentiment pe care prietenia nu-l atinge niciodată.“ Așa cum arată Manning, realitatea corespundea arareori acestei aprecieri. Relațiile încheiate în unitățile de pe linia frontului erau inevitabil vulnerabile, nu numai în fața morții bruște, dar și a promoției ori transferului. „Asta-i cea mai urâtă parte a războiului, observă Martlow, de-ndat' ce te împrietenești cu un flăcău, ceva se-ntâmplă.“ Chiar și absența temporară a lui Bourne, trimis să facă muncă de birou, subminează prietenia sa cu Martlow și Shem. Totuși, camaraderia a contribuit la menținerea moralului mai mult decât ierarhia de comandă. Niciunul dintre personajele lui Manning nu simte compasiune pentru Miller, dezertorul, pentru că a comis păcatul capital de a-și dezamăgi colegii:

- Ce vei face dacă încearcă iar s-o întindă? întrebă Bourne.
- Îl împușc pe nenorocit, zise Marshall, albindu-se la față.

Așa cum proclamă morocănosul lor prieten Weeper: „S'tem aci, nu-i cale de scăpare, dom' caporal. Aci s'tem și dac' tot s'tem aci, luptăm doar pen' noi; luptăm doar pen' noi și pen' fiecare“. Mai mult sau mai puțin exact, aceleași sentimente sunt exprimate de *les poilus* ai lui Barbusse și *die Frontschweine* ai lui Remarque. Auzind vocile prietenilor săi, Paul Bäumer simte o „căldură surprinzătoare“:

Acele voci... mă smulg din groaznicul sentiment de izolare care se asociază fricii de moarte, căruia aproape că i-am cedat... Acele voci înseamnă mai mult decât viața mea, mai mult decât înăbușirea unei spaime, reprezintă lucrul cel mai puternic și protector care există: sunt vocile amicilor mei... le aparțin lor și ei mie, toți împărtășim aceeași frică și aceeași viață, și suntem legați unii de ceilalți într-un mod puternic și simplu. Vreau să-mi apăs fața pe ele, pe acele voci, pe acele cuvinte care m-au salvat și care vor fi sprijinul meu. Acel sentiment de „frăție la scară largă“, de camaraderie efemeră în realitate, dar eternă în spirit, a fost cu adevărat universal.

În toate aceste privințe, armatele de pe Frontul de Vest erau ca o reflexie în oglindă. Către sfârșitul romanului *Focul*, un aviator francez rănit povestește o viziune impresionantă a tranșeelor văzute din aer, care exemplifică exact această idee:



... Putem distinge două adunări similare între friți și ai noștri, în aceste linii paralele care păreau să se atingă: o mulțime, un centru de mișcare și, în jurul său, ceva ce semăna cu firicele negre de nisip împrăștiate peste altele gri. Nu se mișcau; nu dădea impresia unei alarme!... Apoi am înțeles. Era duminică, și acestea erau două slujbe ținute în fața ochilor mei: altarele, preoții și congregațiile. Cu cât mă apropiam mai mult, cu atât deveneam mai conștient de faptul că cele două adunări erau similare – atât de similare, că părea ridicol. Una din ceremonii – oricare vă place – era o reflexie a celeilalte. M-am simțit de parcă vedeam dublu.

## URĂ ÎN TRANȘEE

Toate asemănările dintre combatanți i-au făcut pe mulți autori, înainte și după război, să se întrebe de ce armatele opozante nu au fraternizat mai mult între ele. Este notoriu faptul că unii soldați au făcut tocmai acest lucru în ziua de Crăciun a anului 1914, când au jucat fotbal împreună în spațiul dintre tranșee, ca parte a unui armistițiu neoficial. Se știe mai puțin că, pe o perioadă mai lungă, un fel de sistem „trăiește și lasă-i și pe alții să trăiască” a funcționat în anumite sectoare relativ liniștite ale frontului. Totuși, speranțele socialiștilor că soldații aveau să-și repudieze în cele din urmă loialitățile naționale de dragul frăției internaționale nu s-au adevărat niciodată pe Frontul de Vest. De ce?

Răspunsul se regăsește în faptul că, pe măsură ce războiul continua, ura reciprocă a crescut, ștergând originea comună și situația grea a combatanților. „Ofițerii germani, cugetă Tiroir al lui Barbusse, o, nu, nu, nu, ei nu sunt oameni, sunt monștri. Ei chiar sunt un tip aparte, scârbos, de paraziți, bătrâne. I-ai putea numi microbii războiului. Trebuie să-i vezi de aproape, acele chestii mari, oribile și rigide, subțiri ca unghiile, dar cu capete de viței.” În cumplitul atac ce reprezintă punctul culminant din *Focul*, inamicul devine pur și simplu „ticăloșii”:

– Poți fi sigur, amice, în loc să stau să-l ascult, i-am înfipt baioneta-n vintre atât de adânc, încât n-o mai puteam scoate.

– Ei bine, eu am dat peste patru ghemuiți în tranșee, le-am strigat să iasă și, pe fiecare, de cum ieșea, l-am răpus. Eram roșu până-n albul ochilor. Mâncile îmi sunt lipicioase de sânge.

– Eu am avut de-a face cu trei. I-am izbit ca un nebun. Zău, toți eram ca niște fiare când am ajuns aici.

Similar, când trec la atac, soldații din *Middle Parts of Fortune* își urăsc inamicul. „Teama rămâne, scrie Manning, o teamă implacabilă și agitată, dar și aceasta părea să fi fost fasonată într-o chestiune de sensibilitate acută, devenind imposibil de distins de ură.“ Aproape scos din minți de moartea lui Martlow, Bourne își eliberează furia ucigașă în liniile germane:

Trei oameni alergau spre ei cu mâinile sus, strigând; iar el și-a ridicat pușca la ochi și a tras; iar durerea din el s-a transformat într-o ură incontrollabilă, ce l-a umplut de o cruzime veselă, și a tras iarăși, și încă o dată... Și Bourne se forță iar să înainteze, gâfâind și bolborosind cu voce sufocată.

– Ucideți-i pe nenorociți! Ucideți porcii dracului! Ucideți-i!

Așa cum recunoaște Manning, pofta de sânge este legată inextricabil de plăcere: el chiar vorbește despre „extazul bătăliei“, în comparație cu care chiar și „extazul fizic al dragostei... este mai puțin mișcător“. El notează că un anumit tip de soldat „se încăleștează în luptă, ucide și geme de plăcerea omorului“. Însuși Bourne este „mănat“ de:

o frenezie triumfătoare... Era, în același timp, creatura lui Dumnezeu cea mai abjectă și cea mai exaltată. Efortul și furia din el... îl făceau să gâfâie și să plângă cu suspine, dar era prezentă și o nuanță ciudată de bucurie, și iarăși mintea sa părea să se concentreze într-un punct solid, strălucitor, de acțiune. Extremitățile durerii și plăcerii se întâlneau și chiar coincideau.

Este similar cu ceea ce istorisește Remarque în *Nimic nou*; în luptă, Paul Bäumer și camarazii săi „devin animale periculoase“:

Noi nu luptăm, noi ne apărăm împotriva anihilării... Suntem înnebuniți de furie... putem distruge și putem ucide pentru a ne salva, pentru a ne salva și a ne răzbuna... Ne-am pierdut toate simțămintele față de ceilalți, de-abia ne recunoaștem unii pe alții atunci când altcineva intră în

raza noastră de vedere... Suntem niște morți lipsiți de sentimente, care pot, printr-o șmecherie, printr-o magie periculoasă, să tot fugă și să tot ucidă.

Francezii ale căror poziții sunt cotoprite sunt uciși în mod groaznic, fețele lor sunt despicate în două cu lopata ori zdrobite cu patul unei puști. Atacatorii și cei atacați sunt simultan reduși la nivelul animalic.

Nimic nu ilustrează mai frapant intensificarea animozității de pe linia frontului decât schimbarea care s-a petrecut în timpul Primului Război Mondial în atitudinea față de prizonierii de război. Legile războiului specificau clar că soldații care se predau trebuiau să fie tratați corespunzător; conform Convențiilor de la Haga, uciderea prizonierilor era o crimă. Și contemporanii înțelegeau clar beneficiile practice ale luării de prizonieri în viață, nu numai în scopul obținerii de informații prin interogare, ci și de dragul propagandei. O mare parte din filmul britanic *Bătălia de pe Somme* constă în imagini filmate de germani. Capturarea, de către sergentul York, a 132 de inamici a fost unul dintre momentele importante ale propagandei americane de război din 1918. Tratatamentul uman al prizonierilor juca, de asemenea, un rol important în propaganda îndreptată contra inamicului. Către sfârșitul războiului, printr-un efort susținut, s-a transmis ideea că nemții aveau să fie bine tratați dacă s-ar fi predat; chiar le-ar fi fost mai bine decât în propriile tranșee. Mii de fluturași informativi erau lansați deasupra pozițiilor germanilor, unii dintre aceștia făcând parcă reclamă la lagărele de prizonieri ale Aliatilor. Fotografii britanice oficiale erau încurajați să pozeze „prizonieri germani răniți și cu nervii la pământ“, ce primeau băutură și țigări. Americanii chiar au născocit niște cărți poștale cu mesaje vesele pentru germanii care se predau, pentru a le semna și trimite rudelor: „Nu vă faceți griji pentru mine. Pentru mine, războiul s-a încheiat. Primesc mâncare bună. Armata americană le dă prizonierilor aceeași mâncare pe care le-o dă și soldaților săi: carne de vită, pâine albă, cartofi, fasole, prune uscate, cafea, unt, tutun etc.“

Cu toate acestea, mulți soldați de ambele părți ale Frontului de Vest n-au îndrăznit să se predea din cauza proliferării practicii „nu luați prizonieri“, o parte a ciclului de violență care a luat naștere ca o consecință a războiului de uzură. Justificările oferite de oameni pentru

uciderea prizonierilor au dezvăluit aspecte înspăimântătoare cu privire la impulsurile primitive pe care le-a dezlănțuit războiul.

În unele cazuri, prizonierii erau uciși din răzbunare, pentru atacurile asupra civililor. Germanii au încălcat cei dintâi această limită în primele săptămâni ale războiului, când trupele lor au recurs la represii brutale pentru presupusele atacuri lansate de *francs-tireurs* (lunetiști în haine civile). Sate întregi din Belgia, Lorena și Vosgi au fost șterse de pe fața pământului, iar bărbații localnici, împușcați, ca pedeapsă disciplinară, în ciuda faptului că multe dintre „atacuri” erau de fapt tiruri fratricide, venite din partea unor nemți prea dornici să folosească armele, sau acțiuni legitime ale forțelor franceze regulate. În total, în jur de 5 500 de civili belgieni au fost uciși, victime mai mult ale unei stări aproape de paranoia, din partea invadatorilor, decât ale unei politici sistematice de terorizare a populației locale. Aceste „atrocități” au avut loc cu siguranță. Un soldat, un doctor din Stuttgart pe nume Pezold, a consemnat în jurnal soarta locuitorilor orașelului belgian Arlon, dintre care mai mult de 120 au fost executați prin împușcare, sub acuzația nedovedită de a fi lunetiști sau de a-i fi molestat pe răniții germani:

Apoi au fost târâți de picioare și aruncați într-un morman, iar caporalii i-au împușcat pe toți accia care nu fuseseră uciși de soldați. La întreaga execuție au asistat un pastor, o femeie și două tinere care au fost împușcate ultimele...

Totuși, asemenea incidente erau lugubru exagerate de propaganda Antantei; pe lângă împușcarea civililor, germanii erau acuzați de viol și pruncucidere. Chiar din februarie 1915, B.C. Myatt, unul dintre „Bătrânii Ticăloși” ai Forței Expediționare britanice, își nota în jurnal:

Știm că trecem prin aceste teribile greutăți pentru a-i proteja pe cei rămași acasă de tortura și violurile acestor porci de nemți care au comis niște fapte groaznice în Franța și Belgia, retezând mâinile copiilor și sânii femeilor.

Un soldat australian descria, în august 1917, cum un ofițer a împușcat doi germani, unul rănit, într-un crater de obuz:

Neamțul i-a cerut să-i dea colegului său de băut. „Da”, a răspuns ofițerul, „îi dau \_\_\_\_\_ de băut, ia de-aici”, și și-a golit revolverul în

cei doi. Acesta este singurul mod de a te purta cu un nemțălău. Motivul pentru care ne-am înrolat a fost să ucidem nemțălăi, \_\_\_\_\_ ăia ucigași de copii.

Germanii au fost, de asemenea, primii care au bombardat orașe; deasupra Scarborough-ului și Londrei, zepelinele erau vestitorii unei noi ere, în care moartea avea să cadă din cer peste orașenii lipsiți de apărare. Și aceste atacuri au instigat la represalii. Un soldat britanic își amintea cum a fost nevoie ca un prieten de-al său să fie oprit de la a uide un pilot german capturat:

A încercat să afle dacă zburase deasupra Londrei, lansând bombe. A spus: „Dacă a fost acolo, am să-l împușc! N-o să scape în veci“. Și ar fi făcut-o. Viața nu însemna nimic. Viața era în pericol și, când dădeai peste o mulțime de nemți duhnind până la ceruri, n-aveai prea multă compasiune pentru camaradul lor și toată afacerea asta scârboasă.

Mai presus de toate însă, motivul înverșunării resimțite de oamenii de cealaltă parte a baricadei a fost folosirea intermitentă, de către germani, a submarinelor împotriva navelor comerciale și de pasageri. „Unii [dintre germanii care s-au predat] se târau în genunchi, își amintea un soldat britanic, ținând în mâini poza unei femei sau a unui copil, ridicată deasupra capului, dar toți au fost uciși. Dispăruse entuziasmul luptei. Am ucis cu sânge rece pentru că era datoria noastră să ucidem cât de mulți puteam. De multe ori m-am gândit la *Lusitania*. În fapt, chiar mă rugasem să vină ziua [răzbunării], și când a venit, am ucis exact atât de mulți pe cât sperasem că soarta îmi va permite să ucid.“ În mai 1915, sculptorul avangardist Henri Gaudier-Brzeska îi scria de pe Frontul de Vest lui Ezra Pound, relatând o încăierare recentă cu germanii: „Și noi aveam câțiva prizonieri – zece – și, întrucât tocmai aflaserăm de pierderea *Lusitaniei*, au fost executați cu paturile [puștilor] după o discuție de zece minute între subofițeri și soldați.“

Mai adesea, prizonierii erau uciși ca răzbunare pentru o acțiune mai recentă a inamicului. Această atitudine s-a manifestat chiar la începutul războiului, când soldații germani au ucis prizonieri francezi pe motiv că niște soldați francezi omorâseră anterior germani care se

predaseră. În jurnalul său, la 16 iunie 1915, A. Ashurt Moris își înregistrează propria experiență, în care omorâse un bărbat care se predase:

În acel moment am văzut un neamț, destul de tânăr, alergând în tranșee cu mâinile în aer, părând înspăimântat și cerând milă. L-am împușcat imediat. A fost o privesc de dumnezeiască să-l văd prăbușindu-se. Un ofițer din Nebraska s-a înfuriat pe mine, însă datoria pe care o avem de plătit anulează orice altceva.

Soldatul Frank Richards, din Trupa Regală de Pușcași, își amintește că l-a văzut pe unul din regimentul său plecând pe Menin Road cu șase prizonieri, pentru a reveni câteva minute mai târziu, după ce „rezolvase treaba” cu „două bombe”. Richards a motivat acțiunea sa prin faptul că „pierderea amicului său îl supărase foarte tare”. Deși uneori se petrecea spontan, acest tip de comportament se pare că a fost încurajat de ofițerii superiori, care considerau că ordinul „Nu luați prizonieri” amplifică agresiunea și, astfel, eficacitatea combativă a oamenilor. Un ordin verbal de a omorî prizonieri francezi a fost emis de niște trupe germane încă din septembrie 1914. Dar acest lucru nu le era specific germanilor. Un general de brigadă britanic a fost auzit de un soldat din regimentul Suffolks spunând, în ajunul Bătăliei de pe Somme: „Puteți lua prizonieri, dar eu nu vreau să-i văd”. Un alt om, din Brigada a 17-a de Infanterie Ușoară Highland, își amintește ordinul „ca niciun pic de milă să nu-i fie acordată inamicului și niciun prizonier să nu fie luat”. Și soldatul Arthur Hubbard, din Regimentul londonezo-scoțian, a primit ordine stricte de a nu lua prizonieri, „nici dacă-s răniți”. „Prima treabă, își amintea el, a fost când terminasem de tăiat niște sârmă, să-mi golesc cutia încărcătorului pe trei germani care ieșiseră din ascunzătorile adânc săpate, sângerând grav, și să le curm suferința; au implorat milă, dar eu aveam ordinele mele, ei înșiși n-aveau niciun fel de sentiment pentru sârmanii de noi”. În notițele sale „privind recenta angajare în luptă” a Corpului al II-lea de armată, din 17 august 1916, generalul Sir Claud Jacob insistă ca niciun prizonier să nu fie luat, întrucât asta îngreuna curățarea terenului de inamici. Potrivit lui Arthur Wrench, ordinele batalionului înaintea unui atac din cea de-a treia bătălie de la Ypres includea cuvintele: „FĂRĂ PRIZONIERI”, în care linia trasată însemna „faceți cum vreți”.

Uneori, ordinul de a ucide prizonierii era dat pur și simplu pentru a evita efortul de a-i escorta înapoi, în zona de captivitate. Așa cum observa generalul de brigadă F.P. Crozier: „Soldatul britanic este un tip cu bunăvoință, și putem spune liniștiți că, în ciuda propagandei false, arareori încalcă codul bunelor maniere în Franța, *cu excepția cazurilor când ucide prizonieri cu care nu se poate încurca pentru a-i escorta înapoi în tranșeele sale*“. Lui John Eugene Crombie de la Gordon Highlanders i s-a ordonat, în aprilie 1917, să-i străpungă cu baioneta pe germanii care se predaseră într-un tranșeu capturat, pentru că era „expeditiv din punct de vedere militar“. Erau folosite și alte argumente, prezentate în mod ipocrit ca fiind practice. Soldatului Frank Bass, din Batalionul I, Regimentul Cambridgeshire, i s-a spus de către un instructor la Étaples: „Țineți minte, băieți... orice prizonier înseamnă încă o rație pe zi consumată“. Jimmy O'Brien, de la corpul al 10-lea de Pușcași din Dublin, își amintește spusele capelanului său (un cleric englez, pe nume Thornton):

Ei bine, băieți, mâine-dimineață intrați în acțiune, și dacă luați vreun prizonier, rațiile voastre vor fi înjumătățite. Așa că nu luați prizonieri. Ucideți-i! Dacă luați prizonieri, ei vor trebui să fie hrăniți din rațiile voastre. Deci veți primi jumătăți de rație. Soluția este – nu luați prizonieri.

La 16 iunie 1915, Charles Tames, un soldat din Compania de Artilerie Honourable, descria un incident ce a urmat unui atac la Bellewaarde, lângă Ypres:

Se trăgea asupra noastră cu obuze de opt ore, mie mi se părea mai mult un vis, probabil că deja ne pierduserăm mințile la acea vreme, unii dintre flăcăi arătau chiar ca nebunii după ce asaltul a luat sfârșit; când am intrat în tranșeele germane, am găsit sute de nemți sfărtecați de focul nostru de artilerie, iar foarte mulți ieșeau, cerând milă; se înțelege de la sine că au fost împușcați pe loc, ceea ce reprezenta cea mai bună dovadă de milă pe care le-o puteam acorda. Cei din Royal Scots au luat aproximativ 300 de prizonieri, ofițerii lor le-au spus să își împartă rațiile cu prizonierii și să considere că ofițerii nu erau cu ei; imediat, scoțienii i-au împușcat pe toți, strigând „Moarte și Iad pentru toți p\_\_\_\_“, și în cinci minute sângele german a acoperit pământul până la gleznele noastre...

În forma sa extremă, uciderea prizonierilor era justificată pe motiv că singurul german bun era germanul mort. Când Batalionul al 12-lea al Regimentului Middlesex a atacat la Thiepval, pe 26 septembrie 1916, colonelul Frank Maxwell, decorat cu Crucea Victoria, le-a ordonat oamenilor săi să nu ia niciun prizonier pe motiv că „toți nemții ar trebui exterminați“. La 21 octombrie, Maxwell a lăsat batalionului său un mesaj de adio. În el își lauda oamenii pentru că „începuseră să învețe că singurul mod de a trata un german înseamnă a-l ucide“. După cum s-a exprimat soldatul Stephan Graham, „Părerea întreținută în armată, cu privire la germani, era că ei reprezentau un fel de specie dăunătoare, ca șobolanii purtători de ciumă, care trebuia exterminată“. Un anume maior Campbell se pare că le-ar fi zis noilor recruți: „Dacă vreun nemțâlău gras strigă «Milă» și pronunță numele soției și al celor nouă copii, împungeți-l cu baioneta – doi centimetri e suficient – și terminați-l. Este genul de bărbat care mai face alți nouă copii ai «Urii» dacă-l lăsați să scape. Așa că nu vă asumați niciun risc“.

Faptul că aceste atitudini au putut să se înrădăcineze pe Frontul de Vest, unde diferențele etnice dintre cele două părți erau de fapt chiar minime, arăta cât de ușor se putea amplifica ura în condițiile brutale ale unui război total. În alte teatre de război, unde diferențele erau mai profunde, potențialul pentru violență nelimitată era și mai mare.

Este imposibil de stabilit exact cât de des aveau loc astfel de ucideri de prizonieri. Evident, doar o mică parte dintre oamenii care s-au predat au fost omorâți în acest mod. La fel de evident, nu toți cei care au primit astfel de ordine le-au aprobat sau au fost capabili să le ducă la îndeplinire. Sute de mii de soldați germani au fost luați prizonieri, în special în faza finală a războiului, fără să fie maltratați. Dar numărul victimelor contează mai puțin decât percepția că era riscant să te predai. Oamenii exagerau aceste incidente: au ajuns să facă parte din mitologia tranșeeilor. Jurnalul german de front *Kriegsflugblätter* și-a dedicat prima pagină a ediției din 29 ianuarie 1915 unui desen ilustrând tocmai un astfel de incident. „G'meinhuber Michel“ se apropie de un soldat englez; soldatul englez ridică mâinile în aer; apoi soldatul englez îl împușcă pe Michel care se apropia; atunci Michel îl apucă pe englez de gât; apoi îl bate cu patul puștii până-l lasă lat strigând: „Te fac friptură englezească de vită“ (*Doass muass a englisches Boeffsteck*



*wer'n*); și este recompensat pe merit cu medalia Crucea de Fier. În realitate, asemenea incidente erau mai degrabă consecința unei predări necoordonate decât a duplicității; este nevoie doar de un om care să continue să tragă fără să fie conștient că tovarășii lui au depus armele. Dar folclorul din tranșee propaga legenda înșelăciunii. Și erau șanse mai mici ca unitățile care simțeau că au pierdut oameni prin violență să ia prizonieri pe viitor. Când soldatul Jack Ashley a fost capturat la Somme, germanul care l-a prins i-a spus că britanicii împușcă toți prizonierii și că germanii „ar trebui să facă același lucru“.

## CAPITULAREA

Primul Război Mondial a confirmat adevărul exprimat de dictonul teoreticianului militar din secolul al XIX-lea, Carl von Clausewitz, potrivit căruia cheia victoriei în război o reprezintă capturarea, și nu uciderea inamicului. În ciuda cifrelor uriașe, reprezentând pierderile suferite de Aliați din cauza Puterilor Centrale, victoria completă nu s-a materializat: din rațiuni demografice, existau în fiecare an noi recruți mai mult sau mai puțin suficienți pentru a completa găurile lăsate de războiul de uzină. Totuși, s-a dovedit că era posibil, mai întâi pe Frontul de Est și apoi pe cel de Vest, să-i faci pe soldații dușmani să se predea în număr atât de mare, încât capacitatea inamicului de a mai lupta să fie fatal slăbită. Cheia înfrângerii militare a Rusiei a reprezentat-o predarea (sau dezertarea) în masă. În total, mai mult de jumătate din totalul pierderilor rusești au fost oamenii luați prizonieri – aproape 16% din efectivele trupelor rusești mobilizate. Și Austria, și Italia au pierdut în acest fel o mare parte dintre soldați: respectiv, o treime și un sfert din totalul victimelor. Unul din patru austrieci mobilizați a sfârșit prin a deveni prizonier. Capitularea în masă a trupelor italiene la Caporetto a fost cât pe-acți să scoată Italia din război. Punctul cel mai nevralgic al sorții britanicilor – cam de prin noiembrie 1917 și până în mai 1918 – a coincis cu o creștere importantă a numărului de militari captivi: doar în martie 1918, în jur de 100 000 au fost luați prizonieri, mai mulți decât totalul din anii precedenți de luptă. Totuși, în august 1918 soldații germani au fost aceia care au început să se

predea în masă. Între 30 iulie și 21 octombrie, totalul germanilor căzuți în mâinile britanicilor a crescut de aproape patru ori. Acesta era adevăratul semn că războiul era pe sfârșite. Interesant este faptul că agenții de schimb de pe piața nereglementată elvețiană au fost de aceeași părere. Au cumpărat mărci când germanii au luat foarte mulți prizonieri, în primăvara lui 1918, și au renunțat la ele când s-a răsturnat situația, în august.

De ce soldații germani, care până atunci fuseseră atât de reticenți în a se preda, au început brusc să capituleze cu zecile de mii în august 1918? Cea mai bună explicație – iarăși conducându-ne după Clausewitz – este că a avut loc o prăbușire a moralului în momentul în care atât ofițerii, cât și soldații au înțeles că războiul nu putea fi câștigat. Ofensivele din primăvară ale generalului Erich Ludendorff funcționaseră tactic, dar eșuaseră strategic, și aceasta îi costase scump pe germani, pe când ofensiva Aliatilor din 7–8 august, de lângă Amiens, a fost, așa cum a recunoscut Ludendorff, „cea mai mare înfrângere pe care armata Germaniei o suferise de la începutul războiului“. Folosirea nerestricționată a submarinelor nu ingenunchease Anglia; ocuparea teritoriului rusesc după Brest-Litovsk reprezenta o risipă de oameni, care și așa erau puțini; aliații Germaniei începeau să cedeze; americanii se adunau în număr mare în Franța, lipsiți de experiență, dar bine hrăniți și numeroși; și, poate cel mai important lucru, Forța Expediționară britanică învățase în sfârșit să combine infanteria, artileria, trupele blindate și operațiunile aeriene. Pur și simplu, în ceea ce privește numărul de tancuri și camioane, germanii erau acum într-un dezavantaj fără speranță în ofensiva pe care o inițiaseră în primăvară. O victorie germană era acum imposibilă, și tocmai răspândirea rapidă a acestei păreri în rândul trupelor a transformat non-victoria în înfrângere, mai degrabă decât în remiza pe care se pare că Lunderdorff o avea în minte. Din această perspectivă, capitulările în masă descrise mai sus făceau parte dintr-o criză generală a moralului, care s-a manifestat și sub forma îmbolnăvirilor, indisciplinei și dezertărilor.

Totuși, indiferent cât de disperată era situația, soldații germani trebuiau să simtă că puteau risca să se predea înainte ca războiul să se încheie. Și asta însemna că soldații aliați trebuiau să fie gata să ia prizonieri și să nu-i omoare pe cei care se predau. Mărturia locotenent-

tului Blaker din Batalionul al 13-lea (S), Brigada Pușcași, ilustrează modul în care funcționa procesul. La 4 noiembrie 1918, în timpul unui baraj dur asupra pozițiilor germane la Louvignies, Blaker a pornit înainte cu oamenii săi, pentru a depista cuiburile de mitralieră inamice. Surprinzând și împușcând două santinele germane, a reușit să convingă „cinci germani destul de speriați” să iasă din adăpostul lor. „I-am îndemnat să o ia spre baraj, către liniile noastre, își amintea Blaker, și, după o scurtă ezitare, au fost nevoiți s-o facă.” A repetat apoi procesul cu servanții celei de-a doua mitraliere. În acel moment, ivindu-se zorii zilei, Blaker a fost surprins să vadă „numai punctulețe pe lângă livezi și pajiștile deschise din spatele acestora, capetele inamicilor ițindu-se ocazional”. Hotărând că „mai bine i-ar face să iasă din ascunzătorile lor subterane”, el nu s-a oprit. „Nu le plăcea să iasă în baraj și Dumnezeu știe de ce n-au tras asupra mea”, dar a reușit să-i captureze pe toți, dezarmându-i și trimițându-i înapoi la liniile britanice. Știind că oamenii săi nu erau departe în urmă, neînfricatul Blaker a continuat hotărât. Un moment decisiv a fost acela când a dat peste o casă izolată:

Am venit din spatele ei și am ocolit-o până-n față, unde nu exista nicio ușă, și am privit pe furiș înăuntru, la o cameră care dădea spre drum, unde am văzut o îngrămădeală de germani, unii așezați, alții stând în picioare. Nu știu cine a fost mai surprins – ei sau eu. Oricum, am reușit să mă adun un pic mai repede decât ei și am avansat până în prag, ținând o grenadă Mills în mâna stângă și revolverul în dreapta, iar singurul lucru care mi-a trecut prin cap să-l spun a fost «Kamerad», așa că l-am rostit, în același timp amenințându-i cu revolverul; n-au părut prea dornici să se predea, așa că am repetat «Kamerad» și, spre surprinderea și încântarea mea, ei s-au «Kamerad»-at, 2 ofițeri și 28 de gradați. Părerea mea era că țineau un fel de conferință, căci barajul nu se apropia de ei în plină forță. Ambii ofițeri și trei gradați aveau în piept Crucea de Fier!

După ce i-a făcut să renunțe la arme, Blaker i-a îndemnat să mășăluiască spre liniile britanice, în ciuda barajului britanic ce continua. După acest moment, a reușit să mai adune 25 sau 30 de germani, inclusiv servanții a două mitraliere și ai unui mortier de tranșee.

Cinci lucruri se remarcă în această istorisire. Primul, ceea ce a început cam într-o doară și-a creat curând propria forță motrice. Este clar că unitățile germane peste care a dat Blaker erau deja pe punctul de a ceda; apariția sa a fost catalizatorul predării, începând cu câțiva indivizi și culminând cu un grup mare. În al doilea rând, cel puțin unii dintre cei capturați nu erau proaspăt recruți, ci trupe experimentate, inclusiv cinci deținători ai Crucii de Fier. În al treilea rând, este evident că pentru germani siguranța însemna să fie în număr mare, căci un singur ofițer britanic pur și simplu nu putea împușca mai mult de câțiva. În al patrulea rând, rolul ofițerilor germani era vital pentru legitimarea deciziei de a se preda și garantarea faptului că toți se conformau. Odată ce Blaker îi avea pe aceștia, restul veneau fără vociferare. În cele din urmă, și poate cel mai important, Blaker i-a împușcat doar pe acei germani care au încercat să pună mâna pe arme; de la bun început i-a cruțat pe cei care ridicau mâinile. (Sau poate că ar fi mai corect să spunem că delega artileriei responsabilitatea de a ucide prizonieri, căci îi forța pe captivii săi să mășăluiască prin baraj către liniile britanice. Niciunul dintre ei nu a supraviețuit.) Evident, după un anumit punct, Blaker nu mai dispunea de mijloacele de a-i omorî pe cei care i se predau. Dacă ar fi dorit-o, ofițerii germani le-ar fi putut ordona oamenilor lor să-l ucidă ori să-l captureze; el ar fi putut să-i împuște doar pe câțiva dintre ei înainte de a fi copleșit. Dar germanii se simțeau suficient de încrezători că vor fi bine tratați, încât au ales să i se predea lui.

Experiența lui Blaker a fost caracteristică pentru modul în care Primul Război Mondial s-a încheiat pe Frontul de Vest. În ultimele săptămâni, armata germană ajunsese la un punct pe care naturaliștii îl numesc „stare critică autoîntreținută”. Pur și simplu, argumentele împotriva capitulării, evidențiate mai sus, fuseseră covârșite de argumentele în favoarea sa. Înfrânți, ofițerii germani își conduceau oamenii spre captivitate – o dovadă în plus, dacă mai era nevoie, că Germania a fost fatal înjunghiată în față, nu pe la spate.

## RĂZBOIUL DIN EST

Deși cele mai grele lupte au avut loc pe Frontul de Vest, Primul Război Mondial a schimbat în cele din urmă extraordinar de puțin Europa de la vest de Rin. Cea mai mare modificare teritorială a fost că Alsacia și Lorena au revenit Franței, căreia îi aparținuseră însă și înainte de 1871. În orice caz, atât de mari au fost pierderile umane și economice suferite de Franța, încât nici măcar această recuperare nu părea să dureze. Anglia și Statele Unite interveniseră decisiv, dar de îndată ce ocupația germană din Belgia și nordul Franței s-a încheiat, și-au pierdut interesul și s-au întors acasă. O fâșie relativ îngustă de teritoriu de la Canalul Mânecii până în Alpi suferise distrugerii de diverse intensități, dar consecințele mai profunde ale războiului din vest – care erau demografice, economice și psihologice – au devenit evidente doar cu timpul. La început, balanța puterii părea neschimbată. Dimpotrivă, războiul mult mai mobil care avusese loc pe Frontul de Est părea să schimbe aproape totul la est de fluviul Elba.

Un pasaj de neuitat din romanul lui Joseph Roth, *Marșul lui Radetzky*, ajută la explicarea acestei stări de fapt. Scena are loc într-o sală de bal aglomerată, dintr-un hotel, în noaptea de 28 iunie 1914, într-un îndepărtat orașel-garnizoană din apropierea frontierei rusești – un loc unde, după cum se exprimă Roth, „austriacul civilizat era amenințat... de urși și lupi și monștri chiar mai înspăimântători, cum ar fi păduchii și ploșnițele“. Ofițerii de infanterie prezenți la adunare reprezintă aproape toate naționalitățile din Monarhia Duală, și fiecare reacționează în felul propriu la telegrama trunchiată ce anunță asasinarea moștenitorului la tron. Maiorul Zoglauer insistă ca petrecerea să ia sfârșit imediat; Rittmeister-ul (ofițer de cavalerie) Zschoch nu este de acord. „Domnilor, declară Rittmeister-ul în rezervă von Babenhausen, Bosnia e departe. Nu ne pasă de zvonuri. În ceea ce mă privește, la naiba cu toți!“ „Bravo!“ exclamă baronul Nagy Jenő, un nobil maghiar care, întrucât avea un bunic evreu în Bogumin, era dornic să atace „toate defectele moșierimii ungare“. „Herr von Babenhausen are dreptate, dreptate absolută! Dacă moștenitorul tronului a fost asasinat, păi atunci mai sunt alți moștenitori rămași!“

Herr von Senny, mai maghiar după sânge decât Herr von Nagy, a fost cuprins brusc de teama că cineva de proveniență evreiască l-ar fi putut depăși în materie de naționalism ungar. Ridicându-se în picioare, el a spus: „Dacă moștenitorul tronului a fost asasinat, ei bine, în primul rând nu știm nimic sigur și, în al doilea rând, nu ne privește absolut deloc.“ [...]

Locotenentul Kinsky, care crescuse pe malurile râului Moldau, a pretins că în orice caz moștenitorul tronului fusese o alegere foarte precară pentru monarhie... La aceasta, Conte Battyanyi, care era beat, a început să le vorbească în ungurește compatrioților săi... [Rittmeister-ul] Jelacich, un sloven, s-a înfuriat la culme. Îi ura pe unguri la fel de mult pe cât îi disprețuia pe sârbi. Iubea monarhia. Era patriot... și s-a simțit un picuț vinovat deoarece... ambii fii ai săi adolescenți vorbeau deja despre independența tuturor slavilor sudici.

Deși el însuși înțelege maghiara, Jelacich insistă ca ungurii să vorbească în germană, la care unul dintre ei declară că el și compatrioții săi „se bucură că a murit ticălosul!“ Locotenentul Trotta, nepotul unui sloven înnobilit după Bătălia de la Solferino, se ridică împleticindu-se de beat, ca răspuns la această afirmație scandalosă. Amenințând că împușcă pe oricine mai spune vreo vorbă împotriva defunctului, strigă „Liniște!“, în ciuda faptului că ungurii îi sunt superiori în rang. Contele Benkyö ordonă orchestrei să cânte marșul funerar al lui Chopin, dar oaspeții beți continuă să danseze și orchestra mărește ritmul involuntar. Afară, o furtună face ravagii. *La danse macabre* ce rezultă se încheie doar atunci când lacheii scot din încăpere instrumentele muzicienilor. Trotta se hotărăște să demisioneze din funcție; ordonanța sa de origine maghiară decide să dezerteze și să se întoarcă acasă, la Burdlaki. „Nu mai exista patria natală. Se prăbușea, se fărâmița.“

În Europa de Vest, miza era strategică, nu etnică. Britanicii ajunseseră la concluzia că nu-i puteau permite Germaniei să înfrângă Franța și Rusia, de teama unei amenințări la adresa securității britanice, comparabilă cu aceea reprezentată, cu un secol înainte, de Napoleon. Când a venit războiul, bretonii nu s-au ridicat împotriva gasconilor, și nici locuitorii din Valonia și Flandra nu s-au luptat unii cu alții. Scoțieni, galezi, englezi și mulți irlandezi au luptat cot la cot, fără resentimente majore. Primul Război Mondial a deschis calea războiului civil doar în Irlanda, și nici măcar acesta nu a fost un conflict atât

de sângeros pe cât s-a presupus uneori. În Europa de Est, dimpotrivă, s-a înțeles foarte repede că războiul însemna dizolvarea vechii ordini a imperiilor multietnice și a comunităților mixte. Pe Frontul de Vest, civilii belgieni și francezi au fost doar pentru puțin timp în bătaia armelor, în faza de început a conflictului. Totuși, odată ce liniile de bătaie au fost întărite, zona de luptă a fost eficient militarizată; după aceea, de regulă, civilii au devenit victime doar ca o consecință a focului de artilerie imprecis, venit din partea inamicului sau a propriei lipse de atenție. Frontul de Est era diferit. Acolo, de la Marea Baltică la Balcani, cele mai mari înaintări și retrageri care au caracterizat luptele în repetate rânduri au expus mari părți ale populației civile la violențe atât accidentale, cât și intenționate.

Previzibil, comunitățile evreiești din Zona de Rezidență rusească erau acelea care aveau cele mai multe motive de teamă. În faza de început a războiului, cel puțin 100 de evrei au fost executați fără preambul de armata rusească, fiind suspectați de spionaj, întrucât se presupunea că evreii nu puteau în niciun caz să fie loiali regimului țarist. De asemenea, exista o politică sistematică de jefuire. La 14 octombrie 1914, aproximativ 4 000 de evrei au fost izgoniți din casele lor din Grozin (provincia Varșovia); li s-a refuzat orice mijloc de a-și transporta posesiunile. Ca răspuns la o întrebare privind rechiziționările, Statul-Major al Armatei a 4-a, de pe Frontul de Sud-Vest, a emis următorul ordin: „Luați totul de la jidani“. În regiunea Kovno, 15 localități au fost scena unor pogromuri în iulie 1915, în timp ce în regiunea Vilna, 19 *shtetl*-uri au fost demolate în august și septembrie 1915. De asemenea, au avut loc atacuri asupra evreilor în Minsk, Volîna și Grodno. În multe sate, evreicele erau violate.

Și evreii din Galiția au fost sistematic maltratați, când rușii au pătruns pe teritoriul austriac, în faza de început a războiului. Au avut loc pogromuri în Brody și Lemberg, imediat după ocuparea acestora de către ruși. Nouă evrei au fost uciși în primul și 17 în al doilea. După spusele unui doctor evreu din armata rusească, „metodele erau aceleași peste tot: după o împușcătură provocatoare, lansată întotdeauna de o persoană rămasă anonimă, urmau jaful, incendierea și masacrul“. În decembrie 1914, un general le-a spus trupelor din divizia sa:

Fraților, țineți minte că primul vostru inamic îl reprezintă nemții. De multă vreme ne sug sângele și acum vor să ne cucerească pământul. Nu-i luați prizonieri, străpungeți-i cu baioneta – eu voi da socoteală pentru asta. Al doilea inamic al vostru sunt jidanii [*zhidy*]. Sunt spioni și îi ajută pe nemți. Dacă întâlniți un *zhid* pe câmp – străpungeți-l cu baioneta, eu voi da socoteală pentru asta.

E notoriu faptul că purtarea cazacilor era urâtă. Un soldat evreu din armata rusă a descris unul dintre multele incidente:

Când brigada noastră a mărșăluit printr-un sat, un soldat a observat o casă pe un deal și i-a zis comandantului nostru că era, probabil, casa unor evrei. Ofițerul i-a permis să meargă să arunce o privire. S-a întors cu vestea îmbucurătoare că niște evrei *într-adevăr* locuiau acolo. Ofițerul a ordonat brigăzii să se apropie de casă. Au deschis ușa și au dat peste vreo douăzeci de evrei pe jumătate morți de frică. Soldații i-au condus afară, iar ofițerul a dat ordinul: „Hăcuiți-i! Faceți-i bucăți!”

O altă unitate rusească le-a ordonat unor evrei dintr-un *shtetl* de lângă Wolkowisk să se dezbrace goi pușcă, să danseze unii cu alții și apoi să călărească porci; apoi au ucis fiecare a zecea persoană. Între aprilie și octombrie 1915, pe măsură ce rușii se retrăgeau din Galiția, au avut loc aproximativ o sută de pogromuri distincte sau incidente minore antievreiești, aproape toate fiind instigate de soldați. Pentru a-i lipsi pe austrieci de noi recruți, rușii au încercat, de asemenea, să ia cu ei întreaga populație masculină cu vârsta între 18 și 50 de ani; evreii din zona ocupată erau și ei mutați, fiind un „element ce nu inspiră încredere”, în mica zonă din jurul Tarnopolului, pe care rușii continuau s-o ocupe.

După cum am văzut, violența împotriva evreilor fusese o trăsătură a vieții în Europa de Est înainte ca războiul să înceapă. Totuși, ar fi o greșeală să privim pogromurile în afara contextului. De-a lungul întregului teatru de război est-european au avut loc atacuri asupra minorităților etnice, uneori, dar nu întotdeauna comise de armatele ocupante. Germanii din Galiția au fost forțați să fugă din casele lor în urma înfrângerilor austriece de la Lemberg și Przemyśl în 1914. În timp ce austriecii se retrăgeau, numeroase orașe germane – de



exemplu, Mariahilf – au fost arse din temelii de soldații ruși și de cazaci. Când întăririle germane, sub comanda generalului August von Mackensen, au făcut ca lucrurile să ia o altă întorsătură, rușii au luat cu ei ostatici din aceste sate, ducându-i înapoi, în Rusia. Între timp, austriecii au executat numeroși polonezi și ucraineni acuzați de colaborare cu rușii în timpul ocupației. Scene similare s-au repetat în Bucovina, care a fost cucerită de ruși în câteva săptămâni de la izbucnirea războiului, și care a fost martora unor lupte reînnoite în timpul ofensivei conduse de Brusilov, în vara lui 1916. În confuzia din 1917 și 1918, când germanii câștigaseră războiul din Est, speranțele la independență ale Poloniei și Ucrainei au precipitat lupte crunte între diversele grupuri etnice din Galiția. Și germanii din regiunile aflate mai la est au fost victimele războiului, chiar dacă locuiau departe de linia frontului. De la început, comandantul suprem rus, arhiducele Nikolai Nikolaievici, și șeful Statului-Major, Generalul Nikolai Ianușkevici, au privit populația non-rusească de la granița de vest a Rusiei cu cea mai mare suspiciune. Nu numai evreii, ci și germanii, Țigani, ungurii și turcii au fost deportați din provinciile apusene ale imperiului în timpul războiului; în total, în jur de 250 000 de oameni.

Războiul a avut același efect dezbinător în Balcani, unde, de altfel, se și declanșase. Pierderile sârbilor au fost printre cele mai ridicate, în termeni relativi. Nu toate decesele violente s-au petrecut ca rezultat al bătăliilor propriu-zise. În romanul său *Podul de pe Drina*, Ivo Andrić a descris memorabil impactul izbucnirii războiului în 1914 asupra orașului bosniac, cu etnie mixtă, Vișegrad:

Oamenii era împărțiți între acuzați și acuzatori. Acea bestie, care trăiește în adâncul omului și care nu îndrăznește să se arate până când barierele legii și Țutumelor n-au fost îndepărtate, era acum eliberată. Semnalul fusese dat, iar barierele căzuseră. Așa cum adesea s-a întâmplat în istoria omenirii, s-a acordat tacit permisiunea pentru a comite acte de violență și jafuri, chiar și crime, dacă se făceau în numele intereselor mai înalte, conform unor reguli stabilite, și împotriva unui număr limitat de oameni de un anumit tip și credință. Un om care înțelegea clar și era atent și trăia în acele vremuri, putea vedea cum acest miracol avea loc și cum întreaga societate putea fi transformată într-o singură zi... Este adevărat că existaseră întotdeauna animozități și invidie și intoleranță

religioasă, asprime și cruzime, dar existaseră, de asemenea, și curaj și frăție, și un sentiment al măsurii și ordinii care înfrâna toate aceste atitudini în limite suportabile și, în cele din urmă, le calma și le supunea interesului general al vieții în comun... Oamenii... dispăreau peste noapte, de parcă muriseră brusc, împreună cu obiceiurile, cutumele și instituțiile pe care le reprezentau.

În acest caz, minoritatea sârbă era aceea care a fost persecutată cu încurajări venite din partea autorităților austriece, dar ambele comunități – sârbă și evreiască, erau, uneori, literalmente prinse în schimbul de focuri. Romanul lui Andrić este o cronică superficială a conflictelor etnice recurente, începând cu secolul al XVI-lea, când autoritățile otomane au început să construiască podul ce apare în titlul cărții. Totuși, podul de pe Drina vrea să simbolizeze capacitatea de a trăi în armonie a unei societăți multietnice ca aceea din Vișegrad; este „legătura dintre Est și Vest”, unde bărbați și, mai târziu, femei aparținând diferitelor credințe și culturi din oraș se întâlnesc pentru a fuma, sorbi cafea și sta la taifas. În ciuda manifestărilor ocazionale de violență de pe el, podul rezistă la întreaga presiune din timpul declinului Imperiului Otoman. Doar în 1914 conflictul dintre sârbi, „turcii” musulmani și „șvabii” germani scapă de sub control, și podul este literalmente aruncat în aer.

Vișegrad a fost doar unul dintre numeroasele orașe multietnice sfâșiate în bucăți de Marele Război. În cuvintele lui, Andrić nu a făcut altceva decât să „ofere un exemplu mic, dar elocvent al primelor simptome ale unei contaminări europene care avea să se întindă în întreaga lume”. Frontul de Vest a scos la iveală industrializarea modului de a purta luptele – fusese martorul introducerii unor mașinării aducătoare de moarte comparabile, în eficacitatea lor, cu acelea pe care Wells și le imaginase în *Războiul lumilor*. Dar Frontul de Est fusese martorul unei transformări la fel de importante. Acolo, agonia vechilor imperii centrale și est-europene dizolvase vechile granițe dintre combatant și civil. Acest tip de război s-a dovedit a fi mai ușor de pornit decât de oprit.

## 5

### Mormintele națiunilor

În general, marile imperii multinaționale sunt o instituție a trecutului, a unor vremuri în care forța fizică era foarte apreciată, iar principiul naționalității nu fusese încă recunoscut, deoarece democrația nu fusese încă recunoscută.

Thomas Masaryk, 1918

Măreș și înfricoșător fu anul de la Hristos 1918, dar anul 1919 fu înspăimântător.

Mihail Bulgakov, *Garda albă*

### CIUMA ROȘIE

Pacea care a urmat Primului Război Mondial a fost o continuare a războiului, cu alte mijloace. Bolșevicii au proclamat sfârșitul ostilităților doar pentru a arunca Imperiul Rus într-un barbar război civil. Politicienii occidentali redactau tratate de pace – câte unul pentru fiecare Putere Centrală înfrântă (Germania, Austria, Ungaria, Bulgaria și Turcia) – fiecare dintre acestea fiind un *casus belli* de sine stătător. Nici „răzbunarea... nu a întârziat“, așa cum prezisese Keynes în *Consecințele economice ale păcii*. După cum s-a dovedit, Keynes avea dreptate doar parțial. El se aștepta ca dificultățile financiare impuse prin Tratatul de la Versailles să fie principalul motiv de litigiu postbelic; „războiul civil“ european avea să vină, scria el, „dacă țelul nostru direct este să sărăcim Europa Centrală... dacă suntem de părere că, măcar timp de o generație, Germaniei nu i se poate permite nici

măcar un pic de prosperitate... că an după an Germania trebuie ținută în sărăcie și copiii săi înfomețați și schilodiți“. Totuși, cauzele europene ale celui de-al Doilea Război Mondial nu au fost economice; cel puțin nu în sensul pe care Keynes îl avea în minte. Erau teritoriale – sau, pentru a fi mai exact, s-au iscat din conflictul dintre aranjamentele teritoriale bazate pe principiul „autodeterminării“ și realitățile mixității etnice. Keynes se aștepta, de asemenea, ca prima reacție împotriva tratatelor de pace să vină din partea Germaniei. De fapt, aceasta a venit din partea Turciei, deși ceea ce s-a întâmplat acolo a prevestit mare parte din ceea ce aveau să facă mai târziu germanii.

Drumul spre războiul civil a început la Petrograd, capitalei ruse fiindu-i schimbat numele în timpul războiului, pentru a însufleși sentimentul național („Sankt Petersburg“ suna prea nemțesc). Nicolae al II-lea, un om pios, puritan, cu o capacitate intelectuală limitată, a ajuns să considere ocârmuirea Rusiei drept un lung test al puterii interioare. Muncea din greu, de parcă era hotărât să dovedească veridicitatea afirmației sale conform căreia era „muncitorul încoronat“. „Muncesc cât pentru trei, declarase el. Să învețe fiecare să facă munca a cel puțin încă doi oameni.“ Din păcate, celelalte două lucruri care-i făceau plăcere – mai mult, se pare, decât să fie țar – erau activitatea de secretariat și grădinăritul. În timp ce condițiile se deteriorau pe front, lucra cu încăpățănare la rutina corespondenței, luând pauze doar pentru a mătura zăpada de pe aleile propriului palat. Soția sa, de origine germană, împărăteasa Alexandra, nu era de mare ajutor după ce îmbrățișase o versiune caricaturală a ortodoxiei și autocrației. „Ah, iubitele, îi scria ea (în engleză, ca de altfel întreaga lor corespondență), când *în sfârșit* vei lovi cu pumnul în masă și vei țipa la miniștrii tăi atunci când greșesc – ei nu se tem de tine și ar *trebui*... O, băiatule, fă-i să tremure în fața ta – să te iubească nu-i de ajuns... Fii Petru cel Mare, Ivan cel Groaznic, Împăratul Pavel – zdrobește-i pe toți din jurul tău – și să nu râzi la aceste rânduri, năzdrăvanule!“ Era zadarnic. Până în ultimul moment, Nicolae a refuzat să „zbiere la oameni în stânga și-n dreapta“. La 16 decembrie 1916, sfântul charismatic și corupt al cuplului regal, Rasputin, a fost ucis chiar de vărul țarului, Marele Duce Dmitri, ajutat și instigat de decadentul prinț Felix Iusupov și un politician de dreapta pe nume V.M. Purișkevici, crezând că acest călugăr

exercita o influență malignă asupra țarului și politiciii externe a Rusiei. Dar lucrurile nu s-au îmbunătățit. Abandonat de propriii generali în ceea ce a echivalat cu o revoltă la începutul lui martie 1917, Nicolae a fost de acord să abdice, plângându-se amarnic de „trădare, lașitate și înșelăciune“. Nici el și nici soția sa n-au înțeles revoluția aflată în plină desfășurare. Comentariul Alexandrei cu privire la izbucnirea acesteia merită o mai mare celebritate în rândul marilor diagnostice greșite ale istoriei: „Este o mișcare huliganică, tineri și tinere alergând de colo-colo și țipând că nu au pâine doar pentru a instiga –... dacă ar fi frig, probabil că ar sta acasă“.

Guvernul Provizoriu care a luat locul țarului urmărea să stabilească o republică având o constituție liberală și instituții parlamentare. Perspectivile nu erau rele. Totuși, hotărârea liderilor săi de a continua războiul și de a amâna deciziile cu privire la problema presantă a reformei funciare până după ce se alegea o Adunare Constituantă, a creat oportunități unor elemente extreme. Trebuie spus că revoluția îi luase pe bolșevici prin surprindere. „Este o nebunie! a exclamat Lenin când a aflat vestea la Zürich. Ce surpriză! Numai imaginează-ți! Trebuie să ne întoarcem acasă, dar cum?“ Comandamentul Suprem german a răspuns la acea întrebare, oferindu-i nu numai un bilet de tren până la Petrograd, ci și fonduri, prin doi intermediari dubioși, pentru a răsturna noul guvern. În loc să-l aresteze împreună cu asociații săi, așa cum meritau din plin, Guvernul Provizoriu a șovăit. La 27 august, ațâțat de criticii conservatori ai noului regim, comandantul suprem al armatei rusești, generalul Lavr Kornilov, a lansat o lovitură de stat lipsită de succes. Efectul neintenționat a fost acela că bolșevicii au mai câștigat simpatie în rândul sovietelor ce răsăriseră ca un fel de guvern paralel nu numai la Petrograd (ca în 1905), ci și în alte orașe. Două luni mai târziu, la 24 octombrie 1917, bolșevicii au pus la cale un *coup d'État* propriu. Atunci nu părea să fie un eveniment cu efecte colosale. În fapt, mai mulți oameni au fost răniți la reconstituirile ulterioare pentru filmarea peliculei *Octombrie* de Serghei Eisenstein. Nimeni nu se prea aștepta ca noul regim să dureze.

Bolșevicii le-au promis suporterilor „Pace, Pământ, Pâine“ și „Putere sovietelor“. S-a vădit că pacea însemna capitulare abjectă. La Brest-Litovsk, în lunga fortăreață de cărămidă care străjuiește râul

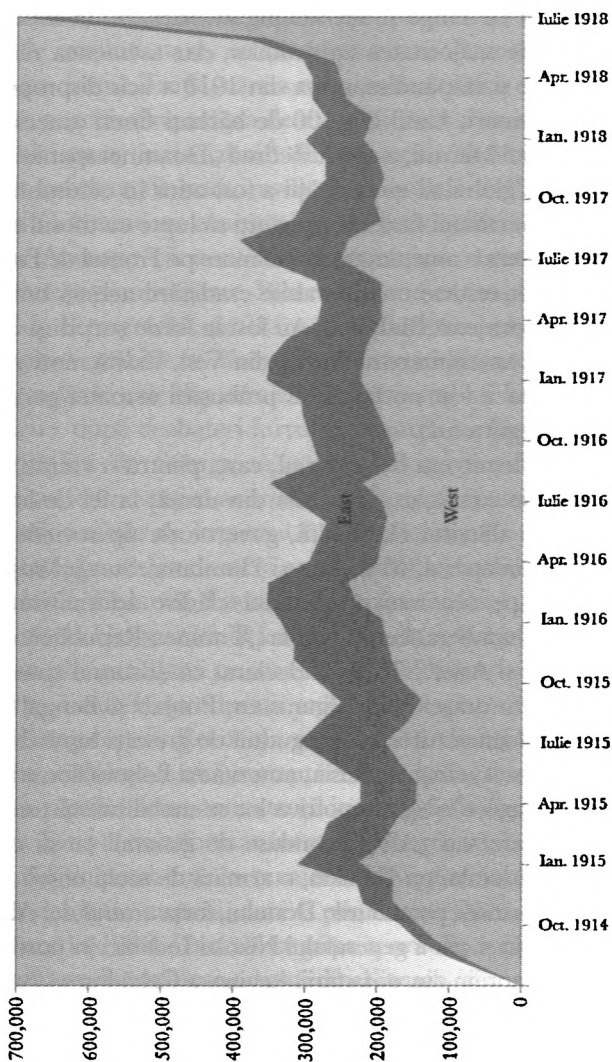
Bug, comandamentul militar german a cerut cesiuni teritoriale prea cuprinzătoare, de la o delegație bolșevică pestriță (pentru a păstra aparențele revoluționare, un țăran pe nume Roman Stașkov fusese cules de pe drum). Troțki, care a răspuns de politica externă bolșevică pe durata negocierilor, trăgea de timp, sfidător și cumva opac, proclamând „nici pace, nici război“. El spera că, dacă negocierile s-ar fi prelungit suficient de mult, revoluția mondială ar fi avut timp să se producă. Germanii au avansat lejer în provinciile baltice, Polonia și Ucraina. Aproape că n-au întâmpinat nicio rezistență din partea forțelor rusești demoralizate. Pentru un moment se părea că germanii aveau să ia Petrogradul, astfel încât conducerea bolșevică a fost obligată să plece grăbită la Moscova, de atunci înainte capitala. Când Troțki a cedat în cele din urmă, la argumentul lui Lenin, în favoarea capitulării – după dezbateri furtunoase care i-au făcut pe Revoluționarii Socialiști de Stânga să părăsească guvernul revoluționar – bolșevicii au fost nevoiți să accepte cu cedarea unei treimi din populația și terenurile arabile ale Imperiul Rus de dinainte de război, mai mult de jumătate din industria sa și aproape 90% din minele sale de cărbune. Polonia, Finlanda, Lituania și Ucraina au devenit independente, dar sub tutela Germaniei. Războiul din est a fost acela pe care germanii l-au câștigat. Banii pe care îi folosiseră pentru a-l trimite înapoi în Rusia pe Lenin le-au adus un profit substanțial.

Cu toate acestea, Revoluția rusească s-a dovedit a fi nu sfârșitul războiului, ci doar o formă mutantă a sa. După ce triumful Germaniei în Est și-a pierdut orice consistență în urma înfrângerii din Vest, războiul din Est s-a transformat într-un groaznic război civil, în multe feluri la fel de costisitor, în termeni de vieți umane, ca și războiul convențional între imperii, care îl precedase. Două epidemii au cuprins lumea în 1918. Una a fost gripa spaniolă, a cărei primă izbucnire a fost înregistrată într-o bază din Kansas, în martie 1918. Parcă pentru a-și bate joc de eforturile oamenilor de a se ucide între ei, virusul s-a răspândit rapid pe teritoriul Statelor Unite și apoi a traversat până în Europa, cu navele americane supraaglomerate. În iunie ajunsese în India, Australia și Noua Zeelandă. Două luni mai târziu, un al doilea val a lovit aproape simultan orașele Boston, în Massachusetts, Brest, în Franța, și Freetown, în Sierra Leone. Cel puțin 40 de milioane

de oameni au murit din cauza epidemiei, majoritatea sufocați de o acumulare letală de sânge și alte lichide în plămâni. În mod ironic, spre deosebire de majoritatea epidemiilor, dar asemenea războiului care o precedase și răspândise, gripa din 1918 a ucis disproporționat de mulți adulți tineri. Unul din 100 de bărbați tineri americani, cu vârsta între 25 și 34 de ani, a căzut victimă „Doamnei spaniole“. Surprinzător, vârful global al mortalității a fost atins în octombrie și noiembrie 1918. Germanii fuseseră pregătiți să lupte cu tifosul transmis de păduchi, care era o amenințare foarte mare pe Frontul de Est; într-adevăr, au dedicat resurse considerabile eradicării acestei boli atunci când au ocupat orașe ca Białystok. Au fost la fel de surprinși ca restul lumii de această amenințare nedorită, din Vest. Există motive pentru a crede că acesta a fost un factor al prăbușirii armatei germane în acele luni (vezi figura 5.1).

Cealaltă epidemie era bolșevismul, care, pentru o vreme, a părut aproape la fel de contagios și, în cele din urmă, la fel de letal ca și gripa. Odată cu sfârșitul războiului, guverne de tip sovietic au fost proclamate la Budapesta, München și Hamburg. Steagul roșu a fost ridicat chiar și pe cea mai importantă clădire administrativă din Glasgow City Chambers. Lenin visa la „Uniunea Republicilor Sovietice ale Europei și Asiei“. Troțki a declarat că „drumul spre Paris și Londra trece prin orașele din Afganistan, Punjab și Bengal“. Chiar și îndepărtatul Buenos Aires a fost zguduit de greve și lupte de stradă.

Cu toate acestea, chiar în Rusia, autoritatea bolșevicilor era inexistentă în afara marilor orașe. Împotriva lor se mobilizaseră trei armate contrarevoluționare sau „Albe“, conduse de generali țariști cu experiență: Voluntarii lui Anton Denikin, o armată de mulți ofițeri și puțini soldați, care se formase pe malurile Donului, forța amiralului Aleksandr Kolceak în Siberia și cea a generalului Nikolai Iudenici în nord-vest. În plus, Albii aveau sprijin din afara țării. Legiunea Cehă fusese formată de naționaliști cehi și slovaci, pentru a lupta de partea Rusiei, împotriva Austro-Ungariei, iar la izbucnirea revoluției număra în jur de 35 000 de oameni. Hotărâți să-și continue lupta pentru independență, comandanții Legiunii au hotărât să călătorească spre est, de-a lungul căii ferate transiberiene, cu intenția de a traversa Pacificul, America de Nord și Atlanticul, și de a participa la bătăliile de pe Frontul de Vest. Au luat cu ei în



*Figura 5.1 Soldații germani declarați bolnavi între august 1914 și iulie 1918*



jur de 15 000 de oameni. Când bolșevicii au încercat la Celiabinsk să-i dezarmeze, cehii au ripostat. Apoi și-au unit forțele cu Revoluționarii Socialiști la Samara, ajutându-i să înființeze un Comitet de Membri ai Adunării Constituante (cunoscut sub numele de *Komuci*) drept guvern rival celui condus de Lenin. În mai și iunie, cehii au mășăluit spre est, capturând Novo-Nikolaevsk, Penza, Sizran, Tomsk, Omsk, Samara și, în cele din urmă, Vladivostokul. Între timp, foștii aliați ai Rusiei au trimis corpuri expediționare al căror scop primar era să țină Rusia în război. Britanicii au debarcat trupe la Arhanghelsk și Murmansk, precum și la Vladivostok; francezii au trimis oameni la Odessa, americanii, la Vladivostok. Aliații au furnizat, de asemenea, arme și alte provizii armatelor Albe. Japonezii au profitat de ocazie pentru a trece din Manciuria pe malul celălalt al fluviului Amur. În acest timp, orașele care ar fi trebuit să fie centrele Revoluției se goleau pe măsură ce se închideau fabricile, iar sursele de hrană și combustibil se epuizau. Când Denikin le-a cerut tuturor forțelor Albe să convergă la Moscova, în iulie 1918, părea foarte probabil că regimul bolșevic avea să fie răsturnat.

La 6 august 1918, trupele Albe, în combinație cu Legiunea Cehă renegată au capturat Kazanul. Armata a 5-a bolșevică se micșora din cauza dezertărilor. Ufa căzuse; la fel și Simbirsk, chiar locul de naștere al lui Lenin. Încă un pas pe Volga și forțele contrarevoluționare ar fi ajuns la porțile orașului Nijni-Novgorod, deschizând drumul spre Moscova. Demisionând din postul său de comisar pentru Afaceri Externe în favoarea Apărării, Troțki avea acum intimidanta sarcină de a întări moralul Armatei Roșii. De formație era, după cum am văzut, jurnalist, și nu general. Cu toate acestea, intelectualul cu bărbuță și pince-nez văzuse suficient din războiul din Balcani și de pe Frontul de Vest pentru a ști că, fără disciplină, o armată era sortită pierzaniei. Troțki a fost acela care a insistat asupra necesității recrutării obligatorii, dându-și seama că voluntarii nu aveau să fie suficienți. Troțki a fost acela care i-a recuperat pe foștii subofițeri și ofițeri țariști – mulți dintre ei lăncezind până atunci în închisori – a căror experiență avea să fie vitală în înfruntarea cu Albii.

Troțki avea două avantaje. În primul rând, bolșevicii controlau nodurile centrale de cale ferată, de unde putea trimite rapid trupe. De fapt, direcționa operațiunile dintr-un vagon blindat, de concepție

specială, călătorind vreo 100 000 de mile pe durata războiului. În al doilea rând, deși bolșevicii nu aveau experiență de război, aveau totuși experiență în acțiuni teroriste; asemenea naționaliștilor sârbi, și ei folosiseră asasinatul ca tactică în perioada antebelică. Acum, Troțki apela la teroare în numele legii marțiale.

Când a ajuns la Kazan, primul lucru pe care l-a făcut a fost să decupleze locomotiva de tren; un semnal pentru trupele sale că nu avea nicio intenție să se retragă. Apoi a adus 27 de dezertori la Sivașsk în apropiere, pe malurile Volgăi, și i-a împușcat. Singura modalitate de a se sigura că recruții Armatei Roșii nu dezertau sau fugeau, se lămurise Troțki, era să instaleze mitraliere în urma lor și să tragă asupra oricui nu înainta spre inamic. Aceasta era alegerea pe care le-o oferea: moarte posibilă în față, moarte sigură în spate. „Trebuie să punem capăt o dată pentru totdeauna, spunea el batjocoritor, cu o întorsătură specific caustică, bălmăjellii papisto-qukeriste privind sancțitatea vieții umane.“ Unitățile ce refuzau să lupte erau decimate. Acesta a fost un punct de cotitură în războiul civil rus – și un indiciu de rău augur al modului în care bolșevicii aveau să se comporte dacă ieșeau învingători. În luptele crâncene pentru podul de pe Volga, de la Kazan, tactica lui Troțki a făcut ca o asemenea perspectivă să devină tot mai probabilă. Podul a fost salvat, iar la 10 septembrie a fost recucerit chiar și orașul. Două zile mai târziu, și Simbirsk a căzut în mâinile Roșiiilor. Înaintarea Albilor s-a poticnit, căci s-au văzut înfrunțați nu numai de o Armată Roșie în creștere rapidă, ci și de ucrainenii și cecenii recalcitranți din urma lor. Cehii erau sătui de luptă; Legiunea s-a dezintegrat pe când era împinsă înapoi, spre Samara și dincolo de Urali. *Komuci*-ul s-a destrămat, lăsându-l pe Kolceak să se proclame „Conducător Suprem“ – al cui anume, nu era clar. La sfârșitul lui noiembrie, Denikin pierduse Voronejul și Kastornoe.

Sfârșitul războiului pe Frontul de Vest a venit într-un moment bun pentru bolșevici. A subminat legitimitatea intervenției puterilor străine, în special acum, când aveau și ele propriile izbucniri de stângă de controlat. Doar japonezii s-au arătat înclinați să mențină o prezență armată pe teritoriul rusesc, dar s-au mulțumit să pretindă noi teritorii în Orientul Îndepărtat, și să lase restul Rusiei în voia sorții. Cu siguranță, bolșevicii controlau doar o mică parte din fostul Imperiu

Țarist. Retragera germană din Ucraina crease un vid de putere în vest, o stare de lucru descrisă memorabil de Mihail Bulgakov în romanul său *Garda albă*. Haosul domnea, în timp ce grupuri de naționaliști, țăranii Verzi, Albi și bolșevici rivalizau pentru a prelua controlul țării și stocurile tot mai reduse de grâne. În sud-estul Ucrainei, un țăran anarhist mare băutor, pe nume Nestor „Batko” Mahno, a condus o armată de 15 000 de țăranii împotriva nou-veniților: germani, naționaliști, Albi, Roșii. Cazacii de pe Don îi sprijineau pe Albi, dar erau reticenți în a-și părăsi casele; dilemele lor constituie miezul romanului *Pe Donul liniștit* de Mihail Șolohov, al cărui tragic erou principal, Grigori Melehov, luptă succesiv de partea Albilor, a Roșiilor și a trupelor naționaliste de gherilă. Există, de asemenea, și o trupă separatistă siberiană, ce lupta sub un steag verde și roșu. S-a aliat pentru scurt timp cu „Guvernul Provizoriu al Tuturor Rușilor”, care își avea sediul într-un vagon din Omsk. Zona de la est de lacul Baikal era în mâinile unui dictator militar renegat, pe nume Grigori Semenov. Mai presus de orice, se manifesta o rezistență îndărătnică din partea țăranilor, împotriva conducerii bolșevice<sup>1</sup>. Adevăratul război civil nu s-a petrecut doar între Albi și Roșii, ci și între Roșii și Verzi, provincialii ce refuzau viziunea bolșevică a unei dictaturi a proletariatului urban și au pus mâna pe arme, pentru a respinge confiscările arbitrare de grâne.

Însă, începând cu noiembrie 1918, sorții de izbândă în războiul civil au fost de partea bolșevicilor. Până în aprilie 1919, forțele lui Kolceak fuseseră înfrânte, iar în iulie, Perm reintrase sub control bolșevic, urmat chiar de Omsk, în noiembrie. Denikin s-a bucurat de ceva succes în Ucraina, în vara lui 1919, dar pierduse Kievul până la sfârșitul anului. Încercarea lui Iudenici de a captura Petrogradul eșuase, de asemenea, în mare parte din cauza faptului că Troțki i-a mobilizat pe apărătorii orașului care au împins armata înfrântă a Albilor înapoi, în Estonia, de unde venise. Armata caucaziană a generalului Piotr Vranghel capturase Țarișin în acel iunie, dar în ianuarie 1920

<sup>1</sup> Țăranii care urmăreau viața politică așteptau să se identifice cu Revoluționarii Socialiști. Sprijinul țăranilor a fost acela care a făcut ca RS să obțină o victorie clară în alegerile pentru Adunarea Constituantă. Dar partidul era divizat între aripa de dreapta și cea de stânga, ultimii fiind de acord inițial să-și unească forțele cu bolșevicii, și nici nu avea lideri pe măsura cruzimii lui Lenin și Troțki.

era deja clar că războiul se încheiase. Aliații au pus capăt ajutorului oferit Albilor. Unul câte unul, generalii au fugit sau, asemenea lui Kolceak, au fost capturați și executați. În vara lui 1920, Lenin se simțea deja atât de încrezător, încât să exporte revoluția în vest, ordonând Armatei Roșii să mășăluiască spre Varșovia, și să vorbească, sigur pe sine, despre nevoia de a „sovietiza Ungaria și, poate, Cehoslovacia, și, de asemenea, România“. Doar că înfrângerea decisivă în fața armatei poloneze pe malurile Vistulei a oprit răspândirea epidemiei bolșevice.

Teroarea devenise deja cheia de boltă a conducerii bolșevice. Un ordin tipic pentru Troțki promitea că „agitatorii anonimi, ofițerii contrarevoluționari, sabotorii, paraziții și speculanții vor fi închiși, cu excepția celor care vor fi împușcați la locul faptei“. Criza din vara lui 1918 a legitimat pornirea lui Lenin de a juca rolul lui Robespierre, asumând puteri dictatoriale în spiritul „Revoluției în pericol“. Singura modalitate de a se asigura că țăranii predau grânele pentru a hrăni Armata Roșie, insista el, era să ordone execuții exemplare ale așa-ziselor *culaci*, presupuși țăranii capitaliști rapaci, pe care le convenea bolșevicilor să-i demonizeze. „Cum poți avea o revoluție fără un pluton de execuție? întreba Lenin. Dacă nu putem împușca un sabotor din Garda Albă, ce fel de revoluție măreață mai e și asta? Nimic altceva decât vorbe goale și un talmeș-balmeș.“ Convinș că bolșevicii nu „vor ieși victorioși“ dacă nu folosesc „cea mai dură formă de teroare revoluționară“, el apela explicit la „teroare în masă împotriva *culacilor*, preoților și Gărzii Albe“. „Precupeții de pe piața neagră“ trebuiau să fie „împușcați pe loc“. Ideea violenței exemplare părea să alimenteze imaginația lui Lenin. La 11 august 1918, le scria liderilor bolșevici de la Penza o scrisoare edificatoare:

Camarazi! Răscoala culacilor trebuie zdrobită fără milă... Trebuie să facem un exemplu din ei. 1) Spânzurați (și vreau să zic spânzurați în așa fel încât oamenii să vadă) nu mai puțin de 100 de paraziți cunoscuți. 2) Publicați-le numele. 3) Luați-le toate grânele... Faceți-o în așa fel încât, pe o distanță de 100 de mile, oamenii să vadă, să tremure, să știe și să strige: îi ucid și vor continua să-i ucidă pe paraziții de culaci... P.S. Găsiți oameni mai duri.

Culacii erau „inamicii Guvernului sovietic... paraziți... păianjeni... și lipitori“. Ațâțate de un astfel de limbaj iritant, brigăzile bolșevice de colectare a hranei n-aveau nicio mustrare de conștiință atunci când omorau pe oricine încerca să se opună raidurilor lor.

Însăși lipsa de siguranță a Revoluției a încurajat astfel de tactici teroriste. În zorii zilei de 17 iulie, la doar câteva ore după ce Lenin trimisese o telegramă unui ziar danez, informând că „fostul țar“ era „în siguranță“, comisarul bolșevic Iakov Iurovski și un pluton de execuție improvizat, de 12 oameni, au adunat familia regală și pe servitorii ce le mai rămăseseră în pivnița casei rechiziționate din Ekaterinburg, unde erau ținuți, și, după minime preliminarii, i-au împușcat de la mică distanță. Troțki dorise un proces înscenat spectaculos, dar Lenin a decis că era mai bine să „nu le lăsăm Albilor un stindard viu“<sup>1</sup>. Din păcate, deoarece femeile aveau mari cantități de bijuterii ascunse în căptușelile hainelor, erau aproape blindate. Unul dintre executori era să fie ucis de un glonț ricoșat. În ciuda legendei, prințesa Anastasia nu a supraviețuit, ci a fost omorâtă cu o baionetă. Doar cockerul regal, Joy, a fost cruțat. Și alte rude ale țarului au fost luate ostatece, inclusiv Marele Duce Nicolae, Gheorghe, Dmitri, Pavel și Gavril, dintre care patru au fost ulterior împușcați. Violența genera violență. La o lună după execuția țarului, o tentativă de asasinat care aproape că l-a ucis pe Lenin a fost semnalul pentru intensificarea terorii revoluționare.

În centrul noii tiranii se afla „Comisia Extraordinară pe Întreaga Rusie, pentru Combaterea Contrarevoluției și a Sabotajului“ – pe scurt, Ceka. Sub conducerea lui Felix Dzerjinski, bolșevicii au creat un nou fel de poliție politică, ce n-avea niciun fel de compasiune și îi executa pur și simplu pe suspecti. „Ceka“, așa cum explica unul dintre fondatorii săi, „nu este o comisie de investigare, o curte judecătorească ori un tribunal. Este un organism de luptă pe frontul intern al războiului civil... Nu judecă, lovește. Nu iartă, îi distruge pe toți aceia care sunt prinși de cealaltă parte a baricadei“. Ziarul bolșevic *Krasnaia Gazeta* declara: „Fără milă, fără excepții, ne vom ucide inamicii cu miile. Să fie cu miile, să se înece în propriul sânge. Pentru sângele vărsat de

---

<sup>1</sup> În ciuda tuturor afirmațiilor antebelice, privind solidaritatea monarhică, George al V-lea a decis să nu le ofere azil în Anglia verilor săi ruși. Aceștia au fost plimbați de la Tobolsk până la Ekaterinburg cât timp bolșevicii s-au întrebat ce să facă cu ei.

Lenin... să fie valuri de sânge al burgheziei – mai mult sânge, cât de mult posibil“. Iar Dzerjinski era bucuros să le facă pe plac. La 23 septembrie 1919, pentru a da doar un exemplu, 67 de presupuși contrarevoluționari au fost împușcați fără vreun preambul. În capul listei era Nikolai Șcepkin, un membru liberal al Dumei (parlamentul) care fusese înființată după 1905. Știrea execuției a fost îmbrăcată în cel mai vehement limbaj, acuzându-i pe Șcepkin și așa-ziii săi complici că „se ascundeau ca păienjenii însetați de sânge, ținându-și pânzele peste tot, de la Armata Roșie la școli și univesități“. Între 1918 și 1920, au avut loc 300 000 de astfel de execuții politice. Erau vizați nu numai membrii partidelor rivale, ci și colegi bolșevici care erau atât de nechibzuiți încât contestau noua dictatură a conducerii partidului.

Mare parte din violența războiului civil a provenit din mânie. De ambele părți, prizonierii erau uciși, chiar mutilați; sate întregi erau trecute prin sabie. Însuși Kornilov vorbise despre „arderea a jumătate din Rusia și vărsarea unei treimi din sângele populației“ pentru a „salva Rusia“. Armata sa de Voluntari a măcelărit sute de țărani în timpul „Marșului de Gheață“ de la Don la Kuban și înapoi. Dar un semn clar și înfiorător al adevăratului caracter al noului regim era construcția primelor lagăre de concentrare. În 1920, existau deja peste 100 de lagăre de „reabilitare“ a „elementelor nedemne de încredere“. Amplasamentele erau alese cu grijă, pentru a-i expune pe prizonieri la cele mai aspre condiții posibile – locuri precum fosta mănăstire de la Holmogori, în pustiurile de gheață de dincolo de Marea Albă. Ceka avea idei neobișnuite cu privire la reabilitarea prizonierilor. La Kiev, o cușcă plină de șobolani înfometati era legată de trupurile prizonierilor și încinsă; șobolanii devorau măruntaiele victimei în încercarea lor de a scăpa. În Harkov opăreau mâinile prizonierilor până li se desprindea pielea – așa-numitul „truc al mănuii“. Poate că nu este surprinzător că Roșii au putut recruta cu astfel de metode mai mulți soldați decât Albii. A contribuit însă și faptul că mulți dintre ofițerii Albi intenționau să restaureze vechiul regim, împreună cu privilegiile lor în calitate de latifundiați; dacă li se oferea posibilitatea, mulți țărani preferau să aleagă răul pe care nu-l cunoșteau – în special când figura diabolică a lui Lenin era transformată într-una de pseudosfânt, toți erau de partea Revoluției. Cultul personalității care

s-a format în jurul său era menit să ofere o religie surogat pentru Revoluție, într-o vreme când bisericile și mănăstirile erau distruse, iar preoții și călugării, uciși.

Revoluția avusese loc în numele păcii, pâinii și puterii sovietelor. S-a dovedit că însemna război civil, înfometare și dictatura Comitetului Central al Partidului Bolșevic și a subcomisiei sale tot mai puternice, Politburo. Muncitorii care îi sprijiniseră pe bolșevici în speranța unui regim sovietic descentralizat s-au pomenit vânați dacă îndrăzneau să facă grevă în fabricile recent naționalizate. Inflația fiind în creștere vertiginoasă, salariile lor în termeni reali erau doar o fracțiune din ce fuseseră înainte de război. „Comunismul de Război” i-a făcut pe orașenii înfomețați să organizeze expediții disperate pentru trocuri în provincie, și să ardă tot, de la ușile vecinilor până la propriile cărți, pentru a se încălzi. Pe măsură ce sistemul de recrutare devenea tot mai eficient, din ce în ce mai mulți tineri se pomeneau luați cu arcanul în Armata Roșie, care și-a îngroșat rândurile de la mai puțin de un milion, în ianuarie 1919, la 5 milioane, în octombrie 1920, deși rata dezertărilor rămânea ridicată, în special la vremea recoltei. Când marinarii foști probolșevici de la Kronstadt s-au revoltat, în februarie 1921, ei au acuzat regimul de înăbușirea libertății de exprimare, a presei și a adunărilor, și de faptul că au umplut lagărele de prizonieri și de concentrare cu rivalii lor politici. Rezoluția lor formală, prin care își enunțau cererile, era o scânteietoare punere sub acuzare a regimului bolșevic:

Întrucât actualele soviete nu reprezintă voința muncitorilor și a țăranilor, cerem:

Realegerea sovietelor imediat, prin vot secret, cu propagandă electorală liberă, printre muncitori și țărani, înainte de alegeri.

Libertatea de expresie și a presei pentru muncitori, țărani, anarhiști și Partidele Socialiste de Stânga.

Libertatea de întrunire, de a forma syndicate muncitorești și asociații de țărani.

Întrunirea nu mai târziu de 1 martie 1921 a unei conferințe non-partite a muncitorilor, soldaților și marinarilor din Petrograd, Kronstadt și Provincia Petrograd.

Eliberarea tuturor prizonierilor politici ai Partidelor Socialiste și, de asemenea, a tuturor muncitorilor, țăranilor, soldaților și marinarilor care au fost închiși în conexiune cu mișcările clasei muncitoare și ale țăranimii.

Alegerea unei comisii pentru a revizui cazurile celor închiși în penitenciare ori în lagăre de concentrare.

Abolirea tuturor Departamentelor Politice, pentru că niciun partid nu are dreptul să se bucure de privilegii în propagarea ideilor sale, și să primească fonduri de la stat în acest scop. În locul acestor Departamente, unele comisii cultural-educaționale alese local trebuie înființate și sprijinite de stat...

Abolirea tuturor detașamentelor de luptă comuniste, din toate unitățile militare și, de asemenea, a diverselor gărzi comuniste din fabrici. Dacă astfel de detașamente și gărzi sunt necesare, ele pot fi alese din rândul companiilor din unitățile militare, iar în fabrici, în conformitate cu opinia muncitorilor.

Să i se acorde țăranului dreptul absolut de a face ceea ce crede de cuviință cu pământul său și, de asemenea, de a ține vite, pe care trebuie să le gestioneze prin propriile puteri, dar fără să angajeze lucrători plătiți.

Să fie permisă producția meșteșugărească liberă, prin muncă individuală.

Cerem ca toate rezoluțiile să fie publicate în presă pe larg.

Bolșevicii au zdrobit revolta cu o forță de 50 000 de oameni. Acei marinari care nu au reușit să fugă în Finlanda au fost ori împușcați rapid, ori trimiși în lagăre. Nu-i de mirare că scriitorul revoluționar veteran Maxim Gorki a ajuns, măcar pentru o scurtă vreme, să fie disperat de revoluția pe care o salutase mai devreme.

Dar trădarea bolșevică a Revoluției nu s-a încheiat aici, căci a avut loc o a treia epidemie, în 1918 – o epidemie de naționalism. Non-rușii din Imperiul Țarist au salutat inițial Revoluția ca pe o primăvară a popoarelor; un al doilea 1848, dar întinzându-se mai departe, la est. În confuzia provocată de războiul civil, Finlanda, Estonia, Letonia, Lituania, Polonia, Bielorusia și Ucraina și-au proclamat toate independența – sau mai degrabă au căutat să facă o realitate din independența fictivă, acordată la Brest-Litovsk. Și cazacii aspirau la statalitate, alegându-și proprii *Krug* (adunare) și *Ataman* (căpetenie). După toate probabilitățile, vechiul Imperiu rus urma să se fragmenteze, de-a lungul liniilor etnice, în sute de bucăți. La început, bolșevicii au acceptat cursul lucrurilor, proclamând „dreptul tuturor popoarelor la autodeterminare prin secesiune completă de Rusia“. Dornici să învețe din



problemele antebelice ale Austro-Ungariei, ei au oferit practic fiecărei minorități etnice un anumit grad de autonomie politică. Ucrainenii s-au ales cu propria Republică Sovietică Socialistă; la fel armenii, bieloruşii și georgienii. Țătarilor și bașkirilor li s-au dat republici autonome în cadrul unei noi federații ruse; exista, de asemenea, Republica Kirghiză (Kazahă), al cărei nume crea confuzie. Pentru a rezuma, existau în jur de o sută de naționalități diferite, recunoscute de regim și cărora li s-a acordat, proporțional cu cifra și densitatea populației, propriile republici naționale, regiuni sau comune. Evreii au primit mai târziu o regiune independentă în Birobidjan și, de asemenea, 17 comune din Crimeea și Ucraina de sud. Coreenilor li s-a permis înființarea Districtului Coreean Național în zona Posiet. Politica de rusificare s-a alăturat fostului regim în coșul de gunoi al istoriei despre care vorbea Troțki; din acel moment, non-rușii aveau să fie școlarizați în propria limbă și încurajați să se identifice etnic cu regimul bolșevic.

Cu toate acestea, pentru omul pe care bolșevicii l-au desemnat să se ocupe de implementarea acestei politici, deși georgian de origine, postura de apărător al drepturilor minorităților nu era cea mai adecvată. Numele său era Iosif Vissarionovici Djugașvili – Stalin („omul de oțel“), pentru colegii săi revoluționari. În calitate de Comisar al Poporului pentru Problemele Minorităților, el a dezvăluit de la bun început că percepea diferența dintre forma externă și conținutul intern. Stalin a înțeles imediat că problema naționalităților scăpa de sub control; rapoarte privind conflictele etnice veneau din toată țara. În statele baltice, luptele făceau ravagii în rândul forțelor probolșevice – inclusiv fiioroasele femeipuşcaș letone – și latifundiarii germani asistați de așa-numitele *Freikorps* formate din studenți și veterani germani belicoși, care nu se săturaseră de violență. Acesta era un conflict brutal, în care ambele părți păreau „pornite să se extermine reciproc”: „Ura prevalase. În luptă nu se luau prizonieri – se înțelegea de la sine; în cazul victoriei, erau capturați, dar apoi uciși într-un fel de ritual, pentru a consolida statutul învingătorului“. Conflicte similare vuiau în tot imperiul. În Caucaz, georgienii luptau cu armenii, armenii se băteau cu azerii; abhazii luptau cu georgienii. În mai 1920, întreaga populație japoneză din Nikolaievsk, orașul din Estul Îndepărtat – 700 de bărbați, femei și copii – a fost masacrată de bolșevicii ruși. În Kazahstan a avut loc o expulzare în masă a coloniștilor slavi și cazaci;

orașe întregi de ruși au fost literalmente „împinse în zonele înghețate“ de către triburile kirghize.

Dintre toate popoarele din Imperiul Rus, s-ar putea crede că evreii aveau cel mai mult de câștigat de pe urma revoluției. Puteau spera la eliminarea restricțiilor pe care vechiul regim le impusese asupra libertății lor de mișcare și drepturilor lor civice. Și, într-adevăr, s-a dovedit că noul regim însemna nu doar emancipare, ci și oportunități nemaîntâlnite de a avansa pe scara socială pentru evrei în Rusia – cu condiția abandonării iudaismului și conformării neabătute la politica Partidului. Cu zecile de mii și-au părăsit *shtetl*-urile în favoarea marilor orașe, măbind populația evreiască din Moscova de 17 ori până în 1939, și cea a Petrogradului (acum numit Leningrad), de 6 ori. Troțki și Litvinov erau doar doi dintre liderii bolșevici de origine evreiască. Totuși, pe termen scurt, războiul civil a însemnat doar intensificarea persecuțiilor violente care avuseseră loc în Zona de Rezidență începând cu 1880. O parte dintre atacuri veneau, previzibil, din partea trupelor Albe, care includeau cel puțin unele dintre acele elemente ultranaționaliste care fuseseră responsabile de pogromurile din 1905. Forțele lui Denikin au fost implicate în atacuri brutale asupra evreilor din Ekaterinoslav; evreii antibolșevici de acolo se plângeau că se așteptaseră ca Albii să-i salveze, dar, în loc de asta, fuseseră supuși violurilor și jafurilor. Și naționaliștii non-ruși au comis atacuri asupra evreilor: de exemplu, naționaliștii ucraineni i-au atacat pe evrei la Bratslav (Podolia), Dmitriev (Kursk) și chiar Kiev. Adesea făptașii îi îngrămădeau pe „jidani“ la un loc cu bolșevicii, ca ecou al retoricii contrarevoluționare din 1905 și, desigur, anticipând modelul standard al antisemitismului din Europa Centrală și de Est pe durata interbelică.

Și forțele bolșevice au fost însă implicate în atacuri asupra evreilor. Revoltele clasei muncitoare, de felul celor ce s-au petrecut în diverse orașe ale Europei în ultima fază a războiului, s-au soldat, în general, cu prăduirea magazinelor; deoarece acestea erau adesea proprietatea unor evrei în provinciile din Zonă, protestele legate de prețuri sau de lipsurile alimentare puteau ușor îmbrăca forma pogromurilor. Astfel de incidente s-au petrecut în 1917, la Kaluș, Kiev, Harkov, Roslav (Smolensk) și Starosiniavi (Podolia). După ce bolșevicii au preluat puterea, au avut loc incidente de tip pogrom la Bolgrad (Basarabia) și în

Mozîr (Minsk). În noiembrie 1917, la momentul alegerilor pentru Aduinarea Constituantă, ziaristul evreu Ilia Ehrenburg l-a auzit pe un bolșevic, în plină campanie, spunându-le unor moscoviți așezați la coadă: „Cei care sunteți împotriva ovreilor – votați pentru lista nr. 5; cei care sunteți în favoarea unei revoluții mondiale – votați pentru lista nr. 5“, care era lista candidaților bolșevici. La Cerepoveț, un lider bolșevic a fluturat un revolver, strigând: „Ucideți ovreii, salvați Rusia!“ Forțele sovietice în retragere au fost învinuite de comiterea unui pogrom extraordinar de brutal la Gluhov (Cernigov), în martie 1918. Similar, instructorii Armatei Roșii au fost acuzați la Smolensk de pregătirea „unui masacru de Sf. Bartolomeu“, vizându-i pe evrei, înainte de pogromul din mai 1918. Pe măsură ce Armata Roșie se retrăgea din teritoriul cedat la Brest-Litovsk, au avut loc foarte multe atacuri similare la adresa evreilor. În noiembrie 1920, Armata I de Cavalerie a Armatei Roșii a trecut ca o furtună prin comunitățile evreiești din orașele ucrainene ca Rogacev, Baranovici, Romanov și Ciudnov, omorând și prădând după bunul plac. Însuși Lenin a fost personal informat depre pogromurile din Minsk și Gomel anul următor. Singurul său comentariu, mângălit pe rapoartele primite, a fost: „Pentru arhive“. Până la sfârșitul războiului civil, pogromurile din sudul Rusiei și Ucraina au făcut 120 000 de victime.

Impunând restricții asupra unui asemenea comportament, Stalin a dovedit în curând că era pe măsura lui Troțki și Lenin când venea vorba de cruzime. A aprobat înființarea lagărelor de concentrare pentru elementele antibolșevice din Estonia, numindu-le „excelente“. A ordonat să se dea un exemplu prin incendierea satelor din nordul Caucazului, cerându-le bolșevicilor locali să „fie nemiloși“. Când Comitetul Revoluționar din Bașkiria a dat semne de lipsă de loialitate, Stalin a pus ca liderii săi să fie arestați și aduși la Moscova, pentru interogare. A forțat Azerbaidjanul, Armenia și Georgia să intre într-o „Federație Transcaucaziană“ mai ușor de controlat. I-a subjugat pe ceceni, osetini și kabardieni la un loc, într-o Republică Montaniardă autonomă, în nordul Caucazului. A refuzat din start propunerea unui membru al echipei sale, el însuși tătar, de a înființa o republică pan-turcică. Ținta politicii bolșevice cu privire la evrei s-a transformat în „resocializarea populației evreiești astfel încât să devină bolșevizată

politic și sovietizată sociologic“. Cu alte cuvinte, autonomia națională ar fi existat în contextul ferm al unei dictaturi monopartite centralizate. Atât de dură a fost intervenția lui Stalin în ținutul său de baștină, încât Lenin l-a acuzat prompt de „șovinism specific Marii Rusii“. Dar, întrucât sănătatea lui Lenin se deteriora în urma unui atac cerebral suferit în mai 1922, Stalin a putut să ucidă în fașă ideea unei Uniunii a Republicilor Sovietice cu adevărat federală. Dacă ar fi depins în întregime de el, toate celelalte republici ar fi fost pur și simplu absorbite înapoi în Rusia. Pe la mijlocul anilor '20, crearea Republicilor Sovietice Autonome în Moldova și Karelia a fost motivată, în principal, de dorința de a promova beneficiile ocârmuirii sovietice în țările vecine: asemenea republici aveau să fie, pentru popoarele lor de dincolo de granița sovietică, ceea ce Piemontul fusese cândva pentru Italia, un magnet pentru aspirațiile lor naționale.

Între 1918 și 1922, în jur de 7 milioane de oameni luptaseră în războiul civil rus. Din aceștia, aproape 1,5 milioane își pierduseră viața în urma luptelor, execuțiilor sau bolilor. Dar probabil că această cifră reprezintă nu mai mult de o cincime din victimele războiului. Haosul dezlănțuit în urma Revoluției a condus la o foamete severă între 1920–1921. În expedițiile lor pentru a găsi mâncare, refugiații subnutriți răspândeau boli contagioase, dintre care holera și tifosul au făcut cele mai multe victime. De asemenea, au existat izbucniri de variolă și ciumă, fără să mai menționăm o epidemie de boli venerice, care au afectat 12% din populația Leningradului. Este posibil ca numărul total al morților în urma epidemiilor să fi depășit 8 milioane. Dacă această estimare este alăturată cifrelor de pe câmpul de luptă, asasinatelor politice și deceselor cauzate de foamete, mortalitatea din războiul civil se apropie de cifra globală a deceselor din Primul Război Mondial. Victimele civile, inclusiv răniții, le depășeau pe cele militare în proporție de 9 la 1. S-a estimat că între 1917 și 1920 populația Uniunii Sovietice a scăzut cu aproximativ 6 milioane. Pentru Europa de Vest războiul s-ar fi putut considera încheiat în noiembrie 1918, dar pentru oricine locuia între Vilnius și Vladivostok, anii de după „sfârșitul“ Primului Război Mondial numai pace n-au adus. Și rezultatul? La finele anului 1922, o nouă Republică Federală Socialistă Rusă se întindea de la Baltica până la strâmtoarea Bering. Aceasta, împreună cu mult mai micile republici Bielorusia, Ucraina, Transca-

ucaziană și a Orientului Îndepărtat formau o nouă Uniune a Republicilor Sovietice Socialiste. În afară de fâșia vestică, ce pornea de la Helsinki până la Chișinău, se pierduse foarte puțin din vechiul edificiu țarist – un rezultat uluitor, dată fiind slăbiciunea poziției bolșevicilor în faza inițială a Revoluției, și o mărturie a eficienței metodelor crude din războiul civil. Se poate spune, așadar, că un imperiu rus fusese pur și simplu înlocuit cu altul. Recensământul din 1926 a dezvăluit că un pic mai puțin de 53% dintre cetățenii Uniunii Sovietice se considerau de naționalitate rusă, deși aproape 58% au declarat rusa drept limba pe care o știau cel mai bine și o foloseau cel mai des.

Unii cinici au adăugat că nici sistemul politic nu se schimbase prea mult; în definitiv, ce era Lenin dacă nu un Țar Roșu, având putere absolută prin intermediul Politburo-ului Partidului Comunist Rus (care, în mod crucial, menținea controlul direct asupra partidelor din celelalte republici)?<sup>1</sup> Totuși, aceasta ar însemna să nu se ia în vedere marea schimbare de etos care separa noul imperiu de cel vechi. Deși existaseră țări „groaznice” în istoria Rusiei, imperiul statornicit de Lenin și acoliții săi era primul bazat exclusiv pe teroare, de la scurta tiranie a iacobinilor în Franța revoluționară. În același timp, în ciuda obsesiei bolșevicilor față de modelele revoluționare occidentale, revoluția lor era una care privea mai mult spre est decât spre vest. Dacă ar fi fost rugați să caracterizeze imperiul rus așa cum s-a reformat sub conducerea lui Lenin, cei mai mulți comentatori vestici n-ar fi ezitat să folosească cuvântul „asiatic”. Aceasta era și opinia lui Troțki: „Armata noastră Roșie, susținea el, constituie o forță incomparabil mai puternică pe teritoriul asiatic al politicii mondiale decât pe terenul european”. Remarcabil este faptul că „asiatic” era exact cuvântul pe care Lenin îl folosisese pentru a-l descrie pe Stalin.

## RETRASAREA HĂRȚII

Oare portul de la gura de vărsare a Vistulei trebuia să fie numit Danzig, ca în germană? Sau Gdańsk, așa cum îi spuneau polonezii?

---

<sup>1</sup> Succesorul său, Stalin, era țarist mai timid. „Poporul rus este țarist, observa el cândva. Oamenii au nevoie de un Țar pe care să-l poată venera.” Și-a explicat poziția în anii '30, într-o scrisoare către mama sa: „Mamă, îți aduci aminte de țarul nostru? Ei bine, eu sunt aidoma țarului.”

Cândva un oraș liber, hanseatic, autoguvernă, sub protecția Cavalerilor Teutoni, Danzig recunoscuse suveranitatea coroanei poloneze de la jumătatea secolului al XV-lea până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Dar în 1793 a fost anexat la Prusia, apoi, după o scurtă perioadă de independență în timpul erei napoleoniene, în 1871 a devenit parte a Reich-ului german. Peste 90% din populația orașului erau germani. Totuși, majoritatea țăranilor din împrejurimi erau polonezi sau cașubieni, de origine slavă.

Danzig reprezenta una dintre nenumăratele întrebări cu care s-au confruntat liderii occidentali și anturajele lor când s-au întrunit la Versailles, în 1919. Marele optimist și moralist prezent, președintele american Woodrow Wilson, născut în Virginia și educat în spirit prez-biterian, credea că deține răspunsurile<sup>1</sup>. Unele dintre acestea erau remedii liberale universale, de genul comerțului liber și libertății mărilor. Altele dezvoltău propunerile antebelice sau din timpul războiului, cu privire la securitatea colectivă, controlul armamentelor și încetarea „diplomației secrete”; pe baza acestora, Wilson a alcătuit Liga Națiunilor, cu „Legământul” său de inspirație biblică. Dar cel mai radical dintre proiectele lui Wilson viza refacerea hărții Europei pe baza „autodeterminării” naționale. Începând cu decembrie 1914, Wilson argumentase că orice acord de pace „ar trebui să fie în avantajul națiunilor europene privite ca Popoare, și nu pentru fiecare națiune care își impune voința cârmuitoare asupra unui popor străin”. În mai 1915 a mers mai departe, afirmând fără echivoc că „fiecare popor are dreptul de a alege suveranitatea sub care să trăiască”. Și-a repetat opinia în ianuarie 1917 și i-a explicat implicațiile în punctele 5-13 din cele 14 Puncte ale sale. Potrivit variantei originale a Convenției prezentate de Wilson, Liga nu doar garanta integritatea teritorială a statelor membre, ci avea și puterea de a se conforma viitoarelor ajustări teritoriale „în acord cu principiul autodeterminării”. Acest lucru nu

---

<sup>1</sup> După ce făcuse niște concesii morale ce-l îndepărtau de rădăcinile sale metodistogaleze, prim-ministrul britanic David Lloyd George a spus, pe un ton batjocoritor, că Wilson venise la Paris „ca un misionar, să-i salveze pe europenii cei păgâni cu «predicile» lui”. Colegul său francez Clemenceau a reacționat similar la ipocrizia lui Wilson. El a remarcat acid, la adresa celor 14 Puncte ale lui Wilson, că Dumnezeu se mulțumise cu 10 porunci.

era cu totul nou, se înțelege de la sine. Gânditorii liberali britanici, începând cu John Stuart Mill, argumentaseră că statul-națiune omogen era singurul cadru corespunzător pentru o politică liberală, iar numeroși poeți și politicieni britanici susținuseră viguros cauza grecilor și italienilor și a dreptului lor la independență, pe care tindeau s-o romanțeze. Când a încercat să-și imagineze harta ideală a Europei, în 1857, Giuseppe Mazzini vedea numai 11 state-națiune, ordonate pe baza naționalității. Dar niciodată până atunci nu propusese vreun om de stat ca baza unei noi ordini europene s-o constituie autodeterminarea națională. În combinație cu Liga, autodeterminarea urma să aibă întâietate, în defavoarea integrității statului suveran, fundamentul relațiilor internaționale de la Pacea de la Westfalia, cu două secole și jumătate mai devreme.

Totuși, aplicarea principiului autodeterminării s-a dovedit a fi foarte grea din două motive. În primul rând, după cum am văzut, existau peste 13 milioane de germani care trăiau deja la est de granițele Reich-ului antebelic – poate chiar o cincime din totalul populației germanofone din Europa. Dacă autodeterminarea se aplica riguros, atunci Germania ar fi putut foarte bine să-și mărească teritoriul, ceea ce cu siguranță nu era intenția colegilor pacificatori ai lui Wilson. Deci, de la bun început, tratamentul aplicat Germaniei trebuia să fie inconsecvent, dacă nu ipocrit: niciun *Anschluss* la Reich din rămășițele Austriei – în ciuda faptului că guvernele postrevoluționare atât din Berlin, cât și din Viena au votat pentru – și absolut niciun vot pentru cei 250 000 de locuitori ai Tirolului de Sud, dintre care 90% erau germani, pe tema apartenenței la Italia, dar plebiscite pentru a determina soarta Schleswig-ului de nord (care a revenit Danemarcei), estului Sileziei Superioare (Poloniei) și regiunii Eupen-Malmédy (Belgiei). Franța și-a revendicat Alsacia și Lorena, pierdute în 1871, în ciuda faptului că abia unul din zece locuitori erau francofoni. În total, aproximativ 3,5 milioane de vorbitori de limbă germană au încetat să mai fie cetățeni germani, conform Tratatului de la Versailles. La fel de important, conform Tratatului de la St. Germain-en-Laye, din 1919, peste 3,2 milioane de germani din Boemia, Moravia de Sud și provincia austriacă grabnic constituită a Sudetenland-ului s-au pomenit cetățeni reticenți ai unui nou stat, Cehoslovacia. Erau aproape trei

sferturi de milion de germani în noua Polonie, același număr în România, extinsă considerabil, jumătate de milion în regatul slavilor de sud, cunoscut mai târziu drept Iugoslavia, și încă o jumătate de milion în rămășițele Ungariei de după Tratatul de la Trianon.

A doua problemă a autodeterminării era că niciunul dintre pacificatori nu înțelegea că se aplică și la propriile imperii – nu doar imperiilor pe care le înfrânseseră. Varianta propusă de Wilson pentru Articolul III din Convenția Ligii afirma explicit că:

Ajustările teritoriale... ar putea deveni necesare în viitor din motive de schimbare a condițiilor rasiale curente și a aspirațiilor ori relațiilor sociale și politice curente, în conformitate cu principiul autodeterminării, și... pot fi cerute cu acordul a trei sferturi dintre Delegați pe motive de bunăstare și interes vădit al popoarelor în chestiune.

Asta era prea mult chiar și pentru ceilalți americani veniți la Paris. Chiar se gândea Wilson serios, se întreba generalul Tasker Bliss, la „posibilitatea ca Liga Națiunilor să fie solicitată să ia în considerare subiecte precum independența Irlandei, a Indiei etc., etc.?” Colegul său, expertul în probleme juridice David Hunter Miller, a avertizat că un astfel de articol avea să creeze „nemulțumire” permanentă și „agitație iredentistă”. Prin urmare, ciorna lui Wilson a fost măcelărită. Ceea ce a devenit Articolul X nu era decât o simplă reafirmare a vechii realități westfaliene: „Membrii Ligii se angajează să respecte și să protejeze de agresiunea externă integritatea teritorială și independența politică ale tuturor Membrilor Ligii”. James Headlam-Morley, istoric britanic devenit diplomat, nota sardonice: „Autodeterminarea este un concept *demodé*”. El și colegii săi „au hotărât în locul naționalităților ce ar trebui acestea să-și dorească”, deși în practică nu puteau ignora complet rezultatele plebiscitelor din anumite zone în litigii. În realitate, au avut loc încercări serioase de a înscrie „drepturile minorităților” în diferitele tratate de pace, începând cu Polonia. Și aici însă, cinismul britanic și interesele egoiste au jucat un rol neconstructiv. Revelator este faptul că Headlam-Morley era la fel de sceptic în privința drepturilor minorităților ca și în privința autodeterminării. În a sa *Memoir of the Paris Peace Conference*, el nota:



Tabelul 5.1: Pierderile teritoriale și de populație suferite de Germania în urma Tratatului de la Versailles

<i>Teritoriu</i>	<i>În</i>	<i>Suprafață</i>	<i>Populație în 1910 (000)</i>	<i>Din care, vorbitori de germană</i>	<i>%</i>	<i>Din care au migrat în Reich până în 1925</i>	<i>%</i>
Posen	Polonia	26,042	1,946	670	34		
Prusia de Vest	Polonia	15,865	965	412	43		
Prusia de Sud	Polonia	501	25	9	36	468	43
Pomerania	Polonia	10	0.2	0.2	100		
Silezia	Polonia	512	26	9	35		
Danzig	Oraș liber	1,914	331	315	95	44	14
Memel	Lituania	2,637	141	72	51	15	21
Silezia Superi.	Polonia	3,213	893	264	30	90	34
Hultschin	Cehoslovacia	316	48	7	15	3	43
Schleswig de Nord	Danemarca	3,992	166	40	24	12	30
Eupen-Malmédy	Belgia	1,036	60	49	82	5	10
Alsacia-Lorena	Franța	14,522	1,874	1,634	87	132	8
TOTAL		70,580	6,475	3,481	54	769	22

O clauză generală care să ofere Ligii Națiunilor dreptul de a proteja minoritățile din toate țările membre... i-ar conferi dreptul de a-i proteja pe chinezii din Liverpool, pe romano-catolicii din Franța, pe francezii din Canada, fără a interveni în problemele mai serioase ca cea a Irlandei... Chiar dacă negarea unui astfel de drept în alte părți ar duce la nedreptăți și opresiune, tot ar fi mai bine decât să fie permis un lucru care înseamnă negarea suveranității fiecărui stat din lume.

Soarta orașului Danzig ilustrează tipul de târguieli practicate. La sugestia prim-ministrului britanic, David Lloyd George, Danzig-ul, cu împrejurimile sale (în total, un pic peste 750 de mii de locuitori), revenea acum la statutul său istoric de oraș liber, deși era acum sub protecția Ligii Națiunilor; polonezilor le-a fost acordat propriul port liber, controlul serviciului poștal și asupra căilor ferate. Danzig avea propria monedă și timbre, dar politica sa externă era determinată de Varșovia. Aceasta era doar o parte a unei anomalii geografice mai mari. Danzig era la distanță aproximativ egală de Berlin, dincolo de râul Oder, și Varșovia, în aval pe Vistula. Dar teritoriul din vestul Danzig-ului era acum polonez, deoarece provinciile foste germane Prusia de Vest și Posen fuseseră cedate Poloniei, în vreme ce teritoriul de la est, provincia Prusia de Est, rămânea a Germaniei. Crearea „Coridorului polonez” din Silezia Superioară până la Danzig lăsa astfel Prusia de Est ca pe o halcă sângerândă a Germaniei, între Vistula și Niemen. Era Danzig cu adevărat un oraș liber? Sau era de fapt un captiv al Poloniei? Și era aceasta adevărata situație a Prusiei de Est? Pentru a-și afirma drepturile, polonezii au căutat să monopolizeze serviciul poștal din Danzig; în același timp, au construit un port rival, Gdynia, pentru a deturna comerțul din Orașul Liber. Locuitorii din Danzig care doreau să călătorească în Germania (inclusiv Prusia) aveau nevoie de o viză de tranzit poloneză. Atmosfera otrăvită, generată de astfel de surse mărunte de fricțiune, este bine surprinsă de Günter Grass în trilogia despre *Toba de tinichea*, *Pisica și șoarecele* și *Ani de câine*. Nu este o întâmplare faptul că cea mai memorabilă personificare literară a catastrofei germane, pipernicitul toboșar Oscar Matzerath, s-a născut la Danzig, în 1924.

Coliziuni similare aveau loc peste tot în Europa, între idealul statului-națiune și realitatea societăților multietnice. Anterior, diversități

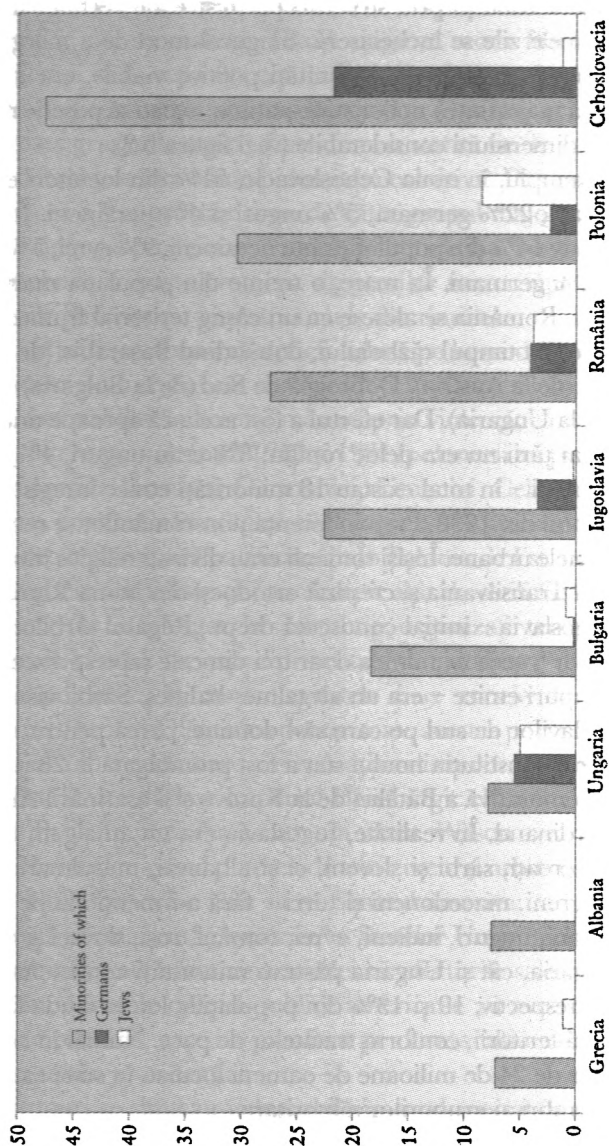


Figura 5.2 ????

i se creaseră condiții prin structuri permissive ale vechilor imperii dinastice. Acele zile se încheiaseră. Singurul mod de a merge înainte, dacă pacea avea să producă unități politice viabile, era acceptarea faptului că majoritatea noilor state-națiune aveau să posede minorități etnice de dimensiuni considerabile (vezi figura 5.2).

De exemplu, în noua Cehoslovacie, 51% din locuitori erau cehi, 16% slovaci, 22% germani, 5% unguri și 4% ucraineni. În Polonia, aproximativ 14% din populație erau ucraineni, 9% evrei, 5% bieloruși și peste 2% germani. În mare, o treime din populația marilor orașe erau evrei. România se alesese cu un câștig teritorial frumușel pentru suferințele din timpul războiului, dobândind Basarabia (de la Rusia), Bucovina (de la Austria), Dobrogea de Sud (de la Bulgaria) și Transilvania (de la Ungaria). Dar efectul a fost acela că aproape unul din trei locuitori ai țării nu era deloc român: 8% erau unguri, 4% germani, 3% ucraineni – în total existau 18 minorități etnice înregistrate la recensământul din 1930. Preponderența non-românilor se remarcă mai ales în zonele urbane. Înșiși românii erau divizați religios între creștinii uniți din Transilvania și creștinii ortodocși din inima României, Regatul. Iugoslavia – inițial cunoscută drept „Regatul sârbilor, croaților și slovenilor”, ceea ce numea doar trei din cele șaptesprezece sau mai multe grupuri etnice – era un alt talmeș-balmeș. Sârbii visaseră la un regat al slavilor de sud pe care să-l domine; parcă pentru a consfinți acest lucru, constituția noului stat a fost promulgată la 28 iunie 1921, data comemorativă a Bătăliei de la Kosovo și a asasinării Arhiducelui Franz Ferdinand. În realitate, Iugoslavia era un amalgam format nu doar din croați, sârbi și sloveni, ci și albanezi, musulmani bosniaci, muntenegreni, macedoneni și turci – fără a-i menționa pe cehi, germani, țigani, unguri, italieni, evrei, români, ruși, slovaci și ucraineni. Atât Bulgaria, cât și Ungaria păstrau minorități consistente – reprezentând, respectiv, 19 și 13% din populațiile lor, în ciuda faptului că pierduseră teritorii, conform tratatelor de pace. Numai în aceste cinci țări, în jur de 24 de milioane de oameni locuiau în state care îi considerau membri ai grupurilor minoritare.

Se spune uneori că Acordul de pace de la Paris a fost defectuos deoarece Senatul Statelor Unite a refuzat să îl ratifice; sau pentru că impunea Germaniei compensații economice dure; sau pentru că viziunea

sa asupra unui sistem internațional al securității colective, bazat pe Liga Națiunilor, nu era realistă. Totuși, singurul motiv foarte important al fragilității în Europa era contradicția fundamentală dintre autodeterminare și existența acestor minorități. Desigur, era teoretic posibil ca toate grupurile etnice dintr-un nou stat să fie de acord să-și sublimeze diferențele într-o nouă identitate colectivă. Dar ceea ce s-a petrecut adesea a fost proclamarea, de către grupul majoritar, a faptului că este singurul proprietar al statului-națiune și al bunurilor sale. În teorie, trebuia să existe protecția drepturilor minorităților, dar în practică, noile guverne nu puteau să nu le discrimineze.

În ceea ce privește noua eră a păcii, adusă pe lume de Tratatul de la Paris, aceasta s-a încheiat cât ai clipi din ochi. Granițele noului stat polonez au fost stabilite în aceeași măsură prin violență, ca și prin vot sau arbitraj internațional. Între 1918 și 1921, polonezii au purtat mici războaie împotriva Ucrainei, Germaniei, Lituaniei, Cehoslovaciei și Rusiei; partea pozitivă a fost faptul că Polonia s-a extins mult mai departe la est decât plănuiseră pacificatorii. În Polonia de Est, ucrainenii au fost excluși din administrație; au devenit atât de ostili față de noul stat polonez, încât au înființat, în scurt timp, organizații teroriste care au provocat, la rândul lor, expediții brutale de pacificare din partea autorităților poloneze, în mereu agitatele *kresy*, zonele de graniță. Totuși, ar fi prea aspru să dăm vina pentru toate acestea pe președintele Wilson. Nu el a fost acela care crease naționalismul în Europa Centrală și de Est; acesta sfâșiase Imperiul Habsburgic chiar înainte ca el să ajungă la Paris. În plus, după cum am văzut, Wilson avea viziunea unei Ligi a Națiunilor având puterea de a interveni și arbitra disputele de graniță. Nu a fost deloc vina sa că Senatul american a refuzat să aprobe această permanentă „încălcire” a Statelor Unite în chestiunile Europei dezbinată; nu a fost vina sa nici că eforturile sale de a promova Liga în rândurile opiniei publice americane au avut drept urmare un atac cerebral, care l-a paralizat pe durata ultimelor 16 luni ale mandatului său prezidențial.

Două grupuri se simțeau vulnerabile în mod special în noua ordine postbelică. Germanii, care fuseseră cândva poporul dominant în mare parte a Europei Centrale și de Est, se temeau de represalii din partea noilor stăpâni ai statelor succesoare. Și pe bună dreptate.

Comunitățile germane au fost atacate de gloate poloneze în Bydgoszcz (fost Bromberg) și Ostrowo (fost Ostrow). În Cehoslovacia, germanii au fost efectiv excluși de la alegerile din 1919; în ciocnirile cu jandarmii și trupele cehești – așa-numitul masacru de la Kaaden, din 14 martie 1919 – 52 de germani au fost uciși și 84 – răniți. Nu că germanii ar fi fost victime inocente în toate cazurile. În multe dintre teritoriile care au fost cedate de Germania și Austria, ei au format grupuri beligerante și, adesea, miliții defensive. Starea de spirit a germanilor din Bucovina nu a fost una atipică. Gregor von Rezzori crescuse lângă Cernăuți, ca demn fiu germanofon al unui oficial austriac. A fost uluit de transformările orașului său natal când, laolaltă cu întreaga Bucovină, a devenit parte a României. Își amintea mai târziu:

o peliculă subțire de civilizație părea să se fi suprapus peste un conglomerat etnic în devălmășie, de pe care putea fi îndepărtată mult prea ușor... Românii care dețineau funcții guvernamentale importante s-au impus drept noii stăpâni, sub egida instituțiilor militare românești, fălindu-se cu strălucirea de alamă a proaspetei victorii și rămânând foarte izolați de cei care vorbeau alte limbi și care erau acum minorități... evreii în caftane... rabinii și bürgerii vorbitori de germană, cu gurile lor rigide purtate, conform tradiției locale, cu pantaloni largi până la genunchi și pălării tiroleze.

Familia lui Rezzori s-a retras într-un fel de exil interior; după cum s-a exprimat el, „sfârșiseră într-o colonie părăsită de stăpânii ei coloniali“. Nu mai „erau stăpâni pe nimic, totul fiind luat de cealaltă clasă, față de care ne simțeam superiori, dar care, de fapt, ne trata ca pe cetățeni de mână a doua, din cauza aversiunii atașate unei minorități etnice“. România era „parte a Estului“, pe când membrii familiei Rezzori „se simțeau, fără pic de îndoială, «Occidentali»“. Desigur, germanii nu fuseseră niciodată altceva decât o minoritate în Bucovina. În jur de 38% din populație erau ucraineni și 34% români; doar 9% erau germani, deși procentajul creștea la 38 în Cernăuți. Totuși, cu birocrăția sa habsburgică și universitatea germană, Cernăuțiul părușe încă o dată a fi poarta dintre „Asia“ și „Germanitate“. Dimpotrivă, Cernăuțiul era mai mult un ghetou decât o cale de acces – un loc unde studenții români puteau năvăli nepedepsiți în Teatrul German,

întrerupând o reprezentație a piesei *Die Räuber* de Schiller. De la statutul de stăpân la cel de minoritate fusese o cădere abruptă.

Așa cum o ilustrează cazul germanilor, minoritățile nu sufereau întotdeauna persecuții violente; mai degrabă, pe măsură ce rolul economic al statului s-a extins în anii '20 – cel mai evident când „s-a aplicat reforma funciară“ (însemnând expropriere selectivă și redistribuire) ori s-au naționalizat unele întreprinderi industriale – la fel au crescut și oportunitățile pentru discriminări reale sau imaginate. Școlile germane au fost închise de autoritățile de la Praga, în timp ce școli noi cehe erau construite chiar și în orașele unde locuiau doar câteva familii cehe. Lucruri asemănătoare se petreceau și în Polonia, deși discriminarea împotriva școlilor ucrainene și bielorusă era mai severă. Efectiv, nu exista nici măcar o școală secundară pentru minoritățile etnice în Ungaria interbelică, cu toate că existau 467 de școli primare germane. Autoritățile române i-au dat afară din Bucovina pe profesorii vorbitori de germană dacă româna lor era nesatisfăcătoare; drept urmare, a fost paralizată activitatea departamentului de literatură germană al universității, cândva renumite, de la Cernăuți. Funcționarii publici germani din Cehoslovacia erau obligați să treacă un examen de cehă; efectul a fost înjumătățirea procentului de germani din serviciul public. Poșta poloneză a refuzat să livreze scrisorile a căror adresă folosea vechile toponime germane din Prusia de Vest și Posen. În același spirit, autoritățile italiene i-au forțat pe germanii din Tirol să învețe italiană, oferindu-le în același timp avantaje italienilor, pentru a se stabili în provincie. Și organizațiile politice ale minorităților germane înfruntau greutăți. De exemplu, în 1923 guvernul polonez a interzis existența Ligii germanice din Bydgoszcz (*Deutschtumsbund*). Nu-i de mirare că așa de mulți germani au optat să plece din așa-numitele „teritorii pierdute“ și să se restabilească în Reich-ul redus. Până în 1926, plecaseră cam 85% din germanii din orașele din Prusia de Vest și fosta provincie prusacă Posen. Cei care au rămas erau în principal fermieri izolați sau proprietari sfidători, ca familia Odei Goerdeler, a cărei proprietate est-prusacă a devenit parte a regiunii Działdowo. După cum își amintea femeia, comunitatea germană de care aparținea era „bântuită de sentimentul unei superiorități care fusese anterior de la sine înțeleasă“. După 1919, pur și simplu s-au „separat complet de elementul polonez“.

Totuși, comunitatea cea mai vulnerabilă din Europa Centrală și de Est a fost reprezentată – ca și în războiul civil rus – nu de germani, ci de evrei. În multe țări, momentul independenței naționale a fost pătat de izbucniri antisemite violente. De exemplu, în orașelul slovac Holesov, doi evrei au fost uciși și aproape întregul cartier evreiesc a fost devastat. În Lwów, trupele poloneze s-au comportat cu bestialitate în cartierele evreiești, motivul fiind proclamarea neutralității evreilor în competiția pentru controlul asupra orașului, dintre polonezi și ucrainenii. Un pogrom la Chrzanow, în noiembrie 1918, a însemnat jefuirea și distrugerea caselor și afacerilor evreiești; în Varșovia au fost incendiate sinagogi. Mai la est, au avut loc pogromuri și la Vilnius și Pińsk – unde trupele poloneze au împușcat 35 de oameni pentru infracțiunea de a fi distribuit donații caritabile din partea Statelor Unite – în timp ce în Ungaria făcea ravagii „Teroarea Albă” antisemită, în urma suprimării regimului sovietic de scurtă durată al socialistului evreu Béla Kun. Mișcarea revoluționară a lovit comunitățile evreiești ca o sabie cu două tăișuri. Uneori, evreii erau acuzați că fuseseră de partea germanilor în timpul războiului; alteori erau acuzați că fuseseră de partea bolșevicilor în timpul Revoluției.

Violența a făcut loc discriminării în anii '20, în ciuda vorbelor frumoase din Tratatul privind Minoritățile. În Polonia, duminica a devenit zi obligatorie de odihnă pentru toată lumea. Evreilor care nu și-au putut dovedi rezidența antebelică le-a fost refuzată cetățenia polonă. Era dificil pentru un evreu să devină profesor în școli; să devină profesor universitar era aproape imposibil. Ajutorul din partea statului era disponibil doar pentru școlile poloneze, nu și pentru cele evreiești. Numărul studenților evrei din universitățile poloneze s-a înjumătățit între 1923 și 1937. După cum se exprima un politician polonez, comunitatea evreiască era „un corp străin, dispersat în organismul nostru, astfel încât produce o deformare patologică. În atari condiții, este imposibil să găsești o altă cale de ieșire decât îndepărtarea corpului străin, dăunător atât prin cifrele sale, cât și prin unitatea sa”. Liderul Partidului Naționalist, Roman Dwomski, utiliza termeni similari. Tipic pentru starea de spirit postbelică era poemul care a apărut în *Przegląd powszechny*, în decembrie 1922:



Evreimea contaminează Polonia în întregime:  
Îi scandalizează pe cei tineri, distruge unitatea oamenilor simpli.  
Prin intermediul presei ateiste, otrăvește spiritul,  
Incită la rău, provoacă, divizează...  
O cangrenă cumplită s-a infiltrat în trupul nostru  
Iar noi... orbi suntem!  
Evreii au preluat controlul afacerilor poloneze,  
De parcă noi am fi niște imbecili,  
Iar ei înșală, extorchează și fură,  
În timp ce noi trăim din fantezii,  
Indolența noastră crește în tărie și amploare.  
Iar noi... orbi suntem!

Starea de fapt nu era cu mult mai bună în România. Evreilor nu li se acorda cetățenie deplină decât dacă făcuseră serviciul militar în cadrul armatei române sau ambii părinți li se născuseră în România. Înscrierea evreilor în universități era restricționată. În Bucovina, introducerea unui examen de română la terminarea școlii, în 1926, a făcut ca toți cei 94 de candidați evrei, cu excepția a doi, să pice. Doar prin mită puteau spera candidații non-români să treacă examenul.

Existau trei răspunsuri posibile la aceste măsuri discriminatorii. Primul era plecarea. Totuși, în ciuda importanței sionismului în politica polono-evreiască, doar o mică parte din evreii polonezi au decis că era de preferat să întemeieze un stat evreu în noul „cămin“ care fusese acordat poporului lor în ceea ce era acum „mandatul“ britanic din Palestina. Chiar și în anii '30, numai 82 000 de evrei polonezi au emigrat acolo, deși, după cum vom vedea, acest lucru reflecta și nervozitatea britanică, referitoare la efectul unei imigrări evreiești continue asupra stabilității interne a Palestinei. De fapt, puțini sioniști polonezi erau porniți pe colonizarea sistematică a Țării Sfinte; majoritatea erau interesați mai curând de ceea ce se putea realiza chiar în Polonia. Era mult mai ușor, pentru un locuitor din Prusia Occidentală, să părăsească Polonia în favoarea Germaniei, decât pentru un evreu să părăsească Polonia în favoarea mai îndepărtatei Țări Sfinte.

O a doua posibilitate era să se retragă într-o comunitate evreiască mai mult sau mai puțin segregată în cadrul societății. Acest lucru era destul de natural pentru așkenazii vorbitori de idiș, relativ săraci, din *shtetl*-urile galițiene, care se agățau de tradiția și ținuta ortodoxă, și ar

fi ales probabil segregare, în orice circumstanțe. Dar segregarea nu se manifesta numai în cazul lor. Itzik Manger, cel mai important poet idiș, nu vorbea deloc polona, în ciuda faptului că locuise ani buni la Varșovia. În cuvintele lui Anstoni Słonimski, exista „o graniță etnică, iar aceasta traversa orașul pe undeva prin zona străzii Bielanska, separând Srod miescie de districtul evreiesc“. „Ghetoul din Cracovia, remarca autorul britanic Hugh Seton-Watson, se deosebește de cartierul creștin tot așa cum se deosebește un orașel arab de cartierul West End din Londra.“ Segregarea era mai mult decât un fenomen rezidențial. De regulă, existau un partid socialist polonez și două partide socialiste evreiești, *Bund* și *Poale Zion*. Exista o presă înfloritoare în idiș și ivrit, și o proliferare a școlilor idiș și ivrit. Evreii bogați mergeau în alte stațiuni de vacanță decât polonezii bogați. Poate că făceau afaceri cu polonezii, dar relațiile se încheiau aici. Iudaismul polonez nu era doar o religie; era, de asemenea, o identitate națională. Majorități clare ale celor care se caracterizau drept evrei, după religie – 74% în recensământul din 1921 – se caracterizau și ca evrei, după naționalitate.

A treia posibilitate era asimilarea. De exemplu, la Brańsk, copiii evrei și polonezi cântau împreună, într-o formație, la petreceri și nunți. La Kołomyja, prietenii dintre polonezi și evrei erau atât de comune, încât se spunea că „fiecare evreu are polonezul său“. Chiar și la marginea Kazimierz-ului, cartierul evreiesc din Cracovia, era posibil să trăiești „într-un fel de izolare față de societatea poloneză“ și, în același timp, „să absorbi cultura poloneză, poezia poloneză sau muzica și arta poloneze până-n adâncurile sufletului“. Pentru generația de evrei polonezi care au crescut în anii '20, aceasta era o experiență larg împărtășită; majoritatea lor urmau școli de limbă polonă. Totuși, chiar și acei evrei care căutaseră îndelung asimilarea, ca evreii maghiarizați din Budapesta, evreii românizați din București sau evreii germanizați din Praga, găseau că erau priviți cu aproape aceeași suspiciune ca evreii ortodocși din *shtetl*-uri. Trudi Levi, ai cărei părinți erau amândoi ateï, a crescut la granița ungaro-austriacă, vorbind atât maghiara, cât și germana, cu aceeași fluentă; dar autoritățile ungare insistau ca toți evreii să învețe ivrit, chiar dacă, asemenea familiei Levi, abandonaseră cutumele religioase. Elizabeth Wiskemann a fost șocată să descopere că germanii din Sudeți boicotau magazinele evreiești la începuturile anilor '30,

lucru care nu s-ar fi întâmplat în Boemia antebelică. Mulți evrei din Praga și-au conștientizat originile evreiești doar atunci când au întâlnit astfel de forme de antisemitism. Abraham Rotfarb, evreu născut și crescut în Varșovia, a exprimat vulnerabilitatea acută, agonizantă, pe care mulți evrei asimilați au resimțit-o în anii interbelici:

Sunt un biet suflet asimilat. Sunt evreu și polonez, sau, mai degrabă, eram evreu, dar treptat, sub influența mediului, sub influența locului unde am trăit și sub influența limbii, culturii și literaturii, am devenit polonez. Iubesc Polonia. Limba sa, cultura sa și, mai presus de orice, eliberarea sa și eroismul luptei pentru independență, toate fac să-mi vibreze strunele inimii și-mi aprind sentimentele și entuziasmul. Dar nu iubesc acea Polonie care, fără niciun motiv aparent, mă urăște, acea Polonie care îmi sfășie inima și sufletul, care mă împinge spre apatie, melancolie și depresie acută. Polonia mi-a răpit fericirea și m-a transformat într-un câine care, neavând propriile ambiții, cere doar să nu fie abandonat în pustiu al culturii, ci să fie tras de-a lungul drumului vieții culturale poloneze. Polonia m-a crescut ca polonez, dar mă stigmatizează ca evreu ce trebuie izgonit. Vreau să fiu polonez, nu m-ați lăsat; vreau să fiu evreu, dar nu știu cum, m-am îndepărtat de ceea ce înseamnă evreitate. (Nu mă plac ca evreu.) Sunt deja pierdut.

Cele două minorități care aveau cel mai mult de pierdut, conform noii repartii postbelice, ar fi putut face cauză comună. În orașe ca Praga, la urma urmei, relația dintre germani și evrei fusese de multă vreme caracterizată drept simbiotică, și nu conflictuală. De-a lungul anilor '20, evreii din Cehoslovacia și-ar fi trimis mai degrabă copiii la școli de limbă germană decât de limbă cehă. Când au izbucnit revolte în Praga, în noiembrie 1920, în urma veștilor că o școală cehă fusese închisă forțat în Cheb, au fost atacați atât germani, cât și evrei. Crucea Tunetului letonă a jurat „să nimicească prin sabie și foc orice german, evreu, polonez și chiar leton care amenință independența și bunăstarea Letoniei“. Existau într-adevăr evrei ca Yitzhak Gruenbaum, liderul sionist polonez, care sperau sincer la un front unit al minorităților germană și evreiască. Și totuși, departe de a se uni în fața adversității comune, germanii nesiguri s-au întors împotriva unor evrei și mai nesiguri. În 1920 și, din nou, în 1923, demonstrațiile susținând păstrarea identității germane a Sileziei Superioare au escaladat în atacuri de tip

pogrom asupra proprietăților evreilor. Încă de la 1925, doctorii din Breslau au fondat o asociație medicală care îi excludea pe evrei și au început o campanie de boicotare a medicilor evrei. Gregor von Rezzori a descris cum românii și germanii puteau fi de acord asupra unui lucru: disprețul lor față de evrei. O întâlnire întâmplătoare dintre un tânăr român „purtând bine cunoscutul costum cu vestă scurtă, din piele de oaie, cu broderii colorate, și cămașă albă aspră, peste pantaloni albi strânși cu un brâu roșu-galben-și-albastru“, și un student german, îmbrăcat în uniformă unei asociații universitare germane, adeptă a duelurilor („guler apretat, chipiul elegant și culorile asociației afișate pe o panglică lată, de-a curmezișul pieptului“), s-ar fi putut încheia printr-o ciocnire violentă. Dar, cu această ocazie,

atenția ambilor este distrasă de apariția unui rabin hasidic în caftan negru, cu pielea palidă a șoarecelui de bibliotecă și perciuni lungi, cârlionțați, ieșind de sub o căciulă din blană de vulpe, o apariție care, din acest moment, îi unește pe foștii oponenți ce recunosc veseli că nou-venitul este ținta firească a agresiunii lor.

Așa cum își amintește Rezzori, toate celelalte grupuri din Cernăuți „îi disprețuiau pe evrei, în ciuda faptului că evreii nu jucau doar un rol decisiv din punct de vedere economic, ci și în chestiuni culturale, erau grupul care păstra valorile tradiționale, dar le adopta și pe cele noi“. Aceasta nu era o atitudine tradițională, ci una nouă, neobișnuită. După cum am văzut, anterior încorporării Bucovinei în România, germanii și evreii urmaseră aceleași școli și fuseseră membrii ai acelorași asociații culturale. Între războaie, această armonie a dispărut treptat. Puține orașele din Europa de Est fuseseră martorele unei simbioze germano-evreiești mai avansate. Dar aici, ca peste tot în Europa Centrală și de Est, nu avea să existe solidaritate între minorități; ba chiar dimpotrivă.

## AGONIA IMPERIULUI

Cu toate acestea, nu numai Europa Centrală și de Est le-au pus probleme pacificatorilor. Și în teritoriul de odinioară al Imperiului Otoman trebuia să fie decisă soarta unor societăți multietnice. Nu

erau societăți europene, așa că puterile occidentale au presupus că acestea puteau deveni anexe la imperiile lor de peste mări. În 1916, britanicii și francezii au căzut de acord să-și împartă largi întinderi din teritoriul otoman, primii pretinzând ceea ce avea să devină Palestina, Iordania și cea mai mare parte a Irakului (cunoscut atunci drept Mesopotamia), iar ceilalți, Siria și restul Irakului. Prin prevederile Tratatului de la Sèvres, aceste aranjamente au fost confirmate și extinse pentru a satisface dorințele teritoriale ale altor puteri victorioase. Italienilor le-au fost date Insulele Dodecanez, inclusiv Rodos și portul anatolian Kastellorizzo. Grecii aveau să primească Tracia și Anatolia de Vest, inclusiv portul Smirna (astăzi Izmir). Armenia, Asiria și Hejaz-ul (acum parte a Arabiei Saudite) aveau să fie independente. Plebiscitele urmau să decidă soarta Kurdistanului și a zonei din jurul Smirnei. Sèvres avea să facă pentru Imperiul Otoman ceea ce St. Germain-en-Laye făcuse pentru Imperiul Habsburgic: să îl dezgolească până la os, dar mai degrabă pe baza imperialismului decât a naționalismului – deși achizițiile britanice și franceze erau catalogate drept „mandate“, și nu colonii, din respect pentru sensibilitatea americanilor și arabilor.

Toate acestea presupuneau că Orientul Mijlociu putea fi tratat ca un obiect pasiv al tradiționalelor proiecte imperialiste. În realitate, aceleași aspirații naționaliste și conflicte etnice care dădeau naștere la asemenea frământări în Europa Centrală și de Est erau prezente de cealaltă parte a strâmțorilor Mării Negre. Diferența era că, în Europa, aceste forțe lucrau încet. A fost nevoie de aproape două decenii pentru a anula termenii Tratatului de la St. Germain-en-Laye. Tratatul de la Sèvres, dimpotrivă, a devenit caduc în câteva luni.

Chiar înainte de izbucnirea Primului Război Mondial, Turcia evolua dinspre imperiu spre statul-națiune, inspirată de învățăturile lui Ziya Gökalp, profetul unei Turcii omogene, cu o cultură națională uniformă (*harsi millet*). În 1908, Junii Turci – un grup de intelectuali de felul lui Gökalp și ofițeri de armată cum ar fi Ismail Enver – deveniseră forța dominantă în politica otomană. Comitetul pentru Uniune și Progres (CUP) urmărea modernizarea imperiului, ca să nu devină un simplu subsidiar asiatic al Occidentului, sau să moară încet, printr-o mie de pierderi teritoriale. La 1913, controlau deja Constantinopolul.

Asemenea japonezilor înaintea lor, Junii Turci îi luaseră pe germani drept modele demne de urmat. Colmar Freiherr von der Goltz a fost consilier militar al sultanului între anii 1883 și 1895, deși influența sa era, în mare parte, limitată la pregătirea ofițerilor. În ianuarie 1914, un alt general german, Otto Liman von Sanders, a fost numit Inspector General al armatei; între timp, bancherii germani au fost convinși, cu vorbe dulci, de guvernul lor, să finanțeze extinderea liniei de cale ferată Berlin–Constantinopol până la Bagdad. Decizia Junilor Turci de a intra în război de partea Germaniei a fost una mai mult sau mai puțin logică, având în vedere aceste inițiative. Și nici nu era irațională din punct de vedere strategic, date fiind promisiunile secrete ale guvernului britanic, de a oferi strâmtoarele Mării Negre Rusiei, în eventualitatea unei victorii rapide a Antantei, și propriile planuri privind zăcămintele de petrol din Mesopotamia.

Totuși, în ciuda retoricii lor despre modernizare, Junii Turci suferiseră numai lovituri de când veniseră la putere. Bulgaria își declarase independența și Austria își anexase Bosnia-Herțegovina. Italienii ocupaseră Libia. Sârbii și confederații lor îi înfrânseseră în Primul Război Balcanic, lăsând o mică parte a Traciei în zona Adrianopolului (Edirne), ca singura rămășiță a imperiului lor balcanic. Aceste experiențe au accentuat neîncrederea Junilor Turci față de populațiile non-turcești din interiorul granițelor lor. Mult mai groaznicele ravagii provocate de războiul<sup>1</sup> împotriva puterii combinate a imperiilor britanic, francez și rus au transformat neîncrederea lor în crimă cu premeditare. Nimic nu ilustrează mai clar faptul că cel mai prost moment pentru a trăi într-un regim imperial este atunci când acel regim se năruie. Nu pentru ultima oară în secolul al XX-lea, declinul și prăbușirea unui imperiu au produs mai multă vărsare de sânge decât formarea sa.

Asemenea evreilor din Europa Centrală și de Est, armenii erau de două ori vulnerabili: nu numai ca minoritate religioasă, ci și în calitate de grup relativ bogat, cu o implicare disproporționată în activitățile

---

<sup>1</sup> Nu poate fi lipsit de semnificație faptul că o proporție foarte ridicată a victimelor din rândul otomanilor s-a produs în primul an de război, ceea ce reprezintă 64% din totalul celor uciși în acțiune, 41% din cei dispăruți în acțiune, 33% din cei decedați în urma rănilor și 58% din cei care, din cauza rănilor, au fost permanent incapacitați. Pierderile lor totale au fost, în termeni relativi, cele mai ridicate ale războiului.

comerciale. La fel ca evreii, erau concentrați masiv, deși în niciun caz exclusiv, într-o regiune de graniță: cele șase vilaiete (provincii) – Bitlis, Van, Erzurum, Mamuretülaziz, Diyarbakir și Sivas, la granița estică a Imperiului Otoman. Asemenea evreilor, deși mai credibil, armenii puteau fi identificați ca simpatizanți ai unei amenințări externe, anume Rusia, cel mai periculos inamic al Imperiului Otoman de-a lungul istoriei. Ca și sârbii, își aveau propriii extremiști care ținteau spre independență prin mijloace violente. De fapt, și înainte avuseseră loc la adresa lor atacuri sprijinite de autorități<sup>1</sup>. La mijlocul ultimului deceniu din secolul al XIX-lea, trupe neregulate kurde fuseseră dezlănțuite asupra satelor armene, pe când autoritățile otomane încercau să reafirme statutul subordonat al armenilor ca *dhimmis* necredincioși sau cetățeni non-musulmani. Ambasadorul american a estimat numărul celor uciși la peste 37 000. O nouă izbucnire de violență s-a produs la Adana, în 1909, deși aceasta nu a fost instigată de Junii Turci. Campania ucigașă lansată împotriva armenilor, din 1915 până în 1918, era totuși calitativ diferită; astfel încât astăzi se recunoaște în întreaga lume că acesta a fost primul genocid propriu-zis. Pe bună dreptate, consulul american la Smirna a declarat că „depășea, prin ororile deliberate și de lungă durată, și prin amploare, orice a avut loc până acum în istoria mondială”.

Până în ziua de astăzi, guvernul turc refuză recunoașterea genocidului armenilor. Este ciudat, având în vedere că dovezile istorice sunt abundente. Observatori occidentali, precum ambasadorul Statelor Unite la Constantinopol, Henry Morgenthau, au scris rapoarte detaliate despre evenimente – citând și declarația grăitoare a lui Mehmed Talaat Pașa, ministrul de interne, că era nevoie ca toți armenii să piară deoarece „acea care sunt inocenți astăzi ar putea fi vinovați mâine”. Și misionarii occidentali au scris istorisiri sfâșietoare despre ceea ce vedeau. Mărturia lor a format o parte importantă a raportului de război despre „Tratamentul aplicat armenilor”, redactat de Viconte de Bryce, care investigase și atrocitățile germane din Belgia, în 1914. S-ar putea argumenta că cetățenii puterilor creștine deja – sau urmând să devină mai târziu – ostile turcilor erau interesați să îi reprezinte denaturat. Chiar și Junii Turci declarau insistent că nu făceau decât să

---

<sup>1</sup> În 1892, un oficial otoman i-a spus ambasadorului francez la Constantinopol: „Problema armeană nu există, dar o vom crea”.

reacționeze împotriva unei coloane a cincea pro-ruse. Aceasta era și poziția adoptată de Sultan în răspunsul său la demersul Papei Benedict al XV-lea, în numele armenilor.

Cu toate acestea, unii agenți ai propriilor aliați ai turcilor de pe timpul războiului au arătat că aceste acuzații erau neadevărate. Rafael de Nogales, un mercenar sud-american care a fost Inspector General al forțelor turcești din Armenia, a raportat că guvernatorul general al provinciei ordonase autorităților locale din Adil Javus „să-i exterminare pe toți bărbații armeni cu vârsta de la 12 ani în sus“. Un profesor german din Alep a fost îngrozit de ce a văzut din „exterminarea națiunii armenice“, și a scris guvernului său, solicitând „să se pună capăt brutalității“. Portivit lui Joseph Pomiankowski, Reprezentantul Militar Plenipotențiar austriac la Constantinopol, turcii „începuseră eradicarea națiunii armenice în Asia Mică“ (a folosit termenii *Ausrottung* și *Vernichtung*). Pomiankowski respingea afirmația guvernului turc, potrivit căreia se acționa ca răspuns la o insurecție armeană concertată. Presupusele „răscoale“ de la Van și din alte părți erau, în opinia sa, „acte de disperare“ ale armenilor care „recunoșteau că măcelul general începuse și avea în curând să ajungă și la ei“. Unul dintre colegii săi de la Ambasada Austriei vorbea despre acțiunea turcilor de „exterminare a rasei armenice“. Ambasadorul său a numit masacrele „o pată pe conducerea turcă“, pentru care turcii vor fi trași la răspundere într-o bună zi. Ambasadorul german era, dimpotrivă, reticent în a-și exprima dezacordul, dar surse germane au confirmat totuși că se comiteau ucideri în masă. Există chiar mărturii turcești contemporane care coroborează aceste rapoarte. Un ofițer turc căruia i s-a ordonat deportarea armenilor din Trebizond a recunoscut că „știa că deportările însemnau masacre“.

Măsurile luate de turci erau foarte sistematice. Pentru început, bărbații armeni de vârsta armatei erau înrolați. Liderii lor politici și religioși erau arestați și deportați. Violențele s-au produs, în principal, în 1915, deși au avut loc incidente izolate și la sfârșitul lui 1914. Satele armenesti din vecinătatea Van-ului au fost arse din temelii, iar bărbații și băieții peste 10 ani au fost masacrați. Tinerele mai atractive erau violate și răpite. Femeile, copiii și bătrânii erau împinși spre granița persană, fiind adesea dezbrăcați. Adesea, vinovații prădau casele victimelor lor. S-au furat bani și alte bunuri. Rata violurilor era în urcare vertiginoasă.



La Trebizond, în iulie 1915, sute de bărbați armeni au fost „scoși din oraș în grupuri de 15 sau 20, aliniați pe marginea șanțurilor dinainte pregătute, împușcați și aruncați în șanțuri“. Trupurile a mii de bărbați, femei și copii din Bitlis și Zaart au fost azvârlite în apă sau în râpele din zonă. Atrocități similare s-au petrecut în alte foarte multe locuri în 1915, astfel încât nu se poate contesta serios existența unui plan deliberat pentru o „soluționare“ violentă a problemei armene. La fel de bine organizate erau deportările femeilor, copiilor și bătrânilor armeni. Trenurile circulau de-a lungul Magistralei Bagdad, purtând zeci de mii dintre ei, înghesuiți în vagoane câte 80 sau 90 odată. Oamenii erau forțați să meargă pe jos dincolo de punctele terminus ale căii ferate, până efectiv cădeau lași. Pentru aceia care au fost puși să mășăluiască pe jumătate goi și fără apă prin deșertul sirian, „deportarea“ însemna moarte. Teologul bavarez Josef Engert a rezumat aceste orori într-un memoriu către Eugenio Pacelli, nunțul papal și viitorul Papă Pius al XII-lea:

În jur de un milion de armeni au pierit... Chiar dacă armenii ar fi vinovați de revoltă (dovada nu a fost încă furnizată, deoarece anumiți oficiali germani m-au asigurat că doar necesitatea majoră și torturile neîncetate i-au făcut pe armeni să pună mâna... pe arme...), ce vină au femeile și copiii? Destinul acestor nefericiți a fost chiar mai groaznic decât cel al bărbaților: au fost abandonați în deșerturi și stepe cu miile, unde au fost lăsați înfometați și însetați, expuși la tot felul de suferințe... Mii de femei și fete au fost vândute... și trecute de la un proprietar la altul, pentru o sumă de 20 de lire. Au fost închise în haremurii și făcute concubine... Băieții au fost abandonați în orfelinele turcești și obligați să adopte religia islamică... Afirmatia turcilor „Problema armeană este pentru noi soluționată“ a însemnat în realitate exterminarea armenilor.

Așa cum evidențiază istorisirea lui Engert, au avut loc și convertiri forțate, în special în cazul tinerelor și al copiilor; lepădarea de credință și subjugarea sexuală erau soluțiile alternative ale „problemei armene“. Dar este clar că moartea era prima alegere a Junilor Turci<sup>1</sup>. Este posibil

---

<sup>1</sup> Dovada că Talaat a ordonat expres masacre în telegrame către oficialii provinciali este controversată. S-a afirmat că telegramele fuseseră falsificate, dar originalele au fost citate în procesul postbelic al asasinului lui Talaat, iar completul de judecată nu le-a contestat autenticitatea. Schimburi incriminatoare între Talaat și alți oficiali turci au fost, de asemenea, interceptate de britanici.

ca numărul total al bărbaților, femeilor și copiilor armeni care au fost uciși sau au murit prematur să fi fost chiar mai mare de un milion, un procent uriaș din populația armenescă antebelică, a cărei cifră totală era, în cel mai bun caz, de 2,4 milioane, fiind probabil mai aproape de 1,8 milioane. Pe scurt, aceste acte erau mult mai mult decât pogromurile din stilul rusesc.

Genocidul armean a fost o ilustrare abominabilă a convulsilor ce puteau cuprinde o entitate multiethnică, în timp ce încerca să se transforme din imperiu în stat-națiune. Arhiepiscopul de Alep protesta în van: „Nu dorim să ne separăm de statul turc. O separare ar fi imposibilă, deoarece naționalitățile și religiile sunt atât de amestecate, încât o diviziune pură după națiuni ar fi imposibilă. În plus, diversele grupuri sunt interdependente economic, în așa fel încât, dacă s-ar produce o diviziune, ar fi distruse“. Metodele folosite intenționat pentru nimicirea armenilor – călătoriile cu trenul către sălbăticiile infernale, marșurile ucigătoare, rândurile ordonate de trupuri slăbite – aveau să fie imitate și rafinate în deceniile următoare, deși ar fi greșit să se deceleze o legătură directă între Armenia și Auschwitz din complicitatea directă a câtorva soldați germani în primul genocid<sup>1</sup>, cu atât mai puțin din predilecția armatei germane pentru termenul „anihilare“<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Autorul german anonim al *Oronilor de la Alep* era foarte îngrijorat că țara sa va fi învinuită de soarta armenilor. „*Ta' al'in el aleman* [învățătura germanilor], informa el, era simpla explicație a turcului când cineva întreba despre originile acestor măsuri [împotriva armenilor]“. A remarcat, de asemenea, „tăcerea de rău augur“ din partea ofițerilor germani, când venea vorba despre armeni. Aici se încadrează cu cazul unui ofițer german care și-a muștrat un subordonat pentru că a semnat un document ce ținea de deportările armenilor. Consulul american la Alep considera, desigur, că germanii „au trecut cu vederea [...] exterminarea rasei armenice“. Într-adevăr, consulul austriac la Trebizond credea că germanii dăduseră „prima încurajare“ întru „neutralizarea“ (*Unschädlichmachung*) armenilor, dar a adăugat că se gândiseră la mijloace mai puțin drastice (probabil convertire forțată). Colegul său din Adrianopol a raportat că ofițeri germani fuseseră prezenți la deportările armenilor „și nu mișcaseră un deget ca să le împiedice“. În ceea ce-l privește, Morgenthau a fost șocat de ostilitatea ambasadorului german și a atașatului naval german față de armeni, când a deschis subiectul cu ei. Ultimul i-a spus: „Armenii și turcii nu pot conviețui în această țară. Una din aceste rase trebuie să dispară“.

<sup>2</sup> A se vedea, de exemplu, „Când [...] vorbim despre înfrângerea inamicului, ne referim la faptul că, prin anihilarea unei fracțiuni din capacitatea sa de luptă, îl facem să își ia gândul complet de la orice schimbare favorabilă ulterioară a ostilităților“. (Glotz, *Conduct of War*, p. 8)

Totuși, acesta era doar începutul unui val de conflicte etnice care avea să transforme fundamental structura socială a ținuturilor dintre Marea Egee și Marea Neagră.

Populația grecească din Anatolia de Vest și litoralul Mării Negre (Pontus) număra în jur de 2 milioane în zorii Primului Război Mondial. Comunitățile lor erau străvechi; fuseseră acolo de mai bine de două mii de ani, fapt a cărui mărturie o constituiau edificii magnifice ca teatrul de la Efes. Continuau să prospere în lumea modernă, așa cum putea vedea orice vizitator al activului port Smirna. Și totuși, încă din octombrie 1915, atașatul militar german raporta la Berlin că Enver dorea „să rezolve problema grecilor în timpul războiului... în aceeași manieră în care credea el că a soluționat problema armenilor“. Procesul a început în Tracia. De fapt, era mai plauzibil pentru turci să-i descrie pe greci ca pe a cincea coloană, deoarece primul-ministrul grec Eleftherios Venizelos era în favoarea intervenției Greciei de partea puterilor Antantei, și, cu toate că regele Constantin s-a opus până când a fost, în cele din urmă, forțat să abdice, în iunie 1917, prezența unei forțe anglo-franceze la Salonic, din octombrie 1915, a aruncat o umbră de îndoială asupra credibilității neutralității Greciei. Văzut de la Salonic, Primul Război Mondial era al Treilea Război Balcanic, căci Bulgaria se alătura Germaniei și Austriei pentru a înfrânge Serbia; într-adevăr, forțele Antantei trimiseseră trupe la Salonic pentru a întări poziția tot mai dezintegrată a Serbiei. Era prea târziu. Forța anglo-franceză a rămas blocată, neputincioasă, în ciuda faptului că Grecia a intrat într-un târziu în război, să prevină înfrângerea României în 1917, de către cuplul germano-bulgar. Dar faza finală a războiului a fost martora unui colaps la fel de total ca și cel suferit de germani pe Frontul de Vest. O ofensivă pe frontul de la Salonic a forțat Bulgaria să ceară pace la 25 septembrie 1918; șase zile mai târziu, britanicii au intrat în Damasc, după ce au înfrânt armata turcă în Siria. La 30 octombrie, turcii s-au predat.

Pentru Venizelos a fost un moment de triumf îmbătător. Își începuse cariera politică atunci când conducea revolta care îi izgonise pe turci din Creta; condusese Grecia spre victorie în Primul și al Doilea Război Balcanic; își croise drum și spre al Treilea, și îl câștigase și pe acela. Acum vedea ocazia de a extinde puterea Greciei și mai departe,

de la Peloponez peste Marea Egee, chiar până în Anatolia. De fapt, guvernul britanic a fost acela care a încurajat inițial forțele grecești să ocupe Smirna. Motivul lui Lloyd George era să preîntâmpine încercările italienilor de a anexa orașul; trupe italienești răzvrătite, conduse de atrăgătorul poet Gabriele D'Annunzio, acționaseră deja unilateral, ocupând Fiume, pe țărmul Adriaticii, ca sfidare la adresa celorlați membri din cele Patru Mari Puteri. La început, campania a fost în favoarea grecilor. Au avansat mult în Anatolia. Totuși, în stilul celor mai bune tradiții ale dramei clasice grecești, încrederea excesivă în sine a fost pedepsită curând. Criza înfrângerii dusese în Turcia la revoluție. În aprilie 1920, Marea Adunare Națională întrunită la Ankara a repudiat Tratatul de la Sèvres și i-a oferit președinția generalului blond cu ochi albaștri, băutor de nădejde, Mustafa Kemal. Aproape simultan, Venizelos a căzut de la putere în Atena, și britanicii, francezii și italienii și-au retras sprijinul pentru expediția grecească<sup>1</sup>.

Născut la Salonic, Kemal jucase un rol important în apărarea Gallipoli-ului împotriva invaziei britanice din 1915. Acum era eminența cenușie a expulzării grecilor din Anatolia. După lupte crâncene în zona Eskişehir, la 100 de mile la vest de Ankara, grecii au cedat. Cei care nu s-au predat au luat-o la goană. Pe când fugeau spre Marea Egee, rândurile le-au fost îngroșate de zeci de mii de civili sperând că la Smirna vor găsi protecție împotriva represaliilor care deja aveau loc împotriva comunităților grecești, de-a lungul litoralului Mării Negre. Membrii acestora erau deportați și, în unele cazuri, masacrați, la fel cum fuseseră armenii cu câțiva ani mai înainte. De fapt, în Smirna încă mai exista o comunitate mare de armeni care fuseseră cruțați în timpul războiului, posibil la insistențele generalului Liman von Sanders. În septembrie 1922, armata lui Kemal a ocupat orașul. Au închis cartierul armenesc și au început măcelărirea sistematică a celor 25 000 de locuitori. Apoi l-au incendiat, pentru a incinera orice

---

<sup>1</sup> Este notoriu faptul că această schimbare a fost atribuită de Churchill ca un exemplu al rolului întâmplării în istorie, decesului regelui Alexandru al Greciei în urma unei mușcături de maimuță, în octombrie 1920. Revenirea pe tron a tatălului său, Constantin, cu afinități pentru germani, nu avea să mulțumească puterile occidentale, dat fiind refuzul său de a li se alătura în timpul războiului.

supraviețuitor. Consulul american, George Horton, a descris oroarea ce se desfășura:

La început, civilii turci, locuitori ai orașului, erau principalii făptași. Eu însumi am văzut asemenea civili înarmați cu puști, privind spre ferestrele creștinilor, gata să împuște orice cap s-ar ivi. Păreau vânători ghemuiți, pândindu-și prada... Hăituirea și uciderea bărbaților armeni, fie prin ciopârțire, fie prin lovirea cu bâtele, fie prin gruparea și mânarea lor în provincie și împușcarea lor, au provocat o panică inimaginabilă... Am văzut un cuplu tânăr intrând în mare. Erau o pereche respectabilă, atrăgătoare, iar bărbatul purta în brațe un copilăș. Pe când intrau tot mai adânc în apă, până le-a ajuns la umeri, mi-am dat seama că intenționau să se înece.

Reporterul ziarului *Daily Mail* din Londra a transmis o relatare ce ar fi putut fi luată direct din *Războiul lumilor*:

Ceea ce văd... este un zid neîntrerupt de foc, lung de două mile; pe fundalul acestei cortine de foc care blochează cerul se profilează turlele... bisericilor, domurile moscheiilor și acoperișurile plate ale caselor... Marea lucește de un roșu-arămiu, și lucrul cel mai groaznic este că, din gloatele foarte dense de mii de refugiați îngrămădiți pe pontonul îngust, între moartea de foc ce înaintează în spatele lor și apa adâncă din fața lor, vine încontinuu un țipăt așa de disperat de teroare pură, încât poate fi auzit până la mile depărtare.

Când refugiații deznădăjduiți au ajuns pe chei, au văzut o flotilă de nave străine în port – peste 20 de nave de război britanice, franceze și americane. Probabil că li s-a părut că salvarea era aproape. Totuși, forțele occidentale nu au făcut nimic, și nici n-a fost pentru ultima dată când un contingent internațional a privit cum (așa cum s-a exprimat un diplomat britanic) „un plan deliberat de a scăpa de minorități“ este dus la bun sfârșit. Ce simbol mai bun ar putea fi imaginat pentru declinul Occidentului, decât expulzarea brutală a moștenitorilor civilizației elene din Asia Mică – poate cu excepția eșecului total al moștenitorilor democrației grecești antice de a face ceva pentru a preveni acest lucru?

Pentru înspăimântatul George Horton, care a încercat să cumpere cu proprii bani trecerea în siguranță a câtorva familii de greci și armeni, distrugerea Smirnei nu „era decât actul final al unui program consecvent de exterminare a creștinătății de-a lungul și de-a latul vechiului Imperiu Bizantin; expulzarea unei străvechi civilizații creștine“. Persistă ideea că religia a fost principala motivație a ororilor. Totuși, Republica turcă ce s-a format nu era un stat islamic; dimpotrivă, Kemal avea să introducă mai târziu separarea dintre religie și stat, și să pună capăt mișcărilor către o democrație parlamentară tocmai pentru a împiedica opoziția islamistă, în proces de formare, să facă exact acest lucru. În realitate, ce s-a petrecut între 1915 și 1922 a fost mai degrabă o purificare etnică decât un război sfânt. Așa cum însuși Horton nota mahnit: „Problema minorităților este aici rezolvată pentru totdeauna“. *New York Times* identifica o componentă sexuală a politicii turcești, arătând că „turcii chiar nu înțeleg de ce n-ar trebui să scape de grecii și armenii din țara lor, și să le ia femeile în haremurile lor, dacă arată suficient de bine“. Kemal n-a considerat necesar să-i masacreze pe grecii din Smirna, deși un număr substanțial de bărbați în putere au fost duși în interiorul țării, pe drum fiind supuși atacurilor din partea sătenilor turci. N-a făcut decât să acorde timp guvernului grec să-i evacueze pe toți până la 1 octombrie. La sfârșitul lui 1923, peste 1,2 milioane de greci și 100 000 de armeni fuseseră scoși cu forța din căminele lor ancestrale. Grecii le-au răspuns cu aceeași monedă. În 1915, aproape 60% din populația Traciei de Vest și 29% din populația Macedoniei fuseseră musulmană. În 1924, aceste cifre scăzuseră dramatic la 28% și 0%, locurile lor fiind luate de greci.

Genocidul împotriva armenilor, masacrarea grecilor pontici și „schimburile“ convenite de populații grecești și turcești după devastarea Smirnei au ilustrat, cu o claritate îngrozitoare, adevărul din avertismentul arhiepiscopului de Alep: când un imperiu multiethnic se transformă într-un stat-națiune, rezultatul nu poate fi decât un carnagiu. Era ca și cum, de dragul unei uniformități pretins moderne, instinctele cele mai josnice ale oamenilor fuseseră dezlănțuite într-un fel de vărsare de sânge tribală. Cu siguranță nu exista nicio justificare validă de ordin economic pentru ce se întâmplase. De-a lungul coastei anatoliene, încă se mai pot găsi sate în ruină, ai căror locuitori au fost

forțați să fugă în 1922, dar care n-au fost niciodată reocupate ulterior. Probabil, cel puțin 500 de oameni au locuit cândva în satul Sazak, nu departe de stațiunea de vacanță de astăzi Karaburum. Cu solidele sale case de piatră și străzile sale abrupte și pavate, Sazak are aerul unei prosperități țărănești dispărute. Acum este un oraș fantomă, vizitat doar de capre rătăcite și de cețurile mării – un memorial dezolant al agoniei unui imperiu.

## MORMINTELE NAȚIUNILOR

Imperiile multinaționale ale Europei continentale fuseseră arhitectele propriilor distrugerii. Asemenea conductorilor de tren care, cu bună știință, gonesc la viteză maximă unul spre celălalt, ele însele provocaseră marele accident feroviar din 1914. Dar, deși însemna sfârșitul a patru dinastii și crearea a zece noi state-națiuni independente, sfârșitul războiului nu echivala cu sfârșitul imperiului. Imperiile britanic și francez s-au îngroșat cu rămășițele domeniilor inamicilor lor. Între timp, două dintre imperiile defuncte au putut să se reconstituie cu o viteză și o violență uluitoare. Un imperiu rus nou și mai crunt a ieșit de după fațada Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste. O Turcie nouă și mai puțin tolerantă s-a născut la Ankara, abandonând ruinele Sublimei Porți, așa cum bolșevicii își mutaseră capitala spre est, la Moscova.

Și ce s-a ales de germani, care pierduseră nu unul, ci două imperii în prăpădul de la 1918, și care se pomeneau acum divizați în două republici șifonate, cu o diasporă răspândită în peste șapte alte state? Keynes, care s-a dovedit a fi cel mai influent critic al Păcii de la Paris, avea dreptate când a prevăzut o perioadă de criză economică severă în Germania, deși rămâne discutabil cât de mult a fost hiperinflația din 1922–1923 o consecință directă a Tratatului de la Versailles, și nu a unei politici fiscale și monetare greșite din partea Germaniei. Remediu lui Keynes era clar: despăgubirile trebuiau limitate la cifra relativ modestă de 4 milioane de lire englezești, de plătit în 30 de rate anuale,

începând cu 1923<sup>1</sup>. Germaniei trebuia să i se acorde împrumuturi, să i se permită comerțul liber, să fie încurajată să-și refacă economia. Aceasta nu era o chestiune de altruism, ci de interes național luminat. Căci nu putea fi stabilitate în Europa Centrală fără refacerea economiei germane.

„Dacă marii săi vecini nu sunt prosperi și bine guvernați, observa Keynes în ultimul capitol din *Consecințele economice*, Polonia este în imposibilitate economică fără altă industrie în afara persecutării evreilor.“ Cu Rusia în haos, singura salvare putea veni prin „efortul întreprinderilor și organizațiilor germane“. Prin urmare, puterile occidentale trebuiau „să încurajeze și să ajute Germania să-și reia locul în Europa, acela de creator și administrator al bogăției pentru vecinii săi estici și sudici“. Alternativa ar fi fost „un ultim război civil între forțele reacționare și convulsiile disperate ale revoluției, în fața cărora ororile ultimului... război vor păli complet și care va distruge, indiferent cine ar fi victorios, civilizația și progresul generației noastre“.

Ce ar fi însemnat însă o revenire germană pentru politica din *Mittleuropa* – pentru noile state create de pacificatori și pentru minoritățile din acestea? Dacă tranziția de la Imperiul Otoman la Republica Turcia fusese însoțită de genocid și expulzări în masă, ce putea preveni petrecerea unor lucruri similare în mozaicul de state-națiune pe care îl realizaseră pacificatorii în Europa Centrală și de Est? Așa cum s-a exprimat succint Alferd Döblin, medic evreu din Germania: „Statele de astăzi sunt mormintele națiunilor“.

---

<sup>1</sup> Într-adevăr, după multe ciondăneli, Aliații au căzut de acord, în mai 1921, să ceară un total de 6,5 milioane de lire sterline, cu începerea imediată a plăților.





PARTEA A II-A

Statele-imperiu

## 6

### Planul

Știu prea bine că marile planuri, marile idei și marile interese au precădere asupra a orice altceva, și știu că ar fi meschin din partea mea să ridic o chestiune personală la același nivel cu sarcinile universal-istorice care apasă în primul rând pe umerii tăi.

Nikolai Buharin, în ultima sa scrisoare către Stalin

Îți strângem mâna, iubit părinte,  
Pentru fericirea pe care ne-ai dat-o.  
Ești o rază vitală de soare  
Și acum țăranul este bine hrănit  
Iar luptătorul este puternic în luptă.

Poem adresat lui Stalin de muncitorii  
din Oblastul Autonom al Oseției de Sud

Vom distruge un asemenea dușman, fie el un bătrân bolșevic  
sau nu, îi vom distruge neamul și familia.

Toast propus de Stalin

### DE LA JAZZ LA BLUES

În perioada imediat următoare Primului Război Mondial, cea mai mare parte a lumii a dansat după ritmul american. Intrate târziu în război, Statele Unite erau câștigătorul neîndoielnic al păcii. În ciuda restricțiilor legale, ca prohibiția alcoolului, în 1920, și alte sisteme mai vechi de segregare rasială, America reprezenta noi libertăți

în viața economică, socială și politică. Nimic nu a surprins mai bine calitatea ambivalentă a noii libertăți decât jazzul, o muzică născută în comunitățile de negri din delta fluviului Mississippi, adusă de migrația populației de culoare în orașele industriale din zona central-vestică și nord-est, și transformată pe Broadway în muzică de atmosferă pentru o petrecere globală lungă cât un deceniu. Așa cum sugera Scott Fitzgerald în romanul său *Marele Gatsby*, această retragere în hedonism le convenea tuturor: nu numai celor care suferiseră în război și voiau să-l uite, ci și celor care doar vizitaseră tranșeele ca turiști postbelici, și își inventau propriile povești din vină sau vanitate. Cinematograful și fustele scurte, cocktailurile și mașinile decapotabile, barurile clandestine și țiğările aprinse una după alta: New York, Chicago și Los Angeles ofereau toate aceste plăceri și multe altele. Dar hedonismul postbelic al americanilor a fost la fel de contagios ca și gripa înaintea lui. Cândva austeră capitală prusacă, Berlinul, a fost transformat într-un „Chicago pus pe chefuri“. Și în Tokio, anii '20 au fost epoca *eroguro* – *ero* de la erotic și *guro* de la grotesc; noaptea, districtul Ginza clocotea de ritmuri și stiluri americane.

Mai presus de toate, Shanghaiul era o grădină a plăcerilor pământești: „Nu îți poți imagina nimic care să trăiască mai intens“, s-a entuziasmat autorul britanic Aldous Huxley, care ceda la aproape fiecare tentație pe care orașul o avea de oferit. Regizorul vienez de film Josef von Sternberg – a cărui *oeuvre* din anii '20 includea *Underworld* (*Declasații*), *Street of Sin* și *The Dragnet*, și care, mai târziu, avea să facă un star din Marlene Dietrich, cu *The Blue Angel* (*Îngerul albastru*) și *Shanghai Express* – a fost fascinat și înfricoșat de Centrul de distracții Great World, un adevărat corn al abundenței pentru consum:

La primul etaj găseai mese cu jocuri de noroc, curtezane, magicieni, hoți de buzunare, automate de jocuri mecanice, artificii, colivii, evantaie, bețișoare parfumate, acrobați și ghimbir. Un etaj mai sus erau restaurantele, o duzină de bărbieri și extractori de ceară din urechi. Al treilea etaj avea jongleri, ierburile medicinale, saloane de înghețată, fotografii, o nouă adunare de fete, rochiile lor cu guler înalt fiind despicate pentru a le dezvălui șoldurile... și, cu titlul de noutate, câteva rânduri de vase de toaletă expuse vederii.

Trompetistul Buck Clayton și ai săi Harlem Gentlemen se numărau printre formațiile americane care se produceau la Canidrome Ballroom, autointitulat „locul de rendez-vous al elitei din Shanghai”. Printre cei mai desfrânați membri ai elitei era un tânăr pe nume Chiang Kai-shek, care s-a căsătorit cu cea de-a doua soție (devenind bigam) în Great Eastern Hotel, din clădirea magazinului universal Wing On. (În luna de miere i-a făcut cunoștință cu prima soție și cu gonoreea.) Doar câțiva ani mai târziu s-a căsătorit din nou, de data aceasta cu bogata moștenitoare Soong Meiling, educată la Wellesley. O mie de oameni au participat la recepția de la hotelul Majestic, împodobit cu mii de trandafiri. Era 1 decembrie 1927, la doar câteva zile după a X-a aniversare a Revoluției ruse; din păcate, petrecerea a fost stricăță când un grup de emigranți ruși ponosiți a atacat cu pietre și bețe consulatul sovietic.

Decembrie 1927 a fost, de asemenea, luna în care Louis Armstrong și Hot Five au înregistrat „Got No Blues” și „Hotter than That”. Într-adevăr erau vremuri bune; între 1921 și 1929, economia Statelor Unite a crescut cu o rată medie anuală de 6%. Totuși, vremurile erau bune mai ales pentru elită. La 1928, aproape 20% din venitul total din Statele Unite erau câștigate de primii 1% contribuabili, și peste 3% de primii 0,01%. Un uluitor 40% din bogăția Americii se afla în mâinile primilor 1% din gospodării, și peste 10% din aceasta aparținea la doar 0,01%. Aceasta reflecta, în parte, creșterea fără precedent a prețului acțiunilor între 1919 și 1929. Din august 1919 până în august 1929, indicele industrial Dow Jones a crescut de 4,4 ori. Alte prețuri nu crescuseră însă atât de mult. Unele erau deja în scădere. Pentru cei suficient de norocoși să nu ia parte la lupte, Primul Război Mondial fusese un dublu avantaj. Devierea temporară a unei părți enorme din producția europeană spre domeniul militar le permisesse producătorilor asiatici și americani să se extindă foarte mult, dar aceștia nu puteau compensa în întregime lipsurile cauzate de război. Era o piață globală în care cererea depășea cu mult oferta. În același timp, finanțarea inflaționistă a războiului, căci guvernele tipăreau bani pentru a plăti deficitele, împingea în sus prețurile mondiale. Prețul cu plata pe loc pentru grâu la bursa din Chicago – un indicator destul de bun pentru prețurile materiilor prime tranzacționate – aproape și-a

triplat media antebelică în 1917 și din nou, în 1920. Stimulii îngemănați ai sărăciei și deprecierei valutei au luat sfârșit din acel moment, iar recesiunea globală din 1920–1921 a provocat declinuri majore în prețurile produselor și materiilor prime. După aceea, revenirea a fost dificilă. Prețul grâului a atins cote maxime în februarie 1925 – 182 de cenți pe bușel<sup>1</sup> (comparativ cu 294 de cenți, în 1920), iar până în mai 1929 coborâse la 102 cenți. Forțe similare duceau în jos prețurile mondiale la alte bunuri vitale, ca fierul și oțelul. Această deflație a fost uvertura Marii Crize Economice. În anii '20 a însemnat sărăcie pentru fermieri, dar un trai ușor pentru cei care își primeau profiturile din industrie și finanțe.

Recesiunea a fost o catastrofă economică neegalată anterior sau după aceea. Semnalul a fost dat de un colaps în prețurile bunurilor americane. La 28 octombrie 1929 – „Marșea Neagră” – indicii industrial Dow Jones a căzut cu aproape 12%, unul dintre cele mai vertiginoase declinuri într-o singură zi din istoria sa. Bursa începuse de fapt să alunece după 3 septembrie; până la 13 noiembrie a căzut cu aproape 50%. Aceasta a însemnat o prăbușire în încrederea investitorilor cu privire la profitabilitatea viitoare a corporațiilor americane, amplificată de vânzări panicate din partea speculatorilor care făcuseră tranzacții la limită (de fapt, cu bani împrumutați). Restabilirea ulterioară, care a durat până în aprilie 1930, s-a dovedit iluzorie. De atunci până în iulie 1932, bursa a alunecat inexorabil în jos. În punctul de minim din 8 iulie 1932, prețurile de la bursă scăzuseră la doar 11% din maximul lor din 1929. Cu excepția lui 1914, bursa de mărfuri nu fusese niciodată așa de volatilă, și nimic nici pe departe asemănător nu s-a mai petrecut de atunci.

Simptomele Crizei au fost mult mai ușor de distins decât cauzele sale. Între 1929 și 1933, produsul național brut al Statelor Unite a scăzut cu aproape jumătate în termeni nominali, sau 30%, când se ia în considerare declinul simultan al prețurilor. Primul sector care a fost sever afectat a fost cel al construcțiilor; totuși, până în 1930, înghețarea activității se extinsese și la agricultură, industrie și finanțe. Investițiile au făcut implozie, la fel și exporturile. Această criză a capitalismului

---

<sup>1</sup> Bușel – unitate de măsură pentru capacitate, în lumea anglo-saxonă, egală cu 39,23 litri (n.r.)

nu s-a limitat la Statele Unite; a fost un fenomen global, așa cum o ilustrează figura 6.1. Randamentul combinat al celor mai mari șapte economii ale lumii a scăzut cu aproape 20% între 1929 și 1932. Dar au existat diferențe semnificative la nivel național și chiar regional, cu privire la momentul și severitatea Crizei. America nu a fost prima care a suferit, parțial din cauză că regimul monetar strict de acolo a afectat inițial alte țări, ademenind capitalul pe termen scurt la New York; simultan, alte bănci centrale restricționau creditarea din motive proprii. Argentina, Brazilia, Canada, Germania și Polonia au căzut curând. Dar numai două țări au suferit contracții la fel de severe precum Statele Unite. Una a fost Germania, unde domeniul construcțiilor atinsese maximul încă din 1927. Cealaltă era Austria.

Fenomenul șomajului a fost cel care i-a șocat cel mai tare pe contemporani. „Alături de război, remarca *The Times* într-un editorial la zece ani de la punctul de minim al prăbușirii, șomajul a fost, pentru generația noastră, maladia cea mai răspândită, mai perfidă și mai corozivă: este boala socială specifică civilizației occidentale contemporane.” Ca procent din forța de muncă civilă, șomajul în Statele Unite a crescut de la 3,2%, în zorii Crizei, până la un vârf de 25%, în 1933. A rămas peste 15% tot restul deceniului. În Germania, care folosea o definiție oarecum diferită, șomajul depășea 50% în rândul gildelor în 1932. La fel de dureroase pentru toată lumea au fost colapsul prețurilor, care i-a ruinat pe nenumărați fermieri din întreaga lume, și falimentele a mii de bănci, care au luat cu ele economiile deponenților. Într-adevăr, dezintegrarea sistemului bancar american, mai presus decât orice, a fost aceea care a accentuat și prelungit criza. Între 1929 și 1933, aproximativ 10 000 din cele 25 000 de bănci din Statele Unite și-au închis porțile. De asemenea, au avut loc crize bancare majore și în Austria și Germania, dar și în Franța și Elveția. Figura 6.1 arată că mai multe țări au fost afectate de deflații severe prin reducerea drastică a producției. Aceasta pare să confirme părerea că Marea Criză a fost, în parte, consecința unei crize a sistemului financiar global, cu falimente bancare pe scară largă în unele țări, probleme monetare grave în altele, și o combinație între cele două în câteva țări nenorocoase.

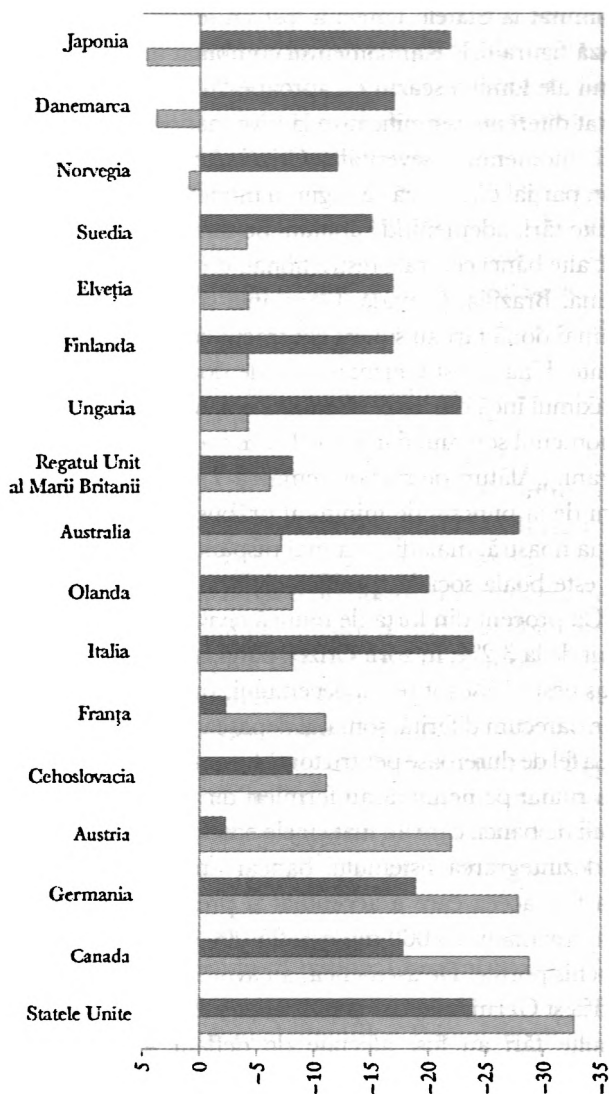


Figura 6.1 Producția și prețurile: schimbări cumulative, 1929–1932



Contemporanii s-au zbatut să afle ce anume nu funcționase corespunzător în cadrul capitalismului. Președintele american Herbert Hoover nu era un adept necritic al economiei *laissez-faire*. În anii '20, își exprimase sprijinul pentru promovarea exportului, negocierea colectivă, cooperativele din agricultură și „conferințele” de afaceri ca modalitate de a aborda în forță problemele economice. Totuși, în opinia lui Hoover existau limite la ceea ce guvernul putea face. Criza era un fenomen „universal” din cauza „supraproducției de... materii prime” și „supraspeculei”; „pedeapsa” ce urma era similară în caracter cu ceea ce se petrecuse în 1920 și 1921. „Bunurile fundamentale” ale țării, susținea el, erau „neobstrucționate”. Tot ceea ce trebuia făcut era ca Rezerva Federală să continue să furnizeze „credite ample, cu dobânzi mici”, menținând, în același timp, prețul dolarului în raport cu aurul; ca guvernul să extindă lucrările publice, dar fără dezechilibrarea bugetului; și ca necesarele „reduceri în costurile de producție” să fie împărțite între „mâna de lucru, capital și consumator”. Hoover a susținut, de asemenea, o creștere a numeroaselor taxe care îi protejaseră vreme îndelungată pe producătorii americani de alimente, textile și alte produse de bază de competiția externă. Din păcate, niciuna dintre acestea nu a fost îndeajuns pentru a contracara prăbușirea încrederii economice. Dimpotrivă, măsurile respective au înrăutățit lucrurile. Refuzând să relaxeze politica monetară, Rezerva Federală a eșuat lamentabil în încercarea de a evita valurile de falimente bancare din 1930 și 1931, mărinde de fapt dobânda de referință în octombrie 1931; încercarea de a menține un buget echilibrat nu a permis aplicarea niciunui stimul fiscal anticiclic, iar proiectul de lege Smoot-Hawley, privind protecția comercială, intrat în vigoare în iunie 1930, deși nu a mărit radical taxele pe importuri, a dat totuși o lovitură încrederii financiare. Economia germană a trebuit să înghită o politică la fel de letală, un amestec de măriti ale ratei dobânzilor, creșteri de taxe, reduceri ale cheltuielilor și protecționism.

În economia mondială existau, fără îndoială, dezechilibre structurale care au făcut ca măsurile tradiționale să eșueze. Presiunea în jos asupra prețurilor materiilor prime și produselor industriale era mai degrabă o chestiune de ofertă și cerere la nivel internațional, decât de politică. Războiul îi împovărase pe principalii parteneri comerciali ai

Americii cu datorii în valută forte – daune de război, în cazul Germaniei – pe care le puteau plăti doar exportând către Statele Unite sau între ei. Puterea crescută a sindicatelor făcuse piețele de muncă mai rigide decât înainte de război, așa încât scăderile prețurilor și profiturilor nu duceau la diminuarea salariilor, ci la închiderea fabricilor și la șomaj<sup>1</sup>. În cuvântarea sa inaugurală din 4 martie 1933, succesorul lui Hoover, Franklin Roosevelt, a oferit un diagnostic mai bun când a identificat „însăși teama – teroarea nenumită, nerezonabilă, nejustificată” drept cauza de bază a Crizei. Așteptările investitorilor suferiseră o lovitură groaznică; aveau să treacă ani până să-și refacă moralul. Totuși, măsurile propuse de Roosevelt când a devenit președinte nu s-au dovedit mai eficiente decât ale lui Hoover. Hoover voia să ridice prețurile din agricultură și să micșoreze cheltuielile guvernamentale, o combinație, în cel mai bun caz, nepromițătoare; majoritatea planurilor sale doar tindeau să mărească puterea guvernului federal, cerând supravegherea mai strictă a băncilor, planificarea națională a utilităților publice și controlul centralizat al eforturilor de întrajutorare. Locurile de muncă apărute astfel, destinate mai ales birocratilor, au acoperit doar o modestă parte din numărul șomerilor. Politicile care au avut un impact considerabil au fost în general impuse guvernelor. În 1931, peste 40 de țări foloseau standardul aurului, la 1937 renunțaseră aproape toate. Atât Regatul Unit al Marii Britanii, cât și mai apoi Statele Unite, cele două ancoră ale sistemului monetar internațional, au fost forțate să-și lase cursul de schimb liber permițând băncilor centrale să se concentreze asupra micșorării ratelor dobânzii interne, fără să se îngrijoreze de modul în care schimbările din rezervele lor de aur sau circuitul capitalului ar afecta cursul de schimb. În același timp, deficitele guvernamentale au crescut ca rezultat al cheltuielilor publice sporite și colapsului veniturilor; acest lucru s-a întâmplat cu mult înainte de apariția concepției economice novatoare, reprezentate de *Teoria generală a ocupării forței de muncă, a dobânzii și a banilor* (1936), de Keynes, deși doar două țări aveau deficite suficient de mari pentru a oferi un stimul economic.

---

<sup>1</sup> În Germania, problema era deosebit de gravă. Salariile reale au crescut în medie cu 75% între 1924 și 1931.

Deprecierile valutare au stimulat redresarea în două feluri: au permis ratelor dobânzilor nominale să scadă și, atâta timp cât oamenii au început să anticipeze scăderea deflației și poate chiar inflația, au redus ratele dobânzii reale și salariile reale. Angajarea salariaților a început din nou să pară profitabilă – deși rata redresării nu era îndeaproape corelată cu variațiile salariilor reale, sugerând că alte inhibiții funcționau, în special în Statele Unite. Din păcate, paroxismul protecționismului care cuprinsese deja la acel moment întreaga lume, convingându-i chiar pe britanici să abandoneze comerțul liber, însemna că niște politici monetare și fiscale mai permissive nu puteau face prea multe pentru a stimula comerțul. Globalizarea luase sfârșit; circulația bunurilor era restricționată de taxele pe importuri, circulația capitalului prin controlul ratei de schimb valutar și alte mecanisme, circulația forței de muncă prin noi restricții privind imigrarea. Într-adevăr, Keynes a ajuns să creadă că refacerea economică putea fi susținută doar într-o economie mai mult sau mai puțin închisă, care ținea spre autarhie. Așa cum remarca el degajat în prefața ediției germane a cărții sale, „Teoria producției în ansamblu... este mult mai ușor adaptată la condițiile unui stat totalitar decât este teoria producției și distribuției unui anumit bun, realizat în condițiile competiției libere și cu o măsură substanțială de *laissez-faire*.”

Cuvintele alese de Keynes sunt grăitoare. Deși termenul își avea originile în fascismul italian<sup>1</sup>, primul regim cu adevărat totalitar exista de mai bine de zece ani când s-a produs Marea Criză. Schilodind colosul american vreme de un deceniu și zdrobindu-i partenerii de comerț și debitorii, criza economică părea să justifice modelul sovietic. Căci, dacă marxism-leninismul reprezenta ceva, era predicția

---

<sup>1</sup> Potrivit lui Adrian Lyttleton, la prima sa apariție era un termen peiorativ apărut în mai 1923, într-un articol din *Il Mondo*; Mussolini l-a adoptat ulterior. În Italia, după cum vom vedea, rămânea totuși mai mult o aspirație decât o realitate. Universitarii au dezbătut îndelung și în mod plictisitor înțelesul și utilitatea termenului. În timpul Războiului Rece, așa cum a remarcat Iuri Igrîški în 1993, era o „minge de tenis” pe care fiecare parte „încerca s-o lovească mai tare spre terenul oponentului”. Putem acum vedea mai clar aplicabilitatea sa atât la Uniunea Sovietică a lui Stalin, cât și la Al Treilea Reich al lui Hitler. Niciunul dintre regimuri nu a reușit să obțină controlul total asupra indivizilor imaginați de Orwell în 1984, dar ambele au fost mai aproape decât oricare formă de guvernământ anterioară.

conform căreia capitalismul avea să se prăbușească sub greutatea propriilor contradicții. Acum se părea că lucrurile aveau să se petreacă întocmai. Este de înțeles, cu cât visul american se transforma tot mai mult într-un coșmar, cu atât mai mulți oameni erau atrași de alternativa rusă a unei economii planificate – protejată împotriva răătăcirilor pieței, dar totuși capabilă de realizări la fel de uimitoare ca zgârienorii din New York sau mașinile produse pe bandă rulantă de Henry Ford. Tot ceea ce statul totalitar cerea în schimb era controlul absolut al fiecărui aspect al vieții. Doar în vise erai liber de intruziunile sale, și chiar și acolo figura omniprezentă de semizeu a Liderului era predispusă la intruziune. Justificarea acestei aboliri a libertății individuale era egalitatea: de la fiecare după posibilități, fiecăruia după nevoi, așa cum suna sloganul. Scopul nu era doar industrializarea rapidă; era „lichidarea” burgheziei și a altor clase care dețineau proprietăți.

Totuși, după cum avea să observe George Orwell mai târziu, la *Ferma Animalelor* sovietică unele animale s-au dovedit a fi mai egale decât altele. Nu a durat mult până când a răsarit „noua clasă” (așa cum a denumit-o disidentul iugoslav Milovan Djilas), compusă din funcționarii de elită ai statului totalitar. Controlul lor asupra fiecărui aspect al vieții economice și scutirea lor de orice fel de supraveghere independentă ori de tragere la răspundere populară ușurau justificarea și acordarea unei întregi game de privilegii de partid; *nomenklatura* era, de asemenea, în situația de a se îmbogăți neoficial, prin delapidare și corupție. Și mai exista un tertip. Economia planificată avea un apetit insașiabil nu numai pentru lucrători, ci și pentru materii prime. Pe acestea, Uniunea Sovietică le moștenise în cantități abundente de la Imperiul Țarist. Dar alte țări care au adoptat modelul totalitar erau mai puțin înzestrate. În Germania și Japonia, economia planificată a impus un tempo foarte diferit de sincopa legănată a erei jazzului. La mijlocul anilor '30, oamenii nu mai dansau; mărșăluiau.

## TOVARĂȘI DE DRUM

În vara lui 1931, la 75 de ani, dramaturgul George Bernard Shaw a făcut o vizită de nouă zile în Uniunea Sovietică. Ceea ce a văzut –

sau a crezut că vede – era un paradis al muncitorilor în curs de construcție. Printre siturile pe care le-a inspectat a fost și cel al proiectatului Canal Moscova-Volga. Canalul era menit să lege capitala sovietică de Volga nu numai pentru a facilita traficul pe fluviu, ci și pentru a suplimenta nevoia de apă a orașului în rapidă extindere. În contrast vizibil cu nesfârșitele cozi de la birourile de șomaj din Occident, șantierul avea să fie în curând plin de muncitori. Aici era un simbol al visului aparent realizabil al socialismului de stat, iar vizitatorii străini ca Shaw au reacționat extatic. Văzuseră viitorul și – comparat cu un sistem capitalist aparent defunct – părea că funcționează.

Ca membru al unui grup eterogen de turiști, organizat de Nancy și Waldorf Astor (printre ceilalți turiști era și Philip Kerr, Marchizul de Lothian), Shaw a pornit în dispoziția sa ironică obișnuită, dar a cedat în curând în fața lingușelilor calculate ale gazdelor sale sovietice. Acordându-i-se o audiență cu însuși Stalin, Shaw a fost „dezarmat... de un zâmbet în care nu era maliție, dar nici credulitate... Putea fi luat drept un conducător georgian cu ochi de o întunecime romantică“. Într-o cuvântare spontană ținută la Leningrad, Shaw a declarat entuziast: „Dacă acest măreț experiment comunist se va extinde în întreaga lume, vom avea parte de o nouă eră în istorie... Dacă viitorul e așa precum l-a anticipat Lenin, atunci putem cu toții să zâmbim și să privim înainte spre viitor fără frică“. „De-aș avea numai 18 ani, le-a spus el jurnaliștilor pe drumul de întoarcere în Anglia, m-aș stabili la Moscova și mâine.“ În cartea *The Rationalization of Russia* (1931), scrisă pe grabă, Shaw a mers chiar mai departe: „Stalin și-a îndeplinit obligațiile într-o măsură care părea imposibilă acum zece ani, îl proslăvea el. Iisus Hristos a coborât pe pământ. Nu mai este un idol. Oamenii încep să-și facă o idee despre ceea ce s-ar întâmpla dacă El ar trăi acum“. De data asta, ironia lui Shaw era neintenționată.

„Socialismul într-o singură țară“ era soluția lui Stalin la problema care divizase în mod repetat conducerea Partidului Bolșevic după moartea lui Lenin, în 1924. Cum putea regimul revoluționar să reușească industrializarea economiei rurale înapoiate a Rusiei, fără resursele Occidentului mai dezvoltat? Troțki văzuse revoluția mondială ca pe unica soluție. Când aceasta nu s-a materializat, alți lideri bolșevici, în special Nikolai Buharin, au fost înclinați să conchidă că

industrializarea rapidă nu mai era o opțiune. Ritmul trebuia să fie redus. Stalin, poziționându-se fără scrupule drept succesorul lui Lenin – și suprimând avertismentul formulat de Lenin pe patul de moarte la adresa sa – a călcat în picioare aceste dezbateri elevate. Industrializarea rapidă, insista el, *era* posibilă în cadrul granițelor Uniunii Sovietice. Tot ceea ce trebuia era un plan și voința de fier care dusesese la câștigarea războiului civil. Ceea ce Stalin înțelegea prin „socialism într-o singură țară” era o nouă revoluție – o revoluție economică pe care el, „omul de oțel” cu stilul propriu, avea să o conducă. Conform primului Plan Cincinal, producția sovietică avea să fie mărită cu o cincime. Directorii erau încurajați spre „depășirea cotelor”; muncitorii erau îndemnați să lucreze schimburi inuman de lungi, imitându-l pe minerul și muncitorul de șoc (*udarnik*) Aleksei Stahanov.

În aparență, ținta era întărirea Uniunii Sovietice, transformarea ei într-un egal economic și astfel militar al puterilor „imperialiste” încă ostile. Dar Stalin a văzut întotdeauna beneficiile strategice ale industrializării drept secundare față de transformarea socială pe care o implicau. Forțând un transfer uriaș de oameni și resurse din zona rurală la oraș, urmărea să înmulțească dintr-o lovitură proletariatul pe care se presupunea că se baza revoluția. A reușit: între 1928 și 1939, forța de muncă urbană s-a triplat. Cum exact s-a realizat acest lucru a fost ceva ce admiratorii occidentali ai lui Stalin au preferat să ignore. Chiar în timp ce clasa muncitoare era umflată numeric pe căi artificiale, în jur de 4 milioane de oameni erau „lipsiți de drepturi cetățenești” deoarece fuseseră „dușmani de clasă” înainte de Revoluție. „Netruditorii” s-au pomenit scoși din funcțiile lor, din școli și spitale, din sistemul de rații alimentare, chiar din casele lor. În opinia lui Stalin, toate elementele societății prerevoluționare care supraviețuiseră – foști capitaliști, nobili, negustori, funcționari, preoți și culaci – rămăneau o amenințare reală „cu toate simpatiile și antipatiile lor de clasă, cu tradițiile, obiceiurile, opiniile, concepțiile lor despre lume și altele”. Trebuiau să fie demascați și expulzați din corpul politic sovietic. Doar spre sfârșitul lui 1935, după anii de denunțuri, concedieri și lipsiri de drepturi, a părut Stalin că semnalizează sfârșitul campaniei împotriva progeniturilor „străinilor de clasă” – dar numai pentru a îndrepta atenția publică spre o nouă categorie de „dușmani ai poporului”.

Uneori încă se mai spune despre crimele lui Stalin că au fost „necesare” pentru modernizarea unei țări înapoiate. Acesta a fost modul prin care și-a justificat el metodele de colectivizare față de Churchill. Dar costurile umane au depășit orice proporții, raportat la câștigurile legate de eficiența economică. Și aceasta nu a fost o întâmplare. Secretarul de partid din Dnepropetrovsk, Mendal M. Hataevici, le-a declarat fără ocolișuri subordonaților săi că politica de colectivizare a agriculturii era doar la suprafață o încercare de a îmbunătăți agricultura sovietică. Adevăratul ei scop era distrugerea dușmanului de clasă – mai precis, „lichidarea întregii clase a culacilor”:

Loialitatea voastră față de Partid și Tovarășul Stalin va fi testată și măsurată prin munca voastră în sate. Nu e loc de moliciune. Aceasta nu este o muncă pentru cei slabi de înger. Veți avea nevoie de un stomac puternic și de o voință de fier. Partidul nu va accepta scuze pentru eșec.

Previzibil, consecința anihilării sistematice a oricărui fermier suspectat că era culac nu a însemnat creștere economică, ci o foamete cum nu se mai văzuse. Pe când funcționarii Partidului mergeau la țară cu ordine de abolire a proprietății private și de „lichidare” a tuturor celor care acumulasera mai mult decât suma medie îngăduită, haosul își făcea loc. Cine exact era un culac<sup>1</sup>? Aceia cărora le fusese mai bine înainte de Revoluție sau aceia cărora le mersese bine de atunci? Ce însemna exact să „exploatezi” alți țărani? Să le împrumuți bani când erau strâmtorați? Decât să-și vadă vitele și porcii confiscați, mulți țărani au preferat să-i taie și să-i mănânce, astfel încât la 1935 totalul vitelor din Uniune se redusese la jumătate din nivelul anului 1929. Dar scurta orgie culinară a fost urmată de o foamete prelungită, chinuitoare. Fără îngrășămintele animale, recoltele au scăzut

---

<sup>1</sup> La insistențele Ministerului de Finanțe, în 1927 fuseseră stabilite șase criterii, oricare dintre acestea calificând o persoană drept culac: (1) angajarea a doi sau mai mulți lucrători; (2) deținerea a trei sau mai multe animale de tracțiune; (3) zonă cultivată mai mare de 10–16 desetine (pragul varia în funcție de regiune); (4) deținerea oricărui fel de întreprindere de procesare; (5) deținerea unui spațiu comercial; sau (6) deținerea uneia sau mai multor mașini agricole, sau a unei cantități considerabile de utilaje de bună calitate. Acestea au fost modificate în 1929, și tot erau departe de a fi ușor aplicabile când a început colectivizarea.

dramatic – producția de grâne în 1932 a scăzut cu o cincime față de 1930. Confiscările de grâne pentru a hrăni orașele Rusiei au lăsat sate întregi efectiv fără hrană. Oamenii înfometați au mâncat pisici, câini, șoareci de câmp, păsări, scoarță și chiar balegă de cal. Unii au mers pe câmp și au mâncat boabe de porumb aproape crude. Au existat chiar și cazuri de canibalism. Ca și în 1920–1921, tifosul a venit imediat în urma sărăciei. Nu mai puțin de 11 milioane de oameni au murit în ceea ce a fost un dezastru cu totul nenatural și fără rost. În plus, aproape 400 000 de familii, sau aproape două milioane de oameni au fost deportați ca „exilați speciali” în Siberia și Asia Centrală. Mulți dintre aceia care s-au opus colectivizării au fost împușcați pe loc; se estimează că 3,5 milioane de victime ale „deculacizării” au murit ulterior în lagăre de muncă. A fost o crimă pe care regimul a făcut tot posibilul să o ascundă de restul lumii, restricționând accesul jurnaliștilor străini la Moscova și reinstaurând sistemul țarist al pașapoartelor interne, pentru a împiedica victimele foametei să fugă la oraș, în căutare de ajutor<sup>1</sup>. Datele recensământului din 1937 au fost suprimate deoarece indicau un total al populației de doar 156 de milioane, când creșterea naturală ar fi dus la 186 milioane. Doar câțiva reporteri occidentali – în special Gareth Jones, de la *Daily Express*, Malcolm Muggeridge, de la *Manchester Guardian*, Pierre Berland, de la *Le Temps*, și William Chamberlin, de la *Christian Science Monitor* – au avut curajul de a publica relatări exacte privind foametea. Cei mai mulți reprezentanți ai presei străine din Moscova, în special Walter Duranty, de la *New York Times*<sup>2</sup>, au închis ochii la mușamalizări de teamă să nu-și pună în pericol accesul la *nomenklatura*.

Între timp, în spatele bombastice propagande staliniste, Cincinalele transformau orașele Rusiei în niște iaduri congestionate cu fabrici enorme, mai întunecate și mai satanice decât orice cunoscuse

<sup>1</sup> Situația era exact opusul foametei din 1920–1921, când existaseră alimente în țară, dar nimic la oraș. Astfel a apărut bancul: „Care este diferența dintre bolșevism și comunism?” „Bolșevismul e atunci când nu-i mâncare în oraș, iar comunismul e atunci când nu-i mâncare la țară.”

<sup>2</sup> Duranty a fost acela care a scris „Nu poți face o omletă fără a sparge ouăle” în corespondența sa din 14 mai 1933. Trei luni mai târziu a afirmat disprețuitor că „orice știre privind o foamete în Rusia [...] astăzi” era „o exagerare sau o propagandă răuvoitoare” (23 august 1933).



vreodată Occidentul. Noi metropole industriale, ca Magnitogorsk, în sudul Uralilor, n-ar fi putut fi niciodată edificate fără coerciție masivă. Cu temperaturi ce scădeau la  $-40^{\circ}\text{C}$  iarna și se ridicau la  $40^{\circ}\text{C}$  vara, condițiile pentru cei care au construit uriașul combinat siderurgic – care se dorise a fi cea mai mare uzină metalurgică din lume – erau aproape insuportabile. Ani de zile după începerea lucrărilor, în martie 1929, mulți muncitori erau cazați în corturi și colibe de chirpici. Când în sfârșit au fost construite clădiri de locuit, doar cele mai rudimentare resurse au fost puse la dispoziție. Chiar și terminate, noile blocuri de apartamente nu aveau bucătărie sau toaletă, deoarece se presupunea că muncitorii foloseau facilitățile comune. Totuși, acestea nu existau. Modelul „orașului liniar“, propus de arhitectul german Ernst May, s-a dovedit total nepotrivit pentru vânturile din stepă, care urlau printre lungile rânduri de blocuri. Peste tot în Uniunea Sovietică, graba cu care oamenii erau înrolați în industrie a condamnat o generație să trăiască în cele mai înghesuie condiții posibile, doar cu minimul necesar. Spațiile lor de lucru erau chiar mai groaznice, cu rate înfricoșătoare ale mortalității și accidentelor de muncă, și, de asemenea, enorme cantități de toxine plutind în aer (la Magnitogorsk zăpada era neagră de la funingine). Americanul John Scott, care a petrecut cinci ani la Magnitogorsk, a ghicit că „lupta Rusiei cu metalurgia feroasă a provocat de una singură mai multe victime decât bătălia de pe Marna“. Avea aproape sigur dreptate. Unul dintre supraviețuitori era un tânăr dintr-un sat de lângă Kursk, pe nume Alexander Luznevoi, care fusese trimis la Magnitogorsk de mama sa, pentru a scăpa de foametea de acasă. Îmbrăcat sumar și subnutrit – primea doar 600 de grame de pâine pe zi, cu condiția de a-și îndeplini cota de 8 metri cubi de șanț – Luznevoi a înțeles în curând că singura sa speranță era să profite de ocaziile pentru mobilitate socială care erau inerente sistemului stalinist<sup>1</sup>. A învățat să citească, a devenit operator de strung, a

---

<sup>1</sup> Uniunea Sovietică din anii '30 a fost numită o „societate a nisipurilor mișcătoare“, dar oamenii se puteau ridica la fel cum alții se scufundau. Ceea ce a dat regimului dinamismul său au fost stimulentele create pentru oameni ca Luznevoi de a se perfecționa prin muncă și conformare. Alții erau încurajați să participe în ciclul Terorii, denunțându-și superiorii sau chiar vecinii dacă întrezăreau șansa obținerii unui apartament mai bun.

studiat noaptea și s-a alăturat organizației de tineret Komsomol, prestand muncă voluntară la sfârșit de săptămână. Apucându-se de poezie, și-a încheiat cariera ca membru al Uniunii Scriitorilor – un membru autodidact al nomenclurii.

Era o nebulă economică simbolizată perfect de palmierii pe care și i-au realizat muncitorii de la Magnitogorsk din stâlpi de telegraf și foiță de oțel în loc de frunziș real. Colectivizarea a distrus agricultura sovietică. Industrializarea forțată a alocat greșit resursele în aceeași măsură în care le-a și mobilizat. Întreținerea unor orașe ca Magnitogorsk a costat mult mai mult decât au recunoscut cei care au făcut planurile, deoarece cărbunele trebuia transportat până acolo din minele siberiene, la peste 1 000 de mile distanță. Numai încălzirea căminelor minerilor din regiunile arctice consuma un procent uriaș din cărbunele extras. Din toate aceste motive, reușitele economice ale stalinismului erau mult mai mici decât s-a pretins la acea vreme de către regim și numeroșii săi susținători. Între 1929 și 1937, conform statisticilor sovietice oficiale, produsul național brut al URSS s-a mărit cu o rată anuală între 9,4 și 16,7%, și consumul pe cap de locuitor, între 3,2 și 12,5%, cifre comparabile cu creșterea înregistrată de China la începutul anilor '90. Dar când se iau în considerație variațiile prețurilor, creșterea reală a PNB-ului a fost mai aproape de 3–4,9% pe an, în timp ce consumul pe cap de locuitor n-a crescut cu mai mult de 1,9%, ba chiar cu numai 0,6% pe an – aproximativ o cincime sau o șesime din cifra oficială. În orice caz, ce înseamnă cifrele pe cap de locuitor când numărul oamenilor este redus drastic, prin violență politică? Dacă a existat vreo creștere a productivității în Cincinale – și statisticile sugerează că a existat – s-a datorat, în parte, faptului că s-a renunțat la o cantitate enormă de mână de lucru, mai degrabă din motive politice decât economice. Nicio analiză serioasă nu poate privi o politică drept „necesară” din punct de vedere economic, dacă implică un exces de aproximativ douăzeci de milioane de decese. Pentru fiecare 19 tone de oțel produs în perioada stalinistă, a fost ucis un cetățean sovietic. Și totuși, oricine pune sub semnul întrebării raționalitatea politicilor lui Stalin risca să-și atragă furia locotenenților săi loiali. Hataevici îi explica unui șovăielnic:

Nu sunt sigur că înțelegi ce se întâmplă, între țărănime și regimul nostru are loc o luptă nemiloasă. Este o luptă pe viață și pe moarte. Acest an a fost un test al puterii noastre și anduranței lor. A fost nevoie de o foamete pentru a le arăta cine este stăpânul aici. A luat milioane de vieți, dar sistemul fermelor colective este aici pentru a rămâne. Am câștigat războiul.

Pe scurt, prin industrializarea rapidă se dorea tăierea de capete.

Acesta a fost elementul crucial pe care occidentalii naivi, asemenea lui Shaw, nu l-au înțeles: economia planificată era în realitate o economie bazată pe sclavi, pe niveluri de coerciție ce depășeau cele mai întunecate coșmaruri din Bloomsbury. Asemenea atâtor proiecte grandioase de construcție sovietică din anii '30, Canalul Moscova-Volga a fost de fapt construit de mii de condamnați. Printre lucrătorii care au edificat Magnitogorskul se numărau și aproximativ 35 000 de prizonieri deportați. Pândind în spatele aparentelor miracole ale economiei planificate se afla o rețea gigantică de închisori și lagăre, cunoscută simplu drept Gulag<sup>1</sup>.

## MAREA ZONĂ

Fosta mănăstire de pe Insulele Solovețki, un arhipelag neospitalier din Marea Albă, la doar 90 de mile de Cercul Polar, a fost locul unde s-a născut Gulagul. Desigur, existaseră lagăre de concentrare încă din primele zile ale Revoluției. În decembrie 1919, existau deja peste 20; într-un an, această cifră a crescut de patru ori. Dar la început nu se întrezărea limpede care era scopul încarcerării „dușmanilor de clasă”: pentru a-i reforma, pentru a-i pedepsi sau pentru a-i ucide? Lagărul înființat la Solovețki, în 1923, a oferit răspunsul. Obiectivul inițial a fost doar acela de a-i trimite pe oponenții bolșevicilor cât mai departe posibil de centrul politic. Dar pe măsură ce numărul prizonierilor politici a crescut – așa de rapid încât organizația succesoare Cekăi,

---

<sup>1</sup> Gulag este un acronim pentru *Glavnoe upravlenie lagerei*, Administrația Generală a Lagărelor.

OGPU<sup>1</sup>, abia putea face față – a apărut o posibilitate ingenioasă. Comandantul de la Solovețki, Naftali Aronovici Frenkel, era el însuși un fost prizonier<sup>2</sup>. În loc să îi lase să moară de foame ori frig pe prizonieri, Frenkel și-a dat seama că autoritățile lagărului îi puteau pune să muncească. La urma urmei, munca lor era pe gratis. Și nu exista nicio sarcină pe care așa-numiții *zeki* s-o poată refuza. În 1924, jurnalul lagărului Solovețki a cerut „reeducarea prizonierilor prin deprinderea lor cu participarea la munca productivă organizată”. Totuși, reeducarea conta mai puțin pentru Frenkel decât posibilitatea de a profita de pe urma muncii sclavilor. Autoritățile de la Moscova voiau doar ca lagărele să fie niște cloace autogestionate, care să reducă suprapopularea din închisorile țării. Frenkel credea că poate să facă mai mult de atât. Până la sfârșitul anilor '20, Solovețki și alte „lagăre nordice cu semnificație aparte” deveniseră o operațiune comercială în plină expansiune, implicată în silvicultură și construcții.

În câțiva ani, existau lagăre răspândite peste tot în Uniunea Sovietică: lagăre pentru minerit, lagăre pentru construcția șoselelor, lagăre pentru construcția aeronavelor, chiar și lagăre pentru fizica nucleară. Prizonierii prestau orice fel de muncă putea fi imaginată, nu numai săpatul canalelor, ci și pescuitul și manufacturarea a orice, de la tancuri la jucării. La un nivel, Gulagul era un sistem de colonizare care dădea regimului posibilitatea de a exploata resursele din regiuni până atunci considerate nelocuibile. Tocmai pentru că erau consumabili, *zeki* puteau extrage cărbune la Vorkuta, în Republica Komi, o zonă din nord-vestul arctic, cufundată în întuneric jumătate de an și invadată de roiuri de insecte pișcătoare cealaltă jumătate. Puteau excava după aur și platină la Dalstroi, situat într-o zonă la fel de neospitalieră, din estul Siberiei<sup>3</sup>. Totuși, atât de convenabil a devenit sistemul de

<sup>1</sup> *Ob'edinennoe Gosudarstvennoe Politiceskoe Upravlenie*, Directoratul Politic Unificat de Stat, format în 1923. Cu denumirea schimbată în GUGB (*Glavnoe Upravlenie Gosudarstvennoi Bezopasnosti*, Directoratul Principal al Securității Statului), în 1934, era subordonat NKVD (*Narodnii Komissariat Vnutrennih Del*, Comisariatul Poporului pentru Afaceri Interne). Până la 1930, OGPU obținuse controlul asupra aproape tuturor lagărelor și așezărilor de exilați din Uniunea Sovietică.

<sup>2</sup> Frenkel era un neguțător evreu mărunț, născut în 1883, la Haifa, în Palestina otomană. În 1923, a fost condamnat la 10 ani de lagăr, pentru traversarea ilegală a frontierei. În scurt timp fusese promovat de la prizonier la gardian și a fost eliberat oficial în 1927.

<sup>3</sup> S-au păstrat albume extraordinare, cu fotografii oficiale redând proporțiile acestor lagăre.

muncă sclavagistă pentru planificatori, încât în curând aveau să se înființeze lagăre și în interiorul țării. Autorul Aleksandr Soljenițin a descris Gulagul drept „o țară uluitoare... care, deși împrăștiată geografic într-un arhipelag... străbate și modelează cealaltă țară în care se află... pătrunzând în orașele sale, plutind deasupra străzilor sale.” Pentru prizonierii din Gulag, restul Uniunii Sovietice era doar *bolșaiia zona*, „marea zonă [de prizonierat]”.

Elementul cheie în acest vast sistem sclavagist era să se asigure un flux susținut de prizonieri. Presupoșii spioni și sabotori condamnați în mascarade judiciare, precum Procesul Șahti (1928), Procesul Partidului Industrial (1930) și Procesul Metro-Vickers (1933), erau victime doar ale celor mai spectaculoase nenumărate proceduri legale și extra-legale. Definind și cel mai neînsemnat mormăit drept trădare sau contrarevoluție, sistemul stalinist putea astfel trimite armate întregi de cetățeni sovietici în Gulag. Dosare disponibile acum în Arhivele de Stat ale Rusiei arată exact cum funcționa sistemul. Berna Klauda era o bătrânică din Leningrad; nu exista un element subversiv mai improbabil. Totuși, în 1937 a fost condamnată la 10 ani în Gulagul Perm, pentru exprimarea unor sentimente antiguvernamentale. „Agiția antisovietică” era cea mai mică dintre infracțiunile politice pentru care cineva putea fi condamnat. Mai serioasă era „activitatea contrarevoluționară”; și mai gravă era „activitatea teroristă contrarevoluționară”. De fapt, majoritatea copleșitoare a oamenilor condamnați de asemenea infracțiuni se făceau vinovați – dacă erau vinovați de ceva, la urma urmei – de delikte banale: un cuvânt nepotrivit adresat superiorului, o glumă despre Stalin, o plângere despre vreun aspect al sistemului atotpătrunzător, în cel mai rău caz, vreo infracțiune economică mărunță, ca „specula” (cumpărarea și revânzarea bunurilor). Doar o mică fracțiune dintre prizonierii politici se opuneau cu adevărat sistemului – revelator este faptul că, în 1938, puțin peste 1% din prizonierii lagărelor aveau studii superioare; o treime erau analfabeți. La 1937 erau deja cote la arestări, la fel cum erau cote pentru producția de oțel. Infracțiunile erau pur și simplu inventate, pentru a corespunde pedepselor. Prizonierii deveneau simple produse pe care NKVD-ul le numea „Conturi” (prizonierii masculini) și „Registre” (femeile însărcinate prizoniere).

La momentul de vârf al Gulagului, existau în total 476 de sisteme de lagăre răspândite în întreaga Uniune Sovietică, fiecare, ca Solovețki, compus din sute de lagăre individuale. În jur de 18 milioane de bărbați, femei și copii au trecut prin acest sistem sub conducerea lui Stalin. Luând în considerare cele 6 sau 7 milioane de cetățeni sovietici care au fost trimiși în exil, procentul total al populației care a trecut printr-o formă de servitute penală sub Stalin s-a apropiat de 15%.

Multe dintre lagăre erau localizate, ca Solovețki, în regiunile cele mai îndepărtate și mai reci ale Uniunii Sovietice; Gulagul avea un dublu caracter, colonial și penal. Prizonierii mai slabi mureau în tranzit, deoarece vagoanele încuiate și camioanele de vite folosite erau neîncălzite și neigienice. Facilitățile din lagăr erau primitive până la extrem; *zeki* din noile lagăre trebuia să-și construiască barăci, care însemnau ceva mai mult decât niște colibe de lemn, în care erau îngrămădiți ca sardinele. Iar practica – inaugurată tot de Frenkel – de a-i hrăni mai bine pe prizonierii mai puternici decât pe cei slabi făcea ca efectiv doar cei mai puternici să supraviețuiască. Scopul primar al lagărelor nu era să ucidă oamenii (Stalin avea plutoane de execuție pentru asta), dar erau administrate în așa fel, încât ratele mortalității n-aveau cum să nu fie foarte ridicate. Mâncarea era inadecvată, igiena rudimentară, iar adăpostul de-abia suficient. În plus, pedepsele sadice aplicate de gardienii lagărelor, ce însemnau adesea expunerea prizonierilor dezbrăcați la îngheț, asigurau o rată ridicată a mortalității. Pedepsele erau pe cât de arbitrar, pe atât de brutale; gardienii, care erau departe de a fi fericiți, erau încurajați să-i trateze pe prizonieri ca pe niște „paraziți“, „gunoarie“ și „buruieni otrăvitoare“. Atitudinile infractorilor profesioniști – așa-numiții *vorî*, organizați pe clanuri, care erau grupul dominant printre prizonieri – nu erau foarte diferite. La 14 decembrie 1926, trei foști prizonieri de la Solovețki au trimis o scrisoare disperată Prezidiului Comitetului Central de Partid, protestând împotriva

recurgerii arbitrar la putere și la violență, care domnește în lagărul de concentrare Solovețki... O ființă umană nu poate nici măcar să-și imagineze asemenea teroare, tiranie, violență și nelegiuire. Când am mers acolo, nu ne puteam închipui asemenea grozăvii, și acum noi, mutilați noi înșine, împreună cu câteva mii ce se află încă acolo, apelăm la centrul

de comandă al statului sovietic pentru a pune capăt terorii care domnește acolo... fostul sistem țarist de detenție grea, în comparație cu Solovețki, avea cu 99% mai multă umanitate, corectitudine și legalitate... Oamenii mor precum muștele, adică mor încet și dureros... Întreaga greutate a acestui scandalos abuz de putere, violență brută și nelegiuire, care domnește la Solovețki... este lăsată pe umerii muncitorilor și țăranilor; alții, cum ar fi contrarevoluționarii, profitorii și cei de teapa lor, au portofelele pline și s-au aranjat și stau pe roze în Statul Sovietic, în timp ce, alături de ei, în sensul propriu al cuvântului, proletariatul sărac moare de foame, frig și muncă istovitoare de 14–16 ore pe zi, sub tirania și nelegiuirea prizonierilor care sunt agenți și colaboratori ai Direcției Politice de Stat [GPU].

Dacă te plângi sau scrii ceva („Ferească Sfântul“), îți vor înscena o tentativă de evadare sau altceva, și te vor împușca la fel ca pe un câine. Ne aliniază goi și desculți la  $-20^{\circ}$ , și ne țin afară chiar și o oră. Este greu de descris tot haosul și teroarea care se produc... Un exemplu este următorul fapt, dintr-o mie... i-au forțat pe prizonieri să-și mănânce propriile fecale...

Este posibil să vă închipuiți că totul este în imaginația noastră, dar jurăm cu toții, pe tot ce avem mai sfânt, că aceasta este doar o mică parte din adevărul de coșmar...

Dintre cei 100 000 de prizonieri trimiși la Solovețki până la închiderea sa din 1939, aproximativ jumătate au murit. Totuși, când Maxim Gorki a vizitat lagărul, în iunie 1929, cu trei ani înainte de întoarcerea sa în Uniunea Sovietică dintr-un exil autoimpus, a făcut ca totul să pară aproape idilic, cu prizonieri sănătoși și celule salubre.

Poate că nimic nu ilustrează mai bine caracterul diabolic al regimului stalinist decât Canalul Belomor, lung de 140 de mile, construit la insistențele lui Stalin pentru a lega Marea Baltică de Marea Albă. Între septembrie 1931 și august 1933, între 128 000 și 180 000 de prizonieri – majoritatea de la Solovețki, sub comanda lui Frenkel – au săpat o cale maritimă, echipați doar cu cele mai rudimentare târnăcoape, roabe și toporiști. Așa de dure au fost condițiile și de inadecvate uneltele, încât zeci de mii au murit pe parcurs. Acest lucru nu era impredictibil; timp de șase luni pe an pământul era înghețat bocnă, iar în multe locuri prizonierii au fost nevoiți să taie prin granit pur. Și, așa cum se întâmplă adesea, rezultatul net avea o valoare economică aproape nulă: era mult prea îngust și puțin adânc pentru a permite navigația vaselor mari. Dar când colegilor lui Shaw, din Societatea

Fabiană, Sidney și Beatrice Webb, li s-a oferit un tur pe canalul terminat, acestora nu li s-a părut nimic în neregulă. Așa cum au spus în cartea lor *Soviet Communism: A New Civilization?* (1935), era „plăcut să te gândești că s-a exprimat oficial cea mai caldă apreciere pentru succesul OGPU, nu numai pentru executarea unui act măreț de inginerie, ci și pentru realizarea unui triumf în ceea ce privește regenerarea umană”. Soții Webb respingeau explicit „credința naivă că... aceste colonii penitenciare sunt acum menținute și alimentate încontinuu cu mii de muncitori manuali și tehnicieni deportați, anume cu scopul de a face, cu această muncă forțată, un profit pecuniar net care să se adauge la venitul statului”. Astfel de noțiuni erau efectiv „incredibile” pentru „oricine cunoștea rezultatele economice ale ocnașilor sau ale muncii deșinușilor în orice țară din lume”. Sclavia are întotdeauna avocații săi, dar rareori aceștia sunt atât de naivi. Cei 36 de scriitori sovietici care, sub îndrumarea lui Gorki, au produs cartea hiperbolică *The Belomor-Baltic Canal Named for Stalin*, aveau cel puțin scuza că alternativa minciunii putea fi moartea. Soții Webb și-au scris porcăriile în siguranța cartierului Bloomsbury<sup>1</sup>.

În statele sclavagiste anterioare existase o diviziune clară între stăpâni și robi. Dar nu așa stăteau lucrurile și în Uniunea Sovietică. Cei care dimineața comandau se puteau pomeni în lanțuri – sau mai rău – după-amiaza. Când Canalul Moscova-Volga a fost inaugurat de Stalin, șeful de șantier a ținut o cuvântare. Imediat după aceea a fost dus și împușcat. Peste 200 dintre directorii care au lucrat la diferite părți ale proiectului au fost, de asemenea, executați din cauza întârzierilor de construcție a canalului. Într-adevăr, nicio revoluție din istorie nu și-a consumat propriii copii cu un asemenea apetit insașiabil ca Revoluția Rusă. Lenin introdusese inițial practica „purificării” periodice a partidului, ca să scape de „leneși, huligani, aventurieri, bețivi și

<sup>1</sup> Margaret Cole și-a amintit o a doua vizită la Moscova cu Sidney Webb, în 1934: „Pe când inspectam fabrici, ferme, magazine de cooperativă, școli, spitale, maternități, case de corecție, centre comunitare, parcuri de recreere și odihnă, vizitam teatre și opere aglomerate, așezați în loja de stat sau alături de țărani și muncitori cu mâini aspre, participam la întrunirile sindicatelor sau camerelor de comerț, sau priveam la muncă sau la joacă, țărani și muncitori sănătoși și veseli, mame tinere și copii, Sidney îmi șoptea, cu bucuria omului de știință a cărui propunere teoretică trecuse testul experimentului practic: «Vezi, vezi, funcționează, funcționează.»”



hoți“. Stalin, care instinctiv n-avea încredere în colegii săi comuniști, a mers mai departe. Puține grupuri au fost mai nemilos persecutate în anii '30 decât acei Vechi Bolșevici care fuseseră propriii camarazi ai lui Stalin în zilele decisive ale revoluției și războiului civil. Funcționarii de rang înalt din Partid trăiau într-o stare de perpetuă nesiguranță, neștiind niciodată când ar putea cădea victime paranoiei lui Stalin. Cei care fuseseră cei mai loiali Partidului aveau brusc aceleași șanse de a fi arestați și puși în închisoare ca și cei mai notorii infractori. Leniniștii loiali, cei care credeau cu pasiune în Revoluție, erau acum arestați ca fiind „distrugători“ fideli puterilor imperialiste sau „troțkiști“ în cârdășie cu rivalul dizgrațiat și exilat al lui Stalin (pe care a reușit, în cele din urmă, să-l omoare, în 1940). Celorlalte grupuri paria, Stalin le arătase un fel de milă. Fuseseră trimise să sape canale în tundră. Față de inamicul din interiorul Partidului, el era însă complet nemilos. Ceea ce începuse, în 1933, ca măsură disciplinară împotriva oficialilor corupți sau ineficienți a escaladat după uciderea (aproape sigur la ordinul lui Stalin) șefului Partidului din Leningrad, Serghei Kirov, în decembrie 1934, într-o purificare sângeroasă și autoîntreținută. Unul după altul, bărbații și femeile care fuseseră în avangarda Revoluției au fost arestați, torturați, interogați până când erau făcuți să recunoască anumite „infracțiuni“ și să denunțe alți camarazi de-ai lor, după care erau împușcați. Din ianuarie 1935 până în iunie 1941, au avut loc aproape 20 de milioane de arestări și cel puțin 7 milioane de execuții în Uniunea Sovietică. Numai în 1937–1938, cota de „dușmani ai popoului“ care trebuiau executați a fost fixată la 356 105, deși numărul real al celor care și-au pierdut viețile era dublu. Și aceste cote au fost depășite. Să vizitezi întunecata Pădure Levașovo, de lângă Sankt Petersburg, înseamnă să vizitezi un mormânt comun unde cel puțin 20 000 de trupuri ale celor executați au fost îngropate în secret.

În romanul lui Mihail Bulgakov, *Maestrul și Margareta*, Diavolul vine la Moscova. Ceea ce urmează este o spirală temătoare de denunțări, dispariții și moarte, în același timp arbitrar și răutăcioase, calculate și totuși dezechilibrate. Nicio lucrare nu surprinde mai bine calitatea dezgustătoare a terorii; nicio scenă nu se apropie mai mult de iluminarea atmosferei suprealiste din procesele de fațadă decât coșmarul lui Nikanor Bosoi de a fi demascată drept traficant de valută,

în timp ce asistă la un spectacol de varietăți într-un teatru din Moscova. Căci nu fiecare act din dramă necesita instigarea lui Stalin; rolul său a fost acela de a crea mediul în care bărbați și femei de rând – chiar membri ai aceleași familii – se vor denunța unul pe celălalt; în care cel care torturează astăzi poate fi victima de mâine; în care comandantul de astăzi al lagărului ar putea petrece noaptea la carceră. Stalin a uneltit cu grijă și a urmărit distrugerea liderilor Partidului pe care îi cunoștea personal. Dar zecile de mii de oficiali locali care erau denunțați de cei pe care îi intimidau sau jefuiau erau victimele forțelor sociale pe care el doar le dezlanțuise. Pentru naivii occidentali ca Shaw și soții Webb, desigur, totul era perfect scuzabil. Comentariul lui Shaw asupra mascaradelor judiciare de la Moscova era un amestec bizar de cruzime și superficialitate:

Vârful ierarhiei este o poziție foarte solicitantă pentru vechii revoluționari care nu au avut parte de experiență administrativă, care n-au avut parte de experiență financiară, care au fost instruiți ca fugari hăituiți, săraci lipiți pământului, cu Karl Marx în cap, și nu ca oameni de stat... Adesea e nevoie să fie împinși din ierarhie cu o frânghie în jurul gâtului... Nu ne putem permite să ne dăm aere morale când vecinul nostru cel mai inventiv lichidează cu îngăduință și judicios o mână de exploatare și speculatori, pentru a face lumea mai sigură pentru oamenii onești.

Apărătorii proceselor-mascaradă nu încercau să conteste acuzațiile aduse împotriva lor, afirmau soții Webb, pentru că nu fuseseră niciodată expuși la sistemul de justiție anglo-saxon. Acuzații erau vinovați și o știau; de aceea și admiteau. Iar în ceea ce privește libertatea de exprimare, chiar era aceasta atât de importantă? „Așa-zisele «gândire liberă și exprimare liberă prin cuvânt sau scris» își bat joc de progresul uman, dacă oamenii simpli nu sunt învățați să gândească și inspirați să folosească această învățătură în interesul binelui general... Această cunoaștere răspândită și devoțiune față de binele public este cuvântul de ordine al Democrației Sovietice.” În fapt, la momentul culminant al Terorii lui Stalin, „binele public” însemna nesiguranță privată totală. Efectiv nimeni nu putea să se simtă în siguranță – cu atât mai

puțin oamenii care conduceau NKVD-ul<sup>1</sup>. Cei care au supraviețuit acestei existențe „sub amenințarea pistolului” – ca poeta Anna Ahmatova, al cărei „Requiem” surprinde cel mai bine agonia celor îndoliați, sau compozitorul Dmitri Șostakovič, a cărui operă *Lady Macbeth din Mzensk* a fost denunțată în *Pravda* ca „harababură în loc de muzică” – nu au fost neapărat conformiști. Ei au fost doar norocoși.

Printre cei arestați s-au numărat și 53 de membri ai Societății din Leningrad Pentru Surdomuți. Acuzația împotriva acestei presupuse „organizații fasciste” a fost că membrii ei conspiraseră cu serviciile secrete germane să-i arunce în aer pe Stalin și pe alți membri ai Politburo cu o bombă artizanală, în timpul paradei de Ziua Revoluției, din Piața Roșie. Treizeci și patru dintre ei au fost împușcați; restul au fost trimiși în lagăre pentru 10 ani sau chiar mai mult. Una dintre victime a fost Jacob Mendelevici Abter, un muncitor evreu de 30 de ani. Ideea unei societăți a surdomuților care încearcă să asasineze încarnarea diavolului ar fi aproape comică, dacă soarta acestui tânăr cu aspect blajin n-ar fi fost atât de crudă<sup>2</sup>.

## UCIDEREA POPOARELOR

Avem tendința să credem despre clasă că este o categorie deosebită de rasă, deoarece în societățile occidentale de astăzi prima poate fi mai repede schimbată decât cea de-a doua. Totuși, linia de demarcație nu este întotdeauna bine definită. În majoritatea societăților europene medievale și de la începutul modernității, clasa era un atribut ereditar; în India chiar și acum rămâne dificil să scapi de casta de la origini. Și în Rusia anilor '30, clasa era tratată ca o trăsătură moștenită. Dacă tatăl tău era muncitor, și tu erai muncitor; dacă tatăl tău

<sup>1</sup> Ghenrih Iagoda a fost împușcat ca fiind simpatizantul lui Troțki, în 1938; Nikolai Iejov, succesorul său, a fost împușcat ca fiind spion britanic, în 1940; Lavrenti Beria a fost împușcat la puțin timp după moartea lui Stalin.

<sup>2</sup> Ceea ce se întâmplase de fapt a fost că președintele Societății dăduse niște informații despre unii membri care făceau comerț în trenurile locale, pentru a-și putea plăti facturile. Acest denunț a dus la implicarea NKVD-ului. Ulterior, însuși președintele a fost implicat în presupusa conspirație și împușcat. Anul următor, NKVD a decis că investigația inițială era ea însăși suspectă. Atunci, membrii poliției locale au fost arestați.

aparținea unuia dintre acele grupuri definite ca „dușmani de clasă“, vai de tine – asta dacă nu reușeai cumva să faci rost de un pașaport intern falsificat sau să te căsătorești cu cineva dintr-o familie proletară respectabilă. Un soviet local a declarat că expulzase 38 de elevi din școala secundară din cauză că:

Sunt cu toții fiii unor mari culaci ereditari... În marea majoritate a cazurilor, fiii acestor culaci erau instigatori la naționalism, răspândind diverse forme de pornografie și dezorganizând procesul educațional... Toate aceste 38 de persoane și-au ascuns pozițiile sociale când erau la școală, înscriindu-se fals ca țărani săraci, țărani de mijloc, iar unii chiar ca lucrători în agricultură.

În 1935, un ziar din Leningrad a publicat o serie de prezentări ale dușmanilor de clasă dintr-un spital local; acestea ilustrează grăitor atmosfera epocii:

Troițkii, fost ofițer Alb și fiu de preot, și-a găsit refugiu [în spital]. Directorul economic consideră că acest inamic ce stă la pândă este „un contabil de neînlocuit“. Zabolotkaia de la Registratură, sora medicală Apișnikova și agentul sanitar Șestiporov sunt, de asemenea, progenituri de preoți. Vasileva și-a schimbat profesia din maică în soră medicală, și a primit și ea o slujbă la spital. O altă măicuță, Larkina, i-a urmat exemplul... Un fost călugăr, Rodin, și-a făcut rost de o slujbă ca asistent medical și chiar îi ține locul doctorului, făcând vizite la domiciliu.

Nimeni nu putea șterge originile de clasă proprii ori ale părinților săi, de dinainte de revoluție. Totuși, nu numai clasele aveau să fie zdrobite sub forța implacabilă a stalinismului. Popoare întregi au fost, de asemenea, vizate spre a fi distruse. Căci Stalin considera anumite grupuri etnice din cadrul a ceea ce era încă un vast imperiu multinațional, ca nevrednice de încredere – dușmani de clasă în virtutea naționalităților lor.

Străinii și cei care aveau contact cu ei erau, prin definiție, suspecti, indiferent de parcursul lor ideologic. Din cei 394 de membri ai Comitetului Executiv al Internaționalei Comuniste în ianuarie 1936, 223 au fost victime ale Terorii până în aprilie 1938, la fel ca 41 din cei 68

de lideri comuniști germani care fugiseră în Uniunea Sovietică după 1933. Acei Vechi Bolșevici care petrecuseră perioade semnificative în exil înainte de 1917, sau care fuseseră implicați în instigări la revoluție în străinătate în anii '20, au fost printre primii executați.<sup>1</sup>

Aproape la fel de suspecte erau acele grupuri etnice care locuiau la granițele Uniunii Sovietice, deoarece era mai probabil ca membrii lor să aibă contacte cu străinii decât locuitorii din interiorul Rusiei. În 1937, noul secretar III al ambasadei britanice la Moscova era un tânăr scoțian îndrăzneț, pe nume Fitzroy Maclean. Curios să viziteze marile orașe ale Asiei Centrale – aparent era mai interesat de turism decât de colectarea de informații – Maclean a ignorat restricțiile de călătorie impuse de regim și a luat trenul spre Baku, de unde s-a imbarcat pe o navă cu aburi, spre portul Lenkoran, de la Marea Caspică. În dimineața următoare, a fost uluit să vadă un convoi de camioane

---

<sup>1</sup> Procesul primește o descriere de neuitat în *Intineric la amiază*, publicată în 1940, de fostul membru de Partid Arthur Koestler. Joscniile la care recurgeau Vechii Bolșevici au fost rezumate de scrisoarea lui Nikolai Buharin către Stalin, din 10 decembrie 1937:

„Sunt nevinovat de crimele pe care le-am recunoscut [...] Toți acești ultimi ani am urmat sincer și onest linia Partidului, și am învățat să te prețuiesc și să te iubesc cu înțelepciune [...] Mi-am format următoarea concepție despre ceea ce se petrece în țară: este ceva grandios și îndrăzneț în această idee de curățire generală.

Este legată a) de situația antebelică și b) [...] de tranziția spre democrație. Această curățire include 1) pe cei vinovați; 2) persoanele suspecte și 3) persoanele potențial suspecte.

Această chestiune n-ar fi putut fi realizată fără mine [...] Aici simt cea mai profundă durere și mă pomenesc în fața principalului meu paradox agonizant...

Mă apucă durerea de inimă când mă gândesc că m-ai putea crede vinovat de acele crime și că, în inima ta mărească, crezi că sunt cu adevărat vinovat de acele orori. Sunt amețit de confuzie și îmi vine să țip din toți bojocii. Îmi vine să mă dau cu capul de toți pereții. Ce pot face? Ce pot face?

Mă împovărează un fapt pe care poate l-ai uitat: cândva [...] eram în locul tău, și mi-ai spus: «Știi de ce te consider prietenul meu? La urma urmei, nu ești capabil de intrigi, nu-i așa?» Iar eu am spus: «Nu, nu sunt.»

La acea vreme, umblam cu [Lev] Kamenev [deja executat în august 1936]. O, Doamne, ce copil am fost! Ce prost am fost! Iar acum plătesc pentru asta cu onoarea și cu viața mea. Iartă-mă, Koba! [porecla lui Stalin]

Plâng pe măsură ce-ți scriu. Dar [...] nu-i port ranchiună nimănui [...] Îți cer să mă ierți [...] O, Doamne, măcar de ar exista un dispozitiv care să-ți dea posibilitatea să-mi vezi sufletul dezgolit și complet deschis! De-ai putea vedea cât de atașat sunt de tine, trup și suflet“.

Degeaba a implorat Buharin să i se permită să plece în exil în Statele Unite sau să fie trimis într-un lagăr de muncă din Siberia, ori cel puțin să i se permită să bea otravă în loc să fie împușcat. La 14 martie 1938, s-a întâlnit cu plutonul de execuție.

„grăbind prin oraș spre port, fiecare plin de țărani turco-tătari abătuți, sub escorta trupelor de frontieră NKVD, cu baionetele montate la puști“. Arestarea acestora, i-a explicat un localnic, „fusesse decretată de la Moscova și făcea parte dintr-o politică deliberată a Guvernului Sovietic, care proceda la strămutarea unui procent al populației dintr-un loc într-altul, așa cum și atunci când îi convenea. Locurile celor care erau acum deportați aveau să fie probabil luate de alți țărani din Asia Centrală“. Deși a fost arestat de poliția de frontieră NKVD, și obligat să se întoarcă la Moscova, Maclean nu s-a lăsat descurajat și, câteva luni mai târziu, și-a reluat peregrinările, luând Expresul transsiberian până la Novosibirsk, unde (încă o dată ilegal) s-a urcat într-un tren care ducea în sud, spre Barnaul. La stația Altaisk a remarcat multe camioane de vite ce erau urcate în trenul său:

Acestea erau pline de oameni care, la prima vedere, păreau chinezi. S-a dovedit că erau coreeni care, cu tot cu familii și avuturi, erau în drum dinspre Orientul Îndepărtat spre Asia Centrală, unde urmau să lucreze pe plantațiile de bumbac. Habar nu aveau de ce erau deportați... Mai târziu am auzit că autoritățile sovietice mutaseră arbitrar vreo 200 000 de coreeni în Asia Centrală, căci era probabil că se vor dovedi nedemni de încredere în eventualitatea unui război cu Japonia.

Maclean fusese martor la un singur episod din vastul program de deportare etnică pe care istoricii moderni l-au descoperit doar recent. La 29 octombrie 1937, Nikolai Iejov, șeful NKVD, scria, pentru a-l informa pe Viaceslav Molotov, Președintele Consiliului Comisarilor Poporului, că toți coreenii din Orientul Îndepărtat sovietic – în total 171 781 de oameni – fuseseră deportați în Asia Centrală, executarea planurilor fiind prima dată luată în considerare pe la mijlocul anilor '20, ca modalitate de a securiza frontiera de est a Uniunii Sovietice.

Coreenii au fost doar primul grup etnic ce a căzut victimă suspiciunilor. Balcarii, cecenii, tătarii din Crimeea, tătarii, germanii, grecii, ingușii, mesheții, calmucii, karaceaii, polonezii și ucrainenii – toate aceste diverse naționalități au suferit persecuțiile staliniste la diferite momente. Justificările acestei politici amestecau subtil limbajul de clasă și cel rasial. Germanii baltici erau „colonizatori culaci până-n măduva oaselor“. Polonezii erau informați: „Sunteți deculacizați nu

din cauză că sunteți culaci, ci din cauză că sunteți polonezi.“ Un raport intern OGPU conținea expresia grăitoare *Raz Poliak, znacit kulak*: „Dacă e polonez, atunci sigur e culac“. Încă din martie 1930, mii de familii poloneze erau deportate spre est din Bielorusia și Ucraina, în parte, din cauza opoziției lor la colectivizare, și în parte, din cauză că autoritățile se temeau că plănuiau să emigreze spre vest. A avut loc un nou val de deportări în 1935, când peste 8 000 de familii poloneze din regiunile de graniță de la Kiev și Vinnița au fost mutate în Ucraina de Est. Doi ani mai târziu, o investigație referitoare la ceea ce a fost prezentat drept „cea mai puternică și, probabil, cea mai importantă rețea de spionaj diversionist a serviciului polonez de informații în URSS“ a dus la arestarea a nu mai puțin de 140 000 de oameni, aproape toți polonezi.

Poate cel mai remarcabil caz este cel al ucrainenilor. Nu este o exagerare să spunem că foametea provocată în Ucraina prin colectivizare a fost răspunsul brutal al lui Stalin la ceea ce considera el a fi „problema ucraineană“. Reacția negativă la relativa autonomie a Ucrainei începuse încă din primăvara lui 1930. „Țineți minte, amenințase sumbru Stalin în 1932, că în Partidul Comunist Ucrainean... există nu puține... elemente putrede, petliuriți convinși sau inconștienți“ (suporteri ai liderului naționalist ucrainean Simon Petliura). Sigur, efectele foametei din 1932–1933 nu s-au limitat la spațiul ucrainean; Kazahstanul, Caucazul de Nord și regiunea Volgăi au fost, de asemenea, afectate. Totuși, o analiză atentă arată că victimele foametei au fost disproporționat de multe în Ucraina. Cu siguranță, nu este o coincidență faptul că mai puțin de unul din zece ucraineni votase pentru bolșevici în alegerile pentru Adunarea Constituantă, din 1917, în timp ce peste jumătate votaseră pentru partide ucrainene. Unul dintre scopurile afirmate ale colectivizării fusese acela de a reuși „distrugerea bazei sociale a naționalismului ucrainean – proprietățile funciare individuale“. Acolo, colectivizarea a fost împinsă mai departe și mai rapid decât în Rusia. Cotele de grâne erau intenționat ridicate chiar și când productivitatea scădea. Astfel se explică de ce aproximativ jumătate din victimele foametei erau ucraineni – aproape unul din cinci din totalul populației Ucrainei. Dar Stalin nu privea moartea prin înfometare ca pe o soluție suficientă la problema lipsei de loialitate ucrainene. Compozitorul Șostakovici își amintea cum cântăreții

ambulanți de muzică populară ucraineană erau adunați și împușcați. Toate acestea erau posibile deoarece Ucraina era condusă de fapt ca o colonie a Rusiei. Deși rușii reprezentau doar 9% din populația republicii, 79% din membrii Partidului Ucrainean și 95% din oficialii guvernamentali erau ruși sau rusificați.

Celălalt grup etnic care a suferit disproporționat în timpul colectivizării au fost cazacii din Kuban, a căror opoziție a dus la deportarea lor în masă în Siberia. Dar acestea nu au fost singurele cazuri de „purificare etnică”. Între primăvara lui 1935 și primăvara lui 1936, în jur de 30 000 de finlandezi au fost trimiși în Siberia. În ianuarie 1936, mii de germani au fost expediați din zonele vestice de graniță până în Kazahstan. În 1937, peste o mie de familii kurde au fost deportate din regiunea sudică de graniță; un an mai târziu, a fost rândul a două mii de iranieni. La acea vreme, regimul renunțase la orice rețineri. În ianuarie 1938, uriașul demers ce fusese inițial lansat împotriva polonezilor a fost extins de Politburo într-o „operațiune de distrugere a contingentelor de spionaj și sabotaj formate din polonezi, letoni, germani, estoni, finlandezi, greci, iranieni, harbinți, chinezi și români, atât supuși străini, cât și cetățeni sovietici”, și, de asemenea, „cadrele bulgare și macedonene”.

Se crede uneori că regimul sovietic era mai puțin birocratic în metodele sale decât alte regimuri totalitare. Dovezile din arhivele rusești sugerează însă altceva. Oficialii alcătuiau registre meticuloase de stare civilă, grupând prizonierii din Gulag după naționalitate, probabil pentru a le permite lui Stalin și acoliților săi să monitorizeze diversele campanii de persecuție. De asemenea, se sugerează uneori că Stalin a fost mai puțin criminal decât Hitler, în modul de abordare a purificării etnice. Dar diferența este una de cantitate, și nu de calitate. Cu siguranță, lagărele sovietice erau preocupate mai mult să obțină muncă de la prizonieri decât să-i ucidă; prizonierii au fost împușcați în loturi la un *lagpunkt* de pedeapsă (lagăr de muncă) precum Serpantinka, dar nu era un lagăr de exterminare, așa cum era, să zicem, Treblinka. Cu toate acestea, nu ar trebui să minimalizăm numărul oamenilor care și-au pierdut viața ca urmare a persecuției staliniste la adresa non-rușilor, care s-a petrecut (spre deosebire de Holocaust) nu în contextul unui război total, ci al unui război civil în mare măsură



imaginar. Între 1935 și 1938, în jur de 800 000 de indivizi au fost arestați, deportați sau executați în urma acțiunilor îndreptate împotriva naționalităților non-ruse. La momentul culminant al Terorii, între octombrie 1936 și noiembrie 1938, membrii minorităților persecutate reprezentau aproape o cincime din totalul arestărilor politice, dar mai mult de o treime din totalul execuțiilor. De fapt, aproape trei sferturi din cei care erau arestați în acțiunile contra minorităților au sfârșit prin a fi executați. În total, de-a lungul regimului stalinist, peste 1,6 milioane de membri ai naționalităților non-ruse au murit ca urmare a strămutării forțate (figura 6.2).

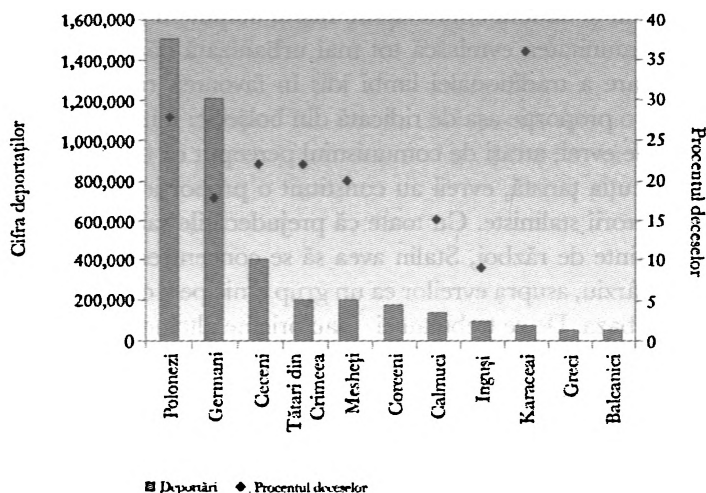


Figura 6.2 Victime al „purificării etnice” staliniste, circa 1926–1954

O minoritate etnică, s-ar putea spune, se remarcă în Uniunea Sovietică – datorită dorinței sale de a nu se remarca. Evreii fuseseră paria sub regimul țarist. Dar jucaseră un rol disproporționat în Partidul Bolșevic în perioada revoluției. Anii '20 au fost ani buni pentru evreii sovietici, mulți dintre ei îmbrățișând noua cultură politică a dictaturii proletarietului. Până în 1926, în jur de 11% dintre membrii sindicatelor evreiești erau, de asemenea, membri de Partid, comparativ cu o medie națională de 8%. Un an mai târziu, evreii reprezentau

4,3% din membrii Partidului, comparativ cu 1,8% din populația sovietică. Un indicator pentru aprofundarea integrărilor sociale a fost creșterea vertiginoasă a căsătoriilor mixte. În Ucraina și Bielorusia – inima vechii Zone de Rezidență – proporția de evrei care se căsătoreau în afara religiei lor rămânea scăzută: mai puțin de 5% din căsătoriile ce aveau loc în prima erau mixte, și un pic peste 2% în cea de-a doua. În contrast, în Rusia proporția a crescut de la 18,8%, în 1925, la 27,2%, doi ani mai târziu. Trebuie accentuat faptul că aceasta nu făcea parte dintr-o tendință sovietică generală spre amestecare etnică; practic, nu existau căsătorii mixte între ruși și musulmani în Asia Centrală. Chiar și bariera etnică dintre ruși și ucraineni părea să cadă cu greu. Comunitatea evreiască tot mai urbanizată dădea și semne de abandonare a tradiționalei limbi idiș în favoarea rusei. Totuși, din cauză că o proporție așa de ridicată din bolșevici inițiali fusese reprezentată de evrei, atrași de comunismul perceput ca o cale de a scăpa de persecuția țaristă, evreii au constituit o proporție ridicată a victimelor Terorii staliniste. Cu toate că prejudecățile sale nu s-au manifestat înainte de război, Stalin avea să se concentreze, mai devreme sau mai târziu, asupra evreilor ca un grup etnic pe a cărui loialitate nu te puteai baza. De ce trebuiau ei – sau oricine altcineva – să fie scutiți pe termen nelimitat de neîncrederea sa patologică?

Chiar înainte de izbucnirea războiului în 1939, de fapt chiar înainte de 1933, diabolicul georgian se arătase, exact așa cum Lenin avertizase în van că avea s-o facă, drept „un «naționalist-socialist» real și sincer, și chiar o brută vulgară, tipică pentru Marea Rusie“. Desigur, pentru stânga occidentală existase întotdeauna o diferență profundă între comunism și fascism. Chiar până în anii '80, Jürgen Habermas și alții mențineau cu tărie ideea potrivit căreia Al Treilea Reich nu putea fi comparat pe drept cu Uniunea Sovietică a lui Stalin. Dar oare Stalin și omologii săi germani nu erau în realitate doar două fațete cumplite ale totalitarismului? A existat oare vreo diferență reală între „socialismul într-o singură țară“ al lui Stalin și național-socialismul lui Hitler, cu excepția faptului că unul a fost pus în practică doar cu câțiva ani înaintea celuilalt? Putem vedea acum cât de multe dintre lucrurile care s-au petrecut în lagărele de concentrare germane, din timpul celui de-al Doilea Război Mondial, au fost anticipate în Gulag: transportul

în camioane de vite, selecția pe diferite categorii de prizonieri, rasul capetelor, condițiile de trai dezumanizante, îmbrăcămintea umilitoare, apelurile nominale interminabile, pedepsele brutale și arbitrarie, diferențierea dintre cei aleși și cei sortiți pieirii. Totuși, regimurile nu au fost deloc identice, după cum vom vedea. Dar a fost cel puțin sugestiv faptul că, atunci când tânărul *zek* Iuri Cirkov a sosit la Solovețki, sloganul care l-a întâmpinat a fost „Prin Muncă – Libertate!” – o minciună identică legendei din fier forjat *Arbeit Macht Frei*, care avea să-i întâmpine pe prizonieri la Auschwitz.

## 7

### Ciudații

*Vrem să protejăm fundația eternă a vieții noastre: identitatea noastră națională (Volkstum), cu puterile și valorile sale inerente... Fermieri, orășeni și muncitori trebuie încă o dată să devină un singur popor german (ein deutsches Volk).*

Hitler, cuvântare la deschiderea Reichstag-ului,  
21 martie 1933

*Am studiat cu mare interes legile mai multor state americane, privind prevenirea reproducerii popoarelor ale căror progenituri, după toate probabilitățile, n-ar fi de niciun folos sau ar fi chiar vătămătoare pentru fondul rasial.*

Hitler către Otto Wagner, Șeful Statului-Major

### VORBEȘTE LIDERUL

S-a petrecut în martie 1933. Starea națională era febrilă, și totuși în expectativă. În urma victoriei sale de la alegeri, noul lider charismatic al țării s-a adresat unui popor ce avea nevoie disperată de schimbare. Milioane de oameni s-au îngrămădit în jurul radiourilor să-l asculte. Ceea ce au auzit a fost un act de punere sub acuzare a regimului anterior, și un apel incitant la renaștere națională.

În tonalități sumbre, a început cu un studiu al situației de criză economică a țării:

Valorile bursiere s-au micșorat la niveluri de neimaginat; taxele au crescut; puterea noastră de a face plăți a scăzut; guvernarea la toate nivelurile

se vede în fața unor reduceri serioase de venit; mijloacele de schimb sunt înghețate în curenții comerțului; frunzele veștejite ale industriei s-au așternut peste tot; fermierii nu mai găsesc nicio piață pentru produsele lor; economiile de mulți ani ale miilor de familii s-au dus pe apa sâmbetei. Și mai important, o sumedenie de cetățeni șomeri se confruntă cu problema crâncenă a supraviețuirii, și tot atât de mulți muncesc din greu pentru un venit mic.

Cine era de vină? Vorbitorul și-a lămurit publicul. Erau „ocârmuitorii schimbului de bunuri ale omenirii... prin propria încăpățânare și incompetență“. Dar „practicile zarafilor lipsiți de scrupule“ erau acum „puse sub acuzare în tribunalul opiniei publice“; fuseseră „respinși de inimile și mințile oamenilor“:

Puși în fața imposibilității de creditare, au propus doar acordarea mai multor împrumuturi. Lipsiți de atracția profitului prin care să-l facă pe poporul nostru să urmeze falsa lor conducere, au recurs la predici, pledând în lacrimi pentru restaurarea încrederii. Ei cunosc doar regulile unei generații de oameni care-și urmăresc propriile interese. Nu au viziune, și, acolo unde nu există viziune, oamenii pier. Agenții de schimb au fugit de pe postamentele lor înalte, din templul civilizației noastre. Putem acum readuce acel templu la adevărurile străvechi. [Aplauze] Măsura restaurării se găsește în gradul în care aplicăm niște valori sociale mai nobile decât simplul profit monetar.

Limbajul era dur, într-adevăr, însă discursul nu se terminase. Comparând „falsitatea bogăției materiale“ cu „bucuria și stimularea morală a muncii“, oratorul a proferat invective la adresa „mândriei conferite de statut și profitul personal“, pentru a nu mai menționa „fărădelegile crunte și egoiste“ care ajunseseră să caracterizeze atât viața financiară, cât și pe cea politică. „Această Națiune, a declarat el în timpul altor aplauze, cere acțiune, și asta chiar acum.“

Acțiunea pe care noul lider o avea în minte era îndrăzneată, chiar revoluționară. Aveau să fie create locuri de muncă prin „recrutarea directă de către Guvern, tratând această situație de urgență așa cum am trata izbucnirea unui război“; bărbații aveau să fie puși să lucreze la „proiecte foarte necesare, de stimulare și reorganizare a întrebuințării resurselor noastre naturale“. În același timp, pentru a corecta ceea ce

el numea „surplusul de populație din centrele noastre industriale“, urma să aibă loc o „redistribuire“ a forței de muncă „în scopul de a furniza o mai bună întrebuințare a pământului, celor mai potriviți pentru muncile agricole“. Avea să introducă un sistem de „planificare și supraveghere națională pentru toate formele de transport și comunicații și alte utilități“, și „o strictă supraveghere a tuturor operațiunilor bancare și a creditelor și investițiilor“, pentru a pune „capăt speculațiilor cu banii altor oameni“ – măsuri ce au fost primite cu entuziasm de public. „Relațiile comerciale internaționale“ ale țării vor fi nevoite să treacă pe planul secund, în urma „stabilirii unei economii naționale solide“. „Trebuie să ne mișcăm“, a declarat el cu vocea urcând acum,

ca o armată antrenată și loială, dispusă la sacrificiu pentru binele unei discipline comune, căci fără o astfel de disciplină nu se realizează niciun progres, nicio conducere nu este eficientă. Știu, suntem gata și dispuși să ne supunem viața și proprietatea unei astfel de discipline, deoarece permite apariția unei conduceri care să urmărească un bine superior. Aceasta îmi este propunerea, promițând că scopurile mai largi vor constitui, pentru noi, o obligație sacră, cu o unitate de datorie evocată până acum doar la vreme de conflict armat. Făcând acest jurământ, îmi asum fără ezitare conducerea acestei mărețe armate a poporului, în vederea unei abordări disciplinate a problemelor noastre obișnuite.

Nemulțumit cu această viziune a unei națiuni militarizate, vorbitorul a încheiat cu un adevărat avertisment către nou-alesul legislativ al națiunii: „Este posibil ca o cerere fără precedent și o nevoie de acțiune neîntârziată să necesite o renunțare temporară la... balanța normală a autorității executive și legislative“. Dacă legislativul nu avea să adopte rapid măsurile propuse de el pentru a soluționa criza națională, oratorul cerea „singurul instrument rămas pentru a aborda criza – putere executivă sporită, pentru a lupta împotriva crizei, la fel de mare ca puterea ce mi-ar fi mie conferită dacă am fi invadați de un inamic extern“. Această frază a provocat cele mai puternice aplauze.

Cine era acest demagog care atribuia, fără ocolișuri, vina pentru declanșarea Marii Crize capitaliștilor corupți, care propunea așa de îndrăzneț intervenția statului ca soluție la șomaj, care amenința așa

de nerușinat că va conduce prin decret dacă legislativul nu-i oferea sprijin, care folosea și refolosea așa de cinic cuvintele „popor“ și „Națiune“ pentru a alimenta sentimentele patriotice ale publicului său? Răspunsul este Franklin D. Roosevelt, iar cuvântarea din care au fost luate toate citatele de mai sus a fost rostită la 4 martie 1933, când a preluat președinția americană.

La mai puțin de trei săptămâni după aceea, un alt câștigător al alegerilor din altă țară, care fusese lovită la fel de tare de Marea Criză, a formulat un discurs remarcabil de asemănător, începând cu o trecere în revistă a problemelor economice grave, promițând reforme radicale, îndemnându-i pe legiuitori să depășească gândirea mărunță de partid și încheind cu un apel incitant la unitate națională. Asemănările dintre cuvântarea lui Adolf Hitler în fața Reichstag-ului, la 21 martie 1933, și speech-ul inaugural al lui Roosevelt sunt, într-adevăr, mult mai izbitoare decât diferențele. Totuși, este aproape de la sine înțeles că Statele Unite și Germania au urmat direcții politice complet diferite din 1933 până în 1945, anul în care Roosevelt și Hitler au murit, ambii aflându-se încă în funcție. În ciuda amenințării din partea lui Roosevelt că va anula Congresul dacă-i va sta în cale, și în ciuda celor trei realegeri ulterioare, pe durata președinției sale au avut loc doar două schimbări minore în Constituția Statelor Unite: intervalul dintre alegeri și schimbările de administrație a fost redus (Amendamentul 20), și prohibiția alcoolului a fost abrogată (Amendamentul 21). Cea mai importantă consecință politică a New Deal-ului a fost întărirea semnificativă a guvernului federal în raport cu statele individuale; democrația ca atare n-a fost slăbită. Într-adevăr, Congresul a respins proiectul de lege privind Reorganizarea Judiciară, înaintat de Roosevelt. În contrast, Constituția Republicii de la Weimar începuse deja să dea semne de putrefacție cu doi-trei ani înainte de alegerile generale din 1933, iar predecesorii lui Hitler se bazaseră tot mai mult pe decrete prezidențiale de urgență. Până la sfârșitul lui 1934, fusese redusă la o cochilie goală. În timp ce Roosevelt era tot timpul constrâns, într-o anumită măsură, de legislativ, instanțe, statele federale și electorat, voința lui Hitler a devenit absolută, neînfrântă nici măcar de nevoia de consecvență sau exprimare în scris. Ceea ce Hitler decidea era făcut, chiar dacă decizia era comunicată verbal;

când nu lua nicio decizie, oficialii trebuia să lucreze spre ceea ce ei credeau că ar fi voința lui. Roosevelt a trebuit să lupte – să lupte din greu – încă trei campanii electorale. În contrast, democrația în Germania a devenit o ipocrizie cu plebiscite orchestrate în loc de alegeri libere, și cu un Reichstag înțesat de lachei naziști. Libertățile politice de bază – de exprimare, de adunare, a presei și chiar libertatea de credință și cuget, au fost eliminate. La fel și egalitatea în fața legii. Părți întregi ale societății germane, mai presus de orice, evreii, și-au pierdut drepturile civile și politice. De asemenea, drepturile la proprietate erau încălcate pe alocuri. Cu siguranță, Statele Unite nu erau o utopie în anii '30, în special pentru afroamericani. Statele sudice au fost acelea care, prin prohibițiile legale privind sexul și căsătoriile interrasiale, le-au furnizat naziștilor șabloanele atunci când căutau să scoată în afara legii relațiile dintre „arieni“ și evrei. Totuși, pentru a lua cel mai evident indicator, numărul linșajelor negrilor din anii '30 (în total 119) reprezenta doar 42% din cifra anilor '20, și 21% din totalul deceniului anterior. Orice altceva a făcut Marea Criză, dar nu a distrus democrația americană și nici nu a înrăutățit rasismul american<sup>1</sup>.

Contrastul dintre răspunsurile american și german la Marea Criză releva dificultatea centrală pe care o întâmpină istoricul care scrie despre anii '30. Acestea erau cele două economii industriale cel mai sever afectate de criza economică. Ambele au intrat în recesiune ca democrații; într-adevăr, constituțiile lor aveau multe în comun – ambele republici, ambele federații, ambele având o președinție aleasă direct prin vot, ambele cu vot universal, ambele cu legislaturi bicamerale, ambele cu o Curte Supremă. Totuși, una a navigat prin apele înșelătoare ale perioadei interbelice fără modificări semnificative ale instituțiilor sale politice și ale libertăților cetățenilor săi; cealaltă a produs cel mai abominabil regim ce a rezultat vreodată dintr-o democrație modernă. A încerca să explici de ce înseamnă, poate, să abordezi cea mai dificilă întrebare din istoria secolului al XX-lea.

Revenirea de pe urma Marii Crize necesita clar noi politici economice în toate țările; în 1933, după cum a spus Roosevelt, remediile tradiționale preferate de predecesorul său, Herbert Hoover, fuseseră

---

<sup>1</sup> Cu toate acestea, Roosevelt s-a opus Proiectului de Lege Antilinșaj Costigan-Wagner de teamă că, dacă-l aproba, putea pierde voturile statelor sudice la alegerile din 1936.



deja discreditate. Orice țară care adera cu tenacitate la combinația dintre bani solizi (standardul aurului) și un buget mai mult sau mai puțin echilibrat era condamnată la un deceniu de stagnare. Nici creșterea impozitelor nu era un răspuns. Totuși, exista o varietate de căi pentru a realiza redresarea economică. La o extremă erau politicile din Uniunea Sovietică, bazate pe proprietatea statului asupra mijloacelor de producție, planificare centralizată și coerciția nemiloasă la muncă. La cealaltă se găsea combinația britanică dintre devalorizare monetară, deficite bugetare modeste și o uniune vamală imperială protecționistă. Alte măsuri – cum ar fi sistemul de garantare a depozitelor bancare, introdus în Statele Unite – nu au constituit o îndepărtare drastică de la ordinea economică liberală. Majoritatea țărilor au adoptat politici între aceste extreme, combinând implicarea crescută a statului în crearea locurilor de muncă, investiții și atenuarea sărăciei prin politici fiscale și monetare mai relaxate, și măsuri pentru a limita circulația liberă și/sau prețurile bunurilor, capitalului și mâinii de lucru. Elementul cheie este faptul că aceste consecințe politice ale noilor măsuri economice au variat mult mai mult între țări decât măsurile însele. Doar în câteva țări s-a întâmplat ca adoptarea unor măsuri economice noi să constituie o urmare, dacă nu chiar o consecință obligatorie a trecerii la dictatură. Zonele anglofone au fost martorele a numeroase devieri de la ortodoxia economică, fără să aibă loc vreo erodare a democrației. La fel s-a petrecut și în Scandinavia; în anii '30, social-democrații suedeze au pus bazele statului și a bunăstării economice în Europa post-1945. În mod ironic, în alte țări îndepărtarea de la democrație a fost uneori justificată prin nevoia de politici fiscale mai stringent ortodoxe, pe motiv că sistemul parlamentar, cu interesele sale speciale, reprezentate în legislativ, făcea imposibilă controlarea unui buget echilibrat. De fapt, bugetele neechilibrate au oferit un stimul în general benefic cererii. Trebuie, de asemenea, amintit că modificarea politicii monetare nu necesita nicio diminuare a democrației, deoarece înainte de Marea Criză, în majoritatea țărilor, băncile centrale nu erau supuse controlului democratic. În unele cazuri, independența lor față de controlul parlamentar era consfințită prin lege. Altele – în special Banca Angliei și Banca Franței – erau considerate încă firme private răspunzătoare față de acționari mai degrabă

decât față de cetățenii cu drept de vot, chiar dacă rolul și modul lor de operare erau stabilite prin lege.

În plus, doar într-o categorie restrânsă de țări sfârșitul democrației a însemnat sfârșitul libertății și al statului de drept. Deși slăbirea puterii parlamentare a fost adesea asociată cu intensificarea persecuției minorităților etnice, era de fapt posibil să existe una fără cealaltă. Criticii liberali ai democrației, începând cu Madison, de Tocqueville și Mill, avertizaseră cu privire la „tirania majorității”. Era deja clar, în Europa Centrală și de Est, că democrația putea într-adevăr să conducă majoritatea etnică spre discriminări împotriva minorităților (vezi Capitolul 5). Cu siguranță, puterilor executive scutite de monitorizarea parlamentară le-a fost ușor să încalce legile sau constituțiile existente. Dar gradul în care regimurile autoritare interbelice au persecutat indivizii sau anumite grupuri sociale a variat în mare măsură. În unele cazuri este posibil ca dictatorii să fi fost mai buni pentru minoritățile etnice decât guvernele alese, dispuse să dea frâu liber prejudecăților majorității. Într-o mai mare măsură decât este de regulă înțeles, conducătorii autoritari puteau acționa ca o piedică în calea mișcărilor fasciste intolerante și violente, cel mai clar în România, dar și în Polonia (vezi mai jos).

În cele din urmă, doar în foarte puține țări – o subcategorie a unei subcategorii de dictaturi – sfârșitul puterii parlamentare și al statului de drept a însemnat și o politică externă agresivă. Majoritatea regimurilor autoritare erau, de fapt, relativ pacifiste.

## MOMENTUL LUI MUSSOLINI

În 1918, Woodrow Wilson, predecesorul lui Roosevelt, declarase: „Se pare că democrația e pe cale să triumfe universal... Răspândirea instituțiilor democratice... promite să reducă politicile la o singură formă... reducând toate formele de guvernare la Democrație.” Pentru o vreme a părut că avusese dreptate. Politologii au încercat să cuantifice răspândirea democrației pe glob de la începutul secolului al XIX-lea. Calculele lor indică o creștere remarcabilă atât a numărului democrațiilor, cât și a calității democratizării între 1914 și 1922.

Procentul țărilor democratice cu un „scor“ mai mare de 6 din 10 a crescut de la 22 la aproape 37. Nivelul mediu al democrației în lume a crescut de la 7,8 la 8,7. Acesta a fost „momentul wilsonian“, iar impactul său a fost cu adevărat global, nu numai transformând peisajul dominat cândva de monarhia habsburgică, ci și făcând pământul să se miște greoi sub imperiile europene care câștigaseră războiul. Dar a fost doar un moment. În cele două decenii de după 1922, numeroase democrații au eșuat. La 1941, mai puțin de 14% dintre țări erau democrații; nivelul mediu de democratizare a scăzut vertiginos la 6,4. Nivelurile atinse în 1922 nu s-au mai văzut vreo 70 de ani.

Povestea valului democratic, cu fluxul urmat de reflux, este, în esență, o poveste a Europei continentale. În spațiul anglofon (excluzând nedemocratica și doar parțial anglofona Africa de Sud) n-a existat niciodată o amenințare serioasă la adresa democrației. Între timp, din cauză că imperiile vest-europene supraviețuiseră impactului războiului, și deoarece crescuseră un pic în dimensiuni, aproape că nici nu a existat democrație în Asia și Africa înainte și după război. Japonia, așa cum vom vedea, era singura țară asiatică peste care a trecut valul democratic. În America Latină, câteva țări au renunțat la regimurile mai mult sau mai puțin democratice, în favoarea dictaturii: în Argentina, unde armata l-a răsturnat pe președintele radical Hipólito Yrigoyen, în 1930, ca și în Guatemala, Honduras și Bolivia. Dar majoritatea țărilor de la sud de Rio Grande nu erau de la bun început democrații, și așa au rămas. Una, Costa Rica, a fost tot timpul democrație. Câteva – Columbia, Peru și Paraguay – au făcut în realitate un progres modest către democrație, între războaie. Chile a suferit o lovitură de stat militară în 1924, dar guvernământul constituțional a fost reinstaurat de generalul Carlos Ibáñez, în 1932.

Dintre cele 28 de țări europene – folosind cea mai largă definiție credibilă a Europei – aproape toate obținuseră o formă de guvernare reprezentativă înainte, în timpul sau după Primul Război Mondial. Totuși, opt erau deja dictaturi la 1925, și alte cinci, până la 1933. Cinci ani mai târziu, mai rămăseseră doar zece democrații. Rusia, după cum am văzut, a fost prima care să dispară după ce bolșevicii au pus capăt Adunării Constituante, în 1918. În Ungaria, libertățile au fost restricționate încă de la 1920. Kemal, la scurt timp după ce-i

pedepsise pe greci, a instituit ceea ce era efectiv un stat unipartit în Turcia, în 1923, ca să nu-și vadă politicile laice contestate de o opoziție islamică. Totuși, evenimentele petrecute în Italia în anul precedent au părut să ofere o linie directoare.

Benito Mussolini a fost primul lider european care nu numai că a eliminat democrația multipartită, ci a și proclamat un nou regim fascist. Fiu de fierar, socialist și autorul a două cărți vehement anticlericale, *Amanta cardinalului* și *Jan Hus cel adevărat*, Mussolini trecuse la naționalism chiar înainte ca socialiștii italieni să se opună intrării țării în Primul Război Mondial. *Fasciile* romane – mănunchiul de nuiele care simboliza puterea statală – fuseseră adoptate de diverse grupuri ce susțineau războiul; unuia dintre acestea i s-a alăturat Mussolini. Aceasta era formula pentru fascism: socialism plus naționalism plus război. După un scurt serviciu militar lipsit de evenimente semnificative, Mussolini a trecut la jurnalism, adevăratul său *métier*. Dar momentul său politic a venit odată cu pacea. Ca și corespondentele sale de peste tot din Europa, establishment-ul din Italia s-a simțit vulnerabil pe măsură ce contagiunea bolșevică făcea ravagii prin fabricile din Torino și satele din Valea Padului. Charisma sa țipătoare făcea din Mussolini un epigon al lui Francesco Crispi, eroul generației anterioare de naționaliști italieni. Cu organizația sa paramilitară, *Fasci di Combattimento*, el oferea forță armată sub forma bandelor de foști soldați, *squadristi*. Chiar înainte de teatralul Marș asupra Romei, din 29 octombrie 1922 – care a fost mai mult o lovitură de imagine decât o lovitură de stat, deoarece fasciștii nu aveau capacitatea de a prelua puterea prin forță<sup>1</sup> – Mussolini a fost invitat să formeze un guvern de către regele Victor Emmanuel al III-lea, care refuzase să instaureze legea marțială. Vechii liberali erau încrezători că își vor putea continua îndeletnicirile ca de obicei. Au subestimat însă apetitul lui Mussolini pentru putere; îi stătea complet în caracter să dețină la un

---

<sup>1</sup> S-a afirmat convingător că Marșul asupra Romei a fost „un eveniment istoric care nu s-a produs niciodată“. Presa a amplificat eficacitatea mișcărilor fasciste de a prelua puterea în Cremona, Pisa, Florența, Torino și în alte părți, dar acestea au reușit doar când n-au întâmpinat opoziție. Singurul lucru care a „mărșăluit“ spre Roma a fost trenul care l-a dus pe Mussolini din Milano în capitală, în seara de 29, după ce regele îi ceruse să formeze un guvern.

moment dat șapte portofolii ministeriale și să fie și prim-ministru. Presa, singurul lucru pe care avea competența să-l controleze, a început să-l ridice în slăvi ca pe un Duce omnipotent, dar în spatele strălucirii de suprafață exista întotdeauna amenințarea cu violența. După asasinarea deputatului socialist Giacomo Matteotti, în 1924 (aproape sigur la ordinul lui Mussolini), opoziția politică a fost suprimată. Cei asemenea leninistului Antonio Gramsci au fost aruncați în închisoare. De aici înainte, Partidul Național Fascist n-a admis niciun competitor. Editorii de ziare trebuiau să fie fasciști, iar profesorii să depună un jurământ de loialitate. Parlamentul și chiar sindicatele muncitorești au continuat să existe, dar ca marionete, subordonate dictaturii lui Mussolini.

Nu era nimic neobișnuit în faptul că dictatura din Italia fusese instituită prin numire regală. Alți dictatori erau ei înșiși monarhi. Președintele albanez Ahmed Bey Zogu s-a autodeclarat Regele Zog I, în 1928. În Iugoslavia, regele Alexandru a orchestrat o lovitură de stat în 1929, a reinstaurat regimul parlamentar în 1931, și a fost asasinat în 1934; după aceea, regentul Pavel a restabilit dictatura regală. În Bulgaria, regele Boris al III-lea a preluat puterea în 1934. În Grecia, regele a dizolvat parlamentul și, în 1936, l-a instalat pe generalul Ioannis Metaxas ca dictator. Doi ani mai târziu, regele Carol al României și-a stabilit propria dictatură regală. În Ungaria nu exista rege, dar elitele politice își păstrau iluzia că țara era monarhie, avându-l pe amiralul Miklós Horthy drept regent; puterea era controlată în numele său de doi administratori cu mână de fier, mai întâi contele Istvan Bethlen și apoi Gyula Gömbös. În alte părți, președinții aleși erau aceia care desființau parlamentele. Antanas Smetona a înființat dictatura în Lituania, în 1926. Konstantin Päts conducea Estonia prin decret de patru ani, în calitate de *Riigihoidja* (Protector) și apoi ca președinte, după 1934, în același an în care prim-ministrul (mai apoi președinte) Karlis Ulmanis a dizolvat parlamentul în Letonia.

În alte cazuri, armata a fost aceea care a preluat puterea. Generalul Józef Piłsudski, Cromwell-ul Poloniei, a mărsăluit spre Varșovia în 1926, pentru a deveni de facto dictator până la moartea sa, în 1935, când mare parte din puterea sa, deși nu toată, a fost transferată unui

alt militar, Edward Śmigły-Rydz. Spania a fost monarhie constituțională din 1917 până în 1923, apoi dictatură militară, sub conducerea lui Primo de Rivera, până în 1930, după aceea republică, alunecând constant spre stânga, până la formarea coaliției Frontului Popular, care îi includea atât pe comuniști, cât și pe socialiști. După un război civil crunt, de trei ani, inițiat în 1936, de un grup de ofițeri ai armatei, și sprijinit de partide din Frontul Național, generalul Francisco Franco s-a proclamat dictator, beneficiind nu numai de intervenția Germaniei și Italiei, ci și de istovitorul „război civil din cadrul războiului civil” dintre diversele facțiuni ale stângii. Tranziția din Portugalia a fost similară, deși mai lină. Acolo, armata a preluat puterea în 1926; șase ani mai târziu, ministrul de finanțe António de Oliveira Salazar a devenit premier, promulgând o constituție autoritaristă, care l-a instituit drept dictator în anul următor. Engelbert Dollfuss a încercat același vicleșug în Austria, guvernând prin decret, după martie 1933. Deși a fost asasinat în 1934, a putut să lase moștenire un sistem autoritar funcțional succesorului său, Kurt Schuschnigg.

Ținând seama de accentul pe care noile dictaturi îl puneau pe tradițiile lor naționaliste, presupuse a fi distincte, toate semănau foarte mult: cămăși colorate, cizme lustruite, muzică marșală, lideri țănoși, violența de gangster. Deci la prima vedere nu prea erau diferențe care să distingă versiunea germană a dictaturii de toate celelalte – poate cu excepția faptului că Hitler era un pic mai absurd decât omologii săi. Chiar și în 1939, Hitler putea fi încă întruchipat de Charlie Chaplin în filmul *Marele dictator* ca un personaj esențialmente comic, care ținea cuvântări neinteligibile, urlând, luând poziții absurde și zbenguindu-se cu un glob mare, gonflabil. În realitate, existau însă diferențe profunde între național-socialism și fascism. Aproape toate dictaturile din perioada interbelică au fost la bază conservatoare, dacă nu de-a dreptul reacționare. Fundațiile sociale ale puterii acestora erau ceea ce rămânea din preindustrialul *ancien régime*: monarhia, aristocrația, corpul de ofițeri și Biserica, sprijinite, în măsuri variate, de industriașii ce se temeau de socialism și de intelectualii frivoli care se plictisiseră de compromisurile neplăcute

ale democrației<sup>1</sup>. Principala funcție a dictatorilor era zdrobirea stângii: să le întrerupă grevele, să le interzică partidele, să nege vocea suporterilor electorali ai acestora, să-i aresteze și, dacă ei considerau necesar, să-i ucidă liderii. Una dintre puținele măsuri care mergea dincolo de simpla restaurare socială a fost introducerea noilor instituții „corporatiste”, menite să înregimenteze viața economică și să-i protejeze pe suporterii loiali de răătăcirile pieții. În 1924, istoricul francez Élie Halévy a caracterizat apreciativ Italia fascistă ca pe „un ținut al tiraniei... un regim extrem de agreabil pentru călători, în care trenurile sosesc și pleacă la timp, unde n-au loc greve în porturi sau transportul public”. „Burghezia, adăuga el, strălucește.” Era, așa cum a spus Renzo De Felice în vasta și apologetica biografie a Duceului, „vechiul regim într-o cămașă neagră”. Chiar și Biserica Catolică, pe care tânărul Mussolini o disprețuisese, și-a găsit locul, conform Concordatului din 1929. Este adevărat că în unele țări existau lideri și mișcări fasciste a căror retorică mergea mai departe, invocând viziuni ale regenerării naționale mai degrabă decât doar să reafirme vechiul ordin. Dar fascismul practicat de *Falange Española de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista* – ca să dăm întregul titlu grandios al partidului fascist spaniol – era doar o componentă mărunță a sprijinului fundamental conservator de care se bucura Franco; cuvântul-cheie din titulatura organizației după fuziune, *Falange Española Tradicionalista*, era ultimul. În alte cazuri, în special în Austria, Ungaria și România, dictatura a acționat în sensul suprimării sau cel puțin limitării partidelor fasciste.

Doar în Germania era fascismul deopotrivă revoluționar și totalitar, și în faptă, și în vorbă. Doar în Germania a dus dictatura în cele din urmă la genocid industrializat. Au existat motive solide pentru

---

<sup>1</sup> O listă a tuturor clericilor trădători care au flirtat sau au făcut mai mult decât să flirteze cu fascismul ar constitui o adevărată carte. Doar pentru a ilustra cât de răspândit era fenomenul, se pot menționa: scriitorul Gabriele D'Annunzio, care și-a stabilit propria tiranie amărată în Fiume după război; poetul T.S. Eliot, care scria că „totalitarismul poate să rețină termenii «libertate» și «democrație», și să le dea propriul lor înțeles”; filozoful Martin Heidegger, care, în calitate de rector al Universității din Freiburg, și-a acordat sprijinul entuziast regimului nazist; politologul Carl Schmitt, care a născocit justificări pseudolegale pentru ilegalitățile celui de-al Treilea Reich; romancierul Ignazio Silone, care și-a vândut foștii colegi comuniști fasciștilor; și poetul W.B. Yeats, care scria cântece pentru Cămașile Albastre irlandeze. Thomas Mann, care avuse parte de propriile greșeli în timpul Primului Război Mondial, și doar cu dificultate s-a rupt public de regimul nazist, nu greșea când vorbea despre „pătura intelectuală extrem de vinovată”.

aceasta. Mișcările fasciste erau accesorii opționale pentru majoritatea dictatorilor. Nu și în cazul Germaniei. După cum arată figura 7.1, niciun alt partid fascist nu s-a apropiat de atingerea succesului electoral al național-socialiștilor. În privința voturilor, fascismul a fost, într-o măsură covârșitoare, un fenomen german; adăugați toate voturile individuale din Europa pentru partidele fasciste sau alte partide naționaliste extremiste din perioada 1930–1935 și un uluitor 96% a venit din partea vorbitorilor de limbă germană.

Văzut la nivel global, colapsul democrației nu poate fi atribuit cu ușurință Marii Crize; după cum am văzut, prea multe democrații au supraviețuit cutremurului economic, și prea multe dictaturi s-au format înainte de criză sau în urma unor declinuri modeste ale producției. Totuși, privind strict în termeni europeni, este greu de ignorat corelația dintre magnitudinea dificultăților economice ale unei țări și magnitudinea votului său fascist (vezi figura 7.2). În general, țările care au suferit cel mai mult de pe urma crizei au fost acelea care au produs cei mai mulți alegători fasciști. Criza economică a fost cât se poate de severă în Europa Centrală și de Est. Tot acolo, atracția politică a fascismului a fost cea mai mare. Dar elementul crucial este că germanii – din și din afara Reich-ului – au fost cei mai atrași de fascism; altfel spus, singura variantă a fascismului care a fost cu adevărat o mișcare de masă a fost național-socialismul german.

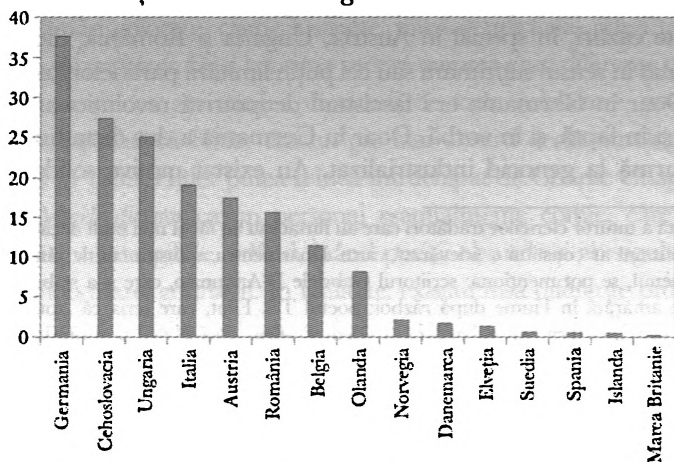


Figura 7.1 Procentajul maxim de voturi câștigate de partidele fasciste sau „semifasciste” în alegerile naționale libere din anii '30



Două lucruri au făcut ca experiența germană să fie unică. Primul a fost însuși Hitler, care era, în multe privințe, mai bizar decât știa Chaplin. Un individ respins la școala de artă, care abia reușise cândva să-și câștige existența prin vânzarea de cărți poștale cu imagini kitsch; un austriac care fugise de încorporare, dar sfârșise prin a fi decorat în calitate de caporal bavarez; o mediocritate leneșă care se trezea târziu și căruia îi plăceau atât operele lui Wagner, cât și basmele cu cowboy ale lui Karl May – aici chiar că era un moștenitor improbabil al lui Frederic cel Mare și Otto von Bismarck. La München, pe la începutul anilor '20, putea fi văzut participând la seratele unei prințese române, „cu pălăria sa de gangster și impermeabilul peste sacou, lăudându-se cu pistolul său și purtând, ca de obicei, cravașă”. Nu este deloc surprinzător că președintele Hindenburg a presupus că era din Boemia. Alții credeau că semăna mai mult cu „un bărbat care încearcă să seducă bucătăreasa”, ori poate un vatman renegat. Dacă n-ar fi fost sfătuit de editorul său, Max Amann, și-ar fi intitulat prima sa carte *Patru ani și jumătate de luptă împotriva minciunilor, stupefăcției și lășității*, în loc de mult mai captivantul *Lupta mea*. Titlul mai lung surprinde ceva din personalitatea sa stridentă și insultătoare. Iar în ceea ce privește sexualitatea sa, despre care s-a speculat mult pe baza unor dovezi circumstanțiale și modificate, este posibil ca aceasta să nici nu fi existat. Hitler ura. Nu iubea.

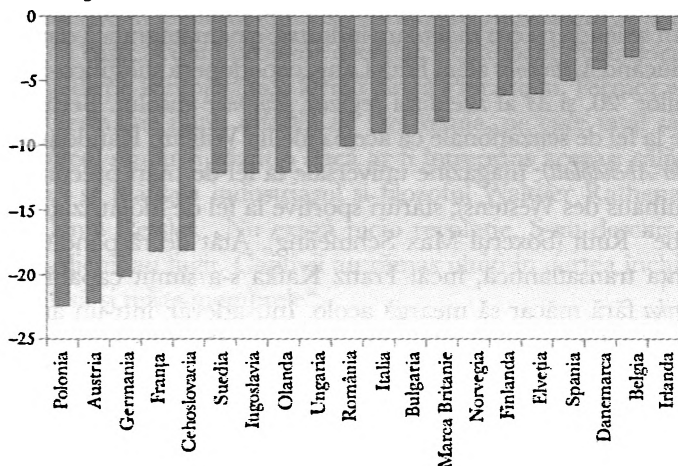


Figura 7.2 Producția reală, de la maximum la minimum, în perioada Marii Crize

A doua diferență crucială dintre Al Treilea Reich și celelalte regimuri fasciste din anii '30 era pur și simplu Germania. Majoritatea țărilor în care democrațiile au eșuat între războaie erau relativ înapoiate, cu jumătate sau mai mult din populație angajată în agricultură pe la '30. Într-adevăr, ar fi fost o corelație inversă semnificativă între această proporție și posibila durată a democrației, cu excepția a două cazuri. Acestea erau Germania și Austria, ambele societăți în care mai puțin de unul din trei locuitori muncea pământul. Greutatea constă în explicarea modului în care un individ patologic ca Hitler a putut obține controlul total asupra a ceea ce părea multor oameni, cel puțin anterior anului 1933, să fie cea mai sofisticată țară din Europa, dacă nu din lume.

## FRATELE HITLER

Pentru mulți vizitatori, Germania anilor '20 reprezenta Statele Unite ale Europei: mare, industrializată, ultramodernă. Era căminul unora dintre cele mai mari și mai performante corporații: gigantul de inginerie electrică Siemens, titanul financiar Deutsche Bank, producătorul de automobile Mercedes Benz, conglomeratul chimic IG-Farben. Berlin se lăuda cu cea mai mare industrie cinematografică din Europa, producând *Metropolis* al lui Fritz Lang, capodopera științifico-fantastică a anilor '20, și *M* al aceluiași regizor, *film noir* absolut. Berlinul avea: ziare la fel de senzaționale ca acelea ale lui William Randolph Hearst (*8Uhr-Abendblatt*); magazine universale la fel de mari precum Macy's (Kaufhaus des Westens); staruri sportive la fel de idolatrizate precum „Babe“ Ruth (boxerul Max Schmeling). Atât de răspândită era influența transatlantică, încât Franz Kafka s-a simțit capabil să scrie *Amerika* fără măcar să meargă acolo. Într-adevăr, într-un anumit aspect vital, Germania depășea Statele Unite. De departe avea cele mai bune universități din lume. În comparație cu Heidelberg și Tübingen, Harvard și Yale erau cluburi ale domnilor, în care studenții acordau mai multă atenție fotbalului decât fizicii. Peste un sfert din premiile Nobel acordate pentru știință, între 1901 și 1940, au fost primite de germani; doar 11% au mers la americani. Einstein și-a atins vârful

profesional nu în 1932, când s-a mutat la Princeton, ci în 1914, când a fost numit profesor la Universitatea din Berlin, director al Institutului de Fizică Kaiser Wilhelm și membru al Academiei Prusace de Științe. Chiar și cei mai grozavi oameni de știință produși de Cambridge se simțeau obligați să facă vizite de lucru în Germania.

Totuși, exista și o altă Germanie – o Germanie a orașelor de provincie, care nu simțea nicio afecțiune pentru modernismul frenetic al *Grossstadt*-ului. Această Germanie fusese traumatizată de schimbările dramatice care începuseră cu groaznica revelație a înfrângerii militare din noiembrie 1918<sup>1</sup>. Aproape toate evenimentele revoluționare din perioada imediat postbelică au avut loc în marile orașe: Berlin, Hamburg, München. În ciuda deciziei de a redacta constituția noii republici în capitala așipită a Thuringiei, Republica de la Weimar a fost întotdeauna o chestiune metropolitană. Prea multe nu s-au schimbat în provincii, așa cum a descoperit Patrick Leigh Fermor, „savantul rătăcitor” englez, când a pornit în plimbare de la Rin la Dunăre, spre sfârșitul anului 1933. Prima sa întâlnire cu Al Treilea Reich a fost reprezentată de o trupă de cămăși brune, într-un orașel din Westfalia; acestea au executat o paradă de mântuială în piațeta principală, și apoi s-au retras la hanul cel mai apropiat, pentru bere și o cântare din tot sufletul. De la atelierul condus de călugări franciscani la studioul căptușit cu cărți al unui profesor decedat, de la locul de andocare al unei barje de pe Rin până la o fermă lângă Pforzheim, Fermor a străbătut o Germanie puțin diferită de Germania, pe care tatăl său ori chiar bunicul său ar fi văzut-o dacă ar fi întreprins aceeași călătorie. Așa cum i se plângea industriașul și filozoful Walther Rathenau lui Harry, Conte Kessler, „Nu există nicio revoluție. S-au deschis doar ușile. Gardienii au fugit. Captivii au rămas uluiți în curtea închisorii, incapabili să-și miște membrele”.

---

<sup>1</sup> Reacția germană la înfrângere a fost strălucit surprinsă de Sebastian Haffner: „Cum să-mi descriu sentimentele – sentimentele unui băiat de 11 ani, a cărui întreagă lume interioară s-a prăbușit? Oricât de mult încerc, e dificil să găsesc un echivalent în viața obișnuită de zi cu zi. Anumite catastrofe fantastice sunt posibile doar în lumea viselor. Poate ne-am putea imagina pe cineva care, an după an, și-a depozitat sume mari la bancă și, când într-o zi cere o evidență, descoperă o uriașă depășire de cont în loc de o avere; dar asta se întâmplă doar în vise”.

Republica a încercat imposibilul: să creeze simultan un stat al bunăstării sociale și să plătească daunele impuse prin Tratatul de la Versailles. Eforturile la care a fost supusă economia Germaniei au dus nu la una, ci la două crize: mai întâi hiperinflația din 1923 și apoi deflația de după 1929. Nu este surprinzător că aceste crize gemene au subminat legitimitatea deja fragilă a Republicii de la Weimar. Inflația a părut să indice un colaps nu numai al valorilor monetare, ci al tuturor valorilor pe care *bürgerliche Gesellschaft* (societatea burgheză) le avea înaintea de război. Ce valoare avea *Rechtsstaat* – statul de drept – în situația în care contractele pe termen lung puteau fi onorate doar cu mărci lipsite de valoare? Iar în ceea ce privește *Ruhe und Ordnung*, pacea și ordinea, care le fuseseră atât de dragi germanilor în secolul al XIX-lea, se părea că nu prea mai erau. În fiecare an, între 1919 și 1923, au avut loc încercări de lovituri din partea stângii extreme sau a dreptei extreme, fără să mai menționăm avalanșa de asasinate din partea unor societăți secrete sinistre, unul dintre acestea luând viața lui Rathenau, care, în calitate de ministru de externe, devenise identificat cu efortul de a îndeplini obligațiile de la Versailles. În urma colapsului monetar, mulți alegători s-au îndepărtat de partidele clasei mijlocii de centru-dreapta și centru-stânga, deziluzionați de tocmeala dintre patronate și sindicate, ce părea să domine politica Republicii de la Weimar. A avut loc o proliferare a partidelor fracționate și a grupurilor de interese speciale, un proces lent de fisiune, care a fost preludiul la explozia politică din 1930, când procentul naziștilor din totalul voturilor a crescut de 7 ori față de ce fusese în 1928. Recesiunea a fost crucială nu pentru că șomerii au votat în favoarea naziștilor, ci din cauză că așa de mulți dintre ei au trecut la comuniști; prin urmare, ca în atât de multe alte țări, fascismul a părut, pentru mulți, un răspuns politic rațional la amenințarea Revoluției Roșii. Recesiunea a expus și caracterul disfuncțional al sistemului de la Weimar, care părea prea democratic – sau, mai degrabă, prea reprezentativ pentru interesele bine organizate – pentru a face față unei crize atât de vaste și așa de universal perceptibile. Dar dezintegrarea politică a Germaniei republicane începuse cu șapte ani mai înainte de reușita electorală din 1930, iar roabele pline de bancnote lipsite de valoare simbolizau falimentul Republicii de la Weimar.

Existau, desigur, și alte opțiuni în afară de Hitler. Doar că niciuna dintre acestea nu era viabilă. Gustav Stresemann, de la Partidul Popular, oferise compromisul cu puterile occidentale – simbolizat de Tratatul de la Locarno, din 1925 – și speranța unei revanșe în Est. Dar el decedase în urma unui atac de cord, la 3 octombrie 1929, la doar 51 de ani. Heinrich Brüning, de la Partidul Catolic de Centru, a oferit guvernarea prin decret prezidențial și visa vag la restaurarea monarhiei. Dar politica sa antiinflaționară nu a făcut decât să accentueze criza. Franz von Papen, un alt catolic, și-a trădat partidul de dragul funcției de cancelar, în credința vană că s-ar descurca mai bine decât Brüning. Dar nici el și nici succesorul său, generalul Kurt von Schleicher – pe care Papen îl alesese drept ministrul apărării – nu au avut parte de sprijin popular și, în timp ce Reichstag-ul fusese temporar scos din joc de către Brüning, s-a dovedit a fi imposibil de guvernat la nesfârșit fără o formă de majoritate parlamentară. La alegerile din iulie 1932, votul în favoarea naziștilor a crescut la peste 37%. Este adevărat că a scăzut iar la 33%, când s-au ținut noi alegeri, în noiembrie, nu în ultimul rând din cauză că se manifestau în sfârșit semne ale revenirii economice, dar dreptul partidului de a forma un guvern era acum deja greu de disputat, din cauză că rămăsese cel mai mare grup din Reichstag. Mereu uneltitor, Papen l-a convins acum pe Hindenburg să renunțe la Schleicher și, în ciuda opiniei contrare a președintelui, să-l numească pe Hitler la conducerea unei coaliții cu Partidul Naționalist German de orientare conservatoare – singurul partid, cu excepția comuniștilor, care câștigase un număr semnificativ de noi voturi în alegerile din noiembrie. Hitler a devenit cancelar la 30 ianuarie 1933. Astfel și-a provocat democrația germană propria distrugere. Dată fiind dușmănia paralizantă dintre social-democrați și comuniști, singura cale de a evita Al Treilea Reich ar fi fost posibilă dacă însuși Hindenburg ar fi închis Reichstag-ul și i-ar fi scos în afara legii pe naziști, o opțiune pe care el nu a părut s-o fi luat-o în considerare.

Superficial, apelul lui Hitler la electoratul german este ușor de înțeles. El a oferit pur și simplu remedii mai radicale împotriva Marii Crize decât rivalii săi politici. Alții poate că ar fi oferit, treptat, soluții împotriva șomajului; Hitler era dispus să ia în calcul un program îndrăzneț de lucrări publice. Alții poate s-ar fi îngrijorat că finanțarea

lucrărilor publice din deficit avea să declanșeze o nouă inflație; Hitler a afirmat direct că haidamacii din *Sturmabteilung* aveau să se ocupe de orice profitori care ar fi pretins prețuri excesive. Alții ar fi putut argumenta, așa cum o făcuseră Rathenau și Stresemann, că Germania trebuia să încerce să plătească despăgubirile de război, măcar pentru a demonstra imposibilitatea unei astfel de încercări, sau că trebuia să împrumute exclusiv de la New York, pentru a crea o prăpastie între creditorii occidentali; Hitler susținea, în esență, neachitarea datoriei. Desigur, l-a ajutat și faptul că sistemul plăților compensatorii se prăbușise deja în 1932; Germania încetase achitarea datoriei, având și consimțământul americanilor, la momentul la care Hitler a venit la putere. I-a prins bine și faptul că naziștii au putut să-l recruteze pe respectatul fost președinte al Reichsbank, Hjalmar Schacht, care renunțase la funcția sa în 1930, după ce sprijinise eficient campania lui Hitler împotriva programului revizuit de efectuare a plăților, cunoscut drept Planul Young<sup>1</sup>. Totuși, chiar și cu susținerea acestuia, a fost nevoie de o adevărată măiestrie politică pentru a convinge, cu astfel de soluții economice neortodoxe, un electorat relativ sofisticat și foarte pestriț. Fără îndoială, succesul naziștilor i s-a datorat în mare parte lui Joseph Goebbels, geniul malefic al marketingului din secolul al XX-lea, care l-a prezentat pe Hitler publicului german de parcă era copilul miraculos al lui Mesia și al lui Marlene Dietrich. Campaniile electorale naziste din 1930, 1932 și 1933 au reprezentat asalturi fără precedent asupra opiniei publice, implicând mitinguri standardizate și postere ce atrăgeau privirea, ca și cântece entuziasmante (ca *Horst-Wessel Lied*) și intimidări fizice bine calculate ale oponenților. Deși mare parte din toate acestea erau de inspirație mussoliniană – nu în ultimul rând uniformele ferchezuite, pentru susținători, precum și salutarile romane – Goebbels a înțeles nevoia de finețe, dar și de exagerare. În primul rând a înțeles, chiar mai clar decât însuși starul, nevoia

---

<sup>1</sup> Planul Young, numit astfel după bancherul american Owen D. Young, a înlocuit Planul Dawes din 1924, care fusese, de asemenea, numit astfel după un american, Charles G. Dawes. Prin reeșalonarea plăților Germaniei pe o perioadă de 58,5 ani, Planul Young reducea plățile anuale ale Germaniei de la aproximativ 2,5 miliarde de mărci de aur – adică mărcile de la 1913 – la doar un pic peste 2 miliarde. De asemenea, elimina Agentul Reparațiilor, care exercitase un control extern limitat asupra politicii economice germane. Dar reducerea a fost mult mai mică decât speraseră germanii.

de a adapta mesajul lui Hitler în funcție de acela dintre multe segmente ale electoratului german căruia i se adresa.

Cel mai impresionant indicator al succesului acestor tactici a fost, desigur, creșterea dramatică a votului nazist în alegerile cruciale din 1930 și 1932. Contrar vechilor afirmații că ar fi fost partidul provinciei sau al nordului, sau al clasei de mijloc, NSDAP a atras voturi din întreaga Germanie și din întreg spectrul social. Analiza la nivelul principalelor districte electorale omite acest lucru și exagerează diferențele dintre regiuni. Studii mai recente, bazate pe cele mai mici unități electorale (*Kreis*), au dezvăluit extraordinara răspândire a votului în favoarea naziștilor. Imaginea rezultată are un caracter fractalic, fiecare district electoral semănând oarecum cu harta națională, cu focare de sprijin (Oldenburg, în Saxonia Inferioară, Franconia Superioară și de Mijloc, din Bavaria, părțile nordice ale Baden-ului, regiunea estică a Prusiei Răsăritene) împrăștiate peste tot prin țară. Este adevărat că era mai probabil ca locurile cu o densitate mare a voturilor în favoarea naziștilor să fie în părțile central-nordice și estice, iar cele cu o densitate mai scăzută să fie în sud și vest. Dar chestiunea mai importantă este că naziștii au putut obține succesul la urne, într-o anumită măsură, în aproape orice fel de mediu politic local, acoperind spectrul electoral german într-un fel nemaivăzut până atunci și nici de atunci încolo. Votul pentru naziști nu a variat proporțional cu rata șomajului sau cu procentajul muncitorilor din populație. În unele districte, nu mai puțin de două cincimi din voturile în favoarea naziștilor au venit din partea clasei muncitoare, spre consternarea conducerii comuniste. Drept răspuns, unii comuniști locali au făcut deschis cauză comună cu naziștii. „A, da, recunoaștem că suntem aliați cu național-socialiștii, a spus un lider comunist din Saxonia. Bolșevismul și fascismul au un țel comun: distrugerea capitalismului și a Partidului Social-Democrat. Pentru a atinge acest țel, se justifică folosirea oricăror mijloace.” Abilul Goebbels reușise să confere partidului o imagine cameleonică, așa încât conservatorii prusaci cei mai inflexibili îi puteau considera pe naziști drept potențiali parteneri într-o coaliție antimarxistă. Astfel au fost ademeniți rivalii politici în ceea ce s-a dovedit a fi niște forme fatale de cooperare. Singura constrângere semnificativă asupra creșterii numărului de simpatizanți naziști a fost rezistența Partidului Catolic

de Centru, mai mare decât cea a partidelor sprijinite până în acel moment de protestanții germani.

Alte mișcări fasciste, după cum am văzut, au depins mult de sprijinul elitelor pentru a ajunge la putere. Naziștii nu aveau nevoie de așa ceva. Căci, în ciuda atenției care li s-a acordat ulterior, mașinațiile coteriei din jurul lui Hindenburg nu au fost un factor decisiv, cum fuseseră cele ale elitei italiene, în 1922. Dacă au avut vreun efect, acesta a fost întârzierea numirii lui Hitler în funcția de cancelar, o poziție care îi revenea pe bună dreptate după alegerile din iulie 1932. Nu elita tradițională cu proprietăți funciare a fost aceea care era atrasă de Hitler; adevărații iuncheri îl găseau îngrozitor de grosolan. (Când Hitler a dat mâna cu Hindenburg, unui conservator i-a invocat imaginea „unui ospătar-șef care-și înțeștează pumnul cu bacșiș“.) Nu a fost nici elita oamenilor de afaceri, care se temeau, nu fără motiv, că național-socialismul se va dovedi calul troian pentru socialismul adevărat, nici elita militară, care avea toate motivele să se teamă de subordonarea față de un caporal austriac încăpățânat. Cheia puterii și dinamismului celui de-al Treilea Reich au constituit farmecul lui Hitler în fața mult mai numeroasei elite intelectuale: cei cu diplome universitare, care sunt atât de importanți pentru bunul mers al statului modern și al societății civile.

Din motive ce își au rădăcinile în fondarea Reich-ului lui Bismarck sau chiar mai departe, în istoria prusacă, germanii cu studii academice erau neobișnuit de dispuși să se prostorneze în fața unui lider charismatic. Marianne Weber își amintea cum, în urma Revoluției de la 1918, soțul ei, marele sociolog Max Weber, îi explicase teoria sa referitoare la democrație arhitectului înfrângerii Germaniei, Generalul Erich Ludendorff:

WEBER: Crezi că eu consider *Schweinerei*-ul pe care-l avem acum drept democrație?

LUDENDORFF: Atunci ce înseamnă pentru tine democrație?

WEBER: Într-o democrație, oamenii își aleg un lider în care au încredere. Apoi omul ales spune: „Acum închideți gurile și supuneți-vă mie“. Poporul și partidele nu mai sunt libere să intervină în treburile liderului.

LUDENDORFF: Mi-ar plăcea o astfel de „democrație“.



WEBER: Mai târziu, oamenii pot judeca. Dacă liderul a făcut greșeli – la spânzurătoare cu el!

După o astfel de lecție de politică – din partea unui om care era considerat un liberal în cercurile academice germane – nu a fost cu adevărat surprinzător că Ludendorff a devenit membru al naziștilor în Reichstag. Și practicanții profesiilor liberale s-au dovedit excepțional de permeabili la farmecul lui Hitler. Avocații și doctorii erau masiv suprareprezențați în cadrul NSDAP, ca și studenții (pe atunci o secțiune mult mai îngustă a societății decât astăzi). Pentru avocații grăsuți de vârstă mijlocie, el era moștenitorul lui Bismarck. Pentru fiii lor, era eroul wagnerian Rienzi, demagogul care unește poporul Romei. „Până la ultima, cea mai profundă fibră din mine, îi aparțin Führer-ului și minunatei sale mișcări“, scria avocatul nazist Hans Frank în jurnalul său, după un concert la care participase cu Hitler, la 10 februarie 1937. „Suntem cu adevărat instrumentul lui Dumnezeu întru anihilarea forțelor malefice de pe pământ. Luptă în numele lui Dumnezeu, împotriva evreilor și a bolșevismului lor. Dumnezeu să ne aibă în pază!“ Astfel de gânduri îl ajutau pe el și pe mulți alți avocați să se împace cu ilegalitatea sistematică ce a caracterizat regimul chiar de la bun început: arestările fără proces (26 000 de oameni erau deja în „custodie“ chiar în iulie 1933), execuțiile sumare (începând cu Noaptea Cuțitelor Lungi, din iunie 1934, când între 85 și 200 de oameni, inclusiv superputernicii lideri ai SA, au fost uciși cu sânge rece) și, desigur, discriminarea tot mai mare împotriva minorităților rasiale și sociale.

Într-un mod similar, artiștii și istoricii de artă au trecut cu vederea fundamentală lipsă de bun-gust a esteticienilor naziști. Deși mâzgălele din tinerețea lui Hitler confirmă faptul că Academia de arte din Viena a avut dreptate să-l respingă, ambițiile sale extravagante, legate de arta germană, erau pur și simplu irezistibile pentru oameni ca dr. Ernest Buchner, Directorul General al Colecțiilor de Tablouri ale Statului Bavarez, sau sculptorul Arno Breker, care fusese aclamat drept un Rodin al Germaniei în anii '20. În mai 1933, asemenea altor mii de oportuniști, Buchner s-a alăturat partidului nazist. În curând era ocupat să înlocuiască lucrările de artă „degenerate“ (moderne) cu

kitschuri preferate de Führer. Breker a făcut același pact faustian. În anii '40, atelierul său producea pe bandă rulantă busturile lui Hitler. Și economiștii erau atrași de nazism. Statisticienii de la Institutul German pentru Cercetarea Ciclurilor de Afaceri din Berlin au fost încântați de perspectiva unor politici ce vizau ocuparea totală a forței de muncă prin investiții controlate de stat; șeful său, născut în Chile, Ernest Wagemann, a înțeles, la fel de bine ca și Keynes, poate chiar înaintea sa, nevoia unui răspuns reflaționar la Marea Criză. După ce s-a certat cu Brüning, Wagemann li s-a alăturat nașiștilor, crezând (corect) că aceștia vor face o treabă mai bună încercând să redreseze economia. Alții găseau justificări economice pentru politicile naziste de „igienă rasială“. Karl Binding și Alfred Hoche publicaseră, în 1920, *Permisunea de a distruge viața nedemnă de viață*, care căuta să extrapoleze din costul anual de întreținere a unui „idiot“ „capitalul masiv... scăzut din produsul național pentru motive complet neproductive“. Există o linie clară de continuitate a acestui tip de analiză, până în documentul găsit la azilul Schloss Hartheim, în 1945, care calcula că, până în 1951, beneficiul economic de pe urma uciderii a 70 273 de bolnavi mintali internați – presupunând o medie zilnică de 3,50 mărci și o durată de viață de 10 ani – ar fi fost de 885 439 800 mărci. Mulți istorici n-au dovedit mai mult caracter, producând justificări istorice tendențioase pentru pretențiile teritoriale ale Germaniei în Europa de Est.

Mai târziu, când totul se terminase, istoricul Friedrich Meinecke a încercat să explice „catastrofa germană“, argumentând că specializarea tehnică îi făcuse pe unii germani educați (nu și pe el, este de la sine înțeles) să piardă din vedere valorile umaniste ale lui Goethe și Schiller; astfel, ei nu au putut rezista „machiavelismului de masă“ al lui Hitler. Spre deosebire de majoritatea confrăților săi, Thomas Mann a putut să recunoască încă de atunci că în „Fratele Hitler“, întregul *Bildungsbürgertum* german avea un frate mai tânăr monstruos, care întruchipa unele dintre cele mai profund înrădăcinate aspirații ale lor. O educație academică, departe de a-i vaccina pe oameni împotriva nazismului, i-a făcut mai susceptibili să-l adopte. S-a zis cu măreția universităților germane. Căderea lor în dizgrație a fost personificată de disponibilitatea lui Martin Heidegger, cel mai mare filozof

german al generației sale, de a adera la mișcarea nazistă, cu o svastică prinsă la rever.

Erau intelectualii germani mai răi în această privință decât omologii lor din alte părți? Posibil. Totuși, alți intelectuali n-au fost nicio dată expuși magnetismului supranatural al lui Hitler – și acesta a fost, cu siguranță, factorul crucial. Căci, la o cercetare mai aprofundată, ceea ce le-a oferit Hitler germanilor era mult mai mult decât ceea ce le oferea Roosevelt americanilor. Roosevelt vorbea despre franchețe, acțiune și conducere în contextul unei urgențe naționale. Dar a accentuat în discursul său inaugural că natura acestei situații de urgență era pur materială; spiritual și moral nu era nimic în neregulă cu societatea americană. Hitler, dimpotrivă, considera problemele economice ale Germaniei drept simple simptome ale unei maladii naționale mai profunde. Roosevelt s-a referit la „popor” de 8 ori în speech-ul său; Hitler a folosit cuvântul *Volk* nu mai puțin de 18 ori. Rolul său nu era doar să repornească economia, ci să fie salvatorul națiunii, izbăvitorul care va pune capăt anilor de diviziune națională, făurind o *Volksgemeinschaft* – o comunitate populară. Primul discurs al lui Hitler în calitate de cancelar se încheia grăitor după cum urmează:

Am convingerea fermă că, în sfârșit, va veni momentul în care milioanele de oameni care ne disprețuiesc astăzi vor sta alături de noi și cu noi vor saluta noul Reich german, realizat cu greu și cu multă durere, pe care l-am creat împreună, noul regat german al măreției și puterii și gloriei și dreptății. Amin.

Răspunsul pe care l-a suscitât această afirmație mesianică a fost cvasireligios în fervoarea sa. Așa cum a explicat un sergent SA: „Oponenții noștri... au comis o greșeală fundamentală când au pus semnul de egalitate între noi, ca partid, și Partidul Economic, democrații sau partidele marxiste. Toate aceste partide erau doar grupuri de interese, n-aveau suflet, legături spirituale. Adolf Hitler s-a evidențiat ca vestitorul unei noi religii politice”. Naziștii au produs o liturghie proprie, în care 9 noiembrie (data Revoluției din 1918 și a puciului de la berăria din München, eşuat în 1923) era Ziua Doliului, comemorată cu focuri, coroane de flori, altare, relicve pătate de sânge și chiar o carte nazistă a martirilor. Inițiații din elita *Schutzstaffel*-ului (SS) trebuiau să

psalmodieze un catehism cu versuri precum „Credem în Dumnezeu, credem în Germania pe care a creat-o... și în Führer-ul... pe care ni l-a trimis“. Nu numai că Iisus era înlocuit de Hitler, mai mult sau mai puțin direct, în iconografia și liturgia „cultului brun“. După cum afirma revista SS *Das Schwarze Korps*, chiar și fundația etică a creștinismului trebuia să dispară: „Doctrina obscură a Păcatului Originar... într-adevăr întreaga noțiune a păcatului așa cum este prezentat de Biserică... este ceva intolerabil pentru omul nordic, deoarece este incompatibilă cu ideologia «eroică» a sângelui nostru“.

Și oponenții nazismului recunoșteau caracterul pseudoreligios al mișcării. În opinia exilatului catolic Eric Voegelin, nazismul era „o ideologie înrudită cu creziile creștine de mântuire acum și aici... alimentate de doctrinele postiluministe ale transformării sociale“. Jurnalistul Konrad Heiden l-a numit pe Hitler „un fragment pur al sufletului modern al maselor“, ale cărui discursuri se încheiau întotdeauna cu o „izbăvire exaltantă“. Un social democrat anonim a numit regimul nazist o „contrabiserică“. Doi indivizi atât de diferiți, precum Eva Klemperer, soția filologului evreu Victor, și conservatorul Friedrich Reck-Malleczewen, din Prusia de Est, puteau fi de acord asemuindu-l pe Hitler cu anabaptistul Jan de Leyden, din secolul al XVI-lea:

Ca și în cazul nostru, un avorton provenit, ca să zic așa, din cloaca societății a devenit marele profet, iar opoziția s-a dezintegrat pur și simplu, în timp ce restul lumii privea cu uimire, incapabilă să înțeleagă. Iar noi... femeile isterice, directorii de școli, preoții renegați, declasații, drojdia societății, am format principalele puncte de sprijin ale regimului... O pojghiță subțire de ideologie ascundea destrăbălarea, lăcomia, sadismul și dorința insondabilă de putere... și oricine nu accepta complet noile învățături era dat pe mâna călăului.

Totuși, rămâne o întrebare fără răspuns: Ce se întâmplase cu religiile existente în Germania? Căci, dacă național-socialismul era o religie politică, fragmentarea vechilor partide politice nu poate fi prezentată ca o precondiție esențială a succesului său. De fapt, nu sunt greu de găsit dovezi ale declinului credinței religioase în rândul creștinilor germani: un procent substanțial al germanilor și-au exercitat opțiunea de a fi înregistrați *konfessionslos* în anii '20. Participarea la

slujbe era într-un declin vizibil, în special în orașele nordice ale Germaniei. Semnificativ, spre deosebire de Biserica Catolică, Biserica Lutherană suferise pierderi financiare foarte mari în urma hiperinflației. Moralul printre clericii protestanți era scăzut; mulți au fost atrași de ideea nazistă a unui „Creștinism Pozitiv“. Toate acestea pot oferi un indiciu privind motivul pentru care prima era mai înclinată decât ultima să voteze în favoarea naziștilor în alegerile cruciale din 1930–1933 – după cum am văzut, caracteristica sociologică cea mai notabilă a sprijinului pentru NSDAP, cu toate că și acolo exista o variație regională considerabilă, și ar fi chiar greșit să deducem din asta ceva mai semnificativ decât o inerție în modul de votare al catolicilor. Și aproape toți dictatorii fasciști au fost ei înșiși crescuți în tradiția catolică: Franco, Hitler, Mussolini, ca să nu mai menționăm marionetele din timpul războiului, ca Ante Pavelić, în Croația, și Jozef Tiso, în Slovacia, care el însuși era preot.

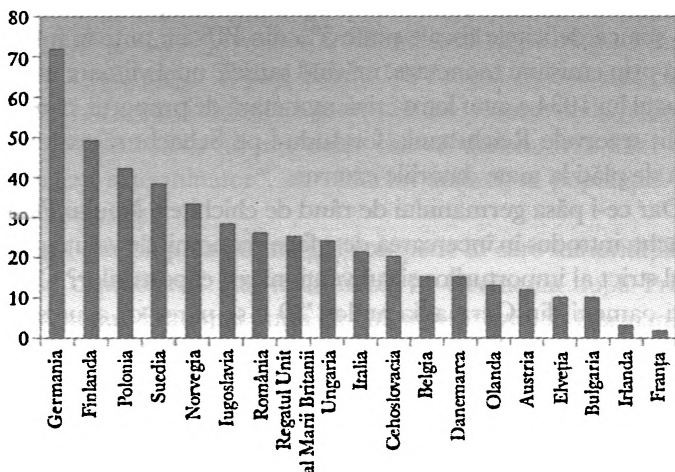
### ÎN INTERIORUL „COMUNITĂȚII ETNICE“

În anumite privințe superficiale, ar trebui accentuat, Al Treilea Reich semăna cu democrațiile mai inovative prin răspunsurile sale la Marea Criză. Ca și în Statele Unite, guvernul s-a lansat într-un program ambițios de construire a autostrăzilor, care avea să dea de lucru, la momentul său de vârf, la 100 000 de oameni. Ca și în Statele Unite, „New Deal-ul“ nazist însemna o înmulțire semnificativă a locurilor de muncă din domeniul public; în curând, aproximativ 18 000 de oameni au fost angajați doar pentru a gestiona noile mecanisme de control monetar introduse de Hjalmar Schacht, numit președinte al Reichsbank și, mai târziu, ministrul economiei, de către Hitler. Ca și în Statele Unite, reînarmarea a fost aceea care a furnizat impulsul crucial pentru întoarcerea la ocuparea totală a forței de muncă. În Germania, reînarmarea a fost lansată însă imediat; sub conducerea lui Roosevelt, a început mult mai târziu. Dimensiunea reușitei economice naziste nu trebuie subestimată. Așa cum arată figura 7.3, a fost reală și impresionantă. Nicio altă economie europeană nu a izbutit o redresare atât de rapidă – deși nicio altă economie europeană nu se

scufundase atât de adânc între 1929 și 1932. Peste 6 milioane de germani erau șomeri când Hitler a devenit cancelar. În iunie 1935, cifra scăzuse deja sub 2 milioane, în aprilie 1937, sub un milion, iar în septembrie al aceluiași an, sub jumătate de milion. În august 1939, doar 34 000 de germani erau înregistrați la oficiul de șomaj.

Cum s-a realizat aceasta? Clar, nu prin proiectele de creare a locurilor de muncă finanțate prin credit, care fuseseră inițiate de predecesorii lui Hitler. Investițiile se prăbușiseră în timpul Marii Crize; guvernul ghida revenirea prin creșteri substanțiale ale cheltuielilor pentru armament și infrastructură (adesea legată de apărare) – ceea ce reprezenta, în mare, cote egale din investițiile fixe brute între 1933 și 1938 – iar sectorul privat urma, reprezentând două treimi din totalul investițiilor fixe. Rata de creștere anuală a investiției fixe brute, ajustată la inflație, de la o medie de doar 3% din venitul național, în perioada Republicii de la Weimar, la peste 10% în 1938, a fost finanțată în mare măsură prin mărirea deficitelor. Cheltuielile guvernamentale totale crescuseră vertiginos între 1925 și 1932, de la 30 la 45% din venitul național, și au continuat să crească sub conducerea nazistă, în ciuda unui scurt declin în 1935 și 1936, ajungând la 53% în 1938. Dar impozitele nu au mai ținut pasul după 1933. Deficitele Republicii de la Weimar după 1924 avuseseră o medie de doar 2,1% din venitul național. Între 1933 și 1938, deficitul total din sectorul public a avut o medie de 5,2% (deși a crescut brusc de la mai puțin de 2%, în 1933, la peste 10%, în 1938). Produsul intern brut a crescut, în medie, cu un remarcabil 11% pe an. Consumul privat a crescut mai încet; într-adevăr, ca parte din PIB, a scăzut de la un maximum de 90%, în 1932, la doar 59%. Multiplicatorul keynesian, care determină efectul de domino al cheltuielilor în deficit asupra cererii globale, evident nu era ridicat pentru Germania anilor '30. Dar pentru majoritatea oamenilor, lucrul cel mai important era creșterea spectaculoasă a numărului locurilor de muncă. Date fiind toate avertismentele care fuseseră lansate în perioada Weimar, a fost un mister că toate acestea s-au realizat fără o creștere semnificativă a inflației. Prețurile de consum au crescut la o rată medie anuală de doar 1,2% între 1933 și 1939. Asta însemna că muncitorii germani o duceau mai bine în termeni atât reali, cât și nominali: între 1933 și 1938,

câștigurile nete săptămânale (după aplicarea taxelor) au crescut cu 22%, în timp ce costurile de trai au crescut doar cu 7%. Explicația se găsește în mecanismele de control al comerțului, fluxului de capital și prețurilor pe care naștii le-au moștenit și extins, dar și în căile clandestine prin care unele dintre noile împrumuturi guvernamentale erau finanțate, în combinație cu distrugerea autonomiei sindicatelor, care a eliminat „solicitarea salarială” cronică ce lovise economia germană în anii '20. Cu alte cuvinte, Keynes avea dreptate când spunea că un regim totalitar ar putea realiza ocuparea totală a forței de muncă printr-o politică fiscală expansionistă tocmai pentru că ar putea impune mecanismele de control necesare.



*Figura 7.3 Producția reală, din punctul minim al crizei până în 1938 (sau cele mai recente date), pentru țările europene selecționate*

Este adevărat că existau limite la ceea ce putea fi realizat prin aceste mijloace, cel mai evident în domeniul balanței plăților. Situația Germaniei era, cu siguranță, mai ușoară decât fusese în ultimii ani ai Republicii de la Weimar, când retragerea capitalului extern și nevoia continuă de a plăti despăgubirile de război și dobânda la împrumuturile externe impuseseră o povară covârșitoare, precipitând în cele din

urmă o devastatoare criză bancară în 1931. Pe de altă parte, suspendarea plății dobânzilor de către Schacht la unele (deși, la început, nu toate) dintre datoriile externe pe termen lung ale Germaniei nu putea soluționa în întregime problema de bază: nevoia continuă și crescândă a Reich-ului de importuri, în ciuda tuturor discuțiilor despre autarhie și oportunitățile limitate pe care le avea de a-și mări exporturile din cauza taxelor externe, a înrăutățirii termenilor din acordurile comerciale, a unei rate de schimb stabilizate și supraevaluate, și a altor impedimente, cum ar fi acordurile bilaterale de cliring stabilite cu țările creditoare. În prețurile anului 1913, Germania a avut deficite comerciale de dimensiuni fără precedent în perioada anilor 1930. Aceasta nu era o situație care putea dura, așa cum bine știa Schacht – la fel cum știa că deficitele fiscale peste 5% din PIB nu puteau fi finanțate decât prin emisiuni monetare, mărinđ șansele unei viitoare inflații. La mijlocul lui 1934 a avut loc o criză monetară de proporții, care practic a golit rezervele Reichsbank, forțându-l pe Schacht să extindă încetarea de plăți la toate datoriile externe.

Dar ce-i păsa germanului de rând de chichițele Noului Plan al lui Schacht, introdus în încercarea de a face economii de valută prin controlul strict al importurilor și subvenționarea exporturilor? Celor mai mulți oameni din Germania anilor '30 li se părea că avusese loc un miracol economic. *Volksgemeinschaft* era mai mult decât simplă retorică; însemna angajare completă, salarii mai mari, prețuri stabile, sărăcie redusă, radiouri ieftine (*Volksempfänger*) și vacanțe cu buget redus. Prea ușor s-a uitat că existau mai multe locuri de vacanță decât lagăre de concentrare în Germania între 1935 și 1939. Muncitorii au devenit mai bine pregătiți, fermierii și-au văzut veniturile în creștere. Nici străinii nu rămâneau neimpresionați de ceea ce se petrecea. Corporații americane precum Standard Oil, General Motors și IBM s-au grăbit să investească direct în economia germană. Cu siguranță, nemții nu erau la fel de bogați la 1938 ca și americanii; venitul național pe cap de locuitor în Statele Unite era de aproximativ două ori mai mare. Dar, fără îndoială, le era mai bine decât germanilor în 1933.

Totuși, comunitatea etnică a lui Hitler implica mai mult decât unitate națională. Implica, de asemenea, excluderea grupurilor de poporul german (*volksfremd*). Nu încăpea îndoială la cine se referea. Din



primele sale zile ca agitator politic, Hitler își exprimase în repetate rânduri ura față de evrei. Îi învinovăța de înfrângerea Germaniei în Primul Război Mondial. „Dacă la începutul Războiului și în timpul Războiului, scria el în *Mein Kampf*, douăsprezece sau cincisprezece mii din acești iudei corupători ai poporului ar fi fost ținuți sub gaz otrăvitor, așa cum s-a întâmplat cu sute de mii dintre cei mai buni muncitori germani pe câmpul de luptă, sacrificiul a milioane de oameni pe front n-ar fi fost în zadar. Dimpotrivă: douăsprezece mii de ticăloși eliminați la timp ar fi putut salva viețile unui milion de germani adevărați, valoroși pentru viitor.” Că el și acoliții săi au folosit, în cele din urmă, exact această metodă ca parte a campaniei lor de genocid împotriva evreilor în timpul celui de-al Doilea Război Mondial i-a făcut pe mulți istorici să privească antisemitismul ca pe o caracteristică definitorie a celui de-al Treilea Reich. Nu-i urmă de îndoială cât de importantă era această chestiune pentru Hitler și foarte mulți național-socialiști de frunte. Dar nu este deloc clar că dădeau frâu liber unui „antisemitism exterminator“, cu rădăcini adânci, al populației germane ca un întreg.

De fapt, existau prea puține țări europene în care minoritățile etnice să fie o problemă mai mică decât în Germania după Primul Război Mondial. Erau mai puțin de 503 000 de evrei în Germania în 1933, un minuscul 0,76% din populație, iar numărul scăzuse constant de la război, ca urmare a declinului surprinzător al ratei natalității evreiești, la aproximativ jumătate din cea a restului populației. Cei mai mulți membri ai acestei comunități în scădere au fost aproape complet asimilați în clasa de mijloc, ca avocați, doctori, universitari, oameni de afaceri etc. Într-adevăr, evreii erau reprezentați disproporționat în elitele financiară, culturală și intelectuală ale Germaniei. Copiii lor mergeau la aceleași școli ca și gentilii, locuiau în aceleași cartiere ca aceștia. Scriind în 1921, Jacob Wassermann își amintea copilăria în Fürth, în Franconia, în termeni pe care majoritatea evreilor germani din generația sa i-ar fi confirmat:

În ceea ce privește îmbrăcămintea, limba și stilul de viață, adaptarea era completă. Mergeam la o școală privată, finanțată de stat. Trăiam printre creștini, ne asociam cu creștinii. Evreii progresiști, iar tatăl meu era

unul dintre ei, simțeau că exista comunitatea evreiască doar în sensul religiei și al tradiției. Religia, evitând puternicele seducții ale vieții moderne, s-a refugiat în secret și grupuri spirituale de credincioși fervenți. Tradiția a devenit legendă, o chestiune lingvistică, o carcasă goală.

Deși familia sa respectase cândva zilele de sărbătoare și zilele de post, ținând Sabatul și mâncând doar cușer, „pe măsură ce lupta pentru pâine devenea tot mai acută, pe măsură ce spiritul noii epoci devenea tot mai apăsător, și aceste reguli au fost neglijate, iar viața noastră domestică a ajuns să coincidă cu aceea a vecinilor noștri non-evrei“:

Admiteam încă apartenența la comunitatea religioasă, deși nu prea mai rămâneau urme nici ale comunității, nici ale religiei. În termeni preciși, eram evrei doar cu numele și prin ostilitatea și aversiunea sau indiferența creștinilor față de noi, iar aceștia își bazau atitudinea doar pe un cuvânt, o expresie, o stare de lucruri grăitoare. Atunci de ce mai eram noi evrei și ce însemna evreismul nostru? Pentru mine, această întrebare a devenit din ce în ce mai apăsătoare; și nimeni nu-mi putea răspunde.

Înțelegerea la care a ajuns în cele din urmă Wassermann a fost una profundă, care surprinde strălucit ambivalența relației de dragoste-ură dintre germani și evrei din anii '20:

Un non-german nu-și poate deloc imagina situația înduioșătoare a evreului german. Evreu german – trebuie accentuate ambele cuvinte. Trebuie înțeles ca produsul final al unui proces evoluționar de durată. Dragostea sa dublă și lupta sa pe două fronturi îl împing aproape de limita disperării. Germanul și evreul: am avut cândva un vis alegoric, dar nu sunt sigur că-l pot explica. Am pus suprafețele a două oglinzi una lângă cealaltă; și m-am simțit de parcă imaginile umane conținute și păstrate în cele două oglinzi trebuie să se lupte între ele cu toate puterile...

Sunt german și sunt evreu; la fel de mult și de complet și una și cealaltă; sunt ambele simultan și irevocabil... Era tulburător... deoarece de ambele părți întâlneam brațe care mă primeau sau mă respingeau, voci care strigau un bun venit sau un avertisment.

Să numești relația germano-evreiască o relație de dragoste-ură nu este deloc atât de nepotrivită pe cât s-ar putea crede. Un simptom

crucial al asimilării germano-evreiești a fost creșterea ratei căsătoriilor mixte între evrei și non-evrei. Pentru Germania, ca întreg, procentul de căsătorii ale evreilor în afara propriei credințe a crescut de la 7%, în 1902, la 28%, în 1933. A atins un vârf de peste o treime în 1915 (vezi figura 7.4). Deși Hamburg și München au avut cele mai ridicate rate de căsătorii mixte, cifrele erau mult peste medie și în Berlin, Köln, orașele saxone Dresda și Leipzig, ca și Breslau în Silezia. Când Arthur Ruppin a adunat date pentru alte orașe europene, a descoperit că doar Trieste avea o rată mai ridicată a căsătoriilor mixte. Deși relativ ridicate, ratele pentru Leningrad, Budapesta, Amsterdam și Viena rămăneau în urma celor din principalele orașe germane. Din 164 000 de evrei care rămăseseră în Germania la 1939, 15 000 erau parteneri în căsătorii mixte. Când naziștii i-au numit *Mischlinge* pe copiii rezultați din căsătorii mixte, ei au estimat că existau aproximativ 300 000, deși cifra reală se afla undeva între 60 000 și 125 000. Este greu să vorbim despre o ură colectivă, cu rădăcini adânci, când sunt atât de multe dovezi de iubire între indivizi de origini etnice diferite. Și aceste cifre, este de la sine înțeles, nu ne spun nimic despre relațiile sexuale extra-conjugale.

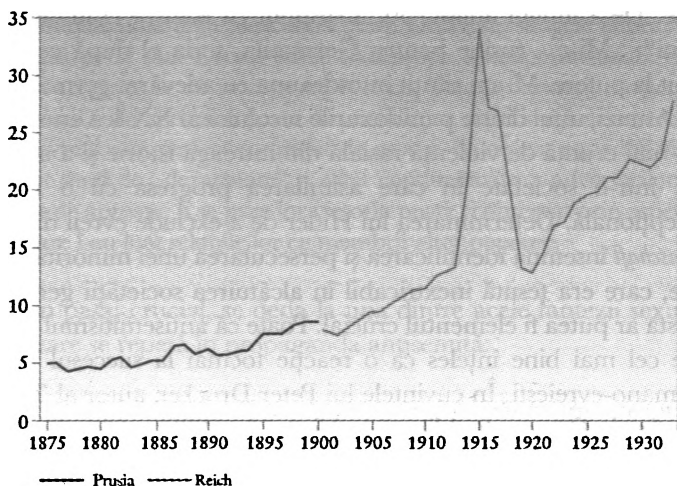


Figura 7.4 Procentul de evrei germani/prusaci care s-au căsătorit în afara religiei lor, 1875–1933

Un exemplu perfect al asimilării germano-evreiești a fost Victor Klemperer. Născut în 1881, fiul unui rabin din Brandenburg, Klemperer – ca și Hitler – a făcut serviciul militar în armata bavareză, în timpul Primului Război Mondial. În 1906 s-a căsătorit cu Eva Schlemmer, o protestantă din Königsberg, cel mai protestant oraș german. Asemenea atâtor evrei germani ai generației sale, și multor membri ai familiei sale, Klemperer a excelat în sfera academică. În 1920, a fost numit profesor de limbi și literaturi romanice la Universitatea Tehnică din Dresda. Atitudinea sa față de iudaism era aproape în întregime negativă. Când un prieten pe nume Isakowitz a insistat să-l facă să sărbătorească Anul Nou evreiesc, Klemperer a fost consternat: „Omul a venit de la «templu», își nota el în jurnal (n-am mai auzit acest cuvânt de 30 de ani), cu capul acoperit; citind Tora, mi-a fost și mie pusă pe cap o pălărie, iar lumânările ardeau. Mi s-a părut chiar dureroasă experiența. Care îmi este apartenența? «Națiunii evreiești», decretează Hitler. Însă eu simt că națiunea evreiască recunoscută de Iakowitz este o comedie, iar eu nu sunt altceva decât un german sau un european german. – Starea... era una de depresie extremă“. Klemperer se convertise de fapt la protestantism după căsătorie. De-a lungul anilor '30, a susținut că naziștii erau cei „negermani“: „Mi-e... rușine pentru Germania, scria el după ce Hitler a venit la putere. M-am simțit întotdeauna cu adevărat german“.

Atunci, unul dintre paradoxurile secolului al XX-lea este că forma cea mai cruntă de violență rasială din întreaga istorie și-a avut originile într-o societate în care asimilarea progresa cu o rapiditate excepțională. Determinarea lui Hitler de a exclude evreii din *Volksge-meinschaft* însemna identificarea și persecutarea unei minorități minuscule, care era țesută inextricabil în alcătuirea societății germane. Și acesta ar putea fi elementul crucial. Poate că antisemitismul naziștilor este cel mai bine înțeles ca o reacție tocmai la succesul asimilării germano-evreiești. În cuvintele lui Peter Drucker, autor al *The Jewish Question in Germany* (publicată la Viena, în 1936): „Chestiunea evreiască era atât de sensibilă în Germania din cauză că asimilarea [*Selbstaflösung* – ad litteram «autodisoluție»] evreilor avansase acolo mai mult decât oriunde altundeva“. Poate fi doar o simplă coincidență faptul că Martin Heidegger, care a îmbrățișat atât de nerăbdător noua

ordine a lui Hitler, a fost și el implicat, între 1925 și 1928, într-o relație pasională de dragoste cu studenta sa, Hannah Arendt?

## PĂCATUL ÎMPOTRIVA SÂNGELUI

Hitler își făcuse cunoscute, încă din februarie 1922, păreri sale cu privire la chestiunea specifică a căsătoriilor interraciali: „Fiecare evreu care este prins cu o blondă ar trebui [exclamație din public: «Spânzurat!»] Nu vreau să spun «spânzurat», dar ar trebui să existe o curte care să-i condamne pe acești evrei. [Aplauze.]“

În *Mein Kampf*, a dezvoltat acest subiect într-o măsură considerabilă și revelatoare. „Rasa, declara el, nu se află în limbă, ci exclusiv în sânge.“ Nimeni nu înțelegea acest lucru mai bine decât

evreul care acordă prea puțină importanță preservării limbii sale, dar toată importanța posibilă păstrării sângelui pur... Deși pare să debordeze de „iluminare“, „progres“, „libertate“, „umanitate“ etc., el unul practică cea mai severă segregare a rasei sale. Sigur, uneori îl înșală pe creștinul influent, plasându-i una dintre femeile sale, dar, ca o chestiune de principiu, își păstrează întotdeauna linia masculină pură. Otrăvește sângele altora, dar și-l păstrează pe al său. Evreul nu se căsătorește aproape niciodată cu o creștină; ci creștinul se căsătorește cu evreica. Totuși, bastarzii moștenesc partea evreiască. În special o parte din nobilimea superioară degenerază complet. Evreul este perfect conștient de asta și, de aceea, continuă sistematic acest mod de „dezarmare“ a elitei conducătoare a adversarilor săi rasiali. Cât de aproape li se pare lor victoria poate fi observat prin aspectul hidos pe care l-au luat relațiile lor cu membrii altor popoare.

Într-un pasaj crucial, se deda la una dintre acele fantezii sexuale perverse care se repetă în propaganda antisemită:

Cu o bucurie satanică pe față, tânărul evreu cu păr negru așteaptă la pândă fata nebănuitoare, pe care o pângărește cu sângele său, furând-o astfel de la ai săi. Prin orice mijloc încearcă să distrugă fundațiile rasiale ale poporului pe care a pornit să-l subjuge. Așa cum compromite sistematic fete și femei, el nu se sfiește să lase în jos barierele sângelui pentru alții, chiar la o scară mai mare.

Morala pentru Hitler era clară: „Un popor pur din punct de vedere rasial, care este conștient de sângele său, nu va putea fi niciodată înrobite de evrei. În lume, acesta va fi pentru totdeauna stăpân peste barbari și doar peste barbari“. Dar asta însemna că trebuia să se reziste la eforturile evreilor „de a scădea sistematic nivelul rasial printr-o otrăvire continuă a indivizilor“:

Ignorând nepăsător chestiunea fundațiilor rasiale ale națiunii noastre, vechiul Reich n-a avut în vedere singurul drept care dă viață în această lume. Popoarele care se bastardizează, sau care permit să fie bastardizate, comit un păcat împotriva voinței Providenței eterne, și când vor fi aduse la ruină de către un inamic mai puternic, nu li se va face o nedreptate, ci se va restaura dreptatea... Puritatea pierdută a sângelui e de ajuns să distrugă pentru totdeauna fericirea interioară, azvârle omul în abis pentru vecie, iar consecințele nu mai pot fi niciodată eliminate din trup și spirit... Chestiunea prezervării sau a nepăstrării purității sângelui va dura atât timp cât vor exista oameni. Toate simptomele cu adevărat semnificative de decădere ale perioadei antebelice pot fi reduse, în ultima analiză, la cauze rasiale.

În ciuda acestei aluzii la decăderea antebelică, antisemitismul lui Hitler pare să se fi mărit substanțial în timpul războiului și după aceea; doar în retrospectivă a denunțat el Viena ca fiind „încarnarea spurcării sângelui“ (*Blutschande*), „cu respingătorul său amestec rasial de cehi, polonezi, unguri, ruteni, sârbi și croați“ și „evrei și mai mulți evrei“. Aici și în declarații ulterioare, Hitler a adoptat un ton pseudo-moralist de repulsie față de sexualitatea evreiască, descriind fiecare „victimă“ ariană a *Blutschande* drept esențialmente pasivă în absența unei „comunități etnice“ agresive. Dezbaterile relativ deschise din cadrul Republicii de la Weimar, asupra unor chestiuni precum avortul, homosexualitatea, prostituția și bolile venerice, l-au frapat pe Hitler ca fiind alte dovezi ale „capitulării totale“ a „acelora care ghidează națiunea și statul“ în fața „evreificării vieții spirituale și închinării la Mamon a instinctului de împerechere“. Acestea îi vor „distrage, mai devreme sau mai târziu, pe toți descendenții noștri“ dacă nu se întreprinde nicio măsură de remediere.

Punctul cheie este că, atunci când Hitler i-a acuzat pe evrei de „poluarea sângelui“ rasei ariene, avea în minte exact creșterea numărului de căsătorii mixte ce caracterizase anii '20. Și nu era singurul care gândea în acest fel. Unul dintre bestsellerurile deceniului era *Sin Against the Blood* (1918), al lui Arthur Dinter, care spune povestea unei tinere al cărei sânge a fost fatal poluat de tatăl său, întrucât respectivul, un magnat de presă cu un interes sinistru pentru revistele de femei, este evreu. Logodnicul său german Hermann Kämpfer ajunge să-și dea seama de perenitatea acestui „blestem“ când se nasc fiii lor cu trăsături evreiești inconfundabile. (Primul este descris ca având „pielea închisă la culoare... ceva ce abia părea uman... cu ochi adânci, întunecați... umbriți de gene lungi și negre... și un nas turtit ca al unei gorile.) Când Hermann se căsătorește ulterior cu o Frau nordică mai autentică, același lucru se petrece – doar pentru că noua sa soție s-a culcat odinioară cu un evreu! Aceste experiențe sunt pedeapsa lui Hermann pentru că a „păcătuit împotriva sângelui sfânt al rasei sale“. Dar trezesc în el un adevăr șocant:

*Volk-ul german era sistematic corupt și otrăvit!... Dacă Volk-ul german nu reușește să scape și să neutralizeze vampirul evreiesc căruia i se permite pe neștiute să se îndoape cu sângele inimii sale... va ajunge să jelească în viitorul apropiat.*

La un an de la publicare, cartea lui Dinter avusese deja 28 de ediții și se vânduse în 120 000 de exemplare. În 1929, un sfert de milion de exemplare fuseseră tipărite.

Dinter era doar unul dintre numeroșii scriitori postbelici care scriau într-o astfel de manieră. *From the Ghetto to Power* (1921), de Otto Kernholt, avertiza pe larg asupra căsătoriilor mixte ca strategie menită să slăbească rasa germană. Aceeași preocupare se manifesta în presa naționalistă. În speranța incriminării studenților evrei, s-a afirmat că *des agents provocateurs* antisemiți, de la Universitatea din Frankfurt, au mângălit pe pereți graffiti că: „Ieri, acest evreu în călduri a violat o fetiță blondă“. O altă acuzație frecventă, datând din anii 1890 și mai devreme chiar, afirma că evreii erau implicați în comerțul cu sclavi albi. Totul – chiar și prăbușirea monarhiei de Hohenzollern –

putea fi explicat în termeni de relații sexuale între evrei și gentili. Aveau loc dezbateri furtunoase cu privire la efectele căsătoriilor mixte. Erau astfel de căsătorii mai fructuoase decât căsătoriile endogame? Care avea să fie efectul asupra „sănătății rasiale“ a *Volk*-ului german dacă nu erau interzise căsătoriile mixte?

Atacurile la adresa căsătoriilor mixte trebuie privite în contextul mai larg al sexualității Republicii de la Weimar. Din cauza identificării sale cu campania de relaxare a legilor împotriva homosexualității, Institutul de Științe Sexuale al lui Magnus Hirschfeld a reprezentat o țintă evidentă pentru atacurile naziste asupra „moralității evreiești“. Așa cum s-a exprimat ziarul *Völkische Beobachter*, „evreii încearcă tot timpul să facă propagandă relațiilor sexuale dintre frați, bărbați cu animale și bărbați cu bărbați“. Este, de asemenea, posibil să se facă inferențe politice tendențioase din crimele unor *Lustmörder* (ucigași-violatori) ca Fritz Haarmann, Wilhelm Grossmann, Karl Denke și Peter Kürten, „vampirul din Dusseldorf“. (N-a ușurat situația faptul că ucigașul în serie din *M*, al lui Fritz Lang, a fost interpretat de un actor evreu, Peter Lorre.) Sexul interracial era subiect de discuții în anii '20. Aveau loc controverse aprige cu privire la rolul *Ostjuden* fie ca pești, fie ca prostituate în ceea ce avea să se numească industria sexului. În urma amplasării de trupe coloniale din Senegal, Maroc și din alte părți, în Renania ocupată de francezi a avut loc o campanie vehementă de presă împotriva așa-numitei Rușini Negre (*schwarze Schmach*). Au fost publicate vederi semipornografice și desene ilustrând negri grotești amenințând femei albe, sumar îmbrăcate. „Să acceptăm în tăcere, întreba un anume Dr. Rosenberger într-o contribuție tipică la campanie, ca în viitor, în loc de cântecele frumoase ale germanilor albi, chipeși, bine construiți, dezvoltati intelectual, vivace, sănătoși, să auzim zgomotul aspru al corciturilor oribile, cu capul mare și nasul plat, dizgrațioase, doar pe jumătate umane, sifilitice, chiar pe malurile Rinului?“ Faptul că existau cu adevărat în jur de 500 de „bastarzi din Renania“ confirmă că miscegenția nu era un construct imaginar. Că ministrul bavarez de interne putea să recomande încă de la 1927 ca acești copii să fie sterilizați ilustrează, de asemenea, faptul că dorința de a restrânge drepturile „străinilor rasiali“ (*Volksfremde*) a precedat venirea lui Hitler la putere. Și Hitler se plângea de „negrii din Renania“



și de „inevitabila bastardizare“, dar reprezenta situația ca pe un simplu aspect al unei conspirații evreiești mai largi de a „otrăvi sângele“ Volk-ului german.

Împreună cu majoritatea acoliților săi, Hitler se pare că a crezut sincer că evreii constituiau o amenințare biologică insidioasă pentru Volk-ul german. Totuși este imposibil să trecem cu vederea un element de refulare din propaganda nazistă cu privire la această chestiune; cei care se opuneau cel mai acerb ideii de sex interracial au dat adesea impresia neintenționată că aceasta era exact direcția urmată în propriile fantezii private. În tinerețe, Goebbels s-a logodit cu Else Janke, o profesoară la școala elementară, care era pe jumătate evreică. L-a ajutat să-și găsească o slujbă la Dresdner Bank, în timpul hiperinflației din 1923, dar era reticentă în a se căsători cu el, posibil din cauza piciorului diform. La scurt timp după ce ea i-a spus că mama sa era evreică, Goebbels își nota că „magia inițială dispăruse“. „Discuția recentă despre chestiunea rasei s-a tot intensificat în ochii mei, și aproape că am considerat problema drept un obstacol în continuarea vieții noastre împreună. Vedeți, sunt ferm convins că, în această privință, gândirea voastră merge cu siguranță prea departe.“ Acesta a fost moment în care viitorul ministru al propagandei a citit pentru prima dată *Declinul Occidentului* de Oswald Spengler, în care a găsit „rădăcina problemei evreiești... dezvăluită“. Primele referiri ale lui Goebbels în jurnalul său la evrei, drept „porci împuțiți“, „trădători“ și „vampiri“, datează de la ruperea relației cu Janke. Chiar și tânărul Heinrich Himmler putea recunoaște farmecul unei evreice. Nimeni – nici chiar Hitler – nu era mai obsedat de aspectul sexual al rasei: de exemplu, în 1924 a descris, în jurnalul său, arhetipul nordic cu „piele strălucitoare rozalie, păr blond, ochi limpezi cuceritori [și] mișcări perfecte ale unui trup perfect“. Aceasta era „imaginea ideală“ a femeii pure din punct de vedere rasial, „la care noi, germanii, visăm în tinerețe și pentru care, ca bărbați, suntem gata să ne dăm viața“. Dar când a cunoscut o dansatoare evreică pe nume Inge Barco, într-o cafenea din München, în iulie 1922, Himmler a fost evident atras, insistând asupra faptului că ea nu avea „absolut nimic evreiesc în comportamentul său, cel puțin atât cât îmi dau seama“. Mai sunt și alte exemple: de pildă, Ludwig

Clauss, un expert în „psihicul“ rasial foarte la modă în Al Treilea Reich, a avut o relație cu asistenta sa evreică, Margarethe Landé.

Odată ajunși la putere, nașiștii au făcut din miscegenație o temă recurentă a propagandei lor. Atacurile din presă la adresa doctorilor evrei se bazau pe presupusa lor „atitudine“ desfrânată față de „femeile germane“. Tema potrivit căreia evreii căutau să „polueze“ sângele arian prin contact sexual revine frecvent în propaganda nazistă. Apare, de exemplu, în *Evreul ca poluant al rasei* de Kurt Plische, care cerea numirea și umilirea în public a germanceilor care „pe ascuns sau nu ies cu evrei“, și în *Precondițiile istorice ale amestecării rasiale evreiești* de Gerhard Kittel, care îi acuza pe evrei că au încercat să transforme Germania într-un „mișmaș rasial“. Mesajul era explicat clar, cu o conotație pornografică nerafinată, într-o povestire intitulată „Ce i s-a întâmplat lui Inge la cabinetul doctorului evreu“, publicată în *Der Stürmer*, a lui Julius Streicher:

Inge se așază în sala de așteptare a doctorului evreu. Are mult de stat. Răsfoiește revistele de pe masă. Dar este mult prea nervoasă ca să citească măcar câteva propoziții. Iar și iar își amintește discuția cu mama sa. Și iar și iar mintea îi revine la avertismentele liderului BDM [Liga Fetelor Germane]: „O germancă nu trebuie să consulte un doctor evreu! Și, în special, nu o *fată* germancă! Multe fete care au mers la un doctor evreu să fie vindecate au dat de boală și rușine!“...

Se deschide ușa. Inge își ridică privirea. E un evreu. Inge țipă. E atât de înspăimântată, încât scapă revistele pe jos. Sare în picioare îngrozită. Ochiul ei privesc fix la fața doctorului evreu. Fața lui e fața unui diavol. În mijlocul feței acestui diavol se află un nas uriaș corioat. În spatele ochelarilor, doi ochi criminali. Și buzele groase rânjesc. Un rânjet care spune: „Acum, în sfârșit, am pus mâna pe tine, micuță germancă!“

Teme similare apar în două filme istorice, realizate în 1940, pentru a coincide cu apariția documentarului antisemit *Der ewige Jude* (Eternul evreu), o caricatură malițioasă a evreilor est-europeni ca degenerați insalubri. În *Jud-Süss*, „evreul curtean“ Süß-Opppenheimer o violează pe Dorothea Sturm (jucată de Kristine Söderbaim), care apoi se sinucide. Aidoma, în *Die Rothschilds*, bancherul evreu Nathan Rothschild este ilustrat ca pofând trupește la eroină, soția rivalului lui Rothschild,

„arianul“ Turner. Și în expoziții era folosit laitmotivul sexual. Expoziția antievreiască de la Frankfurt, din noiembrie 1940, ilustrează „rapacitatea, sexualitatea necontrolată și natura parazitară a evreilor“ cu un decupaj de ziar descriind cum „evreul Klein din Vegesack, lângă Bremen, a fost văzut întreținând relații sexuale cu servitoarea sa ariană“. Un alt exemplu grăitor este romanul lui Friedrich Ekkehard, *Sturmgeschlecht [Generația Furtunii]: Zweimal 9. November* (1941), care descrie cum trupa Freikorps cade într-o capcană pregătită pentru ei de o *femme fatale* „uluitor de frumoasă“, o evreică bolșevică. Aici, ca și în mare parte a propagandei naziste antisemite, conotația erotică, dacă nu pornografică, este evidentă.

## PROTEJAREA SÂNGELUI

Primele măsuri concrete luate de naziști împotriva evreilor au ținut mai degrabă de economie decât de miscegenatie. A avut loc un scurt boicot al afacerilor și magazinelor evreiești – scurt din cauza dezordinilor interne și scandalului internațional pe care amenința să le declanșeze. În aprilie 1933, conform Legii pentru Reînstituirea Serviciului Civil Profesional, toți funcționarii publici evrei, inclusiv judecătorii, au fost îndepărtați din funcții, urmați, o lună mai târziu, de lectorii universitari. Victor Klemperer avea să fie printre victimele acestei epurări, o experiență la care a reflectat în jurnalul său:

10 martie 1933... Este uluitor cât de ușor de prăbușește totul... prohibiții sălbatice și atacuri de violență. Și cu asta, pe străzi și la radio, nesfârșita propagandă. Duminică... am ascultat o parte din discursul lui Hitler la Königsberg... am înțeles doar câteva cuvinte. Dar tonul! Zbieretele mieroase, cu adevărat zbierete, ale unui preot... Cât timp îmi voi mai putea păstra catedra?

De fapt, Klemperer a reușit să-și păstreze funcția încă doi ani. Totuși, la 2 mai 1935, a venit lovitura:

Marți dimineață, fără nicio notificare prealabilă – două hârtii livrate prin poștă. „În baza par. 6 al Legii pentru Reînstituirea Serviciului Civil

Profesional, am recomandat demiterea dvs. "... La început m-am simțit când mut, când un pic romantic; acum au rămas doar amărăciunea și nefericirea.

Cinci luni mai târziu, pentru a adăuga sare pe rană, i s-a interzis accesul la sala de lectură a bibliotecii universitare pe motiv că era „non-arian“. Autoritățile i-au confiscat succesiv sabia – un suvenir de pe vremea serviciului militar – mașina de scris, carnetul de șofer și, în cele din urmă, mașina. I s-a interzis accesul în parcurile publice. I s-a interzis fumatul. Segregarea a îmbrăcat o multitudine de forme: evreii nu aveau acces la piscine și la anumite bănci din parcuri. Totuși, mult mai problematică era căsătoria lui Klemperer cu o ariană.

Deși Alfred Rosenberg și avocatul Roland Freisler își exprimaseră sprijinul pentru o interdicție legală a relațiilor sexuale dintre evrei și arieni, în iulie 1934 Curtea Supremă refuzase să anuleze căsătoria dintre un petiționar arian care se căsătorise cu o evreică în 1930 și care voia acum să divorțeze pe motiv rasial. În anul următor însă, acțiuni presupus spontane ale activiștilor de partid – inclusiv umilirea publică a femeilor acuzate că s-au culcat cu evrei – ca și rapoartele poliției, referitoare la patronii evrei care își molestau angajatele ariene, i-au oferit guvernului impulsul necesar trecerii la acțiune. În iulie 1935, ministrul de interne Wilhelm Frick a emis o circulară către funcționarii de la Starea Civilă, informându-i că „problema căsătoriei dintre arieni și non-arieni“ va fi în curând „reglementată... printr-o lege generală“ și că, până atunci, căsătoriile dintre „arieni în întregime“ și „evreii în întregime“ trebuie amânate. În aceeași lună, șeful SS Sicherheitsdienst, Reinhard Heydrich, solicita următoarele: „din cauza deranjului provocat în rândul populației de miscegenția rasială a femeilor germane... prevenirea mariajelor mixte trebuie stipulată legal, dar și relațiile extramaritale dintre arieni și evrei trebuie pedepsite“. La un miting ținut la Berlin, în august 1935, un banner gigantic proclama: „Evreii sunt nenorocirea noastră. Femeilor și fetelor, evreii reprezintă distrugerea noastră“. Toate acestea indică o campanie organizată, instigată de sus. Legislația crucială a fost corespunzător redactată înainte sau în timpul mitingului partidului de la Nürnberg, din septembrie 1935, în urma unui apel din partea liderului asociației

Doctorii Reich-ului, Gerhard Wagner, de a acționa întru prevenirea „bastardizării” în continuare a poporului german. Pe lângă legile care îi spoliau pe evrei de cetățenia lor și le interziceau să afișeze steagul nazist, a fost emisă o Lege pentru Protecția Sângelui German și a Onoarei Germane, interzicând nu numai „căsătoriile dintre evrei și cetățeni germani sau sânge înrudit”, ci și relațiile sexuale extramaritale dintre ei. Evreilor li s-a interzis, de asemenea, „să angajeze cetățence germane sau de sânge înrudit, mai tinere de 45 de ani, ca servitoare în casă” – insinuând că stăpânii evrei obișnuiau să se complacă în abuzuri sexuale cu servitoarele. Penalitățile pentru aceste noi infracțiuni ale *Rassenschande* (pângăririi rasiale) includeau închisoarea și munca grea.

Noua legislație a fost implementată cu zel: în total, între 1935 și 1939 au fost deschise 1 670 de dosare penale pentru presupuse pângăriri rasiale. Aproximativ jumătate dintre cazuri s-au petrecut în trei orașe: Berlin, Frankfurt și Hamburg. La Hamburg, între 1936 și 1943, un total de 429 de bărbați au fost aduși în instanță, dintre care 270 erau evrei; la un loc, 391 din cei acuzați au fost condamnați și trimiși în închisoare. În ansamblu, aproximativ 90% din cei acuzați au fost găsiți vinovați. La început (după cum s-a plâns Gestapoul), condamnările lor erau relativ indulgente, variind între 6 săptămâni și un an și jumătate, dar în curând lucrurile s-au schimbat. Jumătate din cei condamnați la Hamburg au primit între 2 și 4 ani, iar unii chiar 6 ani. Un caz tipic este acela al unui evreu care a fost găsit vinovat de continuarea unei relații de durată cu o ariană. A fost condamnat la 2 ani și jumătate de detenție grea. În alte părți, instanțele mergeau dincolo de litera legii. La Frankfurt, un profesor evreu, de 56 de ani, a fost condamnat la 10 luni de închisoare pentru „molestarea” a două femei ariene într-un magazin universal; nu este clar din documente dacă le atinsese măcar cu degetul. Pentru a încuraja astfel de interpretări generale, dar și pentru a evita „confruntarea instanțelor cu dificultăți aproape insurmontabile, privind probatoriul și... necesitatea discuției despre cele mai jenante întrebări”, Curtea Supremă a Reich-ului a decretat că, în privința Legilor de la Nürnberg, „conceptul de relație sexuală... include toate relațiile naturale și nenaturale, adică, în afară de relația sexuală în sine, toate activitățile sexuale cu un membru al

sexului opus care se petrec în loc de actul sexual propriu-zis, pentru satisfacerea nevoilor sexuale cel puțin ale unuia din parteneri<sup>1</sup>.

Există o semnificație dublă a proceselor pe tema „pângăririi rasiale”. Acestea dezvăluie modul în care avocații și judecătorii germani erau dispuși să transforme prejudecățile brute ale conducerii naziste într-un sistem sofisticat de discriminare și umilire. Dar mai dezvăluie și modul în care oameni obișnuiți au instrumentalizat legislația antisemită pentru scopuri proprii. Căci aspectul cel mai remarcabil, în legătură cu procesele de „pângărire rasială”, este că majoritatea nu își aveau originile în investigațiile Gestapoului, ci erau rezultatul denunțurilor din partea cetățenilor de rând.

Germania nazistă era un stat polițienesc, tot mai mult sub controlul lui Himmler și al acolitului său Heydrich<sup>1</sup>, dar ducea lipsă de personal. De exemplu, cei 22 de oficiali Gestapo din Würzburg erau responsabili de întreaga populație a Franconiei Inferioare, care număra peste 840 000 de locuitori în 1939. Orașelul Krefeld era supravegheat mai îndeaproape; în jur de 170 000 de oameni locuiau acolo sub privirea atentă a între 12 și 14 ofițeri de Gestapo. În ambele orașele, Gestapoul trebuia să se bazeze mult pe populația locală pentru ponturi cu privire la încălcarea legii. Dosarele de poliție care s-au păstrat dezvăluie că acestea nu erau puține. Din 84 de cazuri de „pângărire rasială”, investigate la Würzburg între 1933 și 1945, 45 – peste jumătate – au pornit de la denunțuri ale unor cetățeni. Caracterul acestor denunțuri oferă un indiciu vital cu privire la atitudinile populare față de „Chestiunea evreiască”. Un evreu și o ariană au fost arestați pentru că soțul femeii, separat de ea, a afirmat că aceștia întrețineau o relație sexuală; principalul motiv al acuzatorului se pare

---

<sup>1</sup> Ascensiunea lui Himmler a avut o consecință importantă asupra dezvoltării instituționale a celui de-al Treilea Reich. SS-ul era la început subordonat SA-ului lui Ernst Röhm. Prima funcție oficială a lui Himmler a fost de Comisar Președinte al Poliției din München. Totuși, în 1934, a devenit Inspector al Poliției Secrete de Stat Prusace (pe scurt Gestapo), și, după uciderea lui Röhm în Noaptea Cuțitelor Lungi, a reușit să unească Gestapoul cu poliția politică în toate celelalte *Länder*. Din 1936, a controlat toată activitatea poliției și i-a fost acordat titlul unic de *Reichsführer-SS*. SD-ul lui Heydrich nu era o instituție de stat, ci una de partid. Cu toate acestea, puterea sa a crescut odată cu a lui Himmler și s-a cimentat cu crearea Biroului Principal de Securitate al Reich-ului (RSHA), în 1939.

că a fost acela de a scăpa de soția sa, dar presupusul amant al ei s-a sinucis în arest. Un cuplu aparent mixt a fost raportat Gestapoului deoarece el avea părul blond (de fapt, ambii erau evrei, așa că n-au putut fi inculpați). La Krefeld, Gestapoul a putut fi mai activ: procentul cazurilor în care erau implicați evrei a crescut vertiginos, de la mai puțin de 10%, în 1936, la aproximativ 30%, după aceea. Dintre aceste cazuri, vreo 16% au fost soluționate în instanță; totuși, în peste două cincimi dintre ele, Gestapoul i-a trimis pe indivizii implicați în lagăre de concentrare sau i-a reținut în „custodie“. Însă chiar și în Krefeld, peste 40% din cazurile deschise împotriva evreilor înainte de război au fost inițiate de denunțuri, o proporție mult mai mare decât în alte spețe, sugerând faptul că denunțarea era direcționată în mod disproporționat împotriva evreilor.

Confirmă acest lucru teza potrivit căreia majoritatea germanilor obișnuiți erau antisemiți? Nu. Denunțătorii au reprezentat cel mult 2% din populație. Ceea ce sugerează este faptul că legislația antisemită era o armă puternică în mâinile unei minorități de germani: juriștii amoralii, care au scris-o și implementat-o, zeloșii Gestapoului, care o puneau în aplicare, și odioșii care furnizau Gestapoului informații incriminatoare. Totuși, exista o piedică majoră în calea acestei treimi nesfinte. Moștenirea deceniilor de căsătorii mixte între evrei și non-evrei o constituia un grup substanțial, care sfida catagorisirea rasială bine definită din cauză că membrii săi aveau doar un părinte evreu sau mai puțin de patru bunici evrei. Erau ei evrei? În mod caracteristic, atunci când i s-au prezentat patru versiuni ale Legii pentru Protejarea Sângelui German și a Onoarei Germane, Hitler a ales-o pe cea mai puțin radicală, dar a tăiat o propoziție – „Această lege este valabilă doar pentru evrei“. Astfel se crea potențialul pentru o interpretare largă a noii legi, care a și fost primită cu urale de membrii de rând ai partidului la Nürnberg. Rezultatul a constat în discuții interminabile între Ministerul de Interne și reprezentanții partidului, cu privire la gradele de evreitate. Dacă Frick era dispus să scutească de la discriminarea legală pe oricine avea mai puțin de trei bunici evrei, Wagner dorea să-i includă și pe aceia cu doar doi bunici evrei, astfel încât doar „evreilor pe sfert“ (cu un bunic evreu) să li se acorde statutul de „cetățeni ai Reich-ului“. Primul Decret Suplimentar al Legii

Cetățeniei Reich-ului, emis în noiembrie 1935, a reprezentat o victorie pentru Frick, în sensul că definea un evreu ca fiind „oricine este descendentul a cel puțin trei bunici care erau, ca rasă, evrei sută la sută“, pe când „un individ cu sânge evreiesc amestecat (*Mischling*)“ era orice „descendent al unuia sau doi bunici care erau ca rasă evrei sută la sută“. A marcat, de asemenea, un pas înapoi pentru teoreticienii rasiști ai partidului, în sensul că decretul identifica explicit „apartenența la comunitatea religioasă evreiască“ drept criteriu pentru determinarea rasei bunicilor. Totuși, cineva cu doar doi bunici evrei încă putea fi inclus în categoria evreilor dacă el sau ea aparținea comunității religioase evreiești, se căsătorise cu un alt evreu sau era rezultatul unei căsătorii ori relații sexuale mixte, care data de după Legile de la Nürnberg. Iar puterea de a distinge între așa-numiții „*Mischlinge* de gradul întâi“ (indivizii cu doi bunici evrei) și cei „de gradul doi“ (cu un bunic evreu) le-a fost dată „experților rasiali“ care erau împuterniciți să țină cont atât de factorul religios, cât și de cel fizic. O altă modificare a statului legal al *Mischlinge* a urmat în decembrie 1938, când a fost introdusă o distincție între cuplurile cu copii în care „tatăl este german și mama evreică“, cele în care „tatăl este evreu și mama germană“ și cele fără copii. Cuplurile fără copii în care partenerul masculin era evreu trebuiau „tratate ca și cum erau evrei în întregime“. În astfel de cazuri exista un stimul explicit pentru soțiile non-evreice de a divorța de soții lor. În cele din urmă însă, inerția birocratică a împiedicat ca majoritatea *Mischlinge* germani să fie categorisiți drept evrei. Acest lucru reprezenta o sursă de frustrare considerabilă pentru cei ca Richard Schulenburg, *Oberkriminalsekretär* al Gestapoului din Krefeld, care era nerăbdător să-și facă mica sa parte din *Volksgemeinschaft* „curățată în întregime de evrei“ (*judenrein*).

Legile de la Nürnberg, se înțelege de la sine, au fost doar o parte din eforturile naziștilor de a conserva și mări puritatea biologică a rasei ariene. Evreii nu erau singurul grup de „străini“ care au fost victime ale discriminării tot mai intense. Prevederile Legilor de la Nürnberg au fost extinse și la 30 000 de sinti și roma din Germania – așa-numiții țigani – a căror soartă a devenit preocuparea Oficiului Central al Reich-ului pentru Lupta împotriva Pacostei Țigănești, stabilit ca direcție a Biroului de Poliție Criminală a Reich-ului în 1938. Bolnavii



mental au fost primul grup supus sterilizării obligatorii, conform prevederilor Legii pentru Prevenirea Transmiterii Bolilor Ereditare, din iulie 1933. Între 1933 și 1945, cel puțin 320 000 de oameni au fost sterilizați pe baza acestei legi, inclusiv maniaco-depresivii și bolnavii de schizofrenie, epilepsie, coree Huntington, surzenie, malformații și chiar alcoolism cronic. În 1935, legea a fost amendată pentru a permite avortul până la sfârșitul celui de-al doilea trimestru, pentru bolnavele mental însărcinate. Totuși, Hitler nu era mulțumit. Încă din 1935, i-a spus unui doctor nazist de rang înalt că, „dacă ar izbucni vreun război, el ar aborda chestiunea eutanasiei și ar implementa-o”. De fapt, nici n-a așteptat războiul. În iulie 1939, a inițiat ceea ce a devenit cunoscut drept *Aktion T-4*. Era, spunea el, „corect ca viețile fără valoare ale pacienților suferinzi de grave boli mintale să fie eliminate”. Aici, ca și în cazul persecuției evreilor și ȝiganilor, regimul n-a întâmpinat rezistență din partea populației, ci s-a bucurat de un sprijin activ. Într-un sondaj pe 200 de părinți ai unor copii reduși mental, făcut în Saxonia, 73% au răspuns: „Da” la întrebarea: „Ați fi de acord cu terminarea fără durere a vieții copilului dvs. dacă experții ar fi stabilit că suferă de debilitate mentală incurabilă?” Unii părinți chiar i-au trimis petiție lui Hitler, rugându-l să permită uciderea copiilor lor anormali. În afară de episcopul catolic Clemens von Galen, ale cărui slujbe împotriva programului de eutanasiu din iulie și august 1941 au dus la o oprire temporară a omorurilor, doar câțiva alți indivizi au contestat deschis „principiul conform căruia poți uide ființele umane «neproductive»”. Alții care obiectau au făcut-o, la o inspecție mai atentă, doar pentru că le displăceau procedurile implicate. Unii doreau respectarea formalităților legale – un decret corespunzător și „condamnare” publică; alții (în special aceia care locuiau aproape de azile) pur și simplu voiau ca omorurile să fie duse la bun sfârșit într-un mod mai puțin supărător.

Purificarea *Volk*-ului a fost o sarcină cu multiple fațete. În 1937, așa-numiții bastarzi din Renania au fost obligatoriu sterilizați de Comisia Specială nr. 3 a Gestapoului, după ce Göring îi încredințase această sarcină doctorului Wilhelm Abel, de la Institutul pentru Antropologie, Ereditate și Eugenie Kaiser Wilhelm. Homosexualii erau, evident, lipsiți de orice valoare rasială; între 1934 și 1938, numărul

celor judecați anual, potrivit Paragrafului 175, din Codul Penal al Reich-ului, a crescut cu un factor de 10 la 8 000. Din cauză că infracționalitatea era considerată ereditară, cei care încălcau legea erau, de asemenea, catalogați drept asociați. Legea împotriva infractorilor recidiviști periculoși, din noiembrie 1933, autoriza castrarea celor care comiteau infracțiuni sexuale.

Reversul a fost reprezentat de efortul de a-i încuraja pe germanii coresponzatori să se înmulțească în mod coresponzător. Căci purificarea rasială însemna nu numai excluderea celor considerați a fi *Volksfremd*, ci și multiplicarea *Volksgeossen*-ilor sănătoși din punct de vedere rasial. Ministrul Agriculturii Reich-ului, Walther Darré, a făcut o paralelă explicită cu creșterea armăsarilor, când a scris: „Așa cum creștem caii de Hanovra folosind câțiva armăsari puri și iepe, la fel vom crește din nou germani nordici puri“. Eugenistii naziști aveau tot felul de idei ingenioase pentru stimularea procreării ariene. Legea pentru Reducerea șomajului (iunie 1933) a introdus împrumuturile maritale pentru cuplurile în care nu lucrau amândoi; datorită, care erau menite să finanțeze achiziția de mărfuri neperisabile, erau anulate dacă soția producea patru copii. Un manual special a fost pus la dispoziția cuplurilor tinere nubile. Printre sfaturile gospodărești și rețete, conținea o listă utilă, cu „Cele zece porunci ale alegerii soțului/soției“:

1. Ține minte că ești german.
2. Dacă ești rasă bună, nu rămâne necăsătorit/ă.
3. Păstrează-ți sângele pur.
4. Păstrează-ți spiritul și sufletul pur.
5. În calitate de german, alege pe cineva de sânge german sau nordic drept partener.
6. Când îți alegi consortul/a, verifică-i arborele genealogic.
7. Sănătatea este o precondiție a frumuseții externe.
8. Căsătorește-te doar din dragoste.
9. Nu-ți căuta un tovarăș de joacă, ci un partener de căsnicie.
10. Dorește-ți atât de mulți copii pe cât posibil.

Mai era și Medalia Mamelor Germane, acordată oricărei femei care-și depășea cota, ca mijloc de propagare a sângelui arian. Într-un

fel de Olimpiadă a Nașterilor, mamele erau răsplătite cu medalii de aur, argint sau bronz, în funcție de câți copii aveau. Evreii și alți „străini etnici” erau, se înțelege de la sine, neeligibili. Pentru a se asigura că doar cei corespunzători realizau asemenea fapte extraordinare de procreare, cuplurile care intenționau să se căsătorească trebuiau să își procure certificate atestând că erau corespunzători. Acesta era un alt mod prin care profesioniștii și-au mărit competența în perioada celui de-al Treilea Reich. Doctorii puteau stabili cine era potrivit pentru procreare, iar tribunalele de Sănătate Ereditară puteau ordona sterilizarea celor considerați nepotriviți, o operație care, pe lângă rezultatul urmărit, era în sine atât dureroasă, cât și periculoasă. Iar oficiali cum ar fi Karl Astel, de la Biroul pentru Chestiuni Rasiale din Thuringia, putea aduna informații care să permită, în cele din urmă, alcătuirea profilului rasial al întregii populații.

Totuși, în ciuda tuturor acestor îndemnuri, folosirea masculilor de prăsilă s-a dovedit mai dificilă în cazul oamenilor decât al cailor. Pe Himmler îl îngrijora mult faptul că propriii bărbați din SS nu erau atrași în mod natural de tipurile rasiale adecvate:

Văd în cererile noastre de căsătorii [se plângea el] că oamenii noștri se căsătoresc adesea înțelegând complet greșit ce înseamnă căsnicia. Răsfoind cererile, mă întreb adesea, „O Doamne, chiar trebuie respectiva să se căsătorească cu un membru SS” – acest năpârstoc de ghinion și această formă contorsionată, în unele cazuri imposibilă, care s-ar putea mărita cu un evreu mic din est, un mongol mic – pentru așa ceva ar fi bună o fată ca aceasta. În mult mai multe cazuri, ele vor să se mărite cu bărbați chipeși, strălucitori.

Pentru a rectifica acest lucru, a început să intervină în deciziile matrimoniale ale ofițerilor SS. Noii recruți trebuiau nu numai să-și dovedească sângele german pur, din urmă cu cinci generații, ci aveau dreptul să se căsătorească doar cu parteneri pe care însuși Himmler le aproba ca fiind rasial corespunzătoare. De asemenea, erau îndemnați să aibă cel puțin patru copii, „minimul necesar pentru o căsnicie bună și sănătoasă”. Copiii SS-iștilor trebuiau să treacă printr-o formă alternativă de botez, cu stegari ai SS-ului în loc de clerici, făcând oficiile, și portretul lui Hitler în locul cristelniței, drept punct focal al

ceremoniei. Premiul pentru al șaptelea copil era faptul că însuși *Reichsführer*-ul îi era naș. Îndepărtându-se tot mai mult de convențiile sociale tradiționale, Himmler a ajuns să creadă că tipurile ariene trebuiau încurajate să aibă copii și în afara căsătoriei. El a fost cel care a inspirat programul *Lebensborn* (ad litteram „sursa vieții”), care era menit să le permită ofițerilor SS să procreeze cu concubine selectate, aflate în 15 maternități cu grădiniță. Himmler a fost cum nu se poate mai clar în privința obiectivului: „Pentru a restabili rasa nordică în interiorul și în jurul Germaniei, și... din această sămânță să rezulte o rasă de 200 de milioane”. „Este de la sine înțeles că trebuie să avem copii, a declarat el în 1943. Este perfect normal ca nașterile cele mai numeroase să se producă în rândurile acestei elite rasiale a poporului german. Trebuie să fim capabili ca în 20 sau 30 de ani să oferim întregii Europe clasa ei conducătoare.”

Desigur, nu toți cei din regimul nazist subscriau la astfel de teorii. Dar acest lucru nu a contat prea mult. Căci existau alte motive mai mercenare pentru sprijinirea persecuției rasiale. Evreii germani erau puțini, fără îndoială, dar în medie aveau o situație financiară destul de bună. Ce mod mai simplu de a strânge bani pentru reînarmare – sau pur și simplu pentru căptușirea buzunarelor conducerii naziste – decât să-i furi în numele arianizării? În anul scurs începând cu aprilie 1938, numărul firmelor în proprietate evreiască a scăzut de la 40 000 la 15 000. Sălile de consiliu ale corporațiilor germane au fost martorele unor întâlniri suprarealiste, în care directorii evrei – care erau fondatorii firmei sau moștenitorii fondatorului – au renunțat la funcție, lăsându-le pozițiile și acțiunile lor colegilor arieni, care, dacă promiteau solemn în particular că vor acționa doar ca mandatar, au găsit adesea că era convenabil să uite de aceste promisiuni. Evenimentele din noiembrie 1938 au ilustrat evoluția relației dintre ură și lăcomie. Pe 9 noiembrie 1938, la îndemnul lui Hitler, golanii naziști au vandalizat, jefuit și ars din temelii aproape 200 de sinagogi și mii de firme evreiești în orașele din întreaga Germanie. Cimitirele evreiești au fost profanate, iar evreii prinși singuri, bătuți; în jur de 90 au fost uciși. Aproximativ 30 000 de evrei au fost arestați și trimiși în lagăre de muncă, deși majoritatea au fost mai târziu eliberați. Pretextul pentru acest pogrom de proporții a fost asasinarea lui Ernst von Rath, un oficial al

Ambasadei Germaniei la Paris, de către un evreu de 17 ani, pe nume Herschel Grynszpan, ai cărui părinți polonezi fuseseră deportați din Hanovra de către naziști. Acesta a fost un pogrom demn de Rusia anului 1905, deși a avut o dirijare guvernamentală mult mai clară. Totuși, pentru Göring, violența era și o oportunitate fiscală. În urma evenimentelor, o „taxă colectivă” usturătoare, de miliarde de mărci, a fost impusă comunității evreiești germane, pentru a compensa daunele cauzate, de parcă evreii ar fi comis actele respective. *Reichskristallnacht* – o aluzie la vitrinele sparte care au acoperit străzile după aceea – din 9 noiembrie a fost un moment semnificativ, dezvăluind nu numai pornirea violentă față de evrei, de la baza politicii regimului, ci și complicitatea acelor germani care nu simțeau ură față de evrei, ci doar indiferență.

Antisemitismul nazist a fost „ceva nou în istoria lumii, scria jurnalistul liberal Sebastian Haffner în 1940, o încercare de a nega omenirii solidaritatea de specie care-i dă posibilitatea să supraviețuiască; de a îndrepta instinctele umane de vânatoare, care sunt, în mod normal, ațintite asupra animalelor, împotriva membrilor propriei specii, și de a transforma o întreagă națiune într-o haită de ogari”:

Arată cât de ridicolă este atitudinea... conform căreia antisemitismul naziștilor e o chestiune colaterală minoră, în cel mai rău caz, o mică pată pe frontispiciul mișcării, pe care o poți regreta sau accepta, potrivit sentimentelor personale în ceea ce-i privește pe evrei, și „de o semnificație minoră, în comparație cu marile probleme naționale”. În realitate, aceste „mari probleme naționale” sunt chestiuni zilnice neimportante, afacerile efemere ale unei perioade de tranziție din istoria Europei – pe când antisemitismul naziștilor este un pericol fundamental și profilează spectrul colapsului umanității.

Beneficiind de perspectiva ulterioară, trebuie să ne întrebăm de ce un om ca Victor Klemperer nu a putut să vadă calamitatea care se apropia? De ce evreii din Germania, și chiar din întreaga Europă, nu au fugit mai devreme, pentru a evita soarta diabolică pe care le-o rezerva Hitler? De fapt, o proporție substanțială chiar așa a și făcut. În 1933, în jur de 38 000 au părăsit țara, urmași de 22 000, în 1934, și 21 000, în 1935. Peste 200 dintre cei 800 de profesori evrei au părăsit

țara, 20 fiind laureați ai Premiului Nobel. Albert Einstein plecase deja în 1932, dezgustat de atacurile naziștilor la adresa „fizicii sale evreiești“. Exodul s-a accelerat după „Noaptea Vitrinelor Sparte“. În 1938, 40 000 de evrei au părăsit Germania; aproape de două ori mai mulți au plecat în 1939. La momentul în care plecările voluntare n-au mai fost posibile, rămăseseră un pic peste 160 000 de evrei în Germania, mai puțin de 30% din cifra anterioară anului 1933. Se uită adesea ce succes a avut politica nazistă ca încurajare a emigrării, deși probabil că ar fi reușit chiar mai mult dacă n-ar fi fost taxele ridicate aplicate de Schacht celor care părăseau Germania.

După cum am văzut, nazismul a fost o religie politică, iar Hitler se bucura să joace rolul profetului. „Dacă finanțatorii internaționali, evrei din interiorul și din afara Europei, a declarat el într-un discurs către Reichstag, la 30 ianuarie 1939, vor reuși să azvârle națiunea încă o dată într-un război mondial, atunci rezultatul nu va fi bolșevizarea Europei, și astfel victoria evreimii, ci anihilarea rasei evreiești din Europa!“ Totuși, după cum o arată clar și contextul, aceasta era la fel de mult o amenințare menită să ducă la sporirea emigrării, ca și o profeție a genocidului ce avea să vină.

## ÎNCOTRO?

Cu toate acestea, este greu de înțeles de ce un om precum Klemperer, care se considera atât de german prin empatie, a ales să rămână. Nici măcar în 1939 nu era deloc clar faptul că naziștii erau cei mai răi antisemiți din Europa continentală. Și nici statul lor rasial nu era unic în lume la acel moment.

De exemplu, în Polonia vecină, proliferau articolele de ziar care ar fi putut la fel de bine să apară în *Völkische Beobachter* al naziștilor. Încă din august 1934, un autor scriind sub pseudonimul „Svastica“, în ziarul catolic *Pro Christo*, argumenta: „Ar trebui să-l considerăm evreu nu doar pe cel ce urmează Talmudul... ci orice ființă umană ce are sânge evreiesc în vine... Doar o persoană care poate dovedi că n-au existat strămoși de rasă evreiască în familia sa vreme de cel puțin cinci generații poate fi considerată arian autentic“. „Evreii ne sunt atât de

străini, străini și neplăcuți, încât constituie o rasă aparte“, scria un autor în *Kultura*, în septembrie 1936. „Ne irită, și toate trăsăturile lor ne afectează sensibilitățile. Impetuozitatea lor orientală, spiritul lor de contradicție, modul specific de gândire, ochii, forma urechilor, clipitul pleoapelor, linia buzelor, totul. În familiile de sânge mixt detectăm urmele acestor trăsături la a treia și a patra generație, și chiar mai târziu.“ Unii socialiști ca Stefan Kosicki, editor la *Gazeta Warszawska*, au început să solicite expulzarea evreilor. Alții au mers mai departe. Deja, în decembrie 1938, ziarul *Mali dziennik* cerea un „război“ împotriva evreilor, înainte ca „ștreangul evreiesc“ să sugrume Polonia. Liderul național democrat (Endek) Roman Dmowski a prezis un „pogrom internațional împotriva evreilor“, care avea să pună „capăt capitoului evreiesc din istorie“. Iar violența antisemită nu era numai verbală. Avuseseră deja loc pogromuri la Wilno (Vilnius), în 1934, Grodno, în 1935, Przytyk și Minsk, în 1936 și Brzesc (Brest), în 1937. În 1936, Zygmunt Szymanowski, un profesor de bacteriologie de la Universitatea din Varșovia, a fost șocat de comportamentul studenților Endek din Varșovia și Lwów, care i-au atacat pe studenții evrei în pauze. La jumătatea anilor '30, între o mie și două mii de evrei au suferit răni de pe urma atacurilor; aproximativ 30 au fost uciși. Este adevărat că nici Biserica Catolică și nici guvernul polonez nu au trecut cu vederea aceste violențe. Totuși, scrisoarea pastorală a cardinalului Hlond, din februarie 1936, nu prea fusese alcătuită așa încât să potolească antisemitismul polonez. „Este adevărat“, declara el,

că evreii se opun Bisericii Catolice, sunt liber-cugetători și reprezintă avangarda mișcării ateiste, a mișcării bolșevice și a acțiunii subversive. Evreii au un efect dezastruos asupra moralității, iar tipografiile lor publică pornografii... Evreii comit fraude, se ocupă de cămătărie și traficul de ființe umane.

Autoritățile laice nu erau mai presus, deși Constituția din 1921 elimina expres discriminarea pe motive de rasă sau religie. În anii '20, evreii din părțile țării ce aparținuseră anterior Rusiei fuseseră nevoiți să suporte reticența noului guvern de a abolii ceea ce rămânea din vechile restricții țariste – dintre care multe au rămas valabile chiar până în 1931 – și neplăcerea provocată de legea ce interzicea munca

duminica. Aveau să vină vremuri mai rele. Tabăra Unității Naționale (OZN), fondată în 1937, cu scopul de a mobiliza sprijinul popular pentru succesorii lui Piłsudski, urmărea să realizeze „polonizarea” industriei, comerțului și profesiilor liberale pe socoteala evreilor, care erau declarați „străini” de Polonia. Fără îndoială, evreii aveau mai mult succes, în special în educația superioară și profesiile liberale. Deși la 1931 mai puțin de 9% din populația poloneză erau evrei, procentul lor era de peste 20 în universitățile poloneze. Evreii reprezentau 56% din totalul doctorilor privați din Polonia, 43% din totalul profesorilor privați, 34% din avocați și 22% din jurnaliști. Boicoturile oficiale ale firmelor evreiești au dus la declinuri dramatice ale cifrei magazinelor deținute de evrei – în regiunea Białystok, de la 92% din totalul magazinelor, în 1932, la doar 50%, șase ani mai târziu. Evreii au fost izgoniți din comerțul cu carne prin prohibiții privind uciderea ritualică; în clase, studenții evrei erau segregați; erau excluși din profesiile legale. În perioada 1938–1939, rata înscrierii lor în universități scăzuse la 7,5%. Până la sfârșitul lui 1938, politica guvernamentală oficială pentru „soluționarea chestiunii evreiești” îi presa pe evrei să emigreze. Dar aceasta nu era o opțiune realistă pentru mulți evrei săraci din orașe ca Łódź, unde peste 70% din familiile evreiești locuiau într-o singură încăpere, adesea un pod sau o pivniță, și în jur de un sfert primeau asistență caritabilă.

Antisemitismul era des întâlnit și în România, mulțumită eforturilor făcute de Partidul Național Creștin al lui Alexandru Ioan Cuza și Octavian Goga, și de Legiunea Arhanghelului Mihail, condusă de Corneliu Codreanu, cu aripa tânără a cămășilor verzi, cunoscută drept Garda de Fier. La fel de capabil ca Hitler de a-i identifica pe evrei simultan cu comunismul și capitalismul, Codreanu jurase să-i „distrugă pe evrei înainte ca ei să ne distrugă pe noi”. Și nu era singurul. În 1936, președintele Partidului Totul pentru Țară, generalul Zizi Cantacuzino-Grănicerul, ceruse și el exterminarea evreilor. Lui Goga, poet prin vocație, evreii i păreau „lepră” sau „eczemă”. Chiar înainte de 1937, evreii s-au pomenit dați afară din profesia legală, iar studenții evrei erau victimele hărțuielilor și intimidărilor. În 1934, Mihail Sebastian – născut Iosif Hechter, dar era apostat și român complet asimilat – îi scrisese lui Nae Ionescu, profesor de filozofie la



Universitatea București, invitându-l să scrie o prefață la noua sa carte. Prefața lui Ionescu conținea următoarea dojană:

Tu, Iosif Hechter, ești bolnav, tu nu-ți mai găsești locul în propria piele. Ești bolnav în chiar substanța ta; nu poți să nu suferi... Mesia a venit deja, dar tu nu l-ai recunoscut. Nu simți, Iosif Hechter, frigul și tenebrele care te înconjoară din toate părțile?... E o iluzie asimilaționistă, e iluzia atâtor evrei care cred sincer că sunt români... Amintește-ți că ești evreu!... Ești tu oare, Iosif Hechter, un om din orașul Brăila de pe Dunăre? Nu, tu ești un evreu.

Dat fiind că Goga a fost, pentru scurtă vreme, prim-ministru după ce extrema dreaptă a câștigat detașat alegerile din 1937, ziarele și bibliotecile evreiești s-au închis, iar oportunitățile economice ale evreilor au fost limitate de introducerea cotelor pentru afaceri și profesii. Deși regele Carol îi redusese la tăcere pe fasciști, când a dizolvat parlamentul și a înființat propria dictatură, în februarie 1938, arestarea și executarea lui Codreanu și a altor 12 lideri ai Gărzii de Fier nu au îmbunătățit semnificativ situația evreilor români. Până în septembrie 1939, peste un sfert de milion fuseseră privați de cetățenie pe motiv că erau imigranți ilegali.

Iar celelalte state europene? La început, fascismul italian nu se remarcase prin antisemitism. Totuși, în 1938 Mussolini a introdus o legislație modelată îndeaproape după Legile de la Nürnberg. Franța era încă democrație, dar cu o notă de prejudecăți antisemite. „*Plutôt Hitler que Blum*“ („Mai bine Hitler decât Blum“) nu era doar o bătaie de joc la adresa socialistului evreu Léon Blum, premierul francez din 1936 până în 1937, ci și un fel de profeție. În Ungaria domnea o stare de spirit similară. Un copil evreu risca să fie ucis cu pietre dacă era lăsat singur pe străzile din Szombathely.

Dacă evreii nu se puteau simți în siguranță în Europa, unde puteau ei merge? Lumea anglofonă nu prea era primitoare. Statele Unite fuseseră prima mare țară colonizată de europeni care a introdus cotele la imigrări în anii '20, încununând o campanie de restricționare datând din ultimul deceniu al secolului precedent. Ca o consecință a noilor cerințe privind gradul de instruire, a cotelor și a altor forme de control, rata anuală de imigrare a scăzut de la 11,6%, în 1900, la

0,4‰, în anii '40. Și alții au urmat exemplul american când i-a lovit Marea Criză: Africa de Sud a introdus cotele în 1930, în timp ce Australia, Noua Zeelandă și Canada introduseseră alte forme de restricție înainte de 1932. Desigur, ceea ce le trebuia evreilor din Europa era mai mult azilul politic decât oportunitatea economică. Dar, deși existau comunități evreiești mari și influente în toate aceste țări, tendințele contrare erau puternice. Restricționarea imigrării n-a fost niciodată o reală chestiune economică, o problemă a muncitorilor indigeni necalificați, care căutau să interzică accesul competitorilor cu salarii mici. Și prejudecățile rasiale au jucat un rol cheie în identificarea evreilor (alături de italienii sudici) cu niște imigranți inferiori celor din generațiile precedente veniți din Insulele Britanice, Germania sau Scandinavia. În lumea anglofonă, antisemitismul era un fenomen social, dacă nu politic. Simptomatic, un proiect de lege în favoarea admiterii a 20 000 de copii evrei în Statele Unite a fost respins de Senat în 1939 și din nou, în 1940.

În orice caz, Statele Unite nu puteau pretinde că erau un model de toleranță rasială în anii '30. Chiar și la 1945, 30 de state își păstrau prohibițiile constituționale sau legale referitoare la căsătoriile interrasiale, și multe își extinseseră sau înăsprișeră regulile. De exemplu, în 1924, statul Virginia a redefinit termenul de „persoană albă” ca fiind o „persoană care n-are nicio urmă de alt sânge decât cel caucazian” sau „1/16 sau mai puțin sânge amerindian, sau niciun alt fel de sânge non-caucazian”. Din acel moment, chiar și un singur străbunic „negru” făcea ca o persoană să fie neagră. Nu numai afroamericani sau indienii americani erau afectați; unele state făceau discriminări și împotriva chinezilor, japonezilor, coreenilor, „malaiezienilor” (filipinezi) și „hindușilor” (indieni). Cât de profunde erau diferențele dintre un caz de „pângărire rasială” în Hamburgul anilor '30 și un caz de miscegenaj în Montgomery-ul anilor '30? Nu foarte profunde. Era chiar atât de diferit să fii într-o căsătorie mixtă în Dresda sau în Dixie? Nu chiar. În plus, influența eugeniei în Statele Unite adăugase un nou strat de legislație discriminatorie, care nu numai că era similar celui introdus în Germania în anii '30, ci era, de asemenea, sursa de inspirație pentru unele aspecte legislative naziste. Nu mai puțin de 41 de state foloseau categorii eugenice pentru a restricționa căsătoriile celor

bolnavi mintal, iar 27 de state au votat legi care mandatau sterilizarea anumitor categorii de oameni. În 1933, numai California a sterilizat 1 278 de persoane. Pe scurt, Al Treilea Reich nu era nici pe departe singurul stat rasial din lume în anii '30. Hitler a recunoscut public cât de mult le datora eugeniştilor americani.

Desigur, exista o anumită parte a lumii către care migraseră de câteva decenii evreii inspirați de ideologia sionistă: Palestina, unde un „cămin național“ evreiesc fusese proclamat de britanici în 1917. Între 1930 și 1936, peste 80 000 de evrei au părăsit Polonia în favoarea Palestinei, mulți dintre ei fiind tineri idealiști hotărâți să construiască o nouă societate având la bază kibbutzul comunal. Așa cum a explicat un tânăr emigrant: „Acasă nu erau perspective de viitor. Afacerile mergeau prost. Nu am văzut nicio perspectivă pentru viitor după ce terminasem școala. Și chiar în această situație tragică, în ciuda lipsei perspectivelor de viitor, voiam să-mi termin școala... Dacă m-ar fi întrebat cineva atunci ce voi face după terminarea școlii, n-aș fi știut ce să-i răspund. În această situație groaznică m-am agățat de sionism ca un naufragiat de o scândură“. Totuși, în 1936, britanicii au impus restricții privind imigrarea evreiască în Palestina, temându-se (nu fără motiv) de o reacție negativă a arabilor. În 1938, a fost nevoie de 11 batalioane de infanterie și un regiment de cavalerie pentru a menține cât de cât ordinea pe măsură ce mandatul aluneca spre un război civil de proporții.

Desigur, pentru un om cu gândire profund germană, precum Klemperer, emigrarea era exact ceea ce-și doreau naziștii, întrucât prin definiție avea să fie recunoscut drept evreu, și nu german. Klemperer nu-și dorea deloc să înceapă o nouă viață în Palestina: „Dacă acum se organizează state specific evreiești... asta ar însemna să-i lăsăm pe naziști să ne arunce înapoi cu o mie de ani... Soluția la chestiunea evreiască poate fi descoperită doar prin eliberarea de cei care au inventat-o. Iar lumea – căci acum problema privește întreaga lume – va fi forțată să acționeze în consecință“. Răspunsul lumii nu a fost edificator. Către sfârșitul anilor '30, principiul strămutării evreilor nu mai era pus sub semnul întrebării; singura întrebare era unde ar fi trebuit să plece. Au fost luate în considerare alte destinații coloniale: Guyana britanică, de exemplu. În 1937, guvernul polonez a propus

trimiterea unui milion de evrei în Africa de Sud (britanicii au obiectat) sau în Madagascarul francez, dar evreii polonezi care au vizitat această ultimă destinație au conchis că putea fi stabilite acolo nu mai mult de 500 de familii. Punctul culminant al acestui proces penibil a fost conferința de la Evian, din 1938, la care s-au adunat delegați din 32 de țări, pentru a-și oferi scuzele pentru că nu admiteau refugiați evrei. Mulți evrei au călătorit la București în ciuda antisemitismului prevalent în România, în speranța că vor ajunge în Turcia sau Palestina.

Pentru mulți – poate chiar 18 000 – Shanghai era ultima redută din simplul motiv că orașul internaționalizat nu solicita vize de intrare. Acolo, i s-a părut lui Ernest Heppner, un refugiat adolescent din Breslau, evreii „erau doar un alt grup de *nakomings*, străini“. Totuși, Shanghai nu a constituit un adăpost sigur, căci evenimentele din Asia le-au precedat pe cele din Europa. Acolo, un regim totalitar mersese deja mai departe de urmărirea regenerării naționale din interior, și își propusese expansiunea teritorială. Puterile occidentale se dovediseră incapabile să asigure protecția minorităților, așa cum fusese stipulat în tratatele de pace de la Paris. Poate că acest lucru nu era surprinzător, dată fiind tradiția neintervenției în afacerile interne ale statelor, care data de la Tratatul de la Westfalia, și pe care Woodrow Wilson nu o putea anula. Dar când dictatorii au contestat granițele care fuseseră trasate după 1918, când au invadat și ocupat state suverane – cum puteau răspunde pacificatorii de odinioară?

Răspunsul se afla în încercarea de a continua pacea cu orice preț, atâta timp cât prețul nu era plătit de ei.

## 8

### Imperiu din întâmplare

Bushidō... poate că ocupă aceeași poziție în istoria eticii ca și  
Constituția engleză în istoria politică.

Nitobe Inazō, *Bushido*, 1899

Șaizeci și cinci de milioane de japonezi cu sânge pur, toți stau  
precum unul singur... Credeți că au înnebunit cu toții?

Matsuoka Yōsuke, discurs la Liga Națiunilor, 1932

### SPAȚIUL VITAL

În anii '30 lagărele răsăreau precum ciupercile după ploaie. În Germania, existau lagăre de concentrare pentru aceia pe care regimul dorea să-i ostracizeze, și tabere de vacanță pentru aceia a căror loialitate era dorită. În Uniunea Sovietică, existau lagăre de muncă silnică pentru aceia pe care Stalin și acoliții săi îi suspectau de neloialitate. În Statele Unite, lagărele din anii Marii Crize, numite Hoovervilles, nu erau lagăre de muncă, ci opusul: lagăre pentru milioanele de oameni rămași fără slujbe, numite după președintele ghinionist Herbert Hoover în mandatul căruia lovise Marea Criză. Și lagărele din Japonia erau diferite. Cei din lagărul tipic japonez din acea perioadă erau treziți în fiecare dimineață la 5.30. Munceau fără încetare întreaga zi, suportând adesea greutăți fizice imense, și abia dacă se odihneau până când se stingeau luminile la 10 seara. Dormeau în dormitoare neîncălzite, corespondența le era cenzurată, nu li se permitea să bea alcool sau să fumeze. Dar nu erau prizonieri. Erau cadeți care se pregăteau să

devină ofițeri. Iar scopul regimului dur nu era să-i pedepsească, ci să le imprime o disciplină militară aproape supraomenească. Aceste centre de pregătire militară erau lagărele viitorului. Până la sfârșitul anilor '40, o proporție uluitoare din totalul bărbaților apți, născuți între 1900 și 1930, aveau să treacă prin cel puțin unul.

După cum am văzut, Marea Criză a produs schimbări radicale în politica economică din majoritatea țărilor, dar numai în câteva țări a generat schimbări radicale în aranjamentele politice și legale. Subcategoria de țări care și-au modificat radical și politicile externe era și mai mic. Majoritatea au răspuns la criză așa cum au făcut-o Anglia și Statele Unite, căutând pe cât posibil să evite conflictele externe. În cuvântarea inaugurală din 1933, Roosevelt a promis să bazeze politica externă a Statelor Unite pe principiul „vecinului bun“, punând capăt intervențiilor predecesorilor săi în America Centrală și Caraibe, și pregătind terenul pentru independența insulelor Filipine. A procedat astfel atât din motive de parcimonie, cât și din altruism; se presupunea că totalul costurilor pentru combaterea șomajului din țară excludea posibilitatea altor cheltuieli acumulate cu mici războaie peste graniță. Stalin nu era foarte interesat de dobândirea de noi teritorii; poseda deja un imperiu vast. Era mai probabil ca dictatori militari precum Franco să poarte războaie civile, și nu interstatale; fiind un conservator, el înțelegea că războaiele externe ajutau, în cele din urmă, la izbucnirea unor revoluții pe plan intern. Doar trei țări aspirau la expansiune teritorială, iar războiul era un mijloc pentru îndeplinirea acestui scop. Acestea erau Italia, Germania și Japonia. Visele lor imperiale au fost cauza proximală a unei serii de războaie pe care le cunoaștem sub numele de Al Doilea Război Mondial. Totuși, după cum vom vedea, acele vise erau departe de a constitui răspunsuri iraționale la Marea Criză.

De ce doar aceste trei regimuri autoritare au adoptat și au pus în practică niște politici externe agresive? Un răspuns convențional ar putea fi persistența noțiunii anacronice de glorie imperială. Cu siguranță, toți se întorceau la punctul inițial al istoriilor stilizate ale propriilor țări, Mussolini invocând amintirea romanilor pentru a justifica aventurile sale în Africa, Hitler pretinzând „teritoriile pierdute“ de cavalerii teutoni, iar japonezii imaginându-și că „rasa Yamato“ era

mai mult decât o ramificație a civilizației chineze. Totuși, ideea de imperiu nu era deloc anacronică în anii '30. Într-o lume lipsită de comerț liber, imperiile ofereau tot felul de avantaje posesorilor lor. Fără îndoială că era avantajos pentru Anglia să fie în centrul unei vaste zone, cu o monedă comună și taxe comune. Și ce ar fi ajuns Uniunea Sovietică a lui Stalin dacă ar fi fost limitată la frontierele istorice ale Cnezatului Moscovei, fără vastele teritorii și resurse din Caucaz, Siberia și Asia Centrală?

Importanța imperiilor a devenit în special evidentă pentru autointitulatele puteri „sărace“ când acestea au adoptat reînarmarea ca instrument al refacerii economice. Căci reînarmarea în anii '30, dacă cineva dorea să aibă cele mai moderne arme, necesita cantități uriașe de materii prime capitale (vezi mai jos). Nici Italia, nici Germania și nici Japonia nu beneficiau de aceste bunuri în interiorul propriilor granițe decât în cantități neglijabile. Dimpotrivă, partea leului din resursele accesibile ale lumii se găsea în interiorul granițelor uneia dintre cele patru puteri rivale: Imperiul Britanic, Imperiul Francez, Uniunea Sovietică și Statele Unite. Astfel, nicio țară nu putea aspira la egalitatea militară cu aceste puteri, fără importuri substanțiale de bunuri a căror ofertă era monopolizată. Nu era posibil pentru cele „ce nu aveau“ să se bazeze pe comerțul liber pentru a le achiziționa, din trei motive. Primul, comerțul liber fusese redus semnificativ până la jumătatea anilor '30, din cauza impunerii tarifelor protecționiste. Al doilea, Italia, Germania și Japonia nu aveau rezervele internaționale adecvate pentru a plăti importurile pe care le achiziționau. Al treilea, chiar dacă rezervele băncilor centrale ale acestora ar fi avut foarte mult aur, exista riscul ca importurile să fie interzise de puteri rivale, înainte ca reînarmarea să se încheie. Prin urmare, în spatele expansiunii teritoriale era o logică incontestabilă, așa cum a spus clar Hitler în memorandumul său din august-septembrie 1936, care trasa un nou Plan Cvadrienal pentru economia Germaniei.

Acest document important, redactat de însuși Hitler, începe cu reafirmarea țintei sale pe termen lung, de a înfrunta „bolșevismul, care, prin esența lui, vizează eliminarea și dislocarea claselor sociale conducătoare ale umanității de către evreime, răspândită în întreaga lume“. Surprinzător, Hitler scoate în evidență, ca motiv aparte de

îngrijorare, faptul că „marxismul – prin victoria sa în Rusia – a format unul dintre cele mai mărețe imperii ca bază de operațiuni pentru mișcările viitoare“. Existența Uniunii Sovietice, argumenta el, a făcut posibilă o creștere dramatică a resurselor militare disponibile pentru bolșevism. Din cauza decadenței democrațiilor vestice și a slăbiciunii relative a majorităților dictaturilor europene, care au nevoie de întregile lor resurse militare doar pentru a rămâne la putere, numai trei țări „pot fi considerate ca fiind neclintite împotriva bolșevismului“: Germania, Italia și Japonia. Obiectivul suprem al guvernului german trebuie, prin urmare, să fie „dezvoltarea armatei germane, în cel mai scurt timp, ca să fie prima armată din lume în privința pregătirii, mobilizării unităților și echipamentului“. Totuși, după aceea, Hitler enumeră dificultățile pe care le presupune realizarea acestui lucru în interiorul granițelor existente ale Germaniei. Mai întâi, o Germanie „suprapopulată“ nu poate să se hrănească din cauză că „producția agricolă nu mai poate fi mărită substanțial“. În al doilea rând, și de importanță crucială, „este imposibil să producem artificial anumite materii prime pe care nu le avem în Germania, sau să găsim alți înlocuitori pentru acestea“. Hitler specifică petrolul, cauciucul, cuprul, plumbul și minereul de fier. Așadar: „Soluția finală se găsește în extinderea spațiului nostru vital și/sau a surselor de materii prime și alimente pentru națiunea noastră. Este sarcina conducerii politice de a rezolva această chestiune într-o bună zi în viitor“. Dar Germania nu este încă în postura militară de a câștiga spațiu vital prin cucerire. Deci reînarmarea va fi posibilă doar printr-o combinație de producție mărită a materialelor disponibile pe plan intern (de exemplu, minereu de fier inferior), restricționarea suplimentară a importurilor neesențiale, precum cafeaua și ceaiul, și substituirea importurilor esențiale cu alternative sintetice (de exemplu, combustibil *ersatz*, cauciuc și grăsimi).

Memoriul lui Hitler era în primul rând o repudiare categorică a precedentului Nou Plan agreeat de Hjalmar Schacht, care urmărise refacerea rezervelor secătuite de monedă forte ale Germaniei, printr-un sistem complex de subvenții la export, restricții la importuri și acorduri comerciale bilaterale. Hitler a respins ritos argumentele lui Schacht pentru un ritm mai scăzut al reînarmării și o strategie de acumulare a materiilor prime și a valutei forte. Memoriul era, de asemenea, o



amenințare explicită pentru industria Germaniei, sugerând că avea să fie mărit controlul statal dacă sectorul privat nu reușea să îndeplinească obiectivele stabilite de guvern:

Nu este sarcina instituțiilor economice guvernamentale să-și bată capul cu metodele de producție. Această chestiune nu privește deloc Ministerul Economiei. Ori avem azi o economie privată, și este sarcina ei să-și bată capul cu metodele de producție, ori presupunem că determinarea producției este sarcina guvernului; caz în care nu mai avem nevoie de economia privată deloc... Ministerul trebuie doar să traseze sarcinile; întreprinderile trebuie să le îndeplinească. Dacă întreprinderile se consideră incapabile să o facă, atunci statul național-socialist va ști să rezolve problema de unul singur... întreprinderile germane trebuie să înțeleagă noile sarcini economice sau, dacă nu, se vor dovedi nepotrivite pentru a mai exista în această epocă modernă, când statul sovietic își construiește un plan gigantic. Dar în acel caz nu Germania va fi cea distrusă, ci doar unii industriași!

Cel mai important punct din întregul raport era însă programul calendaristic stabilit. Cele două concluzii ale lui Hitler n-ar fi putut să fie mai explicite:

- I. Forțele armate germane trebuie să fie gata de luptă în patru ani.
- II. Economia germană trebuie să fie gata de război în patru ani.

Istoricii au dezbătut îndelung dacă aceasta trebuie considerată o dovadă a planului concret nazist de război. Desigur că ar trebui. Sancționând decisiv o accelerare a ritmului de reînarmare, și ignorând avertismentele lui Schacht, privind o altă criză a balanței de plăți, memoriul lui Hitler, conținând Planul Cvadrienal, a mărit semnificativ probabilitatea ca Germania să fie în război la 1940. În cuvintele generalului-maior Friedrich Fromm, de la Biroul Administrativ al Armatei: „La scurt timp după încheierea etapei de reînarmare, Wehrmacht-ul trebuie folosit, dacă nu, trebuie să aibă loc o reducere a cererilor sau a gradului de pregătire militară“. Lucrul interesant de notat este că, urmărind să pornească războiul spre sfârșitul lui 1940, Hitler era relativ realist în privința perioadei în care strategia sa de

autarhie putea fi susținută. Cel mai târziu în 1940, Germania va fi nevoită să înceapă achiziționarea de noi spații vitale.

Conceptul de *Lebensraum*, sau spațiu vital, fusese introdus la finele secolului al XIX-lea de către Friedrich Ratzel, profesor de geografie la Leipzig, și dezvoltat de teoreticianul geopoliticii și orientalistul Karl Haushofer, al cărui elev Rudolf Hess poate că i-a prezentat termenul lui Hitler la începutul anilor '20. Putem acum vedea că argumentul se baza pe o perspectivă excesiv de pesimistă asupra dezvoltării economice. Din 1945, câștigurile în materie de productivitate agrară și industrială le-au permis deopotrivă bogaților și săracilor să întrețină populații chiar mai numeroase decât aveau în 1939. La sfârșitul secolului al XX-lea, densitatea populației Italiei era cu 17% mai ridicată decât cu 60 de ani mai devreme, a Angliei, cu 28%, a Franței, cu 42%, a Germaniei, cu 64%, și a Japoniei, cu 84%. Ca rezultat al decolonizării, toate aceste țări fuseseră sărace (în sensul interbelic) în majoritatea anilor scurși, totuși economiile lor crescuseră cu mult mai repede decât în perioadele în care unele dintre ele sau chiar toate fuseseră bogate. Evident, spațiul vital nu era la fel de indispensabil pentru prosperitate precum credeau Haushofer și discipolii săi. Totuși, în contextul anilor '30, afirmația exercita o atracție puternică – în special în Germania, Italia și Japonia. Spre sfârșitul deceniului respectiv, după cum o arată figura 8.1, Germania era pe locul 4 în privința densității populației, din economiile mondiale majore (363 de locuitori pe milă pătrată), după Regatul Unit al Marii Britanii (487), Japonia (469) și Italia (418). Însă, conform Tratatului de la Versailles, Germania fusese lipsită de coloniile sale relativ puține, în timp ce Anglia își mărise imperiul deja vast, la fel ca și Franța. Dacă, așa cum aflase Hitler de la Haushofer, spațiul vital era esențial pentru o țară cu populație densă și resurse interne limitate de alimente și materii prime, atunci Germania, Japonia și Italia aveau nevoie de el. O altă abordare a problemei însemna să se facă legătura dintre pământul arabil disponibil și populația angajată în agricultură. După această măsură, Canada era de 10 ori mai bine înzestrată decât Germania, iar Statele Unite de 6 ori. Chiar și vecinii europeni ai Germaniei aveau mult mai mult „spațiu pentru agricultură”: fermierul danez obișnuit avea cu 229% mai mult decât germanul de rând; fermierul britanic obișnuit, cu

182% mai mult, iar cel francez, cu 34% mai mult. Sigur, fermierilor din Polonia, Italia, România și Bulgaria le era mult mai rău; dar mai la est, în Uniunea Sovietică, exista cu 50% mai mult teren arabil pe cap de lucrător în agricultură.

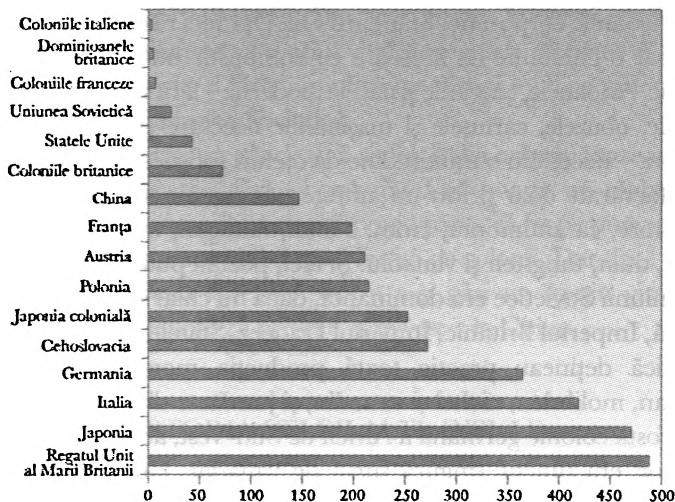


Figura 8.1 Densitatea populației pe milă pătrată, 1938

Totuși, spațiul vital avea un înțeles secundar care era mult mai rar enunțat, dar mult mai important în practică, și anume, nevoia pe care o avea fiecare putere militară serioasă de a accede la materii prime strategice. Aici, schimbările din tehnologia militară modificaseră radical balanța globală a puterii – ba chiar mai mult, după modificările de granițe post-1918. Puterea militară nu mai era o chestiune de „sânge și fier” sau chiar cărbune și fier, așa cum fusese pe vremea lui Bismarck. La fel de importante erau petrolul și cauciucul. Producția acestor bunuri era dominată de Statele Unite, Imperiul Britanic și Uniunea Sovietică, sau de țări ce se aflau sub influența lor directă ori indirectă. Numai câmpurile petrolifere americane reprezentau aproape 70% din producția globală de ștei; al doilea producător ca mărime era Venezuela (12%). Câmpurile petrolifere din Orientul Mijlociu nu

ocupau încă poziția dominantă de astăzi: între ele, Iranul, Irakul, Arabia Saudită și statele mai mici din Golf reprezentau mai puțin de 7% din totalul producției mondiale în 1940. Aspectul critic era acela că producția de petrol, în toate aceste țări, era în mâinile firmelor britanice sau americane, în special Anglo-Persian, Royal Dutch/Shell și succesoarele corporației Standard Oil. Dar nici războiul modern nu era doar o chestiune de motoare cu combustie internă și pneuri de cauciuc. Avioanele, tancurile și navele moderne – fără să mai menționăm tunurile, obuzele, cartușele și mașinăriile necesare pentru fabricarea acestora – necesitau o multitudine de oțeluri sofisticate, care puteau fi manufacturate doar printr-un amestec de metale mai mult sau mai puțin rare, ca antimoniu, crom, cobalt, mangan, mercur, molibden, nichel, titan, tungsten și vanadiu. Și aici, poziția puterilor occidentale și a Uniunii Sovietice era dominantă, dacă nu chiar monopolistă. Împreună, Imperiul Britanic, Imperiul Francez, Statele Unite și Uniunea Sovietică dețineau practic toată producția mondială de cobalt, mangan, molibden, nichel și vanadiu, și jumătate din totalul de tungsten. Fosta colonie germană a Africii de Sud-Vest, acum pe mâna britanicilor, era practic singura sursă de vanadiu. Uniunea Sovietică, urmată la distanță de India, deținea aproape toată producția de mangan. Nichelul era practic un monopol canadian; molibdenul, unul american.

Faptul că Germania, Italia și Japonia aveau nevoie de spațiu vital este, prin urmare, o realitate. Germania avea surse domestice abundente de cărbune și cea mai mare industrie a fierului și oțelului din Europa, dar înainte de anii '30 avea nevoie să importe în totalitate cauciucul și petrolul. Japonia se baza 100% pe importuri pentru cauciuc, 55% pentru oțel și 45% pentru fier. În jur de 80% din petrolul japonez era importat din Statele Unite în anii '30, și 10% din Indiile de Est olandeze; cea mai apropiată altă sursă se afla pe insula Sahalin, controlată de sovietici. Italiei nu îi era cu mult mai bine. O consecință crucială a memoriului cu Planul Cvadrienal al lui Hitler a fost, prin urmare, o investiție uriașă în tehnologii noi, capabile să producă petrol, cauciuc și fibre sintetice folosind materiale autohtone precum cărbunele, și, de asemenea, înființarea, la Salzgitter, a unei gigantice fabrici de stat menite să producă oțel din minereul de fier de slabă

calitate, din Germania. Totuși, la momentul în care Hitler li s-a adresat liderilor militari, pe 5 noiembrie 1937 – o întrunire rezumată de colonelul Friedrich Hossbach – devenise clar că această mobilizare enorm de costisitoare a resurselor interne nu avea cum să livreze nivelul de reînarmare pe care comandanții armatei îl considerau necesar înainte de 1943–1945. Din acest motiv, Hitler și-a îndreptat atenția spre posibilitatea ca spațiul vital și resursele aferente să fie dobândite mai devreme, și fără a implica un război total cu puterile occidentale sau cu Uniunea Sovietică.

Avea motive bune să gândească astfel. Italia achiziționase un nou spațiu vital în Abisinia, fără să trebuiască să poarte un război mai mare. Chiar mai impresionant, și Japonia părea să fie pe punctul de a scăpa de statutul neonorabil de țară lipsită de colonii. Dar dacă Hitler și acoliții săi priveau spre est pentru a-și găsi un spațiu vital<sup>1</sup>, iar italienii spre sud, japonezii priveau spre vest – la China.

## ISTORIA CELEILALTE INSULE

Japonia avea multe în comun cu Marea Britanie, pe lângă densitatea ridicată a populației. Un arhipelag de insule aflat nu departe de un continent bine dezvoltat, cu o civilizație mai veche, Japonia ieșise dintr-o epocă a războiului civil și îmbrățișase monarhia constituțională. Japonia era prima națiune industrializată a Asiei, la fel cum Anglia era prima în Europa. Ambele au atins puterea economică producând material textil și vânzându-l străinilor. Anglia victoriană era faimoasă pentru ierarhia socială rigidă; la fel și Japonia în era Meiji. Britanicii aveau religia lor de stat reprezentată de Biserica Angliei; japonezii o aveau pe a lor cunoscută drept Shinto. Ambele culturi promovau ceea ce părea, în ochii străinilor, idolatrizarea împăratului (împărătesei). Ambele culturi venerau și romantizau codul cavaleresc al unui trecut feudal parțial imaginat. Puterea persistentă a propagandei celui de-al

---

<sup>1</sup> Într-o cuvântare de la începutul lui 1936, Walther Darré a definit „zona naturală pentru stabilirea poporului german” ca fiind „teritoriul de la est de granițele Reich-ului până la Urali, mărginite la sud de Caucaz, Marea Caspică, Marea Neagră și cumpăna apelor care desparte bazinul mediteraneean de Marea Baltică și Marea Nordului”.

Doilea Război Mondial face să le fie încă greu observatorilor occidentali să recunoască aceste asemănări; preferăm să accentuăm „condiția diferită” a Japoniei interbelice. Totuși, să le ignorăm înseamnă să pierdem din vedere legitimitatea esențială a obiectivului de bază japonez de după 1905: să fie tratată ca un egal de către puterile vestice. Acest lucru însemna pentru japonezi mai mult decât segmentul de piață chinezească ce îi era oferit conform sistemului de tratate inegale. Britanicii achiziționaseră un imperiu mare și profitabil, bazat pe controlul total asupra defunctului Imperiu al Mogulilor, dar care le și oferea vaste întinderi de spațiu vital în America de Nord și Australia. Japonezii n-au văzut niciun motiv pentru care să nu-și construiască propriul imperiu, oferindu-și un spațiu vital pe ruinele nu mai puțin defunctului imperiu Qing. Cea mai mare diferență dintre Japonia și Anglia era determinată de momentul ales. Din punct de vedere economic, cel puțin în termeni de produs intern brut pe cap de locuitor, Japonia era cu aproximativ un secol și jumătate în urmă, dacă nu mai mult. Și din punct de vedere strategic, Japonia se afla acolo unde Anglia se găsisese în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Totuși, oponenții săi erau mai numeroși și mai formidabili decât fuseseră cei ai Angliei în epoca dinastiei de Hanovra.

Primul Război Mondial i-a oferit Japoniei ocazia ideală nu numai pentru a-și mări producția de bunuri din industria grea, cum ar fi navele, ceea ce a și făcut într-o manieră uluitoare, ci și pentru a-și extinde spațiul vital în Asia. Japonia s-a putut alătura puterilor Antantei cu cheltuieli minime, capturând avanpostul german din Tsingtao, din peninsula Shandong, ca și Insulele Marshall, Caroline și Mariane, din Pacificul de Nord. Cu excepția faptului că a trimis o escadră navală în Mediterana, Japonia nu a contribuit la efortul de război cu nimic care să nu fie direct în avantajul său. Acest lucru este valabil și în privința intervenției sale în războiul civil rus, care n-a făcut altceva decât să-i ofere Japoniei un pretext pentru a pune stăpânire pe teritorii rusești din Orientul Îndepărtat. Între timp, sub acoperirea războiului, Japonia a făcut presiuni asupra Chinei să accepte o gamă întreagă de concesiuni economice și politice, cunoscute drept Cele 21 de Cereri. Acestea includeau transferul către Japonia al drepturilor economice asupra peninsulei Shandong, prelungirea și extinderea drepturilor

Japoniei în Manciuria sudică și Mongolia estică, excluderea altor puteri străine de la orice alte concesiuni pe coastă, și acordarea de privilegii companiilor de căi ferate și miniere în proprietate japoneză. Cele mai radicale erau însă numirea de consilieri japonezi pe lângă guvernul chinez, și de reprezentanți japonezi pentru a ajuta la „îmbunătățirea” poliției chineze. Aceste ultime cereri au fost refuzate de chinezi – cu sprijin britanic și american. Dar celelalte au fost acceptate cu minime modificări; alternativa, așa cum japonezii lăsaseră să se înțeleagă din plin, era războiul.

Japonezii au început să susțină teoria potrivit căreia China era pe punctul de a se dezintegra. „Poate că un război civil sau un colaps în China n-ar avea vreun efect direct asupra altor națiuni”, îi explicase ambasadorul cu însărcinări speciale Ishii Kikujirō secretarului american de Stat Robert Lansing, în 1917, „dar pentru Japonia ar fi o chestiune de viață și de moarte. Un război civil în China s-ar reflecta imediat în Japonia, iar prăbușirea Chinei înseamnă prăbușirea Japoniei”. Totuși, în particular, unii lideri japonezi râvneau tot mai mult la China ca potențială sursă de materii prime vitale, pe care Japonia nu le avea. Puterile occidentale nu s-au înșelat deloc cu privire la intențiile Japoniei, „Astăzi, scria ambasadorul, britanic în China, am ajuns să cunoaștem Japonia – adevărata Japonie – ca o țară de-a dreptul oportunistă, ca să nu spun egoistă, ce are o importanță moderată în comparație cu Giganții Marelui Război, dar care are o opinie exagerată cu privire la propriul rol”. Acesta era un mod foarte britanic de a spune că Japonia trebuia să lase exploatarea Chinei pe seama stăpânilor europeni tradiționali. Alți observatori britanici erau chiar mai tulburați. Amiralul Sir John Jellicoe, care fusese la comanda expediției pentru ajutorarea Beijing-ului în timpul Răscoalei Boxerilor, suspecta că japonezii ținteau în cele din urmă la crearea unei „Japonii Mari, care va cuprinde, probabil, părți din China și Poarta spre Orient, Indiile de Est olandeze, Singapore și Statele Malaieze”.

Japonezii au mers la Conferința de pace de la Paris, din 1919, numărându-se printre cei victorioși; au plecat de parcă fuseseră de partea celor ce pierduseră. În privința teritoriilor, nu aveau de ce să se plângă; au moștenit fostele concesiuni germane din Shandong, inclusiv Tsingtao, și le-au fost acordate, cu titlu de mandat, insulele pe care le

ocupaseră în Pacific (Palau, Mariane, Caroline și Marshall). Totuși, luând de bune cuvintele idealiste ale președintelui Wilson, ei au solicitat și adăugarea unui amendament la Convenția Ligii Națiunilor, care să afirme egalitatea raselor lumii. Nici Wilson, care trebuia să țină cont de sensibilitățile democrațiilor occidentale, și nici premierul australian William Hughes, care promova politica de imigrare destinată „numai Albilor“, nu aveau de gând să-i facă pe plac<sup>1</sup>. Recuzarea amendamentului a fost o palmă peste față, însă japonezilor le-a convenit să facă mare caz de ofensa adusă. Așa cum spunea prințul Konoe Fumimaro despre viziunea lui Woodrow Wilson, cu privire la ordinea postbelică, „democrația și umanitarismul erau sentimente frumoase, dar nu reprezentau decât o mască pentru ca Statele Unite și Anglia să își mențină controlul asupra majorității bogățiilor lumii“. Această altercație pe tema rasei a anunțat un colaps rapid al alianței din timpul războiului dintre Japonia și puterile occidentale. În 1923, alianța anglo-japoneză nu a fost prelungită; ambele puteri au fost de acord că era înlocuită de tratatul celor cinci puteri, privind limitarea armelor navale semnat la Washington, cu un an înainte. Chiar mai mult decât britanicii, numeroși americani priveau acum succesul Japoniei ca pe o potențială amenințare. Încă din 1917, Marina Statelor Unite a identificat Japonia ca fiind cel mai probabil inamic într-un război viitor. Atmosfera a fost deteriorată suplimentar în 1924, când Congresul, ațâțat de presa xenofobă a lui Hearst, a votat Legea Imigrării Johnson-Reed, care era explicit direcționată împotriva japonezilor (printre alții). Suspiciunile vesticilor au fost confirmate când japonezii au ignorat interdicția privind construirea de baze militare în teritoriile sub mandat, transformând insula Truk, din arhipelagul Caroline, în principala lor bază navală din Pacificul de Sud.

Nu se poate afirma însă că a avut loc un marș inexorabil spre război din 1919 până în 1941. Japonia anilor '20 a dat toate semnele că își acceptă locul într-o lume dominată de puterile anglo-saxone. Conform Tratatului Naval de la Washington, din 1922, guvernul japonez era de acord să-și limiteze tonajul marinei la 60% din cel al

---

<sup>1</sup> De fapt, amendamentul a obținut suportul majorității în Comisia Ligii; 11 dintre cei 17 membri au votat în favoarea acestuia. Dar Wilson a insistat asupra nevoii de unanimitate.



flotelor britanică și americană, și să își retragă forțele militare din Tsingtao, Vladivostok și jumătatea nordică a Sahalinului. Japonia a fost, de asemenea, de acord să nu construiască baze navale în sudul Sahalinului și Formosa (Taiwan). Până în 1924, efectuase reduceri semnificative ale forțelor terestre și marinei. Cheltuielile militare totale au fost diminuate de la 42% din bugetul național, la începutul anilor '20, la 28%, în 1927. Armata permanentă număra 250 000 de oameni. Japonezii au semnat și așa-numitul Acord al celor Nouă Puteri, reafirmând principiul american al „Porții Deschise” în China, care confirma, împotriva evidenței, suveranitatea politică a Chinei, permițându-le, în același timp, economiilor avansate să o porționeze ca pe o piață captivă. Japonezii nu au insistat să-și mențină controlul în Shandong. Se părea că – în cuvintele lui Matsui Iwane, una dintre stelele în urcare ale armatei – Japonia trebuia, cel puțin pentru moment, să „utilizeze cucerirea economică în chip de substitut pentru invazia militară, influența financiară în locul controlului militar, și să-și atingă țelurile sub sloganul coproșperității și coexistenței, prieteniei și cooperării”. Între timp, politicile interne japoneze păreau să meargă în aceeași direcție cu cele din democrațiile occidentale, în special după introducerea votului universal pentru bărbați, în 1925. Politicienii civili dețineau controlul, iar în spatele lor se aflau conglomeratele de afaceri ținute în familie, cunoscute drept *zaibatsu*. Amenințările la adresa pozițiilor acestora – răscoale rurale pentru mâncare, panici bancare, generali ambițioși – erau amenințările obișnuite pe care le întâmpinau liderii democrați în lumea volatilă postbelică. Faptul că, succesiv, doi prim-miniștri, Hara Kei și Takahashi Korekiyo, au luat în considerare ideea de a abolii poziția de șef de stat-major al armatei este o dovadă a încrederii civililor la acea vreme. Economia Japoniei a continuat constant să crească, propulsată înainte de creșterea productivității din agricultură și industria ușoară. Deși taxele protecționiste favorizau dezvoltarea industriei grele, exporturile de textile au fost cheia prosperității Japoniei în anii '20.

În Anglia, anii interbelici au fost marcați de declinul puterii celor două instituții tradiționale importante: monarhia și armata. În decembrie 1936, Eduard al VIII-lea a abdicat la presiunile prim-ministrului Stanley Baldwin, care nu o privea cu ochi buni pe americanca divorțată

cu care voia să se căsătorească monarhul, afirmând că publicul britanic (și guvernele dominioanelor) îi împărtășeau sentimentele<sup>1</sup>. Între timp, forțele armate au fost lipsite de lichidități pe motiv că nu avea să se mai producă niciun război major cel puțin zece ani – o „Regulă a celor zece ani“ care a fost introdusă în 1919 și reafirmată anual, până în 1932. În Japonia, evoluțiile au fost de semn contrar. Atât monarhul, cât și armata au devenit mai puternice. Răspunsul japonezilor la Marea Criză nu a fost național-socialismul, ca în Germania. A fost imperialismul militar.

În decembrie 1926, bolnavul împărat Yoshihito a murit, fiind urmat de fiul său de 25 de ani, Hirohito, care fusese regent din 1921. Hirohito vizitase Anglia în 1921 și apreciasse stilul de viață comparativ relaxat al omologului său regal. Urcarea sa pe tronul imperial a fost un ritual elaborat ca orice încoronare britanică. După ce și-a petrecut noaptea în cel mai sfânt templu șintoist din Ise, intrând în comuniune cu înaintașa sa, zeița Amaterasu O-mi-kami, Hirohito a renăscut oficial ca zeu la 14 noiembrie 1928. Două săptămâni mai târziu, în calitatea sa de comandant suprem al forțelor armate, noul zeu a asistat la o paradă spectaculoasă a celor 35 000 de trupe imperiale. Începuse o nouă eră, cunoscută, ironic în retrospectivă, drept *Shōwa* (pacea strălucitoare). Hirohito era, ca majoritatea monarhilor, cu totul nepotrivit pentru puterea executivă. Biolog marin prin înclinație, probabil că ar fi fost mai fericit într-un laborator decât în centrul unei curți imperiale. Invidiasse „libertatea“ de care se bucurau membrii regalității britanice, care nu erau deloc obligați să se comporte ca niște zeițăți. Totuși, el nu s-a îndoit niciodată verbal de statutul său divin. Și nici nu a pus vreodată sub semnul întrebării modul în care era folosit dreptul său suprem de a comanda pentru întărirea puterii politice a forțelor armate – „dinții și ghearele Casei Regale“.

---

<sup>1</sup> Baldwin a respins compromisul tradițional al căsătoriei morganatice, de felul celei pe care o încheiasse arhiducele Frany Ferdinand când s-a căsătorit cu Sophie, contesă Chotek von Chotkova, a cărei familie nu era de sânge regal. Totuși, așa cum remarcă Duff Cooper, momentul petrecerii evenimentelor nu era în avantajul regelui. A așteptat până a urcat pe tron pentru a pune problema căsătoriei sale cu Wallis Simpson. Nu l-a ajutat nici faptul că era sprijinit strident de ziarele magnaților Rothermere și Beaverbrook, fără să-l mai menționăm pe Winston Churchill, la acea vreme izolat politic.

Și în inima armatei japoneze exista o tensiune. Prima lecție pe care tinerii răcani o învățau era Codul Soldatului, cele șapte îndatoriri ale soldatului: „Loialitate; obediență neîndoielnică; curaj; uzul controlat al puterii fizice; frugalitatea; onoarea și respectul pentru superiorii săi“. Erau învățați să acorde importanță mai mare obedienței decât înseși vieții, pe principiul că „datoria cântărește mai mult decât un munte, în timp ce moartea este mai ușoară decât un fulg“. Era o adevărată glorie să cazi, asemenea unei flori de cireș, în starea pură a tinereții pătrunse de simțul datoriei. Cei care mureau în acest fel se alăturau spiritelor adăpostite în templu Yasukuni, din Tokio, numite *kami*. Acesta nu era chiar codul samurailor *bushidō*, așa cum le-a fost prezentat cititorilor britanici și americani de către Nitobe Inazō, în 1899, care venerase, de asemenea, calități precum corectitudinea, bunăvoința, politețea, adevărul și sinceritatea – făcându-l să se înrudească, în opinia lui Nitobe, cu codul cavaleresc anglo-francez. Mai degrabă armata japoneză a luat din bushidō orice era considerat util pentru generarea unei supuneri fanatice față de autoritatea imperială și structurile de comandă ale armatei – inclusiv predilecția pentru sinucidere, preferabil prin agonizanta tăiere a măruntaielor, în cazul oricărei situații de dezonoare sau eșec. Instruirea era menită să împingă oamenii spre limitele rezistenței fizice și mentale. Recruții erau antrenați până puteau să alerge 100 de metri în mai puțin de 16 secunde, 1 500 de metri sub 6 minute, să sară în lungime aproape 4 metri și să arunce o grenadă la peste 35 de metri – toate acestea în echipament complet de marș. Trebuia ca un regiment să poată mărșălui 25 de mile pe zi timp de 15 zile, cu doar 4 zile de odihnă. Pedepse fizice dure, inclusiv pălmuirea peste față, care era la ordinea zilei, au devenit o normă chiar și pentru încălcări minore ale codului de disciplină. Așa cum a observat un oponent al acestor metode, „combinația dintre obediență și ferocitate a fost cea care a făcut Armata japoneză... atât de formidabilă.“

Etosul orientat spre trecut al antrenamentelor armatei japoneze nu se potrivea însă, în multe privințe, cu realitatea războiului de la mijlocul secolului al XX-lea. Ofițeri precum Nagata Tetsuzan, șeful biroului pentru afaceri militare din cadrul Ministerului de Război, asistaseră direct la impactul nemilos al focurilor de armă asupra

oamenilor – indiferent cât de bine antrenai sau mobilizați spiritual – în tranșeele Frontului de Vest. El a insistat ca Japonia să învețe din greșelile comise de Germania în Primul Război Mondial, pregătindu-se sistematic pentru un război total, alcătuind liste meticuloase cu resursele naționale care vor trebui mobilizate. Cu cât studiau mai mult aceste liste, cu atât înțelegeau mai bine oamenii ca Nagata slăbiciunea fundamentală a Japoniei. Dar au dedus din aceasta nu nevoia de circumspecție și conciliere, ci nevoia de expansiune teritorială, și asta cât mai curând.

### „SINGURA CALE DE IEȘIRE“

China, cea mai probabilă locație pentru noul spațiu vital japonez, era o țară unde domnea harababura – rămășița unui imperiu străvechi, miezul unei noi republici, materia primă pentru una sau mai multe colonii. Situația sa încurcată avea multe în comun cu ceea ce se petrecuse în Turcia în urma prăbușirii otomane, însă Kemal-ul Chinei – Chiang Kai-shek – a eșuat în cele din urmă acolo unde Kemal reușise să instituie un regim naționalist stabil. O revoluție petrecută în 1911 îl răsturnase de la putere pe ultimul împărat Qing, dar republica venită în urma acestuia s-a dovedit a fi o structură precară. Deși condusesse revoluția și a câștigat o majoritate clară în alegerile pentru Adunarea Națională, Partidul Naționalist (Guomindang), condus de Sun Yatsen, a fost forțat să cedeze președinția în favoarea lui Yuan Shikai, care avea o susținere militară foarte mare. Yuan a putut zdrobi o a doua revoluție instigată de Guomindang, dar încercarea sa de a se proclama împărat s-a încheiat cu moartea sa, în 1916. Revendicările japoneze din timpul războiului alimentaseră sentimentul naționalist, în special în rândul chinezilor educați. Într-adevăr, atunci când pacificatorii de la Paris i-au acordat Japoniei fostele posesiuni germane din Shandong, au avut loc proteste furioase din partea studenților la Beijing, culminând cu demonstrația din Piața Tienanmen, din 4 mai 1919. Totuși, mișcarea naționalistă s-a divizat curând într-un Guomindang revigorat și un nou Partid Comunist Chinez. Restul Chinei părea să fie pe punctul dezintegrării: în timp ce clanurile de seniori ai războiului își

porționau propriile feude, clanul Anfu controlând provinciile Abhui și Fujien, familia Zhili domnind în Hebei și zona dimprejurul Beijing-ului, iar clanul Fengtien imaginându-și că stăpânea Manciuria. Între timp, cele mai importante centre economice ale țării se aflau, într-o formă sau alta, sub control străin, iar sistemul de tratate portuare și extraterritorialitate a ajuns la apogeu.

Este greu de exagerat amploarea dezintegrării Chinei în anii '20. Republica Populară de astăzi proiectează imaginea unei societăți omogene, cu peste 90% din populație identificată într-un recensământ oficial ca membri ai grupului etnic Han. China de acum 80 de ani era orice, numai un stat unitar nu. Pe lângă cele 50 sau chiar mai multe alte grupuri etnice, și cele 11 sau mai multe grupuri de limbi care mai pot fi identificate și astăzi, chiar și locuitorii unor sate învecinate puteau vorbi dialecte reciproc incomprehensibile. Dinastia răsturnată în 1911 fusese manciuriană; centrul politic de greutate al imperiului se afla în nord, la Beijing. Dar multe dintre evenimentele politice decisive din perioadele revoluționare și de război civil au avut loc la Shanghai, departe în sud. Atât Guomindang-ul reformat, cât și Partidul Comunist Chinez se stabiliseră în Shanghai, dominat de Concesiunea franceză, la vest de Orașul Vechi, și Zona Rezidențială Internațională, mai vastă, care se întindea de-a lungul malului nordic al fluviului Huangpu. Ironic, chiar și presupușii naționaliști apelau pentru ajutor la puterile străine. Încă din 1923, Sun Yatsen și-a trimis playboy-ul protejat Chiang Kai-shek la Moscova, pentru a cere ajutor. Stalin a răspuns trimițându-l pe Mihail Grunzeberg în China, cu sarcina de a reorganiza Guomindang-ul conform preceptelor marxist-leniniste. Fără sprijinul sovietic este îndoielnic că Guomindang-ul s-ar fi extins așa de rapid de la baza sa centrală cantoneză. Moscova a fost cea care le-a ordonat comuniștilor chinezi să se subordoneze naționaliștilor într-un „front unit“.

Cu toate acestea, în cadrul Guomindang-ului, „centralizarea democratică“ sovietică a prins rădăcini încet, mai ales în privința problemei centrale – aceea a modalității de eliberare cât mai rapide a Chinei. Într-adevăr, în perioada ce a urmat morții lui Sun, în 1925, partidul risca să se destrame. În calitate de președinte al guvernului naționalist din Nanking, Wang Jingwei era în favoarea unei abordări

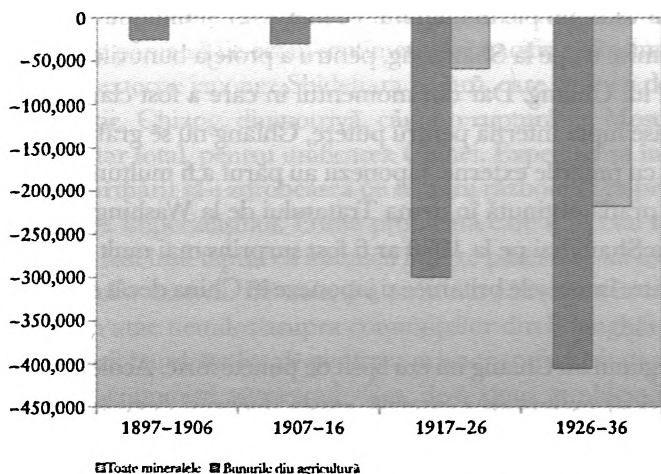
conciliatorii cu puterile străine, în special Japonia. Într-adevăr, retorică lui Wang părea să fie ecoul sentimentelor pacifiste exprimate de ministrul de externe japonez Shidehara Kijūrō, care deținea de mult această poziție. Chiang, dimpotrivă, căuta o ruptură cu Moscova și un efort militar total, pentru unificarea Chinei. Expediția sa în nord, din 1926, a urmărit să-i zdrobească pe seniorii războinici ca preludiv la înfrângerea imperialiștilor. Prima problemă care a afectat cariera lui Chiang a fost însă faptul că inamicii interni păreau să aibă prioritate în fața celor externi. De-abia și-a terminat campania în nord că a și lansat un atac nemilos asupra comuniștilor din Shanghai, alinându-se cu liderii bandelor locale pentru a masacra mii de sindicaliști și alți membri comuniști suspectați. Cea de-a doua problemă a lui Chiang era corupția. Deși a apelat la colegii săi chinezi să îmbrățișeze cele patru principii confucianiste – Li (respectarea riturilor), Yi (conduită corectă), Lian (onestitate) și Qi (integritate și onoare), conducerea Guomindang se bucura tot mai mult de venituri necinstite. Printre cei mai de seamă acoliți ai lui Chiang se număra gangsterul din Shanghai „Du Cel cu Urechi Mari“, care a fost numit – convenabil, din punctul său de vedere – director al Biroului de Suprimare a Opiumului din Shanghai.

În mijlocul acestei confuzii, nu prea aveai ce alege între politica japoneză și cea britanică. Deși politicienii britanici păreau să fie dispuși la concesii în privința extrateritorialității, proverbialii oameni de pe teren continuau să se poarte ca și cum China era doar o extensie spre est a Raj-ului. În 1925, poliția britanică din Zona Rezidențială Internațională a Shanghai-ului a ucis 15 muncitori chinezi care făceau grevă, provocând un nou val de indignare publică. Un an mai târziu, un număr de marinari britanici au fost implicați într-o bătălie hotărâtoare la Wanhsien, pe fluviul Yangtze, în care peste 200 de marinari chinezi și un număr necunoscut de civili au fost uciși; cifra morților în rândul britanicilor a fost doar șapte. La sfârșitul lui 1926, Anglia a trimis vreo 20 000 de trupe în Shanghai, ca răspuns la presiunea Guomindang-ului asupra concesiunilor din amonte fluviului Yangtze. Nave britanice și americane au bombardat Nanking după ce soldații chinezi au ucis mulți străini. Comportamentul Japoniei a fost diferit, cu excepția poate a faptului că forța

brută a venit un pic mai târziu. În mai 1927 și din nou în august, au fost trimise trupe la Shandong, pentru a proteja bunurile japoneze de forțele lui Chiang. Dar din momentul în care a fost clar că, după ce câștigase lupta internă pentru putere, Chiang nu se grăbea să se confrunte cu puterile externe, japonezii au părut a fi mulțumiți cu partea lor de pradă obținută în urma Tratatului de la Washington. Un vizitator la Shanghai pe la 1930 ar fi fost surprins mai mult de asemănările dintre interesele britanice și japoneze în China decât de diferențele dintre ele.

Regimul lui Chiang nu era lipsit de puncte forte. Acolo unde stânga vedea doar exploatarea externă, exista uneori și dezvoltare finanțată cu fonduri din afară. Mii de mile de șosele și căi ferate au fost construite între 1927 și 1936, finanțarea fiind asigurată, în cea mai mare parte, de investitori europeni. Totuși, statul chinez rămânea excepțional de slab, în termeni atât fiscali, cât și militari. Privilegiile acordate investitorilor occidentali îngreunau dezvoltarea propriilor instituții. Cu siguranță, China lui Chiang nu era capabilă să reziste la contestarea sistemului „Porți Deschise” de către o putere externă intenționând să monopolizeze resursele Chinei.

Este plauzibil ca politicienii civili și *zaibatsu* să își fi putut menține avantajul în Tokio dacă n-ar fi avut loc Marea Criză. Dar colapsul comerțului global după 1928 a lovit sever economia Japoniei – o lovitură care a fost și mai dureroasă din cauza deciziei inoportune de a reveni la standardul aurului în 1929 (chiar momentul la care ar fi fost logic să folosească yenul pentru schimburi valutare) și la bugetele austeritate ale ministrului de finanțe Inoue Junnosuke. Condițiile comerciale s-au întors dramatic împotriva Japoniei pe măsură ce prețurile la export s-au prăbușit relativ la prețurile de import. În termeni cantitativi, exporturile au scăzut cu 6% între 1929 și 1931. În același timp, deficitul de materii prime ale Japoniei au atins cote record (vezi figura 8.2). Șomajul a crescut la aproape un milion de persoane. Veniturile din agricultură s-au prăbușit.



*Figura 8.2* Deficitul de materii prime ale Japoniei, 1897-1936 (mii yen)

Existau și alte variante la expansiunea teritorială ca răspuns la această criză. În calitate de ministru de finanțe din decembrie 1931, Takahashi Korekiyo a eliberat economia Japoniei de balastul politicilor economice ortodoxe, folosind yenul pentru schimburile valutare, stimulând cheltuielile guvernamentale și convertind datoriile prin vânzarea de obligațiuni către Banca Japoniei. Aceste politici proto-keynesiane au funcționat la fel de bine ca oricare altele încercate pe glob în timpul Marii Crize. Între 1929 și 1940, produsul național brut a crescut cu o rată reală de 4,7% pe an, semnificativ mai repede decât economiile occidentale în aceeași perioadă. Volumul exporturilor s-a dublat. În teorie, Japonia ar fi putut continua în același stil, ținând în frâu deficitul bugetar în timp ce se pune pe picioare, exploatând avantajul său comparativ de producător de textile în inima unui bloc comercial asiatic. Ca procent din totalul comerțului mondial, comerțul în interiorul Asiei s-a dublat între 1913 și 1938. La 1936, Japonia asigura 16% din totalul importurilor chinezești, o proporție depășită doar de Statele Unite.

Totuși, susținătorii expansiunii militare argumentau cu hotărâre împotriva refacerii comerciale pe căi pașnice. După cum am văzut,



cele mai capabile țări de a rezista la Marea Criză păreau a fi acelea care aveau cele mai mari imperii: nu numai Uniunea Sovietică, ci și Marea Britanie, care nu s-a opus la restricționarea accesului Japoniei pe piețele imperiale în anii '30. Principalele piețe de export ale Japoniei erau țările asiatice vecine; se putea conta pe aceste piețe să rămână deschise într-o lume tot mai protecționistă? În orice caz, exista un motiv solid de a suspecta țările vestice că se pregăteau să abandoneze tratatele inegale, ca răspuns la presiunea Guomindang-ului<sup>1</sup>. Și Japonia se baza masiv pe importurile de mașinării și materii prime din Occident. În 1935, depindea de Imperiul Britanic pentru jumătate din importurile de iută, plumb, tablă, zinc și magneziu, aproape jumătate din importurile sale de cauciuc, aluminiu, minereu de fier și bumbac, și un sfert din importurile de fontă de turnătorie. Importa aproape la fel de mult bumbac din Statele Unite, cât și din India și Egipt, și mari cantități de deșeuri de metal și petrol. În același timp, Japonia avea nevoie de economiile anglofone ca piețe de desfacere a exporturilor sale, din care aproximativ o cincime mergea în Imperiul Britanic. În cuvintele Fredei Utley, jurnalistă engleză de stânga și autoare a cărții *Japan's Feet of Clay* (1936), o Japonie liberală putea „doar să oscileze între ciocanul dependenței de Statele Unite și nicovala dependenței de piețele imperiale britanice“. Pe termen scurt, cheltuielile militare crescute, cauzate de trecerea spre imperialismul formal, aveau să stimuleze economia internă japoneză, umplând registrele de comenzi ale companiilor precum Mitsubishi, Kawasaki și Nissan, în timp ce, pe termen lung, se spunea, apropierea unor teritorii bogate în resurse ar fi ușurat problemele balanței de plăți; în definitiv, ce rost are un imperiu dacă nu garantează materii prime la prețuri reduse? Simultan, Japonia ar fi dobândit spațiul vital de care avea nevoie disperată pentru a-și direcționa surplusul de populație. În cuvintele generalului-colonel Ishiwara Kanji, unul dintre cei mai influenți susținători și practicieni ai unei politici de expansiune teritorială:

---

<sup>1</sup> În 1929 au reinstaurat autonomia tarifelor pentru China (așa cum au făcut și americanii și japonezii) și au pus capăt embargoului asupra livrărilor de arme. În anul următor, au trecut înapoi sub control chinezesc baza navală Weihaiwei, din nordul Chinei.

Națiunea noastră pare să fie într-un impas, și se pare că nu există nicio soluție pentru importante probleme demografice și alimentare. Singura cale de ieșire... rezidă în dezvoltarea Manciei și Mongoliei... Resursele naturale vor fi suficiente pentru a salva Japonia de la criza iminentă și a pava drumul spre un mare salt.

Într-o privință, acest argument nu era complet nesincer. Că Japonia se confrunta cu o criză malthusiană a fost foarte clar când foametea a lovit zonele rurale, în 1934. Imperialismul s-a ocupat de această problemă. Între 1935 și 1940, aproximativ 310 000 de japonezi au emigrat, majoritatea spre imperiul japonez în creștere, din Asia; cu siguranță, acest lucru a mai eliberat din presiunea asupra salariilor interne și consumului. Totuși, în altă privință, justificările expansiunii erau foarte suspecte. Pur și simplu, expansiunea exacerba exact problemele structurale pe care se presupunea că le rezolvă, necesitând importuri sporite de ștei, cupru, cărbune, mașini-unelte și minereu de fier pentru a alimenta complexul militaro-industrial japonez. Marxistul japonez Nawa Toichi afirma: „Cu cât Japonia încerca mai mult să extindă capacitatea de producție a industriei grele și a celor legate de armată în pregătirea politicii expansioniste... cu atât mai mare era dependența sa de piața mondială și de importurile de materii prime“. Fără îndoială, militariștilor le revenea sarcina de a demonstra că imperialismul japonez va face mai mult decât să agraveze situația pe care trebuia s-o repare.

## O BOALĂ A PIELII

Unele imperii se formează accidental, așa cum le plăcea britanicilor să creadă despre al lor. Imperiul japonez din China s-a format incidental. La 18 septembrie 1931, forțe japoneze conduse de locotenentul Kawamoto Suemori au aruncat în aer o mică porțiune a căii ferate din Manciu de Sud, la 5 mile nord de orașul Mukden. Încercaseră să provoace deraierea expresului Dairen, dar nu reușiseră. Aruncând vina exploziei pe seama bandiților chinezi, japonezii au continuat ocupând orașul și preluând controlul asupra căii ferate. Manciu de Sud, pretindeau ei, pogora în anarhie. Venise vremea, spunea

comandantul suprem al Armatei din Kwantung – forța japoneză staționată în Manciuria încă din 1905 – să „acționăm îndrăzneț și să ne asumăm răspunderea pentru lege și ordine” în întreaga provincie. La câteva ore de la ceea ce a devenit cunoscut drept Incidentul Manciurian, japonezii capturasera și Yingkou, Andong și Changchun; până la sfârșitul săptămânii controlau mare parte din provinciile Liaoning și Jilin. În decursul următorilor șase ani, aveau să se petreacă multe astfel de incidente.

Transformarea Manciuriei în statul-marionetă Manchukuo oferă ilustrarea perfectă a tendinței imperiilor de a se extinde spontan, mai degrabă ca rezultat al inițiativelor locale decât al planurilor de la centru. De la Incidentul Jinan, din mai 1928, când generalul Fukuda Hirosuke sfidase ordinele primite de la Tokio și se angajase în ciocniri violente cu forțele chineze din Shandong, insubordonarea militară devenise o constantă la periferia imperiului asiatic al Japoniei. La o lună după Incidentul Tsinan, colonelul Kōmoto Daisaku al Armatei din Kwantung detonase o bombă sub vagonul lui Zhang Zuolin, cel mai important politician chinez din Manciuria, în speranța precipitării unei preluări japoneze a Mukden-ului. Fiul lui Zhang, Zhang Xueliang, ripostase la moartea tatălui său, aliindu-se mai îndeaproape cu guvernul Guomindang, din Nanking, și făcând eforturi să reducă influența japoneză în Manciuria. Acest lucru nu avea cum să nu fie îngrijorător într-o perioadă în care Nanking-ul mărea presiunea pentru încetarea sistemului de extrateritorialitate. Catalizatorul Incidentului Manciurian a fost de fapt o dispută în privința dreptului fermierilor coreeni, pe care japonezii îi încurajasera să emigreze peste graniță, de a-și construi propriile șanțuri de irigare la Wanbaoshan, un orașel de lângă Changchun. Ciocnirile între sătenii chinezi și coreeni au declanșat o reacție în lanț; au avut loc revolte antichineze atât în Coreea, cât și în Japonia, care au produs, pe bună dreptate, răspunsuri anti-japoneze în China, inclusiv execuția unui ofițer japonez acuzat de spionaj în Mongolia. Momentul părea propice pentru acei ofițeri ai Armatei din Kwantung, cum ar fi Ishiwara Kanji și Itagaki Seishirō, care pledaseră de mult timp pentru o trecere de la imperiul neoficial la cel formal. Au putut chema întăriri din Coreea, încă o dată fără autorizare de la Tokio. Din nou, niște ofițeri de rang inferior

au preluat inițiativa în China, reflectând felul în care pregătirea lor pusese accent pe strategie, în detrimentul tacticii și al operațiunilor.

Insubordonarea armatelor japoneze din străinătate a ridicat o întrebare evidentă: cine conducea la Tokio? Pe hârtie, mai erau încă civili, și, în spatele lor, patronii de *zaibatsu*. Dar constelația de forțe se schimba rapid. Înclinarea balanței puterii a fost semnalată de faptul că prim-ministrul din momentul asasinării lui Zhang Zuolin, Tanaka Giichi, l-a lăsat pe ucigașul acestuia să scape nepedepsit, doar dejunându-l pentru că nu reușise să ofere o securizare adecvată vagonului lui Zhang. Cât despre împăratul Hirohito, acesta privea cu neliniște bufoneriile Armatei din Kwantung și ale suporterilor săi din Tokio. Înclinația sa, încurajată de curteni venerabili, precum fostul premier, prințul Saionji Kimmochi, era de a-i ține pe soldați în frâu. Totuși, în numele împăratului – sau, pentru a fi mai exacți, pe baza „dreptului său de comandant suprem” – liderii militari ai Japoniei cereau acum o libertate mai mare. În 1930, o facțiune din cadrul marinei japoneze a contestat decizia guvernului lui Hamaguchi Osachi de a semna Acordul Naval de la Londra, care extindea vechiul raport de 5:5:3 între americani, britanici și japonezi, pentru cuirasate, și la crucișătoare, distrugătoare și submarine. În noiembrie al acelui an, Hamaguchi a fost grav rănit de un asasin. De atunci înainte, orice politician japonez care se ridica împotriva armatei își lua viața în propriile mâini. Cu toate acestea, ar fi o denaturare să caracterizăm ceea ce se întâmpla drept un fel de *pronunciamento* japonez în stil hispanic. Trebuie distins între tinerii ofițeri radicali din Kwantung și ștabii de la Statul-Major, care de fapt împărtășeau neliniștea Împăratului cu privire la ceea ce se petrecea în Manciuria. Într-adevăr, generalul Kanaya, șeful Statului Major, a căutat să împiedice o cucerire totală a Manciuriei în săptămânile ce au urmat incidentului. Dar aceasta nu era prima fisură din cadrul armatei japoneze. Vechile facțiuni asemănătoare clanurilor, cum ar fi Satsuma, Saga și Chōshū, făceau loc unor noi societăți, ca Issekikai (Societatea Serii Unice), dar și altora mai sinistre, precum Sakurakai (Societatea Florii de Cireș) și Ketsumeidan (Frăția

Sângelui)<sup>1</sup>, dintre care unele își recrutau membrii din serviciul civil. Și politicienii civili erau ei înșiși divizați. Succesorul lui Hamaguchi în fotoliul de prim-ministru, Wakatsuki Reijirō, și-a atârnat speranțele de un compromis diplomatic cu chinezii, dar partidul de opoziție Seiyūkai a sprijinit Armata din Kwantung și l-a denunțat ca fiind un politician slab. În decembrie 1931, acesta a demisionat. A fost un moment de turnură. Din cei 14 prim-miniștri care i-au urmat între 1932 și 1945, doar patru au fost civili. Doi dintre aceștia, inclusiv succesorul lui Wakatsuki, Inukai Tsuyoshi, au fost asasinați. Inukai a fost doar unul dintre cei trei civili de vază uciși în 1932, inclusiv fostul ministru de finanțe și șeful zaibatsu-lui Mitsui. După aceea, puterea a fost progresiv concentrată în mâinile unui cabinet intern, în cadrul căruia deținătorii portofoliilor legate de apărare aveau putere de veto incontestabilă.

La prima vedere, ar trebui remarcat, existau argumente în favoarea înlocuirii dominației imperiale vestice în China cu una japoneză. La urma urmei, n-ar fi înțeles japonezii mai bine decât europenii cum să dezvolte un teritoriu ca Manciuria? Chiar înainte de Incidentul Manciurian, erau mai mulți japonezi în China decât europeni, și există multiple dovezi că erau înaintea britanicilor ca principali exponenți ai „imperialismului neoficial”. Iar japonezii n-au făcut o treabă rea în dezvoltarea noii lor colonii. Între 1932 și 1941, un total de aproape 5,9 miliarde de yeni au fost investiți acolo. Conspiratorii din culisele Incidentului Manciurian aveau o viziune aproape utopică asupra modului în care religia va duce la formarea unui „paradis al guvernării binevoitoare”, bazat pe „cooperarea armonioasă dintre cinci rase”. Populația indigenă avea să fie protejată de „cămătărie, profit excesiv și toate celelalte presiuni economice nedrepte”. Acest lucru nu era atât de lipsit de ingeniozitate pe cât s-ar putea bănuî. Nu pentru ultima dată la mijlocul secolului al XX-lea, un teritoriu ocupat a devenit un

---

<sup>1</sup> O trăsătură distinctivă a societăților militariste radicale era influența exercitată asupra lor de Tanaka Chigaku (1861–1939), guru budist adept al lui Nichiren. Tanaka a utilizat învățăturile lui Nichiren, mistic din secolul al XIII-lea, pentru a formula teoria că „menirea providențială” a Japoniei era să înfăptuiască „o unitate spirituală” pe tot cuprinsul lumii. Printre adepții lui Tanaka s-a numărat și Ishihara Kanji, autorul moral al Incidentului Manciurian, ulterior director de strategie la Statul-Major General.

laborator pentru experimente prea radicale pentru a fi duse la îndeplinire acasă.

De ce s-au opus chinezii atât de puțin preluării Manciuriei de către japonezi (o politică de pasivitate pe care aveau să o continue încă șase ani, în fața unor repetate incursiuni teritoriale din partea japonezilor)? De îndată ce a auzit despre bombardarea Mukden-ului, Chiang Kai-shek l-a sfătuit pe Zhang Xueliang să nu răspundă la forță cu forță, în ciuda faptului că trupele sale, deși inferioare în calitate, depășeau cu mult efectivele japonezilor. Explicația simplă este că Chiang își continua politica sa bine stabilită, de evitare a unei confruntări cu japonezii, conservându-și resursele pentru războiul intern împotriva comuniștilor. Nu a fost o politică prin care și-a câștigat popularitatea, în special din cauza comuniștilor, care făceau apel la rezistență împotriva japonezilor. Într-adevăr, Incidentul Manciurian a precipitat o criză în cadrul regimului Guomindang, care l-a forțat pe Chiang să se retragă temporar din politică. Pe de altă parte, nici principalul rival al lui Chiang, Wang Jingwei, nu era mai dornic de a purta un război cu Japonia. Politica sa era să negocieze cu bună-credință, în timp ce opunea o rezistență simbolică. Întrebarea era cu cine să negocieze? O opțiune era să reia discuțiile cu ministrul de externe japonez Shidehara, în speranța că acesta va putea să țină în frâu armata japoneză. Pe de altă parte, China putea să caute sprijinul puterilor occidentale. S-a decis ca Incidentul Manciurian să fie pus în discuție Ligii Națiunilor și să fie respinse cererile guvernului japonez de a negocia pe o bază bilaterală. Din păcate pentru chinezi, probabil că aceasta a fost decizia greșită. Un acord rapid cu moderații de la Tokio poate că ar fi limitat stricăciunile din Manciuria. În schimb, de la Ligă nu se putea aștepta un răspuns prompt.

În ciuda precarei sale reputații istorice, Liga Națiunilor nu ar trebui tratată ca un eșec total. Din cele 66 de dispute internaționale cu care a avut de-a face (dintre care patru duseseră la ostilități deschise), a soluționat cu succes 35 și a lăsat pe drept cuvânt ca 20 să fie rezolvate prin canalele diplomației tradiționale. A eșuat în încercarea de a soluționa doar 11 conflicte. Asemenea succesoarei sale, Organizația Națiunilor Unite, putea fi un organism eficient, cu condiția ca unele dintre marile puteri – inclusiv, ar trebui accentuat, Statele Unite și

Uniunea Sovietică, ce nu se numărau printre membrele sale – să aibă un interes comun de a fi eficiente. Este remarcabil faptul că, dat fiind rolul Manciuriei de falie imperială, de la începutul secolului, condiția aceasta nu a fost îndeplinită în 1931. Atât de neinteresat era Stalin de Orientul Îndepărtat la acel moment, încât în 1935 a oferit spre vânzare Japoniei Calea Ferată de Est din China, care era proprietate sovietică, și a propus să retragă toate forțele sovietice până la fluviul Amur. Dacă sovieticii nu erau interesați de Manciuria, era greu de înțeles de ce ar fi fost Anglia sau Statele Unite, mai ales la un moment în care amândouă se clătinau în urma unor crize financiare severe.

La 30 septembrie 1931, Consiliul Ligii a emis o rezoluție cerând „retragerea trupelor [japoneze] la zona căilor ferate“, unde fuseseră inițial staționate legal. Totuși, n-a stabilit o dată limită pentru retragere și a adăugat avertismentul că orice reducere a numărului trupelor trebuia să se facă doar „în măsura în care siguranța vieții și a proprietăților cetățenilor japonezi va fi asigurată eficient“. Opt zile mai târziu, avioane japoneze au bombardat Jinzhou, la frontiera sud-vestică dintre Manciuria și China propriu-zisă. La 24 octombrie, o nouă rezoluție stabilea 16 noiembrie drept data până la care japonezii trebuiau să se retragă. La sfârșitul acelei luni, forțele terestre japoneze au înaintat spre Jinzhou. La începutul lui decembrie, la sugestia unui delegat japonez, Consiliul Ligii a decis să trimită o comisie de investigație sub conducerea contelui de Lytton, fostul guvernator al Bengalului (și fiu al viceregelui victorian). Fără să aștepte raportul acestuia, secretarul de Stat american Henry L. Stimson a avertizat Japonia că Statele Unite aveau să refuze recunoașterea oricărui acord separat pe care Tokio l-ar fi putut încheia cu China; în opinia sa, acțiunile Japoniei încălcau nu numai Pactul Kellogg-Briand, semnat la Paris, în 1928 (conform căruia semnatarii acceptaseră „o renunțare sinceră la război ca instrument de politică națională“), ci și anteriorul Acord al Celor Nouă Puteri, privind menținerea sistemului Poarta Deschisă în China.

Japonezii n-au fost impresionați de „nerecunoașterea“ americanilor. În martie 1932, au proclamat „Manchukuo“ drept stat independent, avându-l pe fostul împărat chinez Puyi drept conducător marionetă – o altă inițiativă a oamenilor de pe teren, care a fost ratificată la Tokio

numai după șase luni. O săptămână mai târziu, Lytton și-a înaintat voluminosul său raport ce respingea pretenția japonezilor că Manchukuo era un produs al autodeterminării manciuriene, și condamna Japonia pentru „capturarea prin forță și ocuparea... a ceea ce era incontestabil un teritoriu chinezesc”. Japonezii și-au continuat politica de cucerire. Au bombardat ținte în provincia Rehe, în vara lui 1932. În ianuarie 1933, a avut loc încă un „incident” la Shanhaiguan, pasul strategic unde Marele Zid ajunge la mare. După câteva zile, și acesta era în mâinile japonezilor. O săptămână de lupte a adăugat Rehe la domeniul Japoniei. În februarie 1933, Adunarea Ligii Națiunilor a acceptat raportul lui Lytton și a aprobat aproape în unanimitate propunerea sa de a-i acorda Manciei un nou statut autonom. Încă o dată, Japoniei i s-a cerut politicos să-și retragă trupele. În martie, japonezii au anunțat în cele din urmă intenția de a se retrage – din Ligă. Două luni mai târziu, au încheiat cu reprezentanții militari chinezi un armistițiu care confirma controlul Japoniei asupra Manciei și Mongoliei Interioare. De asemenea, crea o mare zonă demilitarizată ce traversa provincia Hebei, pe care în curând japonezii au ajuns s-o administreze într-un regim neoficial.

Se spune uneori că acesta a fost un moment fatal de turnură în istoria anilor '30; începutul acelei politici de împăciuire care avea să culmineze în 1939. Dar aceasta ar fi o interpretare greșită a crizei manciuriene. A fost, fără îndoială, un moment de turnură în politica internă japoneză. Dar, la nivel internațional, tot ce se petrecuse era că Japonia își atinsese obiectivul îndelung urmărit, acela de a fi tratată ca o egală de către celelalte puteri imperiale. Avea acum dreptul să-și extindă teritoriul colonial, dar numai în acele regiuni unde celelalte puteri nu aveau niciun interes. Atunci când japonezii au căutat să-și încordeze mușchii într-o parte a Chinei cu totul diferită – vitalul port Shanghai, prin care trecea partea leului din comerțul chinez – lucrurile au stat cu totul altfel. Evenimentele din ianuarie-mai 1932, care au constat în lupte pe viață și pe moarte între pușcașii marini japonezi și Armata a 19-a chineză, au generat un răspuns mult mai puțin conciliant din partea Marii Britanii și a Statelor Unite (ca și a Franței, până atunci arbitru neutru), ducând, în cele din urmă, la un armistițiu pe baza de *statu quo ante*. Într-adevăr, odată cu decizia britanică de a



abandona Programul pe zece Ani, în 1932, și reluarea activității la fortificațiile din Singapore, perspectiva japonezilor era o implicare tot mai mare a Occidentului în Asia, chiar dacă pe termen scurt britanicii aveau motive întemeiate să evite o confruntare militară cu Japonia. Prin urmare, era un anume iz de trufie în afirmația lui Amō Eiji, șeful departamentului de informații din Ministerul japonez de Externe, că monopolul japonez de putere în Asia era analog monopolului de putere al Statelor Unite în cele două Americi – în fapt, o Doctrină Monroe asiatică. Acest lucru era valabil doar în privința faptului că presiunea japoneză a reușit să zădărnicească eforturile ministrului de finanțe din Guomindang, Song Ziwen, cumnatul lui Chiang, de a obține un ajutor economic substanțial de la Liga Națiunilor, și un împrumut pentru a achiziționa bumbac american. În alte privințe, nu însemna nimic. Începând cu 1933, chinezii au putut să se bazeze pe ajutor militar și economic din partea Germaniei naziste. Hitler l-a trimis pe generalul Hans von Seeckt, care fusese la conducerea rămășițelor armatei germane după Versailles, drept consilier militar pentru guvernul de la Nanking; în 1936, a fost semnat un acord comercial chinezo-german. În 1935, o delegație britanică, sub conducerea reprezentantului oficial al Trezoreriei, Sir Frederick Leith-Ross, a sosit în China cu un plan de reformare a monedei chinezești, scoțând-o din standardul argintului și fixând-o de lira sterlină. Până aici a mers Doctrina Monroe asiatică. Dar nici japonezii nu puteau ignora în întregime posibilitatea ca protestele americane referitoare la politica japoneză să fie însoțite, într-o bună zi, de acțiuni navale. Decizia japoneză din decembrie 1934, de a abroga Tratatul Naval de la Washington, s-a bazat pe ideea că Japonia nu trebuia să se declare mulțumită cu nimic mai puțin decât paritatea navală; trecea cu vederea posibilitatea ca, în lipsa unui tratat, Statele Unite să se gândească la mărirea disparității dintre marina lor și cea japoneză. Japonezii aveau, de asemenea, motive să se îngrijoreze cu privire la decizia Uniunii Sovietice de a se alătura Ligii Națiunilor la doar un an de la decizia Japoniei de a o părăsi; de asemenea, URSS hotărâse să-și întărească sistemul defensiv în Siberia de Est. Indiferența rusească față de Orientul Îndepărtat luase sfârșit.

În acest sens, perioada 1931–1933 n-a fost deloc un moment de turnură; ci, mai degrabă, a fost continuarea unei politici japoneze de colonizare, datând încă din 1890. Laitmotivul critic a fost permanent întrebuițarea limitată de către japonezi a forței militare, pentru a-și realiza cuceririle. Într-adevăr, comparativ cu 1904–1905, „incidentele” de la începutul anilor '30 erau chestiuni la scară redusă, care au luat puține vieți japoneze. La jumătatea deceniului, japonezii au revenit la tactica britanică din secolul al XIX-lea, trimițând canoniere pe Yangtze, în amonte de Nanking, după ce consulul lor a dispărut temporar, în circumstanțe misterioase, și la Hankou, pentru a protesta împotriva îndoctrinării anti-japoneze, practicate de comandantul local chinez. La începutul lui 1935, Armata din Kwantung a mai pus la cale încă un incident, menit să îndepărteze de la putere trupele chineze din Chahar-ul răsăritean, estul provinciei Rehe. De-a lungul aceluia an – cu un tânăr ofițer luând iarăși inițiativa – pe tot cuprinsul provinciilor Chahar și Rehe au avut loc incursiuni repetate ale forțelor japoneze, cu intenția de a intimida și submina autoritățile chineze. În urma nimirii sale drept comandant al Garnizoanei Chinei de Nord, în vara lui 1935, generalul-colonel Tada Hayao și-a exprimat convingerea că toate provinciile nordice ale Chinei trebuiau să devină autonome, cu alte cuvinte, să fie sub control japonez, și nu chinez. Un nou incident a izbucnit în august 1936, de data aceasta la Chengdu, în Sichuan, generând alte pretenții și mai radicale din partea japonezilor. Luna următoare a fost rândul Beihai-ului, în Kwantung-ul de sud. Între 1931 și 1937, chinezii au cedat la aproape toate presiunile. Chiang Kai-shek a rămas fidel maximei sale, „mai întâi pacificarea internă, apoi rezistența externă”, concentrându-și retorica împotriva „bandiților Roșii” (comuniștii) mai degrabă decât împotriva „bandiților pitici” (japonezii), și susținând că, până când „boala internă n-a fost... eliminată, dezordinea externă nu poate fi vindecată”. Japonezii, însă, Chiang, nu reprezentau decât o „boală de piele”; comuniștii, dimpotrivă, erau o „boală a inimii”. Chiar pe când japonezii își întăreau controlul în Manciuria, luptele atingeau cote maxime între naționaliști și comuniști, culminând cu o campanie prelungită de eliminare a comuniștilor din fortăreața lor din Jianxi. Între timp, criticii belicoși ai strategiei lui Chiang aproape că au divizat Guomindang-ul

însuși. Toate acestea nu păreau decât să confirme teoria japoneză conform căreia China nu era un „stat organizat” care să merite protecția Ligii.

Totuși, China n-a devenit niciodată atât de dezorganizată încât s-o preia japonezii în întregime; politica lui Chiang era una de împăciuire, și nu de capitulare. Luptele din Shanghai arătasera că, în ciuda armamentului inferior, chinezii erau capabili să reziste pe poziții împotriva forțelor japoneze, dacă le depășeau numeric suficient de mult; într-adevăr, doar sosirea întăririlor terestre a dus la evitarea unei umilințe japoneze. Atacul japonezilor asupra Suiyuan-ului, din noiembrie–decembrie 1936, a fost de fapt respins. Chiang era convins că țara sa avea nevoie de timp pentru a-și consolida puterea, iar în multe privințe era logic să lupte mai întâi cu comuniștii relativ amatori, decât cu japonezii foarte profesioniști. Cu acest amestec ciudat de confucianism și autoritarism european – care mergea până la sponsorizarea unei mișcări fasciste a Cămășilor Albastre – Chiang avea o strategie coerentă. Totul era o chestiune de alegere a momentului. Astfel, lansând Mișcarea Noii Vieți în primăvara lui 1934, liderul a făcut o predicție în fața unei adunări de oficiali ai Guomindang-ului. China, a reiterat el, nu era încă gata pentru un război cu Japonia; dar un al doilea război mondial avea să izbucnească în 1936 sau 1937, iar acesta avea să fie un război pentru care China avea să fie gata și din care China avea să iasă transformată. Nici nu știa câtă dreptate avea.

## RĂZBOIUL CHINEI

Când a început al Doilea Război Mondial? De obicei, răspunsul este 1 septembrie 1939, când Germania a invadat Polonia. Dar acesta este un răspuns european. Adevăratul răspuns este 7 iulie 1937, când războiul total a început între Japonia și China. Și a izbucnit la periferia Beijing-ului – numit atunci Peiping – la Luokouchiao, cunoscut în Occident drept Podul Marco Polo.

La început, părea doar un alt „incident”. S-au auzit împușcături misterioase în noapte, la o companie a trupelor japoneze staționate în vecinătatea podului. A dispărut un soldat japonez și s-a presupus

greșit că fusese răpit (de fapt se ușura). Erau suficienți soldați chinezi în vecinătatea japonezilor, ca de obicei, încât să se dea vina pe ei, așa că luptele au izbucnit în apropierea orașelului Wanp'ing. Vreme de câteva zile se părea că toată tărășenia avea să se rezolve odată cu obișnuita concesie chinezească și retragerea trupelor; într-adevăr, se ajunsese la un acord între japonezi și Sung Cheyuan, președintele Consiliului Politic local (și, mai mult sau mai puțin, autonom) din Heibei-Chahar. Totuși, forțe de ambele părți au decis să ignore acordul. După multe tergiversări – s-a luat o decizie și a fost apoi anulată de nu mai puțin de patru ori, pe măsură ce facțiuni rivale din cele două armate se ciondăneau – guvernul japonez a ordonat trimiterea a trei divizii în nordul Chinei, și a altor două în Shanghai și Tsingtao. Cabinetul a mers până într-acolo încât a aprobat ideea de autonomie pentru întreaga Chină de Nord; de fapt, un pas în direcția unui Manchukuo Mare. În ceea ce-l privește, Chiang aborda o poziție tot mai ostilă de când rupsesse relațiile cu Wang Jingwei, în decembrie 1935, ațâțat de militanții din Asociația Salvării Naționale și alți susținători ai unui front unit împotriva japonezilor – nu în ultimul rând Zhang Xueliang, fostul dictator militar al Manciei, care de fapt îl ținuse captiv pe Chiang la Xian, până când acesta fusese de acord să-și schimbe politica. Acum, Chiang și-a mobilizat trupele la granița cu Honan. La 17 iulie, a anunțat că nu vor mai fi permise alte diminuări ale suveranității Chinei. La mai puțin de o lună după aceea, Cartierul General chinez a decretat mobilizarea generală.

Inițial, așa cum se așteptaseră japonezii, sorții luptei au fost în favoarea lor. În câteva zile, Tongzhou și Peiping căzuseră. Dată fiind superioritatea mitralierelor, mortierelor și artileriei de câmp, japonezii n-au avut inițial prea mult de lucru cu pușcașii chinezi în ciocnirile frontale. Pe chinezi îi împovăra și neîncrederea reciprocă dintre Chiang și subordonații săi capricioși. Generalul Sugiyama Hajime, ministrul japonez al armatei, i-a raportat încrezător împăratului că „războiul s-ar putea încheia într-o lună“. Totuși, extinderea dincolo de Mancie a dat în vileag limitele puterii militare japoneze. Japonezii aveau cel mult 6 000 de oameni în nordul Chinei, în momentul incidentului de la Podul Marco Polo. La începutul războiului, maximul de trupe pe care se gândise Statul-Major să le implice în China

era de 15 divizii. Până la sfârșitul lui 1937, fuseseră deja trimise 16 divizii, ducând totalul efectivelor desfășurate la 700 000 de oameni, de peste 100 de ori mai mult decât cifra de la începutul lui iulie. Sigur, japonezii au continuat să câștige teren. În septembrie, Paoting a fost devastat și jefuit, iar o lună mai târziu a venit rândul Chengting-ului, și până la sfârșitul anului însăși capitala Nanking fusese literalmente violată și prădată (vezi Capitolul 14). În primul an de război, japonezii au avansat pe toate fronturile și au ocupat o suprafață de aproximativ 150 000 de mile pătrate, întinzându-se de la Mongolia Interioară, în nord, și până la Hangzhou, în sud. Orașe vestice, precum Paotow și Puckow, erau în mâinile japonezilor, ca și toate porturile Chinei de la nord de Hangzhou. Cu toate acestea, chinezii s-au retras pur și simplu mai la vest, mutând capitala mai întâi la Hankou, iar apoi la Chongqing. La jumătatea lui 1940, forțele japoneze din China numărau 23 de divizii, 28 de brigăzi (echivalând aproximativ cu alte 14 divizii) și o divizie aeriană – în jur de 850 000 de oameni în total. Totuși, victoria se dovedea greu de obținut.

Hitler a început al Doilea Război Mondial cu victorii rapide, iar apoi s-a împotmolit în Rusia. Japonezii au făcut-o invers, câștigând victorii rapide împotriva puterilor occidentale numai după ce s-au înămolit profund în smâncurile chinezești la fel de imposibil de controlat. Până a ajuns la Podul Marco Polo, expansiunea Japoniei în China furnizase cel puțin câteva dintre beneficiile pe care suporterii săi le promisese, cu un cost relativ scăzut. De aici înainte lucrurile s-au înrăutățit tocmai din cauza acelor probleme economice pe care intenționase să le trateze. Visele japoneze, referitoare la o pace bazată pe noi și masive concesiuni comerciale și miniere în nordul Chinei, s-au dovedit a fi nimic altceva decât produsele himerice ale unor dorințe deșarte. Toate acestea arătau cât de mult deviasse Japonia de la intenția sa inițială de a fi – și de a fi tratată ca – o putere imperială normală, de a se putea măsura cu imperiile europene din Asia. După cum am văzut, existaseră niște asemănări superficiale între Japonia și Anglia în 1902, când cele două țări încheiaseră o alianță de pace pentru douăzeci de ani. În 1937, era însă limpede că „rasa insulară” asiatică urmasse o cale radical diferită de cea europeană. Preluarea Indiei de către britanici se bazase la fel de mult pe cooptare, cât și pe

coerciție, pe atragerea simpatiei unor colaboratori indigeni în aceeași măsură ca și pe zdrobirea opoziției indigene pe câmpul de luptă. Și expansiunea imperială britanică în Asia fusese propulsată de oameni de pe teren, dar aceștia fuseseră în general businessmen. Nu exista cu adevărat un reprezentant japonez similar Companiei Indiilor de Est (poate cu excepția Companiei de Căi Ferate Manciuria de Sud). În locul acestora, controlul era deținut de anticapitaliștii utopici din Armata Kwantung.

Poate mai important este faptul că exista o diferență drastică în felul în care a evoluat politica internă atunci când Japonia s-a lansat în tentativa de a atinge grandoarea imperială. În Anglia, expansiunea peste mări coincisese cu sporirea puterii Camerei Comunelor și a Trezoreriei. În comparație, atât monarhia, cât și forțele armate erau slabe. Nimic nu simboliza acest lucru mai bine decât faptul că Stanley Baldwin, ca lider al Partidului Conservator și Prim Lord al Trezoreriei, a insistat asupra abdicării lui Edward al VIII-lea. Este util să comparăm acea criză cu aceea care s-a petrecut în Japonia, în luna februarie a aceluiași an 1936, când o facțiune rebelă a armatei, ce-și spunea „Dreapta Armată a Restaurării“, i-a ucis pe fostul prim-ministru, amiralul Saitō, pe excepționalul ministru de finanțe Takahashi Korekiyo și pe Inspectorul General al Educației Militare, generalul Watanabe. Doar norocul l-a salvat pe premierul Okada Keisuke de la o soartă asemănătoare, fără a mai aminti de Marele Șambelan, amiralul Suzuki, prințul Saionji și contele Makino, care erau și ei pe lista țintelor conspiratorilor. Potrivit asasinilor, victimele pe care le aveau în vedere „încălcaseră prerogativele Împăratului, privind comanda supremă“, deși tentativa de lovitură de stat este probabil cel mai bine înțeleasă ca încercarea unei facțiuni din cadrul armatei de a prelua puterea. Deși i-a fost pus capăt, iar ucigașii au fost executați, a avut efectul de a împinge Japonia în continuare pe drumul către un regim militar. Odată cu înființarea Cartierului General Imperial (*Daihon-ei*), în noiembrie 1937, guvernul civil condus de prințul Konoe s-a văzut în fața posibilității reale de a fi exclus din procesul de luare a deciziilor strategice, deoarece noul organism era format doar din miniștri

având tangență cu forțele armate, șefii de stat-major și Împărat.<sup>1</sup> Nimic asemănător nu era nici pe departe de conceput în Anglia, unde îmbujoratul colonel Blimp al desenatorului David Low și Roderick Spode al lui P.G. Wodehouse – primul de obicei înfășat într-un prosop de la club, iar cel de-al doilea radiant în șortul său negru – rezumau destul de bine părerile batjocoritoare ale publicului larg despre militarism și fascism. Aceasta era punctul forte al Angliei, însă, totodată, și slăbiciunea sa.

În august 1937, războiul din China se întinsese la sud de Shanghai, centrul influenței occidentale în China. Ca o consecință a obișnuitelor „incidente” de-acum rituale provocate de japonezi, Chiang decisese să deschidă un al doilea front. Urmărind să distrugă crucișătorul japonez *Idzumo*, ancorat chiar la Bund, și-a trimis în acțiune modesta forță aeriană. Chinezii au ratat, lovind un hotel din apropiere și un magazin universal. Totuși, japonezii au ripostat dublându-și efectivele staționate în garnizoană, în interiorul Zonei Internaționale, și alungându-i pe chinezi spre perimetul exterior al orașului. În asediul de trei luni care a urmat, japonezii și-au folosit puterea aeriană superioară și artileria pentru a provoca pierderi mari forțelor mult mai numeroase ale lui Chiang, pe care le-au distrus în cele din urmă, prin debarcarea unei forțe de atac la Chinshanwei, în spatele chinezilor. Într-o transmisie radio la apogeul bătăliei pentru Shanghai, soția lui Chiang, Meiling, a lansat un apel pătimaș care a lovit drept la țintă:

Japonia acționează conform unui plan preconceput de a cuceri China. Este curios că niciunei alte națiuni nu pare să-i pese. Se pare că a reușit să-și asigure tăcerea fermecată a restului lumii, pronunțând simpla formulă magică. „Acesta nu este un război, ci un simplu incident”. Toate tratatele și structurile menite să scoată în afara legii războiul și să reglementeze

---

<sup>1</sup> Este discutabil cât de mult poate fi Japonia considerată o dictatură militară în timpul războiului. Este adevărat că Tōjō Hideki și-a concentrat o putere considerabilă în propriile mâini, fiind pentru o vreme simultan prim-ministru, ministru de război și șeful Statului-Major al Forțelor Terestre. N-au mai existat partide multiple sau opoziție eficientă în Dietă, care n-avea practic nicio influență în privința deciziilor militare. Pe de altă parte, punctele esențiale ale constituției Meiji au rămas intacte. Deși șefii de stat-major și miniștrii forțelor armate (de asemenea militari) aveau efectiv putere de veto, structura instituțională a rămas mai mult sau mai puțin neschimbată. Iar Tōjō a căzut de la putere înainte de sfârșitul războiului.

modul de purtare a unui război se pare că s-au năruit, și avem parte de o întoarcere la vremurile sălbatice.

Putea fi interpretată lipsa de acțiune din partea Occidentului ca „un semn al triumfului civilizației”, întreba ea, sau era vorba despre „dangătul funebru al presupusei sale superiorități morale”? Aceasta era o întrebare foarte bună.

Populația occidentală a Shanghai-ului făcea tot ce putea pentru a-și continua afacerile și plăcerile ca de obicei. Un supraviețuitor britanic al asediului își amintea:

Shanghai a devenit o cușcă, un macabru ținut al nimănui, de vreo 8 000 de acri, cu un perimetru de aproximativ 22 de mile, unde mai multe milioane de oameni încercau să-și vadă de traiul cotidian, în ciuda valurilor de șrapnele trase aiurea... În acele nopți febrile de vară... sub un cer brăzdat de proiectoare și trasoare, aproape că puteai face turul lumii în cele câteva mile pătrate ale Zonei Internaționale și Concesiunii franceze. Puteai petrece o noapte în Moscova, Paris, Praga, Viena, Tokio, Berlin sau New York. Erau locuri care puteau oferi atmosfera națională autentică, bucătăria, muzica și, dacă era nevoie, chiar și fetele.

Dar cum rămânea cu guvernele occidentale? Puterile vestice urmăriseră, fără nicio reacție, de peste un an, cum nu numai Japonia, ci și Italia și Germania călcau în picioare acordurile internaționale ce fuseseră stabilite în deceniul ce a urmat lui 1918. De ce n-au făcut prea multe democrațiile occidentale atunci când au avut loc invazia japoneză a nordului Chinei, după 1931, invazia italienească a Abisiniei, în 1935, și reocuparea germană a Renaniei, în 1936? În noiembrie 1936, Germania, Italia și Japonia se grupaseră în Axa Roma-Berlin și Pactul Anticomintern. Cu toate acestea, Anglia, Franța și Statele Unite păreau paralizate. Sir Hughe Knatchbull-Hugessen, ambasadorul britanic în China, a fost chiar rănit de un glonț tras dintr-un avion japonez, în timp ce era transportat de la Nanking la Shanghai. Răspunsul Londrei a fost reprezentat de neputincioase frământări ale mâinilor. Reacția americană la izbucnirea Războiului sino-japonez a fost enunțarea unor platitudini despre „efortul de cooperare prin mijloace pacifiste și practicabile”. Roosevelt ținea discursuri interminabile



despre nevoia de a plasa pe cineva (n-a spus pe cine anume) în „carantină“, de vreme ce războiul era „contagios“. Dar concluzia era vechea maximă de la Washington: „Evităm să intrăm într-o alianță sau în angajamente încurcate“.

De ce, au dezbătut îndelung istoricii, a fost politica externă occidentală din anii '30 menită să le facă pe plac agresorilor? Oare democrațiile, precum cea sub conducerea lui Chiang Kai-shek, încercau rațional să tragă de timp? Sau justificarea împăciuirii nu este nimic altceva decât încercarea de a apăra ceea ce nu poate fi apărat?

## Apărarea a ceea ce nu poate fi apărat

*Măcar de am fi încercat... prin orice mijloace în puterea noastră, prin cunoașterea completă a situației, să generăm sentimente de prietenie și cooperare între națiunile noastre... atunci am fi putut evita această cumplită calamitate.*

*Lordul Londonderry, Noi înșine și Germania*

*De cât curaj este nevoie pentru a fi lași!... Trebuie să fim lași în continuare până la limita noastră, dar nu și mai departe.*

*Sir Alexander Cadogan,  
21 septembrie 1938*

## ACȚIUNE PREVENTIVĂ?

Din motive evidente tindem să ne gândim la anii 1933–1939 ca reprezentând originile celui de-al Doilea Război Mondial. Întrebarea pe care ne-o punem de regulă este dacă puterile occidentale ar fi putut sau nu să facă mai multe pentru a preveni războiul – dacă politica de împăciuire adoptată față de Germania și Japonia a fost sau nu o gafă dezastruoasă. Totuși, s-ar putea ca lucrurile să stea chiar invers. Împăciuirea nu a dus la război. Războiul a fost acela care a dus la împăciuire. Căci războiul nu a început, după cum tindem să credem, în Polonia, în 1939. A început în Asia, în 1937, dacă nu chiar în 1931, când Japonia a invadat Manciuria. A început în Africa, în 1935, când Mussolini a invadat Abisinia. A început în Europa de Vest, în 1936, când Germania și Italia s-au apucat să-l ajute pe Franco să câștige Războiul Civil spaniol. A început în Europa de Est, în aprilie 1939, cu invazia

Albaniei de către italieni. Contrar mitului propagat de Tribunalul Militar Internațional de la Nürnberg, conform căruia el și acoliții săi au fost singurii inițiatori, Hitler a intrat târziu în război. Și-a îndeplinit obiectivele politicii externe înainte de septembrie 1939, fără să tragă măcar un foc. Și nici nu era în intenția sa să înceapă un război mondial la acea dată. Războiul care a izbucnit atunci între Germania, Franța și Anglia a fost, aproape în aceeași măsură, vina puterilor vestice, și, într-adevăr, și a Poloniei, pe cât a fost a lui Hitler, așa cum A. J. P. Taylor a argumentat acum 45 de ani în *Originile celui de-al Doilea Război Mondial*.

Cu toate acestea, argumentul lui Taylor era, în cel mai bun caz, pe jumătate corect. Avea dreptate în privința puterilor vestice: lipsa de curaj a politicianilor francezi care au fost înfrânți în propriul suflet înainte ca primele focuri să fie trase; ipocrizia americanilor; mai presus de toate, zăpăceala britanicilor. Aceștia au spus că vor să sprijine autoritatea Ligii Națiunilor și drepturile țărilor mici și slabe; dar când lucrurile s-au înrăutățit în Manciuria, Abisinia și Cehoslovacia, interesul imperial egoist a fost mai puternic decât securitatea colectivă. Se agitau pentru limitarea armamentelor de parcă egalitatea capacității militare ar fi suficientă pentru evitarea războiului; dar dacă un echilibru militar putea garanta securitatea Insulelor britanice, acesta nu oferea deloc securitate aliaților continentali ai Angliei sau posesiunilor sale din Asia. Cu o ironie ucigătoare, Taylor a numit acordul de la München un „triumf pentru politica britanică [și]... pentru tot ceea ce era mai bun și mai luminat din viața britanicilor“. În realitate, războiul cu Germania a fost evitat cu prețul unei garanții imposibil de respectat, față de Cehoslovacia fragmentată. Dacă cedarea Sudetenland-ului în custodia lui Hitler, în 1938, fusese decizia corectă, atunci de ce nu i-au dat britanicii Danzig-ul, la care avea o pretenție mai întemeiată, în 1939? Răspunsul este că la acel moment oferiseră deja o altă garanție militară lipsită de valoare, de data aceasta polonezilor. Făcând acest lucru, nu au putut înțelege ceea ce Churchill a priceput imediat: că, fără o „mare alianță“ cu Uniunea Sovietică, Anglia și Franța s-ar fi putut pomeni că trebuiau să înfrunte Germania singure. Ca un cap de acuzare adus diplomației britanice, viziunea lui Taylor a rezistat remarcabil de bine cercetărilor ulterioare – deși trebuie spus

că nu prea oferă indicii privind motivul pentru care oamenii de stat britanici erau atât de incompetenți.

Taylor a greșit fundamental atunci când a căutat să asemuiască politica externă a lui Hitler cu „aceea a predecesorilor săi, a diplomaților profesioniști de la Ministerul de Externe, și chiar a tuturor germanilor“, și când a afirmat că Al Doilea Război Mondial a fost „o reprezentare în reluare a Primului“. Nimic mai neadevărat. Bismarck luptase din greu pentru a împiedica crearea unei Germanii Mari, care să cuprindă și Austria. Și totuși, acesta era unul dintre obiectivele enunțate de Hitler, este adevărat, unul pe care-l moștenise de la Republica de la Weimar. Principalul coșmar al lui Bismarck fusese unul al coalițiilor între celelalte mari puteri împotriva Germaniei. Hitler a creat deliberat o astfel de coaliție de încercuire, când a invadat Uniunea Sovietică, înainte ca Anglia să fie înfrântă. Nici măcar Kaizerul nu fusese atât de imprudent; el chiar sperase că putea evita războiul cu Anglia. Bismarck folosisse colonialismul ca instrument de menținere a echilibrului puterii în Europa; Kaizerul râvnise după colonii. Hitler nu era interesat de achiziții peste mări nici măcar pentru a-i servi ca instrument de negociere. De-a lungul întregului deceniu al treilea, Germania a fost constant ostilă Poloniei și prietenoasă cu Uniunea Sovietică. Hitler a inversat aceste atitudini într-un an și ceva de la venirea la putere. Este adevărat, așa cum a afirmat Taylor, că Hitler și-a improvizat parcursul, în timpul crizelor diplomatice de la jumătatea anilor '30, cu o combinație de intuiție și noroc. A recunoscut că era un aventurier politic cu o aversiune scăzută pentru risc („Toată viața am jucat *va banque*“). Dar pe ce paria el să câștige? Aceasta nu este o întrebare grea, pentru că răspunsul l-a dat chiar el în repetate rânduri. Nu se mulțumea, ca Stresemann sau Brüning, doar cu demolarea Tratatului de la Versailles – o sarcină pe care Marea Criză o îndeplinise pe jumătate când a devenit el cancelar. Nici ambiția sa nu era aceea de a readuce Germania la poziția sa din 1914. Nu este corect nici măcar, așa cum a sugerat istoricul german Fritz Fischer, că scopurile lui Hitler erau similare cu cele ale conducătorilor germani din timpul Primului Război Mondial, adică de a-și făuri o sferă de influență în Europa de Est pe socoteala Rusiei.

Obiectivul lui Hitler era diferit. Pe scurt, era acela de a mări Reich-ul german astfel încât să cuprindă cât de mult posibil întregul *volk* german, iar în acest proces să anihileze ceea ce considera ca fiind principalele amenințări la adresa realizării sale, adică evreii și comunismul sovietic (care, pentru Hitler, erau unul și același lucru). Asemenea susținătorilor japonezi ai expansiunii teritoriale, căuta spațiu vital cu convingerea că Germania avea nevoie de mai mult teritoriu datorită suprapopulării și subdotării cu materii prime strategice. Totuși, cazul german n-a fost chiar identic, deoarece existau deja mulți germani, în mare parte, din spațiul pe care-l râvnea Hitler. Atunci când Hitler a insistat asupra autodeterminării în numele etnicilor germani care nu trăiau sub conducere germană – mai întâi în Saarland, apoi în Renania, Austria, Sudetenland și Danzig – nu prezenta o succesiune de cereri destul de rezonabile, așa cum erau înclinați să creadă politicienii britanici. Făcea o singură cerere nerezonabilă, care implica pretenții teritoriale ce se întindeau până dincolo de Vistula, în Polonia. Hitler nu voia doar o Germanie Mare; voia Cea Mai Mare Germanie Posibilă. Dată fiind distribuția geografică foarte largă a germanilor în Europa Centrală și de Est, acest lucru implica un imperiu german care să se întindă de la Rin la Volga. Dar nici aceasta nu era limita ambițiilor lui Hitler, căci formarea acestei Germanii maximele era menită să constituie baza unui imperiu mondial german, care să fie cel puțin pe măsura Imperiului Britanic.

Acest lucru pune politica externă britanică într-o altă lumină. Pe parcursul primei jumătăți a secolului al XX-lea, deciziile britanicilor s-au bazat pe asumarea propriei slăbiciuni, la prima vedere o atitudine paradoxală, având în vedere că în acea perioadă Imperiul Britanic era de departe cel mai mare din lume. Dar chiar dimensiunile angajamentelor acestora îi făceau pe britanici să se simtă vulnerabili. Nu puteau reconcilia nevoia simultană de a apăra Regatul Unit al Marii Britanii și posesiunile sale din Orientul Mijlociu și Asia – darămite Africa și Australia – cu imperativele gestionării finanțelor publice în maniera tradițională, căreia îi erau cu toții sclavi în continuare, cu excepția câtorva gânditori eretici. Bugetele pe timp de pace care ar fi fost necesare pentru a garanta securitatea tuturor acestor teritorii depășeau orice imaginație, chiar și în cazul lui Winston Churchill,

care dovedise, în calitate de ministru de finanțe, o stimă remarcabilă pentru principiile Trezoreriei privind bugetele echilibrate și banii gestionați responsabil. Înainte de 1914, ministrul de externe Sir Edward Grey angajase, cu sprijinul lui Churchill, Anglia de partea Franței și Rusiei, în eventualitatea unui război continental, în ciuda faptului că Anglia nu avea trupele terestre necesare pentru a onora acest angajament decât cu întârziere și (așa cum a dovedit-o pe Somme) cu un preț dureros de ridicat. Totuși, succesorii săi din anii '30 s-au făcut vinovați de calcule greșite chiar mai periculoase. Grey cel puțin angajase Anglia într-o mare coalitiție care avea șanse rezonabile să înfrângă Germania și pe aliații săi. Cel mai grav lucru care poate fi spus despre politica britanică înainte de 1914 este că s-au făcut prea puține pentru a pregăti Anglia de războiul terestru împotriva Germaniei, război pe care diplomația sa lăsa să se înțeleagă că urma să-l poarte.

Politicienii anilor '30 vedeau limpede pericolul reprezentat de o Germanie ce domina continentul. Ba chiar s-a încetățenit opinia că, în 24 de ore de la izbucnirea războiului, capitala țării avea să fie făcută una cu pământul de puternica Luftwaffe sub comanda lui Hermann Göring. În 1934, Forțele Aeriene Regale au estimat că germanii puteau lansa asupra Angliei 150 de tone de obuze într-o singură zi, în eventualitatea unui război în care aceștia ocupau Țările de Jos. La 1936, această cifră crescuse la 600 de tone, iar în 1937, la 700 de tone — cu un eventual diluviu de 3 500 de tone în prima zi de război. În iulie 1934, Baldwin a declarat: „Când te gândești la apărarea Angliei, nu te mai rezumi doar la stâncile calcaroase din Dover; te gândești la Rin. Acolo se găsește frontiera noastră“. Cu toate acestea, el și succesorul său, Neville Chamberlain, au eșuat total în încercarea de a produce un răspuns rațional la amenințarea germană. Una era să îi lase pe japonezi să preia Manciuria; nu însemna nimic pentru securitatea britanică. Același lucru a fost valabil și când i-au lăsat pe italieni să ia părți din Abisinia; chiar și Albania putea fi a lor fără să-i coste nimic pe britanici. Iar afacerile interne ale Spaniei erau de-a dreptul irelevante pentru interesul național britanic. Dar era o cu totul altă chestiune formarea unei Germanii Mari.

Era, desigur, posibil ca Hitler să fi fost sincer când a protestat spunând că expansiunea Germaniei în Europa Centrală și de Est nu

constituia vreo amenințare la adresa Imperiului Britanic. Au fost numeroase cazuri în care Hitler și-a exprimat dorința unei alianțe sau înțelegeri cu Anglia, începând cu *Mein Kampf*. Din noiembrie 1933, Hitler a căutat să încheie un acord naval cu Anglia și a și reușit – trecând peste dorințele ministrului său de externe și ale marinei germane – în iunie 1935. „O combinație anglo-germană, nota el la acea vreme ar fi mai puternică decât toate celelalte puteri.” Uneori etala, așa cum s-a exprimat ambasadorul Regatului Unit la Berlin, Sir Eric Phipps, „o solitudine aproape mișcătoare pentru bunăstarea Imperiului Britanic”. Astfel de idei au reapărut patru ani mai târziu, când Hitler a început să aibă emoții cu privire la intervenția britanică în zorii invaziei sale din Polonia. Își „dorise întotdeauna o înțelegere germano-britanică”, îl asigura el pe noul ambasador britanic la Berlin, Sir Neville Henderson, la 25 august 1939. Când Anglia a ignorat aceste lingușeli și și-a respectat promisiunea din aprilie față de Polonia, liderul german a fost consternat, spunându-i lui Rosenberg că „nu putea înțelege” ce „urmăreau de fapt” britanicii: „Chiar dacă Anglia și-ar asigura victoria, adevărații învingători ar fi Statele Unite, Japonia și Rusia”. La 6 octombrie, după ce cucerise Polonia, și-a reînnoit oferta de pace. În repetate rânduri după 1939, Hitler și-a exprimat regretul că se lupta cu Anglia deoarece se îndoia că ar fi fost „de dorit demolarea Imperiului Britanic”. Așa cum i-a comunicat generalului Franz Halder, care i-a devenit Șef de Stat-Major în 1938, lui „nu-i plăcea” războiul cu Anglia: „Motivul este că, dacă vom zdrobi puterea militară a Angliei, Imperiul Britanic se va prăbuși. Acest lucru nu-i folosește Germaniei... [ci] ar fi doar în favoarea Japoniei, Americii și altora”. Hitler făcea adesea aluzii la afinitatea rasială care credea că există între anglo-saxoni și germani. Un raport de presă al Ministerului Propagandei anunța în 1940: „Mai devreme sau mai târziu, elementul germanic din Anglia, valoros din punct de vedere rasial, va trebui să fie chemat pentru a se alătura Germaniei în luptele seculare viitoare ale rasei albe împotriva rasei galbene, sau ale rasei germanice împotriva bolșevismului”. Astfel de teze i-au făcut pe unii contemporani și i-au determinat pe unii istorici ulteriori să-și imagineze că ar fi fost posibilă coexistența pașnică dintre Imperiul Britanic și un Imperiu Nazist, că greșeala mai mare a fost nu împăciuirea, ci

abandonarea acesteia, în 1939. S-a sugerat chiar că pacea ar fi putut fi restaurată în 1940 sau 1941 dacă altcineva decât Churchill ar fi fost responsabil de politica britanică.

Să nu se implice deloc fusese o opțiune pentru Anglia în 1914. Germania Kaizerului nu ar fi câștigat ușor un război împotriva Franței și Rusiei; chiar și în eventualitatea victoriei, amenințarea la adresa Angliei ar fi fost limitată, nu în ultimul rând din cauză că Germania lui Wilhelmine era o monarhie constituțională cu o mișcare laburistă organizată și puternică. În orice caz, în 1914 Anglia nu era pregătită să poarte un război cu Germania, iar costurile intervenției s-au dovedit foarte ridicate. Germania lui Hitler era o chestiune diferită. Kaizerul nu avea o Luftwaffe. Hitler nu trebuia să se îngrijoreze în privința democrației sociale sau a sindicatelor. Poate că Hitler era un anglofil sincer; și Kaizerul fusese uneori. Dar nimeni nu putea fi sigur că Hitler spunea adevărul sau, chiar dacă o făcea, că nu avea să se răzgândească într-o bună zi. Știm că așa a făcut. Încurajat de Ribbentrop, ambasadorul său la Londra, să considere Anglia o putere în declin, Hitler a conchis încă de la sfârșitul lui 1936 că „nici măcar o reapropiere germano-engleză nu putea oferi Germaniei vreun avantaj concret, pozitiv“ și că, prin urmare, Germania nu avea „niciun interes să încheie o înțelegere cu Anglia“. Așa cum s-a exprimat la o reuniune cu comandanții săi militari, în noiembrie 1937 (consemnată în faimosul Memoriu Hossbach), Anglia era un „adversar inspirat de ură“ al cărei imperiu „nu mai putea fi menținut pe termen lung prin politica puterii“. Era o părere întărită constant de Ribbentrop, care vedea în Anglia „cel mai periculos opozițant al nostru“ (ianuarie 1938). La 29 ianuarie 1939, au început lucrările la construcția unei noi forțe navale germane, alcătuite din 13 cuirasate și crucișătoare de linie, 4 portavioane, 15 *Panzerschiffe*, 23 crucișătoare și 22 de nave mari distrugătoare, cunoscute drept *Spähkreuzer*. Nu încapă nicio îndoială împotriva cui ar fi fost direcționată o asemenea flotă, dacă ar fi fost vreodată construită.

Pe scurt, Germania lui Hitler constituia o amenințare posibil letală la adresa securității Regatului Unit al Marii Britanii. Hitler spunea că dorea *Lebensraum*. Dacă teoria sa era corectă, punerea ei în practică nu putea decât să facă Germania mai puternică. O Germanie mai mare și-ar fi permis o forță aeriană mai mare și, de asemenea, o flotă de



luptă în Atlantic. Probabilitatea unei coexistențe pașnice pe o asemenea bază era minimă. Totuși, nu este așa de ușor pe cât pare să tragi învățăminte din eșecul împăciuirii, deși mulți au încercat acest lucru. Pentru apărătorii lui Neville Chamberlain este important de înțeles de ce el și colegii săi au luat decizia pe care au luat-o. Dar *tout comprendre, ce n'est pas tout pardonner*: a-i înțelege pe cei care căutau împăciuirea nu înseamnă și a-i scuza. Cei care condamnă împăciuirea au șanse mai mari să câștige *prima facie*. Dar nicio pledoarie a acuzării nu este completă dacă nu poate arăta că exista la acea vreme o politică alternativă credibilă.

Chiar și un câine are de ales atunci când se confruntă cu un câine mai agresiv: lupta sau fuga. Britanicii au ales să lupte în septembrie 1939. La sfârșitul lui mai 1940, nu mai aveau de ales; au fost nevoiți să fugă. Aceasta a fost, în ciuda propagandei curajoase despre „spiritul Dunkerque“, una dintre cele mai mari calamități din istoria militară britanică – exact înfrângerea pentru care ei și aliații lor petrecuseră patru ani și un sfert evitând-o, după iulie 1914. Britanicii nu au înțeles că opțiunile lor erau mai bune decât cele ale unui câine. Odată ce identificaseră potențiala amenințare ridicată de Hitler, aveau 4 variante: resemnare, represalii, descurajare sau prevenire.

Resemnarea însemna să spere la cel mai bun caz, având încredere că insistențele lui Hitler privind bunăvoința sa față de Imperiul Britanic erau sincere, și să-l lase să-și facă de cap în Europa de Est. Până la sfârșitul lui 1938, acesta a fost fundamentul politicii britanice. A doua opțiune era reprezentată de represalii – adică riposta la acțiunea ofensivă a lui Hitler împotriva Angliei sau a aliaților săi; aceasta a fost politica Angliei în 1939 și 1940. Defectele celor două opțiuni sunt evidente. Din cauză că Hitler nu era demn de încredere, resemnarea îi oferea câțiva ani pentru a-și mări Germania și stocurile de armament. Să recurgă la represalii împotriva lui când a atacat Polonia era chiar mai rău, deoarece acest lucru lăsa momentul începerii războiului în mâinile guvernelor german și polonez. Britanicii au încercat și descurajarea, a treia opțiune, dar viziunea lor avea puncte nevralgice fatale, după cum vom vedea. Temându-se de un bombardament aerian, au ales să-și construiască propriile bombardiere, cu o rază de acțiune suficient de mare pentru a ajunge până la cele mai

mari orașe germane. Hitler nu s-a lăsat descurajat. O măsură mult mai descurajantă ar fi fost o alianță cu Uniunea Sovietică, dar aceea posibilitate a fost respinsă în 1939, și apoi forțată chiar de Hitler asupra britanicilor, în 1941. Astfel, singura opțiune care n-a fost niciodată luată în considerare cu seriozitate era prevenirea – cu alte cuvinte, o mișcare timpurie pentru a distruge din fașă amenințarea pe care o constituia Germania lui Hitler. După cum vom vedea, tragedia celui de-al Doilea Război Mondial este că aproape sigur această opțiune ar fi reușit dacă ar fi fost încercată.

## MOTIVAȚIA STRATEGICĂ A ÎMPĂCIUIRII

La prima vedere, argumentele în favoarea împăciuirii încă îi mai par rezonabile și pragmatice cititorului din ziua de astăzi. Britanicii aveau cele mai multe de pierdut în cazul întreruperii păcii. Imperiul lor era cel mai mare din lume, cuprinzând aproximativ un sfert de glob. Într-un memorandum al Ministerului de Externe, din 1926, se arată:

Noi... nu avem ambiții teritoriale și nici dorință de mărire. Avem tot ceea ce vrem – poate chiar mai mult. Singurul nostru obiectiv este să păstrăm ceea ce avem și să trăim în pace... Adevărul este că războiul și zvonurile despre război, certuri și fricțiuni în orice colț al lumii reprezintă pierderi și fac rău intereselor comerciale și financiare britanice... Atât de diverse și omniprezente sunt comerțul și finanțele britanice, încât, oricare ar fi consecința tulburării păcii, noi vom fi cei care vor avea de pierdut.

Aceste cuvinte și-au găsit ecoul opt ani mai târziu la Lordul Chatfield, care a observat că „stăpânim deja cea mai mare parte a lumii sau cele mai bune părți ale sale, și vrem doar să păstrăm teritoriile pe care avem [și] să-i împiedicăm pe alții de a ni le lua“. Date fiind vastele sale angajamente, cu siguranță Anglia nu putea să se preocupe de securitatea oricărei alte țări. Liderul conservator Bonar Law remarcă în 1922: „Nu putem acționa singuri ca jandarmi mondiali“. Realitatea era că, în fața multiplelor provocări, se putea dovedi imposibilă chiar și apărarea propriilor posesiuni. Mareșalul Sir Henry Wilson, Șef al Statului-Major Imperial, scria în 1921: „Mica noastră armată este

mult prea împrăștiată... nu suntem puternici nici măcar într-un teatru – nu în Irlanda, nici în Anglia, nici pe Rin, nici la Constantinopol, nici în Persia ori India“.

Și capacitatea Marinei Regale era solicitată la maximum. Construcția unei baze navale în Singapore, care a început în 1921, dar a fost mai mult sau mai puțin suspendată până în 1932, trebuia să creeze un nou centru al securității imperiale în Asia. Cum însă forțele navale britanice erau concentrate în apele europene, baza însăși amenința să devină o sursă de vulnerabilitate, nu putere. În momentul Conferinței Navale de la Washington, din 1921–1922, politicienii britanici abandonaseră ținta istorică de preponderență navală prin semnarea acordului de paritate cu Statele Unite, un acord avantajos pentru cele din urmă, date fiind angajamentele lor navale mult mai puține. Britannia încetase să mai domnească peste întinderile de apă, cel puțin în Pacific. În aprilie 1931, Amiralitatea a recunoscut că, „în anumite circumstanțe“, puterea marinei era „cu certitudine sub cea necesară menținerii comunicațiilor deschise în eventualitatea că vom fi târâți într-un război“. În fața unui atac japonez, au admis șefii de stat-major în februarie 1932, „întregul nostru teritoriu din Orientul Îndepărtat, ca și coasta Indiei și a Dominioanelor, și vastul nostru comerț și transport sunt vulnerabile“. Opt luni mai târziu, același organism a admis că, „dacă va izbucni războiul în Europa, departe de a avea mijloacele ca să intervenim, vom fi capabili doar să apărăm frontierele și avanposturile Imperiului pe timpul primelor luni ale războiului“. Un război în Asia ar „expune jafului, pentru o perioadă inestimabilă, posesiunile britanice și dependențele sale, comerțul și comunicațiile, inclusiv cele din India, Australia și Noua Zeelandă“.

Dominioanele – așa cum erau cunoscute principalele colonii cu așezări ale albilor – jucaseră un rol vital în Primul Război Mondial, ca furnizoare de materiale și oameni. Aproximativ 16% din totalul trupelor mobilizate de Anglia și imperiul său proveniseră din Australia, Canada, Noua Zeelandă și Africa de Sud. După război, importanța lor economică a crescut și mai mult, reprezentând în jur de un sfert din comerțul britanic la 1938. Adoptarea „priorității imperiale“ – acorduri de comerț liber la nivelul imperiului – la Conferința Economică Imperială de la Ottawa, din 1932, constituia, în multe privințe,

doar un răspuns la tendința mondială spre protecționism, dar întărea dependența lumii afacerilor britanice de piețele imperiale. Incluzând toate posesiunile britanice, exporturile către Imperiu reprezentau mai mult de două cincimi din total. În parte încurajați de legislație și în parte de intrarea în incapacitate de plată, în perioada interbelică, a multor state îndatorate, investitorii britanici au plasat sume tot mai mari în colonii și dominioane. Între 1924 și 1928, în jur de 59% din valoarea emisiunilor de capital din străinătate pe piața londoneză era pentru debitorii din imperiu; zece ani mai târziu, cifra era de 86%. Imperiul, după cum am văzut, era o vistierie de materii prime vitale care deveneau tot mai importante odată cu rafinarea tehnologiilor militare. În termeni economici, dar și strategici, Imperiul nu mai fusese niciodată atât de important pentru Anglia, pe cât a devenit în anii '30. Totuși, importanța sa militară (și diplomatică) era simultan în declin. Toate dominioanele au arătat clar că politicienii britanici nu puteau conta pe sprijinul lor în eventualitatea unui al doilea mare conflict european. În plus, așa cum observau membrii Statului-Major General în 1936: „Cu cât sunt mai mari angajamentele noastre față de Europa, cu atât mai mică va fi capacitatea noastră de a securiza Imperiul și comunicațiile sale.“ Într-o analiză prezentată Statului-Major General în iulie 1936, Subcomisia pentru Planificare a rezumat astfel situația militară, în favoarea împăciuirii:

Din punct de vedere militar, slăbiciunea extremă a Franței, posibilitatea unei înțelegeri între Germania și Japonia, chiar și Italia, în anumite circumstanțe, și riscurile imense la care un atac direct asupra Marii Britanii ar expune Imperiul dictează o politică direcționată către o înțelegere cu Germania și, în consecință, o amânare a pericolului agresiunii germane împotriva oricărui interes vital de-ale noastre.

Care erau mai precis angajamentele militare britanice în Europa? În 1925, guvernul Baldwin semnase Tratatul de la Locarno, garantând granițele franco-germană și belgiano-germană, așa cum fuseseră retrasate la Versailles. Documentul nu prevedea însă nicio astfel de angajare internațională în privința frontierei de est a Germaniei. În plus, la fel cum se întâmplase înainte de 1914, angajamentele oficiale cu privire la securitatea Europei de Vest nu au fost urmate de planuri

semnificative privind eventuale operațiuni militare. Așa cum s-a exprimat A.J.P. Taylor, Locarno părea să dea de înțeles că „Splendida izolare revenise“. În consecință, atunci când Anglia a căutat să intermedieze un acord între Franța și Germania, privind dezarmarea – sau, mai curând, reînarmarea Germaniei, de vreme ce propunerea britanicilor din ianuarie 1934 prevedea o triplare a efectivelor armatei germane la 300 000 – francezii s-au întrebat, pe bună dreptate, ce fel de asigurare practică putea să le ofere Londra în eventualitatea unei noi invazii germane? Răspunsul a fost: Niciuna. Angajamentul britanic întru apărarea Belgiei avea, de asemenea, un caracter mai puțin obligatoriu decât în 1914.

Totuși, Anglia nu putea pretinde că nu avea niciun interes în securitatea Belgiei și a Franței. Raportul din mai 1934, al Comitetului pentru Necesitățile Apărării, a reamintit Cabinetului realitatea destul de evidentă că Germania constituia o amenințare strategică mai mare pentru Regatul Unit al Marii Britanii decât Japonia, și că, prin urmare, la fel ca în 1914, exista posibilitatea să se apeleze din nou la Anglia pentru a trimite trupe să ajute Belgia (și, poate, chiar și Olanda) în cazul unei invazii germane. Într-adevăr, importanța sporită a forțelor aeriene făcea să fie o necesitate și mai imperativă decât în trecut, ca țărmul Canalului Mânecii să nu cadă în mâinile unei puteri continentale ostile. Germania era deci „inamicul potențial suprem, împotriva căruia trebuie direcționată toată politica noastră de apărare «cu bătaie lungă»“. Ce formă să ia politica așa-zisă „cu bătaie lungă“? Dacă 1914 oferise vreo lecție, aceea era că o mică armată fixă în Europa nu avea să-i descurajeze pe germani. Opțiunea de a comasa o forță terestră masivă, disponibilă pentru desfășurare în Europa, a fost însă respinsă în favoarea lărgirii forței aeriene „metropolitan“ (adică având baza în Anglia) la 80 sau mai multe escadrole, lăsând forțele terestre cu un pic mai mult de 5 divizii regulate disponibile pentru a fi trimise peste Canalul Mânecii drept „Forță de teren“ – aproape la fel de puțini pe cât fuseseră în 1914. La sfârșitul lui 1937, dimensiunile acesteia au fost reduse suplimentar. În 1938, se transformase într-o forță expediționară utilizată în punctele nevralgice ale imperiului. Ineficientul ministru al Coordonării Apărării, Sir Thomas Inskip, nu scăpa din vedere riscul astfel asumat:

Dacă Franța ar fi din nou în pericolul de a fi cucerită de forțe terestre, s-ar putea ivi o situație în care, la fel ca în ultimul război, va trebui să ne improvizăm armata pentru a o ajuta. Dacă se va întâmpla una ca asta, Guvernul din momentul respectiv va fi aproape sigur criticat pentru că a neglijat să se asigure împotriva unei eventualități atât de evidente.

Cu toate acestea, așa cum s-a exprimat ministrul de război Leslie Hore-Belisha, s-a luat decizia de „a lăsa angajamentul continental“. Generalul Sir Henry Pownall, directorul Operațiunilor și Informațiilor Militare, a fost îngrozit, dar opinia sa nu a contat. Este incredibil, dar în urma *Anschluss*-ului austriac, bugetul trupelor terestre a fost de fapt redus. Lucrurile nu se îmbunătățiseră până la momentul crizei de la München. De-abia în februarie 1939 a fost readusă în discuție ideea unei forțe expediționare europene, și chiar și la acel moment critic avea să fie compusă din numai 6 divizii regulate și 4 teritoriale.

Argumentele în favoarea puterii aeriene merită să fie explorate, pe larg, în virtutea dificultăților ulterioare. După cum am văzut, rolul avut în vedere pentru o forță aeriană britanică sporită nu era defensiv, ci ofensiv; avea să fie, în cuvintele viitorului prim-ministru Neville Chamberlain, „o forță aeriană cu o asemenea putere de atac, încât nimeni nu-și va asuma riscul s-o înfrunte“. Dacă Anglia putea să amenințe cu bombardarea orașelor germane și să fie crezută, așa se afirma, germanii ar fi putut fi descurajați de la întrebuintarea forței împotriva vecinilor. Ideea că acest lucru l-ar fi descurajat pe Hitler era autoreflexivă; pentru că ei înșiși se temeau atât de mult de bombardamentele germane, britanicii au presupus că Hitler se temea la fel de mult de bombardierele lor. Deși Churchill avea dreptate spunând că Germania depășea numeric Anglia în privința construcției de aeronave, analiștii britanici au supraestimat permanent capacitatea Luftwaffe de a produce victime din rândul populației capitalei. Aceasta era, în sine, o gravă eroare, căci a făcut guvernul să exagereze amenințarea pe care Hitler o putea reprezenta pentru Anglia în 1938; în loc să se gândească la scenarii realiste pentru cele mai grave situații, își imaginau o Londră aplatizată. De asemenea, deplorabilă a fost și încetineala cu care Statul-Major al Forțelor Aeriene a planificat modalitatea de acțiune a forțelor de bombardament britanice; când a venit momentul decisiv, în septembrie 1939, Comandamentul forțelor de bombardament

s-a limitat la lansarea de fluturași de propagandă, întrucât se ajunsese la concluzia că ar fi fost prea costisitor să încerce să lovească obiective industriale germane. Cea mai șocantă este însă neglijența manifestată, până în ceasul al doisprezecelea, de forțele aeriene britanice de apărare, care aveau să se dovedească a fi salvarea națiunii în 1940. Este adevărat că se efectua o muncă de maximă importanță la Departamentul de Cercetări Aeronautice, sub președinția lui Henry Tizard, care a adoptat tehnologia radarului, dezvoltată de Robert Watson-Watt la Laboratorul Național pentru Fizică, încă din 1935. Dar Ministerul Forțelor Aeriene a înțeles mult mai greu nevoia de a investi în avioane de luptă capabile să intercepteze bombardierele inamice. Un alt efect secundar al concentrării asupra bombardamentelor la mare distanță a fost faptul că a diminuat și mai mult importanța strategică a Belgiei și Franței, deoarece s-a pornit de la premisa că avioanele aveau să decoleze de la baze britanice.

Astfel, britanicii știau că nu-și puteau apăra imperiul asiatic dacă japonezii îl atacau; știau că nu puteau apăra Belgia și Franța, dacă Germania lovea la vest, cu atât mai puțin Polonia și Cehoslovacia, dacă Germania lovea la est; și știau, sau credeau că știu, că nu puteau apăra Londra dacă Hitler își trimitea Luftwaffe peste Canalul Mânecii. Este incredibil, dar la 1935 erau atât de convinși de propria vulnerabilitate, încât n-au îndrăznit să lupte nici cu marina italiană. În 1938, Statul-Major General a interzis chiar și „convorbirile la nivel de cadre” cu francezii din cauză că termenul în sine „are o conotație sinistru și dă impresia... unei colaborări militare reciproc asumate”. Ferească Sfântul!

## MOTIVAȚIA ECONOMICĂ A ÎMPĂCIUIRII

N-ar fi fost posibil ca la toate aceste vulnerabilități înspăimântătoare să se răspundă printr-o sporire a cheltuielilor pentru apărare? Nu; după cum au obiectat mandarinii de la Trezorerie, o reînarmare mai rapidă nu ar fi făcut altceva decât să submineze precara redresare economică a Angliei.

Participarea la Primul Război Mondial mărise de 12 ori datoria națională britanică. La 1927 echivala cu un zdrobitor 172% din produsul intern brut. Dobânda aferentă reprezenta mai mult de două cincimi din cheltuielile publice spre sfârșitul anilor '20. Surplusurile bugetare și o rată de schimb supraevaluată în urma deciziei lui Churchill, în calitate de ministru de finanțe, de a se reveni la standardul aurului în 1925, au fost obținute pe socoteala locurilor de muncă din industrie. Principalele sectoare ale economiei britanice din era victoriană târzie – industriile cărbunelui și fierului, industria constructoare de nave și industria textilă – erau acum copiate peste tot în lume; piețele de export pentru astfel de bunuri britanice s-au micșorat inexorabil. Câștigurile „invizibile” aduse de investițiile britanice încă imense de peste mări, serviciile financiare și transporturile maritime erau, de asemenea, sub presiune. Mai puțin evidente, dar mai profunde în anumite privințe erau pagubele produse de război în rândul forței de muncă. Prin sistemul de voluntariat care fusese folosit pentru a recruta noile divizii necesare în prima jumătate a războiului, în rândul forțelor armate fuseseră atrași foarte mulți muncitori calificați, dintre care un procent substanțial fuseseră uciși sau erau invalizi. Soluția oficială la problemele postbelice era esențial victoriană în concepție: trebuia ca bugetele să fie echilibrate, lira să revină la standardul aur și comerțul liber să fie reinstaurat. În numele „economiei”, cheltuielile pentru apărare au fost limitate, astfel încât, ca procent din totalul cheltuielilor publice, au scăzut de la 30%, în 1913, la un pic peste 10%, douăzeci de ani mai târziu. Baldwin a declarat la un congres al Societății pentru Pacea Internațională: „Vă dau cuvântul meu că nu vor avea loc înarmări masive”. Vorbea serios. Regula celor zece ani însemna înghețarea cheltuielilor pentru forțele armate. Chiar și când aceasta a fost abandonată, în 1932, Trezoreria a insistat asupra faptului că „riscurile financiare și economice” interziceau orice creșteri semnificative ale bugetului pentru apărare.

În calitate de ministru de finanțe, Neville Chamberlain fusese una dintre forțele motrice ale înființării Comitetului pentru Necesițiile Apărării, crezând că o ordonare clară a priorităților militare i-ar fi ușurat viața la Trezorerie. El a salutat identificarea Germaniei drept cel mai mare pericol potențial. Tot Chamberlain a fost însă acela care



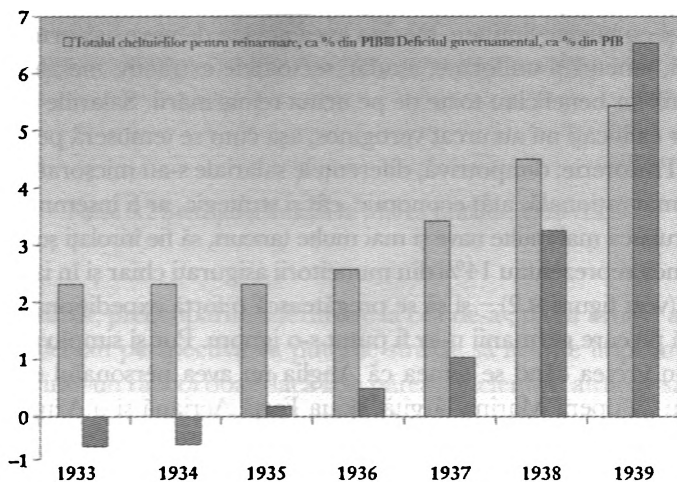
a respins ca fiind imposibil de acordat suma adițională de 97 de milioane de lire, solicitată în scopul de creare și menținere a unei forțe expediționare adecvate pentru a fi trimisă pe continent. Preferând o strategie de intimidare bazată pe bombardiere, era motivat, în mare măsură, de faptul că părea mai ieftină decât alternativa. Când CNA a propus, în noiembrie 1935, ca „schema [sa] ideală” pentru reînarmare să fie finanțată printr-un împrumut pentru apărare, Trezoreria a fost consternată; din nou, Chamberlain a insistat asupra reducerii cheltuielilor navale și terestre. Dar în curând și Forțele Aeriene au început să pară prea scumpe. Așa cum s-a exprimat un oficial al Trezoreriei după München, „credem că, probabil, nu ne vom putea permite [cele mai recente propuneri ale Ministerului Forțelor Aeriene] fără să fie afectată economia generală a acestei țări; astfel i-am oferit lui Hitler exact acel tip de victorie prin metode pașnice care i-ar plăcea foarte mult”. De fapt, Forțele Aeriene erau cel mai bine tratate dintre cele trei servicii armate (deși Chamberlain era gata în orice moment să le taie din cheltuieli în schimbul unui „Pact aerian” cu Hitler). Trezoreria a fost și mai expeditivă cu cererile forțelor terestre și marinei pentru fonduri adiționale. Cât despre solicitările lui Churchill, privind creșterea considerabilă a cheltuielilor pentru apărare, pe care le-a înaintat prima dată în 1936, Chamberlain le-a respins fără ezitare. Abia în 1937 s-au făcut noi împrumuturi pentru finanțarea reînarmării, însumând 400 de milioane de lire, și chiar și atunci Chamberlain încercase inițial să acopere costurile sporite prin mărirea taxelor. Succesorul său în fotoliul Trezoreriei, Sir John Simon, a insistat ca totalul cheltuielilor pentru apărare din aprilie 1937 până în aprilie 1942 să fie limitat la un maximum de 1,5 miliarde de lire.

În orice caz, se spera ca o politică de cooperare economică cu Germania să distragă regimul nazist de la agresiune. Pe de-o parte, oficialii de la Banca Angliei și Trezorerie voiau să mențină comerțul cu Germania și să evite neplata datoriei acesteia față de Anglia. Pe de alta, criticau aspru tipurile de controale economice care ar fi devenit, fără îndoială, necesare pentru ca reînarmarea amplă să aibă loc fără inflație internă și fără creșterea deficitului bugetar curent. Când secretarul de stat pentru Forțele Aeriene, viconte Swinton, a insistat ca o serie de muncitori calificați să fie transferați din sectorul civil în cel al

apărării, pentru a grăbi construcția aeronavelor, Chamberlain a răspuns că acest lucru trebuia făcut prin intermediul unor „acorduri reciproce [între angajatori și angajați], și cu o minimă intervenție guvernamentală” – un ecou al vechii maxime falite „business as usual”. Se presupunea că puterea financiară tradițională era a „patra armă” a apărării britanice, după cum se exprima Inskip; de aici și preocuparea perenă a Trezoreriei pentru balanța de plăți și rata de schimb. Marea teamă era că, în eventualitatea unui război prelungit, solvabilitatea Angliei peste graniță s-ar fi dovedit mult mai mică decât între 1914 și 1918, căci deficitele de cont curente din ultimii ani ai deceniului patru distrugau poziția Angliei de creditor net, rezervele sale de aur și puterea lirei sterline. Datorită tuturor acestor motive, cheltuielile pentru apărare au depășit de-abia în 1938 4% din produsul intern brut, și doar în 1939 se putea spune același lucru despre deficitul guvernamental (vezi figura 9.1).

Argumentele economice în favoarea împăciuirii reflectau, în aceeași măsură, puterea economică a Angliei și slăbiciunea sa. Comparativ cu situația din Germania și Statele Unite, Marea Criză fusese blândă în Regatul Unit al Marii Britanii. Odată ce Anglia renunțase la standardul aurului, în septembrie 1931, și ratele dobânzilor fuseseră reduse la 2% de către banca Angliei, redresarea s-a produs chiar rapid – evident, nu și în vechile regiuni industriale din nord, dar cu siguranță în Midlands și în sud-est, unde au apărut noi industrii și servicii. Cu bani puțini a fost întreținută o perioadă înfloritoare pentru construcții în Anglia, la sud de Trent. Dar tocmai din aceste motive, se afirma, niște cheltuieli semnificativ mai mari pentru reînarmare ar fi creat probleme de supraîncălzire în economia britanică, în absența unor creșteri de taxe sau reduceri corespunzătoare ale altor programe guvernamentale. Însuși Keynes avea să argumenteze, în *How to Pay for the War*, că, în eventualitatea unor cheltuieli importante pentru apărare, inflația și problemele referitoare la balanța de plăți puteau fi evitate doar dacă economia ar fi fost mult mai strict controlată decât fusese în Primul Război Mondial, cu o taxare severă a consumului. Un regim atât de neliberal era de neconceput pentru perioada de pace. În aprilie 1939, Keynes a enunțat clar constrângerile impuse reînarmării antebelice: „Prima este lipsa

forței de muncă; a doua este lipsa resurselor externe“. De data aceasta, articula opinia generală. Alte autorități eminente – în special Sir Frederick Philips, de la Trezorerie, și Lordul Weir, președintele firmei de inginerie G. & J. Weir – spuneau același lucru. Lipsa personalului calificat era o potențială problemă nu numai în domeniul ingineriei, ci și în construcții. Keynes era doar unul dintre membrii Consiliului Economic Consultativ care au raportat în decembrie 1938 că balanța de plăți era „cheia întregii situații“.



*Figura 9.1* Cheltuielile britanice pentru reînarmare și deficitul guvernamental, ca procente din PIB, 1933–1939

Totuși, aceste preocupări erau cu siguranță exagerate. Cu o rată anuală de creștere a prețurilor de consum atingând cota maximă de aproape 7%, în septembrie 1937, și apoi scăzând rapid (vezi figura 9.2), și cu dobânzi pe termen lung sub 4% până la momentul izbucnirii războiului, Trezoreria avea mult mai mult spațiu de manevre decât admitea. Cu atât de multă inactivitate în sistem – contemporanii se temeau, pe bună dreptate, de o recesiune în 1937 – nivelurile ridicate

de împrumuturi nu ar fi limitat investițiile din sectorul privat. Dimpotrivă, probabil că ar fi stimulat creșterea. Cât despre mâna de lucru calificată, aceasta era o problemă numai din cauză că, din motive economice la început, Chamberlain angajase Anglia într-o tactică de descurajare aeriană sofisticată, care s-a dovedit nefuncțională, și din cauză că guvernul se temea aproape până la superstiție să nu supere conducerea<sup>1</sup> însetată de sânge a sindicatului industriei constructoare de mașini, Amalgamated Engineering Union, prin „diluarea“ forței calificate. În practică, programul de reînarmare stimula industriile principale, ca și sectorul nou apărut al construcțiilor aeronautice; chiar și cu bugete limitate, marina avea nevoie de nave, iar armata de tunuri, tancuri și uniforme, așadar, sectoarele extractiv, metalurgic și al textilelor beneficiau toate de pe urma reînarmării. Salariile muncitorilor calificați nu au urcat vertiginos, așa cum se temuseră pesimiștii de la Trezorerie; dimpotrivă, diferențele salariale s-au micșorat. O politică mai rațională, atât economic, cât și strategic, ar fi însemnat să se construiască mai multe nave și mai multe tancuri, să fie înrolați șomerii – care încă reprezentau 14% din muncitorii asigurați chiar și în ianuarie 1939 (vezi figura 9.2) – și să se pregătească o forță expediționară britanică pe care germanii n-ar fi putut s-o ignore. Pur și simplu Chamberlain greșea când se temea că Anglia nu avea personalul necesar pentru „a opera Marina lărgită, noua Forță Aeriană și o Armată un milion de oameni“.

---

<sup>1</sup> Iată următorul schimb edificator dintre Inskip și J.C. Little, Președintele AGU, în aprilie 1938: „Little: Până acum nu vedem motive pentru a recomanda membrilor noștri relaxarea, pentru că, la drept vorbind, nu suntem mulțumiți de politica dvs. Inskip: Adică politica externă. Little: Politica externă, dacă o numiți politică“. Aceasta era o aluzie sarcastică la politica guvernamentală de „neintervenție“ în Războiul civil spaniol, pe care mulți unioniști o considerau, pe bună dreptate, o trădare față de guvernul republican legitim, în special dat fiind ajutorul pe care inamicii săi îl primeau de la Italia și Germania. În realitate, ceea ce probabil îi îngrijora pe cei din AGU era amintirea Primului Război Mondial, când „diluarea“ din timpul războiului fusese urmată de șomaj postbelic. Ernest Bevin, secretarul general al Transport and General Workers Union, se temea că AGU se va opune diluării „până când vor cădea bombe“. Aproape că avea dreptate.

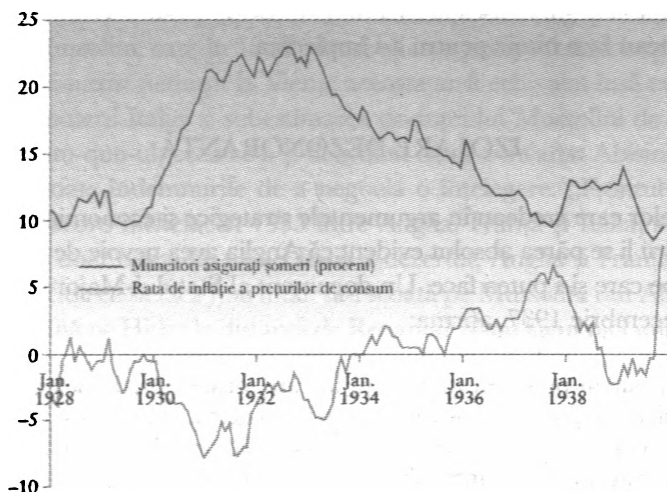


Figura 9.2 Șomajul și inflația în Marea Britanie, 1928–1939

În sfârșit, preocupările referitoare la cea de-a „patra armă” a apărării reflectau perspectiva ca puterile străine să acorde împrumuturi Angliei într-un război doar dacă li se părea suficient de atractiv să facă acest lucru, pe când Statele Unite și Dominioanele ar fi avut motive solide, atât economice, cât și strategice, să o crediteze dacă alternativa era victoria unor dictatori și întreruperea exporturilor peste Atlantic. În orice caz, deficitele de cont curent din ultima parte a anilor '30 erau neînsemnate – echivalând cu aproximativ 1% din PIB pe an, comparativ cu veniturile externe de cel puțin 3,5% dintr-un stoc total de active aflate peste graniță în valoare de 3,7 miliarde de lire (17 miliarde de dolari). În 1938, Anglia nu era falită. Elementul crucial, după cum vom vedea, era că risca totuși falimentul în 1939 sau 1940, dacă rezervele sale de valută forte continuau să scadă.

Deci Anglia s-ar fi putut reînarma cu vârf și îndesat. În schimb, plecând de la premisele defectuoase ale unei politici economice demodate, britanicii au adoptat principiul domnului Micawber al lui Dickens. Chinuiți de gândul propriilor datorii, nutreau speranța deșartă că avea să apară o soluție. Marea Criză îi inspirase pe japonezi, italieni și

germani să se gândească la cuceriri externe. Pe britanici i-a convins că nu puteau face nimic pentru a-i împiedica.

## IZOLARE DEZONORANTĂ

Celor care credeau în argumentele strategice și economice ale împăciuirii li se părea absolut evident că Anglia avea nevoie de toți prietenii pe care și-i putea face. Un document al Statului-Major General, din decembrie 1937, afirma:

Nu putem prevedea momentul în care forțele noastre defensive vor fi suficient de puternice pentru a proteja comerțul, teritoriul și interesele noastre vitale împotriva Germaniei, Italiei și Japoniei în același timp... Nu putem exagera importanța, din punctul de vedere al Apărării Imperiale, a oricărei acțiuni politice sau internaționale care ar putea fi întreprinsă pentru a reduce numărul potențialilor noștri inamici și a câștiga sprijinul potențialilor aliați.

Dar cine puteau fi acești potențiali aliați? Deși francezii cheltuiseră mult mai mult pe armament decât britanicii, începând cu anii '20, majoritatea investițiilor acestora merseseră spre fortificații defensive, măsură care a avut orice fel de efecte psihologice, numai sănătoase nu. Ministrul de externe francez, Louis Barthou, a căutat să formeze un „Locarno estic“ pentru securizarea frontierelor vecinilor răsăriteni ai Germaniei, și a pus bazele Pactului de Asistență Reciprocă Franco-sovietic din 1936. Totuși, răspunsul britanic a fost călduț; sentimentul la Londra era că francezii ar fi trebuit să facă noi concesii Germaniei în privința stadiilor de înarmare. În 1937, prim-ministrul francez Léon Blum se convinsese că unele concesii în favoarea Germaniei, atât în Europa de Est, cât și în colonii, erau necesare dacă se dorea perpetuarea păcii. Dar Chamberlain nu prea avea încredere în francezi, și practic n-a făcut nimic pentru concretizarea alianței anglo-franceze. Uniunea Sovietică era privită cu repulsie de majoritatea conservatorilor, Chamberlain fiind unul dintre aceștia, din motive ideologice. Chiar și lui Churchill îi era greu să accepte ideea ca Moscova să facă parte din marea sa alianță, deși aceasta era clar o deducție

logică, rezultând din propria analiză a situației. Multe speranțe s-au pus în Mussolini, care în 1934 părăsise să ia o poziție fermă împotriva unui puci nazist nereușit la Viena; aceasta ar fi echivalat însă cu exagerarea puterii Italiei și subestimarea dorinței lui Mussolini de a răsturna statu-quo-ul, ceea ce a și dezvăluit când a invadat Abisinia și a ignorat toate îndemnurile de a negocia o înțelegere. „Frontul de la Stresa“, acord încheiat în 1935 între Anglia, Franța și Italia, s-a dovedit a fi doar o fațadă. Când Italia a dezertat, Anglia și Franța n-au putut decide ce să facă mai întâi: să-l scoată pe Mussolini din Abisinia sau să-l țină pe Hitler la distanță de Renania? N-au făcut nici una, nici alta. Această constantă a proastei coordonări anglo-franceze, care n-a fost îmbunătățită de diferențele dintre politicile interne ale celor două țări când Franța a avut, pentru scurt timp, o guvernare a Frontului Popular, avea să se mențină până la izbucnirea războiului. Chiar și după *Anschluss*, Chamberlain n-a reușit să facă altceva decât o aluzie foarte ambiguă la sprijinul pentru Franța în eventualitatea unui război continental. Din nefericire, exista la fel de multă ambiguitate în atitudinea franceză după ce Édouard Daladier a devenit prim-ministru, în aprilie 1938, nu în ultimul rând din cauza lășității caracteristice a lui Georges Bonnet, ministrul său de externe. În Asia, între timp, Anglia pur și simplu nu putea alege între interesele sale din China și nevoia de a evita un război cu Japonia. Coșmarul britanic era o combinație germano-italiano-japoneză. Și totuși, cu cât căutau mai mult să împiedice formarea ei mai degrabă prin soluții practice diplomatice decât prin contramăsuri militare, cu atât mai probabilă devenea aceasta<sup>1</sup>.

Dintre marile puteri mai rămâneau doar Statele Unite. Americanii erau însă la fel de nerăbdători să-i împăciuiască pe germani ca și oricine din Anglia. Franklin Roosevelt a propus retrocedarea Coridorului polonez Germaniei aproape de îndată ce s-a instalat la

---

<sup>1</sup> În noiembrie 1936, Germania și Japonia au semnat Pactul Anticomintern, care includea un protocol secret ce prevedea neintervenția părților în eventualitatea în care vreuna din acestea s-ar fi implicat într-un război cu Uniunea Sovietică. În noiembrie 1937, Mussolini a renunțat la opoziția sa față de *Anschluss*-ul austriac; recompensa, pe care Hitler o avusese în vedere de mult timp, a fost continuarea suveranității italiene asupra germanilor din Tirolul de Sud. În februarie 1938, Germania a recunoscut statul Manchukuo.

Casa Albă, trimițându-l pe Samuel L. Fuller drept emisar neoficial la Berlin, în 1935, pentru a sonda condițiile lui Hitler pentru un acord de pace general. Secretarul său de Stat, Cordell Hull, a repudiat modelul britanic al împăciuirii economice – bazat pe acorduri economice bilaterale extinse cu Germania – în favoarea unei abordări multilaterale ambițioase, vizând liberalizarea comerțului. Dar rezultatul net n-a fost prea diferit. Între 1934 și 1938, exporturile americane de combustibil pentru motoare și ulei lubrifiant către Germania aproape că s-au triplat. Firmele americane furnizau Germaniei între 31 și 55% din importurile acesteia de fosfat monocalcic (pentru îngrășăminte), între 20 și 28% din importurile sale de cupru și aliaje de cupru, și între 67 și 73% din importurile de uraniu, vanadiu și molibden. Jumătate din totalul importurilor de fier și deșeuri metalice proveneau din Statele Unite. Corporații americane precum Standard Oil, General Motors, DuPont și chiar IBM și-au extins operațiunile din Germania. La 1940, investițiile americane directe în Germania ajunseseră la 206 milioane de dolari, nu cu mult mai puțin de cele 275 de milioane de dolari din Anglia, și cu mult mai mult decât cele 46 de milioane de dolari investite în Franța. În Asia, Statele Unite își formaseră deja un obicei apelând la ceilalți să ia atitudine împotriva agresiunii, în timp ce americanii înșiși își urmăreau propriile interese. Când Roosevelt a început să facă același lucru și în Europa, Chamberlain a tras concluzia că americanii erau „o nație de ticăloși” „Întotdeauna e cel mai bine și mai sigur, i-a spus el surorii sale Hilda, să nu contezi pe nimic din partea americanilor, în afară de cuvinte” – de aici și răspunsul său întârziat la apelul lui Roosevelt pentru o conferință generală a marilor puteri, în 1938. Sentimentul era reciproc. „Problema, când stai la masă cu un britanic, socotea Roosevelt, e că de obicei acesta obține 80% din înțelegere, iar tu obții ce a mai rămas.” Ambasadori americani ca Joseph Kennedy Sr., la Londra, și Hugh Wilson, la Berlin, n-au văzut niciun inconvenient în a-i da frâu liber lui Hitler în Europa Centrală și de Est. În plus, politicienii americani, Roosevelt în special, nutreau o ambiție superficial mascată de a vedea Imperiul Britanic fracționat.

Dat fiind excesul britanic de angajamente și insuficiența fondurilor și a prietenilor, simpla speranță de a păstra pacea prin concesii



diplomatice nu era o strategie chiar atât de rezonabilă și pragmatică pe cât părea, căci scăpa din vedere potențialele consecințe ale eșecului diplomatic. Duff Cooper, Primul Lord al Amiralității, a fost unul dintre puținii membri ai Cabinetului care au înțeles acest lucru:

Prima datorie a Guvernului este să asigure măsuri defensive adecvate pentru țară. Este cu siguranță mai ușor de stabilit care sunt aceste măsuri defensive adecvate decât resursele financiare ale țării. Pericolul subestimării primelor mi se pare mai mare decât pericolul supraestimării celor din urmă, deoarece una poate duce la înfrângere în război și distrugere totală, pe când cealaltă poate duce doar la o jenă financiară acută, creșterea impozitelor, scăderea nivelului de trai și reducerea serviciilor sociale.

Poate că reînarmarea mai rapidă și mai amplă la mijlocul anilor '30 nu părea să fie posibilă, dar cu cât ar fi fost mai scumpă în anii '40, dacă Hitler avea să reușească să domine continentul, iar Germania, Italia și Japonia alegeau să facă front comun împotriva Imperiului Britanic? Scenariul ipotetic pentru cea mai gravă situație a fost ignorat la dorința majorității politicianilor – un act de neglijență, deoarece politicianii au o obligație morală implicită față de aceia pe care îi reprezintă, și anume, să ia în calcul cea mai gravă posibilitate, să estimeze atât șansele ca aceasta să aibă loc, cât și costurile; iar apoi să ia măsuri de protecție. Asta nu au reușit să facă nici Baldwin, nici Chamberlain – o ironie a sorții, dată fiind experiența lor personală în afaceri. O întregă „națiune de negustori”<sup>1</sup> a refuzat să se asigure împotriva unui risc atât mare, cât și probabil. Ironia supremă este că prima de asigurare ar fi fost chiar destul de mică. Într-adevăr, este posibil ca britanicii să fi plătit destul pentru a fi asigurați. Dar liderii lor, fascinați de propriile dorințe nerealiste, nu au acționat decât atunci când era prea târziu.

---

<sup>1</sup> Expresia, adesea atribuită lui Napoleon (care-i numea pe englezi „une nation de boutiquiers”), își găsește de fapt originile la Adam Smith, în *The Wealth of Nations*: „Să fondezi un mare imperiu pentru singurul țel de a forma un popor de clienți ar putea părea, la prima vedere, un proiect potrivit pentru o națiune de negustori, dar foarte potrivit pentru o națiune al cărei guvern este influențat de negustori”.

## CARACTERUL SOCIAL AL ÎMPĂCIUIRII

Cum putem să explicăm această eroare gravă și, s-ar putea crede, atipic de imprudentă? Nu e suficient s-o atribuim pacifismului popular; aceasta nu este deducția corectă din analiza evenimentelor precum alegerile parțiale din East Fulham, din 1933, sau votul notoriu de la Oxford Union, pe seama moțiunii „King and Country“ din același an<sup>1</sup>. Susținătorii unei renunțări totale la forțele armate – oameni ca George Lansbury și Sir Stafford Cripps – erau doar o minoritate chiar și în interiorul Partidului Laburist. Alternativa populară la reînarmare era securitatea colectivă, nu pacificarea. Mulțumită unor organizații ca Uniunea pentru Control Democratic, Consiliul Național pentru Pace, Uniunea pentru Liga Națiunilor și Uniunea Angajamentului pentru Pace, exista un sprijin public considerabil pentru Ligă pe întreg spectrul politic. Așa cum a remarcat în 1928 Gilbert Murray, președintele Uniunii pentru Liga Națiunilor, „toate părțile și-au luat angajamente solemne față de Ligă... toți prim-miniștrii și foștii prim-miniștri o sprijină... niciun candidat la Parlament nu îndrăznește să i se opună fățiș“. În plus, alegătorii britanici voiau o Ligă activă. În 1935, peste 11 milioane

---

<sup>1</sup> Moțiunea de la 9 februarie 1933 era: „Această Cameră nu va lupta sub nicio formă pentru Regele și Țara sa“. A fost aprobată cu 275 de voturi la 153. Churchill a denunțat-o ca fiind o „mărturisire abjectă, josnică, nerușinată“; *Sunday Times*, drept „superfluă și de foarte prost gust“, dar „în niciun caz reprezentând gândirea de la Oxford“. De fapt, rezultatul reflecta influența stângii asupra Uniunii la acea vreme, și este cel mai bine înțeles ca un vot împotriva guvernului, nu un vot pacifist. Când a fost întrebat despre vot în călătoria sa prin Germania, la mai puțin de un an după aceea, Patrick Leigh Fermor „a descris întreaga chestiune ca pe un simplu nou act de sfidare a vechii generații. Însăși formularea moțiunii – «Lupta pentru Rege și Țară» – era un clișeu depășit, dintr-un vechi afiș pentru înrolare: nimeni, nici măcar cei mai împătumiți patrioți nu l-ar mai fi folosit acum pentru a descrie un sentiment profund. Interlocutorul meu a întrebat: «De ce nu?» «Für König und Vaterland» suna diferit în urechile germane: era un apel trâmbitat care nu-și pierduse nimic din rezonanța sa. Ce însemna exact? Moțiunea era probabil menită *pour épater les bourgeois*, am bălmăjit eu. Aici cineva vorbind un pic de franceză a încercat să ajute. «Um die Bürger zu erstauern? Ach, so!» A urmat o pauză. «Un fel de glumă, vă asigur», am continuat eu. «Ein Scherz?» au întrebat ei. «Ein Spass? Ein Witz?» Eram înconjurat de ochi mari și dinți [...] Detectam o licărire ațâțată de milă disprețuitoare și triumf în ochii dimprejur, ceea ce arăta clar siguranța lor că, dacă aveam dreptate, Anglia era prea degenerată și frivolă ca să reprezinte vreo problemă“.

de electori au introdus un chestionar completat în așa-numita „Urnă pentru Pace”; peste 10 milioane erau în favoarea sancțiunilor non-militare împotriva unui agresor, și aproape 7 milioane acceptau principiul acțiunii militare colective dacă primele nu erau eficiente. Singura dificultate era că nimeni nu prea știa de unde urma să vină capacitatea militară a Ligii; era mult mai ușor să se vorbească despre acorduri de dezarmare. Puțini oameni voiau să recunoască faptul că Japonia sfidase cu nerușinare Liga în privința Mancuriiei. Retragerea Japoniei și apoi a Germaniei din Ligă ar fi trebuit să servească drept indiciu că aceasta își pierduse valoarea de instituție; invazia lui Mussolini din Abisinia a fost *le coup de grâce*. Pentru un moment a părut că britanicii vor folosi puterea navală și sancțiunile economice pentru a întări deciziile Ligii; apoi (după ce au câștigat alegerile generale din Regatul Unit al Marii Britanii) s-a dovedit că ministrul de externe, Sir Samuel Hoare, și premierul francez Pierre Laval propuseseră o înțelegere prin care le ofereau italienilor o mare parte din Abisinia. Se repeta situația din Manchukuo, cu diferența că politicienii occidentali au trebuit să plătească; nefericitul Hoare a demisionat. Elegantul Anthony Eden i-a luat locul, promițând solemn „pace prin securitate colectivă”; în câteva luni, rezistența abisiniană se prăbușise, iar germanii intraseră în Renania. Și totuși, oamenii se agățau de Ligă mai degrabă decât să înfrunte realitățile dezolante ale balanței, care, după cum li se promisese, erau de domeniul trecutului.

Este ușor să se uite cum Churchill a fost singurul care, în martie 1936, a căutat să-i readucă aminte Comitetului conservator pentru Afaceri Externe că, „de patru sute de ani, politica externă a Angliei a fost aceea de a se opune celor mai mari, agresive și dominatoare Puteri de pe Continent, și, în special, de a împiedica intrarea Țărilor de Jos pe mâna unei astfel de Puteri”. Aproape că nimeni nu mai era așa de îndrăgostit ca Churchill de trecutul belicos al țării sale. Așa cum a demonstrat însă anul 1940, acest lucru nu însemna că poporul britanic nu putea fi condus înapoi spre acel trecut. Încă din aprilie 1936, Sir Alfred Zimmern i-a spus lui Harold Nicolson că sarcina de a convinge opinia publică să lupte pentru binele Cehoslovaciei „putea fi îndeplinită într-o lună, prin intermediul radioului”. Unii membri de rangul al doilea ai Partidului Conservator au fost nemulțumiți de împăciuire

aproape din momentul în care Chamberlain a devenit prim-ministru, în 1937. Iar un sondaj de opinie la scurt timp după *Anschluss*-ul Austriei (1938) a dezvăluit și o deziluzie populară crescândă. La întrebarea „Ar trebui Marea Britanie să promită ajutor Cehoslovaciei dacă Germania acționează împotriva ei, cum a făcut-o cu Austria?” doar o minoritate dintre respondenți – 43% – au zis nu. O treime au răspuns da, iar un sfert n-au avut nicio părere. La momentul în care Churchill a urcat la tribuna Camerei Comunelor, pe 14 martie 1938, pentru a face un apel la „o mare alianță” având la bază Liga, *The Economist* considera că „părerea sa reprezintă opinia majorității națiunii”. În septembrie 1938, ambasadorul britanic la Berlin, Sir Nevile Henderson, s-a simțit obligat să-l avertizeze pe Ribbentrop, devenit ministru de externe al lui Hitler, că:

Remarcasem în Anglia, cu uimire și regret, puterea tot mai mare și unanimitatea sentimentului privitor la Germania. Am fost izbit de diferență după numai două luni de la ultima vizită la Londra, și nu se limita la una singură, ci la toate clasele și toate partidele, în condițiile în care mă văzusem cu mulți oameni.

Mai important decât pacifismul popular era faptul că împăciuirea dictatorilor reprezenta o chestiune normală pentru părți semnificative ale establishment-ului britanic, cum avea să fie numit de generația următoare. Multe firme din City-ul londonez își revigoraseră legăturile cu Germania în anii '20 doar pentru a fi victimele crizei bancare germane din 1931. În jur de 62 milioane de lire sterline din cele 100 de milioane, corespunzând certificatelor comerciale deținute de casele londoneze acceptante (principalele bănci comerciale din City), erau garantate prin așa-numitul acord „moratoriu” din 1931, care a înghețat toate creditele externe ale Germaniei, dar permitea plata dobânzilor către creditori. În total, creditele Germaniei de toate tipurile însumaseră 300 de milioane de lire sterline, din care aproximativ 110 milioane erau garantate prin acordul moratoriu. Acesta era reînnoit anual și doar 40 de milioane de lire au fost lichidate până în 1939. De-a lungul deceniului al patrulea, firmele din City trăiau cu speranța unei revigorări a comerțului anglo-german care să permită lichidarea datoriei importante. În același timp, așa-numita „Conexiune” anglo-germană, între guvernatorul Băncii Angliei, Montagu Norman, și omologul său german, Hjalmar Schacht,

sugera existența unei facțiuni moderate în cadrul regimului nazist, a cărei poziție politică s-ar fi îmbunătățit dacă ar fi fost sprijinită adecvat. Această speranță a fost exprimată de un diplomat britanic potrivit căruia acordurile economice bilaterale „vor oferi evident mari posibilități de avansare spre împăciuirea politică“. Asemenea speranțe erau susținute de Acordul de Plăți din noiembrie 1934, prin care, în schimbul unui credit secret de 750 000 de lire Reichsbank, se angaja să aloce Angliei 55% din totalul câștigurilor din exporturile germane, pentru a fi întrebuințați de firmele germane ce importau bunuri din Anglia. Pe scurt, City-ul avea stimulente puternice pentru a evita o deteriorare a relațiilor anglo-germane. Temându-se să nu piardă toate sumele pe care le investiseră în Germania sau le împrumutaseră Germaniei înainte de 1933, bancherii au sprijinit clandestin solvabilitatea acestei țări. Sumele nu erau mari (în ianuarie 1939, Sir Frederick Leith-Ross estima potențialele pierderi, în eventualitatea unei încetări de plăți a germanilor, la 40 de milioane de lire în certificate pe termen scurt, și alte 80 sau 90 de milioane de lire în datorii pe termen lung), dar îi ofereau lui Schacht putere. De aceea, el a zguduit considerabil piața obligațiunilor londoneze – unde certificatele emise de Germania conform planurilor Dawes și apoi Young au fost tranzacționate neîntrerupt înainte, în timpul și după război – când s-a oferit să demisioneze din funcția de ministru al economiei, în august 1937, și a fost demis din funcția de președinte al Reichsbank, în ianuarie 1939.

Bancherilor n-avea de ce să le placă guvernul lui Hitler. Multe dintre cele mai importante firme cu expunere directă sau indirectă la Germania erau deținute și gestionate de familii evreiești, iar încercarea de a salva ceva din pagubele produse de Marea Criză însemna să strângă din dinți și să facă afaceri cu Schacht. Federația Industriilor Britanice a căutat să negocieze acorduri de preț și segmente de piață cu echivalența sa germană; a făcut acest lucru nu din dragoste pentru Hitler, ci de teamă să nu piardă piața externă germană, încă importantă, sau să nu fie exclusă de pe piața balcanică de înțelegerile bilaterale ale lui Schacht; în ciuda Marii Crize, comerțul Germaniei a rămas al treilea din lume la mijlocul anilor '30. Alte grupuri din Establishment erau împinse însă de ceva mai josnic decât interesul propriu. Mai-marii aristocrației, baronii presei coloniale, precum și

gazdele evenimentelor sociale simpatizau sincer cu anumite aspecte ale politicii lui Hitler, chiar și cu antisemitismul său. Lordul Londonderry, secretarul de stat pentru Aviație din 1931 până în iunie 1935, care era și vărul lui Churchill, era atât de interesat de Hitler, încât a scris o carte în apărarea regimului nazist, inclusiv a politicilor sale antisemite, care erau „justificate de idealurile aparte ale purității rasiiale care au fost insuflăte și în care cred cu tărie majoritatea germanilor de astăzi“. După cum mărturisea Londonderry, el nu simțea „prea multă afecțiune pentru evrei“ deoarece era „posibil să găsești semne ale participării lor în majoritatea tulburărilor internaționale care au produs atât de mult prăpăd în diverse țări“. Viconte Halifax a fost o altă figură de vază a aristocrației britanice, întrecându-și colegii atât în statură, cât și în snobism – în așa măsură, încât, atunci când l-a întâlnit prima dată pe Hitler la Berchtesgaden, în noiembrie 1937, l-a confundat cu un lacheu și aproape că i-a înmănat haina sa. Din fericire, gafa nu a fost fatală cauzei armoniei anglo-germane. Prietenul său Henry „Chips“ Channon a anunțat că Halifax îi „plăcuse pe toți liderii naziști, chiar și pe Goebbels, și a fost foarte impresionat, interesat și amuzat de vizită. Crede că regimul este absolut fantastic.“ Un alt nobil germanofil era ducele de Westminster, care, potrivit lui Duff Cooper, „tuna și fulgera împotriva evreilor și... a spus că, la urma urmei, Hitler știa că suntem cei mai buni prieteni ai săi“. Deși ambasadorul ales de Hitler pentru Londra, Joachim von Ribbentrop<sup>1</sup>,

---

<sup>1</sup> Dintre toți naziștii de frunte, Ribbentrop era cel care semăna cel mai mult cu un personaj dintr-un roman de Heinrich Mann. După ce încercase să se îmbogățească la Montréal, înainte de Primul Război Mondial, Ribbentrop intrase prin căsătorie în familia lui Henkell Sekt; s-a îmbogățit prin importurile de șampanie și scotch; era prieten la cataramă cu politicienii catolici și afaceriștii evrei; și și-a dobândit prefixul „von“ după ce s-a lăsat adoptat de o bătrână cu nume corespunzător, care, în stilul caracteristic Republicii de la Weimar, își pierduse banii în inflație și era recunoscătoare pentru pensia lunară pe care i-o oferea el. (De asemenea, tot în stil Weimar, Ribbentrop a încetat plățile după ceva timp.) L-a întâlnit pe Goebbels în 1928; și-a asigurat o întrevedere cu Hitler prin intermediul unor vechi prieteni de armată; a intrat pe tăcute în NSDAP, filiala Bavaria, în mai 1932, și în câteva luni activa ca intermediar între Hitler și Papen, pe care-l cunoscuse în război. Multe dintre întrunirile decisive care au dus la numirea lui Hitler drept cancelar, în ianuarie 1933, au avut loc în vila lui Ribbentrop din Berlin-Dahlem. În octombrie 1936, a fost trimis ca ambasador în Anglia, după ce-l convinsese pe Hitler că îi cunoștea pe „oamenii de frunte“ de acolo. Göring a replicat: „Problema e că și ei îl cunosc pe Ribbentrop“.





3. Europeni în sclavie asiatică: soldați europeni capturați în bătălia de la Yang-cun, aduși înaintea generalilor Boxeri, Song, Dong și Li.



4. „Bon Appetit!": Un David japonez îl face să sângereze pe Goliatul rus și încearcă să ajungă la tortul manciurian, într-un desen german din martie, 1904.





5. Victime și supraviețuitori ai pogromului, Odessa 1905.



6. Vestul întâlnește Estul la frontiera habsburgică:  
Arhiducele Franz Ferdinand se întâlnește cu demnitari bosniaci la Sarajevo,  
pe 28 Iunie 1914, cu doar câteva ore înainte de asasinarea sa.

7. Gavriilo Princip  
(primul rând, al treilea  
prizonier de la  
dreapta) și ceilalți  
membri ai organizației  
„Tânăra Bosnie“,  
acuzăți că au conspi-  
rat la asasinatul  
arhiducelui Franz  
Ferdinand, la tribunalul  
din Sarajevo.



8. Războiul lumii se  
mută în Europa:  
doi soldați din  
coloniile franceze  
vest-africane în  
timpul Primului  
Război Mondial.

9. Prizonieri scoțieni  
de război sunt  
plăcut surprinși de  
faptul că sunt hrăniți  
de soldații germani.





10. Scufița „Roșie“ îl confruntă pe lupul imperialist german:  
desen rusesc reprezentând negocierea păcii de la Brest-Litovsk, 1917–1918.



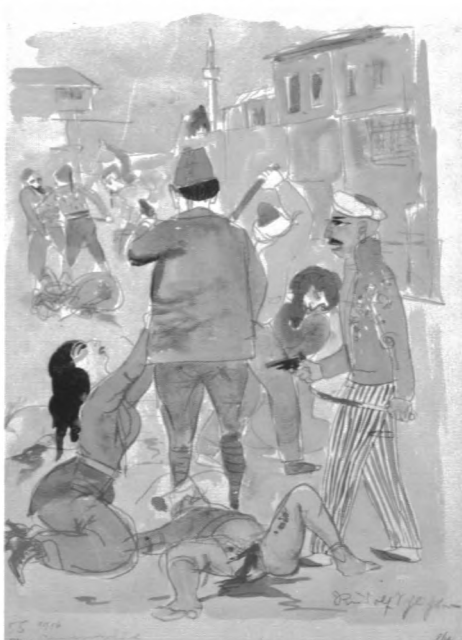
11. Revoluția bolșevică privită prin ochii „albi”: autoritate semită și metode asiatice. O caricatură antisemită a lui Troțki din perioada Războiului Civil Rus. Observați călăii chinezi. Este intitulată „Pace și Libertate în Sovdepiă”, prescurtare pentru Soviet-Deputatov (statul Sovietic).



12. Faleza de la Danzig (Gdańsk): vedere a râului Motłau, ilustrând în partea stângă turnul primăriei, în centru Biserica Sfânta Maria, iar în dreapta podul basculant.



13. Trupuri ale unor copii armeni, Turcia 1915.



14. Rudolf Schlichter, *Orori armene*, acuarelă pe hârtie, circa 1920. Violența sexuală era o trăsătură des întâlnită a genocidelor din secolul XX.

Schlichter menționa că a citit despre acest genocid în ziar, nu a fost martor la el.



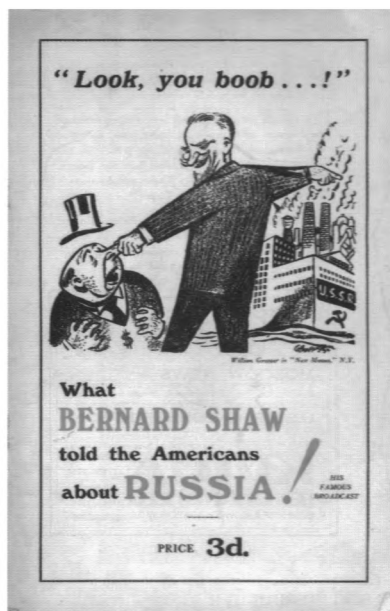
15. Purificare etnică în acțiune:  
Refugiați greci îngrămădiți pe docurile de la Smirna,  
plecând din calea trupelor turcești, septembrie 1922.



16. *Berlin bei Nacht*: puține opere de artă au anticipat mai bine culorile luminoase și umbrele intense ale Republicii de la Weimar decât tabloul *Grossstadt* (Metropolă) al lui Georg Grosz, în 1917.



17. Coșmarul american: sărăcie în timpul Marii Crize.



18. „Ascultă, îmbuibatule...!": după o scurtă petrecere în Paradisul Muncitorilor, George Bernard Shaw evidențiază superioritatea comunismului sovietic unui yankeu capitalist neîncrezător.

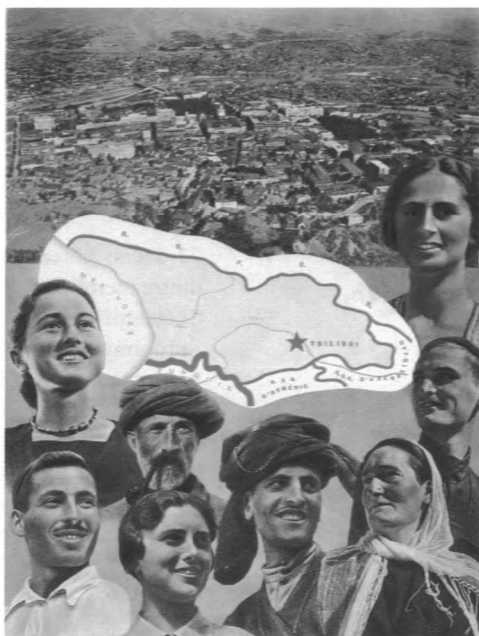
19. Stalin, zeul industrializării sovietice: „Victoria socialismului în țara noastră a fost asigurată. Fundația economiei socialiste este completă. Realitatea planului nostru industrial – milioane de muncitori tovarăși, creând o nouă viață.”







20. Mitul colectivizării: sloganul spune „colectivizarea va spori productivitatea recoltei“. În special pentru ucraineni, realitatea a fost, în schimb, înfometarea în masă.



21. Mitul autodeterminării: din fericire pentru georgieni, Stalin nu și-a privit propriul popor cu aceeași neîncredere intensă pe care o simțea față de celelalte popoare din Uniunea Sovietică.



22. Prizonierii din gulag construiesc socialismul – și își spală păcatele – cu unelte pre-industriale. Mii de oameni au pierit lucrând la canale de o valoare economică îndoielnică săpate în pământul înghețat al Rusiei de sclavi prost echipați.



23. Jacob Abter, unul dintre membrii Societății pentru Surdomuți din Leningrad, executat în timpul Marii Terori pentru presupusa complicitate într-un complot inexistent de a-i asasina pe Stalin și pe alți membri din Politburo.



**24. Lebensraum**  
 imaginat: o familie  
 de etnie germană  
 făcând o pauză de la  
 strângerea recoltei.

25. Ilustrație dintr-o carte pentru copii publicată de către Stürmer Verlag în 1935:

„Germanul este un bărbat  
chipeș/ Care știe cum să  
muncească și știe cum să  
lupte/ Pentru că are curaj și  
arată atât de măreț/ Evreii îl  
detestă din toată inima“.

„Acesta este Evreul, observați  
de îndată/ Cea mai mare  
haimana din lume / Se  
crede prinț/ Dar, de fapt,  
este un om urât“.



Ist oft der in's Gekirrenwandelnd,  
 Der göttliche Geist in jungen Reif!  
 Er meint, daß er der Eiferste sei  
 Und oft verhilft sich doch dabei!



26. Victor Klemperer, supraviețuitor și filolog al celui de-al Treilea Reich, ca și al celui de-al Patrulea Reich (Sovietic) care i-a succedat la Dresda.



27. Pașaportul diplomatic al  
lui Isaiah Berlin, eliberat la  
15 septembrie, 1945. La  
Moscova, Berlin  
s-a întâlnit cu  
poeta Anna Ahmatova.



28. Hershel Elenberg și soția  
sa Rivka: doar două dintre  
victimele pogromului de la  
Jedwabne, asasinați de propriii  
lor vecini polonezi,  
în iulie, 1941.



29. Henryka Łappo (stânga)  
împreună cu o prietenă,  
înainte de deportarea sa din  
Polonia de est  
în Uniunea Sovietică.



30. Un afiș nazist din timpul războiului înfierând „bolșevismul evreiesc” pentru atrocități. Ca și la Katyn, aceste trupuri exhumate de către germani în Ucraina erau, într-adevăr, victime ale NKVD. Dar SS-ul nu a pierdut timpul, umplând noi gropi comune cu trupurile evreilor din oraș.



31. După ce au fost obligate să se dezbrace, aceste cinci femei și fete evreice își așteaptă execuția.

Se numărau printre cei 2 700 de evrei uciși în Letonia de către poliția germană și trupele auxiliare letone în decembrie, 1941.



32. Victime ale violului de la Nanking, ucise cu brutalitate de către trupele japoneze cândva între decembrie 1937 și februarie 1938.



33. Războiul care nu discriminează: un bărbat îngrijește copii răniți în urma unui raid japonez asupra gării din Shanghai, 1937.



34, 35. Marja și Czesława Krajewski din Zamość, ucise în urma unor experimente medicale la Auschwitz, în 1943.



36. Puterile Axei văzute ca niște monștri: afiș american din vremea războiului.



37. Tătari în Armata Roșie, care nu era una rusească, ci o forță sovietică multinațională autentică.



38. Un soldat german distrus stă pe rămășițele unui tun la sfârșitul bătăliei de la Kursk, din iulie 1943. Eșecul operațiunii Citadelă a ucis speranțele germanilor de a împiedica armata sovietică să ajungă pe Frontul de Est.



39. Aliații prezentați drept extraterestri: afiș nazist adresat olandezilor, înfățișând Statele Unite asemenea unui amalgam monstruos de concursuri de frumusețe, muzică jazz, gangsetri, Ku-Klux-Klan și, bineînțeles, plutocrația evreilor.



40. Numărătoarea morților după distrugerea Dresdei din februarie, 1945. Multe victime au fost pur și simplu transformate în cenușă.



41. Inamicul drept subuman, I:  
megalomania japoneză,  
personificată în caricatura  
„Mr. Moto“ în *Seattle Post-  
Intelligencer*.



42. Inamicul drept subuman, II: Natalie Nickerson, muncitoare în  
Phoenix, îi scrie iubitului ei din Marină pentru a-i mulțumi pentru  
craniul unui soldat pe care i l-a trimis drept suvenir din Noua  
Guinee. Conform revistei *Life*, ea l-a numit Tojo.



43. Ființe monstruoase din metal mișcându-se în depărtare“ (Wells): două tancuri americane avansează sub tirul obuzelor japoneze în timpul bătăliei pentru Okinawa, în iunie, 1945.



44. Chipul resemnării: un locotenent japonez este convins să depună armele la Okinawa. Neîncrederea japonezilor în intențiile Aliatilor însemna că majoritatea apărătorilor insulei preferau să lupte până la moarte.



**45. Un soldat sovietic încearcă să fure bicicleta unei berlineze. Aceasta a fost cea mai mica dintre crimele comise de către Armata Roșie în drumul ei prin Germania.**



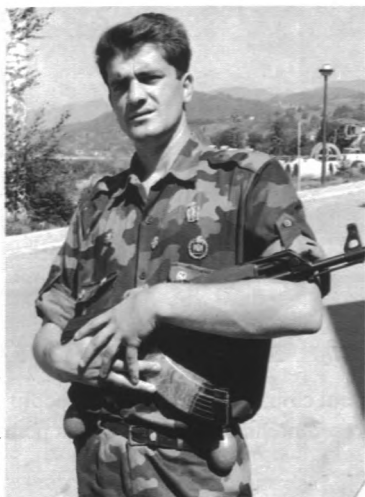
**46. Al Treilea Război Mondial: soldați antrenându-se în Guatemala pentru a combate Armata de Gherilă a Săracilor. Deși din punct de vedere teoretic era un război între capitaliști și comuniști, la o cercetare amănunțită, războiul civil din Guatemala s-a dovedit a fi mai degrabă un conflict între ladino și mayași.**



47. Noul chip al totalitarismului: copiii chinezi citesc din Cărțica Roșie, a președintelui Mao, un manifest pentru războiul civil dintre generații.



48. Dușmanul dușmanului meu: măcelarul din Cambodgia, Pol Pot (stânga), îl întâmpină pe modernizatorul Chinei, Deng Xiaoping (dreapta), în Phnom Penh, 1978. Dușmanul comun în discuție era Vietnamul.



49. Stima de sine în timpul genocidului: Milan Lukić, care este acuzat de uciderea musulmanilor bosniaci în orașul său natal, Vișegrad, în 1992.

era ridiculizat în unele ziare ca fiind „Herr Brickendrop“, avea un succes social extraordinar în aceste cercuri aristocratice. Marchizul de Lothian<sup>1</sup> l-a luat sub aripa sa, așa cum a făcut și contele anglo-german de Athlone (care renunțase la titlul german de prinț de Teck în timpul războiului, 1914–1918), fără a mai vorbi de moștenitoarea marii companii de transport maritim Cunard, Nancy Cunard, și surorile Mitford, Unity și Diana. Tom Jones, fostul secretar privat al lui Baldwin, a fost fermecat de descrierea făcută de Ribbentrop lui Hitler, drept „o ființă cu realizări superioare și cu o constituție de artist, foarte citit, pasionat și devotat muzicii și picturii“.

Colegiul All Souls de la Oxford era locul în care se întruneau cei mai influenți susținători ai împăciuirii: printre membrii consiliului din acea perioadă se numărau Halifax, Sir John Simon – predecesorul său în funcția de ministru de externe și docilul ministru de Finanțe al lui Chamberlain – și redactorul-șef al ziarului *The Times*, Geoffrey Dawson, care fusese anterior trezorierul colegiului. La sfârșitul unei săptămâni stresante, lui Dawson nu-i plăcea nimic mai mult decât să se întoarcă la Oxford, să cineze și să soarbă vin de Bordeaux în saloanele somptuoase de la vechiul său colegiu, unde putea fi sigur că va găsi suflete înrudite. În opinia lui Dawson era datoria morală a fiecărui ziar britanic de a promova relațiile armonioase dintre Anglia și noua Germanie. N-avea nicio mustrare de conștiință când atenua tonul sau de-a dreptul împiedica apariția articolelor trimise de experimentatul corespondent al ziarului la Berlin, Norman Ebbut. Unii corespondenți externi britanici, ca Sefton Delmer, de la *Daily Express*, erau absolut entuziasmați de noua Germanie. Nu și Ebbut. Pentru el, Hitler nu era nimic altceva decât un „sergent-major cu darul flecărelii și o privire distantă“. Avertismentele din partea naziștilor și frecvențele incursiuni în apartamentul său nu l-au împiedicat pe Ebbut să scrie cu regularitate (printre alte subiecte) despre persecuția exercitată de noul regim asupra disidenților din cadrul bisericilor protestante. Încă din noiembrie

---

<sup>1</sup> Philip Kerr, al 11-lea marchiz Lothian, își făcuse ucenicia la „Grădinița“ sud-africană a lordului Milner, pentru administratori imperialiști cu înclinații liberale. Deși vâstar al unei vechi familii catolice, prietenia sa cu Nancy Astor, deputată conservatoare și soția vicontelui Astor, l-a făcut să intre în rândurile Bisericii Științei Creștine și să viziteze Rusia cu George Bernard Shaw.

1934 a protestat cu privire la intervențiile editoriale asupra articolelor sale, dând 12 exemple în care textele sale fuseseră modificate pentru a se îndepărta referirile critice la adresa regimului nazist. I s-a plâns mahnit prietenului său american William Shirer că editorii săi „nu voiau să audă prea multe despre latura negativă a Germaniei naziste”; *The Times* fusese „capturat de pronaziști din Londra”. Dimpotrivă, articole semnate de lordul Lothian erau publicate la loc de cinste. Într-unul, apărut în februarie 1935, Lothian le spunea cititorilor că Hitler îl asigurase personal „că ceea ce dorește Germania este egalitate, nu război; că este pregătită întru totul să renunțe la război”. Într-adevăr, Hitler voia să „semneze pacte de neagresiune cu toți vecinii Germaniei pentru a dovedi sinceritatea dorinței sale de pace”. Nu cerea în schimb decât „egalitatea” în privința armamentului. „Nu am nici cea mai mică îndoială, declara hotărât Lothian, că această atitudine este perfect sinceră.” Politica dreaptă pe care putea s-o adopte Anglia era „să transforme [Germania] într-o «bună europeană», tratând-o ca pe o membră a comunității europene”. În orice caz, preocuparea lui Hitler nu era Europa de Vest, ci Uniunea Sovietică. „Consideră comunismul în primul rând drept o religie militantă”, explica Lothian. Dacă într-o bună zi avea să „încearcă repetarea triumfurilor militare ale Islamului”, oare Germania ar fi fost „privită drept un potențial inamic sau drept bastionul Europei, drept amenințare sau protectoare a noilor națiuni din Europa de Est?” *The Times* a prezentat Noaptea cuțitelor lungi de parcă ar fi fost un act politic complet legitim – un demers „sincer de a transforma fervoarea revoluționară într-un efort moderat și constructiv, și de a le impune un standard ridicat oficialilor național-socialiști”. În august 1937, Ebbut a fost expulzat din Germania. Șapte luni mai târziu, la 10 martie 1937, redactorul-șef al ziarului său a participat la recepția de adio a lui Ribbentrop la Londra. A doua zi, trupele germane au invadat Austria.

Editorialele din *The Times*, în aceeași măsură ca relatările corespondenților, îl făceau să fie mai influent decât ar putea-o sugera modestul său tiraj. (Așa cum a remarcat cândva lordul Beaverbrook, proprietarul de la *Daily Express*, „presa populară nu înseamnă nimic în privința propagandei, în comparație cu ziarele nepopulare”.) Aici Dawson se putea baza pe mizantropul fost diplomat și istoric Edward Hallett



Carr, poate cel mai sofisticat dintre toți susținătorii împăciuirii. Carr considera că relațiile internaționale țin de putere, nicidecum de moralitate. Întrucât balanța puterii globale se schimbase, unele puteri ridicându-se, iar altele intrând în declin, singura întrebare era dacă ajustările trebuiau să fie violente sau pacifiste. În opinia lui Carr, cea de-a doua variantă era preferabilă. Prin urmare, împăciuirea era o chestiune de ajustare prin mijloace pașnice la realitatea puterii germane (și mai târziu sovietice) în modul cel mai puțin sângeros, la fel cum sistemul politic britanic se adaptase la realitatea puterii clasei muncitoare fără să fie nevoie de o revoluție:

În cea de-a doua parte a secolului al XIX-lea și prima parte a secolului al XX-lea, „săracii” din cele mai multe țări și-au îmbunătățit constant situația printr-o serie de greve și negocieri, iar „bogații”, fie printr-un simț al dreptății, fie de teama unei revoluții, în eventualitatea unui refuz, au cedat teren mai degrabă decât să supună conflictul la testul forței. Acest proces a generat, în cele din urmă, de ambele părți o dorință de a rezolva disputele prin diferite forme de conciliere și arbitraj, sfârșind prin a crea ceva similar cu un sistem reglementat de «schimbare pașnică»... Odată ce Puterile nesatisfăcute înțeleseseră posibilitatea remedierii doleanțelor prin negociere pașnică (precedată, fără îndoială, de amenințările cu forța), o procedură reglementată de „schimbare pașnică” ar putea fi stabilită gradual, câștigându-se astfel încrederea celor nemulțumiți; și, odată ce un astfel de sistem ar fi recunoscut, reconcilierea ar fi ajuns să fie privită drept cursul normal al lucrurilor, iar amenințarea cu forța, deși niciodată abandonată complet, se va retrage tot mai mult în fundal.

Aceasta era clar o formulă fatalistă pentru o lume fără război – pace pe baza supunerii în fața puterii dictatorilor. Respingând disprețuitor „idealurile vagi ale altruismului și umanitarismului”, Carr aplauda politica lui Hitler, afirmând că Tratatul de la Versailles era depășit și că Germania avea toate drepturile să se extindă spre est. A salutat discuțiile lui Chamberlain cu Hitler la München, în 1938, drept „un model de a negocia schimbarea pașnică”.

*The Times* nu era nici pe departe singurul care oferea reportaje flatante despre Germania. În urma vizitei sale din 1937, Halifax i-a influențat pe aproape toți proprietarii ziarelor de frunte să domolească tonul din relatările lor despre Germania, încercând chiar să-i „vină de

hac“ lui David Low, caricaturistul obraznic de la *Evening Standard*. Guvernul a reușit să facă presiuni asupra BBC-ului pentru a evita „controversa“ în reportajele despre afacerile europene – o ironie, ținând cont de reputația sa ireproșabilă din timpul războiului. Lordul Reith, directorul general al BBC, i-a cerut lui Ribbentrop „să-i transmită lui Hitler că BBC-ul nu e antinazist“. Un program din seria „Calea păcii“ a fost abandonat când parlametarul laburist Josiah Wedgewood a refuzat să șteargă din intervenția sa referirile la politicile de „persecuție, combativitate și cruzime“ aplicate de Hitler și Mussolini. Și mai mari erau presiunile asupra Camerei Comunelor. Parlamentarii conservatori care se hazardau să-l critice pe Chamberlain erau pedepsiți aspru de către liderii însărcinați cu menținerea disciplinei de partid. În această atmosferă, doar câțiva rebeli îndrăzneau să pledeze în favoarea reînarmării și a alianțelor tradiționale, și chiar și Churchill – cel mai elocvent exponent al acestei opinii – a abordat o poziție oarecum ezitantă între 1933 și 1939. Așa cum au arătat criticii săi, era împotriva autoguvernării Indiei, dar în favoarea democrației cehe; împotriva dictatorilor, dar în favoarea recunoașterii regimului lui Franco din Spania; împotriva limitării armamentelor, dar în favoarea Ligii Națiunilor. Chamberlain și prietenii săi apropiați nu se sfiau să-l învinuiască pe Churchill în presă, și au făcut același lucru și cu Anthony Eden, după ce acesta a demisionat din funcția de ministru de externe, în februarie 1938.

Și la All Souls mulți membri tineri ai consiliului nu erau de acord cu poziția lui Dawson. Cam la vremea crizei abisinien, istoricul A.L. Rowse – care avea doar 34 de ani când se încheiaseră acordurile de la München – își amintea de o plimbare făcută pe drumul de edec spre Iffley, pe parcursul căreia l-a avertizat pe vârstnicul jurnalist: „Germanii sunt atât de puternici, încât ne amenință pe noi toți laolaltă“. Răspunsul lui Dawson a fost edificator: „Hai să luăm argumentul tău ca atare – ai grijă, nu spun că sunt de acord cu el –, dar dacă germanii sunt atât de puternici precum zici, *n-ar trebui să fim de partea lor?*“ Un alt tânăr critic al împăciuirii de la All Souls era strălucitul exeget al gândirii politice Isaiah Berlin, care dezaproba vehement atitudinea lui Dawson și a cercului său. Berlin i-a spus, peste mulți ani, biografului său:

Nu prea vorbeau despre împăciuire de față cu noi toți, dar o făceau în intimitatea propriilor încăperi. Aduceau cu ei simpatizanți, prieteni; apoi dispăreau într-una dintre acele încăperi spațioase de sus, cu unul dintre ei, și acolo țineau adevărate întruniri de comitet... Eram, împreună cu toți ceilalți de vârsta mea,... strict împotriva împăciuirii. În grupul nostru nu existau împăciuitoariști cu excepția lui [Quintin] Hogg. Nimeni nu era din generația mea, nici dintre cei mai tineri decât mine. Nu, nu, cu siguranță nu.

În parte datorită chestiunii împăciuirii, Berlin a fost atras de Clubul Thursday Lunch, cu înclinații spre stânga, printre membrii căruia se numărau Richard Crossman, viitorul ministru al muncii, și Roy Harrod, biograful lui Keynes. Berlin nu era socialist, dar avea un avantaj asupra altor membri ai consiliului de la Oxford, când era vorba despre înțelegerea evenimentelor de pe continent. Ca evreu a cărui familie emigrase din Letonia, pentru a scăpa de haosul Revoluției Ruse, avea toate motivele să cunoască perfect miza jocului european. Vedea că membrii mai în vârstă continuau să se gândească la Europa în vechii termeni imperialiști din primii ani ai secolului douăzeci și, de aceea, erau înclinați să accepte argumentele fățiș rasiste ale lui Hitler:

Cei din Grupul British Empire... erau fundamental rasiști; nu erau vădit antisemiți, dar credeau în ascendența ariană. Nu voiau cu adevărat ca Italia și Franța să fie părți constitutive. Credeau în Germania, Scandinavia, Imperiul Alb, înțelegi? Evident, umbra lui Cecil Rhodes plutea deasupra lor.

Adevărat grăia. „Teutonii și slavii sunt ireconciliabili – la fel ca britanicii și slavii, observa Henderson într-o scrisoare către Halifax. [Premierul canadian] Mackenzie King mi-a spus anul trecut, după Conferința imperială, că slavii din Canada nu s-au asimilat și n-au devenit buni cetățeni.“

Totuși, așa cum a trebuit Berlin să recunoască, împăciuitoariștii aveau un alt argument mai puternic de partea lor, și acesta era aversiunea față de Uniunea Sovietică a lui Stalin:

Rușii erau cu totul în afară [noțiunii lor de Commonwealth extins], pe lângă faptul că erau comuniști și, prin urmare, odioși... Aceasta era baza,

apărarea valorilor occidentale albe împotriva ororilor din est. Germanii erau un caz dubios, deoarece nu se comportau cum trebuia. Hitler era mai degrabă un personaj inadecvat, însă era mai bine să fii prieten cu Hitler – adică, în principiu, protecția față de comunism era ceea ce-i motiva.

Printre numeroasele argumente în favoarea împăciuirii, cel mai bun era acesta: până în 1939, Hitler nu făcuse nimic comparabil cu uciderea în masă pe care Stalin o dezlănțuise împotriva poporului Uniunii Sovietice. Este posibil ca mulți aristocrați conservatori să fi închis un ochi la realitățile conducerii naziste, dar un număr și mai mare de oameni ai stângii britanice au închis ambii ochi la ororile stalinismului – și le-a luat mult mai mult să-i deschidă. Berlin a înțeles că acestea erau două nenorociri între care era foarte greu de ales. În noiembrie 1938, îi scria tatălui său:

Toți vechii conservatori sunt foarte nervoși... Toți vor să lupte pentru colonii. Dar n-o vor face. Sunt absolut sigur că într-o zi un bloc ruso-slavic se va forma în Europa și-i va pune la punct pe germani. Starea de spirit este depresivă. Toți sunt conștienți de înfrângere.

Acesta era consensul Establishment-ului. Din fericire, după cum am văzut, nu era împărțit de majoritatea britanicilor. Cu atât mai bine. Dacă lucrurile ar fi stat altfel, poate că al Doilea Război Mondial ar fi fost pierdut.

## Păcatul păcii

*Sigur că vor să domine Europa de Est; vor o uniune cu Austria atât de strânsă pe cât ar putea, fără s-o încorporeze în Reich, și vor pentru germanii din Sudeți cam aceleași lucruri pe care le-am vrut noi pentru oamenii noștri în Transcaal.*

Neville Chamberlain către sora sa Hilda,  
noiembrie 1937

*Dacă mai multe state s-ar aduna în jurul Marii Britanii și al Franței într-un tratat solemn de apărare reciprocă împotriva agresiunii; dacă ar lăsa ca forțele lor să fie conduse în ceea ce ați putea numi o mare alianță; dacă ar permite ca statele-majore să lucreze împreună; dacă toate acestea s-ar baza, așa cum o pot face cu onoare, pe Convenția Ligii Națiunilor, conform cu toate țelurile și idealurile Ligii Națiunilor; dacă acest lucru ar fi susținut, așa cum este firesc, de simțul moral al lumii; și dacă s-ar petrece în anul 1938 — și, credeți-mă, s-ar putea să fie ultima șansă — atunci, zic eu, ați putea opri chiar acum acest război care se apropie.*

Winston Churchill, martie 1938

## O ȚARĂ ÎNDEPĂRTATĂ

Cine erau germanii din Sudeți? În celebra expresie a lui Neville Chamberlain, erau „oameni... dintr-o țară îndepărtată... despre care nu știm nimic“. Totuși, Cehoslovacia nu este chiar atât de departe de Anglia: de la Praga la Londra sunt doar 1 034 de kilometri, un pic mai puțin decât distanța dintre New York și Chicago (1 144 kilometri). Iar implicațiile anexării Sudetenland-ului de către Germania nazistă

aveau un efect profund asupra securității Angliei. Prin urmare, a fost o întâmplare nefericită că Chamberlain nu s-a informat despre poporul a cărui soartă a fost decisă în 1938 și cu ajutorul său. Dacă ar fi știut mai multe, poate că ar fi acționat altfel.

Termenul Sudetenland n-a fost foarte mult folosit înainte de anii '30. La sfârșitul Primului Război Mondial, avusese loc o încercare de a asocia periferia predominant germanofonă a Boemiei și Moraviei cu noua Austrie postimperială, considerând Sudetenland-ul o nouă provincie austriacă, dar nu se ajunsese la niciun rezultat. Germanii care s-au pomenit sub stăpânire cehă după Primul Război Mondial – reprezentau mai mult de o cincime din populație, fără a ține cont de evreii în general vorbitori de germană – nu fuseseră niciodată cetățeni ai Reich-ului în care Hitler era cancelar. Erau, mai întâi de toate, boemieni. Rolul Boemiei în evoluția național-socialismului fusese, cu toate acestea, fundamental. Acolo, înainte de Primul Război Mondial, muncitorii germani s-au definit pentru prima dată atât ca naționaliști, cât și ca socialiști, reacționând la competiția tot mai aprigă din partea emigranților cehi din zonele rurale (vezi Capitolul 1). În Boemia, avuseseră loc unele dintre cele mai înverșunate lupte politice din istoria Cehoslovaciei interbelice, pe chestiuni de felul limbii și educației (vezi Capitolul 5). Regiunile industriale unde erau concentrate așezările germane au fost lovite puternic de Marea Criză; germanii erau suprareprezențați în rândurile șomerilor exact la fel cum fuseseră subreprezențați în slujbele guvernamentale. Pe de altă parte, Cehoslovacia se deosebea de celelalte țări din Europa Centrală și de Est. Era singurul dintre „statele succesoare” ridicate de pe ruinele Imperiului Habsburgic care mai avea o formă de guvernământ democratic în 1938. De asemenea, ocupa o poziție strategică vitală, ca un fel de pană care pătrundea în Germania, separând Saxonia și Silezia de Austria. Politica sa și situarea sa geografică au făcut din Cehoslovacia axul central în jurul căruia se mișca Europa interbelică.

Prima și cea mai mare slăbiciune a politicii externe a lui Chamberlain a fost că, acceptând legitimitatea „autodeterminării” pentru germanii din regiunea sudeților, a acceptat implicit legitimitatea țelului lui Hitler, acela al Germaniei Mari. Scopul lui Chamberlain nu era să împiedice preluarea germanilor din Sudeți și a pământurilor

acestora de către Germania, ci doar să-l oprească pe Hitler de la realizarea acestui lucru prin forță<sup>1</sup>. „Nu văd de ce n-ar trebui să-i spunem Germaniei, argumenta Chamberlain, dă-ne asigurări satisfăcătoare că nu vei folosi forța asupra austrieilor și cehoslovacilor, iar noi îți vom oferi asigurări similare, că nu vom folosi forța pentru a împiedica schimbările pe care le vrei, dacă le poți face prin mijloace pașnice.“ Comparația sa cu coloniștii britanici din Transvaal în zorii Războiului Burilor spune totul; Chamberlain nu voia să spună că un război avea toate șansele să se producă, ci că revendicările germane cu privire la cei din Sudetenland erau la fel de legitime cum fuseseră și ale tatălui său referitor la uitlanderii<sup>2</sup>. Ca să folosim o altă analogie, fusese nevoie de generații întregi ca britanicii conservatori să se reconcilieze cu ideea de autonomie administrativă a Irlandei; germanilor din regiunea Sudeților le-au acordat acest drept într-o clipită. La Versailles, Germania fusese nedreptățită. Transferul regiunii Sudeților era menit să corijeze nedreptățile prin ceea ce spera Chamberlain să fie o înțelegere totală și finală. Nimic nu surprinde mai bine inabilitatea împăciuitoareștilor de a înțelege mentalitatea nazistă decât analiza oferită de Edward Hale, un oficial al Trezoreriei, în august 1937. Hale susținea că

lupta nazistă este, în primul rând, una a demnității, o reacție naturală la ostracizarea ce a urmat războiului; că manifestările sale nu sunt decât o expresie a temperamentului militar german (la fel cum temperamentul nostru se manifestă în sport); că dorința lui Hitler de prietenie cu Anglia este complet sinceră și încă împărtășită pe scară largă; și că germanul apelează la cel mai puțin neprietenos băiat din școală, să-l scape de persecuțiile la care a fost supus după război.

---

<sup>1</sup> Hilaire Belloc l-a amuzat pe Duff Cooper cu un poem ce rezuma politica lui Chamberlain: „Dragă Cehoslovacia / Nu cred că te vor ataca, / dar n-am de gând să te sprijin.“

<sup>2</sup> „Uitlanderii“ („străini“ în afrikaans) erau coloniști britanici care fuseseră atrași în Transvaal de descoperirea aurului. Au fost tratați de buri ca niște străini, furnizând astfel guvernului britanic un pretext pentru intervenția în regiune. Joseph Chamberlain, inamicul de moarte al autonomiei administrative a Irlandei, a cerut „autonomia administrativă a Rand-ului“, adică străinii din Transvaal să primească dreptul de a vota, după 5 ani de rezidență.

Dar problemele Europei Centrale și de Est nu puteau fi așa de ușor transpuse în termenii Imperiului Victorian, și cu atât mai puțin în limbajul terenurilor de joacă din școlile private. Hitler nu era un fel de Cecil Rhodes teuton. Și nici Germania nu era nici pe departe ai-doma unui personaj din *Tom Brown's Schooldays*. Chamberlain și consilierii săi pur și simplu nu au înțeles că era foarte improbabil ca Hitler să rămână satisfăcut doar cu regiunea Sudeților. Așa cum au arătat alții, existau mult mai multe minorități în Europa Centrală și de Est, fiecare cu propriile revendicări, fiecare cu propria dorință de a retrasa granițele Europei. În special, după cum am văzut, existau numeroase minorități germane răspândite de la Danzig, la capătul Coridorului Polonez, și Memel, o enclavă în Lituania, până în sud, în pitoreștile orașele săsești din Siebenbürgen, acum în România, și la est până pe malurile Volgăi, chiar în inima Rusiei sovietice. În total, potrivit estimărilor naziste exagerate, existau nu mai puțin de 30 de milioane de *Volksdeutsche* care locuiau în afara Reich-ului – aproape de zece ori cifra germanilor din Sudeți. Prin urmare, cedarea Sudetenland-ului în favoarea lui Hitler a constituit un precedent foarte periculos. Cu cât Hitler putea să citeze necazurile și mahnirile milioanei de *Volksdeutsche* ca bază pentru „rectificările” granițelor într-un loc, cu atât mai multe resurse – atât economice, cât și demografice – puteau fi pretinse de el în alte state din Europa Centrală și de Est. Chamberlain și consilierii săi păreau să nu perceapă implicațiile răspândirii rapide a național-socialismului nu doar printre germanii din Sudeți, ci aproape la toate minoritățile etnice germane după 1933. Această cucerire ideologică era deja foarte avansată în 1938. „Din punctul nostru de vedere”, își amintea Gregor von Rezzori, un tânăr de etnie germană din România,

evoluțiile din Germania [după 1933] erau bine venite: o abundență de imagini optimiste ale tineretului ce degajă sănătate și energie, promițând să construiască un nou viitor însoțit – acest lucru corespundea cu propria noastră dispoziție politică. Eram enervați de disprețul cu care eram tratați în calitate de comunitate germanofonă, de parcă fostul dominion austriac din România fusese unul al barbariei teutonice asupra unor străvechi și foarte culți cehi, sârbi, slovaci și valahi, de parcă aceștia se eliberaseră de lanțurile opresive în numele moralității civilizatoare.



Încă din 1935, germanii din România găsiseră în Fritz Fabritius un nazist cu state vechi, care să le fie lider. Să fii un național-socialist în Austria, a descoperit Neville Laski în 1934, însemna să fii „din întâmplare un deținător al acestei poziții. Să fii nazist însemna să fii optimist“. Și germanii din Ungaria își formaseră propria organizație nazistă *Volksbund*, în 1938. Chiar înainte de a porni campania pentru spațiul vital, Hitler câștiga deja „spațiu de gândire“ în rândul *Volksdeutsche*. În fapt, aceștia au devenit avangarda sa din Est.

## SEPTEMBRIE 1938

Neputința de a înțelege semnificația apelului adresat de Hitler etnicilor germani a fost doar prima dintre cele cinci deficiențe ale politicii de împăciuire. A doua slăbiciune fatală a politicii lui Chamberlain a fost faptul că presupunea existența unor elemente „moderate“ în cadrul regimului nazist, a căror poziție putea fi întărită prin conciliere. În realitate, natura aparent „policratică“ a regimului – faptul că, așa cum s-a plâns ambasadorul francez la Berlin, „nu există... un singur minister de externe. Sunt vreo șase“ – era de domeniul iluziei. Hitler era la comandă, obiectivele sale mari nu constituiau niciun secret, iar subordonații săi „lucrau în stilul Führer-ului“ atunci când nu specifica mijloacele de realizare a ceea ce dorea. Prin urmare, s-a dovedit o pierdere de timp să se vorbească cu Schacht despre concesiile coloniale, la fel ca și discuțiile cu Göring despre înțelegeri privind materiile prime. „Mare plan“ de la începuturi al lui Chamberlain – care implica niște propuneri ciudate, cum ar fi crearea unui consorțiu centrafrican pentru materii prime, și un acord de limitare a înarmării pentru abolirea bombardamentelor strategice – a fost un eșec total, deoarece Hitler nu era interesat de niciuna din propuneri. Chiar și mai bizară era speranța, de care Anglia s-a agățat până când războiul aproape se terminase, că muncitorimea germană avea să se sature în cele din urmă de sacrificiile economice cerute de naziști, revoltându-se împotriva lor.

Al treilea defect era presupunerea, enunțată prima dată de șeful de cabinet al ministrului de externe, Sir Robert Vansittart, că Anglia avea

de câștigat dacă aștepta. Așa cum a observat el în decembrie 1936, „timpul este ceea ce trebuie să furnizeze Ministerul de Externe, în același fel în care alte departamente furnizează alte materiale de război... Prin urmare, Ministerului de Externe îi revine sarcina de a menține situația până cel puțin în 1939“. În realitate, atitudinea cunctatorială (din latinescul *cunctor*, „amân“) i-a oferit lui Hitler timp suficient încât să-și adune forțele militare, și, după cum vom vedea, a fost complet dezavantajoasă pentru Anglia, din punct de vedere economic. În al patrulea rând, Chamberlain insista asupra ideii – care ar fi trebuit să fie discreditată încă din 1935 – că relațiile bune cu Mussolini puteau fi o cale de a-l ține la respect pe Hitler sau măcar de a limita responsabilitatea britanică pe continent. În sfârșit, Chamberlain era prea arogant ca să atașeze o probabilitate semnificativă scenariului cel mai grav, în care împăciuirea eșua, astfel încât situația Angliei a fost inutil expusă când, la timpul convenit, acest lucru s-a și întâmplat. Deși este de netăgăduit că pe timpul conducerii sale au avut loc creșteri substanțiale, chiar dacă întârziate, în cheltuielile pentru apărare, Chamberlain a făcut și o serie de lucruri care au slăbit semnificativ poziția militară a Angliei, în special cedarea porturilor încă sub control britanic, din Irlanda de Sud, când a recunoscut independența Republicii Irlanda, în 1938. De asemenea, l-a forțat pe viconte Swinton să demisioneze din funcția de secretar de stat pentru Forțele Aeriene pentru că accelerase, pe bună dreptate, construcția avioanelor de luptă moderne, cu scopul de a apăra Anglia de Luftwaffe. După ce anterior angajase Anglia în crearea unei forțe aeriene menite să atace Germania, Chamberlain s-a oferit să renunțe chiar și la această ineficientă măsură de descurajare, dacă Hitler ar fi de acord cu interzicerea bombardamentelor strategice.

În mare parte din cauza deciziilor luate pe durata mandatului de premier al lui Chamberlain, în septembrie 1939 Regatul Unit al Marii Britanii s-a pomenit în război în circumstanțe mult mai grave decât acelea din august 1914. În iunie 1940, Marea Britanie s-a aflat în cea mai riscantă poziție strategică din istoria sa modernă, stând singură – sau mai degrabă doar cu dominioanele și coloniile sale drept aliați – împotriva Germaniei care încăleca pur și simplu continentul european. Totuși, ce ar fi fost dacă Anglia i s-ar fi opus lui Hitler mai devreme de

1939? Existaseră numeroase incidente înainte de acel an, în care în mod public Hitler n-a ținut cont de statu-quo:

în martie 1935, când și-a anunțat intenția de a reinstaura serviciul militar, violând Tratatul de la Versailles;

în martie 1936, când a reocupat unilateral Renania demilitarizată, încălcând atât Tratatul de la Versailles, cât și pe acela de la Locarno; spre sfârșitul lui 1936 sau 1937, atunci când el și Mussolini au intervenit în Războiul Civil spaniol, contravenind Acordului de Non-intervenție pe care îl semnaseră în vara lui 1936;

în martie 1938, când o campanie de intimidare a guvernului austriac a culminat cu înlocuirea cancelarului Schuschnigg, „invitarea“ trupelor germane să invadeze Austria și proclamarea *Anschluss*-ului; sau în septembrie 1938, când a amenințat cu declanșarea războiului pentru a separa Sudetenland-ul de Cehoslovacia.

Dintre toate aceste momente, cel mai prielnic a fost, fără îndoială, criza Sudeților din 1938. Chiar dacă dispariția Austriei ca stat independent nu-i deschisese ochii lui Chamberlain – pentru el era doar „un rău ce nu se mai poate îndrepta“ – a deschis ochii multor altor britanici cu privire la natura ambițiilor lui Hitler. Cu siguranță, dacă Hitler nu dorise altceva decât să reprezinte drepturile germanilor sudeți, ar fi fost greu de justificat un război. Konrad Henlein, liderul lor<sup>1</sup>, le-a lăsat politicienilor britanici care s-au întâlnit cu el (inclusiv Churchill) impresia de om rezonabil, al cărui program anunțat de autonomie avea sprijinul majorității poporului său. Totuși, așa cum a devenit evident pe parcursul crizei, Hitler doar se folosea de germanii sudeți pentru a provoca un război prin care voia să șteargă Cehoslovacia de pe hartă.

În faza de început a crizei, din mai până în prima săptămână a lui septembrie, Sir Neville Henderson – o alegere dezastruoasă pentru a reprezenta Anglia la Berlin – a fost aproape complet îmbrobodit de germani încât să creadă că cehii erau eroii negativi ai poveștii. Și emisarul lui Chamberlain, lordul Runciman, a căzut în această capcană. Lordul Halifax, acum ministru de externe, s-a lăsat convins de Henderson că o atitudine fermă cu Hitler n-ar fi făcut decât să-l „împingă la violențe sporite sau amenințări mai mari“ – o deducție complet in-

---

<sup>1</sup> Este interesant de remarcat că Henlein era el însuși un produs al unei căsătorii mixte; mama sa era cehoaică.

corectă în urma panicii din mai, când cehii se mobilizaseră crezând greșit că Hitler era pe punctul de a ataca. De-a lungul acestei perioade, Cabinetul nu s-a gândit serios să amenințe cu folosirea forței. Când Primul Lord al Amiralității, Duff Cooper, a propus „să aducem pe nave echipajele în formulă completă, ceea ce ar echivala cu o semimobilizare“, Chamberlain a respins ideea ca fiind „o politică a împunsăturilor, care... probabil nu va face altceva decât să-l irite“ pe Hitler. Doar patru membri în afară de Cooper<sup>1</sup> aveau rețineri serioase cu privire la politica lui Chamberlain în acest stadiu, și toți erau neesențiali. Cererile franceze ca Anglia să avertizeze explicit Berlinul au fost politicos respinse; șeful de cabinet al ministrului de externe, Sir Alexander Cadogan, era pregătit să nu aprobe decât un „avertisment *privat*“, transmițând mesajul că „dacă Hitler crede că nu vom interveni în niciun caz, își face iluzii deșarte“. Halifax a fost foarte aproape de a trimite un astfel de avertisment – prin care Anglia „nu putea sta deoparte“ dacă Hitler invadea Cehoslovacia, iar Franța sărea în ajutorul ei – dar în ciuda încurajărilor viguroase ale lui Churchill (sau poate din cauza lor), Chamberlain i-a respins propunerea. Henderson era gata să spună doar atât: „O implor pe Excelența Sa să-i amintească lui Herr Hitler că, dacă Franța s-ar simți obligată de onoarea sa să intervină în numele cehilor, circumstanțele *ar putea* fi de așa natură încât să ne forțeze să participăm, la fel cum mi-am dat seama că este *posibil* să fi existat alte circumstanțe care l-ar forța pe Herr Hitler să intervină în numele germanilor din Sudeți“. Din păcate, a înaintat acest fragil avertisment omului nepotrivit. Konstantin von Neurath, pe care îl „implora“, încetase să mai fie ministru de externe cu exact șapte luni mai înainte. Astfel, Chamberlain a fost capabil să folosească toate mijloacele politice la dispoziția sa pentru a face presiuni asupra guvernului ceh să accepte concesiile. Președintele ceh Edvard Beneš a cedat în cele din urmă și a aprobat cererile lui Henlein privind autonomia regiunii Sudeților, dar Henlein, la instrucțiunile lui Hitler, a încetat brusc negocierile. Simpla autonomie nu fusese niciodată obiectivul

---

<sup>1</sup> Aceștia erau Oliver Stanley (președintele Comitetului de Comerț), Walter Elliot (ministrul sănătății), contele Winterton (cancelarul Ducatului de Lancaster) și contele de la Warr (Lordul păstrător al sigiliului privat).

german. Hitler a fost acela care a hotărât conținutul declarației de „autodeterminare” sudetă.

La Londra ajungeau rapoarte potrivit cărora Hitler plănuia unilateral să trimită acolo trupe. Începea acum al doilea act al dramei. Premierul francez Daladier l-a informat pe ambasadorul britanic la Paris, Sir Eric Phipps, că, dacă Germania invadea Cehoslovacia, Franța avea să declare război. Aici a fost o altă ocazie de a lua o poziție fermă. În cele din urmă, la 9 septembrie, Chamberlain a fost convins de cabinetul său intern să trimită un avertisment explicit la Berlin că, în cazul în care Franța intervenea, „succesiunea evenimentelor nu poate decât să rezulte într-un conflict general, iar Marea Britanie nu poate rămâne în afara lui”. Dar Chamberlain, încurajat de Halifax și Henderson, a hotărât în ultimul moment că telegrama nu trebuia înmănată lui Ribbentrop, care era acum ministrul de externe german. Raționamentul lui Halifax, așa cum a explicat el Cabinetului la 12 septembrie, era următorul: „Dacă [Hitler] s-ar hotărî să atace, n-am avea cum să-l oprim... Orice perspectivă de a-l readuce pe Herr Hitler la gândire sănătoasă ar fi probabil distrusă ireparabil de orice acțiune din partea noastră... care implică umilirea sa publică”. Cu patru luni mai devreme, când se părea că germanii vor trimite trupe, Halifax era schimbător ca vântul; mulți au crezut (eronat) că Hitler dăduse înapoi de teama intervenției anglo-franceze. Totuși, acum Halifax i-a avertizat pe francezi să *nu* se bazeze automat pe sprijinul britanic. Nu a fost impresionat de asigurarea dată de Daladier, că „dacă trupele germane trec frontiera cehoslovacă, francezii vor porni la luptă până la ultimul om. Înțeleg foarte bine că n-o vor face pentru *les beaux yeux* ai cehilor, ci pentru propria piele, întrucât, după un timp anume, Germania, cu o putere sporită enorm, se va îndrepta împotriva Franței.” În ceea ce-l privea pe Halifax, Cehoslovacia era deja ca și terminată:

Nu credeam că opinia publică britanică era pregătită, la fel cum credeam că nici Guvernul Majestății Sale nu era pregătit, să începem ostilitățile cu Germania din cauza agresiunii germane asupra Cehoslovaciei. După cum am spus de multe ori... deși aveam clar în minte obligațiile față de francezi, ceea ce era normal, nu încăpea îndoială că tocmai prin neintervenția în numele Cehoslovaciei putea aceasta să fie protejată împotriva unui atac german, dacă acesta era lansat. Iar dacă și-ar imagina

cineva că, după un alt război, politicienii europeni stau să traseze granițele Cehoslovaciei în vederea unui nou tratat de pace, nimeni nu se poate aștepta ca frontierele de astăzi să fie menținute. Să porți un război european pentru un lucru pe care de fapt n-ai putea să-l protejezi, și nici nu te aștepti să-l refaci, era o perspectivă care merita cea mai serioasă atenție.

Acesta era un mod de a spune pe ocolite: „Sunteți pe cont propriu.” Nu-i de mirare că francezii s-au pierdut cu firea. În sfârșit, la acest moment, atât Halifax, cât și Chamberlain începuseră să pună sub semnul întrebării echilibrul mintal al lui Hitler. Totuși, această înțelegere i-a îmboldit să fie încă și mai concilianți.

Existența unui consens pentru împăciuire în lunile premergătoare întâlnirii de la München este un mit. Duff Cooper își amintea ulterior:

[...] toată lumea ne-a sfătuit să facem același lucru – să arătăm limpede Germaniei că aveam să luptăm. Sfatul acesta ni l-au adresat deopotrivă presa, unanimă în edițiile de duminică, opoziția, Winston Churchill, guvernul francez, guvernul Statelor Unite, ba chiar și Vaticanul; recomandarea aceasta, susținută de o propoziție covârșitoare a opiniei publice, am respins-o urmând sugestia unui singur om, istericul Henderson.

Îndoielile din sânul Partidului Conservator s-au amplificat chiar înainte ca premierul Chamberlain să-și înceapă demersurile diplomatice itinerante. Cadogan, pe de altă parte, i-a catalogat disprețuitor pe criticii împăciuirii numindu-i „băieți cu gândul numai la război în loc să aprobe mobilizarea forțelor navale, cum ceruse Cooper, cercul de intimi ai lui Chamberlain a sprijinit planul său fantezist, „Planul Z” – o vizită în Germania pentru a face apel, între patru ochi, la orgoliul lui Hitler (trăsătură pe care Chamberlain putea măcar pretinde că o înțelegea). „Demersul corect, argumenta prim-ministrul, era să ne adresăm lui Herr Hitler explicându-i că avea șanse mai mari să obțină gloria menținând pacea în Europa și apoi stabilind relații bune cu Marea Briranie.” De fapt, la gloria aceasta jinduia Chamberlain însuși. În practică, Planul Z prevedea ca lui Hitler să i se ofere un plebiscit în regiunea Sudeților, ai cărei locuitori aveau să voteze, după toate probabilitățile, pentru un nou Anschluss. Abia atunci, Cehoslovacia ciuntită avea să primească unele garanții. Francezii au constatat

cu imensă mâhnire că fuseseră lăsați de izbeliște. Sovieticii au fost mai puțin impresionați, deși Chamberlain a respins amuzat avertismentul lui Vansittart potrivit căruia excluderea lor avea să-l împingă pe Stalin în brațele lui Hitler.

Prima întrevvedere dintre Chamberlain și Hitler a avut loc pe 15 septembrie, în orașelul din munți unde se retrăgea acesta din urmă, Berghof, imediat în apropiere de Berchtesgaden. În mod surprinzător, doar interpretul lui Hitler, Paul Schmidt, a fost prezent când cei doi lideri au discutat în biroul Führer-ului. Chamberlain își propusese să-l flateze pe Hitler și, într-adevăr, chiar faptul că prim-ministrul britanic venise tocmai până în Alpii bavarezi pentru a-l vizita pe dictatorul german la casa sa de vacanță era, în sine, un act subtil de flatare. Chamberlain considera că recurge la cucerire; Hitler, pe care în mod eronat îl aprecia drept un fost zugrav, i-a creat o imagine izbitoare de „cățelandru absolut comun“. Totuși, Hitler a fost acela care a gădilat vanitatea lui Chamberlain cu mai mult succes, așa cum o arată clar modul în care a relatat mai târziu întâlnirea: „Am avut o conversație cu un om, a spus el [Hitler], cu care pot face afaceri, și i-a plăcut rapiditatea cu care înțelegeam punctele esențiale. Pe scurt, stabilisem o anumită încredere, ceea ce era și scopul meu, și, în ciuda durtății și hotărârii pe care credeam că le citesc pe fața sa, am avut impresia că acesta era un om pe care te puteai baza atunci când îți dădea cuvântul“. Hitler a fost explicit spunând că nu va fi de acord cu nimic altceva decât cesionarea imediată a Sudetenland-ului în favoarea Germaniei fără plebiscit. „Chestiunea trebuie lămurită imediat, a declarat el. Sunt hotărât s-o lămuresc. Nu-mi pasă dacă va avea loc un război mondial sau nu. Sunt hotărât s-o lămuresc în cel mai scurt timp și sunt gata mai degrabă să risc un război mondial decât să permit târăgănarea lucrurilor.“ Chiar dacă nu s-a ajuns la război, a amenințat că avea să nesocotească Acordul Naval anglo-german dacă nu i se făcea pe voie. Convingându-se pe sine că obiectivele lui Hitler erau totuși „strict limitate“ la „autodeterminare“ pentru Sudetenland – o naivitate de proporții – Chamberlain nu a exprimat vreun refuz și s-a întors la Londra.

După multe deliberări și obiecții din partea lui Cooper și a altor „războinici“, Cabinetul și-a dat acordul, cu condiția să aibă loc un

plebiscit înainte de „transfer“. Următorul pas era să dea vina pe francezi pentru această trădare deoarece, așa cum s-a exprimat Halifax, „francezii, și nu noi, erau aceia care aveau obligații stipulate prin tratate față de guvernul cehoslovac“. În loc să-l informeze pe Daladier despre ce se discutase la Berchtesgaten, Chamberlain a propus ca „dacă francezii ne cer părerea, ar trebui să răspundem că Franța este cea implicată în primul rând, dar noi suntem de părere că ar adopta o atitudine înțeleaptă dacă vor spune că nu vor lupta pentru a împiedica autodeterminarea germanilor sudeți“. Aceasta era o altă circumlocuție cu același efect ca și mai înainte: Anglia nu avea să lupte. Când Daladier a venit la Londra, și-a exprimat pe bună dreptate indignarea, dar fără niciun folos. Tot ceea ce a putut realiza a fost să-l convingă pe Chamberlain că Anglia și Franța trebuiau să garanteze ceea ce rămânea din Cehoslovacia după transferul Sudetenland-ului. Nu mai rămânea de făcut, se părea, decât să-l intimideze pe Beneš să capituleze. A fost un proces excesiv de dureros. Totuși, la 21 septembrie, abandonat de francezi, care dădeau vina pe englezi pentru această dezertare, a făcut-o.

Chamberlain a pornit din nou spre Germania – de data aceasta la Bad Godesberg, pe Rin – cu ceea ce spera el să fie soluția. S-a întâlnit cu Hitler la 22 septembrie, o zi mai târziu decât fuseseră lăsați să creadă germanii. Întrevederea a fost un fiasco. Pretinzând că acum trebuia să ia în considerare cererile poloneze și ungare, cu privire la minoritățile respective din Cehoslovacia, Hitler a respins ideea unui plebiscit de la bun început („*Es tut mir fürchtbar Leid, aber das geht nicht mehr*“ – „Îmi pare foarte rău, dar nu mai este de actualitate“). În disperare de cauză, Chamberlain s-a oferit să renunțe la plebiscit dacă numai teritoriul cu populație peste 50% germană era transferat imediat; restul putea fi remis unei comisii, așa cum se întâmplase cu teritoriile disputate după 1918. Susținând că aveau loc violări continue ale drepturilor germanilor sudeți, Hitler a insistat asupra cesiunii imediate a teritoriului, urmate de ocupația militară germană. Dacă nu se ajungea la nicio înțelegere, a amenințat că avea să trimită trupe în Sudetenland pe 28 septembrie, doar șase zile mai târziu. Pentru a întârzi acest ultimatum grosolan, au fost aduse trupe adiționale la frontiera cehă, ajungându-se la un total de 31 de divizii. Chamberlain a



ridicat vocea spunând că opinia publică britanică nu avea să tolereze o ocupație militară; Hitler a replicat că opinia publică germană nu avea să accepte altceva. Chamberlain s-a plâns că Hitler îl pune în fața unui *Diktat*; Hitler a replicat solemn că, dacă citea cu grijă textul doleanțelor germane, avea să vadă că era de fapt un „memorandum”. Năucit, Chamberlain a fost de acord să le comunice acest „memorandum” cehilor. Drept răspuns, Hitler a fost de acord să amâne cu trei zile data ocupației pe care anunțase, o „concesie” lipsită de orice conținut. Premierul s-a întors la Londra și, cu o atitudine aparent plină de bravură, a făcut o analiză a situației șocant de asemănătoare cu aceea dinainte. Hitler nu avea nicio altă ambiție în afară de Sude-tenland. Era un om cu care Chamberlain putea trata:

Herr Hitler avea o minte îngustă și avea prejudecăți frapante în anu-mite privințe; dar nu ar fi înșelat cu bună știință un om pe care-l respecta și cu care negociase... Întrebarea crucială era dacă Herr Hitler spunea adevărul atunci când declara că privește problema din Sudeți ca pe o chestiune rasială care trebuie rezolvată, iar țelul politicii sale era uni-tatea rasială, și nu dominarea Europei... Prim-ministrul credea că Herr Hitler spunea adevărul... El [Chamberlain] era convins că exercita acum o influență asupra lui Herr Hitler și că acesta avea încredere în el și era dispus să lucreze cu el.

În mod previzibil, Duff Cooper a început să facă acum presiuni pentru „mobilizarea totală”, la unison cu Winterton, Stanley, de la Warr și Elliot. Și Leslie Hore-Belisha, ministrul de război, s-a declarat în favoarea mobilizării armatei. Și Halifax – până atunci atât de loial lui Chamberlain – s-a codit; Hitler „dicta condițiile de parcă tocmai câștigase un război”. La fel și lordul Hailsham, un alt fost suporter. La aflarea veștii că guvernul francez și cel ceh respinseseră cererile ger-mane, și după declarația prin care Daladier confirma faptul că Franța era gata să intre în luptă dacă era nevoie, Chamberlain n-a mai avut altă variantă decât să adopte o poziție mai fermă, așa că a propus tri-miterea omului său de încredere, Horace Wilson, în Germania, pentru a-i prezenta lui Hitler o alegere: să remită disputa unei Comisii co-mune germano-ceho-britanice sau să se vadă pus în fața unui război și cu Anglia, dacă Franța se alătură cehilor. Această poziție reprezenta

în așa măsură „o întoarcere cu 180 de grade“, încât lui Duff Cooper abia „i-a venit să-și creadă“ urechilor și a trebuit să-i ceară lui Chamberlain să repete ce spusese.

Pentru un moment trecător, se părea că Hitler supralicitase. Cehii se pregăteau de război. Francezii au trimis o telegramă la Londra, cerând ca britanicii „(a) [să] se mobilizeze simultan cu ei: (b) [să] introducă serviciul militar: [și] (c) [să] «coordoneze» resursele economice și financiare“, cereri repetate când generalul Maurice Gamelin, șeful Statului-Major francez, a vizitat Londra, pe 26. Chamberlain i-a telefonat lui Wilson, care era acum în Germania, și l-a informat că francezii și-au „afirmat ferm intenția de a sprijini Cehoslovacia prin măsuri ofensive, dacă aceasta din urmă este atacată. Astfel vom fi și noi implicați: și ar trebui să-i fie explicat clar Cancelarului [Hitler] că aceasta este inevitabila alternativă la o soluție pe căi pașnice.“ Deși Chamberlain încă refuza să dea ascultare sfatului lui Churchill de a conecta Rusia la amenințarea anglo-franceză, Halifax a făcut o declarație de presă potrivit căreia, în eventualitatea unui atac german asupra Cehoslovaciei, „Franța va trebui să-i vină în ajutor, iar Marea Britanie și Rusia vor fi cu siguranță de partea Franței“. Departe de a fi opusul pacifismului popular, era reflexia exactă a stării de spirit a publicului care nu fusese niciodată așa de indolent precum Chamberlain și cercul său apropiat. Un sondaj de opinie efectuat în perioada întâlnirilor de la Bad Godesberg a arătat că doar 22% dintre britanici erau în favoarea împăciuirii și 40% împotriva. După München, în ciuda înfrângerilor suferite de candidații antiîmpăciuire la Oxford și Kinross, a avut loc o scădere vizibilă în rândurile susținătorilor guvernului la alegerile parțiale, și o creștere a sprijinului pentru partidele de opoziție – suficient pentru a-l convinge pe Chamberlain să nu țină alegeri generale așa cum preconiza. Și starea de spirit din Camera Comunelor s-a schimbat în acea perioadă. În Franța, chiar și Phipps a fost nevoit să admită că avusese loc o „schimbare completă a opiniei publice [franceze] de când deveniseră cunoscute pretențiile lui Hitler“. La 27 septembrie, Chamberlain și-a dat reticent acordul pentru mobilizarea flotei, o decizie pe care Duff Cooper a putut-o face cunoscută presei. La Londra s-au distribuit măști de gaz populației și au fost săpate tranșee în parcuri; ideea de domeniul fantasticului, că

războiul va însemna raiduri aeriene germane instantanee asupra capitalei, a continuat să-și exercite fascinația. Chiar și la ambasada de la Berlin „era o satisfacție generală că zarurile fuseseră aruncate“.

Totuși, fără să știe colegii săi, Chamberlain diluase instrucțiunile sale către Wilson, trimițând un mesaj prin ambasada germană ca Hitler să nu considere definitivă respingerea cererilor sale. În loc să-l avertizeze pe Hitler cu privire la intervenția britanică în sprijinul Franței și Cehoslovaciei, în eventualitatea unui război, Wilson s-a lăsat intimidat de furia lui Hitler față de intransigența cehă. Peste câteva zile, Hitler a declarat: „Voi pune Cehoslovacia la locul pe care-l doresc eu“. Spre consternarea lui Wilson, „s-a ridicat să iasă și doar cu greu a mai vrut să asculte, și chiar și atunci doar cu întreruperi mânioase“. Acesta era exact tipul de gesturi teatrale în care excela Hitler<sup>1</sup>. Pentru a mări presiunea asupra slabului emisar al lui Chamberlain, Hitler a devansat brusc termenul limită pentru acceptarea cererilor sale la ora 14.00, în ziua de 28 septembrie, doar două zile mai târziu. Göring a adăugat că Germania se putea baza pe sprijinul polonez în eventualitatea unui război. Lui Wilson i s-au tăiat picioarele și mai rău după ce l-a auzit pe Hitler tunând și fulgerând la Berlin Sportpalast, și a propus să nu mai transmită deloc avertismentul lui Chamberlain. I-a fost respinsă recomandarea și a făcut așa cum i se ceruse pe 27, dar „mai mult cu mâhnire decât cu indignare“. Hitler n-a fost impresionat: „Dacă Franța și Anglia lovesc, n-au decât, a replicat el. Îmi este absolut indiferent. Sunt pregătit pentru orice eventualitate“.

Wilson s-a întors la Londra, iar Chamberlain a declarat că cehii trebuiau să-și retragă trupele din zona disputată, urmând să aibă loc arbitrajul, deși majoritatea miniștrilor respinseseră acest parcurs. Atașatul militar britanic la Berlin a fost adus pentru a depune mărturie despre starea jalnică a apărării și a stării de spirit din Cehoslovacia, subiecte despre care nu era deloc bine informat: omologul său din

---

<sup>1</sup> Ivone Kirkpatrick, de la ambasada britanică, care l-a acompaniat pe Wilson, a fost captivată: „Din când în când se ridica din scaun și se îndrepta spre ușă de parcă era hotărât să părăsească încăperea. Mă uitam fix la el, fascinată. În timpul uneia dintre multe sale tirade n-am putut să-mi iau ochii de la el, iar creionul mi-a rămas suspendat deasupra hârtiei [...] Uneori, în special când Wilson vorbea despre dorința prim-ministrului de a găsi o soluție pașnică, Hitler își împingea scaunul și-și lovea cu putere coapsa, într-un gest de mânie frustrată“.

Praga, asupra căruia nu funcționase intimidarea, nu a fost invitat să ofere o opinie. Împăciunitorii își exprimau și scepticismul în privința intervenției franceze. Când miniștrii francezi au vizitat Londra, ei au fost „interogați” de ministrul de finanțe, Sir John Simon (de formație avocat), și s-a găsit că răspunsurile lor lăsau de dorit. Planurile lui Gamelin au fost înțelese drept o înaintare franceză pe teritoriul german, cu retragerea până la Linia Maginot, dacă întâlneau o rezistență serioasă. Declarația lui Chamberlain către națiune, din 27 septembrie, în care și-a exprimat reticența profundă de a „implica întregul Imperiu Britanic într-un război pentru simplul... motiv că o mică națiune se confruntă cu un vecin mare și puternic”, le-a dat o altă lovitură „războinicilor”:

A fost cea mai deprimantă cuvântare [s-a plâns Duff Cooper]. N-a menționat deloc Franța și n-a avut niciun cuvânt de simpatie pentru Cehoslovacia. Singura simpatie exprimată a fost pentru Hitler, ale cărui sentimente față de sudeți prim-ministrul spune că le poate înțelege foarte bine, și n-a spus un cuvânt despre mobilizarea flotei. Eram furios. Winston m-a sunat. Era foarte indignat și a spus că tonul discursului arăta clar că ne pregăteam să dăm bir cu fugiții.

Aceasta a fost o profeție.

Chamberlain a avut o nouă intervenție la radio. Ceea ce se convenise la Conferința de la München, pe 29 septembrie, a influențat doar momentul dezmembrării Cehoslovaciei și mijloacele prin care Hitler avea să-și atingă acest scop. În loc ca Sudetenland-ul să fie ocupat cu forța din acel moment, așa cum ceruse Hitler, ocupația s-a întins pe primele zece zile ale lui octombrie. Se presupunea că plebiscitele vor avea loc sub supravegherea unei comisii internaționale care urma să stabilească, de asemenea, noua graniță dintre Germania și Cehoslovacia, precum și alte chestiuni, cum ar fi disputele privind proprietatea și problema monedei în circulație. Locuitorii urmau să aibă dreptul de a opta să rămână sau să plece din teritoriile ce aveau să fie transferate. Dintre aceste concesii germane, doar prima, care specifica momentul în care să înceapă ocupația, a fost implementată. Chamberlain s-a întors acasă fluturând o foaie pe care îl convinsese pe Hitler s-o semneze când cei doi se întâlniseră în particular, în apartamentul cancelarului. Conținutul era următorul:

Considerăm acordul semnat seara trecută și Acordul Naval anglo-german ca simbolice pentru dorința celor două popoare ale noastre de a nu mai porni niciodată la război. Suntem hotărâți ca această metodă de consultare să fie metoda adoptată pentru a soluționa alte chestiuni care pot privi țările noastre, și suntem hotărâți să ne continuăm eforturile pentru a îndepărta orice sursă de diferende și să contribuim astfel la asigurarea păcii în Europa.

Acesta a fost descris de Chamberlain, într-un moment de euforie neinspirată, la înapoierea pe Downing Street, drept simbolic pentru „pacea în epoca noastră“. A doua zi, Duff Cooper și-a dat demisia, fără a mai fi fost imitat de vreun alt membru al Cabinetului, pe motiv că acordurile de la München însemnau războiul iminent, nu pacea, și că declarația premierului avea să facă greu de justificat reînarmarea accelerată atât de necesară.

Cooper avea dreptate. La sfârșitul lui octombrie, germanii își făcuseră deja clare următoarele pretenții teritoriale: orașul lituanian Memel și orașul internațional Danzig. La sfârșitul lui noiembrie, *News Chronicle* scria că Hitler se pregătea să mășăluiască spre Praga. Ultima înțelegere privind frontierele dintre Germania și Cehoslovacia era atât de departe de „autodeterminare“, încât plasa 30 000 de cehi sub stăpânire germană. Reacția occidentală a fost inexistentă, deoarece garanția promisă șifonatei Cehoslovacii n-a îmbrăcat niciodată o formă concretă. Între timp, Hitler își bătea joc de speranțele lui Chamberlain întru dezarmare, promițând public să realizeze paritatea cu Marina Regală în privința submarinelor. Apoi, la mai puțin de șase luni de la München, pe 15 martie 1939, trupele germane au intrat în Praga, luându-i pe britanici aproape complet prin surprindere. Fiind încurajată de Germania, Slovacia și-a declarat independența, iar Cehoslovacia a încetat să mai existe – exact deznodământul pe care Churchill îl prezisese în Camera Comunelor la doar câteva zile după întoarcerea lui Chamberlain de la München.

## RĂZBOIUL CARE N-A AVUT LOC

Toate acestea fac plauzibilă teoria larg acceptată, potrivit căreia evenimentele care au condus la momentul München au reprezentat

cel mai mare eșec al diplomației din istoria britanică modernă. Totuși, așa cum a spus-o A.J.P. Taylor, München a constituit, cel puțin într-o privință, un triumf – pentru Chamberlain. Nu numai că i-a păcălit pe oponenții săi din Anglia, dar l-a păcălit chiar și pe Hitler. La urma urmei, ceea ce s-a stabilit la München era mult mai aproape de ceea ce propusese Chamberlain inițial la Berchtesgaden decât de ceea ce solicitase Hitler la Bad Godesberg. Ca o consecință a diplomației lui Chamberlain, Hitler fusese obligat să abandoneze planul său de a „zdrobi Cehoslovacia prin acțiune militară”, plan la care lucra încă de la sfârșitul lui mai. În cele mai multe relatări britanice ale crizei, Hitler este acela care pare să impună ritmul negocierilor. Cu toate acestea, în jurnalul lui Goebbels, Chamberlain – „vulpoiul englez... de gheață” – este acela care „dă brusc să se ridice și să plece de parcă și-a încheiat misiunea, nu mai are rost să continue și poate să decline liniștit orice responsabilitate”. La începutul lui septembrie, potrivit lui Goebbels, Hitler fusese încrezător că Londra nu avea să intervină, dar patru săptămâni mai târziu a fost nevoit să-l întrebe pe consilierul lui Chamberlain, Horace Wilson, „pe șleau dacă Anglia dorește un război mondial”. Însuși Goebbels, care, cu șase zile mai devreme, încă era convins că Londra era „incomensurabil de înspăimântată de folosirea forței”, a fost obligat să conchidă că „nu avem niciun pretext pentru război... Nu putem risca un război mondial din cauza unor amendamente.” Göring era de aceeași părere.

Reușita decisivă venise în seara de 27 septembrie, când Hitler i-a trimis un mesaj lui Chamberlain, renunțând efectiv la amenințarea anterioară de a folosi forța militară la ora 14.00 a doua zi. În această misivă, Hitler era de acord ca trupele germane să nu treacă dincolo de teritoriul pe care cehii se învoiseră deja să-l cedeze; că urma să aibă loc un plebiscit; și se oferea să implice Germania în orice garanție internațională pentru integritatea viitoare a Cehoslovaciei. Evident, avertismentul lui Wilson (remis „mai mult cu mâhnire decât indignare”) fusese mult mai eficient decât păruse atunci. După cum i-a mărturisit Hitler generalului Alfred Jodl, șeful Statului-Major al Forțelor Terestre din cadrul Înaltului Comandament german (OKW), nu putea „ataca din senin Cehoslovacia... altfel mi-aș pune în cap întreaga lume. Ar trebui să intru în război împotriva Angliei, împotriva

Franței, război pe care nu l-aș putea purta“. Se explică astfel de ce a acceptat cu entuziasm sugestia lui Mussolini de a suspenda mobilizarea timp de 24 de ore. De aceea a trimis așa de grăbit un mesaj la Londra, invitându-l pe Chamberlain să participe la o conferință a celor patru puteri, la München. Dacă nu s-ar fi implicat Mussolini, poate că Hitler ar fi acceptat cu aceeași nerăbdare propunerea franceză de compromis. Privită din acest punct de vedere, popularitatea de scurtă durată a acordului de la München în rândurile parlamentarilor – doar 40 de conservatori s-au abținut când a fost supus la vot – devine mai ușor de înțeles. Chamberlain evitase cu adevărat un război.

Oare procedase corect? Căci toate acestea nu fac decât să arate cât de fragilă devenise poziția lui Hitler și ce nebulie a fost să-l lase să scape nepedepsit. La urma urmei, Chamberlain a fost cel care l-a făcut pe Mussolini să sugereze o ultimă soluție diplomatică. Dar în fond de ce să-i implice pe italieni, având în vedere că-și exprimaseră clar simpatia pentru partea germană? De ce să-i excludă pe cehi în acest moment crucial? De ce să-i lase pe sovietici încă o dată în afara negocierilor? Dacă Chamberlain ar fi profitat de avantaj, mai degrabă decât să se grăbească spre München, presiunea asupra Berlinului ar fi fost intensă. Căci – și acesta este poate elementul crucial – Germania pur și simplu nu era gata de un război european în 1938. Apărarea sa în vest era încă incompletă; în exprimarea lui Jodl, erau doar „5 divizii gata de luptă și 7 divizii de rezervă în fortificațiile occidentale, care nu erau altceva decât un mare șantier de construcții, menit să reziste la 100 de divizii franceze“. Niciunul dintre ofițerii superiori germani nu și-a exprimat dezacordul față de acest punct de vedere. Germania nu se putea baza nici pe Stalin să repudieze angajamentul sovietic (făcut în 1935) de a apăra Cehoslovacia; unitățile Armatei Roșii din districtele militare Kiev și Bielorusia au fost de fapt aduse la stadiul de operabilitate în timpul crizei cehice. Nu este neverosimil faptul că guvernul român le-ar fi permis trecerea spre frontiera cehă. În plus, ministrul de externe sovietic, Maxim Litvinov, a afirmat în repetate rânduri că sovieticii aveau să-și onoreze angajamentele față de Cehoslovacia dacă o făceau și francezii, sau cel puțin ar fi remis chestiunea competenței Ligii Națiunilor. Într-adevăr, la 24 septembrie, Litvinov a comunicat explicit delegației britanice la Liga Națiunilor că, dacă germanii

invadează Cehoslovacia, „Pactul cehoslovaco-sovietic va intra în vigoare“, și a propus o conferință între Anglia, Franța și Uniunea Sovietică, pentru „a le arăta germanilor că vorbim serios“.

Din aceste motive, doar o parte din cele 75 de divizii ale Wehrmacht-ului – atașatul militar britanic la Paris a estimat doar 24, deși cehii erau gata pentru toate cele 75 – ar fi putut fi desfășurate într-un atac asupra Cehoslovaciei. Nici forțele cehilor nu erau de neglijat; atașatul militar britanic se aștepta ca toate cele 35 de divizii ale lor, bine echipate, să „opună o rezistență îndelungată“ unui atacator care nu s-ar fi bucurat nici de superioritate numerică, nici de elementul surpriză. În 1939, unii ofițeri germani în rezervă i-au recunoscut unui jurnalist britanic că apărarea cehă fusese „impresionantă și de nepătruns cu armele noastre. Poate că am fi putut să o ocolim, dar n-am fi putut s-o învingem“. Chiar și Hitler a admis mai târziu că fusese „foarte supărat“ când a descoperit nivelurile „formidabile“ la care se pregătiseră militar cehii. „Am trecut print-un mare pericol.“ Operațiunea Verde, dubla învăluire planificată de Armatele a doua și a zecea, s-ar fi putut termina dezastruos dacă ar fi fost lansată. Așa cum s-a exprimat generalul Sir Henry Pownall, chiar dacă germanii ar fi lăsat nouă divizii de-a lungul Liniei Siegfried, în vest, și cinci pentru a apăra Prusia de Est împotriva Armatei Roșii, ceea ce avea de gând Hitler era „cu siguranță un pic riscant“.

Acesta era un eufemism în toată regula. Pregătirile navale germane erau deplorabil de întârziate; în total erau disponibile doar 7 distrugătoare, 3 nave de război „de buzunar“ și 7 submarine oceanice. În plus, germanii nu se putea baza pe niciun sprijin eficient din afară. Poate că Polonia ar fi intrat de partea Germaniei pentru o bucată din stârvul ceh, deși la fel de bine ar fi putut să aleagă cealaltă tabără. Același lucru putea fi spus despre Ungaria. Era posibil ca Mussolini să fie de partea lui Hitler. Dar niciuna din aceste țări nu constituia o amenințare semnificativă la adresa puterilor occidentale. Dimpotrivă, ar fi fost relativ ușor pentru britanici și francezi să provoace pierderi grele flotei italiene din Mediterana. Cât despre Japonia, este foarte improbabil ca guvernul ei să fi ales acest moment pentru a se lua la harță cu imperiile vestice, date fiind dificultățile pe care le întâmpina



în China și preocuparea tot mai sporită a generalilor ei cu amenințarea sovietică din nord.

În sfârșit, capacitatea Germaniei de a bombarda Londra era în mare parte un rod al imaginației britanice, rezultatul unei grave erori de culegere și de interpretare a informațiilor. De fapt, germanii preferau să atribuie bombardierelor un rol tactic, în sprijinul forțelor terestre (de aici și micile bombardiere în picaj, precum Junkers Ju-87 „Stuka“, proiectat la mijlocul anilor '30 și „testat“ în Războiul Civil spaniol). Investiția lor în bombardiere capabile să traverseze Canalul Mânecii era mult mai mică decât se temeau britanicii, iar atunci când într-adevăr au lansat Bătălia Angliei, au țintit inițial aerodromurile și alte obiective militare, nu centrele urbane. Nu exista niciun fel de plan de a bombarda Anglia în eventualitatea unui război în 1938, în ciuda amenințării nerușinate lansate de Göring către Henderson, că Luftwaffe-ul nu avea să lase „prea mult din Londra... în picioare“. Era un bluf. Așa cum a recunoscut generalul Helmuth Felmy, comandantul Flotei a II-a Aeriene, în septembrie 1938, „cu mijloacele la dispoziția sa, un război de distrugere împotriva Angliei părea să fie exclus“. Pregătirile britanice pentru posibilele atacuri germane erau, așadar, lipsite de rost. O țintă mai probabilă a atacurilor întreprinse de Luftwaffe ar fi fost Parisul, deși chiar și aici amenințarea era exagerată.

Faptul că armata germană nu era pregătită de luptă a avut consecințe politice importante în cel de-al Treilea Reich. Nimeni nu era mai conștient de slăbiciunile armatei germane decât Ludwig Beck, șeful Statului-Major General începând cu 1935. Beck a fost convins din primul moment, când ideea era doar un zvon, că Hitler se juca cu focul atunci când se gândea la un atac asupra Cehoslovaciei. După părerea sa, strategia lui Hitler de a spori tensiunile diplomatice, iar apoi de a pune marile puteri în fața unui *fait accompli*, era plină de pericole. O astfel de mișcare putea foarte bine duce la un război european general, pe care Germania nu putea spera să-l câștige. Spre deosebire de alții care îndrăzniseră să pună la îndoială calitățile de strateg ale lui Hitler – în special ministrul de război, feldmareșalul Werner von Blomberg, și comandantul suprem al Forțelor terestre, Werner von Fritsch – Beck a supraviețuit epurării din 1938. Cu siguranță Hitler își întărise controlul asupra forțelor armate, înlocuindu-l pe Blomberg cu propria

persoană în funcția de comandant suprem, numindu-l pe obedientul Keitel în subordinea sa și plasându-l pe indolentul Walther von Brauchitsch pe fosta funcție a lui Fritsch. Prin urmare, demisia lui Beck, spre sfârșitul lui august, a îndepărtat ceea ce constituia probabil cea mai mare amenințare politică la adresa lui Hitler. Beck l-a îndemnat pe succesorul său, generalul Franz Halder, să se implice în lovitura împotriva lui Hitler pe care o plănuiau locotenent-colonelul Hans Oster, directorul Departamentului Central al *Abwehr* (serviciul militar de informații), și Hans Gisevius, un oficial al Ministerului de Interne. Hadler a pretins mai târziu că el, Beck, generalul în rezervă Erwin von Witzleben și alții au conspirat să-l răstoarne de la putere pe Hitler, dar că decizia lui Chamberlain de a veni în Germania i-a privat de ocazie.

Fără îndoială, elementele anti-Hitler din cadrul armatei germane și al elitelor civile erau diverse și dezorganizate. Nu avem cum să știm dacă o lovitură ar fi reușit în cazul în care Hitler ar fi suferit un eșec diplomatic major, cu privire la Cehoslovacia. Totuși, refuzul autorităților britanice de a da ascultare semnalelor ce le parveneau – chiar și de la surse impecabile, precum Ernst von Weizsäcker, secretar de stat în Ministerul de Externe german – a fost cel puțin ciudat. După München, șansele unei schimbări de regim la Berlin au pălit rapid. Greșit etichetata „opozitie“ nu a abandonat încercările de a stabili un dialog cu Londra. Carl Goerdeler, fost comisar al Preșurilor și primar al orașului Leipzig, a vizitat Anglia de Crăciunul anului 1938. Șase luni mai târziu, Adam von Trott zu Solz, un fost bursier Rhodes având multe relații, s-a întâlnit atât cu Chamberlain, cât și cu Halifax. Printre vizitatori s-au numărat și locotenent-colonelul conte Gerhard von Schwerin, care a insistat ca Churchill să fie cooptat în guvern. Dar momentul oportun se irosise.

N-ar trebui să trecem cu vederea nicio altă dimensiune a slăbiciunii Germaniei la acea vreme. Așa cum a descoperit cu dezgust Hitler, poporul german, *Volk*-ul al cărui spațiu vital se străduia să-l mărească, nu prea avea apetit pentru război. Britanicii erau conștienți de aceasta. Oficialii de rang inferior de la ambasada din Berlin raportau că opinia publică era „foarte alarmată de măsurile militare germane“; se manifesta „o teamă generală că un atac asupra Cehoslovaciei ar putea duce la un război european pe care Germania are

toate șansele să-l piardă“. Chiar și Henderson remarca faptul că „nici măcar o persoană de pe stradă n-a aplaudat“ când o divizie mecanizată a defilat prin Berlin la 27 septembrie. „Războiul va scăpa Germania de Hitler“, a remarcat Henderson la 6 octombrie, într-un rar moment de perspicacitate. „Așa cum stau lucrurile, prin păstrarea păcii l-am salvat pe Hitler și regimul său.“

Tragedia din 1938 este că guvernele britanic și francez au interpretat atât de greșit balanța puterii chiar în momentul în care aceasta se înclina tot mai puternic împotriva Germaniei. Cadogan era convins: „Nu trebuie să precipităm un conflict acum – vom fi zdrobiți“. Membrii Statului-Major General îi împărtășeau părerea. „Chamberlain are, desigur, dreptate, scria în jurnalul său generalul Edmund Ironside, șeful Comandamentului estic: Nu avem mijloacele de a ne apăra... Nu ne putem expune acum unui atac german. Pur și simplu ne sinucidem dacă o facem.“ Gamelin nutrea aceeași admirație pentru germani. Asemenea britanicilor, francezii erau convinși că germanii aveau capacitatea de a le bombarda orașele, lăsându-le „în ruină“. Unul dintre ofițerii superiori de stat-major și-a imaginat o mobilizare atât de rapidă în Germania, încât 50 de divizii aveau să fie disponibile imediat pentru desfășurare împotriva Franței. Rezultatul – incredibil – a fost că nicio întrevvedere militară anglo-franceză n-a avut loc vreodată în timpul crizei Sudeților; șefii de Stat-Major erau dispuși să se gândească cel mult la trimiterea a două divizii terestre prost echipate în Franța, în eventualitatea războiului. Generalii sunt adesea criticați că-și fac planuri să poarte ultimul război, și nu pe următorul. În 1938, generalii britanici nici măcar nu au întocmit planuri să poarte ultimul război. Dacă ar fi făcut-o, lucrurile ar fi putut evolua foarte diferit. Căci germanii, nu britanicii sau francezii, erau aceia ce riscau să fie „zdrobiți“ în 1938. Tot ceea ce trebuiau să facă britanicii era să se angajeze fără echivoc într-o apărare comună anglo-franceză a Cehoslovaciei, în loc să fie inconsecvenți, și să grăbească discuțiile dintre statele-majore britanic și francez, în loc să aștepte până în februarie 1939. În loc să zboare încoace și încolo ca un petiționar, Chamberlain ar fi trebuit să stea ferm la Londra, refuzând să preia apelurile din Germania. Desigur, nu putem spune cu siguranță ce s-ar fi întâmplat. Dar probabilitatea ca Germania să fie umilită ar fi fost mare. Aproape orice rezultat, chiar și războiul, ar fi fost de preferat față de ceea ce s-a întâmplat

în realitate. Căci, deși el însuși dorise să obțină teritoriul cehesc prin forță, lui Hitler i-ar fi fost de fapt mai bine să-l obțină pe căi pașnice.

Timpul, așa cum spusese Vansittart, era crucial. Membrii Statului-Major General afirmau, luând în calcul temerile Forțelor Aeriene Regale de un knock-out german, că, „din punct de vedere militar, o amânare ar fi avantajoasă... nu suntem într-o stare bună nici măcar pentru a purta un război defensiv în acest moment“. Desigur, Comandamentul Aviației de Luptă fusese neglijat complet până în acel moment și trebuiau făcute mult mai multe pentru ca apărarea aeriană britanică să fie gata să reziste unui asalt lansat de Luftwaffe. De asemenea, forțele terestre britanice nu puteau decât să devină mai puternice după Munchen; nici că se putea să devină mai slabe. Dar timpul este relativ. Fără îndoială că trecerea sa le-a permis britanicilor să își întărească apărarea. În același timp însă, i-a permis și lui Hitler să-și mărească forța ofensivă. Este adevărat că reînarmarea germană a trebuit să fie strunită către sfârșitul lui 1938. Este adevărat că germanii începuseră să fie convinși că timpul ar fi lucrat împotriva lor dacă întârziiau războiul prea mult după 1939. Dar, pus în balanță, timpul a fost mai mult de partea Germaniei decât a Angliei în anul ce a urmat după septembrie 1938. Așa cum arată clar tabelul 10.1, armata germană și-a sporit efectivele într-o măsură mult mai mare decât cele britanică și franceză, combinate, între 1938 și 1939. În domeniul naval, Germania nu a făcut progrese, în timp ce britanicii și francezii adăugau substanțial la flotele lor, dar în spațiul aerian, pe care contemporanii tindeau să-l considere crucial, rivalii erau, în cel mai bun caz, cot la cot. Suplimentările germane pentru prima linie a Luftwaffe erau cumva depășite de cele aduse de britanici corpului de rezervă al Forțelor Aeriene Regale. Împreună, britanicii și francezii aveau mai multe aeronave în prima linie decât germanii în 1939, dar diferența fusese mai mare în 1938 (589, comparativ cu 94). Un alt mod de a demonstra acest lucru este de a compara cifrele din domeniul producției de aeronave militare în 1939. Germania a construit 8 295, Anglia 7 940, iar Franța 3 163. Uniunea Sovietică a construit mai mult decât toate trei – 10 565 de noi aeronave. Dar, în 1938, puterile occidentale puteau să-i considere pe sovietici drept potențiali aliați. În 1939, Stalin era deja aliatul lui Hitler.

În plus, Hitler a avut câștiguri imediate de pe urma München-ului. Cehoslovacia fiind slăbită, frontiera estică a Germaniei era astfel mult mai puțin vulnerabilă. Pe lângă aceasta, ocupând Sudetenland-ul, germanii au achiziționat dintr-o lovitură 1,5 milioane de puști, 750 de aeronave, 600 de tancuri și 200 de tunuri, toate având să se dovedească utile în lunile ce urmau. Într-adevăr, mai mult de unul din zece tancuri folosite de germani în ofensiva vestică din 1940 erau de producție cehoslovacă. Resursele industriale ale Boemiei de Vest au întărit și mai mult mașina de război germană, la fel cum și *Anschluss*-ul contribuise semnificativ la sporirea resurselor Germaniei în materie de forță de muncă, valută forte și oțel. Așa cum s-a exprimat Churchill, să crezi că „securitatea poate fi obținută aruncând un stătuțel în gura lupului” era o „greșeală fatală”: „Potențialul de război al Germaniei va spori în scurt timp mai rapid decât le va fi posibil Franței și Marii Britanii să ia măsurile necesare pentru apărare”. „Să facă rost de timp” la München a însemnat de fapt lărgirea, nu micșorarea faliei pe care Anglia și Franța aveau nevoie disperată s-o acopere. Altfel spus: avea să se dovedească mai greu să lupte cu Germania în 1939 decât s-ar fi dovedit în 1938.

Tabelul 10.1: Balanța forțelor militare, 1938 și 1939

	Ianuarie 1939			Septembrie 1939		
	Franța	Germania	Marea Britanie	Franța	Germania	Marea Britanie
Forțe terestre	581,000	782,000	376,000	629,000	1,366,000	394,000
Nave de luptă	5	5	12	7	5	15
Crucișătoare de linie	1	2	3	7	1	15
Crucișătoare	18	6	62	11	6	49
Portavioane	1		7	1		7
Distrușătoare	58	17	159	61	21	192
Torpile	13	16	11	12	12	11
Submarine	76	57	54	79	57	96
Aeronave în prima linie	1,454	2,847	1,982	1,792	3,609	1,911
Nave de servicii în prima linie	n/a	1,669	1,642	n/a	2,893	1,600
Rezerve	730	n/a	412	1,600	900	2,200

Note: Navele de luptă le includ pe cele mici germane (3); estimările britanice privind numărul aparatelor de linie întâi ale Luftwaffe erau 2 650 în august 1938, și 4 320 în septembrie 1939.

## MOTIVAȚIA ECONOMICĂ A RĂZBOIULUI

În 1938, Germania era slabă nu doar din punct de vedere militar. La fel de importantă era vulnerabilitatea sa economică acută. Noul Plan al lui Schacht fusese abandonat cu doi ani mai înainte deoarece sistemul său de acorduri comerciale bilaterale nu putea furniza cantitățile de materii prime necesare reînarmării rapide pe care o dorea Hitler. Dar Planul cvadrienal nu avea cum să îmbunătățească lucrurile prea mult până în 1939. Producția internă de minereu de fier fusese cu siguranță stimulată, dar creșterea din 1936 era doar de un milion de tone, un pic mai mult de o zecime din importurile din 1938. Nu fuseseră produse mai mult de 11 000 de tone de cauciuc sintetic, aproximativ 12% din importuri. Raționamentul din spatele anexării Austriei și Cehoslovaciei – așa cum le-a explicat Hitler șefilor militari și diplomați la 5 noiembrie 1937 – era exact acela de a soluționa lipsurile de materii prime care continuau să îngreuneze reînarmarea germană. Dacă ar fi izbucnit războiul în 1938, jurnalistul Ian Colvin știa din surse sigure că Germania avea stocuri de combustibil suficiente doar pentru trei luni. În plus, acum economia suferea deja de lipsuri acute în domeniul forței de muncă. Ca o ironie a sorții, problemele germane erau, în mare măsură, o consecință a creșterii cheltuielilor de înarmare care fuseseră puse în mișcare de Planul cvadrienal. Înсуși Göring a fost nevoit să recunoască faptul că economia germană funcționa la capacitate maximă. În octombrie, experți economici germani căzuseră deja de acord că un război ar fi însemnat o catastrofă.

Așa cum sugerează mărturia lui Colvin, problemele economice ale Germaniei nu erau necunoscute. Într-adevăr, simptomele lor financiare erau foarte vizibile. Demisia lui Schacht din funcția de ministru al economiei – pe care a înaintat-o în august 1937, deși n-a fost acceptată decât în noiembrie – a fost în general percepută ca o lovitură la adresa credibilității fiscale a regimului, deși el a rămas în funcția de președinte al Reichsbank. Pe lângă obiecțiile sale aduse Planului cvadrienal, Schacht avea două griji: presiunea inflaționistă crescândă pe măsură ce tot mai multe costuri de reînarmare erau acoperite prin emisiuni monetare și epuizarea preconizată a rezervelor de valută

forte ale Germaniei. Aceste probleme nu au dispărut de la sine. Cantitativ, exporturile Germaniei erau cu 15% mai scăzute în 1938 decât în anul precedent. În iulie 1938, Germania a trebuit să cedeze când Anglia a insistat asupra unei revizuirii a Acordului de Plăți anglo-german, și a solicitat achitarea dobânzii datorate pe certificatele Dawes și Young. Atașatul comercial din cadrul ambasadei britanice de la Berlin, adversar al împăciuatorismului, avea dreptate când vorbea despre anularea Acordului. Reducând în continuare accesul Germaniei la valută forte, acest lucru ar fi lovit călcâiul lui Ahile al economiei germane. Nu-i de mirare că bursa germană a scăzut vertiginos cu 13% între aprilie și august 1938; ministrul de finanțe german, Schwerin von Krosigk, a avertizat că Germania era pe punctul de a intra într-o criză inflaționistă. Într-un memorandum devastator al Reichsbank, datat 3 octombrie 1938, Schacht a spus același lucru. Poate că Hitler ar fi ignorat aceste argumente, îndemnându-l pe Göring să mărească ritmul deja frenetic al reînarmării, dar obiectivele intraseră deja în domeniul fantasticului: o forță aeriană cu peste 20 000 de avioane până în 1942; o marină cu aproape 800 de nave până în 1948. Chiar dacă ar fi fost suficient oțel pentru astfel de realizări ingineresti, nu ar fi fost suficient combustibil nici măcar pentru jumătate dintre bombardiere sau jumătate dintre nave. Reichsbank făcea acum eforturi vizibile să finanțeze deficitele guvernamentale în creștere, vânzând acțiuni populației; rezervele sale de valută forte se epuizaseră. Când Schacht și colegii săi și-au repetat avertismentele privind inflația, Hitler i-a concediat, dar nu mai putea ignora nevoia de a „exporta, că de nu, dezastrul“.

După cum am văzut, pe oficialii britanici îi îngrijorau mult lipsurile Angliei în privința forței de muncă și a valutei forte. Dar în ambele direcții situația Germaniei era mult mai gravă. Oare contemporanii nu au înțeles acest lucru? Un mod diferit de a aborda criza declanșată de acordurile de la München este de a o privi din perspectiva investitorilor din districtul financiar al Londrei. Se afirmă uneori că acordurile de la München au ridicat bursa londoneză. Nu prea există dovezi în acest sens. Piața era în orice caz în declin din cauza recesiunii din 1937. Pentru a înrăutăți situația, au avut loc retrageri substanțiale de aur din străinătate, însumând 150 de milioane de lire între începutul

lui aprilie și sfârșitul lui septembrie 1938. Este important de spus că acordurile de la Munchen nu au oprit cu nimic acest flux: alte 150 de milioane de lire au părăsit țara în lunile ce au urmat conferinței. Ministrul de finanțe a atribuit fenomenul

părerii care continuă să persiste în străinătate, că se apropie războiul și că această țară s-ar putea să nu fie pregătită, iar în spatele acestei neliniști se află desigur o altă, creată de evidenta înrăutățire a situației noastre financiare, prin mărirea deficitului balanței comerciale și creșterea cheltuielilor de înarmare.

Bazându-se pe acestea, Trezoreria a putut să argumenteze, ca de obicei, că reînarmarea nu putea fi accelerată mai mult de atât. Dar se putea afirma acum la fel de bine că ar fi fost de preferat ca Anglia să intre în luptă mai devreme decât mai târziu, când rezervele sale ar fi fost chiar mai sărace. În iunie 1939, rezervele de aur ale Angliei scăzuseră la 500 de milioane de lire; în plus, Banca avea aproximativ 200 de milioane de lire în obligațiuni externe disponibile. Pierderile suferite de rezervele britanice la acel moment ajungeau la 20 de milioane de lire pe lună. Confruntată cu mărirea deficitelor de cont curent, lira nu mai putea fi ținută la o rată de 4,68 dolari, așa cum s-a exprimat Oliver Stanley, președintele Biroului de Comerț: „În cele din urmă va veni momentul în care nu vom mai putea purta un război lung“. Aceasta era cheia. Însemna că *Angliei i-ar fi fost mai bine financiar, dar și militar, dacă ar fi avut loc un război în 1938*. Nu numai că războiul ar fi venit mai devreme. Aproape sigur ar fi fost mai scurt, date fiind slăbiciunile poziției Germaniei, descrise mai sus. Aceasta demonstrează că era neadevărată vechea afirmație, conform căreia împăciuirea îi furniza Angliei timp prețios. Pentru Anglia, timpul era la reduceri.

În aceste circumstanțe, era foarte improbabil ca bursa să se mențină pe linia de plutire. Este totuși relevant să vedem preferințele investitorilor reflectate în diferențele dintre diversele obligațiuni și acțiuni cotate la bursa londoneză. Un investitor rațional, care credea că împăciuirea funcționa, probabil că ar fi păstrat certificatele continentale, inclusiv pe cele din țările Europei Centrale, până la ocuparea orașului Praga de către germani. Nu și-ar fi vândut acțiunile de la compania de transport Cunard și ar fi cumpărat multe acțiuni ale



companiei de armament Vickers până în primăvara lui 1939. În realitate, diferențele de preț dintre certificatele continentale și cele britanice – de regulă, cele mai sigure active financiare din punctul de vedere al unui investitor britanic – s-au mărit constant de la jumătatea anilor '30 încolo. Efectul crizei Sudeților, inclusiv al acordului de la München, a fost destul de nesemnificativ. În plus, investitorii și-au mutat interesul de la ceea ce ar putea fi considerate bunuri de pace la bunurile de război, încă din 1933. Londra, care fusese atât de rău surprinsă în iulie 1914, nu avea să se lase păcălită de două ori. Investitorii din Londra au anticipat evident un război în a doua jumătate a anilor '30. Se pare că nesiguranța lor se referea la extinderea conflictului – de aici și absența corelărilor dintre randamentele obligațiunilor emise de diverse țări.

Istoricii au căutat îndelung fundamentele economice ale împăciuirii. N-au căutat unde trebuie. Este, fără îndoială, adevărat că oamenii de afaceri nu-și doreau un război. Dar investitorii se așteptau ca el să se producă. Astfel, nu a existat niciun avantaj economic de pe urma politicii de împăciuire. City-ul fiind esențialmente pesimist în privința perspectivei internaționale, Churchill, și nu Chamberlain, a fost acela care a dus o politică externă rațională din punct de vedere economic. Ceea ce impunea situația era prevenirea, nu descurajarea, și cu atât mai puțin relaxarea. Pur și simplu Hitler trebuia oprit înainte ca „a patra armă” a apărării să devină și mai firavă. În 1938, piețele erau pregătite de război; situația, așa cum a arătat *The Economist* în ediția sa post-München, era exact opusul celei din 1914, când războiul venise ca un fulger din senin. În primul rând, Londra era mult mai puțin expusă la efectele comerciale continentale, a căror importanță ca instrument financiar scăzuse ca o consecință a Marii Crize. În al doilea rând, comunitatea financiară era „pregătită să facă față șocului reprezentat de izbucnirea unui război”. Iar autoritățile nu aveau să răspundă, așa cum o făcuseră în 1914, mărinind rata dobânzii percepute celorlalte bănci de către Banca Angliei la cote punitive. „În ultimele luni, observa editorul revistei, poate că doar câțiva oameni din City nu au luat în considerare posibilitatea unui conflict armat în care Marea Britanie să fie implicată masiv... Izbucnirea unui război n-ar fi luat prin surprindere piețele financiare.” Poate că piețele nu

s-ar fi înviorat dacă ar fi venit războiul, dar nici nu s-ar fi prăbușit. Nici măcar prețul certificatelor germane comercializate la Londra – de exemplu, cele emise pentru a finanța Planul Young – nu a scăzut semnificativ în timpul lunilor de criză din vară. 1939 a fost anul în care acestea au scăzut până la o nimica toată (vezi figura 10.1). Acest lucru s-a petrecut deoarece investitorii au înțeles că Anglia avea șanse bune de a-l înfrânge pe Hitler, recidivist în materie de achitarea datoriilor, în 1938. Un an mai târziu, se schimbase roata și se părea că rău-platnicul era învingător.

## CĂTRE DEZASTRU

Perioada ce a urmat momentului München a fost extraordinară în ceea ce privește ritmul relativ relaxat al reînarmării britanicilor. Chiar și în august 1939, Anglia avea doar două divizii gata de a fi trimise pe continent. În loc să folosească pacea pe care o cumpărase ca pe o oportunitate de a grăbi pregătirile de război, Chamberlain era ambiguu. „Este... clar, admitea el pe 3 octombrie, că ar fi o nebunie pentru țară să oprim reînarmarea până când nu am fi convinși că și celelalte țări vor reacționa în același fel. Prin urmare, pentru moment, n-ar trebui să scutim niciun efort până când deficiențele noastre nu vor fi remediate. Totuși, asta nu înseamnă că, în semn de mulțumire pentru relaxarea actuală, ar trebui să ne lansăm imediat într-o lărgire de proporții a programului nostru de reînarmare.” Lordul Swinton, fostul ministru al forțelor aeriene, i-a oferit sprijinul său lui Chamberlain, „cu condiția să-ți fie clar că ai făcut rost de timp pentru reînarmare”. „Dar nu înțelegi?” a replicat Chamberlain. Am adus pacea înapoi.” S-a opus solicitării Amiralității de a construi noi vase de escortă pentru convoaie. N-a cedat la cererile lui Churchill de a înființa un Minister al Aprovizionării. S-a agățat de politica împăciuirii și de visul dezarmării. „Toate informațiile pe care le primesc par să indice direcția păcii, a declarat el în februarie 1939, și repet încă o dată că le-am venit în sfârșit de hac dictatorilor.” Reînarmarea a fost într-adevăr accelerată, după cum am văzut, dar s-a făcut împotriva dorințelor Trezoreriei și fără prea mult sprijin din partea premi-

erului. Când și Inskip a început să facă presiuni pentru crearea Ministerului Aprovizionării, Chamberlain l-a demis. Doar treptat opoziția Trezoreriei a fost copleșită de cererile tot mai multe din partea serviciilor armate și, în special, a forțelor aeriene; doar cu greu a putut fi convinsă să ridice plafonul Împrumutului pentru Apărare de la 400 de milioane de lire la 800 de milioane; a respins argumentația lui Keynes conform căreia cu cât se luau mai mulți bani cu împrumut, cu sume atât de mari încă disponibile în economie, cu atât avea să se impulsioneze creșterea și, prin urmare, volumul economiilor disponibile pentru a finanța datoria. Doar încet și printr-un proces dureros s-a înțeles crudul adevăr: în eventualitatea unui război prelungit, Anglia ar fi avut nevoie de sprijinul financiar al Statelor Unite mai devreme și la o scară mai mare decât în Primul Război Mondial. Date fiind condițiile Actelor de Neutralitate din 1935, 1936 și 1937, acest lucru părea să fie extrem de improbabil.

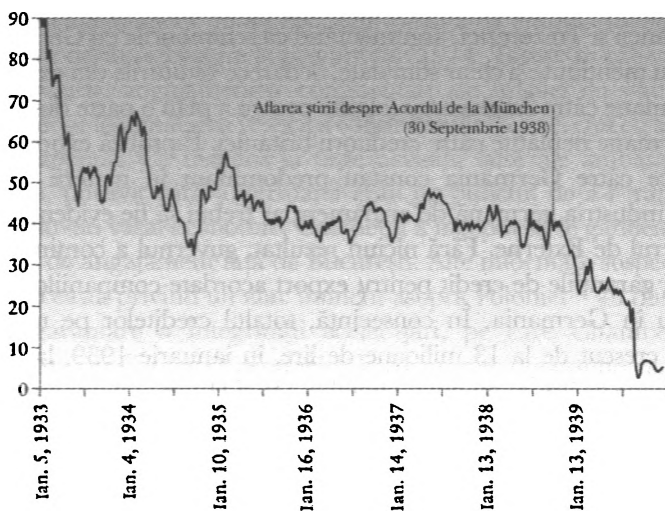


Figura 10.1 Prețul certificatelor germane din Planul Young la Londra, 1935–1939

*Si vis pacem, para bellum*: „Dacă dorești pacea, pregătește-te de război“, spune vechea zicală latină. Nu era neapărat o contradicție între împăciuire și reînarmare; Chamberlain ar fi putut continua să încerce să dea curs cererilor lui Hitler pentru *Lebensraum*, în timp ce se reînarma cu viteză maximă. A ales să n-o facă. Ba mai rău, a încercat în același timp să micșoreze presiunea asupra economiei germane. De la Berlin, Henderson îi scria, liniștindu-l, că Hitler era „hotărât în spirit democratic să respecte“ sentimentul popular antirăzboi; „germanii nu se gândesc la nicio aventură imprudentă imediată, raporta el în februarie 1939, și... busola lor indică pacea“. Cu toate acestea, temându-se că dificultățile economice l-ar putea îndemna pe Hitler să declanșeze un război, Chamberlain a sugerat un nou acord comercial anglo-german, care ar fi redus dependența Germaniei de acordurile comerciale bilaterale cu statele balcanice, și i-ar fi mărit accesul la sursele de valută forte. Guvernatorul Băncii Angliei, Montagu Norman, chiar a călătorit la Berlin pentru a discuta acordarea unui posibil împrumut britanic Germaniei. Liderii din mediul de afaceri s-au alăturat Băncii și Trezoreriei, argumentând că schimburile cu Germania trebuiau menținute și chiar stimulate, deoarece veniturile din exporturile germane către Anglia erau folosite pentru a plăti o parte din datoriile germane neplătite către creditorii britanici. Faptul că exporturile britanice către Germania constau predominant în materii prime pentru industria germană de armament ar trebui să fie evidențiat de Ministerul de Externe. Fără niciun rezultat; guvernul a continuat să extindă garanțiile de credit pentru export acordate companiilor care vindeau în Germania. În consecință, totalul creditelor pe termen scurt a crescut de la 13 milioane de lire, în ianuarie 1939, la peste 16 milioane de lire, în ajunul războiului. Dacă Hitler ar fi fost interesat de concesiuni economice din partea Angliei, probabil că ar fi obținut și mai multe. Dar așa cum a recunoscut emisarul neoficial al lui Göring, Helmut Wohltat, după ce s-a întâlnit cu Horace Wilson și alți oficiali britanici, în iulie 1939, „constata cu regret că [economia] juca un rol prea nesemnificativ în mintea Führer-ului“. După cum am văzut, în mintea lui Chamberlain economia juca un rol predominant. Mare păcat că a înțeles atât de greșit semnificația slăbiciunii economice a

Germaniei! Americanii cel puțin au avut prezența de spirit să impună taxe punitive pe importurile germane după căderea orașului Praga.

Poate că nu exista neapărat o contradicție între împăciuire și reînarmare, dar exista o contradicție între împăciuire și descurajare. Anglia și Franța se găseau acum în fața unei dileme. Dacă cedau așa de ușor la următoarea pretenție a lui Hitler, unde avea să se oprească totul? Dar dacă amenințau cu lupta, de ce i-ar fi crezut cineva? Nu numai onoarea s-a pierdut la München, ci și credibilitatea. Se explică astfel nerăbdarea surprinzătoare cu care Chamberlain a început să emită garanții către alte țări europene, după ce s-a aflat că de fapt fusese păcălit în privința Cehoslovaciei. Primul pas în această direcție s-a petrecut chiar înainte de căderea orașului Praga, când au început să circule zvonuri (dacă nu dezinformări) privind un plan german de atacare a Olandei. S-a căzut de acord că acesta ar fi fost un *casus belli*. În plus, perspectiva unui astfel de război în vest a fost suficientă pentru a forța o schimbare de politică militară. S-a hotărât acum constituirea unei armate continentale și mărirea Armatei Teritoriale. A urmat apoi un angajament public fără echivoc față de Franța. Toate acestea nu erau decât o revenire la postura din 1914. Totuși, în câteva săptămâni scurte, angajamentele continentale ale Angliei nu s-au mai limitat doar la jumătatea vestică a continentului; au devenit cu adevărat paneuropene. Ca răspuns la niște acuzații false ale ambasadorului român, potrivit cărora germanii erau pe punctul de a-i transforma țara într-un vasal economic, Cabinetul a început să se gândească la o formă de angajament față de București. Alte informații suspecte – de data aceasta privind un atac iminent asupra Poloniei – au dus la fatidica garantare a integrității acelei țări, pe care Chamberlain a anunțat-o în Camera Comunelor la 31 martie, o garanție care a fost extinsă și asupra României și Greciei la două săptămâni de la invazia italiană din Albania.

Totuși, niciunul dintre aceste demersuri nu i-a sporit credibilitatea lui Chamberlain. Membrii Statului-Major General au arătat că „nici Marea Britanie și nici Franța nu-și puteau permite să acorde un sprijin direct Poloniei și României pe mare, pe uscat sau în aer, pentru a le ajuta să reziste la o invazie germană”, și că, prin urmare, un „ajutor din partea URSS” era indispensabil dacă se dorea ca garanțiile să

însemne mai mult decât garanția ipocrită față de șifonata Cehoslovacie. Mai mult sau mai puțin simultane, dublarea efectivelor Armatei Teritoriale (martie) și introducerea unei forme diluate de serviciu militar obligatoriu (aprilie), ca și crearea cu întârziere a unui Minister al Aprovizionării (mai) au avut, de asemenea, un impact minim, de vreme ce noile forțe păreau a fi destinate să-și petreacă cea mai mare parte a anului următor ori la instrucție, ori la post în apărarea aeriană. În orice caz, Chamberlain a refuzat să-l numească pe tot mai popularul Churchill în funcția noului departament, alegându-l în schimb pe ștersul fost ministru al transporturilor, Leslie Burgin. Nici măcar cei mai leali suporterai ai lui Chamberlain nu neagă „bâjbâielile” sale în acest stadiu. Un editorial din *The Times*, publicat a doua zi după ce a fost anunțată garanția față de Polonia, a dezvăluit secretul: Anglia nu garanta „fiecare centimetru al actualei frontiere a Poloniei” deoarece existau „aspecte care necesitau ajustări”. Cu alte cuvinte, tot împăciuire era, dar prin alte mijloace; Chamberlain nutrea speranța că, presărând garanții prin Europa, l-ar fi putut ademeni cumva pe Hitler înapoi la masa negocierilor.

Mai era o diferență crucială între 1939 și 1914. În zorii Primului Război Mondial, Anglia își stabilise deja înțelegeri atât cu Franța, cât și cu Rusia. Totuși, în 1939, Uniunea Sovietică a fost lăsată să se alieze cu Germania, în ciuda faptului că 87% din respondenții unui sondaj de opinie Gallup, efectuat în aprilie, în Marea Britanie, erau în favoarea unei „alianțe militare între Marea Britanie, Franța și Rusia”. De ce? Răspunsul evident este că, oricât de greu le fusese liberalilor înainte de 1914 să-și unească forțele cu Rusia țaristă, era imposibil pentru conservatorii britanici să facă același lucru cu Uniunea Sovietică a lui Stalin. Acesta era fără îndoială un factor pentru mulți conservatori. Churchill însă, cândva un antibolșevic înflăcărat, lăuda fără probleme „atitudinile leale ale sovieticilor față de pace”, urmărind realizarea Marii Alianțe (acum redenumită eufemistic „Blocul Păcii”). Este posibil ca răspunsul calduș al lui Chamberlain la aceasta, ca de altfel la toate sugestiile lui Churchill, să se datoreze mai mult încrederii ce-i rămăsese în împăciuire decât unei aversiuni ideologice extraordinar de puternice față de comunism. Și mai important, noile angajamente ale Angliei față de țări precum Polonia și România nu aveau

darul de a ușura încheierea unei înțelegeri cu Stalin. Sovieticii erau înclinați să ceară accesul militar prin aceste țări; cum altfel aveau să se lupte cu germanii? Pe bună dreptate, est-europenii aveau suspiciuni. Polonezii refuzaseră să fie cosemnatarii declarației de „consultare” reciprocă, propuse de Chamberlain în martie 1939. Garanția față de Polonia nu numai că lega destinul Angliei de cel al unui regim care era la fel de nedemocratic și antisemit ca și cel german. Făcea, de asemenea, imposibil genul de alianță cu Uniunea Sovietică ce l-ar fi putut descuraja sau înfrânge mai ușor pe Hitler. Când sovieticii au propus o alianță triplă între Anglia, Franța și Rusia, nu numai pentru a se apăra pe sine, ci și pe vecinii imediați ai Rusiei, împotriva agresiunii germane, au fost refuzați. Chamberlain zburase de trei ori în Germania pentru a discuta cu Hitler; nu s-a gândit nici măcar o dată să ia avionul spre Moscova. A refuzat chiar și să-l trimită pe Eden (darămite pe Churchill) ca emisar special. Doar spre sfârșitul lui mai au început discuțiile preliminare cu sovieticii, care au înaintat dureros de încet. De-abia în august au fost trimise delegații militare britanice și franceze la Moscova, și au călătorit pe mare, nu pe calea aerului, având în frunte ofițeri de rang inferior. Între timp, Chamberlain a luat trenul spre Scoția, în vacanță. Și aici a fost o ocazie ratată. Dacă Chamberlain ar fi fost înlocuit de Churchill în vara lui 1939, ar mai fi fost realizabilă o alianță cu rușii.

O altă diferență între 1939 și 1914 era amenințarea reprezentată de Japonia, care fusese aliatul Angliei în ajunul Primului Război Mondial. În aprilie 1939, Statul-Major al Forțelor Navale și-a făcut clară poziția:

Este indiscutabil faptul că [în cazul intervenției japoneze] o forță maritimă importantă ar trebui trimisă [în Orientul Îndepărtat], dar va trebui decis la momentul respectiv dacă acest lucru va fi făcut în afara intereselor noastre în Mediterană... Efectele evacuării Mediteranei de Est pentru Grecia, Turcia și lumea arabă și musulmană... sunt factori politici care fac să fie esențial ca nicio acțiune precipitată să nu fie întreprinsă în această direcție... Nu se poate afirma cu siguranță cât de curând după intervenția japoneză o Flotă poate fi trimisă în Orientul Îndepărtat. Și nici nu se poate specifica dimensiunea Flotei pe care ne-o vom putea permite s-o trimitem.

Aceasta era o recunoaștere voalată a faptului că ordinea priorităților într-un război mondial ar fi fost: Insulele Britanice, Orientul Mijlociu și, în cele din urmă, Singapore și alte posesiuni britanice din Asia. După cum s-a dovedit, japonezii nu erau gata să-și unească forțele cu Germania împotriva Angliei. Dar nimeni de la Londra nu se putea baza pe asta.

În aceste circumstanțe, nu este surprinzător faptul că Hitler se aștepta ca Chamberlain să continue să-i facă pe plac, vânzând Danzig-ul și poate chiar coridorul polonez, la fel cum vânduse și Sudetenland-ul, în schimbul unei alte păsuiri. Este adevărat că acum considera că un război cu Anglia era aproape inevitabil. Adresându-se comandanților săi militari în mai 1939, Hitler și-a exprimat „îndoielile că era posibilă o înțelegere pe căi pașnice cu Anglia. Este nevoie să ne pregătim de o confruntare. Anglia vede în dezvoltarea noastră instituirea unei hegemonii care ar slăbi Anglia. Prin urmare, Anglia este inamicul nostru, și confruntarea cu Anglia este o chestiune de viață și de moarte“. Totuși, probabil că nu avea intenția de a precipita acea confruntare așa de curând ca septembrie 1939. Pur și simplu n-a crezut că Chamberlain, un om înarmat doar cu obișnuita sa umbrelă strânsă, avea curajul să lupte. Astfel, aproape că n-a făcut nimic în decursul lui 1939 pentru a-l încuraja pe Chamberlain să spere că Europa ar putea ieși curând din zona de pericol. Pe 23 martie, la trei zile după ce Ribbentrop amenințase cu războiul guvernul lituanian, Hitler a intrat în portul Memel la bordul unei nave de război germane chiar pe când Chamberlain încerca să improvizeze o declarație a patru mari puteri împotriva unor astfel de acte de agresiune.

Dar Hitler nu era singurul răufăcător din Europa. În aprilie, Italia a invadat Albania în ceea ce se presupunea a fi un preludiu la cucerirea italiană a Balcanilor; luna următoare a încheiat impulsiv „Pactul de Oțel“ cu Hitler. Fără a se lăsa descurajat, Chamberlain a continuat să-l considere pe dictatorul italian ca pe un posibil partener în efortul său de a-l ține în frâu pe Hitler. Cu siguranță, italienii s-au dovedit a fi cei mai de neîncredere aliați ai germanilor, refuzând să intre în război până când înfrângerea Franței n-a fost iminentă. Pe de altă parte, tocmai acest caracter nestatornic a redus la zero influența lui Mussolini asupra Berlinului. Chamberlain a continuat să creadă că Hitler nu



va „porni un război mondial pentru Danzig“. N-a înțeles că Hitler nu anticipa un război mondial; el anticipa un nou München.

Dacă Hitler era încrezător, înainte de încheierea Pactului nazisto-sovietic, că Chamberlain nu se va lupta pentru Polonia – așa cum păreau să indice manevrele militare germane de la frontiera poloneză – după aceea a fost sigur de acest lucru. „Acum Europa este a mea!“, a fost comentariul său când a primit la Berchtesgaden știrea de la Moscova, în dimineața zilei de 24 august. Nu era chiar adevărat, căci trebuia să-i permită lui Stalin să ocupe jumătate din Polonia, Finlanda și toate cele trei state baltice. În plus, încheind afacerea cu Stalin, a redus șansele ca Italia sau Japonia să i se alăture imediat. Însă remarca lui Hitler arată cât de mult presupunea că păcălise puterile vestice. N-avea cum să fie impresionat de reapariția fricosului de Henderson pentru a reafirma garanția britanică față de Polonia. „Inamicii noștri sunt niște viermișori“, a comentat el cu două zile înainte de semnarea tratatului cu Rusia; „i-am văzut la München.“ Și, într-adevăr, Chamberlain i-ar fi acordat un alt München dacă n-ar fi fost colegii săi de Cabinet, care au insistat ca garanția față de Polonia să fie onorată, și polonezii, care aveau o dorință sinucigașă de a lupta. Încă se mai agăța de ideea unei conferințe – propusă din nou de italieni – aventurându-se să menționeze posibilitatea în Camera Comunelor, după ce fusese invadată Polonia. Deși Chamberlain era acum forțat să intre în război, încă mai căuta să evite (așa cum s-a exprimat Samuel Hoare) „o implicare totală“.

Politica britanică avea totuși credibilitate într-o privință, în ciuda gafelor lui Chamberlain. Majoritatea membrilor elitei naziste au continuat să considere un război împotriva puterilor vestice atât probabil, cât și periculos. Göring era departe de a fi interesat de un astfel de război; cunoștea adevărata putere a Luftwaffe. Și Goebbels a rămas temător de intervenția britanică, chiar și după ce a auzit despre lovitura lui Ribbentrop la Moscova. Știrile că italienii nu erau gata de luptă și că britanicii erau hotărâți să stea de partea Poloniei l-au convins pe Goebbels că, la fel ca în cazul disputei privind Cehoslovacia, un acord diplomatic „minimal“ temporar trebuia gândit cu Anglia, dând înapoi Germaniei orașul Danzig și cel puțin o parte din Coridorul polonez. Limitele pe care însuși Hitler, brusc „grijuliu“, era

gata să le în calcul, erau surprinzătoare. Aproape în ultimul moment și-a amânat invazia din Polonia, care era inițial programată pentru zorii zilei de 2 august, pentru a avea din nou o întrevedere cu Henderson și a oferi o înțelegere preliminară: limitarea înarmării și pretenții coloniale minime, în schimbul unei „mâini libere” în Polonia. Trei zile mai târziu, când aceasta fusese refuzată, a încercat un alt subterfugiu, cerând ca un reprezentat plenipotențiar polonez să fie trimis la Berlin. Totuși, intențiile germanilor nu erau sincere, și Ribbentrop a făcut tot posibilul ca polonezii să nu se poată conforma, ceea ce oricum nu doreau să facă în niciun caz. La 30 august, toate pregătirile fiind încheiate, Hitler revenise la încrederea de mai înainte („Englezii cred că Germania este slabă. Vor vedea că se înșală”). A doua zi a trecut peste recomandările lui Göring și Goebbels, desconsiderându-le „scepticismul” cu privire la neintervenția britanică: „Führer-ul nu crede că Anglia va interveni”. În afară de Hitler, doar Ribbentrop era pornit pe război, încurajându-l pe Hitler să creadă că München-ul reprezentase „o stupiditate de prima mână” și asigurându-l că britanicii nu aveau să acționeze. În dimineața zilei de 3 septembrie, când a fost livrat ultimatumul britanic, se dovedise deja că greșeau amândoi.

Pariorul Hitler se înșelase de fapt de două ori: greșise gândind că Chamberlain vorbise serios despre război, în septembrie 1938, și greșise crezând că era vorba de o cacealma din partea acestuia, în august 1939. Totuși, calculele eronate ale lui Hitler au fost norocoase. Dacă Chamberlain ar fi acționat așa cum se așteptase el în 1938 – de fapt, îi răspunsese la cacealma și nu-și aruncase cărțile – poziția Germaniei ar fi fost mult mai expusă decât era în 1939, când Hitler bănuia că Chamberlain avea să cedeze din nou. Ripostând mai târziu decât ar fi trebuit, Chamberlain a salvat fără să-și dea seama cel de-al Treilea Reich, îmbunătățind simțitor șansele lui Hitler de a câștiga războiul pe care intenționase dintotdeauna să-l poarte. Hitler i-a oferit Angliei o alegere. Din păcate, prim-ministrul britanic a ales anul greșit. În acest sens, Churchill avea pe jumătate dreptate. Războiul din 1939 a fost într-adevăr un „război superfluu”. Dar pentru împiedicarea lui ar fi fost necesar un război în 1938.

## SFÂRȘITUL ÎMPĂCIUTTORISMULUI

Politica de împăciuire nu s-a încheiat complet după începerea războiului. Nu s-a renunțat la opțiunea de a încheia un fel de pace negociată cu Germania decât atunci când Churchill l-a înlocuit pe Chamberlain în funcția de prim-ministru, în mai 1940. În ultimele luni ale mandatului său, cu mai bine de un an și jumătate prea târziu, Chamberlain a început în sfârșit să ia în serios ideea unei schimbări de regim în Germania. La 17 ianuarie 1940, Harold Nicolson a auzit că exista „încă un grup în Cabinetul de război acționând întru împăciuire și desfășurând negocieri de pace, prin intermediul fostului cancelar Brüning, Statul-Major General german, cu condiția ca aceștia să-l elimine pe Hitler“. Dar ocazia ca „opoziția“ germană să poată acționa drept *deus ex machina* se dusesse de mult. Roosevelt era și mai puțin realist. A continuat să acționeze de parcă un compromis de pace mai putea fi încă născocit pe baza concesiilor de tip München făcute dictatorilor; de aici și călătoriile efectuate în 1940, în Europa, de adjunctul secretarului de Stat, Sumner Welles, și vicepreședintele companiei General Motors, James Moone, primul trâmbițând concesiile față de Germania pe care chiar și Chamberlain și Halifax le considerau ridicole. Doar, odată cu înfrângerea Franței, împăciuirea a fost îngropată definitiv. Paradoxal, tocmai în acest moment de slăbiciune supremă și-a redescoperit Imperiul Britanic virtutea sfidării. Este adevărat că încă mai rămâneau câțiva fricoși care se întrebau dacă Imperiul nu putea fi salvat cumva prin cedarea întregii Europe lui Hitler și Mussolini. Dar aceasta nu mai era împăciuire; era defetism. Churchill le-a răspuns la întrunirea Cabinetului de război, din 28 mai 1940: „Germanii ne-ar pretinde Flota noastră... bazele noastre navale și multe altele. Am deveni un stat înrobitor“.

Cu siguranță avea dreptate. Așa cum le spusese Hitler lui Keitel și comandanților forțelor terestre, navale și aeriene, la 9 octombrie 1939, obiectivul său era „să distrugă poziția Puterilor Vestice și capacitatea lor de a se opune la consolidarea politică și expansiunea continuă a poporului german în Europa“. Chiar și decizia sa de mai târziu, de a ataca Rusia, avea un obiectiv antibritanic; după cum a explicat pe

31 iulie 1940, la douăsprezece zile după se oferise din nou să facă pace cu Anglia, „Rusia este factorul pe care Anglia se bazează cel mai mult... Dacă spulberăm Rusia, și ultima speranță a Angliei va fi spulberată.“ Ideea că putea încheia pacea cu „Omul Acela“, așa cum îl numea Churchill, a fost întotdeauna o iluzie. Dovada că politica împăciuirii fusese un eșec dezastruos se găsea tocmai în soliditatea poziției lui Hitler în vara lui 1940 – victorios de la Canalul Mânecii la Bug, protejat la Est de un pact de nonagresiune, capabil să bombardeze aeroporturile britanice și franceze, în situația de a face oferte nesincere de pace. Deși nu se putea încă spune despre Marea Britanie că era la mila lui Hitler, pușinii săi aliați au fost cucerțiți și suprafețe largi din Imperiul său aveau să fie vulnerabile la o invazie, în eventualitatea unui atac japonez. De atunci înainte – și pe bună dreptate – termenul „împăciuire“ avea să capete pentru totdeauna o conotație negativă.



## PARTEA A III-A

### Spațiu de ucis

## Blitzkrieg

O nouă ordine a relațiilor etnografice, adică o rearanjare a naționalităților astfel încât, la sfârșitul procesului, să existe linii de separație mai bune decât în ziua de azi.

Hitler, 6 octombrie 1939

Acum plătim din greu pentru că nu ne-am ocupat de asigurarea costurilor esențiale pentru securitatea unui Imperiu! Aceasta a fost de obicei cauza principală a pierderii imperiilor în trecut.

Generalul Alan Brooke, 1942

## RĂZBOIUL FULGER

La 4.45 dimineața, pe 1 septembrie 1939, liniștea zorilor din Polonia Occidentală a fost spulberată de tunete asurzitoare. Cinci armate germane, cuprinzând mai mult de 1,8 milioane de oameni, au trecut în forță granița poloneză, lansate din capete de pod poziționate ideal în Pomerania de Vest, Prusia de Est, Silezia Superioară și Slovacia controlată de germani. Aproape la fel de zgomotoase ca barajele artileriei germane erau huruiturile motoarelor; înaintarea germană avea în frunte mai mult de 3 000 de tancuri și sute de vehicule blindate și transportatoare. Din cer, bombardierele în picaj Ju-87 vuiiau asupra polonezilor care se mobilizau în grabă, proiectilele lor, lansate cu precizie, distrugând poduri, șosele și convoaiele de aprovizionare, sirenele lor terifiante semănând panică în rândul forțelor de apărare. Scopul era evitarea conflictului de uzură din ultimul război, prin penetrarea

rapidă a teritoriului și încercuiri rapide și anihilatoare ale forțelor inamice. Tocmai combinația devastatoare de artilerie, infanterie, blindate și putere aeriană a făcut posibil blitzkrieg-ul.

*Blitzkrieg* este desigur un cuvânt german însemnând „război fulgerător“. Ironia este că a fost, în multe privințe, o invenție britanică, derivată din lecțiile de pe Frontul de Vest din Primul Război Mondial. Căpitanul Basil Liddell Hart își trăsese propriile concluzii din cifra excesiv de ridicată a victimelor de ambele părți. Sublocotenent de infanterie britanic, el însuși fusese gazat, iar efectele pe termen lung l-au forțat să se retragă din armată în 1927, după care s-a apucat de jurnalism, lucrând în calitate de corespondent pe problemele de apărare, pentru *Daily Telegraph* și apoi *The Times*, și publicând numeroase lucrări de istorie militară. După părerea lui Liddell Hart, greșeala fatală a majorității ofensivelor pe Frontul de Vest o constituise abordarea directă și greoaie. O „abordare mai indirectă“, argumenta el, ar fi vizat surprinderea inamicului, descumpănindu-i comandanții și apoi exploatând confuzia rezultată. Esențialul era ca vehiculele blindate și forța aeriană să fie concentrate într-o lovitură letală fulgerătoare. Liddell Hart identifica secretul în

parțial combinația tactică de tancuri și aeronave, parțial surpriza loviturii, ca direcție și moment, *dar mai presus de orice* „continuarea până la capăt“ – modul în care o reușită este exploatată printr-o penetrare strategică profundă; este îndeplinită prin intermediul forțelor blindate care gonesc în fața grosului armatei și executată *independent*.

Vestea bună pentru Liddell Hart a fost că lucrările sale au avut o influență foarte mare. Vestea proastă a fost că influența lor nu s-a exercitat în Anglia, ci în Germania. Cu remarcabila excepție a generalului-maior J.F.C. Fuller<sup>1</sup>, comandanții britanici precum feldmareșalul conte Haig pur și simplu au refuzat să accepte că „aeroplanul, tancul [și] vehiculul motorizat vor înlocui calul în războaiele viitoare“, neluând în seamă armele motorizate și considerându-le simple „accesorii

---

<sup>1</sup> Fuller fusese eminența cenușie din spatele ofensivei britanice cu tancuri, la Cambrai, în 1917. Frustrarea sa față de Establishmen-ul britanic l-a făcut să sprijine Uniunea Britanică a Fasciștilor a lui Owsald Mosley.



pentru om și cal“. Fratele lui Haig era de acord: cavaleria „nu va fi niciodată eliminată pentru a face loc tancurilor“. În contrast, tinerii ofițeri germani au priceput imediat importanța lucrării lui Liddell Hart. Printre cei mai avizi fani ai săi era Heinz Guderian, comandantul Corpului 19 de Armată german în cursul invadării Poloniei. Așa cum își amintea Guderian, de la Liddell Hart și alți pionieri britanici ai „unui nou tip de luptă pe scară largă“ a aflat importanța „concentrării blindatelor“. În plus,

Liddell Hart a fost acela care a accentuat folosirea blindatelor pentru lovituri la mare distanță, operațiuni împotriva transmisiunilor armatei adverse și [cel care] a propus un tip de divizie blindată, combinând tancurile și unitățile de infanterie... Multe sugestii pentru dezvoltarea noastră în continuare i se datorează căpitanului Liddell Hart.

Guderian – care era bucuros să se descrie pe sine drept un discipol al lui Liddell Hart și chiar i-a tradus lucrările în germană – își învățase bine lecțiile. În septembrie 1939, panzerelor sale erau de neoprit. Contrar legendei, polonezii nu au încercat împotriva lor un atac de cavalerie, deși trupe călare au fost desfășurate împotriva infanteriei germane, dar nu au avut transportul motorizat adecvat, iar tancurile lor erau mai puține și tehnic inferioare celor germane. În plus, asemenea cehilor înaintea lor, polonezii au descoperit că garanțiile militare anglo-franceze erau lipsite de valoare. La Bătălia de la Bzura au executat o contraofensivă disperată pentru a opri asaltul german asupra Varșoviei, dar la 16 septembrie rezistența lor se prăbușea deja. Pe 17, germanii ajunseseră la fortăreața de la Bresc (Brest), pe râul Bug. La 28 septembrie, a căzut Varșovia. Opt zile mai târziu, au depus armele și ultimele trupe poloneze. Întreaga campania abia durase cinci săptămâni.

Polonezii luptaseră curajos, dar erau depășiți numeric și aveau mai puține arme. Cel mai izbitor lucru legat de războiul din Vest din anul următor a fost că situația era diametral opusă. Era poate previzibil ca olandezii și belgienii să cedeze în fața superiorității forțelor germane, dar căderea Franței după doar șase săptămâni a fost, așa cum a spus-o istoricul Marc Bloch, o „înfrângere ciudată“. Chiar și fără sprijinul Forței Expediționare britanice, forțele franceze erau în superioritate pe hârtie, un avantaj care ar fi trebuit să fie amplificat de faptul că

purtau o campanie defensivă. Aveau de două ori mai multe vehicule pe roți și 4 638 de tancuri față de cele 4 060 ale germanilor. În plus, tancurile franceze aveau un blindaj mai gros și tunuri mai mari. Totuși, când a fost lansată ofensiva germană, pe 10 mai 1940, multe unități au opus doar o rezistență simbolică. La 15 mai, Divizia Panzer a 7-a, condusă de generalul Erwin Rommel, a putut lua 450 de prizonieri în decursul a două mici încăierări; mai târziu, a capturat 10 000 în două zile. Chiar și Rommel a fost impresionat de ușurința cu care ofițerii francezi se predau și de nonșalantele lor „cereri incluzând, printre altele, permisiunea de a-și păstra ordonanțele și de a li se aduce efectele din Philippeville, unde fuseseră lăsate“. Un alt ofițer german a văzut „câteva sute de ofițeri francezi care mărșăluiseră 35 de kilometri de la triaj la o stație de tranzit pentru prizonierii de război... și aparent niciunul nu încercase să fugă“. Karl von Stackelberg, un reporter într-una dintre noile „companii de propagandă“, era perplex: „20 000 de oameni... se întorceau ca prizonieri... Era inexplicabil... Cum de era posibil ca acești soldați francezi și ofițerii lor să fie atât de supărați, atât de demoralizați încât să se lase mai mult sau mai puțin voluntar să fie luați prizonieri?“ Soldații britanici capturați în 1940 nu puteau să nu observe că „francezii fuseseră pregătiți să fie capturați, și astfel aveau efectele corespunzătoare, în timp ce noi toți eram practic cu mâinile goale“. În total, aproximativ 1,8 milioane de oameni din trupele franceze au fost luați prizonieri în 1940, dintre care aproape un milion au fost ținuti în Germania, la muncă forțată, până în 1945. Este adevărat că poate chiar jumătate dintre cei care s-au predat au făcut-o în perioada dintre 17 iunie, când prim-ministrul, mareșalul Pétain, a anunțat că încerca încheierea unui armistițiu, și implementarea acestuia, cinci zile mai târziu. Dar este totuși remarcabil că mai mult de o treime dintre militarii francezi fuseseră deja luați prizonieri înainte de declarația lui Pétain. Simbolic pentru starea jalnică a moralului este faptul că trupele coloniale din Africa franceză au luptat cu mai multă hotărâre decât presupușii lor stăpâni; cu siguranță, unitățile lor au suferit pierderi mai mari.

Ce se afla în spatele colapsului francez? Pentru Liddell Hart – care era atât de înspăimântat de izbucnirea războiului încât a suferit o cădere nervoasă – a fost esențialmente un eșec al doctrinei militare:

Înaintarea panzerelor ar fi putut fi oprită înainte să ajungă la Canalul Mânecii, printr-o contralovitură concentrată, cu forțe similare. Dar francezii, deși aveau tancuri mai multe și mai bune decât inamicul, le strânseră în grupuri mici... Singura divizie blindată britanică disponibilă nu a fost trimisă în Franța decât după ce ofensiva germană fusese lansată, iar aceasta a sosit prea târziu pentru prima și decisiva fază... ritmul blitzkrieg-ului a fost posibil doar pentru că liderii aliați nu înțeleseseră noua tehnică și astfel nu știau cum să i se opună... Niciodată n-a existat un dezastru de proporții mai ușor de prevenit.

Marc Bloch a fost de acord că fiascul s-a datorat cel puțin parțial calității sub orice critică a generalilor francezi. Un factor decisiv a fost decizia germanilor de a schimba direcția principalului lor atac de la Luxemburg și Țările de Jos, așa cum planificase inițial Hitler, către linia dintre Liège și Namur, prin pădurile presupus impenetrabile din Ardeni. Francezii s-ar fi descurcat mai bine împotriva strategiei originare; au fost luați complet pe nepregătite când cinci divizii de panzere și-au croit drum prin Ardeni și au capturat podurile de pe Meuse. De aici înainte reacțiile lor au fost încete sau nepotrivite. Totuși, ceea ce s-a petrecut în 1940 a fost mai mult decât un eșec militar. La bază, după cum argumenta Bloch, era colapsul moralului.

Chiar și în timpul „Războiului ciudat” de la sfârșitul lui 1939 și începutul lui 1940, generalul-locotenent Alan Brooke, care era la comanda Corpului 2 al Forței Expediționare britanice, fusese profund tulburat de starea de spirit a armatei franceze, pe care era înclinat s-o atribuie caracterului defensiv al strategiei franceze. „Aspectul cel mai periculos” al Liniei Maginot masiv fortificate, ce se întindea de-a lungul frontierei cu Germania, își nota Brooke în jurnalul său, era „unul psihologic; se generează un sentiment al falsei securități, impresia că te afli în spatele unui zid impenetrabil de fier, iar dacă se întâmplă să fie spart, atunci spiritul francez de luptă ar putea să se prăbușească odată cu el!” Nu era însă vorba doar de simplul defetism. Multor francezi pur și simplu nu li se părea că A Treia Republică merita să lupte pentru ea, când atât de mulți dintre tații, frații și prietenii lor muriseră deja pentru ea între 1914 și 1918. Aceasta era starea de spirit – refuzul de a urmări o altă victorie à la Pyrrhus – care fusese prevestită de *Voyage au bout de la nuit* (1932), de Louis-Ferdinand Céline,

cu evocarea cutremurătoare a măcelului din faza de început a ultimului război. Aceeași stare l-a inspirat pe laureatul premiului Nobel, Roger Martin Du Gard, în scrisoarea către un prieten, în septembrie 1936: „Orice, numai război nu! Orice... chiar și fascism în Spania... Chiar și fascism în Franța. Nimic, niciun proces, nicio servitute nu se compară cu războiul. Orice, chiar Hitler, mai bine decât războiul!“ În cuvintele unui ofițer german: „Spiritul și moralul francez au fost... zdrobite... înainte chiar să înceapă războiul. Nu atât lipsa mașinărilor... i-a înfrânt pe francezi, cât faptul că nu știau pentru ce luptă... Revoluția nazistă câștigase deja Bătălia Franței înainte ca primele noastre divizii blindate să purceadă la lucru“.

Fără îndoială, unii francezi de dreapta au văzut avantaje clare într-o victorie germană, însă majoritatea pur și simplu au subestimat costurile înfrângerii. Este improbabil ca francezii să se fi predat atât de mulți și într-o manieră atât de organizată dacă nu s-ar fi așteptat ca aceste costuri să fie relativ ușoare. În mod limpede, ei presupuneau că, întrucât războiul părea să fie pe încheiate, aveau să fie curând trimiși înapoi în ținuturile natale; și că ocupația germană avea să dureze puțin. Se pare că unii generali de rang înalt erau mai îngrijorați de o posibilă revoltă a stângii politice de acasă decât de perspectiva unei ocupații germane. Aceste așteptări își aveau rădăcinile în amintirile mai îndepărtate din 1871, mai degrabă decât din 1914. Aveau să fie amarnic de greșite. Stânga franceză s-a topit. Germanii au rămas.

Se crede îndeobște că starea de spirit în Anglia nu era la fel de defetistă. Sigur, unii soldați britanici aflați în Franța în 1940 au refuzat să se predea chiar și atunci când li s-a ordonat s-o facă. „Nicio șansă, laș nenorocit ce ești!“ a fost reacția furioasă a unui membru al Diviziei 51 (Highland), când i s-a ordonat să depună armele de către un ofițer al Regimentului Kensington, în iunie 1940. Acest scoțian belicos era însă în minoritate. Majoritatea camarazilor săi din Forța Expediționară britanică nu erau motivați să lupte până la moarte pentru Franța când francezii înșiși erau evident reticenți s-o facă. În amintirea populară britanică, evacuarea de pe plaja de la Dunkerque a fost un triumf. Jurnalele germane au descris-o mai exact ca pe o înfrângere umilitoare. Atât de haotică a fost retragerea britanică – acompaniată de zvonuri despre o „a cincea coloană“ care se presupunea că

sabotează efortul Aliaților din spatele liniilor – încât a fost nevoie ca traumatizații supraviețuitori să fie ținuti în carantină la întoarcere, de dragul moralului civililor. Caporalul W.R. Littlewood, din Corpul Regal de Geniști, relatează: „Începeam să credem că germanii erau niște supraoameni... La fiecare turnură păreau să aibă răspunsul“. Disciplina aproape că s-a năruit. Un ofițer a fost împușcat în față de unul dintre propriii oameni, obosit de atâta luptă. La Calais, o femeie a fost ucisă de un soldat din regimentul Pușcașii Reginei Victoria, care crezuse că aceasta făcea parte din omniprezenta coloană a cincea, de vreme ce germanii erau recunoscuți drept maeștri ai deghizării și ai luptei. Civili belgieni suspectați de spionaj – inclusiv fermierii acuzați că tund iarba „în formă de săgeată“, pentru a ghida piloții de Stuka spre trupele britanice – erau împușcați fără preambul, în scene ce aminteau de comportamentul armatei germane în aceeași regiune, cu 26 de ani mai devreme. În frenetica zăpăceală a îmbarcării de la Dunkerque, unii soldați francezi s-au pomenit că se trage asupra lor dinspre propriii aliați. În cel mai bun caz se poate spune despre Dunkerque că britanicii au fost norocoși. Hitler a făcut prima sa adevărată greșală când a oprit panzerele puse pe prăpăd, ale lui Rommel, de la a-i extermina. Uciderea sau capturarea a 338 226 de oameni din trupele aliate – totalul celor evacuați în Operațiunea Dynamo, dintre care 110 000 erau francezi – ar fi fost o lovitură devastatoare, după care moralul britanic poate că nu s-ar mai fi refăcut niciodată. În cele din urmă, doar 41 340 de militari britanici au sfârșit drept prizonieri.

Devine clar cât de vulnerabil era moralul trupelor britanice când luăm în calcul prestația lor în alte împrejurări. Deși lui Churchill îi plăceau vorbe ca „nu ne vom preda niciodată“, de regulă trupele britanice nu luptau până la moarte. În Creta, în 1941, nu au reușit să reziste unei invazii germane prin parașutare, în ciuda faptului că inițial au provocat pierderi mari. Și primele campanii din Africa de Nord au fost dezamăgitoare. Mai târziu, Churchill a fost foarte îngrijorat de refuzul unei garnizoane din Singapore – pe care o îndemnase explicit să lupte până la ultimul om – de a se menține pe poziții în fața a ceea ce era de fapt o forță japoneză depășită numeric și foarte obosită (vezi Capitolul 14). Chiar și Alan Brooke, poate cel mai aspru critic al lui Churchill, care a preluat funcția de șef al Statului-Major

Imperial în decembrie 1941, a fost tulburat. Grijă sa constantă era că, la fel ca în Primul Război Mondial, apetitul lui Churchill pentru „teatrele subsidiare“ de război îl va face să întindă prea mult forțele britanice și va „îrosi puterea noastră“ în loc să concentreze forța „într-un punct vital“. Din acest motiv nu era înclinat să acorde prioritate Asiei sau oricărui alt teatru, după ce ajunsese la concluzia că Anglia trebuia să se concentreze în Mediterana și Africa de Nord. Cu toate acestea a fost înspăimântat de prăbușirea rezistenței în Orientul Îndepărtat. „E greu de înțeles de ce nu se opune o rezistență mai bună, scria în jurnalul său, pe când japonezii se apropiau de Singapore. Am avut, în ultimii zece ani, neplăcutul sentiment că Imperiul Britanic era în decădere și că ne aflăm pe o pantă alunecoasă. Oare aveam dreptate? Cu siguranță, nu mă așteptam să ne prăbușim așa de repede.“ Odată cu amenințarea japonezilor de a cuceri și Birmania, mâhnirea l-a copleșit: „Nu pot pricepe de ce trupele nu luptă mai bine. Dacă armata nu poate lupta mai bine decât o face în momentul de față, atunci merităm să ne pierdem Imperiul!“

Sigur, spre deosebire de omologii lor francezi din 1940, soldații britanici nu au depus armele pe motive de defetism. În majoritatea cazurilor, li s-a ordonat să se predea din cauză că ofițerii lor n-au văzut niciun rost în a continua să lupte, atunci când o poziție devenea imposibil de apărat. În povestirea tipică a capturării din amintirile anglofone de război, inamicul încercuiește complet o unitate, iar ofițerul le ordonă oamenilor săi să depună armele în loc să „moară fără rost“. Totuși, în ciuda consolării că discreția este cea mai bună parte a curajului, militarii britanici luați prizonieri erau adesea surprinși de propriile sentimente de vinovăție; capturarea nu era ceva pentru care fuseseră pregătiți. Mulți observatori asiatici au interpretat reticența ofițerilor britanici de a lupta până la ultimul om – și disponibilitatea unor ofițeri de a fugi ca să scape cu viață, dacă întrezăreau o șansă de a scăpa – ca pe o dovadă a faptului că britanicii își pierduseră încrederea în propriul rol imperial. Dacă francezii nu erau gata să „își dea viața pentru Danzig“, colegii lor britanici erau la fel de reticenți în a pieri pentru Penang.

Britanicii de acasă se mobilizau însă pentru continuarea luptei, chiar dacă lăsaseră o mare parte din armamentul lor pe plajele dintre

Nieuport și Gravelines. Căci, oricare ar fi fost starea moralului lor ca soldați, ei se bucurau de două avantaje. Primul era maritim. În ciuda tuturor neajunsurilor de pe uscat, Marina Regală încă avea avantajul pe mare. Flota lor era aproximativ de trei ori și jumătate mai mare decât cea a lui Hitler<sup>1</sup>. Este adevărat, Canalul Mânecii nu era lat – doar 34 de kilometri separă Dover de Capul Gris-Nez, locul unde Franța este cel mai aproape de Anglia. Cu toate acestea, ar fi fost un risc colosal, chiar și pentru un jucător ca Hitler, să trimită o forță germană de invazie prin această mică fantă. Al doilea avantaj britanic, deși mult mai mic, era în aer. Prezentat Camerei Comunelor la 20 august 1940, omagiul lui Churchill față de Comandamentul Aviației de Luptă – „Niciodată în istoria conflictelor umane atât de mulți oameni n-au datorat așa de mult atâtor de puțini” – rămâne una dintre cele mai memorabile afirmații ale sale. Totuși, la acea vreme, piloții glumeau că era o aluzie la bonurile de masă neplătite. Chiar și secretarii privați ai lui Churchill au simțit că discursul „părea plictisitor” deoarece conținea „mai puține artificii oratorice decât de obicei”. Sintagma „atâtor de puțini” sugera că Forțele Aeriene Regale (RAF) erau depășite numeric de Luftwaffe; și, într-adevăr, asta credeau serviciile de informații britanice la acea vreme. În realitate, RAF aveau un mic avantaj. La 9 august, chiar înainte ca germanii să lanseze ofensiva lor crucială asupra apărării antiaeriene a Angliei, RAF aveau 1 023 de aeronave de luptă. Aeronavele germane disponibile pentru atac însumau 1 011. În plus, RAF aveau 1 400 de piloți antrenați, cu câteva sute mai mulți decât Luftwaffe, și s-au dovedit a fi pe măsura priceperii și curajului germanilor. În sfârșit, Anglia producea mai multe avioane decât Germania. În timpul lunilor cruciale dintre iunie și septembrie, 1 900 de noi aeronave de luptă au fost produse de fabricile britanice, comparativ cu 775 în Germania. La fel cum au făcut-o în anii de împăciuire, britanicii i-au supraestimat pe germani – cu un factor de 7 la 1 în privința piloților. Și germanii se supraestimau. Göring era sigur că jumătate din totalul avioanelor de luptă britanice fuseseră distruse deja la sfârșitul lui august; de fapt,

---

<sup>1</sup> La izbucnirea războiului, britanicii aveau 7 portavioane, germanii – niciunul; 15 nave de război, față de 5 ale germanilor; 49 de crucișătoare, față de 6 ale germanilor; 192 de distrugătoare, în comparație cu 21 germane.

capacitatea operațională a Comandamentului Aviației de luptă la acel moment era doar un pic mai mică decât fusese la începutul bătăliei. Prin lărgirea gamei obiectivelor pentru a include și porturile, și centrele industriale, germanii și-au irosit șansa de a administra o lovitură decisivă capacităților de comandă și control ale RAF. Chiar și în decembrie, Goebbels se mai putea încă lăuda că războiul era „ca și câștigat din punct de vedere militar“. În realitate, avantajul tehnic conferit de radar, combinat cu conducerea judicioasă a mareșalului de aviație Sir Hugh Dowding, însemna că totalul pierderilor germane (inclusiv bombardiere) era de două ori mai mare decât cel britanic (1 733 la 915). În fiecare săptămână până pe 9 octombrie, RAF au doborât constant mai multe avioane germane decât au pierdut în luptă (vezi figura 11.1).

Așadar, britanicii au continuat să lupte în parte pentru că o puteau face. De asemenea, au continuat pentru că devenea tot mai clar, cu trecerea fiecărei zile, că prețul capitulării în fața lui Hitler era mult mai ridicat decât presupuseseră mulți francezi. De fapt francezii erau, comparativ, norocoși. Ca și locuitorii altor țări vest-europene pe care naziștii le-au ocupat, majoritatea francezilor erau considerați „demni de viață“. (Iar alții, în special olandezii, erau socotiți, în esență, popoare germanice.) Ceea ce însemna acest lucru în practică era că aveau să fie exploatați economic, dar nu uciși – doar dacă nu se întâmpla să fie evrei. Franța a devenit vaca de muls pentru economia germană de război, urmând să fie jefuită nemilos de materiale, produse industriale și forța de muncă, fără a mai menționa nenumăratele opere de artă pe care liderii naziști le-au prădat din colecțiile publice sau private. Dar nici gând ca Franța să înceteze a mai fi Franța. Într-adevăr, Parisul ocupat a devenit destinația preferată pentru Wehrmacht și ofițerii SS în permisie ori care își doreau un post ușor. Aceasta era o soartă pe care londonezii nu erau nerăbdători s-o împărtășească; pe de altă parte, nu era de neîndurat. Din acest motiv, puțini francezi și franțuzoaice au optat pentru o rezistență activă împotriva conducerii germane, până când nu s-a schimbat cursul războiului. „Colaborarea“ este un termen peiorativ, dar cuprinde o multitudine de păcate, atât veniale, cât și cardinale, variind de la disponibilitatea unor



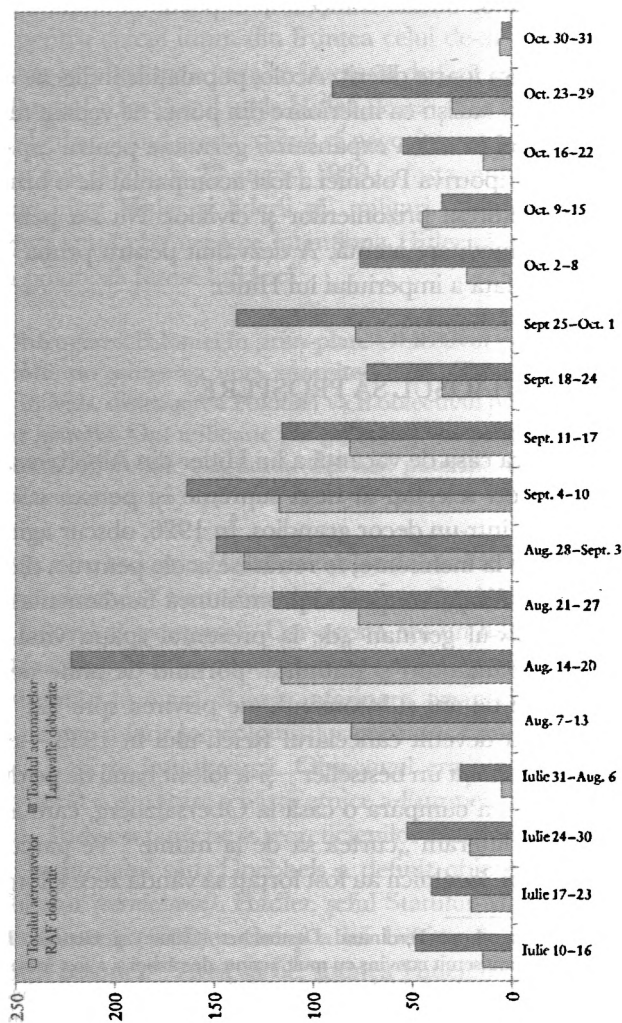


Figura 11.1 Bătălia pentru Anglia, 10 iulie – 31 octombrie 1940

scriitori eminenți de a-și continua activitatea sub noul regim<sup>1</sup>, până la implicarea activă a unor oficiali francezi în deportarea evreilor francezi către moarte.

Parcursul în Est era foarte diferit. Acolo, populațiile indigene erau privite de teoreticienii naziști ca inferioare din punct de vedere rasial, și socotite un obstacol în calea expansiunii germane pentru „spațiul vital”. Blitzkrieg-ul împotriva Poloniei a fost acompaniat de o brutalitate îngrozitoare la adresa prizonierilor și civililor. Nu s-a petrecut spontan, ci cu o premeditare atentă. A dezvăluit pentru prima dată adevărata și hidoasa față a imperiului lui Hitler.

### „HAOSUL SĂ PROSPERE“

Berchtesgaden era casa de vacanță a lui Hitler din Alpii bavarezi, unde el și alți membri selectați ai rasei supreme își puteau născoci planurile de cucerire într-un decor grandios. În 1926, obscur agitator politic tocmai ieșit de la închisoare, se retrăsese acolo pentru a dicta a doua parte din *Mein Kampf*, conținând promisiunea fundamentală că avea să conducă Volk-ul german „de la prezentul spațiu vital restricționat către noi pământuri și ținuturi... pornind de unde ne-am oprit acum șase sute de ani și întorcându-ne privirea spre Est”. La scurt timp după ce a devenit cancelarul Reich-ului în 1933 – când cartea sa devenise în sfârșit un bestseller – și-a folosit banii de pe drepturile de autor pentru a cumpăra o casă la Obersalzberg, care a devenit „Berghof”, ad litteram „curtea sa de la munte”. Pe parcursul următorilor câțiva ani, localnicii au fost forțați să vândă zece kilometri

<sup>1</sup> Două exemple izbitoare: Louis-Ferdinand Destouches (Céline) și Georges Rémi (Hergé). Cel dintâi era un antisemit convins cu mult înainte de război și a fost încarcerat ulterior, pentru rolul jucat în perioada Vichy. Cel de-al doilea (care era de fapt belgian, și nu francez) avea prejudecăți oarecum mai mici față de evrei și americani, era antijaponez convins și nu prea progerman, dar era cu siguranță ferm anticomunist. Unele dintre cele mai bune povestiri ale sale cu Tintin au fost de fapt produse în timpul ocupației germane: *Le Crab aux pinces d'or*, *Le secret de la licorne*, *Le trésor de Rackham le rouge* și *Les Sept Boules de crystal*, toate publicate în *Le Soir*, între 1940 și 1944. După război, Hergé a fost arestat pentru colaboraționism, dar a replicat că n-a făcut altceva decât să răspundă apelului Regelui Leopold de a nu-și abandona țara.

pătrați de pământ în vecinătate, astfel încât un complex de reședințe și clădiri administrative să poată fi construit ca un teren de joacă estival pentru cercul intim din fruntea celui de-al Treilea Reich. Era o ilustrare revelatoare a ceea ce însemna de fapt „spațiul vital“.

Berghof a fost locul unde Hitler alesese să se întâlnească cu Neville Chamberlain, când acesta a venit să negocieze cedarea Sudetenland-ului. Un an mai târziu, la 22 august 1939, a fost scena unei întruniri foarte diferite între Hitler și liderii săi militari. Notițele unuia dintre cei prezenți arată clar ceea ce intenționa Hitler să realizeze după ce armata poloneză fusese înfrântă:

Distrugerea Poloniei în prim-plan. Obiectivul este eliminarea forțelor existente, nu atingerea unei anumite limite. Chiar dacă ar izbucni războiul în Vest, distrugerea Poloniei va fi obiectivul primar... Fără milă. Atitudine brutală. Opt milioane [de germani] vor primi ceea ce li se cuvine. Existența lor trebuie asigurată. Cel mai puternic are dreptate. Cea mai strictă severitate.

Așa cum le-a spus Hitler naziștilor de vază în octombrie în acel an, nu era misiunea Germaniei de a face ordine în Polonia, ci trebuia să lase „haosul să prospere“. Dar acesta era un haos cu un scop. Chiar din *Mein Kampf*, Hitler concepușe un imperiu nazist prevăzând ucideri și strămutări în masă. Rasele inferioare aveau să fie ucise sau expulzate, pentru a face loc coloniștilor germani care urmau să se răspândească și să se înmulțească. Obiectivul era nici mai mult, nici mai puțin decât o retrasare a hărții etnice a Europei, transformând ceea ce fusese cândva o fantezie a teoreticienilor rasiali într-o realitate groaznică. În jurnalul său, Goebbels a definit obiectivul lui Hitler drept „anihilator (*vernichtend*). Hadler, șeful Statului-Major General, credea că „era intenția Führer-ului și a lui Göring de a distruge și elimina poporul polonez“. Avea să fie, spunea Hitler, o „luptă rasială aspră“, fără „restricții legale“. Totuși, nu toți polonezii urmau să fie uciși. Reinhard Heydrich, directorul Biroului Principal de Securitate al Reich-ului, declara: „Pe oamenii mărunți vrem să-i cruțăm, dar nobili, preoți și evreii trebuie uciși“. Obiectivul era decapitarea societății poloneze – și reducerea supraviețuitorilor la statutul de „rasă înrobită“, nu departe de sclavi.

Anterior invaziei din Polonia, SS-ul a creat cinci unități speciale de poliție, cunoscute drept *Einsatzgruppen* („Forțele Speciale”)<sup>1</sup>. Rolul acestora era să se ocupe de „toate elementele antigermane într-o țară ostilă, în spatele trupelor angajate în luptă”. Chiar înainte ca germanii să invadeze Polonia, ei își alcătuiseră o listă de 30 000 de oameni pe care intenționau să-i aresteze. Pe timpul scurtei perioade de conducere militară – de la predarea polonezilor, pe 28 septembrie, până la 25 octombrie – între 16 000 și 20 000 de polonezi au fost executați fără preambul, majoritatea lor fiind victime ale *Einsatzgruppen*-urilor. Membrii aristocrației, practicanții profesiunilor liberale, angajații serviciilor de informații și clericii au fost principalele ținte. În urma apelului lansat de Hitler în discursul său ținut în Reichstag, pe 6 octombrie, pentru o „nouă ordine a relațiilor etnice”, polonezii de rând au fost expulzați din Danzig, Prusia de Vest, Posen și estul Sileziei Superioare, pe care Hitler le înapoia acum Reich-ului, și strămutați în rămășițele „Guvernământului General pentru Teritoriile Poloneze Ocupate”. Familiilor le-au fost acordate numai douăzeci de minute pentru a-și părăsi casele; nu li s-a permis să ia mai mult decât bagajul de mână și, de regulă, 20 de zloți în bani lichizi. Nu s-a întreprins niciun efort de a le găsi alte case; mulți au fost pur și simplu abandonați de-a lungul căii ferate. Aceasta a fost soarta pentru aproximativ o zeceime dintre locuitorii acelor teritorii anexate de Reich. S-au făcut și excepții pentru aproximativ 1,6 milioane de mazurieni, cașubieni și așa-numiții *Wasserpolen* din Silezia, considerați acceptabili din punct de vedere rasial, cărora li s-a permis să rămână. În plus, în jur de 5 milioane de polonezi „nedigerabili” au fost reținuți temporar ca muncitori în agricultură.

Misiunea de a realiza viziunea lui Hitler în noul Guvernământ General i-a revenit unui bavarez pe nume Hans Frank, care fusese printre cei dintâi recruți naziști din rândul avocaților. În vârstă de 39 de ani când s-a instalat în vechiul castel Wawel, din Cracovia, Frank a fost imediat cuprins de iluzii de grandoare. I-a spus soției sale că avea să fie „regina Poloniei”, deși în realitate era răspunzător de

---

<sup>1</sup> Este semnificativ faptul că 15 dintre cei 25 de lideri ai *Einsatzgruppen* aveau doctoratul. Aceștia erau personalități ieșite din comun – membri ai elitei academice germane. Numărul grupurilor a fost mai târziu mărit de la 5 la 7, cu un *Einsatzkommando* adițional în Danzig.

doar patru districte: Cracovia, Radom, Varșovia și Lublin. Guvernământul General avea să devină „primul teritoriu colonial al națiunii germane“. Asemenea atâtor altora care au devenit complicii lui Hitler în comiterea genocidului, Frank se socotea un om cu sensibilități sofisticate. I-a păstrat pe curatorii de la Wawel pentru a menține ceea ce considera el acum colecția sa personală de artă. Când corespondentul italian de război Curzio Malaparte a vizitat curtea lui Frank, l-a descoperit

stând în jilțul său cu spătar rigid, de parcă era... pe tronul dinastiilor Jagellon și Sobiești. Părea să fie absolut convins că marile tradiții poloneze ale regalității și cavalerismului erau readuse la viață prin el. Părul său negru strălucitor era pieptănat pe spate, dezvăluind o frunte înaltă, albă ca fildeșul. O peliculă fină de transpirație îi acoperea chipul, iar în lumina lămpilor mari olandeze și a sfeșnicelor de argint care erau distribuite de-a lungul mesei, și care se reflectau în cristalul de Boemia și în porțelanul de Saxa, fața sa strălucea de parcă era împachetată în celofan. „Singura mea ambiție, a spus Frank împingându-se în scaun și fixându-și mâinile pe marginea mesei, este să ridic poporul polonez la onoare de civilizație europeană.“

În realitate, era pe punctul de a-l azvârli într-un abis al barbariei.

Universitatea Jagellonă din Cracovia este una dintre cele mai străvechi instituții academice din Europa Centrală. Fondată în 1364, fusese *alma mater* a lui Nicolaus Copernic. La 6 noiembrie 1939, autoritățile ocupante au invitat corpul profesoral la o prelegere ținută de un anume *Obersturmbannführer* Müller. A fost o capcană. Sub amenințarea cu armele, 183 dintre ei au fost mânași în camioane și deportați în lagărul de concentrare Sachsenhausen. Deși au fost ulterior eliberați, acesta a fost un indiciu al sortii pe care o pregătea Frank elitei intelectuale poloneze. Vara următoare, în așa-numitul Program Extraordinar de Pacificare (*AB-Aktion*), alți 3 500 de intelectuali au fost adunați și împușcați într-o pădure de lângă Varșovia. La sfârșitul lui 1940, totalul victimelor acestei campanii ajunsese la 50 000.

Elitele poloneze reprezentau doar una dintre „problemele“ pe care Frank trebuia să le rezolve. În Germania, evreii alcătuiseră mai puțin de 1% din totalul populației. În schimb, aproximativ 9% din populația poloneză – o cifră estimată la 2,3 milioane în Guvernământul General – erau evrei. Părea de la sine înțeles că nu vor fi

tolerați atât de mulți evrei atât de aproape de inima noului imperiu german. Nu-i comparase Hitler cu un fel de boală rasială malignă, ce căuta să contamineze rasa ariană? Evident, trebuiau să plece, în special din splendida nouă capitală a lui Frank. Dar unde? În faza de început a invaziei germane, zeci de evrei fuseseră împușcați în locuri precum Roznan, Blonie și Pultusk. Dar aceasta nu era încă o politică sistematică de anihilare; obiecțiile ofițerilor din Wehrmacht au frânat activitățile membrilor *Einsatzgruppen*. Măcelărirea civililor era un lucru rău – adică rău pentru moral și menținerea ordinii locale. Era mai ușor să-i încurajeze pe evrei să fugă peste graniță la est. După ceva deliberări, s-a hotărât ca aceia rămași să fie conduși în ghetouri tocmai pentru a se reinstaura acea segregare forțată care fusese obișnuită în Europa Centrală până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Aceasta a fost o sarcină administrativă majoră, care a necesitat introducerea banderolelor cu Steaua lui David, pentru identificarea evreilor, și crearea consiliilor locale evreiești, al căror rol avea să fie administrarea ghetourilor. Totuși, chiar de la început concentrarea evreilor polonezi în ghetouri era menită să fie doar un preludiu la expulzare. Deși Friedrich Uebelhoer, *Regierungspräsident* răspunzător de Kalisch și Łódź, vorbea deja despre „scopul final” ca fiind acela de a „cauteriza acest furuncle ciumat”, aceasta nu era încă politica oficială. Într-adevăr, Himmler a respins explicit „metoda bolșevică de exterminare fizică a unui popor din pură convingere” ca fiind „negermană și imposibilă”.

Pentru o vreme, Himmler și Frank au cochetat cu ideea de a-i trimite pe evrei în insula Madagascar, din Oceanul Indian, variantă pe care guvernul polonez o analizase deja; s-a căzut de acord că acest lucru se putea petrece doar după război. Apoi Hitler a vorbit despre concentrarea lor la noua frontieră de est a Poloniei, între Vistula și Bug. Mai târziu, a fost menționată Siberia. Între timp, districtul Lublin a devenit un fel de zonă de deversare a evreilor deportați; zeci de mii au fost îngrămădiți în lagăre construite în grabă, în timp ce presupusele ghetouri de tranziție din Łódź, Varșovia, Łowicz și Głowno au dobândit un caracter permanent. Și oricum ei n-ar fi putut îndura la nesfârșit. În primul rând, erau inacceptabil de înghesuți; o treime din populația Varșoviei a fost îngrămădită în 2,4% din zona rezidențială a orașului. În același timp, rațiile de hrană pentru evrei au fost reduse,

astfel încât în 1941 conținutul lor caloric zilnic era un pic peste 25% din rația standard poloneză, și un amărât de 7% din cea germană, mult sub minimul subzistenței. Supraaglomerarea și subnutrirea erau menite să fie letale – cum de altfel au și fost, rata mortalității crescând vertiginos la 10% în Varșovia, în 1941. „E vremea ca această mulțime zgomotoasă să fie împinsă la un loc în ghetouri, a declarat Himmler, iar apoi ciurma se va furișa înăuntru și vor crăpa.“ În vara lui 1942, Frank a descris condamnarea a 1,2 milioane de evrei la moarte prin înfometare drept „o chestiune marginală“.

Totuși, cu cât își cunoștea Frank mai bine fieful, cu atât mai mult a început să se îndoiască de înțelepciunea expulzării ori înfometării a aproape o zecime din populație, pentru a nu mai vorbi de pericolele asociate dacă se permitea epidemiilor să izbucnească în principalele orașe. La începutul anilor '30, evreii reprezentaseră aproape jumătate din numărul celor cu venituri foarte mari. O proporție foarte ridicată de antreprenori, manageri și muncitori calificați din orașele poloneze era reprezentată de evrei. Una dintre primele măsuri ale ocupației germane fusese autorizarea confiscării proprietății evreilor – începutul unei campanii de jefuire sistematică și nemiloasă. Cam în aceeași perioadă, Frank emisese un edict impunând o obligație generală la muncă forțată, aplicabilă tuturor bărbaților evrei cu vârsta între 12 și 60 de ani. Fie că era vorba de capitalul lor ori de munca lor, evreii aveau o valoare economică neîndoielnică; furându-l pur și simplu pe cel dintâi și eliminând-o pe cea de-a doua, s-ar fi afectat grav scopul de maximizare a profitului. Dacă nu voia să readucă economia Poloniei la stadiul său din Evul Mediu, Frank trebuia să găsească un compromis între dictatele ideologiei rasiste și economia imperiului. Și-a prezentat principale puncte ale compromisului plănuit în timpul unei vizite la Berlin, în noiembrie 1941:

O problemă care ne preocupă în special este cea a evreilor. Aceste popor mic și vesel [*Volklein*] care se tăvălește în țărână și mizerie, a fost strâns de noi în ghetouri și cartiere [speciale] și probabil nu va rămâne prea mult timp în Guvernământul General. [Aplauze viguroase] Dar acești evrei nu sunt doar acea gloată parazită, din punctul nostru de vedere; în mod ciudat – am înțeles asta doar acolo [în Polonia] – mai există o categorie de evrei, una pe care nimeni n-ar fi crezut-o posibilă.

Acolo sunt evrei care muncesc în transporturi, construcții, fabrici, și alți muncitori calificați, cum ar fi croitorii, cizmarii etc. Cu ajutorul acestor muncitori evrei calificați, am alcătuit ateliere evreiești în care vor fi produse bunuri care vor ușura substanțial situația producției germane, în schimbul furnizării de alimente și orice altceva au nevoie urgentă evreii pentru subzistență.

Naziștii parcă nu se puteau hotărî: să-i exploateze pe evrei („producție“) sau să-i extermine prin înfometare („uzură“). Pentru moment, „chestiunea evreiască“ din Polonia a fost lăsată nerezolvată, o contradicție fundamentală pentru Guvernământul General. Un fel de normalitate pe jumătate înfometată s-a pogorât asupra ghetoului din Łódź, unde, în vara lui 1941, 40 000 de evrei se ocupau de producția de îmbrăcăminte, textile și alte bunuri, inclusiv provizii pentru armată.

Uciderea elitei poloneze și înghesuirea evreilor în ghetouri nu erau însă decât preludii ale transformării din temelii a Europei Centrale la care aspirau naziștii. „Purificarea“ (*Flurbereinigung*) teritoriilor ocupate era doar un mijloc de a atinge scopul. Acesta era de a repopula spațiul vital nou achiziționat de Germania cu rasa supremă ariană.

## HIMMLERSTADT

În primăvara lui 1940, în calitate sa de Comisar al Reich-ului pentru Întărirea Etnicității Germane, Heinrich Himmler a pornit într-un tur al zonelor rurale poloneze cu prietenul său, poetul nazist și ofițer SS onorific Hanns Johst<sup>1</sup>. Rolul lui Himmler în noul imperiu german era dublu. Pe lângă eliminarea „influenței dăunătoare a acelor secțiuni străine ale populației care constituie un pericol pentru Reich și comunitatea națională germană“ (însemnând, în principal, evreii), el a fost însărcinat cu „întemeierea unor noi colonii germane“. Cei doi își opreau periodic mașina și se plimbau pe câmpiile vălurite,

<sup>1</sup> Johst a fost cel care a scris faimoasa replică, de regulă atribuită greșit lui Göring: „*Wenn ich Kultur höre... entsichere ich meinen Browning*“ (Când aud cuvântul cultură [...] trag piedica de la Browning). Replica este luată din prima scenă a celei mai cunoscute piese a lui Johst, *Schlageter* (1933), un omagiu adus „martirului“ Albert Leo Schlageter. Și-a descris vizita în Polonia cu Himmler în cartea sa *Ruf des Reiches – Echo des Volkes! Eine Ostfahrt* (1940).



unde, potrivit lui Johst, Himmler privea „spațiul de o vastitate nemăsurată, care era plin din abundență cu acest pământ bun, fertil... Acum toate acestea erau încă o dată sol german! Aici [s-a entuziasmat Himmler] plugul german va schimba în curând decorul“.

În călătoria lor, Himmler și Johst au trecut prin orașelul Zamość. Himmler a fost atât de impresionat de arhitectura renascentistă italiană – atât de nepotrivită cu presupunerile sale stereotipe despre nivelul de înapoiere al polonezilor – încât s-a hotărât să schimbe numele orașului. „Himmlerstadt“, cum avea să fie cunoscut în continuare, urma să devină avanpostul *Volk*-ului german la o nouă frontieră estică. Primul pas întru germanizarea sa a fost direct. Evreii din orașel au fost adunați și deportați, urmând să-și aștepte soarta în ghetouri. Al doilea pas era să scape de polonezi. La fel ca în teritoriile anexate de la vest, SS-ul a întreprins o clasificare atentă a populației indigene. Cei din Clasa I („Nordică“) și Clasa a II-a („Phälisch“) au fost trimiși la lagărul din Łódź, pentru separarea etnicilor germani. Cei din Clasa a III-a („Amestecați“) au fost trimiși să lucreze ca sclavi în Reich, în afară de bătrâni, care au fost mutați în fostele reședințe evreiești. Soarta polonezilor din Clasa a IV-a („Asociali și Inferiori Rasial“) era să fie exterminați. Cei care s-au opus ori erau considerați capabili să se opună au fost duși la vechea fortificație, cunoscută drept Rotunda de la marginea orașului. Mai târziu în timpul războiului, Rotunda a devenit un abator sângeros, unde prizonierii erau împușcați aproape nediscriminatoriu. Totuși, pentru început, germanii își selecționau victimele cu mare precizie: preoți, avocați, judecători, oameni de afaceri, profesori – oricine era capabil să organizeze rezistența națională poloneză. Chiar și cercetașii erau priviți ca potențiale amenințări. Printre cele dintâi victime din Zamość a fost Grażyna Kierszniewska, în vârstă de 16 ani, unul dintre cei 36 de cercetași executați ca fiind potențiali lideri ai Rezistenței.

Acum, cu orașelul purificat de impuritățile rasiale, mai rămânea o problemă de rezolvat: cine să fie noii coloniști germani, îndrăzneții pionieri arieni care să colonizeze spațiul vital cucerit de armatele lui Hitler? Foarte puțini cetățeni ai Reich-ului propriu-zis păreau interesați să-și croiască o nouă viață în Polonia. În total, nu mai mult de 400 000 de germani din Vechiul Reich au profitat de oportunitatea

de a merge spre est, și majoritatea acestora erau birocrați care trăseră biletul nenorocos sau afaceriști în căutare de chilipiruri. Țăranii germani, acei oameni care se presupunea că vor furniza coloana vertebrală a populației din noile colonii, pur și simplu nu erau interesați. Totuși, existau germani care trăiau în alte părți ale Europei și erau mai puțin reticenți să se mute. Noile responsabilități ale lui Himmler includeau și repatrierea „persoanelor de rasă sau naționalitate germanică, cu rezidența în străinătate, care sunt considerate potrivite pentru o întoarcere permanentă în Reich“. Ideea era de a-i invita pe etnicii germani care locuiau la estul noii frontiere să vină și să se stabilească în teritoriile proaspăt anexate și pe teritoriul polonez purificat etnic. Au răspuns în jur de 57 000, care au venit din Galiția, 67 000, din Volinia, și 10 000, din zona limitrofă a Białystok-ului. Alți 50 000 de etnici germani au venit din Letonia, și aproape 14 000, din Estonia conform unor acorduri încheiate cu guvernele balice în octombrie 1939. Spre deosebire de expulzările polonezilor, acestea erau mișcări voluntare. Într-adevăr, pe măsură ce conducerea sovietică era impusă în aceste zone, oamenii se grăbeau să accepte invitația naziștilor de a veni *heim ins Reich* – „acasă în Reich“. În jur de 189 000 de etnici germani au părăsit Basarabia și Bucovina după ce aceste teritorii au fost anexate de Uniunea Sovietică, în 1940, și aproximativ 53 000 au venit din Lituania, după ce țara lor a avut parte de aceeași soartă. Unii au sosit în trenuri și pe nave special organizate; alții, precum țăranii din Galiția, au pornit spre vest în căruțe pline până la refuz cu avutul lor. Părea o procedură ciudată din partea unui regim care se presupunea că era în căutarea spațiului vital – pentru a convinge comunitățile germane, unele erau vechi de secole, să-și abandoneze căminele ancestrale și să se mute la vest. Motivul, care nu le-a fost dezvăluit etnicilor germani, era să-i selecteze după puritatea rasială. Doar aceia care aveau „condiția fizică, originea, atitudinea etnico-politică și pregătirea profesională“ satisfăcătoare – care în realitate tindea să însemne măsura în care se asociaseră în trecut cu non-germanii – erau potriviți să fie coloniști în teritoriile nou cucerite sau recucerite ale Reich-ului. În vara lui 1941, Comisariatul lui Himmler mutase 200 000 de *Volkdeutsche* în părțile germanizate ale Poloniei de Vest; alți 275 000 erau încă forțați să rămână în centre temporare de triaj. La

sfârșitul lui 1943, vreo 176 000 de *Volkdeutsche* români fuseseră deja mutați acolo. În jur de 25 000 de etnici germani și-au croit drum spre zona Himmlerstadt.

Acesta era un început. Dar nu era un început pe deplin încurajator. Etnicii germani au fost mai degrabă o dezamăgire pentru naziști. Mulți nu păreau suficient de germani; se nativizaseră, spre nemulțumirea teoreticienilor rasiali mai riguroși, și poate chiar permiseseră ca puritatea lor rasială să fie diluată prin încrucișarea genelor cu foștii vecini slavi. În contrast, Himmler nu putea să nu observe cât de arieni păreau să fie mulți polonezi. De fapt, acolo existau mai multe specime blonde și cu ochi albaștri decât în Bavaria sa natală. O posibilitate pe care o luase în considerare încă din 1939 era de a „trece prin sită” teritoriile estice încorporate și, mai târziu, și Guvernământul General, pentru a detecta copiii din căsătorii mixte „astfel încât acest sânge german pierdut să fie din nou disponibil pentru poporul nostru”. Într-un memorandum din mai 1940, intitulat „Câteva gânduri despre tratamentul populației străine în Est”, Himmler a explicat cum trecerea prin sită a populației avea să „atrage oamenii valoroși rasial din mișmaș, să-i ducă în Germania și să-i asimileze acolo”. Toți copiii între 6 și 10 ani aveau să fie „cernuți în fiecare an, pentru a-i selecta pe cei cu sânge valoros”, iar „copiii din clasa rasială întâi” aveau să fie trimiși în Reich. Așa cum s-a exprimat șeful Biroului Principal al SS pentru Rasă și Colonizare (RuSHA), din Breslau, în 1942, unii polonezi aveau

o proporție semnificativă de sânge nordic, care, în contrast cu tulpinile slave fataliste, le-a permis să preia inițiativa... Familiile poloneze valoroase rasial trebuiau alese astfel încât cel puțin următoarea generație a acestor foști purtători de sânge german să poată fi redată națiunii germane printr-un program de educare în Vechiul Reich [antebelic].

Pentru a fi siguri că nu va fi scăpat din vedere niciun arian viabil, femeile germane care au devenit cunoscute drept „Surorile Brune” au fost angajate să patruleze străzile cu dulciuri, pentru a ademeni copiii potențial eligibili. Cei care au fost luați captivi nu au mai fost văzuți niciodată de părinții lor. Himmler le-a explicat liderilor SS din Posen, în octombrie 1943: „Ceea ce ne pot oferi națiunile [cucerite] în

privața sângelui bun, de tipul nostru, vom lua, dacă este nevoie, răpind copii și crescându-i aici cu noi“.

Politici similare au fost adoptate în alte zone anexate sau ocupate. În noul *Reichsprotektorat* al Boemiei și Moraviei (anterior, Cehoslovacia cîopârțită), fostul ministru de externe și acum Reichsprotektor Konstantin von Neurath argumenta în favoarea:

absorbției a aproximativ jumătate din națiunea cehă de către germani; acest lucru este important dată fiind valoarea sa dintr-o perspectivă rasială și nu numai... Iar jumătatea care rămâne din națiunea cehă trebuie să fie lipsită de puterea ei, îndepărtată din țara sa prin tot felul de metode. Acest lucru este valabil în special pentru secțiunea care este de rasă mongoloidă.

În opinia lui Hitler, unii cehi erau capabili de germanizare; dacă erau rasial corespunzători, puteau fi admiși în instituțiile educaționale germane. Fără îndoială că unii cehi au căutat să meargă pe această cale oportunistă. Ota Filip își amintea că se opusese încercărilor tatălui său de a-l face să urmeze o școală elementară germană, din Schlesisch Ostrau (Slezská Ostrava); auzind protestele băiatului, profesorul ceh de la școala locală l-a muștrat pe tată pentru că era un „teuton *ersatz*“. Rămânea însă problema identificării precise a sângelui german într-un individ. Adjunctul lui Neurath, un german sudet pe nume Karl Frank, a definit un cetățean de naționalitate germană drept „acela care practică supunerea față de națiunea germană atât timp cât această convingere este sprijinită de anumite elemente cum ar fi limba, educația, cultura etc.“, adăugând: „Orice descriere mai precisă a termenului de «naționalitate germană» nu este posibilă, date fiind relațiile curente“. Aidoma, în provincia „înfloritoare, pur germană“ a Prusiei de Vest după 1939, guvernatorul Forster pur și simplu a „presupus prezența sângelui german într-o familie pe baza abilităților și darurilor tipic germane (de exemplu: deprinderi tehnice, știința de a avea grijă cum trebuie de gospodărie și aparatura de la ferme)... igiena domestică și personală“. Pe de altă parte, evidentele „caracteristici rasiale slave“ includeau „o viață de familie clar dezordonată și neglijentă, demonstrând lipsa totală a simțului ordinii, curățeniei personale și domestice, sau a oricărei ambiții de a progresa“. Cu alte cuvinte, în Prusia de Vest rasa era identificabilă prin comportament. În

contrast, omologul lui Forster din regiunea învecinată Warthegau, Artur Greiser, insista asupra „unui minimum de 50% de obârșie germană pentru a intra în Registrul Etnic German“, care trebuia să împartă populația în patru categorii rasiale distincte, pe baza unor criterii genealogice riguroase.

Când ministrul de interne a încercat să dea o sentință privind soarta minorităților non-poloneze, confuzia dintre definițiile biologice și culturale ale rasei a devenit dureros de evidentă:

Populația mixtă din zonele Oppeln și Kattowitz, care a fost vreme de secole sub o influență germană masivă, nu trebuie considerată poloneză... același lucru este valabil și pentru categoria de populație care locuiește în provincia Danzig-Prusia de Vest, care este predominant de sorginte poloneză, dar are tendințe spre naționalitatea germană datorită căsătoriilor mixte și influenței culturale. Cașubienii, în ciuda dialectului lor slav, nu trebuie deloc tratați drept polonezi. Acest lucru este cu atât mai valabil pentru mazurieni. Totuși, oricine aparține acestor etnii trebuie să fie tratat drept polonez dacă se declară astfel sau dacă a făcut-o înainte de încorporare.

Jurnalul *Ostland* a mers până într-acolo încât să nege faptul că exista o naționalitate poloneză, afirmând că de fapt existau o multitudine de „tipuri tribale“ mărunte: mazovienii, respectiv, cei din Podlas, Kurpina și Lowicz, și malopolonii, incluzându-i pe cei din Cracovia, Lach, Lazowiak, Sandomierz și Lublin. În plus, pe măsură ce naziștii priveau tot mai la est, se iveau noi dileme. Alfred Rosenberg, ministrul responsabil de teritoriile ocupate în Europa de Est, afirma că toți locuitorii statelor baltice trebuiau considerați eligibili pentru germanizare, dar această atitudine a fost inițial respinsă de cei care-i considerau pe estonienii „fino-ugrici“ și pe lituanienii presupuși „slavi“ drept rase străine. Mai târziu, opinia lui Rosenberg a prevalat; într-adevăr, Hitler se gândea la integrarea statelor baltice în Reich, dar după un proces gradual de germanizare. Și ucrainenii aveau șanse de salvare. Hitler susținea că femeile cu vârsta cuprinsă între 15 și 35 de ani trebuiau deportate din Ucraina în Reich, pentru a lucra pe post de cameriste. Acest lucru, afirma el, avea să restituie sângele german

care fusese aparent pierdut când străvechiul ținut al goților din Ucraina fusese cucerit de huni, în secolul al V-lea.

De regulă, baza pseudoștiințifică pentru toate acestea a fost raportul alcătuit în aprilie 1942, privind „Soluția problemei poloneze”, de dr. Erhard Wetzel, avocat și funcționar pentru chestiuni rasiale în Ministerul Reich-ului pentru Teritoriile Estice:

Dintr-o perspectivă rasială, polonezii dețin în esență aproape aceleași rădăcini rasiale ca și germanii, deși proporțiile raselor individuale diferă. Tipul rasial nordic-phalian este, fără îndoială, foarte pregnant... Acesta este rezultatul fluxului puternic de sânge german pe care populația polonă din această zonă l-a primit prin polonizarea (*Verpolung*) germanilor... Pe de altă parte, filonul rasial baltic de est este prezent în populația polonă într-o proporție mult mai mare decât în populația germană. În plus, pe lângă filoanele dinaric, *westisch* și *ostisch*, există, de asemenea, și câteva tipuri *ostisch* destul de primitive, cu privire la care avem mari îndoieli dacă pot fi considerate identice cu *homo alpinus*... În opinia mea se poate justifica... folosirea termenului de „laponode” pentru aceste grupuri.

Echipați cu un astfel de jargon, experții RuSHA, cunoscuți ca „evaluatori ai integrării” (*Einigungsprüfer*), au încercat să distingă între: „tipurile pure sau predominant nordice și phaliene care sunt de clasa întâi în privința sănătății genetice și a eficienței sociale” (Grupa I); „încrucișările echilibrate, cu o proporție semnificativă de rasă nordică, phaliană sau dinarică, având un mic adaos al altor rase europene care sunt satisfăcătoare în privința sănătății genetice și a eficienței sociale” (Grupa a II-a); „încrucișări în care rădăcinile rasiale *westisch*, *ostisch* sau est-baltice sunt predominante, dar în care elementele de rasă nordică, phaliană sau dinarică încă sunt clar vizibile și care, prin urmare, sunt considerate a fi adecvate pentru o încrucișare echilibrată” (Grupa a III-a+); „încrucișări în care rădăcinile rasiale *westisch*, *ostisch* sau est-baltice sunt predominante, dar în care elementele de rasă nordică, phaliană sau dinarică se pot încă discerne vag” (Grupa a III-a); „tipurile rasial pure *ostisch* și est-baltic, încrucișări neechilibrate ale raselor europene” (Grupa a IV-a); și, în sfârșit, „încrucișările rasiale non-europene și cu rasele străine”. La sfârșitul lui 1943, acest exercițiu bizar și potențial letal de clasificare rasială fusese, în mare parte, încheiat.

Din cele 9,5 milioane de oameni din teritoriile încorporate, 370 000 erau deja germani din Reich, alți 353 000 erau recunoscuți drept etnici germani în toată puterea cuvântului, 1,7 milioane erau polonezi care corespunseseră criteriilor de incluziune în Grupele I și II (și, prin urmare, deveneau automat cetățeni ai Reich-ului) și 1,6 milioane erau polonezi din Grupa a III-a (care puteau deveni cetățeni doar de la caz la caz, și chiar și atunci erau supuși discriminării). Restul erau ori în a patra categorie, ori „asociali“. În calitate de „membri protejați ai Reich-ului german“ aveau toate șansele să sfârșească în lagăre de concentrare.

Ceea ce însemnau în realitate aceste politici poate fi ilustrat încă o dată prin exemplul de la Zamość. În total, nu mai puțin de 30 000 de copii au fost strămutați din zona Zamość; dintre aceștia, 4 454 au fost considerați suficient de „valoroși din punct de vedere rasial“ pentru a fi trimiși în Germania. Majoritatea au fost expediați în lagăre de concentrare. Pe 13 decembrie și 16 decembrie 1942, 718 de polonezi din Zamość au fost transportați la Auschwitz. Toți copiii din rândurile lor au fost uciși prin injecții cu fenol, în cadrul sadicelor experimente medicale ale doctorului nazist Josef Mengele. Două dintre victimele sale au fost gemenele Maria și Czesława Krajewski. Aveau doar 15 ani când au fost ucise – pentru „infracțiunea“ de a fi insuficient de ariene.

## MORDOR

Războiul nu a creat numai noi oportunități pentru politica rasială nazistă în străinătate. A permis, de asemenea, o radicalizare în interiorul Germaniei. De exemplu, din 1933 până în 1939, Gestapoul hărțuise cu tot mai mult zel 832 de evrei care încă mai locuiau în orașelul renan Krefeld. Deși aceștia reprezentau mai puțin de 1% din populație, au furnizat Gestapoului unul din zece cazuri de dinainte de 1936, și unul din trei după aceea. În peste două cincimi din cazuri, indivizii implicați au fost luați în „custodie“ – ceea ce îi plasa în afara sistemului legal instituit, atât cât mai rămăsese – și trimiși în lagăre de concentrare. Cu toate acestea, doar după izbucnirea războiului comunitatea evreiască din Krefeld a putut fi exterminată sistematic. În vara lui 1942, aproape toți fuseseră deportați deja, primul transport spre

ghetoul din Łódź având loc în octombrie 1941. Această escaladare s-a manifestat în întreaga Germanie, pe măsură ce politica antievreiască era implementată tot mai mult în afara procedurilor judiciare obișnuite. De exemplu, în noiembrie 1939, un evreu acuzat de delict sexual la adresa unei fete germane a fost pur și simplu împușcat de poliție, fără să fie deferit tribunalului.

Și pentru Victor Klemperer, în ciuda protecției parțiale oferite de mariajul mixt, venirea războiului a însemnat o accelerare a excluderii sale sociale. În 1940, a fost obligat să renunțe la căminul pe care și-l construise în satul Dölzchen, și să se mute într-o aglomerată „Casă a evreilor“, în Dresda. I-a fost interzis accesul în parcurile publice. Anul următor a fost încarcerat o săptămână pentru că nu a respectat regulamentele privind camuflajul. I s-au perceput impozite până a rămas sărac lipit. I s-a interzis chiar și să fumeze. Din septembrie 1941 a fost obligat să poarte steaua galbenă<sup>1</sup>. Fiecare diminuare succesivă a drepturilor sale cetățenești l-a forțat pe Klemperer să-și reexamineze atitudinea față de țara și cultura pe care le considerase cândva ale sale. În 1937, ajunsese să „creadă tot mai mult că Hitler întruchipează sufletul poporului german, că reprezintă cu adevărat «Germania» și că, prin urmare, se va menține, și se va menține justificat“. Cinci ani mai târziu, acel sentiment de înstrăinare se intensificase. Deja discriminarea începuse să-i afecteze sănătatea lui Klemperer. În timp ce soția sa mergea anevoie în căutare de cartofi, el era forțat, în ciuda vârstei sale și a problemelor de inimă, să deszăpezească străzile și apoi să trudească într-o fabrică. Hainele și pantofii săi efectiv se dezintegrau. Locuința sa se micșorase, ajungând aproape la dimensiunile unui dulap. Dar aceste inconveniente erau nimic în comparație cu teama – care a crescut constant – de a fi căutat, bătut, arestat, chiar omorât. „Nu pot să mai cred în caracterul complet negerman al național-socialismului, reflecta el în iunie 1942, este un produs domestic, o excrescență malignă crescută în carnea germană, o tulpină de cancer.“

---

<sup>1</sup> Introducerea stelei în Germania a redeschis discuția privind statutul căsătoriilor mixte. S-a decretat că steaua nu era obligatorie pentru „(a) un soț evreu care este într-o căsătorie mixtă, dacă din acest mariaj s-au născut copii care nu sunt considerați evrei. Se aplică și dacă a fost dizolvată căsătoria sau dacă singurul fiu a fost ucis în războiul actual [și] (b) o soție evreică într-un mariaj mixt fără copii, pe durata mariajului“.



Este adevărat că nu toți germanii erau loviți de această boală. În iunie 1943, Klemperer a făcut remarci în jurnalele sale despre „atitudinea absolut camaraderească, relaxată, adesea chiar caldă a muncitorilor și muncitoarelor față de evrei... cu siguranță nu sunt persoane care urăsc evreii“. În mai multe ocazii și-a notat cum îi semnalau oamenii (în special muncitorii de vârstă a doua care aveau opinii social democrate sau comuniste) simpatia lor, chiar dacă însemna doar să-i strângă mâna și să-i șoptească cuvinte de încurajare. Dar astfel de momente erau clar depășite numeric de ocaziile în care persoane complet străine îl maltratau pe stradă. De exemplu: „Un grup de băieți pe biciclete, de 14 sau 15 ani... m-au depășit: «O să fie împușcat în ceafă... Eu o să apăs pe trăgaci... O să fie spânzurat – escroc de la bursă.»“ Este semnificativ faptul că majoritatea incidentelor de acest tip implicau tineri germani – dovedind, în opinia lui Klemperer, eficacitatea propagandei naziste în școli și a Tineretului Hitlerist. Este, de asemenea, o dovadă a faptului că germanii de rând erau perfect conștienți de violența pe care regimul o aplica evreilor, dacă nu chiar și de natura sa exactă.

Nu numai evreii au căzut victime așa-numitei „radicalizări cumulative“ a celui de-al Treilea Reich. După cum am văzut, uciderea bolnavilor mintal germani începuse chiar înainte de izbucnirea războiului cu *Aktion T-4* (vezi Capitolul 7). Procesul a fost accelerat ulterior; este semnificativ faptul că ordinul personal al lui Hitler care autoriza politica de „eutanasiere“ data din 1 septembrie 1939. Cazul azilului Hadamar, la nord-vest de Frankfurt, arată clar cum putea statul nazist să comită crime fără a încerca să se ascundă. Între ianuarie și august 1941, peste 10 000 de oameni au fost omorâți într-o cameră de gazare special construită într-o pivniță, majoritatea fiind bolnavi mintal transportați din alte spitale psihiatrice. Deși se presupunea că procedura era secretă, localnicii știau prea bine ce se petrecea. Așa cum a raportat președintele curții de apel a landului Ilesse din Frankfurt, Ministerului de Justiție al Reich-ului, „chiar și copiii strigă atunci când trec mașinile cu asemenea transporturi: «Mai sunt unii de gazat.»“ Fumul ce ieșea pe coșul crematoriului plutea foarte vizibil deasupra orașului. Angajații de la azil erau evitați de localnici când veneau să bea în barurile locale după muncă. Episcopul de Limburg, în diocesa

căruia se afla Hadamar, a urmat exemplul episcopului Galen, protestând împotriva acțiunilor. Și el a remarcat că nu se încerca păstrarea secretului. Școlarii numeau autobuzele care aduceau pacienții la Hadamar „cutiile morții” și se tachinau unii pe alții strigând: „Ești nebun; o să fii trimis la cuptorul din Hadamar”. Un motiv special de îngrijorare pentru localnici era că aveau să urmeze vârstnicii: „După ce vor fi terminați cei slabi de minte, îi puteai auzi pe localnici zicând, următoarele guri nefolositoare căror le va veni rândul sunt bătrânii”. Aceste plângeri au dus la o suspendare a omorurilor și la dezafectarea camerei de gazare, dar s-a dovedit a fi o pauză tactică. Mai târziu în cursul războiului, Hadamar a devenit din nou un abator, deși de data aceasta victimele erau aproximativ 500 de polonezi și ruși despre care se zicea că sufereau de tuberculoză. Din cauză că fumul de la crematoriu a fost considerat vinovat de precipitarea protestelor anterioare, acestor victime ale nazismului le-au fost administrate injecții letale sau supradoze de medicamente orale, și au fost îngropate pe terenul azilului.

Când a devenit necesară suspendarea campaniei de „eutanasiere”, autorii ei n-au pierdut timpul și au aplicat tehnicile în altă parte. Lagărele de concentrare precum Buchenwald erau preferabile în locul spitalelor de boli mintale, pentru că se aflau mai departe de centrele de populație. (Buchenwald, înconjurat de copaci, după cum sugerează și numele, se găsea în pădurea Ettersburg, de lângă Weimar; nu era vizibil nici măcar de la castelul Ettersburg, din apropiere.) În 1941, doctori ca Friedrich Mennecke selectau deja în mod regulat prizonieri, acolo și în alte lagăre, ca fiind „nedemni de viață” doar din cauza originilor rasiale ale acestora sau a comportamentului „asocial”. O astfel de victimă a fost Charlotte Capell, o soră medicală de 47 de ani, din Breslau, care a fost condamnată la moarte pentru „pângărirea rasială persistentă” și „ascunderea originilor evreiești în spatele catolicismului, prin purtarea unei cruci creștine la gât”. O alta a fost Christine Lehmann, din Duisburg, care a fost trimisă la Auschwitz după ce a fost identificată drept „pe jumătate țigancă” (*Zigeunermischling*) și a fost găsită vinovată de comportament „asocial” și „care pune în pericol comunitatea”, adică o „relație de concubinaj” cu un bărbat german. Marlies Müller, o servitoare evreică necăsătorită, a fost condamnată la gazare pentru „pângărirea rasială continuă cu

soldați germani“, agravată de „obraznicia și lenevia“ ei în lagărul unde fusese ținută după arestare.

Acesta era etosul noului imperiu care se forma în Europa. Se baza pe o ideologie care prevedea nu doar ierarhia și segregarea rasială, ci și o transformare etnică totală, care să fie realizată prin folosirea sistematică și nelimitată a violenței împotriva civililor din teritoriile cucerite și de acasă. Sigur, toate imperiile – și majoritatea statelor de orice dimensiune – implică o anumită măsură de violență și subjugare. Pentru a pune capăt insurgenței irakiene din 1920, ca să luăm doar un exemplu, britanicii se bazaseră pe o combinație de bombardamente aeriene și expediții punitive în care incendiau satele. Și chiar se gândiseră la utilizarea iveritei, dar aprovizionarea s-a dovedit imposibilă. Churchill, care nu se sfia de la astfel de chestiunii, a fost șocat de acțiunile unor piloți prea dornici să apese pe trăgaci, și ale unor trupe terestre pornite pe răzbunare, la fel cum fusese descumpănit de Masacrul de la Amritsar, din India, în anul precedent. Așa cum a recunoscut el însuși, controlul britanic în Orientul Mijlociu și India revenea în ultimă instanță soldaților, puștilor și „întregului aparat al războiului științific“. Dar a explicat clar în numeroase rânduri că el considera puterea britanică fundamental constrânsă de statul de drept și de suveranitatea Parlamentului. Secerarea civililor, după cum s-a exprimat el, „nu era modul britanic de a face afaceri“. Așa cum o spusese Macauley cu un secol înainte, „cel mai înspăimântător dintre toate spectacolele era puterea civilizației lipsită de milă“. Evident, puși în fața mișcării Părășiți India, din 1942, britanicii nu au ezitat să folosească forța, dar acest lucru s-a petrecut ca răspuns la un val de revolte, greve, atacuri asupra mijloacelor de comunicație și alte acte de sabotaj<sup>1</sup>. Liderii Congresului naționalist au fost duși la închisoare, dar nu au fost uciși, ceea ce s-ar fi întâmplat cu siguranță dacă germanii sau japonezii ar fi controlat India. Merită notat faptul că acestea s-au petrecut

---

<sup>1</sup> Dimensiunile revoltei Părășiți India, care a fost scuzată de Gandhi cel pretins non-violent („Prefer anarhia în locul actualului sistem de administrare“), sunt adesea uitate. În total, peste 60 000 de oameni au fost arestați. Potrivit unor statistici oficiale, 1 028 de oameni au fost uciși și 3 125 răniți grav, deși este posibil ca totalul celor care au murit prin împușcare să fie chiar 2 500. Peste 300 de gări au fost distruse sau grav avariate.

după ce Sir Stafford Cripps<sup>1</sup> propusese explicit ca după război să fie organizată o Indie autoguvernată în cadrul Commonwealth-ului britanic, sub un Consiliu Executiv alcătuit din indieni, acționând ca un Cabinet de tip britanic, și având o adunare constituantă aleasă, care să renegocieze termenii noii relații anglo-indiene și incluzând posibilitatea ca unele provincii să refuze intrarea în Commonwealth (lăsând calea liberă spre independență pentru un Pakistan musulman). Obiectivul britanic, așa cum a spus Cripps, era „să acorde Indiei autoguvernarea cât mai curând posibil“.

Se fac uneori comparații facile între stăpânirea britanică în India și imperiul lui Hitler din Europa, sau chiar Uniunea Sovietică a lui Stalin. Într-adevăr, după cum vom vedea, chiar și Hitler le făcea (vezi Capitolul 14). Sigur, britanicii nu-și făceau iluzii cu privire la poziția lor în India pe timpul războiului. „Pe durata războiului și probabil pentru ceva timp după aceea, scria ofițerul însărcinat cu problemele de personal în cadrul Ministerului pentru India, în 1943, India trebuie să fie considerată un teritoriu ocupat și o țară ostilă.“ Dar există o diferență profundă între, de exemplu, foametea care a lovit India în 1943 și genocidul sistematic al civililor, care fusese lansat ca o politică deliberată de către naziști, în Europa, după 1939. Este incontestabil faptul că o combinație dintre incompetență, automulțumire și indiferență, căreia i s-au adăugat resentimentele provocate de revoltele anului precedent, au făcut ca răspunsul oficial la foametea din 1943 să fie deplorabil de inadecvat. Totuși, foametea a început cu un ciclon și pierderea importurilor din Birmania ocupată de Japonia, nu cu un ordin dat de Churchill de a-i înfometa pe bengalezi. Imperialismul lui Hitler, după cum am văzut, avea un caracter foarte diferit. Așa cum îi explicase deja ministrului de externe, lordul Halifax, în 1937, el ar fi abordat problema naționalismului indian în felul următor: „Împușcați-l pe Gandhi, și, dacă asta nu e suficient pentru a-i supune, împușcați o duzină de membri de frunte ai Congresului; și, dacă nici asta nu e suficient, împușcați 200 sau cam așa până când se restabilește ordinea“. Chiar și Mussolini, al cărui imperialism era, în anumite privințe, mai

---

<sup>1</sup> În timpul perioadei sale marxiste antebelice, Cripps fusese expulzat din Partidul Laburist pentru că propusese un „Front Popular“ alături de comuniștii britanici; ceea ce i l-a recomandat lui Churchill drept un ambasador cu bune perspective la Moscova.

demodat decât al lui Hitler, nu numai că a ordonat cu entuziasm folosirea iperitei în cucerirea Abisiniei, ci l-a și bombardat pe viceregele său de acolo, mareșalul Rodolfo Graziani, cu instrucțiuni de a-i împușca pe „toți rebelii luați prizonieri“, de a-i „extermina pe rebeli“ cu gaz și de a „iniția și purta sistematic o politică de teroare și exterminare împotriva rebelilor și populațiilor care le sunt complice“.

Istoricii au reprezentat uneori imperiul nazist de parcă violența sa extremă ar fi fost contrară propriilor interese. Nu așa păreau să stea lucrurile la acea vreme. Dintr-un punct de vedere britanic, cruzimea imperialismului german era în același timp înspăimântătoare și profund impresionantă. Atât de slăbit părea imperiul lor colonial prin comparație, încât relativ puțini englezi considerau că luptă să-l păstreze. Mai degrabă își imaginau că luptă pentru o Anglie idealizată. În permisie, Geoffrey Wellum, un pilot de 18 ani care a participat la Bătălia pentru Anglia, tânjea să plece departe „în adâncul țării și să se piardă într-un loc aidoma celor la care visez uneori, undeva cu pajiști scăldate în soare și vite ieșite la păscut, garduri vii, râuri unduitoare și așa mai departe“. Pe când zbura, se uita în jos la „zona provincială colorată și vălurită, Anglia rurală, cu siguranță un pământ verde și plăcut, cu mașini mici pe drumuri înguste care traversează sătucurile“. Diferența de scară față de grandioasele viziuni ale naziștilor n-ar fi putut fi mai evidentă. J.R.R. Tolkien a negat întotdeauna că trilogia sa *Stăpânul inelelor*, concepută după Primul Război Mondial și scrisă, în mare parte, în cursul celui de-al Doilea, era o alegorie a evenimentelor contemporane. Totuși, așa cum a admis, cu siguranță li se putea aplica. „Comitatul“, cu colibele acoperite de stuf, cu petice înșorite și pâraie șopotitoare, era exact Anglia așa cum se imagina pe sine în 1940 – nu un puternic imperiu mondial, ci o lume rurală inocentă, chiar dacă una foarte vulnerabilă la contaminarea din exterior. Mordor era antiteza totalitară, un blestemat de iad industrial, „sfredelit și plin de tuneluri în care mișunau șlehte de creaturi malefice“, producând hoarde monstruoase și arme diabolice; un ținut al sclavilor și lagărelor. Le fel ca hobbiții lui Tolkien, englezii se considerau defavorizați mici, dar curajoși, angajați într-o luptă cu un inamic atotștiutor și atotputernic. *Stăpânul inelelor* este o poveste, după cum declara și autorul său, dar una care a fost „grăbită la viață de război“ –

într-adevăr, chiar și Tolkien se referea la lucrarea sa ca la „o istorie a Marelui Război al Inelului“ și un omagiu adus „Angliei; țării mele“. Este o celebrare a „curajului încăpățânat al unor oameni mărunți în condiții extrem de vitrege“ – și, în această privință, o saga a Inelului total diferită de versiunea wagneriană venerată de Hitler.

Condițiile erau într-adevăr extrem de vitrege. În primăvara lui 1941, Alan Brooke nu se putea încuraja decât la gândul că Hitler și-ar fi putut abandona eforturile de a înfrânge Anglia și, în schimb, avea să se „înfigă în Rusia“. Totuși, surprinzător, Brooke nu se aștepta ca acest lucru să ușureze semnificativ situația Angliei: „Oricare ar fi următoarea mișcare pe continent, este sigur că procesul de a încerca o strangulare va continua la capacitate maximă, cu atacuri asupra rutelor comerciale, căilor vestice de acces, porturilor industriei și vesticei. Dacă aceste încercări au suficient de mult succes, în cele din urmă va fi declanșată și invazia“. Nu se aștepta ca sovieticii să reziste în fața unei invazii germane mai mult de „trei sau patru luni“. Alții la Londra estimau durata rezistenței rusești la trei sau patru săptămâni; se așteptau ca Wehrmacht-ul să treacă prin Armata Roșie „ca un cuțit prin unt“. Chiar și Churchill aprecia că sovieticii aveau să fie „cu siguranță înfrânți“. Acestea păreau judecăți excesiv de pesimiste. Totuși, dată fiind neglijența uluitoare a bărbatului care conducea Uniunea Sovietică, nu erau departe de a fi rezonabile. Imperiile, am arătat deja, se bazează pe colaborare la fel de mult ca și pe coerciție. Una dintre ironiile supreme ale celui de-al Doilea Război Mondial a fost că în primii săi doi ani imperiul lui Hitler n-a avut un colaborator mai leal decât Iosif Stalin.

## 12

### În oglindă

[Există] două tipuri de bolșevism... nu e loc de ales între filozofii de la Moscova și Berlin.

Duff Cooper, 23 august 1939

Deschisese ziarul de dimineață la titlurile care anunțau alianța ruso-germană. Vestea care i-a zguduit pe politicienii și tinerii poeți din vreo duzină de capitale a adus o pace profundă în inima unui englez... Acum, splendid, totul devenise clar. În sfârșit inamicul era la vedere, gigantic și plin de ură, toate măștile căzuseră. Era Epoca Modernă a armelor.

Evelyn Waugh, *Sword of Honour*

Din punct de vedere istoric, ambele sunt tentative de a scăpa de o civilizație decadentă de care țările pe care le reprezentăm încercă cu disperare să se agațe și s-o readucă la viață. Este într-adevăr un război revoluționar, iar noi suntem de partea trecutului – în acest moment.

Sir Stafford Cripps, 25 septembrie 1940

### TIGAIA ȘI FOCUL

Henryka Łappo avea doar 12 ani când ea, mama sa și fratele său mai mare au fost deportați din Ulanowka. S-a petrecut în toiuul unei nopți înfiorător de reci, pe 10 februarie 1940:

Deodată... s-au auzit bătăi în ușă... Ce infracțiuni comiseserăm? Unde, cum și de ce trebuia să părăsim căminul și ferma noastră la această

oră și pe o astfel de vreme?... Dar insistentul „repede“ ne-a pus în mișcare și pe sănii cu puținele noastre lucruri pe care le împachetaserăm în mai puțin de o oră. Astfel am pornit spre gară... Procesiuni similare de familii și boccele păraseau fiecare casă...

În vagoanele de vite erau îngrămădiți la un loc adulți și copii, bărbați și femei, prieteni și străini. Nu era niciun loc unde să te speli ori să te schimbi de culcare, nu era mâncare, ci doar frig și foame, ne simțeam precum animalele prinse în capcană, nesiguri de ce va aduce ziua următoare sau când și unde această călătorie se va sfârși, căci nimeni nu cunoștea destinația noastră.

Nesiguranța lor era de înțeles. Deși Polonia fusese invadată de Germania în anul precedent, Henryka și colegii săi de captivitate nu erau deportați la ordinul lui Hitler. Erau deportați la ordinul aliatului său, Stalin, și au sfârșit ajungând într-o colibă cu o singură încăpere, lângă satul Ivakša, în provincia sovietică Arhangelsk, cufundată în întuneric jumătate din an.

După septembrie 1939, Europa Centrală prezenta o imagine în oglindă, căci Hitler nu fusese singurul care ordonase trupelor sale să invadeze Polonia. Conform prevederilor Pactului nazisto-sovietic semnat la Moscova în acel august, Iosif Stalin făcuse același lucru la 17 septembrie. Pentru conservatorii precum Duff Cooper sau Evelyn Waugh, acesta părea un moment de revelație, dezvăluind identitatea esențială a celor două sisteme totalitare, național-socialismul și „socialismul într-o singură țară“. Chiar și semnatarii apreciau ironia parteneriatului dintre ei. Când a plecat spre Moscova pentru a semna pactul, Ribbentrop glumise spunând că Stalin va „semna și Pactul Anti-Comintern“, alianța anticomunistă a lui Hitler și Mussolini. Totuși, împărțirea Poloniei nu a produs gemeni totalitari perfect identici. Zona sovietică a ocupației era, în multe privințe, imaginea în oglindă a zonei germane, dar, la fel ca imaginea reflectată într-o oglindă reală, stânga și dreapta erau inversate.

Pe 18 septembrie, la câteva zile după ce germanii preluaseră orașul, Brigada a 29-a de Tancuri Ușoare a Armatei Roșii a intrat în Brest. N-avuseseră parte de prea multe lupte de când traversaseră frontiera, căci polonezii își concertaseră eforturile să reziste invaziei din Vest. Într-adevăr, grosul bătăliei se încheiase deja când au ajuns



sovieticii la fața locului. Linia de demarcație dintre cele două zone de ocupație, conform prevederilor Tratatului de Frontieră și Prietenie semnat cu zece zile mai târziu, avea să treacă un pic la vest de fortăreață. De aceea, după o paradă amicală comună, germanii s-au retras dincolo de Bug, iar rușii au preluat controlul. De partea sovietică a liniei, 13 milioane de polonezi – inclusiv 250 000 de prizonieri de război – erau pe punctul de a descoperi pe cont propriu farmecele aparte ale vieții în paradisul muncitorilor.

Germanii și sovieticii promiseseră solemn, în cel mai recent tratat al lor, „să asigure popoarelor care trăiesc... în fostul stat polonez... o viață liniștită, conform caracterului lor național“. Acțiunile de partea germană a noii granițe dovediseră deja că aceste cuvinte minunate erau o minciună. Abordarea sovietică era un pic diferită. La început, s-au făcut încercări de a-i curta pe localnicii sceptici, dintre care mulți își aminteau chiar prea bine ultima invazie sovietică din 1920, când Armata Roșie avansase chiar până la Vistula. Soldații sovietici au primit avans până la trei solde, cu ordinul de a cheltui de voie în satele poloneze. Această lună de miere nu a durat însă prea mult. Oficialii sovietici n-au pierdut timpul și i-au gonit pe polonezi din apartamentele bune din Brest și din alte părți, rechiziționându-le fără vreo compensație. Între timp, promisiunile sovietice privind oferirea unor locuri de muncă în regiunea Donbas s-au dovedit a fi iluzorii. Cel mai grav, polonezii au ajuns să cunoască sistemul stalinist de teroare organizată. „Există trei categorii de oameni în Uniunea Sovietică, li se spunea: Cei care au fost la închisoare, cei care sunt la închisoare și cei care vor fi la închisoare.“ În curând, polonezii au început să glumească lugubru, spunând că inițialele NKVD însemnau *Nie Wiadomo Kiedy Wroce do Domu* („Imposibil de spus când mă voi întoarce acasă“). În mod incredibil, un număr semnificativ de evrei polonezi care fugiseră în Est la izbucnirea războiului căutau să fie repatriați în zona germană de ocupație, fără să-și dea seama că doar *Volksdeutsche* erau cei doriți. Acest lucru este edificator pentru experiența lor de nouă luni sub conducerea rusească.

Din punctul de vedere al lui Stalin, viziunea nazistă a unei Polonii occidentale germanizate, lipsită de elitele sale sociale, nu i se părea amenințătoare, ci pe deplin familiară. La urma urmei, Stalin purta

războaie împotriva minorităților etnice din Uniunea Sovietică de mult mai mult timp și la o scară mult mai mare decât orice încercase până atunci Hitler. Iar el privea doar câteva minorități cu mai multă suspiciune decât pe polonezi. Chiar și înainte de izbucnirea războiului, 10 000 de familii de etnie poloneză care locuiau în regiunea frontierei de vest a Uniunii Sovietice fuseseră deportate. Acum, întreaga populație poloneză din zona ocupată de sovietici era la mila lui Stalin. Începând cu noaptea de 10 februarie 1940, NKVD-ul a dezlănțuit o campanie de teroare împotriva elementelor suspectate de a fi „antisovietice“. Țintele identificate într-un set de instrucțiuni emise ulterior, în noiembrie al aceluiași an, erau „aceia care călătoreau des în străinătate, aveau corespondență cu străinătatea sau veneau în contact cu reprezentanții statelor străine; esperanțiști; filateliști; cei care lucrau cu Crucea Roșie; refugiați; contrabandiști; cei expulzați din Partidul Comunist; preoți și membrii activi ai congregațiilor religioase; nobilimea, moșierii, negustorii bogați, bancherii, industriașii, proprietarii de hoteluri și restaurante“. Cu alte cuvinte, asemenea lui Hitler, Stalin dorea să decapiteze societatea poloneză.

În primăvara lui 1940, în jur de 14 700 de polonezi erau în lagăre de prizonieri, majoritatea fiind ofițeri ai armatei înfrânte. Dar erau și ofițeri de poliție, gardieni de închisoare, personal al serviciului de informații, oficiali guvernamentali, moșieri și preoți. În plus, 10 685 de polonezi erau ținuti în regiunea vestică a Ucrainei și Bielorusiei; printre ei nu se numărau doar foști ofițeri, ci și moșieri, proprietari de fabrici și oficiali guvernamentali. La sugestia lui Lavrenti Beria, care îl înlocuise pe Nikolai Iejov în funcția de director al NKVD-ului în noiembrie 1938, Stalin a ordonat ca acești „inamici de moarte ai autorității sovietice, mistuiți de ură față de sistemul sovietic“, să fie judecați în tribunale speciale. Prezența lor nu avea să fie necesară, nici dovezi nu era nevoie să fie prezentate, deoarece verdictele fuseseră deja hotărâte: moartea. În pădurea Katîn, lângă Smolensk, peste 4 000 au fost legați, împușcați în ceafă și îngropați într-un mormânt comun, o crimă pe care sovieticii au căutat ulterior s-o pună pe seama naziștilor. Aceasta a fost doar una dintr-o serie de execuții în masă. În total, peste 20 000 de polonezi au fost uciși. Au urmat alte „lichidări“, în special golirea închisorilor din Lwów, Pińsk și alte orașe, în vara lui

1941. Între septembrie 1939 și iunie 1941, germanii au ucis aproximativ 100 000 de evrei polonezi și 20 889 de polonezi non-evrei în zonă ocupată de ei; NKVD-ul s-a apropiat de această cifră a deceselor în numai două operațiuni. Aceste crime erau însă doar o parte din planul lui Stalin pentru Polonia. În februarie 1940, autoritățile sovietice erau gata să realizeze deportarea în masă a polonezilor, pe care o pregătiseră din octombrie.

Pacea familiei poloneze era spulberată fără vreun anunț preliminar sau avertisment, cu un ciocănit la ușă, de obicei chiar înainte de ivirea zorilor. Milițienii sovietici înarmați dădeau buzna, citeau un ordin de deportare și le ofereau celor prezenți doar o jumătate de oră pentru a-și împacheta lucrurile care nu erau confiscate. Aceste incursiuni erau adesea acompaniate de violență gratuită și vandalism. Janusz Bardach, un adolescent evreu din orașelul Włodzimierz-Wołyński, a urmărit uluit cum un om al NKVD-ului, evident afectat de băutură, a zdrobit biroul din mahon al doctorului pe care îl aresta, strigând: „Porc capitalist! Paraziți nenorociți! Trebuie să-i găsim pe acești exploatați burghezi!“ O țărancă și-a descris propria reacție traumatizată:

Ne spune să ascultăm ce ne va citi și citește un decret îngrozitor că într-o jumătate de oră trebuie să fim gata să plecăm, va veni trenul... Imediat mi s-a întunecat privirea și am izbucnit într-un râs cumplit, omul NKVD-ului strigă să ne îmbrăcăm, eu fug prin cameră și râd... copiii plâng și mă imploră să împachetez sau vom avea necazuri, iar eu îmi pierd mințile.

Odată scoși din casele lor, nefericiții captivi au fost puși să mășăluiască sau au fost duși în căruțe până la cea mai apropiată gară și mânați câte 60 sau 70 în vagoane de vite. La temperaturile negative ale iernii, mulți bebeluși și copii au murit înainte chiar ca trenurile să plece. În patru mari operațiuni, din februarie 1940 până în iunie 1941, aproximativ jumătate de milion de civili polonezi au fost adunați în această manieră. Uneori milițienii mințeau cu privire la destinația victimelor, pretinzând că aceasta era Germania sau o altă parte a Poloniei. De fapt, cei mai mulți au fost deportați în lagăre și ferme colective din Siberia și Kazahstan, cele mai îndepărtate și mai puțin ospitaliere zone ale Uniunii Sovietice. Semăna cu o călătorie prin

purgatoriu spre iad. „Suntem purtați prin acest spațiu nesfârșit, își amintește Zofia Ptasnik, un ținut plat și imens, cu doar câteva așezări umane răsfirate ici și colo. Invariabil, vedem colibe mizere din chirpici, cu acoperișuri de paie și ferestre mici, murdare și stricate, fără garduri sau copaci.“ Mulți dintre deportații foarte tineri sau bătrâni nu au supraviețuit până la destinație. Pentru cei care au făcut-o, arareori exista mâncare sau adăpost cât de cât adecvat. Au murit cu zecile de mii de frig, foame sau boală. În 1942, potrivit unor estimări, doar jumătate dintre cei deportați mai erau în viață.

Cei care nu au pierit puteau doar să asiste neîncrezători la încercările instructorilor sovietici de a-i „reeduca“. Antoni Ekart își amintea cum un lector din lagăr „le-a vorbit prizonierilor despre noblețea efortului depus în muncă. Le spunea că oamenii nobili sunt patrioți, că toți patrioții iubesc Rusia sovietică, cea mai bună țară din lume pentru omul muncitor, că cetățenii sovietici sunt mândri să aparțină unei astfel de țări etc., etc., timp de două ore – toate acestea în fața unui public a cărui piele era mărturia absurdității și ipocriziei acestor afirmații“. În alte părți limbajul era mai aspru. Unui sătean din Pałusza care își văzuse vecinul dus spre est i s-a spus:

Așa îi anihilăm pe dușmanii puterii sovietice. Îi vom cerne prin sită până când punem mâna pe toți burghezii și culacii... Nu-i vei mai vedea niciodată pe aceia pe care i-am luat de la voi. Vor dispărea acolo asemenea unor șoareci de câmp.

Nu tuturor le era mai rău sub conducerea sovietică. Evreii din Grodno au întâmpinat ușurați sosirea forțelor sovietice, deoarece a pus capăt pogromului care izbucnise când armata polonă capitulase în fața germanilor. În alte părți, evreii salutau conducerea sovietică, văzând în aceasta o îmbunătățire față de regimul polonez tot mai bigot din era post-Piłsudski. În satul Brańsk, care fusese inițial ocupat de germani, unii evrei au primit Armata Roșie cu flori și lozinci. Mulți dintre cei care s-au găsit de partea germană a liniei de demarcație s-au grăbit să treacă în partea sovietică, nedându-și seama că unii dintre coreligionarii lor fugeau în direcția opusă. Doar puțini au fost la fel de ghinionisti ca Julius Margolin, un vizitator din Palestina care s-a mutat

din vestul Poloniei la Pińsk, dar a fost arestat de sovietici pentru că nu avea documentele corespunzătoare și a fost condamnat la cinci ani lungi în Gulag. Pentru numeroși evrei care înduraseră tot mai multe persecuții în anii '30, conducerea sovietică reprezenta o oportunitate. Mulți au intrat de bunăvoie în noile instituții înființate pentru a administra zona sovietică. A existat remarcabil de puțină rezistență la politica agresivă de secularizare adoptată de autoritățile sovietice, care ținteau spre „dezrădăcinarea religilor și obiceiurilor, precum și a naționalismului evreu“. În special în ochii multor tineri evrei polonezi, acesta părea să fie un preț tolerabil pentru a fi tratați de pe aceeași poziție ca și non-evreii. În unele zone, foști oficiali polonezi au afirmat că evreii localnici le spusese: „Timpul vostru a trecut, începe o nouă epocă“.

Aparenta afinitate dintre sovietici și evrei nu avea să fie uitată prea curând de polonezi, care s-au grăbit să discearnă dovezi ale presupusei afinități dintre iudaism și bolșevism. „Relațiile dintre polonezi și evrei sunt, în momentul de față, evident mai precare decât înainte de război“, remarca un observator polonez din Stryj în iunie 1940. „Întreaga populație poloneză a adoptat o atitudine negativă față de evrei din cauza cooperării ostentative a acestora cu bolșevicii și a ostilității lor față de non-evrei... Oamenii pur și simplu îi urăsc pe evrei.“ Amintirile unor acte simbolice de trădare s-au păstrat mult timp după terminarea războiului. Un bărbat povestea cum un băiat evreu pe care-l cunoștea din școală „s-a întins după steagul național alb-roșu și... l-a sfâșiat în două, separând partea albă de cea roșie“. Băiatul i-a spus: „S-a zis cu afurisita voastră de Polonie“. O femeie din Wilno își amintea de „un evreu cu o banderolă roșie, scoțând o sabie din teacă și citind cu voce tare «onoare și patrie»“. A râs „ca un nebun“, relatează ea: „Ha! Ha! Și-au apărat patria cu onoare“. Astfel de amintiri au fost, fără îndoială, înflorite cu trecerea timpului. Cu toate acestea, ele arată efectul dezbinător al stăpânirii sovietice asupra societății deja fracturate din Polonia. În alte părți ale țării, sovieticii le-au acordat tratament preferențial ucrainenilor și bielorușilor. Încurajau deliberat violența ucraineană împotriva polonezilor, cu sloganuri precum „*Poliakam, panam, sobakam – sobaceaia smert!*“ („Polonezilor, moșierilor și câinilor – o moarte de câine!“) Diviziunile etnice s-au adâncit într-un mod similar când Armata Roșie a ocupat Lituania, în iunie 1940.

Dacă evreii jucaseră un rol minimal în viața publică a țării în timpul independenței sale, acum doi membri ai Guvernului Popular instalat de sovietici erau evrei. Când Lituania a fost anexată la Uniunea Sovietică, cinci membri ai Sovietului Suprem și doi dintre cei cincisprezece membri ai Prezidiului său erau evrei, la fel ca alți doi membri ai Consiliului Comisarilor și doi dintre cei nouă judecători ai Curții Supreme.

Polonia fusese împărțită între imperiile german și rus și înainte, dar niciodată ca acum. Atât Hitler, cât și Stalin au supus populația la un groaznic regim al terorii. Obiectivul lor comun era simplu – să nimicească viața politică și culturală a poporului polonez pentru totdeauna, astfel încât Polonia să înceteze să mai existe nu doar ca loc, ci și ca idee. Avea să devină pur și simplu o tîgaie și un foc. Privind în oglinda reprezentată de Polonia, Stalin avea motive întemeiate să creadă că și-a găsit perechea – o partidă desfășurată poate în Iad, dar totuși una care avea toate motivele să dureze.

## DOUĂ FEȚE ALE TOTALITARISMULUI

Maltratarea polonezilor a fost doar una dintre modalitățile prin care regimurile nazist și sovietic ajunseseră să semene unul cu celălalt. Nu numai că național-socialismul german semăna tot mai mult cu „socialismul într-o singură țară” al sovieticilor, dar Hitler părea un fel de ucenic al lui Stalin, ca un diavol mai tânăr.

Când Iosif Djugașvili, fiul unui pantofar georgian, se uita la Adolf Schicklgruber, fiul unui funcționar de la vama austriacă, părea să vadă în bărbatul mai tânăr un suflet înrudit. În școală, amândoi priviseră lumea cu aceeași sfidare înțeleștată. Hitler era un artist ratat, Stalin un seminarist ce renunțase la școală. Ambii fuseseră revoluționari care merseseră la închisoare în timpul regimurilor pe care mai târziu le răsturnaseră. Ambii ajunseseră la putere ca membri și apoi lideri ai unor partide muncitorești anticapitaliste. Ambii lucrau dezordonat, preferând să stea treji noaptea târziu și să aibă o casă de vacanță vara (echivalentul Obersalzberg-ului în cazul lui Stalin era vila sa de la Soci, la Marea Neagră). Ambii aveau dificultăți cu femeile. Nepoata lui Hitler, Geli Raubal, pe care o iubise gelos la nebunie, se împușcase

în septembrie 1931; soția lui Stalin, Nadejda Aliluieva, făcuse același lucru cu doar 14 luni mai târziu, de asemenea împinsă spre sinucidere de atențiile obsesive ale unui bărbat mai în vârstă – diferența fiind de 22 de ani în fiecare caz. Ambele fete au fost înlocuite de tipuri mai robuste: Eva, recepționera plină de sănătate, respectiv Vatecka, menajera cea rotofeie. În plus, deși era cu zece ani mai tânăr, Hitler părea că învață rapid de la Stalin ce înseamnă să fii dictator. În Noaptea Cuțitelor Lungi a arătat că și el putea să-și purifice partidul de potențialii rivali; Stalin a fost impresionat. („Ai auzit ce s-a întâmplat în Germania?” i-a zis el lui Anastas Mikoian. „Ce mai tip și Hitler ăsta! Splendid! E o faptă care necesită o pricepere clasa întâi!” Hitler făcuse din SS și Gestapo un sistem de poliție secretă care semăna destul de mult cu NKVD-ul lui Stalin. Își modelase Planul cvadrienal pentru economia Germaniei clar după Planurile Cincinale ale lui Stalin, renunțând la ministrul economiei, Schacht, pentru a impune ceva care aducea mai mult a sistem de comandă. Acum, în Polonia, Hitler demonstra o înclinație promițătoare pentru uciderile în masă – deși în acest stadiu încă nu părea probabil că-l va ajunge din urmă pe Stalin, care fusese deja responsabil de cel puțin 6 milioane de decese până la sfârșitul lui 1938.

Cele două regimuri arătau la fel. Acest lucru devenise evident de la Expoziția Mondială de la Paris, din 1937, când pavilioanele nazist și sovietic se concuraseră pe malul drept al Senei. Pavilionul german, proiectat de arhitectul favorit al lui Hitler, Albert Speer, era un turn de 150 de metri în vârful căruia tronau un vultur gigantic și o svastică, înconjurat de nouă coloane decorate cu mozaicuri de aur și alte svastici. La baza sa stătea *Camaraderia* sculptorului Josef Thorak, reprezentând doi supraomeni înalți de aproape șapte metri și goi, mână-n mână. Pavilionul sovietic, de Boris Iofan, era un turn la fel de monolitic, susținând statuia din oțel inoxidabil a Verei Mukina, *Muncitorul și fata de la colectivă*. Sigur, pavilioanele nu erau identice. Germanii râdeau batjocoritor de „formalismul barbar” al pavilionului sovietic, în timp ce rușii deplângeau „neoclasicismul fascist... steril și fals” al pavilionului nazist. Cu toate acestea, așa cum a remarcat artistul italian Gino Severini, expozițiile aveau multe în comun – în special „evidența lor intenție de a pune accentul pe dimensiune, de a da

dimensiuni imense, pompoase“. Acest lucru nu era întâmplător. Potrivit lui Speer, pe când vizita situl, înainte de Expoziție, a „dat peste o încăpere care conținea schița secretă a pavilionului sovietic“:

Un cuplu sculptat, de vreo zece metri, se afla pe o platformă înaltă, părând să se îndrepte către pavilionul german. Prin urmare, am conceput o masă cubică, și ea ridicată pe coloane solide, care părea să oprească atacul în timp ce, de pe cornișa turnului meu, un vultur cu o svastică în gheare privea în jos, spre sculpturile rusești.

Pavilioanele de la Expoziție au dezvăluit lumii ceea ce se petrecea deja de ceva timp – convergența extraordinară a iconografilor nazistă și sovietică. Imensa sală boltită ce avea să fie construită în capitala transfigurată a lui Hitler, Germania, era, în multe privințe, o ripostă la proiectul câștigător al lui Iofan și Vladimir Șciuko pentru Palatul Sovietelor de la Moscova, al cărui stil, așa cum a spus-o Anatoli Lunacearski, „nu evita motivele clasice, dar încerca să depășească arhitectura clasică“. Ambele regimuri au ridicat temple propriilor pseudoreligii; ambele și-au descris liderii ca pe niște zeități și figuri paterne naționale. În arta sovietică, la fel ca în arta nazistă, erau reprezentate aceleași arhetipuri masculine: martirul partidului, muncitorul de șoc, soldatul erou. *Luptă de stradă* de Franz Eichhorst, era practic copia picturii *Apărarea Petrogradului* (1927) de Aleksandr Deineka, la fel cum *Membrii SA salvându-și camaradul rănit* (1933) a lui Hermann Otto Hoyer, este inspirată din *Comisar pe moarte* (1928) de Cosima Petrov-Bodkin, iar *În oțelărie* (1939) de Arthur Kampf, era aproape imposibil de deosebit de *Oțelărie* (1932) de Nikolai Dorimidotov. La fel de întâlnită în cele două culturi era figura țărâncii ca simbol al fertilității, aproape interschimbabilă în *Fete de la fermă întorcându-se acasă*, a lui Leopold Schmutzler, și *Pasmantierile din Kaliazin* (1928), a lui Evgheni Katzman. Chiar și „reprezentările inamicului“ evreu și „Nepman“ (neguțători cărora le era permis să lucreze conform Noii Politici Economice de dinainte de Stalin) aveau suspect de multe în comun, în special când regimul stalinist a luat-o în direcția-antisemitismului oficial, în anii '40. Ambele regimuri ofereau oportunități nelimitate pentru o generație de artiști cu înclinații conservatoare sau simpli oportuniști, care făceau toate eforturile de a-i nimici pe moderniștii care dăduseră tonul în anii '20. Sigur,



Hitler criticase vehement *Kunstbolschewismus* („arta bolșevică“) în *Mein Kampf*, afirmând că „excreșcențele morbide ale nebunilor și degeneraților... în conceptele colective ale cubismului și dadaismului [erau] artele oficiale și recunoscute ale statelor [bolșevice]“. Totuși, reacția negativă sprijinită de stat împotriva modernismului începea chiar atunci în Uniunea Sovietică. Încă din 1926, Robert Pelșe, redactorul-șef de la *Sovetskoe iskusstvo*, apelase la invective împotriva „bolii mintale a radicalilor de «stânga»... futurismului, cubismului, expresionismului, verismului, dadaismului, suprematismului, împotriva neroziei și lenevici, împotriva indifferenței și îndoielii“. Decretul sovietic „Pentru Restructurarea Organizațiilor Literare și Artistice“ a fost adoptat în 1932, înainte ca Hitler să fi venit la putere în Germania. Chiar și instituțiile create de Goebbels pentru a impune controlul central asupra fiecărei ramuri a culturii germane semănau izbitor de mult cu cele care fuseseră deja înființate sub Stalin. Atât de similară era arta nazistă cu arta sovietică de la sfârșitul anilor '30, încât Stalin ar fi putut, pe bună dreptate, să-l acuze pe Hitler de plagiat.

Desigur, existau diferențe între nazism și comunism, la fel cum existau între Hitler și Stalin. Hitler era un demagog, un om care putea electriza publicul cu declamațiile sale mesianice; Stalin – un birocrat, gestionând obsesiv totul, de la producția de șuruburi până la execuțiile în masă. Hitler ajunsese la putere prin mijloace mai mult sau mai puțin democratice, Stalin – prin mașinațiuni în interiorul *apparat*-ului comunist. Hitler a preluat una dintre cele mai avansate societăți industriale din lume; în 1938, PIB-ul pe cap de locuitor în Uniunea Sovietică era mai puțin de jumătate din cel al Germaniei. Hitler nu avea paranoia ucigașă a lui Stalin; era mult mai sigur să fii un slujbaș la curtea celui dintâi. Și estetica celor două regimuri diferea în moduri surprinzătoare. Reprezentările germane ale provinciei tindeau să fie stângaci de premoderne, în timp ce scenele rurale sovietice includeau în general cel puțin un tractor. Erau mult mai multe nuduri de femei în arta nazistă, pe când figurile feminine sovietice erau serios îmbrăcate în salopete sau costume naționale pitorești. Artă nazistă se inspira din neoclasicism și romantism; în schimb, originile realismului socialist mergeau în trecut până la Peredvijniki (Rătăcitorii) ai căror membri se despărțiseră de academism în anii '60. În afară de aversiunea față de

modernism în aproape toate formele sale, și cei doi dictatori aveau gusturi foarte diferite. Hitler era wagnerian, Stalin – mai mult sau mai puțin tare de urechi, deși îi plăcea totuși *Ivan Susanin* de Gluck (în special scena în care polonezii sunt atrași într-o pădure de un rus și lăsați acolo să degere de frig). Pe lângă *Patru elemente* de Ziegler, și bustul lui Wagner de Breker, apartamentele private ale lui Hitler erau, în mare parte, decorate cu lucrări din secolul al XIX-lea. În contrast, Stalin nu avea decât câteva postere cu colțurile îndoite, realizate de Peredvjinski și fixate pe pereții dormitorului său din vila sa de vară.

Poate cel mai important lucru este că unul din dictatori nu dădea niciun semn că ar fi satisfăcut cu teritoriul pe care îl achiziționase până atunci. Dacă fusese serios când scrisese *Mein Kampf*, atunci pactul lui Hitler cu Stalin nu putea fi decât o soluție practică temporară. Așa cum s-a exprimat abilul diplomat german Ulrich von Hassell, „este încă o chestiune deschisă în ce măsură Pactul [nazisto-sovietic] constituie doar o soluție temporară necinstită pentru ambele regimuri autoritare sau cât de mult duce la apropierea celor două țări prin naționalizarea în continuare a sovieticilor și bolșevizarea naziștilor“. Stalin considera chestiunea încheiată. Departe de a se teme de o viitoare trădare din partea lui Hitler, el le recomanda subordonaților săi să acorde prioritate absolută menținerii relațiilor armonioase cu noul său cel mai bun prieten. Comerțul între cele două regimuri totalitare a înflorit, exporturile sovietice în Germania atingând cote nemaivăzute din 1930. Uneori acest comerț este prezentat de parcă Stalin îi dădea pur și simplu materii prime lui Hitler fără să primească nimic în schimb. În realitate, așa cum o arată tabelul 12.1, și Germania exporta cantități substanțiale de produse industriale în Uniunea Sovietică în 1940, în principal aparatură, instrumente de precizie și echipamente electrice, ca și 3,4 milioane de tone de cărbune. Într-adevăr, volumul exporturilor germane către Uniunea Sovietică depășea volumul importurilor din acea țară. Totuși, acest lucru se datorează în mare parte cantităților de cărbune care plecau spre est. Ca valoare, Uniunea Sovietică era cea care avea un surplus comercial. Acesta era un lucru neobișnuit, deoarece, pentru multă vreme, în perioada interbelică Uniunea Sovietică avusese un deficit comercial cu Germania, în special în perioada primului Plan Cincinal, când importurile de aparatură din Germania

crescuseră vertiginos. Nu și în 1940. Uniunea Sovietică furniza Germaniei bunuri care aveau o valoare totală cu 76% mai mare decât cea a mărfurilor pe care le primea. Partea leului era alcătuită din materii prime din agricultură (inclusiv cherestea și bumbac), alimente (în principal orz) și peste 600 000 de tone de țigări atât de necesar din punct de vedere militar. În plus, Stalin permitea marinei germane să folosească portul Murmansk, de la Marea Albă, pentru a se realimenta, și a întreprins toate eforturile pentru a facilita atacuri germane asupra navelor de transport britanice.

Hitler se bucura să-l asigure că totul este în regulă. Potrivit unor surse rusești, Hitler i-a scris personal lui Stalin, în decembrie 1940 și mai 1941, jurând pe „onoarea sa de șef de stat” că trupele germane comasate în jumătatea Poloniei ocupate de germani se pregăteau de fapt să invadeze Anglia; se aflau în Polonia pur și simplu pentru a le ține în afara razei de acțiune a bombardierelor britanice. Singura nelișițe a lui Hitler era ca nu cumva:

unul dintre generalii mei să se lanseze intenționat... într-un conflict [cu forțele sovietice de la frontieră] pentru a salva Anglia de la soarta care o așteaptă... Te rog să nu cedezi la vreo provocare ce ar putea proveni de la accia dintre generalii mei care poate și-au uitat datoria... și, e de la sine înțeles, încearcă să nu le dai vreun motiv.

Tabelul 12.1: Principalele componente ale comerțului sovieto-german, 1940

<i>Exporturi către Germania</i>			<i>Importuri din Germania</i>		
	<i>Tone</i>	<i>mii de ruble</i>		<i>Tone</i>	<i>mii de ruble</i>
Materii prime			Utilaje	29,188	147,652
din agricultură	1,120,710	229,982			
Alimente	896,118	168,115	Echipamente generatoare		
(din care: orz	732,536	137,622)	și electrice	4,233	8,917
			Instrumente		
			și aparatură	536	14,600
Resurse energetice			Resurse energetice		
minerale, metale	801,430	122,366	minerale, metale	3,519,692	139,366
(din care: țigări	657,398	102,893)	(din care: cărbune	3,414,318	64,014)
Produse chimice	168,347	11,369	Produse chimice	1,802	9,926
TOTAL	3,032,830	555,862	TOTAL	3,555,457	316,301

Stalin își merită reputația unuia dintre cei mai paranoici indivizi din istoria modernă. Ironia supremă, așa cum a observat cândva Aleksandr Soljenițin, este că dictatorul sovietic a avut încredere o singură dată într-un singur om. Din păcate, acel om era mincinosul cel mai lipsit de scrupule din istorie.

## PRELUDII

La 20 aprilie 1939, Hitler a primit un extraordinar cadou la împlinirea vârstei de 50 de ani, din partea lui Martin Bormann, omul care avea să devină mai târziu secretarul său privat și una dintre cele mai puternice figuri din Germania în timpul războiului. Căscădat în vârful muntelui Kehlstein, la 1800 de metri deasupra Obersalzberg-ului, terenul de joacă al elitei naziste, Cuibul Vulturului era un culcuș magnific de granit, construit în cel mai bun stil *völkisch*. În afară de șemineul său, cadou de la Mussolini, și covorul din holul principal, care îi fusese trimis lui Hitler de către împăratul Hirohito, fiecare părticică a sa era de o impecabilă origine germană. Pentru a-l aduce pe Hitler acolo, Fritz Todt – constructorul *Autobahn*-urilor și al Liniei Siegfried – tăiasă un drum șerpuitor de 6,5 kilometri în munte, o reușită inginerescă remarcabilă în sine, mai ales că lucrările se efectuaseră parțial în miezul iernii alpine. Un tunel pietonal luminat de torțe, mai lung de 300 de metri, ducea la un lift somptuos, placat cu alamă, al cărui puț fusese tăiat chiar în inima muntelui. Prin aceste mijloace Führer-ul era ridicat spre adevăratele culmi ale puterii. De aici se părea că Europa întreagă se prosterna sub faimoasa lui privire pătrunzătoare. Dacă imperiul nazist era Mordor, atunci acesta era Turnul lui Sauron.

Din păcate pentru Bormann, lui Hitler nu i-a plăcut deloc. Tunelul spre lift îi activa claustrofobia, iar priveliștea din vârf îi provoca amețeli. Dar într-o privință Cuibul Vulturului a fost o sursă de inspirație sub forma priveliștii sale magnifice spre muntele cunoscut drept Untersberg. Aici, potrivit legendei, dormea împăratul Friedrich I de Hohestaufen din secolul al XII-lea: Friedrich Barbarossa. Părea un nume potrivit pentru cea mai ambițioasă operațiune militară – și cel mai sângeros act de trădare – din secolul al XX-lea.

Hitler intenționase dintotdeauna să atace Uniunea Sovietică. *Main Kampf* arăta clar că doar aici își putea găsi *Volk*-ul german spațiul necesar traiului. Austria, Cehoslovacia și Polonia nu erau decât aperitive pentru imperiul nazist. Nu puteau furniza suficient teren agricol pentru anticipatele hoarde de coloniști germani – și, poate chiar mai important, nici petrolul și alte minerale esențiale pentru mașina de război germană. Dar, așa cum a spus Hitler în noiembrie 1936, el intenționa să „urce în liftul sfânt [doar] la momentul oportun”; n-a intenționat niciodată ca invadarea Rusiei să fie prima sa mișcare militară. Trei ani mai târziu, și-a explicat prioritățile în fața lui Carl Burckhardt, comisarul elvețian desemnat de Liga Națiunilor să se ocupe de Danzig: „Tot ceea ce întreprind este direcționat împotriva Rusiei. Dacă cei din Vest sunt prea proști și prea orbi să înțeleagă acest lucru, atunci voi fi nevoit să ajung la o înțelegere cu rușii pentru a înfrânge Vestul și apoi, după îngenuncherea acestuia, să mă întorc cu toată forța concertată împotriva Uniunii Sovietice“.

Hitler avea și cel puțin două motive militare solide pentru a invada, în vara lui 1941. Primul, prestația deloc strălucită a Armatei Roșii, în Polonia și ulterior în Finlanda (pe care Stalin o invadase în noiembrie 1939), arătase cât de slăbit fusese corpul sovietic de ofițeri în urma epurărilor lui Stalin. Armata Roșie, erau de acord Hitler și consilierii săi militari, avea să fie o pradă ușoară în fața tacticilor blitzkrieg încercate și testate ale Wehrmacht-ului. Al doilea, și de o importanță crucială, Hitler nu câștigase Bătălia pentru Anglia. Totuși, era convins că moralul britanic avea să primească o lovitură mortală dacă Uniunea Sovietică ar fi fost trecută prin sabia germană. Cu Rusia zdrobită, gândise el în iulie 1940, ultima speranță a Angliei avea să se stingă.

Mai era și un alt motiv pentru a lupta cu Stalin. Împărțirea Poloniei fusese o înțelegere profitabilă din punctul de vedere al sovieticilor. În ciuda faptului că i-au lăsat pe germani să poarte aproape toate luptele, sovieticii au sfârșit prin a avea o porțiune un pic mai mare din populația poloneză. Mai mult, au continuat prin ocuparea statelor baltice, care includeau teritorii râvnite de cei ce susțineau *Drang nach Osten* („Marșul spre est“) pentru germani, cum ar fi Alfred Rosenberg, născut în Estonia. În iunie 1940, în urma unor pretinse „acte provocatoare“,

Estonia, Letonia și Lituania au fost ocupate de trupele sovietice. Ca și în Polonia de Est, ocupația a fost urmată rapid de arestarea și deportarea a zeci de mii de așa-zisi „contrarevoluționari”. Atacul lui Stalin asupra Finlandei a fost doar una dintr-un șir de mișcări pe care le făcuse pentru a continua extinderea imperiului sovietic. În iunie 1940, încălcând protocoalele secrete ale Pactului Ribbentrop-Molotov, a cerut unilateral ca România să-i cedeze Basarabia și nordul Bucovinei, cuprinzând o parte din pământul cel mai productiv al României. Germanii speraseră că acest pământ avea să le furnizeze lor recolte de soia și alte importuri valoroase; era, de asemenea, căminul unor comunități măricele de etnici germani, nu în ultimul rând în orașelul Cernăuți (Czernowitz). Achiziționarea acestui teritoriu îi aducea pe sovietici la mai puțin de 200 de kilometri de câmpurile petrolifere din zona Ploieștiului, o sursă vitală de combustibil pentru Wehrmacht. Când sovieticii au arătat clar că intenționau să extindă o „garanție de securitate” și asupra Bulgariei, Hitler a sesizat noi dovezi că Stalin intenționa să-i pună bețe în roate în Balcani. (În martie 1941, Hitler convinsese Bulgaria să se alăture României și Ungariei ca noi recruți de partea Axei.)

În iulie 1940, Hitler a dat ordinul inițial pentru a pregăti o invazie a Uniunii Sovietice; a confirmat că aceasta era intenția sa la o întrunire cu comandanții militari, ținută la Berghof, pe 31 iulie. Pe 18 decembrie 1940 a autorizat Directiva Nr. 21, planul pentru Operațiunea Barbarossa. Inițial programat pentru primăvara lui 1941, atacul a fost amânat până la 22 iunie, pentru a permite Wehrmacht-ului să asigure zona balcanică. Această întârziere a fost vina lui Mussolini. Invazia Greciei, lansată de către italieni în octombrie 1940, fusese un dezastru. În martie 1941, grecii îi expulzaseră cu succes pe invadatori și trecuseră granița în Albania, care fusese ocupată de Mussolini în 1939. Hitler sperase să îndrepte situația cu un atac rapid în spatele grecilor, dar acesta depindea de primirea dreptului de tranzit nu numai prin Bulgaria, ci și prin Iugoslavia. Pe 25 martie, regentul Pavel își dăduse acordul pentru a se alătura Axei, dar, două zile mai târziu, fusese răsturnat de la putere printr-o lovitură militară. Acest lucru l-a încurajat pe Hitler să-și mărească raza ofensivei plănuită. La 6 aprilie, a fost invadată Iugoslavia; opt zile mai târziu, guvernul de la Belgrad

a trebuit să solicite un armistițiu. Acum germanii deja mășăluiau spre Grecia, dejucând planurile grecilor și obligând o altă forță expediționară britanică să-și ia tălpășița. La 30 aprilie britanicii au evacuat Peloponezul, retrăgându-se în Creta, unde trupe britanice fuseseră trimise în octombrie precedent. Germanii păreau de neoprit; invazia lor aeriană asupra insulei (20–31 mai) a dus la încă o evacuare britanică disperată. Acest blitzkrieg balcanic l-a costat pe Hitler timp prețios, dar părea totuși să furnizeze noi dovezi ale puterii irezistibile a armelor germane. Nu-i de mirare că britanicii se așteptau ca Armata Roșie să fie înfrântă în câteva săptămâni. Chiar și ei pășiseră acest lucru nu doar o dată, ci de trei ori: în Franța, în Grecia și în Creta.

Cu doar câteva ore înainte de momentul când atacul împotriva Uniunii Sovietice urma să fie lansat, Hitler îl invitase pe Albert Speer în apartamentul său privat, din Cancelaria Reich-ului în Berlin. Pornind gramofonul, a pus pentru Speer fanfara bombastică din *Les Préludes* de Liszt. „Vei auzi asta adesea în viitorul apropiat, i-a spus Hitler, pentru că va fi fanfara noastră victorioasă în campania rusă... Cum îți place?” Parcă pentru a-l asigura pe arhitect că și el avea să beneficieze de pe urma acestui nou proiect, a adăugat: „De acolo ne vom lua granitul și marmura, în orice cantități vrem”.

## PARIUL MAIMUȚEI

Cel mai sângeros divorț din istorie n-a fost greu de prevăzut. Atât de anticipat era un atac german, încât se știa chiar și până în cele mai adăpostite refugii ale vieții academice britanice. La 16 iunie 1941, cu șase zile înainte ca germanii să invadeze Uniunea Sovietică, Claude Hurst, profesor suplinitor de fizică la Jesus College, Oxford, a pus rămășag cu colegul său geograf J.N.L. „Maimuță” Baker, pe atunci locotenent în RAF. Miza era „o sticlă de Porto”, iar pariul era „că înainte de miezul zilei, ora Greenwich, pe 1 iunie 1941, forțele armate germane vor fi trecut frontiera rusă”. A fost un pariu pe care profesorul de fizică l-a câștigat cu o rezervă de opt zile. Astfel, nu exagerăm spunând că oricine, mai puțin o maimuță, ar fi putut prevedea Operațiunea Barbarossa.

Pariul lui Hurst nu a fost un caz de clarviziune uluitoare, și cu atât mai puțin o estimare norocoasă. După ce spărsese codul german Enigma, serviciul de informații britanic era bine informat cu privire la mișcările germane de trupe în lunile anterioare lui 22 iunie. Mai târziu, Churchill a accentuat importanța aluziei indirecte pe care i-a făcut-o lui Stalin, cu privire la intențiile lui Hitler, deși l-a lăsat pe Stalin să deducă avertismentul din informația că fuseseră convocate trei divizii de tancuri în Polonia, după ce regele iugoslav Pavel căzuse de acord să se alăture Axei. Dar Stalin nu avea nevoie de ponturi britanice. Propriul serviciu de informații primise numeroase rapoarte privind un atac german iminent. Încă din mai 1939 îi fusese trimis un document de șase pagini, intitulat „Viitoarele planuri de agresiune ale Germaniei fasciste”, bazat pe minuta unei ședințe informative obținută de spionii sovietici de la Varșovia. În decembrie 1940, agentul sovietic Rudolf von Scheliha (nume de cod Ariets) a raportat că Hitler plănuia să declare război Uniunii Sovietice „în martie 1941”. La 28 februarie 1941, același agent a putut să furnizeze o dată provizorie pentru lansarea atacului, anume 20 mai. Aceste informații au fost coroborate cu surse din București, Budapesta, Sofia și Roma, fără să-l mai menționăm pe faimosul spion Richard Sorge (nume de cod Ramsay), din Tokio, care știa din surse extraordinar de sigure, având în vedere că era fostul amant al soției ambasadorul german Eugen Ott. Pe 5 martie, Sorge a putut să trimită copii microfilmate ale unor documente germane care indicau că se pregătea un atac pentru mijlocul lui iunie. La 15 mai, a indicat data de 20 iunie. Patru zile mai târziu, a raportat că 150 de divizii erau în pregătiri pentru o invazie totală. Sursele sale, asigura el Moscova, erau „95% sigure” că atacul avea să se producă „în a doua parte a lunii iunie”. Și-a reiterat avertismentul la 20 iunie. Versiunea sa a fost confirmată de surse din Germania și protectoratul Boemiei. De exemplu, pe 17 aprilie un informator din Praga a prezis o invazie germană „în a doua jumătate a lunii iunie”. Data și ora exactă a invaziei au fost dezvăluite de o sursă din Berlin cu trei ore înainte ca germanii să atace. Pe 21 iunie, ambasadorul sovietic la Berlin a confirmat că atacul avea să fie declanșat în dimineața următoare. O estimare duce totalul avertismentelor de acest gen remise Moscovei la 84. Pe scurt, nu este posibil să învinuiești



serviciile sovietice de informații din 1941. Având surse infiltrate în Ministerul german al Economiei, Ministerul Forțelor Aeriene și Ministerul de Externe, cunoșteau toate datele esențiale ale planului lui Hitler.

Pe toate acestea Stalin le-a ignorat. În mod tipic, a mângălit la sfârșitul unui raport de la Praga: „Provocare a englezilor! Investigați!“ Primind tot mai multe dovezi ale intențiilor germane de la o sursă din interiorul Ministerului german al Forțelor Aeriene, Stalin a explodat: „«Sursa» din Statul-Major al Forțelor Aeriene germane ar trebui trimisă la nenorocita de mă-sa! Asta nu e sursă, ci un dezinformator!“ Pe Sorge nu l-a luat în seamă, tratându-l ca pe „un nimic“. Chiar și avertismentele mareșalului Semion Timoșenko privind un dezastru iminent au fost respinse brutal: „Timoșenko e un om grozav, cu capul mare și, se pare, un creier mic... Dacă îi vei provoca pe germanii de la frontieră, mutând trupe acolo fără permisiunea noastră, vor cădea capete, ascultă la mine“. Un soldat german care s-a aventurat dincolo de frontieră la 21 iunie, pentru a-i avertiza pe sovietici despre ceea ce avea să se întâmple a doua zi, a fost împușcat la ordinul lui Stalin. Problema a fost amplificată de faptul că întregul serviciu rus de informații, asemenea eșaloanelor superioare ale Armatei Roșii, fusese victima epurărilor, și acum avea, ca personal la centru, turnători lipsiți de experiență, a căror singură grijă era autoconservarea. Când primeau rapoarte de la agenți de teren care nu se potriveau cu ideile preconceptuate ale lui Stalin, analiștii cosmeticizau conținutul acestora înainte de a i le prezenta. Astfel, avertismentele privind o invazie germană erau transformate în dovezi ale eforturilor anglo-americane „de a înrăutăți relațiile dintre URSS și Germania“.

Rezultatul a fost că s-au întreprins prea puține lucruri pentru a se pregăti de asaltul german. Sigur, se făcuseră modernizări ale apărării Rusiei în vest, dar noile fortificații erau departe de a fi terminate, în timp ce vechea Linie Stalin fusese lăsată în paragină. Armatele sovietice din Lituania ocupată și estul Poloniei se găseau în poziții foarte expuse, cu excepția garnizoanei de la Brest. Avioanele sovietice nu erau camuflate. Trupele nu erau în poziții defensive; într-adevăr, li s-a ordonat să *nu* ocupe astfel de poziții de teama de a nu-i provoca pe germani. Mai grav, Stalin a reacționat la furtuna care se apropia printr-o nouă epurare a celor bănuși că-i amenințau autoritatea. În

iunie 1941, în jur de 300 de ofițeri superiori au fost arestați, printre care nu mai puțin de 22 de oameni decorați cu cele mai înalte onoruri militare. Chiar în ajunul dezastrului, Stalin încă mai refuza să emită un avertisment privind o invazie totală către trupele sale de frontieră, spunându-le generalilor săi: „Este prea devreme pentru o astfel de directivă. Poate că este posibil încă să rezolvăm problemele pe cale pașnică“. Este greu de imaginat ce altceva ar mai fi putut face pentru a-l ajuta pe Hitler, în afară poate de a-i înmâna cheile de la Kremlin pe o tavă de argint.

## BARBAROSSA

Împărțind în două micuțul orașel Przemyśl, râul San marca granița dintre Polonia ocupată de naziști și sectorul sovietic. De partea sovietică, părea să fie o noapte liniștită de vară, ca toate celelalte. La urma urmei, procesul de transportare a polonezilor suspecți către Siberia aproape că se încheiase. La fel era de-a lungul întregii frontiere. Ofițerii superiori ruși din orașelul de frontieră Novgorod-Volinsk erau la un concert. Comandantul Districtului Militar Vestic era la teatru în Kiev. La Siemiatycze era în toi un bal la care fuseseră invitați și ofițerii germani. Refuzaseră politicos, pretextând un angajament anterior.

Trupele rusești de la Brest își petrecuseră ziua antrenându-se pe acordurile unei fanfare militare. În noaptea aceea s-au îmbătat. La miezul nopții, trenul având curse regulate Moscova-Berlin a intrat în gară. Era încărcat cu grâne pentru Germania – parte a comerțului nazisto-sovietic înfloritor. Când s-a crăpat de ziuă, matinalul tren marfar de cărbuni a sosit din cealaltă direcție. Brusc, pe când se oprea, au sărit din el mitraliori germani. Imediat, fortăreața Brest a fost bombardată cu o ploaie letală de 5 000 de obuze pe minut. Heinz Guderain – ale cărui tancuri își croiseră deja drum spre Brest cu doi ani înainte – a revenit în curând pe meterezele fortăreței. Dar de data aceasta nu avea nicio intenție de a se opri acolo.

Operațiunea Barbarossa a fost, în multe privințe, realizarea supremă a artei blitzkrieg-ului. Imensa forță germană de invazie cuprindea 153 de divizii, 600 000 de vehicule, 3 580 de tancuri, 7 184 de piese

de artilerie și 2 740 de avioane – fără să uităm de cei 600 000 de cai, din cauză că operațiunea depășea cu mult capacitățile motorizate ale Wehrmacht-ului<sup>1</sup>. În prima fază, Luftwaffe a zburat deasupra tuturor aerodromurilor sovietice din raza sa de acțiune, distrugând 890 de aparate până spre amiază, aproape la fel de multe pe cât pierduseră britanicii pe întreaga durată a Bătăliei pentru Anglia. Majoritatea nici măcar nu s-au ridicat de la sol. De-a lungul unui front ce se întindea pe 1 500 de kilometri, forțele germane năvăleau spre est în trei uriașe grupuri armate conduse, ca întotdeauna, de diviziile blindate. Primul și al doilea grup aveau să lovească prin statele baltice și Ucraina și să convergă asupra Leningradului și Moscovei; al treilea trebuia să se îndrepte spre Kiev. Printr-o serie de uriașe manevre de încercuire, germanii au capturat sute de mii de trupe sovietice care păreau, în ochii atacatorilor, prost pregătite, prost antrenate, prost echipate și, mai presus de orice, prost conduse. La 9 iulie, Grupul de Armate Centru, acum trecut deja de Minsk, capturase 287 704 de prizonieri. Cam același lucru se petrecea și la Białstok și Smolensk, deși rezistența în cel de-al doilea caz a fost remarcabil mai dură. La sfârșitul lui august, totalul captivilor sovietici se ridica la 872 000; căderea Kiev-ului în septembrie a adăugat alți 665 000. Dubla învăluire prin care au fost încercuite Viazma și Briansk a adăugat alți 673 000. În august, peste 3 milioane de oameni erau captivi. Din punctul de vedere al rușilor, a fost cel mai mare dezastru militar din întreaga istorie. Radiourile germane trâmbițau *Préludes* de Liszt până la exasperare.

Când primele rapoarte privind invazia germană i-au parvenit lui Stalin, era la vila sa de vară din Kunțevo, la 20 de kilometri de centrul Moscovei, o clădire la fel de modestă pe cât era de grandios Cuibul de Vultur al lui Hitler, chiar dacă era mult mai mare și mai luxoasă decât tipicul refugiu rural moscovit. A fost năucit. Așa cum își amintea noul șef al Statului-Major, mareșalul Gheorghi Jukov, când i-a telefonat dându-i de știre, Stalin a fost „mut de uimire... doar respirația sa grea putea fi auzită”. „Ați înțeles ce am spus?” a întrebat Jukov. Tăcere în continuare. În cele din urmă, Stalin a răspuns. „Unde este comisarul?” a întrebat el, referindu-se la Molotov, comisarul pentru Afaceri Externe

<sup>1</sup> Din cele 153 de divizii, 19 erau divizii de tancuri și doar 15 de infanterie motorizată.

și arhitectul Pactului nazisto-sovietic. Când Jukov a venit la Kremlin câteva ore mai târziu, Stalin era „foarte palid... așezat la masă, strângând cu ambele mâini o pipă plină, dar neaprinasă”. „Derutat”, el a putut doar să sugereze că atacul era „o provocare a ofițerilor germani”. „Cu siguranță Hitler nu știe nimic despre asta”, a insistat el. Când vestea invaziei a fost confirmată, „Stalin s-a afundat în scaunul său și a căzut adânc pe gânduri. A urmat o liniște lungă și apăsătoare”.

Cum era posibil? Cum putea Hitler, singurul om în care avusese încredere, omul cu care ciopârțise Polonia, să-l trădeze? Deși, în felul său paranoic tipic, Stalin cochetase cu ideea unei lovituri preventive împotriva Germaniei, pregătirile abia trecuseră de nivelul planșei de schițe – contrar mitului conform căruia Stalin însuși era pe punctul de a-l ataca pe Hitler<sup>1</sup>. De ce greșise așa de catastrofal? Era el oare pur și simplu „cel mai păcălit cârpaci al celui de-al Doilea Război Mondial”, după cum s-a exprimat mai târziu Churchill?

Desigur, este posibil ca Stalin să fi estimat că Hitler n-ar fi riscat niciodată un război pe două fronturi (ceea ce a dus la înfrângerea Germaniei în Primul Război Mondial), în special fără să aibă un avantaj numeric semnificativ. Este posibil ca el să fi exclus eventualitatea unei invazii la o dată atât de înaintată cum era 22 iunie, ținând cont de timpul limitat ce ar fi rămas înainte ca ploile de toamnă să transforme drumurile rusești în mocirle de netrecut. Dacă acestea erau raționamentele în care s-a complăcut Stalin, cel puțin aveau meritul că au fost juste – în cele din urmă. Totuși, se pare că l-au influențat și alte considerente, mai puțin inteligibile. O posibilă interpretare este că era înclinat, prin convingerile sale marxiste sincere, să îi considere pe imperialiștii britanici drept adevărați inamici. Astfel, încercarea lui Churchill de a-l avertiza pe Stalin de intențiile lui Hitler n-a făcut altceva decât să-l convingă pe Stalin că britanicii voiau să-l păcălească să intre în război cu Hitler, așa încât aceștia să poată schimba tabăra și

---

<sup>1</sup> Pentru această ipoteză senzaționalistă, vezi Viktor Suvorov, *Spărgătorul de gheață* (1990), și Constantin Pleșakov, *Nebunia lui Stalin* (2005). Dovada lui Suvorov (total indirectă) era distrugerea bunurilor defensive de-a lungul frontierei sovietice occidentale în 1940 și la începutul lui 1941. Documentele citate de Pleșakov – câteva schițe preliminare „despre principiile desfășurării forțelor armate ale URSS” din 1940 și 1941 – arată doar că Stalin se gândea la o lovitură preventivă. Sunt doar schițe fără vreun fel de planificare operațională detaliată, așa cum făcuseră germanii începând cu iulie 1940.

să-și reia politica anticomunistă. În același fel, Stalin era convins că zborul descreierat al liderului adjunct al Partidului Nazist, Rudolf Hess, în Scoția, la 10 mai 1941<sup>1</sup>, era preludiul unei păci anglo-germane antisovietice. Dovezi care au ieșit la iveală mai recent sugerează că istoria, și nu ideologia, l-a împiedicat pe Stalin să vadă pericolul din fața sa. Stalin era un om obsedat de tradițiile diplomației și strategiei rusești, și era, de asemenea, machiavelic în interpretările pe care le dădea politicilor altor puteri. În lunile premergătoare lui 22 iunie, a revenit constant la Războiul din Crimeea, convins că Rusia avea să se teamă la fel de mult de o lovitură britanică asupra Strâmtorilor Mării Negre ca și din partea germanilor. „Istoric vorbind, pericolul a venit întotdeauna de acolo“, i-a explicat el Secretarului General al Internaționalei Comuniste, bulgarul Gheorghe Dimitrov, citând drept exemple „Războiul din Crimeea [și] capturarea Sevastopolului“, ca și sprijinul britanic acordat Albilor în timpul războiului civil. Este incredibil, dar când Operațiunea Barbarossa a fost lansată, unul dintre primele gânduri ale lui Stalin a fost să se aștepte la un atac simultan asupra Lenin-gradului din partea Marinei Regale. Toate aceste idei preconcepute arată că Stalin credea absolut în *adevărata* dezinformare cu care era alimentat de germani. Astfel, mitomania psihopatică a lui Hitler a tăiat cu atu neîncrederea patologică a lui Stalin.

Politica lui Stalin de a avea încredere în Hitler a fost o gafă catastrofală, fără egal în istoria secolului al XX-lea. La opt zile după invazia germană, în după-amiaza zilei de 30 iunie 1941, Molotov a condus o delegație din Politburo la vila lui Stalin, unde „șeful“ stătea bosumflat de aproape două zile. Se pare că Stalin se temuse că aceasta avea să-i fie pedeapsa: „De ce ați venit?“ a bolborosit el, de parcă se aștepta să fie arestat. În loc de asta, acești lachei cronici – care supraviețuiseră Marii Terori doar prin supunerea lor abjectă la voința

---

<sup>1</sup> Se pare că Hess a acționat din proprie inițiativă, în speranța de a negocia o pace separată cu Anglia, în ajunul Operațiunii Barbarossa. A luat avionul spre Scoția, crezând aparent eronat că Ducele de Hamilton – pe care îl întâlnise la Jocurile olimpice din 1936 – ar fi fost deschis unei astfel de inițiative. Hess a sărit cu parașuta din avionul său Me 110, aterizând la Floors Farm, lângă Eaglesham, în mlaștinile lipsite de vegetație de la sud-vest de Glasgow. Primind vestea despre capturarea lui Hess, Churchill a declarat: „Cu sau fără Hess, am de gând să mă întâlnesc cu Frații Marx“.

lui – l-au invitat fricoși să se întoarcă la Kremlin pentru a conduce efortul sovietic de război.

Putem doar specula care ar fi fost rezultatul dacă ar fi îndrăznit să-i dea ceea ce merita acestui colaborator de bază al naziștilor<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> Rușii rămân reticenți în a recunoaște neglijența crasă de care a dat dovadă Stalin în 1941. Într-un sondaj de opinie realizat cu ocazia comemorării a 50 de ani de la moartea sa, Centrul Rus pentru Opinia Publică a descoperit că 53% din ruși încă îl consideră un „mare” lider. El a fost, i-a declarat un pensionar rus corespondentului BBC la Moscova, „capul familiei, persoana care a avut grijă de noi”.

## Ucigași și colaboratori

Cei mai mulți dintre voi știu ce înseamnă 100 de cadavre unul lângă altul, ori 500 sau 1 000. Ceea ce ne-a călit a fost faptul că ați rezistat și... ați rămas onești. E o pagină de glorie a istoriei noastre care nu a fost scrisă și nu va fi scrisă niciodată...

Heinrich Himmler către generalii SS, 1943

Mă tot gândeam: „Voi știți cine suntem – nu suntem străini; nu cu mult timp în urmă eram vecinii voștri... Mi-am trăit întreaga viață alături de voi, aici am mers la școală și am aceeași educație ca și voi, iar acum considerați asta o pedeapsă pe care am meritat-o“.

Boris Kacel, supraviețuitor al Holocaustului

E o stare de lucruri ciudată, căci „Bestiile“ împotriva cărora am luptat trăiesc acum cu noi în cea mai strânsă armonie.

Col. Helmuth Groscurth, șef de Stat-Major,  
Corpul al XI-lea de armată

## PLANUL GENERAL EST

Este un adevăr recunoscut aproape universal că atacul asupra Uniunii Sovietice a fost greșeala fatală a lui Hitler. A fost cu siguranță o acțiune militară foarte riscantă. „Mă simt, a fost auzit însuși Hitler spunând, de parcă împing ușa s-o deschid spre o cameră întunecată nemaivăzută până acum, fără să știu ce se află dincolo de ea.“ Și totuși, în multe privințe, atacul asupra lui Stalin a întărit Al Treilea

Reich. Nu fusese ușor pentru Goebbels și mașina sa de propagandă să reconcilieze tulpina puternic anticomunistă a național-socialismului cu politica realistă a pactului Ribbentrop-Molotov. Acum acea constrângere dispăruse.

Albert Speer nu era singura persoană pe care Hitler încerca s-o entuziasmeze în legătură cu invazia lansată. În toiul nopții, Mussolini a fost trezit pentru a primi un mesaj de la omologul său german. „Întrucât am surmontat dificultățile acestei decizii, mă simt din nou liber în interior, a citit el. Noaptea eu nici măcar nu-mi deranjez slugile, a bodogănit Mussolini, dar germanii mă fac să sar din pat neținând seama de nimic.“ Nici chiar Hitler nu s-a dus la culcare înainte de 2.30 dimineața, declarând: „În mai puțin de trei luni vom fi martorii unui colaps al Rusiei cum nu s-a mai văzut vreodată în istorie.“ Chiar și în Germania, așa cum nota în jurnalul său Victor Klemperer, plutea un entuziasm popular privind acest nou război, mult mai mare decât fusese în 1939. Într-un restaurant aglomerat din Dresda, un comis-voiajor cherchelit i-a spus: „Acum știm care e situația, vom termina mai repede – suntem gata și înarmați“. Ospătarul, un veteran al Primului Război Mondial, a fost de acord: „Acum războiul se va încheia mai repede“. Întorcându-se acasă pe lângă o sală de bal plină de „fețe vesele“, Klemperer a fost obligat să conchidă: „Războiul cu rușii este un motiv de mândrie pentru oameni“.

Ocuparea Europei putea fi acum reconfigurată. Inviazia din Uniunea Sovietică era reprezentată ca o „cruciadă pentru Europa“; întregul continent se putea uni într-un „Front European Comun împotriva bolșevismului“. La fel cum invazia imperiilor europene în Asia avea să le permită japonezilor să-și revizuiască propriul imperialism sub forma „Coprosperității“ est-asiatice, tot așa puteau acum germanii să înfățișeze *Grossraumwirtschaft*-ul european (ad litteram „economia marelui spațiu“) ca pe un bastion condus de germani împotriva bolșevismului. Colaboratorii din Europa s-au atașat prompt de această nouă temă a propagandei. La 30 octombrie 1941, mareșalul Pétain, îmbătrânita figură proeminentă a regimului Vichy, a jurat că Franța va înflori „în cadrul activității constructive a Noii ordini europene“. Sentimente similare au fost exprimate în Belgia, Finlanda și în alte părți. Rhetorica europeană nazistă a atins o coardă în sufletul tuturor



acelor conservatori pentru care dominația germană părea un rău mai mic decât comunismul sovietic. Doar atunci când războiul din Est s-a transformat din blitzkrieg în război de uzură și a intervenit nevoia de a storce și ultimul bănuț din Vestul ocupat, deșertăciunea acestei retorici a început să iasă tot mai mult în evidență.

Pentru popoarele din Europa de Est și Uniunea Sovietică – din care vreo 60 de milioane de cetățeni au fost, la un moment sau altul, sub ocupație germană – putea fi atinsă acum o coardă diferită, dar la fel de rezonantă. Estonian fiind, Alfred Rosenberg a înțeles prea bine ostilitatea viscerală pe care o simțeau multe popoare est-europene față de Uniunea Sovietică a lui Stalin, care le tratase cu o cruzime extraordinară în spatele unei fațade de autodeterminare națională. Nu numai etnicii germani (relativ puțini) au salutat înaintarea Wehrmacht-ului. Trupele germane au fost sărbătorite când au intrat în Lwów și Riga. Țăranii ucraineni au văzut crucile negre ale tancurilor invadatorilor ca pe simbolul unei cruciade sfinte împotriva Antihristului de la Moscova. La Hrubieszów oamenii i-au primit pe germani cu pâine și sare. Acum Rosenberg preconiza nu numai un protectorat german al Lituaniei, Letoniei, Estoniei și Bielorusiei („Baltica”), ci și o Ucraină extinsă, o federație în Caucaz – poate chiar și un Muftiat în Crimeea și un bloc „panturanic” în Asia Centrală sovietică. Se făceau apeluri către minoritățile etnice, în special ceceni, karaceai și balkari, în speranța de a smulge toate posesiunile imperiale ale Rusiei, pentru a lăsa doar o rămășiță din cnezatul Moscovei. În realitate, nici Hitler și nici Goebbels nu crezuseră cu adevărat în valorificarea puterii naționalismului est-european<sup>1</sup>. Un indiciu mult mai real al intențiilor naziste îl constituiau diversele versiuni ale „Planului General Est” (*Generalplan*

<sup>1</sup> Goebbels a notat în jurnalul său, la 16 martie 1942: „Curentele naționaliste sunt tot mai vizibile în toate fostele state baltice. Se pare că populațiile de acolo și-au imaginat că Wehrmacht-ul german își va vărsa sângele pentru a înființa noi guverne în acele state pitice [...] Este o copilărie, o imaginație naivă care nu ne impresionează [...] Național-socialismul are mai mult sânge rece și este mult mai realist în toate aceste privințe. Face doar ceea ce este util propriului popor și, în acest caz, interesul poporului nostru se găsește, fără îndoială, în stabilirea riguroasă a ordinii germane în această zonă, fără să acordăm atenție pretențiilor [...] micilor naționalități care trăiesc acolo.” După cum am văzut, Hitler voia ca ucrainenii să fie aidoma indienilor din Imperiul Britanic așa cum și-l imagina: docili, needucați, consumatori de textile în culori vii, produse în Germania.

*Ost*) gândit pentru a extinde zona de rezidență germană tocmai până la Arhanghelsk, în nord, și Astrahan, în sud (așa-numita Linie A-A). O schiță realizată de profesorul Konrad Meyer, *Oberführer* SS, propunea stabilirea a trei mari „colonii de graniță“ („Ingermanland“, „Memel-Narew“ și „Gothengau“), cu aproximativ 5 milioane de coloniști germani. O schiță rivală, alcătuită de Biroul Central de Securitate al Reich-ului, prevedea de două ori mai mulți coloniști și expulzarea estimată a 45 de milioane de locuitori deja existenți. De fapt, Erhard Wetzel, expertul rasial din Ministerul lui Rosenberg, a demonstrat cu meticulozitate că această estimare includea între 5 și 6 milioane de evrei, și nu lua în considerare rata ridicată a natalității slavilor, astfel încât totalul populației nedorite era mai aproape de 50 sau chiar 57 de milioane, presupunând că 15% dintre polonezi, 25% dintre ruteni și 35% dintre ucrainenii urmau să fie reținuți pentru munca din agricultură, restul fiind deportați în Siberia. Populația rusă avea să se stingă prin impunerea mijloacelor contraceptive, avorturi și sterilizare. Evreii trebuiau să fie exterminați.

## RĂZBOIUL DE EXTERMINARE

Pentru a realiza o transformare etnografică de asemenea proporții, trebuia purtat un alt fel de război. De la bun început Hitler hotărâse că această campanie a sa împotriva Uniunii Sovietice avea să fie purtată după noi reguli – sau, mai degrabă, fără nicio regulă. Avea să fie, așa cum le-a spus generalilor săi la 30 martie, „un război de exterminare“, în care conceptul de „camaraderie între soldați“ nu-și avea locul. Asta însemna „distrugerea comisarilor bolșevici și a elitei intelectuale comuniste“. Decizia de a împușca sistematic anumiți prizonieri din Armata Roșie, prevestită de modul brutal în care fusese purtat războiul în Polonia, a fost luată în ajunul Operațiunii Barbarossa și ulterior detaliată în timpul campaniei. „Ghidul de Conduită a Trupelor în Rusia“, publicat la 19 mai 1941, cerea „măsuri nemiloase și viguroase împotriva incitatorilor bolșevici, trupelor de gherilă, sabotorilor [și] evreilor“. „Ordinul Comisarului“, din 6 iunie, impunea ca orice comisar politic capturat să fie împușcat imediat. Justificarea era că

este de așteptat ca prizonierii să fie tratați cu ură, cruzime și neomenie de *toți comisarii politici, indiferent de rang..* Să acționăm în conformitate cu regulile internaționale de război ar fi greșit și ar pune în pericol atât propria noastră securitate, cât și pacificarea rapidă a teritoriilor cucerite... Comisarii politici au inițiat metode barbare, asiatice de luptă. Prin urmare, ne vom ocupa de ei *imediat* cu severitate maximă. Ca o chestiune de principiu, vor fi împușcați fără întârziere.

Înaltul Comandament al Wehrmacht-ului a reiterat aceste indicații, decretând că armata trebuia să „scape de toate acele elemente din rândul prizonierilor de război, considerate forțe motrice ale bolșevismului“; însemna că trebuiau predați *Einsatzgruppen*-urilor SS pentru execuție. „Elementele intolerabile politic și suspecte, comisarii și agitatorii“ trebuiau tratați în același fel, potrivit unui ordin emis de generalul de artilerie Eduard Wagner. În septembrie 1941, Înaltul Comandament a emis un alt ordin, că orice trupe sovietice care fuseseră învinse, dar ulterior se reorganizaseră, trebuiau considerate formațiuni de partizani și împușcate pe loc. Astfel de ordine erau transmise de comandanții de pe front în termeni mai puțin eufemistici. Trupele trebuiau „să elimine complet orice rezistență activă sau pasivă“ din rândul prizonierilor, prin „folosirea *imediată* a armelor“. Generalul Erich Hoepner, comandantul Grupului 4 de Tancuri, a înțeles că ordinele însemnau „că toate acțiunile militare trebuie ghidate în gândire și execuție de o voință de fier, pentru a extermina inamicul complet și fără milă... niciun aderent la prezentul sistem ruso-bolșevic nu trebuie iertat“. Comandantul Diviziei a 12-a de Infanterie le-a spus ofițerilor subordonați: „Prizonierii din spatele frontului... ca regulă generală, împușcați-i! Fiecare soldat împușcă orice rus descoperit în spatele liniei frontului care n-a fost luat prizonier în luptă“. În confuzia care domnea după imensele avansări germane în teritoriul sovietic, acest lucru putea fi interpretat ca o autorizație de a ucide pe aproape oricine.

Propaganda nazistă încuraja deliberat violența ilegală. De exemplu, când a emis instrucțiuni pentru Ministerul Propagandei, în iulie 1941, Hitler a accentuat nevoia ca „gesturile de cruzime rusească față de prizonierii germani să fie încorporate în buletinele de știri, pentru ca germanii să știe exact ce fel de inamic înfruntă. A cerut în mod expres ca printre atrocitățile descrise să se numere castrarea și punerea de

grenade în pantalonii prizonierilor“. Rezultatele au fost cele intenționate de Hitler: „marele război rasial“ a devenit un război până la moarte. În primele săptămâni ale Operațiunii Barbarossa, este posibil ca germanii să fi executat fără preambul chiar 600 000 de prizonieri; la sfârșitul primei ierni a campaniei, în jur de două milioane muriseră. Unii erau uciși pe loc pentru că trupele germane refuzau să accepte predarea acestora. Amintirile unui soldat german oferă un indiciu cu privire la atitudinile care s-au încetățenit rapid:

Uneori, unul sau doi prizonieri ieșeau din ascunzătoarea lor cu mâinile sus și, de fiecare dată, se repeta aceeași tragedie. Kraus a ucis patru la ordinul locotenentului; sudetul, doi; Grupul 17, nouă. Tânărul Lindberg, care era într-o stare de panică de la începutul ofensivei și care ori plângea de teamă, ori râdea, plin de speranță, a luat mitraliera lui Kraus și a împins doi bolșevici într-un crater de obuz. Cele două victime nenorocite... îl implorau să aibă milă... Dar Lindberg, într-un acces paroxistic de furie necontrolabilă, a continuat să tragă până n-au mai zis nimic...

Ajunseserăm în pragul nebuniei din cauza hărțuiei și epuizării... Ni s-a interzis să luăm prizonieri... Știam că rușii nu iau prizonieri... [că] era care pe care, și de aceea prietenul meu Hals și cu mine am aruncat grenade... spre niște ruși care încercau să fluture un steag alb.

În alte părți erau luați prizonieri sovietici, dar apoi erau aliniați și împușcați. Cei care au fost iertați s-au pomenit mânați în lagăre improvizate, unde nu li s-a dat nici adăpost, nici hrană. Mulți au murit de foame sau boală; alții au fost scoși și împușcați în grupuri. Unii au fost transportați în lagăre de concentrare precum Buchenwald, unde au fost împușcați în timpul unei false examinări medicale, sau în lagărul morții de la Auschwitz. În total pe durata războiului, peste 3 milioane de soldați sovietici au murit în captivitate – mult mai mult de jumătate, poate aproape de două treimi din totalul prizonierilor, o rată a mortalității de peste zece ori mai mare decât cea a prizonierilor ruși din Primul Război Mondial. Încă o dată, spațiul vital s-a dovedit a însemna spațiu de ucis.

Ca și în Polonia, omorurile nu era direcționate numai împotriva combatanților capturați, ci și împotriva anumitor civili. Ca să fim exacti, oricine era identificat drept partizan era pasibil de a fi ucis.

Procesul prin care „partizan“ a devenit un termen umbrelă, incluzând evrei, țigani și pe oricine altcineva pe care germanii erau înclinați să-i omoare, nu este ușor de depistat în arhivele păstrate. Am văzut că războiul împotriva comunismului a fost întotdeauna, în mintea lui Hitler, un război împotriva evreilor. Este surprinzător cât de mulți germani de rând se pare că au înțeles de la bun început că aceasta era o parte integrantă a Operațiunii Barbarossa. De exemplu, în ajunul invaziei, comandantul Batalionului 309 de Poliție le-a spus oamenilor săi că evreii, indiferent de vârstă sau sex, trebuiau distruși. În câteva zile traduceau cuvintele sale în practică, la Białystok, mânănd 500 de bărbați, femei și copii într-o sinagogă și arzându-i de vii. La doar câteva săptămâni de la invazie, devenea tot mai clar că evreii trebuiau complet eradicați.

Naziștii au estimat că existau aproape 5,5 milioane de evrei<sup>1</sup> în fostul teritoriu sovietic pe care îl ocupau pe la sfârșitul lui 1941, la fel de mulți câți erau în restul Europei ocupate. Succesul Operațiunii Barbarossa le-a conferit germanilor controlul complet asupra întregii foste Zone de Rezidență din perioada țaristă, de la Baltica la Marea Neagră. Hitler nu explicase niciodată foarte precis ce trebuia făcut cu evreii; vorbea doar despre luarea „tuturor măsurilor necesare“, despre „eradicarea a orice se pune în calea noastră“ și despre „împușcarea oricui se uită pieziș la noi“. „Dacă n-ar mai exista evrei în Europa, i-a declarat el comandantului suprem croat Slavko Kvaternik, la 22 iulie 1941, atunci unitatea statelor europene nu va mai fi distrusă.“ Dar „chiar dacă numai un stat, din oarecare motive, tolerează o familie evreiască în interiorul său, atunci aceasta va deveni sursa de bacili pentru o nouă descompunere“. La acea vreme Madagascarul încă mai era menționat ca o posibilă destinație postbelică. Totuși, Adolf Eichmann, cel care născocise Proiectul Madagascar la Biroul Central de Securitate al

---

<sup>1</sup> Este important că liniile directoare emise de Biroul Principal de Securitate al Reich-ului pentru „tratarea chestiunii evreiești în teritoriile ocupate ale URSS“ au introdus o nouă și mai largă definiție decât fusese până atunci folosită în Reich: „Evreu este oricine care este sau a fost membru al religiei evreiești, sau se declară a fi evreu, sau a făcut-o anterior, sau a cărui apartenență la rasa evreiască reiese din alte circumstanțe. Oricine are un părinte care este evreu conform enunțului anterior este considerat evreu.“

Reich-ului, i-a încredințat acum subordonatului său Friedrich Suhr un nou dosar: „Soluția finală a chestiunii evreiești“. La 31 iulie, Heydrich a obținut de la Göring autorizația de a face „toate pregătirile necesare“ pentru o „soluționare totală a chestiunii evreiești în sfera germană de influență din Europa“ și de a trasa o schiță „detaliată“. Pare improbabil că ar fi cerut aprobarea lui Göring dacă toate acestea ar fi însemnat alte deportări și alte ghetouri. Pare de asemenea important că, nu la mult timp după aceea, Franz Walter Stahlecker, care comanda *Einsatzgruppe A*, s-a referit la niște ordine legate de tratamentul evreilor, primite „de la o autoritate superioară Poliției de Securitate, care nu pot fi discutate în scris“. Stahlecker aducea argumente împotriva creării de noi ghetouri în teritoriul fost sovietic și în favoarea „unei purificări imediate de aproape 100% a întregului Ostland de evrei“. Astfel de argumente s-au îmbinat perfect cu presiunea din alte părți ale imperiului nazist – Franța, Serbia și chiar Reich-ul propriu-zis – de a deporta evreii „lor“ spre est, astfel încât și ei să poată fi subsumați în proiectul „soluției finale“, precum și cu reticența autorităților din Polonia de a accepta un nou influx de evrei în ghetourile lor. Astfel se pare că s-a cristalizat conceptul de genocid în ultima săptămână a lui septembrie și primele săptămâni ale lui octombrie 1941, chiar în zorii succeselor lui Hitler: avea în mâini Kievul, Leningradul era asediat, iar măcelul din Moscova era gata să înceapă. Și-a dezvăluit intențiile la o întrunire cu funcționarii superiori ai partidului, ținută la Berlin, pe 12 decembrie. Ordinul – „lichidați-i“, după cum a declarat Hans Frank – a fost rapid remis pe lanțul de comandă.

## FĂPTAȘII

Cine erau autorii a ceea ce a devenit cunoscut drept Holocaust? În urma invaziei din Uniunea Sovietică, prima fază a omorurilor sistematice a fost îndeplinită de patru *Einsatzgruppen* speciale, așa cum se

întâmplase și în Polonia<sup>1</sup>. La sfârșitul lui iulie 1941, uciseseră în jur de 63 000 de bărbați, femei și copii, dintre care 90% erau evrei. La jumătatea lui aprilie 1942, *Einsatzgruppen*-urile uciseseră deja exact 518 388 de oameni; din nou, marea majoritate erau evrei. În mod predominant, acesta era un război împotriva evreilor, purtat în spatele liniilor ca un fel de punct de sprijin pentru adevăratul război împotriva Armatei Roșii. Și alte grupuri înfruntau însă aceleași riscuri, mai cu seamă țișanii și bolnavii mintal, și așa de mari erau proporțiile acestor sarcini, încât nu putea fi realizată doar de *Einsatzgruppen*. Prin urmare, și alte formațiuni mai puțin specializate s-au implicat încă din primele stadii, fiind vorba nu numai de unități din Wehrmacht, ci și batalioane regulate de poliție.

Pe când mijeau zorii zilei de 13 iulie 1942, Batalionul 101 de rezervă a sosit în satul polonez Józefów, care fusese bombardat de germani și ocupat pentru scurt timp de ruși cu doi ani mai înainte. Comandantul, maiorul Wilhelm Trapp, le-a explicat oamenilor săi că ordinele lor erau de a-i aduna pe localnicii evrei, care erau în jur de 1 800. Trebuia să-i aleagă pe tinerii apți care puteau fi folosiți la muncă forțată, numiți „evrei pentru muncă”; erau vreo 300 din aceștia. Folosind camioane, soldații trebuia să-i ducă pe ceilalți – bolnavii, vârstnicii, femeile și copiii – într-o carieră din pădurea învecinată. Acolo urma să-i împuște pe toți.

Batalionul 101 de rezervă nu era un grup înrăit de fanatici naziști. Majoritatea celor 486 de membri proveneau din rândul clasei muncitoare și din pătura de jos a clasei de mijloc din vecinătatea Hamburgului. În medie, erau mai în vârstă decât bărbații din unitățile de pe linia frontului. Peste jumătate aveau între 37 și 42 de ani. Foarte puțini erau membri ai Partidului Nazist, deși Trapp se înscrisese în 1932. Erău, fără îndoială, germani de rând. Erău, de asemenea, călăi voluntari. Adesea, după încheierea conflagrației, cei acuzați de crime de

---

<sup>1</sup> *Einsatzgruppe* A a masacrat evrei în Kovno, Riga și Vilnia, ca să numim doar trei locuri. *Einsatzgruppe* B a operat în Bielorusia și zona de la vest de Smolensk, omorând evrei în Grodno, Minsk, Brest, Slonim, Gomel și Moghilev. *Einsatzgruppe* C opăra din estul Poloniei în Ucraina, comițând omoruri în masă în Lwów, Tarnopol, Harkov și Kiev. *Einsatzgruppe* D a fost activă în sudul Ucrainei și Crimeea, în special în Nikolaiev, Herson, Simferopol și Sevastopol. Se va vedea că rolul acestor *Einsatzgruppen* era în esență să șteargă orice urmă a istoricei Zone de Rezidență a evreilor.

război au pretins că nu făceau decât să aplice ordinele primite. Nu așa au stat lucrurile și la Józefów. Înainte să înceapă omorurile, Trapp a făcut o ofertă extraordinară batalionului său: dacă vreunul nu se simțea în stare să ducă la bun sfârșit misiunea încredințată, acela putea face un pas înainte, urmând să primească alte însărcinări. Doar 12 soldați au făcut-o.

Să omori oamenii este mai greu decât pare la cinema, acesta era singurul loc în care majoritatea acestor polițiști de vârstă a doua avuseseră de-a face cu o crimă. Procedura standard era de a le pune pe victime să ingenucheze pe rânduri, fiecare urmând să fie împușcată în ceafă. În ciuda instrucțiunilor primite din partea doctorului batalionului, cu privire la punctul ce trebuia vizat, oamenii au fost în curând împroșcați cu sânge, așchii de oase și creier. Așa cum își amintea mai târziu unul dintre ei, „prin împușcarea de la mică distanță care era... obligatorie, glonțul lovea capul victimei pe o asemenea traiectorie, încât adesea întregul craniu sau cel puțin întreaga calotă craniană era smulsă“. După primele execuții, alți câțiva soldați au cerut să fie eliberați de sarcină. Mai târziu, alții au izbucnit în lacrimi și n-au mai putut continua. Dar majoritatea și-au văzut de treaba lor murdară. Pe la miezul zilei li s-au oferit sticle de vodcă pentru a se „înviora“. E clar că acest lucru le-a priit. Măcelul a continuat întreaga după-amiază și seară. În total a fost nevoie de 17 ore. Trupurile victimelor au fost lăsate neîngropate, semn al faptului că operațiunea era întreprinsă de niște amatori. (*Einsatzgruppen* știau să pună victimele să sape o groapă adâncă înainte de a le împușca pe marginea ei astfel încât acestea cădeau în rânduri ordonate, muribunzii deasupra morților și a celor pe jumătate morți; acoperirea cu pământ avea să sufoc pe orice ar fi supraviețuit.) În cele din urmă, pe la 9 în acea seară batalionul epuizat s-a întors în sat. Piața era pustie cu excepția mormanului de bagaje aparținând victimelor, bagaje cărora soldații le-au dat foc. În limbajul grotesc de eufemistic al celui de-al Treilea Reich, Józefów era acum *Judenrein* – „purificat de evrei“.

Membrii Batalionului 101 de rezervă erau începători. Dar exercițiul este calea spre perfecțiune. Între vara lui 1942 și toamna lui 1943, ei și alte unități mobile de poliție au fost responsabili de împușcarea a aproximativ 38 000 de evrei și deportarea altor 45 000, majoritatea



către lagărul de exterminare de la Treblinka. La sfârșitul lui 1943, germanii ucisese în jur de 2,7 milioane de evrei sovietici, aproape jumătate din populația existentă înainte de lansarea Operațiunii Barbarossa.

De ce au făcut-o? Un punct de vedere este că ei, asemeni majorității germanilor, erau infectați cu bacilul virulent al antisemitismului, care avea nevoie doar de ocazia potrivită pentru a se manifesta sub forma crimei. Sigur, unele dintre scrisorile pe care soldații le-au trimis acasă indică faptul că își însușiseră în întregime mesajul lui Hitler, conform căruia, pentru a-l cita pe un fruntaș, „doar un evreu poate fi bolșevic, pentru acest parazit nu poate exista ceva mai frumos decât să fie bolșevic.“ Un altul le-a descris părinților săi cum el și camarazii săi ucisese 1 000 de evrei la Tarnopol „cu bâte și cazmale“, după ce găsiseră în apropiere 60 de trupuri mutilate ale unor germani; evreii puteau fi considerați responsabili deoarece ei ocupaseră „toate pozițiile de conducere“ în timpul regimului sovietic „și, împreună cu sovieticii, aveau un festival public sistematic în care executau germani și ucraineni“. Este discutabil cât de înrădăcinate erau astfel de idei în cultura germană și cât de departe ajunseseră simplele produse ale îndocrinării post-1933. Nici chiar Victor Klemperer nu putea fi sigur de acest lucru, crezând uneori că național-socialismul era „o tulpină de cancer... domestică“, iar alteori respingând „ideea că toți germanii, inclusiv muncitorii, sunt fără excepție antisemiți“ ca fiind „o teorie prostească“. O altă interpretare, bazată în mare măsură pe mărturiile postbelice, este că acești „oameni obișnuiți“ erau cât de poate de conștienți că faptele lor erau greșite, dar și-au înăbușit neliniștile sufletești din cauza unui amestec de considerație față de autorități (dacă dădeau înapoi își periclatau șansele de promovare sau permisie) și presiune din partea egalilor.

Cu toate acestea, nu ar trebui să uităm de impulsul evident al autoconservării. Deși mult mai mici decât cele provocate de ele, pierderile suferite de forțele germane în prima fază a Operațiunii Barbarossa au fost de fapt mult mai grele decât în oricare dintre campaniile anterioare ale lui Hitler. În iulie 1942, în luna masacrului de la Józefów, totalul soldaților germani uciși sau dispăruți în misiune era un pic sub 40 000 și a crescut la peste 60 000 în luna următoare. În mijlocul unui război total, uciderea evreilor era o opțiune ușoară față de îndatoririle de pe linia frontului. La urma urmei, puteau conta pe faptul că

bătrânii, femeile și copiii nu ripostau cu focuri de armă. Când Brigada SS de Cavalerie a trecut prin zonele mlăștinoase din Pripet, în august 1941, măcelărind 14 000 de civili, majoritatea evrei, totalul pierderilor suferite s-a ridicat la doar două, ambii uciși când au trecut peste o mină rătăcită. În aceeași lună, Brigada 1 SS a împușcat 44 125 de oameni, în principal evrei, lângă Kamenetș, după ce Himmler le ordonase explicit să-i scutească doar pe „evreii pentru muncă”. Iarăși, nimeni n-a ripostat. De-abia după revolta din ghetoul de la Varșovia, din aprilie-mai 1943, au întâmpinat germanii rezistență din partea populației evreiești.

Cât de ușoară putea deveni sarcina de a comite ucideri în masă este înfiorător de clar din spusele unui martor german la execuția a 500 de evrei la Dubno, în Ucraina, în 1942:

Oamenii care s-au dat jos din camioane – bărbați, femei și copii de toate vârstele – au fost nevoiți să se dezbrace la ordinele unui SS-ist care avea în mână un bici de călărie ori de dresaj. Au fost nevoiți să-și aranjeze separat hainele în mormane de încălțări, îmbrăcăminte și indispensabile. Am văzut o grămadă de aproximativ 800–1 000 de perechi de pantofi și mușuroaie imense de chiloți și îmbrăcăminte...

Încă îmi mai aduc aminte cum o fetiță, subțirică și măslinie, a arătat spre sine când a trecut pe lângă mine spunând „23”.

Am ocolit mușuroiul și am ajuns în dreptul unui mormânt uriaș. Trupurile erau atât de înghesuie unul într-altul, încât li se vedeau doar capetele, și din aproape toate se scurgea sângele pe umeri. Unii încă mai mișcau. Alții și-au ridicat mâinile și au întors capetele pentru a arăta că erau în viață. Șanțul era deja trei sferturi plin. Apreciez că se aflau deja în jur de 1 000 de trupuri în el. Mi-am întors privirea spre cel care se ocupa cu împușcarea lor. Era un tip de la SS: stătea așezat, legănându-și picioarele pe marginea șanțului. Ținea o pușcă automată pe genunchi și fuma o țigară. Oamenii, complet goi, coborau niște trepte care fuseseră tăiate în peretele de lut, se împiedicau de capetele celor ce zăceau acolo și se opreau la locul indicat de SS-ist. Se întindeau peste morți și răniți: unii îi mângăiau pe cei în viață și le șopteau ușor. Apoi am auzit o rafală de focuri de pușcă... am fost surprins că nu s-a dat niciun ordin, dar am remarcat trei oameni în uniformă în apropiere. Apoi a venit următorul lot.

Dezbrăcarea victimelor devenise deja o procedură standard. Motivația era legată atât de zgârcenie, cât și de lascivitate; o dorință

de a-i degrada și umili pe aceia care erau pe punctul de a muri și, de asemenea, de a le face ochi dulci tinerelor femei. Într-adevăr, așa cum arată clar această istorisire, spectatorii erau conștienți de impresia extrem de puternică pe care le-o provocau aceste crime monstruoase. Erau atât voyeurști, cât și făptași; unii chiar au făcut fotografii.

Unii oameni – asemenea funcționarului de poliție Walter Mattner, din Viena – erau capabili să facă speculații filozofice apropo de faptul că împușcau cu sutele femei și copii. „Când prima încărcătură a sosit, i-a scris el soției sale din Moghilev, în Bielorusia, în octombrie 1941, „mi-a tremurat un pic mâna când am tras, dar te obișnuiești cu asta. Când a sosit a zecea tranșă, deja ținteam mai calm și trăgeam cu grijă spre multele femei, copii și prunci. Având în vedere că și eu am doi copilași acasă, cu care aceste hoarde ar face același lucru, dacă nu chiar de zece ori mai rău. Moartea pe care le-am adus-o a fost frumoasă, o moarte rapidă în comparație cu torturarea diabolică a miilor și miilor de oameni din carcerile subterane ale GPU-ului. Pruncii zburau prin văzduh într-un arc de cerc și îi împușcam când încă erau în aer, înainte să cadă în groapă și în apă. Hai să scăpăm de aceste lepădături care au azvârlit întreaga Europă în război și încă se mai agită în America... După întoarcerea noastră acasă, atunci va veni rândul evreilor noștri“. Nu toată lumea era atât de lipsită de orice sentimente umane. Doar treptat a înțeles SS-ul că trebuiau întreprinse măsuri pentru a ascunde cele ce se petreceau – și a găsit o modalitate mai eficientă și mai puțin demoralizatoare de a comite omoruri. Nici chiar însuși Himmler nu a savurat priverileștea oferită de o execuție în masă la care a asistat la Minsk, în august 1941. Nu exista oare o a treia cale preferabilă atât împușcărilor în masă, cât și înfometării sau epidemiilor din ghetouri, care deveneau tot mai aglomerate pe măsură ce primele transporturi au început să sosească din Europa de Vest?

Încă din 16 iulie 1941, *Sturmabannführer*-ul Rolf-Heinz Höppner i-a scris lui Eichmann, întrebându-l dacă utilizarea „unui agent cu acțiune rapidă“ n-ar fi fost „soluția cea mai umană pentru a scăpa de evrei în măsura în care nu sunt capabili de muncă“. Răspunsul, după cum am văzut, fusese deja deschizător de drumuri în azilele psihiatrice din Germania. În septembrie 1941, urmând exemplul programului T-4 de „eutanasiere“, 500 de bolnavi mintal au fost uciși prin gazare la

Moghilev. Trei luni mai târziu, la Celmno, niște furgonete special concepute, cu țevile de eșapament conectate la compartimentele etanșeizate din spate, au fost folosite pentru prima dată pentru a-i asfixia pe prizonierii evrei. Primul și unicul genocid industrializat începuse.

## VECINI

Călăii de la Józefów cunoșteau puține dintre victimele lor, dacă și pe acelea. Erau într-o zonă de război, într-un peisaj nefamiliar, uci-gând străini. Dar 240 de kilometri la nord, evreii din Jedwabne – ce reprezentaseră peste 60% din populația acelui orașel de un pic peste 2 000 de locuitori în 1931 – au fost uciși de propriii vecini, oameni care trăiseră alături de ei întreaga lor viață.

În dimineața zilei de 10 iulie 1941, opt germani au venit în Jedwabne și s-au întâlnit cu autoritățile locale, inclusiv primarul Marian Karolak. Germanii afirmău că cel puțin o familie de evrei din fiecare profesie trebuia lăsată în viață, dar tâmplarul localnic polonez a replicat: „Avem suficienți meșteșugari de-ai noștri, trebuie să-î distrugem pe toți evreii, niciunul nu trebuie să rămână în viață“. Primarul și alți polonezi prezenți au fost de acord. Potrivit mărturiei lui Szmul Wasersztajn, unul dintre puținii supraviețuitori evrei, ceea ce a urmat a fost un pogrom de proporții: „Bărbile evreilor bătrâni au fost arse, nou-născuții au fost uciși la pieptul mamelor lor, oamenii au fost uciși în bătaie și forțați să cânte și să danseze. În cele din urmă au trecut la acțiunea principală – incendierea“. Evreii au fost mânați în șopronul brutarului, Bronislaw Sleszynski, și arși de vii. Aceasta nu a fost lucrătura unor huligani locali, ci a circa jumătate din populația masculină poloneză, având în frunte persoane de seamă, precum Karolak și Sleszynski. Orice evreu care încerca să scape era vânat pe câmpurile înconjurătoare – din nou, de propriii vecini. Cei câțiva germani prezenți s-au limitat la a face fotografii. În cuvintele istoricului Jan Gross, „oricine a fost prezent în oraș în această zi, și stătea bine cu văzul, mirosul sau auzul, ori a luat parte, ori a fost martor la moartea în chinuri a evreilor din Jedwabne“. Doar câțiva oameni au încercat să-și salveze concetățenii. Stanislaw Ramotowski și-a ajutat viitoarea

soție, Rachela Finkelsztejn, să se ascundă. Antonina Wyrzykowska a ascuns șapte evrei în casa sa, printre ei și Szmul Wasersztajn, cu care a avut o relație. Și tatăl lui Leszek Dziedzic l-a ajutat pe Wasersztajn să supraviețuiască războiului. Este de remarcat că două dintre aceste trei cazuri implicau relații sexuale cu cel puțin unul dintre cei salvați, subliniind gradul de intimitate care existase anterior între evrei și creștini în Jedwabne.

Ceea ce s-a petrecut acolo nu a fost deloc un caz unic. Și în Józefów, unii localnici polonezi îi ajutaseră pe germani să-i adune pe evreii orașului. Același lucru se întâmplase și în satul Radzilow, unde polonezii i-au împiedicat pe vecinii lor evrei să fugă, la fel ca la Oleksin. La Cracovia, unii polonezi s-au alăturat cu înfocare prăduirilor întreprinse de germani în magazinele evreiești și bățăilor publice aplicate evreilor, și au profitat prompt de ocazia de a achiziționa proprietăți evreiești la prețuri de nimic. Nu este verosimilă atribuirea tuturor acestor violențe numai încurajărilor din partea germanilor. Iar acest fenomen nu a fost doar cu specific polonez. În Lwów, în iulie 1941, evreii au fost masacrați de ucraineni pe motiv că ar fi colaborat cu NKVD-ul. Repercusiuni similare, deși de dimensiuni mai reduse, au avut loc și la Kremetș. În alte orașele ucrainene, precum Stanyslaviv, Tarnopol, Skalat și Kosiv, localnicii au inițiat pogromuri săpând gropi comune pentru victimele lor, fără a fi nevoie de instrucțiunile germanilor. În capitala letonă Riga, în noaptea de 1 iulie a avut loc un pogrom feroce, regizat nu de germani, ci de membrii organizației locale Crucea Tunetului. Boris Kacel, care crescuse într-un „cartier al clasei de mijloc” din oraș, unde „diferitele grupuri etnice... erau prietenoase unele față de altele”, a fost uluit de ceea ce vedea:

Letonii și-au exprimat ura față de evrei prin acte fizice și vorbe mânioase. I-au acuzat pe evrei că sunt comuniști și i-au învinovățit de toate relele la care fuseseră supuși în timpul conducerii sovietice. Nici în cele mai nebunești vise nu mi-aș fi putut imagina animozitatea ascunsă pe care letonii o aveau față de vecinii lor. Soseau camioane cu grupuri mici de 10–15 letoni înarmați, supraveghetori ai ordinii publice, care purtau banderole în culorile naționale roșu, alb și roșu. Acești oameni intenționau să răpească evrei de pe stradă și să le ia lucrurile personale. Apoi prizonierii erau încărcăți cu forța în camioane, duși în pădure și uciși. Era îngrozitor

să ieși afară și trebuia să ai grijă la grupurile paramilitare care patrulau pe străzi. Echipele mobile de omoruri... aveau controlul total asupra orașului și nimeni nu le critica prezența sau incredibilele fapte. Nu mă așteptam la un asalt atât de sever; la urma urmei, evreii trăiseră alături de letoni multă vreme. Cele două grupuri se toleraseră întotdeauna și trăiseră împreună într-o atmosferă prietenească, armonioasă... Cea mai mare tragedie a fost că pe aceste crime nu le-au comis niște străini, forțe invadatoare, ci localnici letoni care își cunoșteau bine victimele... Evreii au fost în curând nevoiți să solicite protecția germanilor împotriva hoardelor letone.

Scene similare aveau loc la Latgale și Daugavpils, unde peste 1 000 de evrei au fost uciși înainte ca vreun german să apară. Un observator german a descris ceea ce vedea în Letonia drept „monstruos”. Prea mare diferență nu era nici mai la sud, în Lituania, unde postere naționaliste ilegale proclamau „ora fatidică și finală... pentru a regla socotelile cu evreii”. La Kaunas, soldații germani n-au făcut decât să stea și să privească la localnicii care îi omorau în bătaie pe evrei pe străzi. Între jumătate și două treimi din evreii de acolo au fost uciși nu de germani, ci de alți lituanieni. La Borisov, dincolo de graniță, în Bielorusia, poliștii beți erau aceia care îi adunau, dezbrăcau și apoi împușcau pe evrei. Și în unele părți din România evreii au fost uciși înainte ca germanii să fi ajuns. În noaptea de 21 ianuarie 1941, 93 de evrei au fost dezbrăcați la piele și împușcați în pădurea Jilava, lângă București. Alții au fost măcelăriți la abatorul Străulești, trupurile fiind atârinate de cârligele de carne, cu etichete pe care scria „carne cușer”. Cinci luni mai târziu, 4 000 de evrei erau uciși la Iași într-o orgie de violență care a durat o săptămână și la care a fost martor Curzio Malaparte, corespondentul ziarului *Corriere della Sera*:

Hoarde de evrei urmăriți de soldați și civili scoși din minți, înarmați cu cuțite și răngi, alergau pe străzi; grupuri de poliști spargeau ușile caselor cu patul puștilor; ferestrele se deschideau brusc și femei răvășite apăreau în cămăși de noapte țipând, iar fețele lor loveau asfaltul cu un zgomot surd. Echipe de soldați azvârleau grenade prin micuțele ferestre de la nivelul străzii în pivnițele unde mulți oameni căutaseră în zadar un refugiu; unii soldați se aplecau în genunchi pentru a se uita la rezultatele exploziilor din pivnițe și se întorceau râzând spre însoțitorii lor. Atunci când măcelul era în toi, picioarele alunecau în sânge; peste tot, desfășurarea isterică și

feroce a pogromului umplea casele și străzile de împușcături, plânsete, țipete groaznice și râsete nemiloase.

Departa de a fi dispărut după execuția lui Corneliu Codreanu (vezi Capitolul 7), Garda de Fier își sporise puterea; într-adevăr, după răsturnarea monarhiei, generalul Ion Antonescu îl numise pe succesorul lui Codreanu, Horia Sima, în funcția de vicepremier, și proclamase un „Stat Național-Legionar“. În calitate de aliați leali, trupele române au fost, de asemenea, responsabile de unele dintre cele mai grave violențe antisemite după invazia Uniunii Sovietice, în special la Odessa. Și unii maghiari și-au trădat vecinii evrei, chiar dacă doar prin denunțarea acestora odată ce germanii le ocupaseră țara.

Pe scurt, deși „soluția finală“ era negreșit germană în concepție, nu se poate să trecem cu vederea entuziasmul cu care multe alte popoare europene s-au alăturat omorurilor. Dar nici violența antisemită din anii '40 nu a venit din senin. Fusesse prefigurată de tot mai multele persecuții din deceniul anterior. N-a fost nevoie de prea mult pentru a-i face pe unii polonezi să treacă de la prejudecăți la discriminare, la excludere violentă și, în cele din urmă, ca la Jedwabne, la exterminare. Jedwabne este însă un caz extrem, acum bine documentat, al unui fenomen paneuropean. Colaboraționistii puteau fi găsiți nu numai în țările aliate cu Germania – Italia, România, Ungaria și Bulgaria –, ci și în Norvegia, Danemarca, Olanda, Belgia, Franța, Iugoslavia, Grecia și Uniunea Sovietică, țări pe care germanii le-au invadat și ocupat. Fără îndoială, unii erau motivați de o ură față de evrei la fel de violentă ca și aceea simțită de conducerea nazistă. Alții au fost împinși de invidie sau lăcomie mârșavă, profitând de ocazia adusă de ocupația germană pentru a fura avutul vecinilor lor. Și autoconservarea a jucat rolul său. Au existat chiar și colaboratori evrei, cum ar fi oamenii în uniformă de la Oficiul pentru combaterea cametei și speculei, care supravegheau ordinea în ghetoul din Varșovia, sau liderii diverselor Consilii ale evreilor, care au ajutat la organizarea lichidării ghetourilor, sau prizonierii din lagărele de concentrare, care acceptau autoritatea delegată în speranța (zadarnică de obicei) că aveau să se salveze.

Experiența de la Jedwabne ilustrează modul în care ocupația germană instiga, de asemenea, la războiul civil. Era de parcă apropierea trupelor germane încuraja conflictul să erupă în comunitățile

multietnice. Polonezii nu erau singurii ucigași, evreii nu erau singurele victime. Și germanii puteau cădea victime acestui tip de violență. Între 3 000 și 4 000 de etnici germani au fost uciși în Polonia în septembrie 1939, când polonezii s-au răzbunat că trupele hitleriste le invadaseră țara. Apoi au recurs la represalii prin formarea grupurilor de „autoprotecție” care au fost, în cele din urmă, subordonate conducerii SS-ului. Totuși, atunci când s-a luat această măsură, aceste grupuri masacraseră deja peste 4 000 de polonezi. Ca filolog, Victor Klemperer a fost surprins de felul în care naziștii se delectau cu neologisme precum *Volkstumskampf* (conflict etnic) și *Flurbereinigung* (purificare fundamentală). Această manipulare zilnică a limbii germane, credea el, era mult mai eficientă decât modalitățile mai fâțișe de propagandă. Limbajul eufemistic făcea, de asemenea, să fie mai ușor de suportat ciclul violenței etnice.

Probabil că Ucraina a fost locul cel mai scăldat în sânge. În Volinia și Galiția de Est, membrii Organizației Naționalistilor Ucraineni (ONU), ațâțați de germani, au masacrat între 60 000 și 80 000 de polonezi. Sate întregi au fost exterminate, bărbații omorâți în bătaie, femeile violate și mutilate, bebelușii străpunși cu baioneta. În satul polon Leonowka, Dominik Tarnawski a fost împușcat de ucraineni, dar a reușit să scape; familia sa nu a fost la fel de norocoasă. Prietenul său Tadeusz Piotrowski descrie soarta acestora:

Mai întâi i-au violat soția. Apoi au continuat prin a o executa, legând-o de un copac din apropiere și retezându-i sânii. Pe când atârna acolo sângărând, pe moarte, au început să-l rostogolească pe fiul său de 2 ani, lovindu-l de peretele casei până când viața i-a părăsit trupul. În cele din urmă i-au împușcat cele două fiice. Când și-au terminat actele sângeroase și pieriseră toate victimele, au azvârlit trupurile într-o fântână adâncă, din fața casei. Apoi au dat foc casei.

Acesta nu a fost un caz izolat de atrocități. Waldemar Lotnik, un adolescent polonez care a evadat dintr-un lagăr german de muncă forțată și s-a alăturat „Batalionului țăranilor” polonezi, era pe punctul de a viola o fată când și-a dat seama că îi cunoștea familia și își aducea aminte de ea din copilărie. Un alt polonez relatează: „Abundă istorisirile cu mame poloneze ținute de naționaliștii ucraineni și forțate să se uite



cum familiile lor erau dezmembrate bucată cu bucată; despre femeile însărcinate care erau spintecate; despre femei însărcinate disecate pe viu și cărora li se coseau pisici în abdomenele însângerate; despre soți ucraineni care-și omorau soțiile poloneze; despre tați ucraineni care-și ucideau propriii fii pentru a-i împiedica pe aceștia să-și omoare propriile mame polone; despre fii polono-ucraineni care au fost tăiați în două cu fierăstrăul pentru că, spuneau naționaliștii, erau pe jumătate polonezi; despre copii legați de gardurile gospodăriilor; despre prunci lipsiți de apărare care erau izbiți de clădiri sau azvârliți în clădiri cuprinse de flăcări“. Aici avea loc un conflict etnic nu doar între vecini, ci chiar și în cadrul familiilor. Războiul fratricid din Ucraina a devenit tot mai feroce pe măsură ce progresa războiul, unii ucraineni luptând pentru Axă, unii pentru Aliați, iar alții pentru o Ucraină independentă.

Și în Balcani au avut loc multiple războaie civile de-a lungul liniilor etnice, religioase și ideologice. Iugoslavia își pierduse unitatea în urma invaziei germane din aprilie 1941. Profitând de moment, liderul croat Ante Pavelić jurase să i se alăture lui Hitler. În haosul care a urmat, ustașii săi au purtat o campanie brutală de purificare etnică împotriva vecinilor sârbi în Croația și Bosnia-Herțegovina, torturând și omorând sute de mii de oameni. Populațiile unor sate întregi au fost îngrămădite în biserici și arse de vii, sau au fost transportate spre a fi ucise în lagăre precum Jasenovac. Cetnicii și partizanii sârbi au răspuns la aceste crime cu unele pe măsură. Dintre cei aproape un milion de oameni care au murit în Iugoslavia în timpul războiului, majoritatea au fost uciși de alți iugoslavi. Sunt incluși aici aproape toți cei 14 000 de evrei bosniaci. În Grecia, ocupația germană a fost semnalul declanșării unui conflict aprig. Acolo, la fel ca în Iugoslavia, făcea ravagii un război trilateral – între invadatorii străini și naționaliști, dar și între naționaliști și comuniștii autohtoni. Când Bulgaria a anexat Dobrogea de la România, zeci de mii de oameni au fost expulzați din casele lor de fiecare parte a noii frontiere.

Majoritatea imperiilor au drept scop să aducă pace și ordine. Poate că divid pentru a conduce, dar de regulă conduc întru stabilitate. Imperiul nazist a divizat popoarele Europei pe măsură ce le conducea – deși, în mod ironic, diviziunile care s-au format în Europa Centrală și de Est au fost în general legate la fel de mult de religie ca și de rasă (cel mai evident este cazul conflictelor dintre polonezi și

ucraineni sau dintre croați și sârbi). Dar „utilizarea dibace a rivalităților interetnice“ pe care o practicau conștient germanii nu a dus (în cuvintele unui ofițer german) la „pacificarea politică și economică totală“ a teritoriului ocupat. Dimpotrivă, în multe locuri stăpânirea germană a degenerat curând în ceva un pic mai mult decât sponsorizarea feudelor locale; instituționalizarea războiului civil era o modalitate de guvernare.

## HITLER ȘI DIFERITELE NAȚIONALITĂȚI

Era, trebuie spus, o ironie în toate acestea, deoarece cu cât germanii se bazau mai mult pe aliați străini și colaboraționiști, cu atât devenea imperiul lor mai variat etnic.

Primul simptom al acestei transformări neintenționate a fost fizionomia diversă a soldaților lui Hitler. Armata care a invadat Uniunea Sovietică includea 600 000 de croați, finlandezi, români, unguri, italieni, slovaci și spanioli. Pe lângă faptul că luptau alături de trupe din țările aliate, soldații germani vedeau tot mai mulți străini purtând uniforme germane. Franco refuzase să se alătore războiului lui Hitler în Vest, dar a permis formarea unei „Divizii Albastre“ spaniole (numele provenind de la cămășile albastre ale voluntarilor falangiști) pentru a lupta împotriva Uniunii Sovietice; această divizie a luptat cu bravură între octombrie 1941 și decembrie 1943, când a fost redusă la o „Legiune“ pentru a menține credibilitatea neutralității Spaniei. Și voluntarii francezi au luptat în *Légion des Volontaires Français contre le Bolchevisme*, ca parte a unei divizii de infanterie a Wehrmacht-ului. Alți străini purtau de regulă uniforma de Waffen-SS, divizia de luptă a SS-ului, reflectând entuziasmul lui Himmler de a mări fondul disponibil de sânge „nordic“ și, de asemenea, reticența Wehrmacht-ului de a ceda SS-ului prea mulți germani buni de luptă.

Formal vorbind, mulți dintre acești străini nici nu trebuiau să fie numiți astfel; erau *Volksdeutsche*, precum cei 17 000 de germani croați recrutați sau înrolați în divizia Prinz Eugen, cei 1 300 de germani danezi care s-au oferit să lupte în diviziile vikinge, și germanii din Ungaria, înrolați în diviziile Horst Wessel și Maria Tereza. Și rezidenților

din Alsacia, Lorena și Luxemburg, care puteau demonstra că aveau doi sau mai mulți bunici germani, li s-a oferit cetățenia Reich-ului dacă intrau în Waffen-SS. Totuși, încă dintr-o etapă timpurie, au fost recrutați și non-germani, începând cu olandezii, belgienii flamanzi, danezii și norvegienii, în vara lui 1940. Se presupunea că aceste națiuni erau „germanice” sau „nordice” după caracter, deși în Waffen-SS erau și recruți din țările latine, în special belgieni valoni. În total, aceste țări din Europa de Vest au furnizat aproape 117 000 de oameni, fără să luăm la socoteală micuțul Corp Liber Britanic, alcătuit din aproximativ 50 de prizonieri de război. Recrutarea s-a dovedit mai ușoară în Europa de Est. În mai 1941, s-a format o legiune finlandeză care s-a dovedit a fi o forță de luptă foarte eficientă, urmată de diviziile letonă și estonă. Waffen-SS a acceptat și ucrainenii, slovaci și croați. Cu fiecare lună care a trecut după Stalingrad, criteriile pentru a deveni membru Waffen-SS au devenit mai elastice, forțându-l pe Himmler să citeze structura multinațională a fostei armate habsburgice ca precedent. Au fost recrutați ucrainenii; la fel și unguri, bulgari și sârbi. În februarie 1943 s-a înființat prima dintre cele trei divizii formate din musulmani bosniaci și albanezi, care purtau fesuri decorate cu runele SS și erau îndrumați în rugăciunile lor de preoți militari musulmani, teoretic sub supravegherea Marelui Muftiu al Ierusalimului. Dintre cele 47 de divizii Waffen-SS, 20 erau formate în întregime sau parțial din recruți sau voluntari non-germani, și alte 5 din *Volksdeutsche*. De fapt, către sfârșitul războiului, existau mai mulți non-germani decât germani în armata lui Himmler. La o întrevvedere cu șeful Statului-Major al Legiunii letone, însuși Himmler a oferit o explicație a acestui paradox aparent:

Fiecare ofițer SS, indiferent de naționalitate... trebuie să aibă grijă de întregul spațiu de viață al familiei națiunilor germane [Himmler a specificat națiunile germană, olandeză, flamandă, anglo-saxonă, scandinavă și baltică]. Ca toate aceste națiuni să fie combinate într-o familie mare și fericită este cea mai importantă sarcină a momentului. Este normal ca în acest proces națiunea germană, fiind cea mai mare și cea mai puternică, să-și asume rolul de conducere. [Dar] această unificare trebuie să aibă loc pe principiul egalității... [Mai târziu] această familie... trebuie să-și asume misiunea de a include toate națiile romanice, iar apoi națiunile

slave, pentru că și acestea sunt de rasă albă. Doar prin unificarea rasei albe poate fi cultura occidentală salvată de pericolul rasei galbene. În prezent, Waffen-SS deține rolul de frunte în această privință pentru că organizația sa este bazată pe egalitate. Waffen-SS-ul cuprinde nu numai germani, latini și slavi, ci și unități islamice... care luptă cot la cot.

Luptând, de asemenea, de partea Germaniei, ca forțe auxiliare – de regulă cunoscute drept „Hiwi“ (prescurtarea de la *Hilfswillige*, ad litteram „cei dornici să ajute“) sau *Osttruppen* – erau o varietate de diferite grupuri din Uniunea Sovietică ocupată: nu numai etnicii germani din „Transnistria“, zona ocupată de românii dintre cursurile inferioare ale fluviilor Nistru și Bug, dar și de ucrainenii. La șase luni de la lansarea Operațiunii Barbarossa, 6 noi legiuni naționale erau formate din popoarele foste sovietice identificate ca fiind demne de încredere din punct de vedere rasial și politic: armeni, azeri, georgieni, nord-caucazieni, turkmeni și tătari de pe Volga. Spre sfârșitul lui 1942, existau 15 astfel de batalioane; la începutul lui 1943, alte 6 fuseseră create. Și dezertorii politici și militarii cazaci de pe Don și din regiunea Kuban au fost folosiți nu numai pe Frontul de Est, ci și în Balcani, ba chiar în Franța. La Stalingrad, Armata a 6-a, comandată de Paulus, avea aproximativ 50 000 de asemenea auxiliari atașați diviziilor sale din prima linie, peste un sfert din capacitatea sa totală, ridicându-se la aproximativ jumătate în cazul diviziilor de infanterie a 71-a și a 76-a. Când Armata a 6-a a fost încercuită, între 11 și 22% dintre cei care încă mai luptau erau non-germani. După Stalingrad, nu mai puțin de 160 de batalioane de prizonieri de război sovietici au luptat de partea germană, ajungând până la cifra de 1 milion. „Asta înseamnă că vă veți ucide propriii concetățeni?“ a fost întrebat un grup de astfel de nefericiți. „Ce putem face? au răspuns ei. Dacă fugim înapoi la ruși, am fi luați drept trădători. Dacă refuzăm să luptăm, vom fi împușcați de germani.“ După cum sugerează acest schimb de cuvinte, majoritatea cetățenilor sovietici care au luptat pentru germani erau non-ruși<sup>1</sup>. Însă chiar și unor etnici ruși li s-a permis, după

<sup>1</sup> Conform unei estimări, către sfârșitul războiului totalul era în jur de 647 000, dintre care aproximativ o treime erau ucrainenii, câte 17% din Caucaz și, respectiv, Turkestan, și 12% din statele baltice. În jur de 11% erau cazaci, 5% tătari, 2% calmuci și 2% bieloruși.

multe dezbateri, să poarte arme de partea Germaniei. De fapt, diverse forțe antisovietice luaseră ființă imediat după Barbarossa, inclusiv Armata Națională Rusă de Eliberare și Armata Națională a Poporului Rus, cu toate că germanii fuseseră foarte reticenți în a legitima astfel de organizații spontane. Doar în stadiile finale ale războiului au sancționat crearea unui Comitet pentru Eliberarea Popoarelor din Rusia și o Armată Rusă de Eliberare anticomunistă, condusă de generalul Andrei Andreievici Vlasov, care fusese luat prizonier de germani în iulie 1942, după o încercare nereușită de a străpunge asediul Lenin-gradului. Deși a fost trimisă pe front în martie 1945, armata lui Vlasov a avut parte doar de puține lupte înainte de a refuza să urmeze ordinele germane, alăturându-se naționaliștilor cehi din Praga în revolta lor contra SS-ului.

Între timp, împotrivindu-se tuturor planurilor grandioase de colonizare germană a spațiului vital străin, cererea insașiabilă de forță de muncă din complexul militar-industrial al celui de-al Treilea Reich și înrolarea unui număr tot mai mare de germani apți în forțele armate au însemnat că Germania însăși începea să fie „colonizată” de muncitori străini. Cifra din Reich a crescut de la 301 000, în 1939 (mai puțin de 1% dintre toți angajații), la aproximativ două milioane, în toamna lui 1940, și la peste 7 milioane, în 1944 – aproape o cincime din forța de muncă. Aceștia veneau din întreaga Europă, unii voluntar, alții forțat: din Belgia, Danemarca, Franța, Olanda și Italia; chiar și din Ungaria și Iugoslavia. La început, muncitorii calificați din Europa de Vest erau cei atrași de creșterea rapidă a economiei germane; oamenii care au construit drumul spre Cuibul Vulturului au fost de fapt meșteri pietrari italieni, dornici să beneficieze de pe urma boom-ului hitlerist. Totuși, pe măsură ce războiul înainta cu greu, polonezii au devenit predominanți. Pușini dintre aceștia au venit de bunăvoie. Deja în septembrie 1941 existau peste un milion de polonezi care lucrau în Germania, reprezentând aproape jumătate din totalul forței de muncă străine. În iulie 1943, în jur de 1,3 milioane de muncitori, fără a-i include pe prizonierii de război, fuseseră trimiși în Reich din Guvernământul-General. Curând au fost mai mulți polonezi în Germania decât germani în Polonia. După 1941, li s-au alăturat cifre comparabile de ucraineni și alți foști cetățeni sovietici. Mare parte dintre aceștia

erau femei; în toamna lui 1943, erau 1,7 milioane de femei străine angajate în Reich, majoritatea din Polonia sau teritoriul sovietic ocupat. Iată o bătaie de cap pentru un regim care aspira la germanizarea Europei – o europeanizare etnografică a Germaniei, proces care intra în conflict cu propria teorie rasială și, totodată, cu sentimentele germanilor de rând.

## IMPERIUL PÂNGĂRIT

O consecință neintenționată a tuturor acestor lucruri a fost că, tocmai în momentul în care experții rasiali naziști se lansau în clasificări rasiale laborioase cu privire la polonezi și cehi, însăși tendința pe care doreau s-o eradicizeze – miscegenția – continua. Într-adevăr, haosul cauzat de război și strămutările forțate au sporit contactul sexual dintre germani și non-germani. La 8 martie 1940, a fost nevoie să fie emise noi reglementări ale poliției pentru muncitorii polonezi din Germania, dintre care a șaptea specifica fără menajamente că „oricine are relații sexuale cu un german – bărbat sau femeie – sau îi abordează în orice alt fel de manieră nepotrivită“ va fi pasibil de pedeapsa cu moartea (specificată mai târziu ca fiind prin spânzurătoare). Dacă o poloneză rămânea însărcinată cu un german, sarcina era obligatoriu întreruptă. Singurul amendament era că, în teritoriile anexate, evaluatorii RuSHA aveau opțiunea de a recomanda ca un condamnat polonez să fie germanizat dacă el sau ea îndeplinea criteriile rasiale necesare. Începând cu ultima parte a lui 1940, „contactul interzis cu străini sau prizonieri de război“ a devenit o infracțiune; se aplica nu numai relațiilor sexuale, ci aproape oricărui fel de intimitate, inclusiv acordarea de mâncare, băutură sau tutun străinilor. Legea Specială a Reich-ului din 1943, „privind Protejarea Cetățenilor din Reich-ul German“, a impus alte limite libertății sexuale a muncitorilor polonezi: pe lângă faptul că riscau execuția dacă întrețineau relații sexuale cu germanele, nu aveau dreptul să se căsătorească mai devreme de 28 de ani, în cazul bărbaților, și 25, în cazul femeilor, aleșii putând fi doar la polonezi neeligibili pentru germanizare. La fel ca și legislația împotriva „pângăririi rasiale“, aceste măsuri au fost

implementate. Încă din august 1940, un muncitor în vârstă de 17 ani, de la o fermă, a fost spânzurat în public pentru că a făcut sex cu o femeie germană care era de fapt o prostituată. În prima jumătate a lui 1942, un total de 530 din 1 146 de condamnări la moarte dictate de curțile obișnuite au fost emise împotriva polonezilor, inclusiv 10 pentru sex cu femei germane și 47 pentru „ofense morale”. Potrivit decretului RuSHA din august 1940, prizonierii de război britanici și francezi prinși *in flagrante* cu femei germane trebuiau și ei să fie condamnați la moarte, deși în general primeau până la 3 ani de închisoare. Germanii condamnați pentru că se culcau cu femei poloneze riscau până la 3 luni în lagăre de concentrare. S-au luat, de asemenea, măsuri împotriva femeilor germane care aveau relații cu „muncitori străini”. O fată care lucra la uzina Krupp a fost condamnată la 15 luni de închisoare pentru o legătură ilicită cu un prizonier de război francez. În unele cazuri, contravenienții erau umiliți public (prin raderarea capetelor) sau chiar trimiși în lagăre de concentrare precum Ravensbrück (unde erau cunoscuți drept „deținuți politici de pat”).

Unele decizii se bucurau, evident, de ceva suport popular. Cu toate acestea, un raport SD din ianuarie 1942 arată clar că, în opinia naziștilor mai radicali, erau o măsură descurajatoare inefficientă:

Rapoarte din toate părțile Reich-ului [au fost anexate plângeri din Potsdam, Bielefeld, Bayreuth, Chemnitz, Halle și Leipzig] au arătat că trimiterea a milioane de muncitori străini a generat o multiplicare constantă a relațiilor sexuale cu femei germane. Acest fapt a avut un efect considerabil asupra stării de spirit a oamenilor. Astăzi, cercuri influente estimează numărul copiilor nelegitimi pe care femeile germane îi au cu străini ca fiind de cel puțin 20 000. Amenințarea contaminării sângelui german devine chiar mai mare din cauza înrolării pentru serviciul militar a multor milioane de bărbați germani, absenței unei interziceri generale a relațiilor sexuale în cazul străinilor, și creșterii numărului de muncitori străini... În cazul femeilor de obârșie germană, aveam adesea de-a face cu partea mai puțin valoroasă a populației germane. Acestea sunt în general femei cu o sexualitate pronunțată, care găsesc că străinii sunt interesați și, de aceea, fac în așa fel încât acestora din urmă să le fie mai ușor să le abordeze.

În ciuda încercărilor de a-i limita pe străini la unele bordeluri special create, cu prostituate exclusiv non-germane, problema a persistat. În septembrie 1943, Ministerul Propagandei a găsit că era necesar să le amintească cetățenilor germani: „Fiecare raport sexual [cu un străin] este o pângărire a poporului german și un act de trădare împotriva lor, și va fi aspru pedepsit de lege.“ RuSHA a fost obligat să examineze sutele de copii nelegitimi ai muncitorilor polonezi sau sovietici, căutând semne că tații lor erau dintr-un „filon rasial bun“; cei care nu treceau cu bine examenul erau trimiși la case speciale „de îngrijire“, unde rata mortalității era foarte ridicată. Se manifestau neliniști profunde că numărul tot mai mare de „copii străini“ în Germania „va duce în cele din urmă la o estompare totală a distincției absolut necesare care trebuie menținută între germani și *Fremdvölkische* [străinii de rasă]“.

În mod previzibil, problema era mult mai serioasă în teritoriile ocupate din ceea ce fusese cândva Polonia. Încă de la 27 octombrie 1939, șeful poliției germane din Thorn (Toruń), din Prusia de Vest, emisese ordine speciale „de a înfrâna comportamentul insolent al unui segment al populației poloneze“ care includeau următoarele:

7. Oricine molestează sau acostează o femeie sau fată germană va fi pedepsit exemplar...

8. Femeile poloneze care acostează sau molestează germani vor fi închise în bordeluri.

Idea că inițiativa unei astfel de „obraznicii“ venea din partea poloneză era, desigur, complet falsă. Așa cum se lamenta un anume Dr. Krieg în ziarul pentru etnici germani *Volksdeutsche Heimkehr*:

Trebuie să ridicăm poporul german la poziția de rasă conducătoare... Se poate vedea că iar și iar în Protectorat germanii ori „plesnesc biciul“, ori „se bagă pe sub pielea cehoaicelor“. Să schimbăm această situație. Poporul german să fie învățat să păstreze o anumită distanță față de polonezi. Prizonierii de război polonezi care lucrează pentru fermieri germani nu trebuie tratați ca membri ai familiei, iar femeile germane nu trebuie să fraternizeze cu polonezii. De fiecare dată când cei de naționalitate germană se încurcă cu polonezi, standardele noastre se duc în jos.



Și în Warthegau, Greiser s-a văzut obligat să emită ordine decretând că:

Orice indivizi aparținând comunității germane, care întrețin cu polonezii relații mergând dincolo de cele care derivă din prestarea serviciilor ori considerente economice, vor fi arestați. În cazuri serioase, mai ales când un individ care aparține comunității germane a afectat serios interesele etnice ale Reich-ului prin relații cu polonezii, *acela va fi transferat într-un lagăr de concentrare...* Membrii comunității germane care au relații fizice cu polonezii vor fi duși la închisoare.

Astfel de inițiative aveau sprijinul lui Himmler; așa cum s-a exprimat el, „nu exista o conexiune [între germani și polonezi], cum nu era nici între noi și negrii”; bărbații polonezi care aveau relații sexuale cu femeile germane trebuiau spânzurați. Dar în această privință germanii purtau o bătălie pierdută. Într-adevăr, chiar sugestia lui Greiser ca „femeile poloneze care permit relații fizice cu membrii comunității germane să fie trimise la un bordel” nu făcea decât să recunoască faptul că sexul ilicit din punct de vedere rasial nu putea fi prevenit. Tipică pentru modul în care realitatea socială i-a forțat pe ideologi să se adapteze a fost decizia șefului Oficiului pentru Rase al RuSHA, din februarie 1942, de a emite, pentru evaluatorii rasiali SS și oficialii ramurii RuSHA, niște specimene de formular pentru a determina dacă un polonez găsit vinovat de „pângărire rasială” putea fi considerat „eligibil pentru germanizare”. Mai la est, în Uniunea Sovietică ocupată, nu s-a făcut nicio încercare serioasă de a împiedica personalul militar german să aibă relații sexuale cu parteneri necorespunzători din punct de vedere rasial. Oskar Dirlewanger, comandant al unei brigăzi SS formate din criminali condamnați asemenea lui, a fost unul dintre numeroșii contravenienți din Lublin, ziua ucigând evrei, iar noaptea culcându-se cu una de-ale lor. O sumedenie de relatări atestă actele de depravare care s-au încetățenit acolo și în Lwów.

Desigur, lagărele de concentrare erau menite să furnizeze soluții definitive la problema poluării rasiale. Înainte să se decidă asupra „soluției finale”, Himmler i-a încurajat pe medicii naziști să caute „o metodă ieftină și rapidă de sterilizare, care să poată fi folosită împotriva inamicilor Reich-ului german, cum ar fi rușii, polonezii și evreii”.

Secretarul său personal, Rudolf Brandt, a explicat mai târziu: „Se spera că în acest fel inamicul va putea fi nu numai cucerit, dar și distrus. Puterea de muncă a celor care erau sterilizați putea fi utilizată de Germania, în timp ce capacitățile lor de procreare erau distruse“. Profesorul Carl Clauberg a făcut experimente vizând blocarea uterelor prizonierelor de la Auschwitz prin injecții cu fluid iritant. Dr. Horst Schumann a încercat să obțină aceleași rezultate cu doze mari de raze X asupra bărbaților și femeilor deopotrivă. Totuși, chiar și în lagăre, membrii presupusei rase superioare nu se puteau abține în fața tentațiilor raporturilor sexuale interrasiale. La Buchenwald, exista un bordel unde ofițerii SS exploatau sexual prizonierele. Rudolf Höss a avut o amantă evreică în timp ce a fost comandant la Auschwitz, la fel ca și Amon Goeth la Płaszów.

Imperiul lui Hitler a manifestat astfel o incapacitate intrinsecă de a deveni utopia ierarhiei rasiale gândită în *Generalplan Ost*. Cu cât căutau mai mult naziștii să apeleze la sentimentul paneuropean sau antisovietic în rândul popoarelor pe care le cuceriseră, cu cât se bazau mai mult pe colaboratori să-i ajute în chestiunea sângeroasă a genocidului, și cu cât mai mult erau nevoiți să poarte un război total pentru realizarea monstruosului paradis arian, cu atât mai intens era procesul de amestecare etnică. Iar acest fenomen n-a fost specific imperialismului nazist. Este remarcabil că, date fiind diferențele superficiale dintre germani și aliații lor din Orientul Îndepărtat, Imperiul Japonez din Asia a manifestat aceleași tendințe contradictorii. Și acolo cei ce construiau imperiul se gândeau la cucerirea spațiului vital și umplerea acestuia cu coloniști pursânge care aveau să-și păstreze puritatea rasială pe măsură ce înaintau și se înmulțeau. Și acolo a fost posibilă exploatarea insatisfacției locale față de regimurile imperiale existente – și, s-a dovedit, mai slabe. Și acolo însă, nevoia de colaboratori și sclavi a contracara viziunea originară a unui imperiu strict ierarhizat rasial. La fel ca *Grossraumwirtschaft*-ul nazist, „Sfera Coproșperității“ predicată de japonezi a început ca o utopie rasistă și a sfârșit ca o încrucișare între un abator, o plantație și un bordel.

## Porțile iadului

Să-i considerăm egali pe aceia care sunt în esență neegali este, în sine, inechitabil. Să-i tratăm inegal pe aceia care nu ne sunt egali înseamnă să înfăptuim egalitatea.

„O investigație asupra politicii globale  
având rasa Yamato drept nucleu“ (1943)

Deasupra orașului avioanele au rupt rândurile și s-au prăvălit asupra localității, bombardându-i centrul. Zarva era groaznică, în special răpăitul mitralierelor. Pe la 10.00 au început să sosească victime și au fost așezate pe podeaua de lângă sala de primire. Curând victimele au început să vină cu duiumul – efectiv cu sutele. Era o scenă absolut înspăimântătoare, semănând mai degrabă cu unul dintre romanele lui Wells decât cu viața reală.

Dr. Oscar Elliot Fisher, Malaya,  
11 decembrie 1941

## O ORDINE MONDIALĂ RASIALĂ

Hitler își reprezenta unele aspecte ale noii sale ordini mondiale mai bine decât pe altele. În mod intenționat era vag cu privire la modul precis în care dorea ca evreii să dispară din imperiul său european. Pe de altă parte, puține erau delimitate în imaginația sa mai precis decât arhitectura viitoare a capitalei imperiale, Berlin:

Se va ajunge acolo de-a lungul unor bulevarde care cuprind Arcul de Triumf, Panteonul Armatei, Piața Poporului – lucruri care să-ți taie

respirația! Doar în acest mod vom reuși să eclipsăm singurul nostru rival din lume, Roma. Să fie construită la așa dimensiuni încât Sf. Petru și Piața sa să pară niște jucării în comparație...

Cei care intră în Cancelaria Reich-ului trebuie să simtă că se află în prezența stăpânilor lumii...

Granitul va face ca monumentele noastre să dăinuiască pentru totdeauna. În zece mii de ani vor sta încă în picioare, la fel ca acum...

Albert Speer a alcătuit proiectele detaliate pentru realizarea grandioaselor planuri vizionare ale Führer-ului. Berlinul avea să devină „Germania“, o expoziție permanentă a hipertrofiei clasice. În centru avea să fie o nouă mare Căminarie a Reich-ului. La nord preconizau un lac rectangular gigantic, lângă Reichstag, o sală uriașă de întruniri, cu o cupolă de 250 de metri în diametru – atât de mare încât s-ar fi format nori înăuntrul. De acolo, vizitatorii puteau să se plimbe de-a lungul unui bulevard care să le taie respirația, lat de 120 de metri și lung de 5 kilometri, către cel mai mare arc triumfal din istorie, înalt de 120 de metri, în care erau inscripționate numele tuturor germanilor care căzuseră în Primul Război Mondial. Din acest megalopolis, proclama Hitler în *Mein Kampf*, un nou imperiu al spațiului vital pentru rasa ariană avea să iradiază spre est, în Ucraina, și mai departe. Autostrăzi suspendate aveau să se întindă de la Berlin la Varșovia și în continuare, la Kiev. De-a lungul acestora, coloniști germani temerari și soțiile lor pline de viață aveau să conducă în Volkswagen-urile lor – „mașinile populare“ – îndreptându-se spre una dintre așezările fortificate, răspândite de la Baltica la Crimeea. Odată stabiliți acolo, ei și progeniturile lor, bebeluși blonzi viguroși, aveau să domnească asupra unei populații diminuate numeric, semieducate, purificate de toate elementele periculoase din punct de vedere rasial, printr-o politică sistematică de expulzare și exterminare.

Întrucât nu vizitase niciodată Uniunea Sovietică, viziunile lui Hitler cu privire la *Lebensraum* erau un melanj ciudat între *Lives of a Bengal Lancer*<sup>1</sup> și născocirile cu cowboy ale lui Karl May – în parte Frontiera de nord-vest, în parte Vestul Sălbatic. Este curios, dat fiind

<sup>1</sup> Film din 1935, care descrie lupta soldaților britanici de la frontierele Indiei împotriva indigenilor. (n.red.)

angajamentul său față de ideea unui imperiu de așezări coloniale în Europa de Est, că părea că cea dintâi era mai atractivă ca model pentru propriul imperiu. În *Mein Kampf* a criticat vehement stăpânirea britanică nemiloasă din India, pe care o contrasta cu naivitatea germană în anumite chestiuni coloniale. De vreme ce britanicii păreau capabili să conducă India cu o elită minusculă de administratori și soldați expatriați, își urma el raționamentul, și Germania ar trebui să fie capabilă să facă același lucru în Europa de Est. Lecția de importanță crucială care trebuia învățată din experiența britanică era menținerea popoarelor cucerite într-o stare de sărăcie și analfabetism. „Vastele spații peste care [britanicii] își întind domnia, afirma el în august 1941, moment în care îl preocupa mult problema ocârmuirii unor spații vaste, i-a obligat să guverneze milioane de oameni – și au ținut aceste mulțimi în ordine, oferindu-și puteri nelimitate... Ceea ce a fost India pentru Anglia vor fi teritoriile rusești pentru noi.“ Un punct crucial pentru Hitler, la care revenea adesea în timpul monologurilor incoerente de la cină, era ipocrizia imperialismului britanic; faptul că, în ciuda vorbelor pioase ale acestora despre o misiune de civilizare, în realitate britanicii n-au făcut prea multe pentru a schimba standardele de viață sau culturile popoarelor pe care le guvernau:

Ei [britanicii] sunt un popor cu o instrucție admirabilă. Au muncit trei sute de ani pentru a-și asigura dominația lumii vreme de două secole. Motivul pentru care au menținut-o atât de mult este că nu erau interesați să spele rufele murdare ale popoarelor subjugate.

Era o temă la care a revenit în ianuarie 1942:

Bogăția Marii Britanii se datorează mai puțin unei organizări comerciale perfecte decât exploatarea capitaliste a celor 350 de milioane de sclavi indieni. Britanicii sunt elogiați pentru înțelepciunea lor seculară privind respectarea obiceiurilor țărilor pe care le-au supus. În realitate, această atitudine nu are altă explicație decât determinarea de a nu ridica standardele de viață ale băștinașilor... Apogeul acestui comportament cinic al englezilor este că le conferă prestigiul liberalismului și toleranței. [Dar] interzicerea „suttee“-ului [sinuciderea rituală] în cazul văduvelor, și suprimarea carcerelor subterane în care se murea de inaniție au fost dictate de

englezi din dorința de a nu reduce forța de muncă și poate, de asemenea, din dorința de a face economie la lemne! Reușesc să explice aceste măsuri cu atâta inteligență, încât acestea au provocat un val de admirație în toată lumea. Aceasta este puterea britanicilor: le permit indigenilor să trăiască, în timp ce îi exploatează din toate puterile.

Acesta era, prin urmare, modelul pentru ocârmuirea nazistă în Europa de Est – un model de neglijență malignă. Era un model la care Hitler a aderat pe întreaga existență trecătoare a imperiului său est-european. De exemplu, obiecta atunci când se propuneau măsuri pentru îmbunătățirea sănătății publice în teritoriile ocupate. Britanicii, insista el, știau ce trebuia făcut în loc de

să-și aplice birocrăția în teritoriile ocupate, în avantajul localnicilor și în detrimentul propriei țări! Se pricep de minune să-i țină pe alții la distanță și să-și câștige și să-și păstreze respectul. Poate că aici avem cel mai prost exemplu al propriilor metode – despăducherea îi înfurie pe localnici, la fel ca și dorința noastră fanatică de a-i civiliza. Rezultatul net este că aceștia își spun: „Oamenii ăștia chiar nu sunt superiori noștri“.

În contrast, India îi „educase pe britanici și le dăduse acestora sentimentul de superioritate. Lecția începe chiar în stradă; oricine irosește chiar și un moment de compasiune cu un cerșetor este efectiv sfâșiat în bucăți de hoardele de cerșetori; oricine arată o urmă de sentiment uman este pentru totdeauna condamnat“.

Fanteziile grotești ale lui Hitler sunt din păcate mai bine cunoscute acum decât erau înainte de 1939. Atunci când Regina i-a trimis un exemplar din *Mein Kampf* lordului Halifax, în 1939, l-a sfătuit să n-o citească, „altfel s-ar putea să-ți pierzi mințile și ar fi mare păcat. Chiar și la o simplă frunzărire vă puteți forma o idee despre mentalitatea sa, ignoranța și sinceritatea sa evidentă“. În contrast, astăzi fragmente din *Mein Kampf* sunt analizate de studenți în școli și universități, în timp ce numeroase lucrări de ficțiune caută să imagineze cum ar fi arătat lumea dacă Hitler și-ar fi realizat visurile. S-au făcut și câteva încercări de a susține că o victorie nazistă asupra Uniunii Sovietice n-ar fi fost complet lipsită de avantaje pentru puterile occidentale și că, prin urmare, o a doua etapă a împăciuirii, după 1941, ar fi fost de

preferat în locul continuării războiului. Unii conservatori britanici, în special răposatul Alan Clark, au sugerat că Imperiul Britanic poate că ar fi fost scutit de falimentul degradant, declin și prăbușire dacă s-ar fi încheiat o pace separată, în ton cu cerințele pe care Rudolf Hess se pare că le avea în plan și la care Hitler cugeta în repetate rânduri, în monologurile sale serale; într-o dispoziție similară, unii conservatori americani afirmă că Războiul Rece ar fi putut fi evitat dacă Roosevelt n-ar fi implicat Statele Unite în războiul real din Europa. Totuși, în general, majoritatea autorilor tind să fie de părere că o victorie nazistă ar fi fost un rezultat mai rău decât cel din 1945. Chiar dacă un Al Treilea Reich victorios ar fi optat pentru pace cu Anglia și Statele Unite – ceea ce nu poate fi considerat foarte probabil – prețul ar fi fost înfrorător de ridicat pentru milioane de oameni rămași sub dominația nazistă. Toți cei 9 milioane de evrei ar fi pierit în Europa, în loc de cei 6 milioane care au fost uciși<sup>1</sup>, fără a mai lua în calcul marile suferințe umane care ar fi fost aplicate altor grupuri etnice, prin implementarea *Generalplan-ului Ost*, care avea în vedere deportarea pentru aproximativ 50 de milioane de est-europeni în Siberia.

Mai puțin cunoscute, dar nu mai puțin înfrorătoare – și, în multe privințe, surprinzător de asemănătoare – sunt schițele unei noi ordini trasate de unii gânditori japonezi de la începutul anilor '40. Este ade-vărat că Japonia nu-l avea pe Hitler, niciun ideolog care să prevestească în linii mari o utopie către care toți ceilalți „să facă eforturi”. Dar avea mulți Hitleri mai mici. În „O investigație asupra politicii globale având rasa Yamato drept nucleu”, un raport finalizat în iulie 1943, oficialii Departamentului „Populație și Rasă” al Biroului de Cercetare din Ministerul Sănătății și Bunăstării din Japonia au pornit de la premisa că japonezii erau „rasa conducătoare” din Asia, având misiunea de „eliberare a miliardelor de oameni din Asia” prin injectarea, pe cât de mult posibil, a „sângelui” japonez pe tărâmul asiatic. Acest lucru ar fi fost însă posibil doar dacă acasă existau resursele demografice corespunzătoare. „Ar trebui să ne îmbunătățim activ capacitatea fizică de o manieră eugenică, prin promovarea unor metode

---

<sup>1</sup> Cele mai exacte cifre privind distrugerea evreimii europene din timpul celui de-al Doilea Război Mondial sunt după cum urmează: totalul populației în 1939 – 9 415 840; cea mai mică estimare a pierderilor – 5 596 029; cea mai mare estimare – 5 860 129.

precum antrenamentul mental și fizic, și căsătoriile selective“, se insista în raport. Populația Japoniei trebuia să crească „pe cât de rapid posibil“ de la aproximativ 70 de milioane, în 1938, la 100 de milioane, până în 1960, fiecare cuplu japonez fiind încurajat să aibă cam 5 copii. Acest lucru avea să furnizeze surplusul de japonezi necesar pentru a coloniza și guverna ceea ce fusese cunoscut din 1940 drept Sfera Lărgită de Coproșperitate din Asia de Est. Nu existau neapărat limite privind dimensiunile acestei sfere. În 1942, Komaki Tsunekichi, profesor de geografie la Universitatea Imperială din Tokio, propusese ca atât Europa, cât și Africa să fie din acel moment considerate parte a continentului asiatic, iar America să fie cunoscută drept „Asia de Est“, iar Australia – „Asia de Sud“. Toate oceanele lumii, deoarece erau conectate, trebuiau redenumite simplu „Marea cea Mare a Japoniei“. Autorii „Investigației privind Politica Globală“ nu aveau nici ei ambiții mai modeste. Etapele I și a II-a ale planului lor pentru „Lărgirea Sferei Organizației pentru Cooperare în Asia de Est“ prevedeau încorporarea întregii Chine, ca și a tuturor posesiunilor franceze, britanice și olandeze din Asia. Etapa a III-a ar fi adăugat Insulele Filipine, India și toate teritoriile sovietice de la est de lacul Baikal. În sfârșit, în etapa a IV-a, Sfera Coproșperității ar fi fost extinsă la „Asiria, Turcia, Iran, Irak, Afganistan și alte țări din Asia Centrală, Asia de Vest și Asia de Sud“.

Mai mult decât germanii, japonezii au înțeles cât de importantă era colaborarea populației; prin urmare, au subliniat caracterul emancipator al noii lor ordini. Astfel, obiectivul războiului era înfrângerea „democrației imperialiste anglo-americane“. Noua ordine care avea să-i ia locul avea să fie bazată pe „armonie rasială“ și „prosperitatea... tuturor popoarelor vizate“. În Sfera Coproșperității, națiunile înrudite ale Asiei aveau să fie legate prin relații reciproce asemenea celor dintre „părinte și copil, frate mai vârstnic și mai tânăr“. „Vom șterge orice urmă a fostului complex al superiorității europene și britanice, și a concepției americane și britanice despre lume“, declara „Planul pentru Conducerea Naționalităților în Asia de Est Extinsă“, emis de Statul-Major General în august 1942. „Europa și America nu vor ca Asia să se trezească“, scria Ōkawa Shūmei în cartea sa *Instituirea Ordinii în Asia de Est Extinsă* (1943). „Prin urmare, ele împiedică Asia să-și



aducă aminte de o cultură și o ideologie comune... Dar acum noaptea întunecată ce a cuprins Asia începe să se destrame și lumina speranței strălucește din Est... Acum Asia este pe punctul de a răsturna ocârmuirea europeană și în curând va distruge tradițiile sociale indigene corupte și va vărsa sânge pentru formarea națiunilor independente.“ Comandanții japonezi victorioși făceau proclamații pe aceeași temă, negând orice „intenție de a cuceri vreun popor asiatic“ sau orice „gând de a înființa o sferă rigidă de imperialism în Asia de Est“. Sfera Coproșperității avea să fie „o uniune a statelor vecine, împărțîșind, într-o măsură mai mare sau mai mică, origini rasiale și culturale comune, fondată prin acordul lor voluntar, în scopul asigurării securității comune și promovării fericirii și prosperității comune“. Singurul obiectiv era să descotorosească Asia de „bălgarul otrăvitor al civilizației materiale [vestice]“.

O cercetare mai atentă arată însă că această nouă ordine era menită să fie o afacere la fel de bună ca ordinea cea veche. Autorii „Investigației asupra Politicii Globale“ preconizau că până în 1950 aveau să fie nu mai puțin de 12 milioane de coloniști – în principal fermieri – care să trăiască permanent peste graniță, inclusiv 2 milioane în Australia și Noua Zeelandă. Un alt raport oficial, intitulat „Schema politicilor economice pentru zonele sudice“, arăta clar că instituțiile financiare japoneze aveau să „preia hegemonia financiară până acum deținută de instituțiile inamice“. Dezvoltarea industriilor manufacturiere în teritoriul ocupat de japonezi avea să fie „descurajată“. Ceilalți asiatici trebuiau să învețe japoneza. Trebuiau să adopte calendarul japonez. Trebuiau să se ploconească în fața japonezilor. Pe scurt, Coproșperitatea însemna pur și simplu un nou imperialism, în care japonezii luau locul europenilor în postura de stăpâni. Tot ceea ce rămânea de văzut era dacă aveau să fie mai cruzi sau mai blânzi – deși exemplul stăpînirii japoneze în Coreea, unde mișcările naționaliste fuseseră zdrobite cu o violență neînfrînată în anii '20, și unde niponizarea lingvistică și culturală a fost intensificată în anii '30, nu era încurajator. Limba coreeană a fost interzisă în școli. Coreenii trebuiau să participe la ceremoniile șintoriste și, după 1939, să adopte nume japoneze. Iar acest proces de subjugare culturală nu a fost asociat cu progresul economic. Standardele de viață erau groaznic de

scăzute în Coreea. Venitul pe cap de locuitor era aproximativ un sfert din cel japonez, în timp ce rata mortalității în urma bolilor contagioase era de peste două ori mai ridicată.

Asemenea naziștilor, teoreticienii mai radicali ai imperialismului japonez vedeau în „poluarea“ rasială cea mai gravă amenințare la adresa propriei superiorități înăscute. Noua generație de coloniști japonezi trebuia, prin urmare, să fie atentă pentru a evita contaminarea sângelui yamato prin amestecarea cu rasele inferioare de pe continent, precum „rasa Han“ (chinezii). Spațiul vital putea fi creat doar pe baza expulzării sau a segregării acestora. Popoarele Asiei erau reprezentate, în scopul propagandei japoneze, drept o familie fericită. Dar Japonia avea să fie *pater familias* cel sever, iar relațiile cu „țările-copii“ nu aveau să fie tolerate. Tot asemenea naziștilor, japonezii romanțau chestiunea colonizării teritoriului cucerit. În povestiri precum „Noile mirese care au protejat orașul“ sau în fotografii cu legende precum „Bucuria reproducerii“, coloniștii din Manciuria erau descriși ca fiind atât vânjoși, cât și fecunzi, suficient de rezistenți pentru a face față recoltelor proaste, suficient de fertili pentru a avea numeroase progeturi sănătoase. În spatele tabloului idilic se ascundea un dispreț profund față de „rasele murdare“, care aveau să intre sub stăpânire japoneză. Nu este o coincidență faptul că atât germanii, cât și japonezii vorbeau despre aceia pe care îi cucereau ca despre niște suboameni; termenul folosit pentru ploșnițe în Manciuria – „paraziți din Nan-king“ – grăiește de la sine. „Poporul chinez, scria Generalul Sakai Ryū, șeful Statului-Major al forțelor japoneze din nordul Chinei în 1937, este o bacterie care infestază civilizația mondială.“ Ceva mai subtil, „Planul pentru conducerea naționalităților“ al Statului-Major îi împărțea pe asiatici în „popoare stăpânitoare“ (japonezii), „popoare prietenoase“ (coreenii) și „popoare-oaspete“ (chinezii Han). „Caracterul inamic anti-japonez“ al ultimului dintre aceste grupuri trebuia să fie „extirpat“. Aceia care nu „jurau loialitate față de Japonia“ aveau să fie „izgoniți spre zona sudică“.

Așadar, la temelia Pactului Tripartit din 27 septembrie 1940, care formaliza Axa germano-italiano-japoneză și interesele comune ale membrilor săi, privind o „nouă ordine a lucrurilor“, nu stătea numai dorința de a obține anumite avantaje. În ciuda tuturor diferențelor

dintre ele – și merită accentuat faptul că nici italienii și nici japonezii nu împărtășeau antipatia obsesivă a lui Hitler față de evrei<sup>1</sup> – Germania nazistă, Italia fascistă și Japonia imperială aveau în comun anumite concepții fundamentale cu privire la lumea pe care sperau s-o făurească în focurile războiului. Avea să fie o lume condusă de trei state-imperiu, imperiale prin anvergura puterii lor, dar statale prin natura centralizată a acelei puteri. Avea să fie o lume împărțită între trei rase conducătoare: arienii, latinii și yamato. După cum s-a exprimat unul dintre arhitecții japonezi ai Pactului, „totalitarismul mondial va lua locul anglo-saxonismului care este falit și va fi exterminat“.

Sigur, acele premise sunt ușor de ridiculizat astăzi. Majoritatea obiectivelor pe care și le propuneau puterile Axei par pur și simplu nebunești; în orice caz, foarte puțin din ceea ce s-a realizat, dacă s-a realizat, a rezistat mai mult de un an sau doi. Și totuși, aceste planuri au fost mai aproape de îndeplinire decât se crede în general. Între 1937 și 1942, nicio armată nu părea capabilă să reziste mult forțelor Germaniei și Japoniei. La drept vorbind, impactul blitzkrieg-ului japonez din 1941–1942 a fost chiar mai spectaculos decât cel al precursorului său german din 1939–1941. Efectul avea să reducă radical șansele inamicilor Axei în privința randamentului potențial și a personalului potențial. Prin urmare, totul depindea de cât de mult vor putea Germania și Japonia, lăsând la o parte mai puțin formidabila Italie, să controleze resursele pe care le obținuseră prin cucerire. Cu siguranță,

---

<sup>1</sup> În 1938, guvernul Mussolini a aprobat legislația care interzicea căsătoriile dintre evrei și non-evrei, și a interzis accesul profesorilor evrei în școli. Totuși, în general italienii erau reticenți în a-i ajuta pe germani cu politicile lor de deportare și omor în masă. Între 1939 și 1943, mii de evrei au căutat refugiu în Italia și teritoriul ocupat de Italia. Situația s-a schimbat radical când germanii au ocupat Italia în toamna lui 1943. Cu toate acestea, în ciuda eforturilor germane de a-i aduna și deporta pe evreii italieni, 40 000 din populația antebelică de aproximativ 50 000 au supraviețuit războiului. Mai puțin cunoscută este istoria celor aproximativ 21 000 de evrei care și-au găsit sanctuar sub domnia japoneză. De exemplu, mii de refugiați care fugiseră din Lituania în 1939 au primit vize de ieșire prin intermediul diplomatului japonez Sugihara Chiune. În total, aproximativ 4 500 de evrei din țările ocupate de naziști au fugit spre est prin astfel de mijloace, dintre care toți, mai puțin o mie, au ajuns cu bine la destinații. Cei lăsați în urmă au fost mutați la Shanghai, unde exista deja o comunitate mare de aproximativ 18 000 de refugiați evrei „fără țară“. Evreii erau limitați la zona Hongkew a Shanghai-ului în februarie 1943, dar au supraviețuit războiului în ciuda presiunii germane de a-i extermina.

nu căutau să intre în grațiile popoarelor pe care le cucereau. Armatele Axei nu se mulțumeau doar cu înfrângerea dușmanului pe câmpul de luptă. Îi tratau pe prizonierii de război cu un dispreț ucigător, violând legile de război tradiționale și mai recent formalizate. Și nici n-au ezitat să extindă sfera acțiunilor militare amenințând, molestând și ucigând civili lipsiți de apărare. Orașe întregi au fost devastate; populații întregi – exterminate. Caracterul lor violent notoriu este, desigur, principalul motiv pentru care majoritatea autorilor nu pot să nu se gândească la o Europă nazistă și o Asie japoneză cu repulsie. Acesta nu este însă neapărat motivul pentru care imperiile Axei n-au durat. Dimpotrivă; este remarcabil faptul că utilizarea nemiloasă a forței fizice nu i-a împiedicat pe japonezi – cum nici pe germani – să obțină cantități mari din ingredientul vital de care depind toate imperiile: colaboraționiști.

Pentru 66 de milioane de germani, aspirația de a domni peste mai mult de 300 de milioane de europeni într-un *Grossraum* care se întindea de la Insulele Anglo-Normande la Caucaz nu era de fapt chiar atât de absurd. Și nu era imposibil să imaginezi nici 70 de milioane de japonezi domnind peste mai bine de 400 de milioane de asiatici într-o Sferă Lărgită de Coproșperitate din Asia de Est, ce se întindea din Manciuria până la Mandalay. La urma urmei, în 1939, britanicii, în număr de doar 45 de milioane, puteau încă susține că erau la apogeul unui imperiu care avea o populație totală de 10 ori mai mare și o întindere teritorială atât de vastă, încât efectiv soarele lumina tot timpul o parte a sa. Sigur, Hitler autodidactul de mahala nu a înțeles că fundația puterii britanice nu o reprezenta coerciția sau disprețul, ci colaborarea cu elitele locale. Cu toate acestea, pe măsură ce înaintau în teritorii noi, și puterile Axei au găsit destule surse locale gata și dispuse să sprijine noua lor ordine imperială.

Deci 1942 a fost anul în care secolul al XX-lea s-a balansat pe muchie de cuțit. A fost anul când întreaga hartă a Eurasiei părea că fusese retrasată. Porțiuni imense de pământ de la Rin la Volga și din Manciuria la Insulele Marshall intraseră sub altă conducere politică. Acum, în numele „spațiului vital“, aveau să schimbe și populațiile. Metodele brutale folosite de puterile Axei pentru a-și construi imperiile au transformat rapid spațiul de viață în spațiu de ucis. Încă

rămânea de văzut cât erau de potrivnice aceste metode relațiilor de colaborare fără de care niciun imperiu nu se poate aștepta să dăinuiască.

## VIOL

Japonezii purtaseră de fapt un prototip de blitzkrieg în China în lunile ce s-au scurs după izbucnirea războiului total la Podul Marco Polo. Dar luptele au fost mai grele și mult mai costisitoare, din perspectiva pierderilor umane și materiale, decât anticipaseră liderii japonezi. În decembrie 1937, pe când trupele japoneze se apropiau de Nanking, capitala lui Chiang Kai-Shek, se pare că s-a decis ca atacul să fie exemplar, în speranța de a da o lovitură fatală rezistenței chineze și de a încheia rapid războiul. După război a fost găsit vinovat generalul Matsui Iwane, comandantul suprem al forțelor japoneze din centrul Chinei. Este mai plauzibil ca adevăratul autor să fi fost unchiul Împăratului, prințul Asaka Yasuhiko, care a preluat comanda la 2 decembrie. Cu sigiliul său au fost emise ordine trei zile mai târziu – inscripționate „Secret, a se distruge” – de a „Ucide toți prizonierii”. Pe când își croiau drum luptând spre Shanghai, doi ofițeri le-au dat oamenilor lor un indiciu cu privire la ceea ce avea să urmeze. S-au lansat într-o competiție a omorurilor care a fost relatată de presa japoneză asemenea unui eveniment sportiv. La 7 decembrie, *Tokio Nichi Shimbun* publica acest reportaj:

### SUBLOCOTENENȚI ÎN CURSĂ PENTRU A DOBORÎ 100 DE CHINEZI COMPETIȚIE STRÂNSĂ

Sublocotenentul Mukai Toshiaki și sublocotenentul Noda Takeshi, ambii din unitatea Katagiri de la Kuyang, într-o competiție amicală pentru a vedea care din ei va doborî primul 100 de chinezi în lupta corp la corp cu sabia, au ajuns în faza finală a întrecerii lor, mergând aproape cot la cot.

Scorul era Mukai 89, Noda 78. O săptămână mai târziu, ziarul anunța că, întrucât cei doi nu puteau cădea de acord care ajunsese

primul la cifra 100, ridicaseră baremul la 150. La acest moment, toate batalioanele emisese ordine de a împărți prizonierii în loturi de 12 și de a-i împușca.

Când vestea apropierei armatei japoneze a ajuns la Nanking, autoritățile chineze au decis să închidă toate porțile din zidul care încercuia orașul, cu excepția uneia. Încercând în van să nu permită accesul invadatorilor, ei au sfârșit prin a-i încuia pe locuitori înăuntru. Armata a 10-a japoneză a sosit la 8 decembrie. Cei 30 000 de soldați oboșiți de lupte, dar încă însetați de sânge au încercuit imediat orașul. Chiang Kai-Shek fugise de săptămâni, lăsând în urmă doar o forță prost echipată pentru a apăra cam 500 000 de oameni care nu-i urmaseră exemplul. Au rezistat doar cinci zile. Pe 13 decembrie, japonezii au spart zidul orașului în trei puncte distincte și au pătruns înăuntru. Acolo au dat peste un abator gata de lucru. Zeci de mii de tineri au fost uciși în săptămânile care au urmat, indiferent dacă erau sau nu în uniformă. Unii au fost pur și simplu aliniați și mitraliați. Alții au fost decapitați, uciși cu baioneta sau îngropați de vii. Câțiva au fost împroșcați cu praf de pușcă și apoi înmuiați în gazolină și arși. Alții au fost spânzurați de limbă în cârlige metalice. Un jurnalist îngrozit, de la *Tokio Nichi Nichi Shimbun*, privea cum soldații japonezi aliniau prizonierii pe zidul de lângă Poarta Chungshan și îi împungeau cu baionetele:

Unul câte unul prizonierii cădeau pe partea exterioară a zidului. Sângele împroșca peste tot. Atmosfera înfiorătoare făcea să ți se ridice părul măciucă și să tremuri din toate încheieturile. Am stat acolo complet năuc, neștiind ce să fac.

Întrebat de un alt jurnalist cum justifică incidentele, locotenent-colonelul Tanaka Ryukichi a replicat simplu:

Sincer vorbind, dumneata și cu mine avem păreri diametral opuse cu privire la chinezi. Poate că dumneata îi tratezi ca pe ființe umane, dar eu îi consider porci. Putem face tot ce vrem cu astfel de creaturi.

Generalul Matsui a intrat în Nanking pe 17 decembrie, la patru zile după ce trupele sale începuseră masacrele. Deși ulterior a pretins că era înspăimântat de cele văzute, n-a făcut (sau n-a putut face) prea

multe. Orgia ucigașă a continuat alte cinci săptămâni și jumătate. A ajuns la apogeu în săptămâna 28 ianuarie – 3 februarie 1938, după ce li s-a ordonat civililor să se întoarcă la casele lor din lagărele de refugiați din afara orașului, de unde fugiseră. Zile la rând, mii de trupuri neîngropate au acoperit străzile. Tribunalul Militar Internațional pentru Orientul Îndepărtat a estimat ulterior că peste 260 000 de necombatanți muriseră de mâna soldaților japonezi la Nanking – de mai bine de patru ori numărul civililor britanici uciși pe durata întregului război.

Japonezii nu s-au mulțumit însă cu omoruri. A avut loc, de asemenea, și o campanie sistematică de incendieri și alte distrugerii. John Rabe, președintele german al Comitetului Internațional pentru Zona de Securitate a Nanking-ului, a descris starea orașului la 17 ianuarie:

Taiping Lu, mândria Nanking-ului, care era anterior strada principalilor firme și ale cărei lumini nocturne erau asemenea celor de pe Strada Nanking din Shanghai, este complet în ruine, totul fiind ars din temelii. Nici măcar o clădire n-a rămas intactă, doar mormane de moloz în stânga și-n dreapta. Fu Tze-Miao, fostul cartier al distracțiilor, cu ceainăriile și piața sa mare, este de asemenea complet distrus. Cât vezi cu ochii – nimic în afară de dărâmături!

Dar cea mai surprinzătoare trăsătură a atacului de la Nanking au constituit-o violurile. Deși investigația meticuloasă a Comitetului Internațional nu precizează cât de multe dintre „femeile rănite” înregistrate fuseseră violate, estimările moderne duc totalul undeva între 8 000 și 20 000. Misionarul american James McCallum aprecia că fuseseră „cel puțin 1 000 de cazuri pe noapte”. Jurnalele doctorului Robert Wilson, un chirurg născut și crescut în Nanking, dar educat la Princeton și la Facultatea de Medicină de la Harvard, furnizează o imagine contemporană a ceea ce se petrecea. Era, scria el la 18 decembrie,

un Infern modern al lui Dante, scris cu litere uriașe de sânge. Omoruri cu toptanul și violuri cu mîile. Se pare că nu există nicio limită a ferocității, poftei trupești și atavismului brutelor... Noaptea trecută, casa unuia dintre membrii personalului chinez de la universitate a fost spartă și două femei, rudele sale, au fost violate. Două fete de vreo 16 ani au fost violate până

la moarte într-un lagăr de refugiați. În școala medie de pe lângă Universitate, unde sunt 8 000 de oameni, japonezii au venit de zece ori azi-noapte, peste zid, au furat mâncare și îmbrăcăminte, și au violat până au fost satisfăcuți.

La 17 decembrie, o ceată de soldați japonezi a pătruns pe domeniul Colegiului Ginling, unde misionarii oferiseră adăpost pentru zece mii de femei și copii. Au răpit 11 tinere. Cele 9 care s-au întors fuseseră cu toatele „violatate și abuzate în modurile cele mai oribile“. O tânără, Li Xouying, s-a pomenit cu nu mai puțin de 37 de răni de baionetă când a încercat să reziste în fața a trei soldați japonezi care au găsit-o ascunsă în subsolul unui școli elementare. Fiind însărcinată în 7 luni la acel moment, a pierdut sarcina, dar a fost salvată de doctorii de la spitalul Nanking. Multe alte victime n-au fost atât de norocoase; depozitiile postbelice indică faptul că un procent ridicat dintre femeile violatate au fost și ucise. Chang Kia Sze și-a văzut propria cumnată violată și ucisă sub ochii soțului său și a doi copilași care au fost și ei uciși. Alte victime au fost mutilate vârându-li-se bețe, baionete sau alte obiecte în vagin. S-a dovedit ulterior că unele supraviețuitoare fuseseră infectate cu boli venerice.

Mărturii copleșitoare precum cea a lui Chang Kia Sze au fost ulterior aduse la lumină în interviuri cu soldați japonezi supraviețuitori. Unul dintre ei, Tadokoro Kozo, și-a mărturisit propria implicare:

Femeile au suferit cel mai mult. Indiferent de cât de tinere sau bătrâne, niciuna nu putea scăpa de soarta de a fi violată. Trimiteam camioane de cărbuni... pe străzile orașului și în sate, pentru a prinde o mulțime de femei. Și fiecăreia îi erau alocăți 15–20 de soldați pentru relații sexuale și abuzuri.

Azumo Shiro, un alt fost soldat japonez, a descris rolul pe care l-a jucat:

La început, foloseam cuvinte perverse precum „Pikankan“... „Pikankan“ înseamnă „Să vedem o femeie cum își desface picioarele“. Chinezoaicele nu purtau lenjerie intimă. În schimb, purtau pantaloni strânși cu un șiret. Nu aveau curea. Când trăgeam de șiret, șezutul era expus. Noi „pikankan“. Ne uitam. După o vreme spuneam ceva de genul „E ziua mea să urmez calea“, și le violam cu rândul. Ar fi [fost] în regulă dacă



doar le violam. N-ar trebui să spun în regulă. Dar întotdeauna le înjunghiam și le ucideam. Pentru că morții nu vorbesc.

Cum putem înțelege ceea ce a devenit cunoscut drept Masacrul de la Nanking? Ca pe un colaps al disciplinei militare alimentat de alcool și extenuare după luptă? O politică imperială deliberată? Un produs hidos a ceea ce un scriitor numea un „monstru militarist, călit în era Meiji târzie dintr-un amestec de nativism Edo [epoca anterioară Meiji] și terorii rasiale împrumutate de la germani“?

Trei impulsuri au fost cu bună știință dezlănțuite de cei aflați la comandă. Primul era disprețul față de cei care se predau. Trupele japoneze erau învățate să considere capitularea drept un act lipsit de onoare. Era preferabil să te sinucizi decât să capitulezi. Cadeții erau, de asemenea, încurajați să creadă în corolar: că un inamic care totuși se predă era practic lipsit de valoare. Acest dispreț mergea mână în mână cu o cultură a brutalității fizice extreme. Dacă un colonel japonez era nemulțumit de vreunul dintre maiorii săi, nu era un lucru neobișnuit să-l lovească pe ofițerul respectiv, plesnindu-l peste față. Maiorul astfel aspru pedepsit nu pregeta apoi să-și lovească ofițerii subordonați pentru a-și face simțită nemulțumirea, și tot așa mai departe, pe lanțul ierarhic. La baza acestuia veneau prizonierii inamici, astfel încât orice subofițer sau soldat japonez nedreptățit avea la îndemână o țință lipsită de apărare asupra căreia să-și verse frustrarea.

Al doilea impuls nu era caracteristic doar armatei japoneze. La fel cum i-au tratat turcii pe armeni, așa cum acoliții lui Stalin îi tratau pe culaci, polonezi și alți „dușmani ai poporului“, așa cum aveau în curând să-i trateze naziștii pe evrei, țigani și bolnavii mintal, în același fel îi priveau acum japonezii pe chinezi: ca pe niște ființe subumane. Această capacitate de a trata alte ființe umane ca pe membrii unei specii inferioare și într-adevăr maligne – pur și simplu ca pe niște paraziti – a fost unul dintre motivele cruciale pentru care conflictul din secolul al XX-lea a fost atât de violent. Prin acest simplu salt mental, lupta încetează să mai fie o întâlnire formalizată între armate în uniforme. Devine un război de anihilare în care toți cei din tabăra adversă – bărbați, femei, copii și vârstnici – pot fi legitim uciși.

Al treilea impuls, acela de a viola, este cel mai greu de interpretat. Este oare posibil ca niște indivizi să urască alți oameni ca fiind niște paraziți și totuși să simtă poftă trupești față de aceștia? Au cedat oare trupele japoneze în fața impulsului primitiv de a lăsa gravide femeile inamice? Sau violul era o armă ca toate celelalte? Cel mai bun răspuns este probabil acela că toate aceste impulsuri au acționat simultan, întărite de un element de presiune din partea camarazilor, având în vedere că multe dintre asalturile înregistrate au fost violuri în grup. Așa cum s-a exprimat Hino Ashihei în cartea sa *Războiul și soldații*, „puteam să devenim prietenoși cu indivizii chinezi și chiar să ajungem să-i iubim. Dar cum puteam să nu-i disprețuim ca națiune?... Pentru noi, soldații, erau un popor demn de milă, lipsit de curaj“. După război, generalul Matsui a declarat Tribunalului Militar Internațional, care avea să-l condamne la spânzurătoare pentru rolul jucat la Nanking:

Lupta dintre Japonia și China a fost întotdeauna o luptă între frați în cadrul „familiei asiatice“... În toți acești ani am crezut că trebuie să privim această luptă ca pe o metodă de a-i face pe chinezi să recurgă la autorefecție. Nu o facem pentru că îi urâm, ci dimpotrivă, pentru că îi iubim prea mult.

Părea atunci, și încă mai pare, absurd. Și totuși, surprinde ambivalența abjectă care se afla în spatele fenomenului de viol în masă.

Mașacrul de la Nanking a devenit exemplul cel mai notoriu al atrocităților japoneze în China. Nu a fost însă un incident izolat. Și alte orașe au suferit un tratament similar, nu doar în China, ci și în alte părți din Asia. Cu toate acestea, ar fi o greșală să credem că astfel de atrocități au condamnat la un eșec total Sfera Lărgită de Coproșperitate din Asia de Est. Dimpotrivă: ceea ce demonstau japonezii era că brutalitatea nu era deloc incompatibilă cu făurirea unei noi ordini mondiale, bazate pe subjugare rasială – și frică.

## MARIONETE

Este posibil ca atrocitățile comise de japonezi să fi jucat un rol în decizia guvernului Chiang de a refuza negocierea unei păci după

1937, în ciuda eforturilor germanilor de a intermedia un armistițiu. Probabil că mai importantă a fost incapacitatea vădită a japonezilor de a administra o înfrângere decisivă forțelor Guomindang-ului, în ciuda conducerii proaste, a moralului scăzut și a lipsei îngrozitoare de echipament care o afectau negativ pe aceasta din urmă<sup>1</sup>. Deși armatele japoneze au continuat să avanseze constant spre vest în decursul lui 1938, capturând Canton, Wuhan și Xuzhou, au suferit pierderi tot mai grele pe măsură ce liniile lor de comunicații au fost întinse la limită. De exemplu, la Taierhchuang, în martie 1938, Divizia a 10-a s-a pomenit aproape înconjurată și a sfârșit prin a pierde 16 000 de oameni în luptele intense din casă în casă. Optsprezece luni mai târziu, Armata a 11-a a suferit o înfrângere grea la Changsha (Hunan). Invazia din Guangxi, de la sfârșitul lui 1939, a fost de scurtă durată; până la sfârșitul anului următor, japonezii fuseseră forțați să abandoneze Chinsien, Nanning și Pinyang. În 1940, ajunseseră deja mai mult sau mai puțin la limitele lor din China, iar poziția liniei frontului nu s-a mai schimbat semnificativ până în 1944. Efectul a fost întărirea puterii elementelor extremiste din cadrul armatei japoneze, așa-numita „Facțiune de Control“, care pleda pentru ignorarea autorităților chineze existente și instaurarea regimurilor marionetă, așa cum făcuseră aceste elemente în Manciuria.

Aici, s-ar putea crede, japonezii și-au greșit calculele. Care chinez ar vrea să-și acorde sprijinul unor invadatori capabili de asemenea atrocități? Totuși, la fel ca în alte teatre de operațiuni, cheia pentru asigurarea colaborării nu a avut aproape nicio legătură cu cruzimea sau blândețea forțelor invadatoare. Factorul decisiv îl reprezenta gradul în care poporul invadat era divizat în interiorul său. Invazia japoneză nu a dus la unitate națională, așa cum unii naționaliști chinezi speraseră c-o va face. A intensificat sprijinul pentru Partidul Comunist, care, sub conducerea lui Mao Tzedun, se angaja acum într-o campanie prelungită de război de gherilă. În același timp, incursiunile japoneze tindeau să lărgească diviziunile din cadrul Guomindang-ului.

---

<sup>1</sup> Efectivele armatei chineze erau de aproximativ 2,9 milioane de soldați împărțiți în 246 de divizii și 44 de brigăzi independente. Totuși, fiecare divizie avea doar 324 de mitraliere pentru 9 500 mii de oameni. În total, armata chineză avea un pic mai mult de un milion de puști și doar 800 de piese de artilerie.

Cu cât mai mulți recruți reușeau comuniștii să găsească printre țăranii sărăciți și deziluzionați, cu atât mai mult erau unii naționaliști tentați să facă un compromis cu japonezii. Cu cât Chiang se retrăgea mai la vest – și nu s-a oprit până n-a ajuns în provincia Sichuan, la aproape 1 300 de kilometri față de punctul de plecare, Nanking – cu atât cei rămași în urmă erau mai îndemnați să facă pace cu japonezii.

Deja în 1937 japonezii stabiliseră trei regimuri marionetă în teritoriul chinez: „Imperiul Manchukuo“, regimul mongol presupus autonom al lui Prin Te și Consiliul Autonom Anticomunist Hebei-ul de Est. La jumătatea următorului an, fuseseră adăugate altele două: Guvernul Provizoriu al Republicii China, format în Pieping de către Armata Zonală a Chinei de Nord, și Guvernul Reorganizat al Republicii China, înființat la Nanking de către Armata Zonală a Chinei Centrale. În martie 1940, japonezii au reușit o mare lovitură diplomatică, atunci când l-au convins pe fostul lider naționalist Wang Jingwei să devină figura centrală la comanda celei din urmă. După ce noi încercări de a negocia o pace cu Chiang eșuaseră, regimul lui Wang a fost oficial recunoscut drept guvernul legitim al Chinei. Însuși Wang fusese păcălit; i se promisese concesii precum data precisă a retragerii trupelor japoneze și o unificare a diferitelor regimuri marionetă sub autoritatea sa. A sfârșit prin a fi nevoit să recunoască independența zonei Manchukuo, să permită staționarea nelimitată a trupelor japoneze în China și să accepte controlul comun asupra vămirilor maritime și a altor agenții de impozitare. Însemna că în 1940 japonezii și marionetele lor controlau practic întreaga coastă chineză și o mare parte din provinciile estice ale țării. Acestea erau de departe cele mai prospere regiuni ale Chinei. Wang singur era nominal responsabil pentru 1,3 milioane de kilometri pătrați de teritoriu și aproximativ 200 de milioane de oameni. Mulți chinezi erau de acord cu economistul T'ao His-sheng, un colaborator de seamă al regimului Wang: „China este o națiune slabă. Prin adoptarea politicii de a fi «prietenos cu niște țări îndepărtate și dușmănos cu vecinii» va genera inevitabil o situație ce poate fi rezumată prin proverbul: «Apa îndepărtată nu stinge focul apropiat.»“ Sloganurile colaboraționiste, precum Tong Sheng Chong Si („Trăim sau murim împreună“), nu erau lipsite în întregime de înțeles.

Japonezii căutaseră spațiu de viață în China. Acum îl aveau. Tot ceea ce rămânea era să nimicească trupele de gherilă comuniste din spatele propriilor linii – ironic, principalii beneficiari ai victoriilor japonezilor erau naționaliștii – și să-i vină de hac aparent izolatului Chiang. Totuși, acest lucru era mai ușor de zis decât de făcut. Japonezii au răspuns la atacurile comuniștilor cu politica brutală „de trei ori totul”: „Luați totul, ucideți totul, ardeți totul”. Au reacționat la retragerea lui Chiang în Sichuan cu raiduri aeriene asupra Chongqing-ului. Într-o privință semnificativă, această strategie a fost fructuoasă: în ianuarie 1941, Al Doilea Front Unit dintre Guomindang și comuniști s-a destrămat când trupele naționaliste au atacat Armata a 4-a, condusă de Ye Ting, la Maolin, în Anhui. Cu toate acestea, victoria părea să le scape comandanților japonezi. Și cu cât se împotmoleau operațiunile lor în China – o metaforă pe care distrugerea întăriturilor de pământ de pe Fluviul Galben, cauzată de Chiang, a transformat-o într-o realitate noroioasă – cu atât mai tentant era să caute sub orice formă o reușită strategică în altă parte.

## JAPONIA SE ÎNDREAPTĂ SPRE SUD

Deja în 1940 existau voci la Tokio care afirmau că occidentalii erau aceia care ajutau rezistența chineză, în ciuda cantităților foarte limitate de materiale care ajungeau la forțele lui Chiang în Hunnan, din Birmania<sup>1</sup> controlată de britanici și Hanoiul aflat sub tutelă franceză. Generalul Nishio Toshizō declara în 1940:

Adevărata cauză a actualului conflict derivă din faptul că popoarele japonez și chinez uită că sunt est-asiatice. Au sucombat în fața influenței înnebunitoare a materialismului individualist din Europa și America... Anglia, Statele Unite, Franța și alte puteri furnizează ajutoare Chongqing-ului pentru a perpetua statutul dependent al Chinei.

---

<sup>1</sup> Din cauza stării proaste a drumurilor și a furturilor excesive, s-a estimat că 14 000 de tone trebuiau să plece din Lashio în Birmania, pentru ca 5 000 de tone să ajungă în Chungking. Cel mult 30 000 de tone ajungeau la destinație în fiecare lună.

Spre sfârșitul lui 1938, noul adjunct al ministrului de război, Tōjō Hideki, i-a denunțat nu numai pe britanici că-i ajutau pe chinezi, ci și Uniunea Sovietică și Statele Unite. Problema acestui diagnostic era că nu specifica limpede care dintre aceste amenințări externe trebuia înfruntată mai întâi. Armata din Kwantung avea o predilecție epocală pentru conflictele cu Rusia. Pe la jumătatea lui 1938, forțele din nord fuseseră așa de secătuite de războiul cu China, încât șansele erau covârșitor în favoarea Armatei Roșii. Două „incidente“ din 1938 și 1939 – ciocniri pe dealul Changkufeng, de la frontiera estică manciuriano-sovietică, și la Nomonhan, la granița cu Mongolia Exterioară – au expus limitările armatei japoneze. Deși prima ciocnire ar putea fi considerată drept o victorie japoneză minoră (cu toate că fără vreun câștig teritorial), ce-a de-a doua a fost un dezastru. Armata a 6-a japoneză aproape că a fost distrusă complet de tancurile, artileria și avioanele Primului Grup de Armată Sovieto-Mongol, sub comanda generalului de corp de armată (mai târziu mareșal) Gheorghi Jukov. Unul dintre motivele pentru care japonezii au ales să nu poarte un război împotriva Uniunii Sovietice – o opțiune care ar fi fost mult superioară din punctul de vedere al strategiei combinate a Axei în 1941 – a fost înțelegerea faptului că risca să piardă într-o astfel de competiție, atât de evidentă era inferioritatea lor atât în privința tancurilor, cât și a avioanelor. Acest lucru, combinat cu speranțele deșarte ale ministrului de externe Matsuoka Yōsuke că Uniunea Sovietică ar fi putut fi cumva adusă în Pactul Tripartit, ne ajută să înțelegem disponibilitatea japonezilor de a semna un pact de nonagresiune cu Stalin în aprilie 1941. Japonezii n-au crezut niciodată cu adevărat în această înțelegere, păstrând între 13 și 15 divizii de-a lungul frontierelor nordice ale lor, pe durata războiului, de teama unui atac-surpriză sovietic, dar ea elimina mai mult sau mai puțin posibilitatea unei ofensive japoneze în nord. Când Matsuoka a pledat pentru un astfel de atac în sprijinul invaziei lui Hitler doar două luni mai târziu, cererea i-a fost respinsă, iar el a fost îndepărtat din funcție.

Statul-Major al Marinei a preferat să lanseze atacuri în Hong Kong, Singapore și Malaya, și, în același timp, să invadeze coloniile olandeze Sumatra, Borneo și Java. Presupunneau, și s-a dovedit a fi corect, că imperiile europene din Asia primiseră o lovitură letală acasă,

prin ocupația germană a Olandei și Franței, și prin amenințarea germană continuă asupra Insulelor Britanice. Coloniile olandeze în special păreau o pradă ușoară; în plus, erau și atractive prin faptul că dețineau rezerve bogate de ștei. Între timp, Malaya era cel mai mare producător de cauciuc din lume. Spațiul vital pentru coloniștii japonezi era un obiectiv important, dar Imperiul Japonez avea nevoie de materii prime strategice mult mai urgente. În 1940, planificatorii din armată pledaseră în favoarea unei invazii a Indochinei, pentru a obține astfel noi baze din care să-i atace pe naționaliștii chinezi din Sichuan. În calitate de ministru al războiului în noul cabinet format de prințul Konoe în iulie 1940, Tōjō insistase afirmând că, dacă Japonia nu ataca în curând, risca să fie prea târziu. În 1941, este adevărat, unii generali marcanți își pierduseră deja entuziasmul în legătură cu această idee. Dar acum susținătorii strategiei sudice dominau.

Războiul din Asia de Sud-Est și Pacific este atât de cunoscut, încât se uită uneori că aceste teatre au fost întotdeauna subordonate Chinei în privința resurselor angajate de japonezi. China era pentru Japonia ceea ce Uniunea Sovietică era pentru Germania, absorbind cea mai mare parte a efectivelor militare – până la un milion de oameni în momentul de vârf. În total, 52% dintre militarii japonezi desfășurați peste graniță au luptat în China, în comparație cu 33% în teatrele din Pacific și 14% în Asia de Sud-Est. Aceste cifre indică, de asemenea, ușurința relativă cu care au putut japonezii să alunge din zonă imperiile europene. După orice standarde, acestea erau fructe ușor de cules. Coloniile olandeze au fost înfrante cu o flotă de 5 crucișătoare, 8 distrugătoare și 24 de submarine, o forță aeriană de 50 de avioane învechite și o forță terestră de doar 35 000 de trupe regulate, alături de 25 000 de rezerviști. Singapore, fortăreața britanică presupus impene-trabilă, avea o lipsă descurajantă de tunuri antiaeriene și practic nu dispunea de niciun tanc. Atât de siguri erau britanicii care se ocupau de planificare că baza va avea de înfruntat doar un atac naval, încât spatele său era efectiv lipsit de apărare. Chiar și un atac naval ar fi putut reuși, având în vedere că n-a existat niciodată vreo intenție serioasă de a trimite flota britanică spre est, în eventualitatea unui război în Asia. Cel puțin Malaya avea soldați, în total aproximativ 80 000 de australieni, britanici, indieni și trupe indigene. Dar apărarea lor

antiaeriană era precară. Pe bună dreptate, forțele imperiilor europene din Asia au fost numite „Armatele Uitate”; în unele privințe fuseseră date uitării chiar înainte ca războiul să înceapă.

Prima mișcare a japonezilor a fost împotriva Indochinei franceze. La începutul lui 1939, au fost acaparate insulele Hainan și Spratly, din Marea Chinei de Sud. Anul următor, în iunie – vreme la care Franța cedase deja în fața blitzkrieg-ului german – japonezii au cerut ca autoritățile franceze să permită o misiune militară cu un efectiv de 40 de oameni, cu rolul de a împiedica transportul de resurse spre Chongqing. Guvernatorul General francez a consimțit în cele din urmă, dar a solicitat un pact defensiv reciproc, în speranța de a păstra integritatea coloniei. Matsuoka a refuzat, cerând în schimb dreptul de tranzit pentru forțele japoneze prin Indochina, dreptul de construire și utilizare a unor aerodromuri și, de asemenea, staționarea trupelor japoneze, pentru a le proteja. Dându-și seama că n-ar fi avut nici cea mai mică șansă dacă s-ar fi ajuns la lupte, autoritățile de la Vichy au fost de acord, lăsându-l pe Guvernatorul General să se ocupe de detalii. Totuși, guvernul japonez s-a săturat să aștepte și, la 20 septembrie, a emis un ultimatum către Hanoi, spunând că trupele nipone aveau să treacă granița două zile mai târziu, cu sau fără acordul autorităților franceze. Încă o dată, francezii au capitulat. La 23 septembrie, nordul Indochinei era în mâinile japonezilor. Șase luni mai târziu, japonezii au intervenit pentru a pune capăt ciocnirilor care izbucniseră între forțele franceze și vecinii thailandezi. Efectul compromisului ce a urmat a fost că și Thailanda a intrat în atenția japonezilor. La sfârșitul lui iulie 1941, trupele japoneze au încheiat procesul ofensiv prin ocuparea sudului Indochinei.

După ce Olanda s-a năruit în fața invaziei germane, guvernul din Indiile de Est olandeze a ales să se alăture guvernului olandez în exil la Londra, dar, din punct de vedere militar, poziția lor nu era cu mult mai bună decât fusese a francezilor în Indochina. Din nou, mișcările inițiale ale japonezilor au fost diplomatice: cereri privind o creștere enormă a exportului de ștei spre Japonia. Încă o dată, autoritățile coloniale au încercat să le facă pe plac. Misiunea fostului ministru de externe Yoshizawa Kenkichi le-a pus olandezilor în față ceva ce aducea a listă de cumpărături: 3 800 000 de tone de petrol, 1 000 000



de tone de cositor, 400 000 de tone de bauxită, 180 000 de tone de nichel, 30 000 de tone de ulei de cocos, 30 000 de tone de cauciuc și 10 000 de tone de zahăr. Olandezii s-au tocmit asupra cantităților, insistând să nu aibă loc reexportări către Germania. Cu toate acestea, în mai 1941, Tōjō, care devenise tot mai insistent, și-a pierdut din nou răbdarea. La 17 iunie, misiunea lui Yoshizawa a plecat din Tokio. La 25 septembrie, membrii Statului-Major General, cu sprijinul lui Tōjō, i-au spus lui Konoe că avea timp până la 15 octombrie să vină cu o soluție diplomatică la problemele Japoniei; acesta era termenul limită pentru război. Deoarece Konoe a demisionat pe 16, permițându-i lui Tōjō să formeze un guvern de război, doar un lucru poate explica amânarea de o lună și jumătate. Acesta era înțelegerea faptului că alte gesturi împotriva imperiilor europene din Asia de Sud-Est ar fi implicat inevitabil o confruntare cu Statele Unite.

### LOGICA DIN SPATELE ATACULUI DE LA PEARL HARBOR

Singurul obstacol din calea hegemoniei japonezilor în Asia de Sud-Est era America. Pe de o parte, era clar că Statele Unite nu aveau mai deloc apetit pentru război, în Asia sau oriunde altundeva. Pe de altă parte, americanii nu doreau deloc să vadă că Japonia devenea singurul stăpân al Chinei, darămite al întregii Asii de Est. Dar cei care dictau politica Statelor Unite în Pacific credeau că nu era nevoie să pună mâna pe arme pentru a împiedica acest lucru, deoarece Japonia depindea de comerțul bilateral și era, prin urmare, vulnerabilă în fața presiunii economice. Aproximativ o treime din importurile Japoniei proveneau din Statele Unite, inclusiv cantități masive de bumbac, fier vechi și petrol. Depindea chiar și mai mult de importul de mașini grele și mașini-unelte americane. Chiar dacă americanii nu interveneau militar, aveau opțiunea de a uide prin sufocare mașinăria de război japoneză, în special dacă încetau exporturile de petrol. Tocmai din acest motiv a fost foarte greu pentru diplomați și politicienii americani să prevadă atacul de la Pearl Harbor. Ca oameni cărora de regulă nu le plac riscurile, nu și-au putut imagina că japonezii puteau fi atât

de nehibzuiți încât să riște totul pentru o victorie rapidă, când sorții economici le erau atât de potrivnici. Au presupus că sancțiunile economice impuse după invazia japoneză din Indochina aveau să trimită un semnal destul de clar pentru a-i descuraja pe japonezi. Efectul a fost exact contrar.

Calea către războiul din Pacific a fost pavată cu sancțiuni economice. Tratatul Comercial nipono-american din 1911 a fost abrogat în iulie 1939. Până la sfârșitul anului, Japonia (împreună cu alți combatanți) a fost afectată de „embargoul moral“ al lui Roosevelt asupra exporturilor de „materiale esențiale pentru manufacturarea avioanelor“, ceea ce în practică însemna aluminiu, molibden, nichel, tungsten și vanadiu. În același timp, Departamentul de Stat a pus presiune asupra firmelor americane pentru a înceta exportul către Japonia al tehnologiilor care facilitau producția de combustibil pentru avioane. Prin Legea Apărării Naționale, din iulie 1940, președintele era împuternicit să impună interdicții concrete asupra exporturilor de materii prime și produse industriale strategice. Până la sfârșitul lunii, după o ciondăneală prelungită dintre Departamentul de Stat și Trezorerie, s-a căzut de acord să se interzică exportul de fier vechi de calitate superioară, combustibil pentru avioane, lubrifiant și tetraetil de plumb, substanță care intră în compoziția combustibilului. La 26 septembrie, interdicția a fost extinsă la orice fel de fier vechi; două luni mai târziu, și exporturile de fier și oțel au fost puse sub licență. Nimeni nu știa sigur care vor fi efectele acestor restricții. Unii, asemenea consilierului pentru Problemele Orientului Îndepărtat din cadrul Departamentului de Stat, Stanley Hornbeck, au spus că aveau să lege o ghiulea de piciorul armatei japoneze; alții, precum ambasadorul american SUA la Tokio, Joseph Grew, că reprezentau o provocare. Nici unii, nici alții n-aveau dreptate. Sancțiunile veneau prea târziu pentru a mai descuraja Japonia de la război, deoarece japonezii importaseră și acumulasera materii prime americane încă de la începutul conflictului din China. Doar o sancțiune economică a fost privită la Tokio drept *casus belli*, iar aceasta era embargoul asupra petrolului. A fost impus în iulie 1941, odată cu înghețarea tuturor bunurilor japoneze din Statele Unite – drept răspuns la ocupația japoneză din sudul Indochinei. Din acest moment, războiul din Pacific era mai mult sau mai puțin inevitabil.

Multă vreme ministrului de externe japonez îi fusese greu să-și imagineze că Statele Unite aveau să pună mâna pe arme împotriva triadei victorioase a Germaniei, Italiei și Japoniei, mai ales dacă Uniunea Sovietică era în termeni amicali cu alianța respectivă. Mergea pe presupunerea că publicul american era ferm izolaționist și că victoriile Japoniei și ale aliaților săi aveau să întărească acel sentiment. Și armata era reticentă în a se confrunta cu Statele Unite, comandanții ei sperând că puteau cumva să cucerească posesiunile europene din Asia, fără să precipite intervenția americanilor. Până în septembrie 1941, doar strategii navali japonezi se gândeau la un război cu America. Nici ei însă nu vedeau o cale de izbândă decât printr-o lovitură K.O. dată forțelor navale ale Statelor Unite de la bun început. Era convenabil că principala bază din Pacific a flotei americane fusese mutată în Hawaii, în 1940; dacă ar fi rămas pe coasta californiană, o lovitură fulgerătoare nici n-ar fi intrat în discuție. În aprilie 1941, amiralul Yamamoto Isoroku se convinsese deja că navele staționate la Pearl Harbor puteau fi scufundate dintr-o sigură lovitură. Aveau să fie necesare toate cele 6 portavioane japoneze, câteva submarine și în jur de 400 de avioane echipate cu torpile și obuze perforante. La 1 noiembrie, generalul de infanterie Suzuki Teiichi i-a asigurat pe participanții la Conferința de Legătură<sup>1</sup> că resursele din teritoriile ce urmau să fie ocupate vor fi suficiente pentru a satisface nevoile materiale ale Japoniei. „În 1943, declara el, situația materială va fi mult mai bună dacă pornim la război.“

Aceasta nu înseamnă că situația materială a Japoniei era pe măsura dificultăților ridicate de războiul împotriva Imperiului Britanic, Indiilor de Est olandeze și Statelor Unite. Tot ceea ce voia Suzuki să spună era că situația materială a Japoniei nu putea decât să se deterioreze pe măsură ce războiul era amânat. Numai Forțele Navale

---

<sup>1</sup> Conferințele de legătură (*Daihon'ei Seifu Renraku Kaigi*) erau o inovație care data din 1937. Aduceau la un loc reprezentanții guvernului și ai Înalțului Comandament. Erau prezenți de regulă prim-ministrul, ministrul de externe, ministrul de război, ministrul marinei și doi șefi de Stat-Major. Era o întrunire relativ neoficială, fără ca vreo persoană să prezideze formal. Deciziile trebuiau ratificate la Conferința Imperială (*Gozen Kaigi*) la care luau parte membri ai Conferinței de Legătură, președintele Consiliului Privat și însuși Împăratul, care stătea – de obicei tăcut – pe un podium, în fața unui paravan de aur. Acordul său făcea ca orice decizie luată cu aceste ocazii să fie obligatorie și aproape irevocabilă.

consumau 400 de tone de combustibil pe oră, stând în așteptare; după 18 luni, rezervele lor de combustibil aveau să fie complet epuizate. Acest raționament a fost suficient pentru a se decide lansarea Japoniei în război, dacă n-ar fi fost realizat niciun progres diplomatic până la miezul nopții de 30 noiembrie 1941.

Se sugerează uneori că factorii de decizie de la Tokio au cedat în fața unui fatalism oriental irațional, impresie accentuată de afirmația lui Tōjō, la 14 octombrie, că „un bărbat trebuie uneori să îndrăznească și să sară plin de curaj din vârful Templului Kiyomizu“. S-a făcut legătura între decizia de a porni la război împotriva Statelor Unite și codul samurailor, sau o mentalitate de asediu specific japoneză, dacă nu chiar isterie colectivă. Totuși, în multe privințe, acest mod de gândire era mai mult de proveniență vestică decât estică. Fără să știe, Tōjō oferea aceleași argumente ca și Bethmann Hollweg când susținea războiul german împotriva Rusiei, în 1914, sau ca Hitler când propunea un război german împotriva puterilor occidentale, în 1939. Chiar și încadrarea în timp era similară:

În doi ani de acum înainte [adică în 1943] nu vom mai avea deloc petrol pentru uzul militar; navele vor înceta să mai miște. Când mă gândesc la întărirea defensivei americane în Pacificul de sud-vest, expansiunea flotei Statelor Unite, Incidentul Chinez încă neîncheiat, și așa mai departe, nu văd niciun sfârșit al dificultăților. Putem vorbi cât vrem despre suferință și austeritate, dar oare pot oamenii noștri să îndure multă vreme o astfel de viață?... Mă tem că în doi-trei ani am deveni o națiune de mâna a treia dacă stăm pur și simplu fără să facem nimic.

Astfel, când Tōjō vorbea despre „a închide ochii și a te arunca în gol“, el aducea argumente de tip german: mai degrabă să mizeze pe războiul imediat decât să fie obligați să treacă printr-un declin în viitorul apropiat; să folosească înzestrările militare care, cu siguranță, aveau să falimenteze țara dacă mai stăteau mult nefolosite. În documentul privind politica Înaltului Comandament, prezentat la Conferința Imperială din 6 septembrie 1941, se arăta că obiectivul americanilor era „să domine lumea“, în acest scop, Statele Unite urmăreau „să împiedice ascensiunea și dezvoltarea imperiului nostru în Asia de Est“. Japonia era într-o „situație disperată, în care trebuie să recurgă la

acțiunea ultimă – războiul – pentru a se apăra și a-și asigura supraviețuirea“.

Japonezii nu fabulau. Pentru Matsuoka, Pearl Harbor a fost culminarea dezastruoasă a unui calcul strategic greșit. Presupusese că Pactul Tripartit cu Germania și Italia, și Tratatul de Neutralitate cu Uniunea Sovietică aveau să descurajeze Statele Unite din încercarea de a se opune expansiunii japoneze în Asia. „Pactul Tripartit a fost cea mai mare greșeală a mea, i-a spus el consilierului său Saitō Yoshie la 7 decembrie 1941, ziua în care Japonia a atacat. Am sperat să împiedic intrarea Statelor Unite în război. Am vrut să îndrept relația noastră cu Rusia sovietică prin Alianță. Am sperat că pacea va fi menținută, iar Japonia va ajunge într-o poziție sigură. În loc de asta... actuala calamitate... rezultată indirect din Alianță.“ Nomura Kichisaburō, ultimul ambasador la Washington dinainte de război, fusese în favoarea unei politici mai moderate, căutând o întoarcere la regimul Poarta Deschisă spre China decât să riște un război cu Statele Unite. Și nu toți ofițerii superiori de marină ai Japoniei au fost convinși de planul lui Yamamoto. Nagano Osami, șeful Statului-Major al Forțelor Navale, afirma că Japonia se „îndrepta cu pași siguri spre autodistrugere și... era destinată să dispară ca națiune“ – deși privea acest lucru, oarecum paradoxal, ca fidel „spiritului de a apăra o națiune aflată în război“. În vara lui 1941, Biroul pentru Mobilizare Economică a emis un raport care concluziona că, după doi ani de ostilități, resursele economice ale Japoniei nu vor mai fi probabil suficiente pentru a se efectua operațiuni aeriene și navale. Nagano se aștepta ca „situația să devină tot mai gravă“ încă de la jumătatea lui 1942. Chiar Tōjō a recunoscut că nu știa ce avea să facă Japonia dacă războiul continua după 1943. Nu încrederea exagerată în sine a dus la Pearl Harbor, ci convingerea că era preferabil să riște o înfrângere în război decât „să fie opriți fără să facă nimic“.

Poate că aceia care trăiau cu adevărat din fantezii erau americanii, care au adoptat o poziție remarcabil de bătaioasă în lunile premergătoare războiului, dată fiind vulnerabilitatea propriilor baze militare din Pacific, în special în Filipine. Britanicii erau vizibil mai concilianți, acceptând chiar să închidă temporar Șoseaua Birmană – 1 100 de kilometri în principal prin munți, de-a lungul cărora

circulau proviziile pentru China – ca răspuns la presiunea japonezilor. Din motive ce nu sunt ușor de imaginat, Roosevelt a exagerat mult importanța economică reală și strategică viitoare a Chinei, și a subestimat pericolele războiului cu Japonia. A refuzat o invitație din partea lui Konoe de a participa la o conferință la nivel înalt, în vara lui 1941. Secretarul de Stat Cordell Hull solicita o retragere completă a trupelor japoneze din China și Indochina; nu voia să audă de vreo suspendare a ajutorului acordat de Statele Unite lui Chiang, după cum cereau japonezii. În însemnarea profetică din 26 noiembrie, Hull a propus chiar o renunțare reciprocă la drepturile extrateritoriale din China – însemnând sfârșitul sistemului Poarta Deschisă – și recunoașterea guvernului Guomindang. În mod oarecum justificat, politica Statelor Unite față de Japonia în această perioadă a fost asemănată politicii sale față de Uniunea Sovietică pe timpul Războiului Rece.

Deși știa că trupele japoneze se îndreptau din Indochina spre Malaya și Thailanda, guvernul american se pare că uitase complet de înaintarea forței de atac a amiralului Nagumo, care a ridicat ancora cu destinația Pearl Harbor la 26 noiembrie. Cât de mult a fost acest lucru rezultatul incompetenței și cât de mult rezultatul conspirației – mai exact, ascunderea intenționată de către guvernul britanic a informațiilor privind mișcările navale japoneze – rămâne încă de debătut, deși este într-adevăr greu de înțeles de ce Churchill ar fi considerat distrugerea flotei americane din Pacific ca fiind utilă cauzei britanicilor. Probabilitatea unei intervenții americane în Asia era deja destul de ridicată pentru a mai necesita o asemenea trădare flagrantă a încrederii transatlantice, căci Roosevelt îl asigurase ferm pe Halifax (acum ambasadorul britanic la Washington) de sprijinul american în eventualitatea unui război la 1 decembrie – cu șase zile mai înainte de Pearl Harbor.

## CENTRIFUGA

Japonezii știau că în cel mai bun caz șansele erau egale și că după 1942 acestea aveau să se încline în defavoarea lor. Totuși, victoria e

victorie, și pentru o vreme se părea că războiul avea să se sfârșească înainte de 1943. Cu pierderi minime, forța de atac a Amiralului Nagumo<sup>1</sup> a făcut prăpăd la Pearl Harbor pe 7 decembrie. Este adevărat, s-a dovedit că portavioanele americane nu erau la bază, dar distrugerea sau avarierea serioasă a 8 cuirasate, 3 distrugătoare, 3 crucișătoare ușoare și 3 nave auxiliare, fără a mai lua în calcul cele 177 de avioane care au fost ireparabil distruse, n-a fost o reușită mărunță. Japonezii pierduseră în acțiune 29 de avioane și 55 de oameni în comparație cu 3 297, cifra totală a militarilor americani uciși. Răspunsul vindicativ al americanilor este bine cunoscut spre deosebire de răspunsul euforic al japonezilor. Criticul literar Okuna Takao își amintea cum

atitudinea oamenilor de rând care erau indeciși cu privire la războiul din China, și chiar a intelectualilor care au denunțat-o ca fiind o invazie, s-a transformat de îndată ce a început războiul cu Anglia și Statele Unite... Era o stare de euforie că o făcuserăm în sfârșit; le arseserăm un pumn acelor mari puteri arogante, Anglia și America, acelor indivizi albi. Pe măsură ce veneau veștile victoriilor care se succedau, grijele au dispărut, iar teama s-a transformat în mândrie și bucurie... Toate sentimentele de inferioritate ale unui popor de culoare, dintr-o țară înapoiată, față de oamenii albi din lumea dezvoltată au dispărut într-o singură lovitură... Niciodată în istoria noastră noi, japonezii, nu simțiserăm așa o mândrie precum atunci.

Și aceasta a fost numai salva de început. După aceea, forțele japoneze s-au răspândit în evantai în întregul Pacific și în Asia de Sud-Est, într-o ofensivă centrifugă de proporții, care a avut un succes și o viteză uluitoare. La 8 decembrie, primele trupe japoneze au debarcat pe latura estică a peninsulei Malacca, urmate, două zile mai târziu, de restul Armatei a 25-a conduse de generalul Yamashita Tomoyuki. Avioanele marinei, staționate în Saigon, au zdrobit forța navală britanică din largul Malaccăi, scufundând navele de război *Prince of Wales*

---

<sup>1</sup> Forța japoneză cuprindea mai mult de 50 de nave, inclusiv 4 portavioane mari și 2 ușoare (fiecare cu o dotare de aproximativ 70 de avioane), 2 nave de război, 2 crucișătoare, 9 distrugătoare, 8 petroliere și 30 de submarine, dintre care 5 erau echipate cu submersibile minuscule și 3 au fost trimise ca avangardă.

și *Repulse*. Armata a 15-a, condusă de generalul de corp de armată Iida Shōjirō, s-a năpustit la nord de istmul Kra, spre inima Burmei, punând pe fugă forțele britanice mai bine înarmate, dar mai puțin mobile. Borneo, controlată de britanici, a fost invadată la 16 decembrie; o lună și trei zile mai târziu s-a predat. Garnizoana din Hong Kong, având 12 000 de oameni, abia dacă a rezistat o săptămână după ce trupele japoneze au debarcat acolo la 18 decembrie; s-a predat în ziua de Crăciun. Între timp, Armata a 25-a avansa pe lângă peninsula Malacca, spre Singapore, folosind biciclete pentru a parcurge mai repede drumurile bine îngrijite de pe plantații. Pe 15 februarie, generalul de corp de armată Arthur E. Percival și garnizoana sa de 16 000 de britanici, 14 000 de australieni și 32 000 de indieni s-au predat fără să-și dea seama de epuizarea adversarilor în număr de 30 000, care aproape că rămăseseră fără alimente și muniție. Aceasta a fost o umilință mai mare decât cea din mai 1940, și nici măcar nu era ultima. Rangoon a căzut în martie, în ciuda încercărilor chinezilor de a-i ajuta pe anglo-indienii asediați care apărau Birmania; a urmat Mandalay, la 1 mai, alături de Insulele Andaman, din Golful Bengal. Așa cum a recunoscut generalul Henry Pownall, britanicii fuseseră „depășiți în privința strategiei, inteligenței și luptei... de niște soldați mai buni“.

Același lucru era valabil și pentru americani. La 8 decembrie primele unități ale Armatei a 14-a, conduse de generalul Honma Masaharu, au debarcat pe insula Luzon după ce raiduri aeriene zdrobiseră forțele defensive la Manila. Alte sosiri de trupe pe 22 și 24 au fost urmate de predarea capitalei filipineze la 2 ianuarie. În mijlocul Pacificului, insulele Guam, Wake și Bismarck erau deja cu toatele în mâinile japonezilor, la sfârșitul lui ianuarie 1941. La 9 aprilie, forțele conduse de americani din peninsula Bataan au capitulat, urmate, o lună mai târziu, de cele care încă mai luptau în Corregidor; aceasta a pus capăt definitiv rezistenței din Filipine. În primăvara lui 1942, forțele japoneze au cucerit și Insulele Amiralității și Arhipelagul Bismarck, inclusiv Insulele Solomon. Și olandezii s-au năruit în fața măcelului japonez. Forțele generalului Imamura Hitoshi au debarcat pentru prima dată pe teritoriul olandez în Sulawesi. Până la sfârșitul lui februarie, Sumatra întreagă fusese cucerită, iar o flotă Aliată



improvizată fusese exterminată în largul Javei. Pe 8 martie, olandezii au capitulat. În aceeași lună și rezistența lor la sud de Borneo se prăbușise. Toate acestea au fost realizate cu o forță militară mai mică decât cea staționată în Manciuria sau în China.

Germanii își adjudecaseră deja conceptul de „război-fulger“. Dar niciodată în istoria militară fulgerul n-a lovit în atât de multe locuri, cu asemenea rezultate devastatoare, cum a făcut-o în Asia și Pacific de la începutul lui decembrie 1941 și până la sfârșitul lui aprilie 1942. În plus, distanțele implicate erau mult mai mari decât acelea acoperite simultan de germani în Europa. În momentul său de extindere maximă, Imperiul Japonez se întindea pe 10 300 de kilometri de la vest la est și 8 500 de kilometri de la nord la sud; circumferința sa ajungea la un uluitor 22 850 de kilometri. La începutul lunii mai 1942, japonezii puteau deja să se gândească la atacuri în Midway, Noua Caledonie, Fiji, Samoa, Noua Guinee și chiar Australia, Ceylon și India.

Imperiile europene pur și simplu se prăbușiseră, de parcă atacul japonez ar fi expus o pierdere fundamentală a încrederii de sine. Un profesor englez, auzind de distrugerea nebunească a digului rutier ce lega Singapore de continent, l-a întrebat pe un tânăr trecător ce se întâmpla. Lee Kuan Yew (care avea să fie întâiul prim-ministru al statului Singapore după independență) a replicat: „Acesta este sfârșitul Imperiului Britanic“. Și așa părea să fie. Circulă istorisiri despre modul în care trupele britanice, în frunte cu ofițerii, și-au luat tălpășița din fața înaintării japoneze. Practic, prima rezistență efectivă pe care au întâlnit-o japonezii a fost opusă de australieni pe Cărarea Kokoda, în Noua Guinee. Și nici răspunsul inițial al americanilor n-a fost impresionant. Plecarea generalului Douglas MacArthur din Filipine a fost precipitată în cel mai bun caz. Spiritul de luptă al americanilor nu era cu mult mai bun decât cel al colegilor lor britanici. Soldatul american de infanterie marină Chester Biggs, capturat de japonezi în 1941, declara: „Este în regulă să mori pentru o cauză dacă aceasta este una bună, dar să mori doar de dragul de a spune: «Am luptat până la ultimul om și nu ne-am predat» nu este o cauză foarte

bună“. Aceeași poveste era și în Bataan. Așa cum își amintea prizonierul de război Andrew Carson:

Fuseserăm antrenați să [re]acționăm instinctiv, imediat la comenzi precum „Atenție“, „Pe loc repaus“, „Stânga împrejur“, „La posturile de luptă“ și „Deschideți focul“, dar cuvântul „Predați-vă“ ne era străin. Nu fusese programat în mințile noastre, și, prin urmare, nu producea niciun rezultat“.

El și camarazii săi puteau doar să plângă, să înjure și să încerce să se convingă de faptul că „făcuserăm tot ce putuserăm“.

Americanii au încercat în zadar să se răzbune rapid, susținând efortul de război al chinezilor și trimițându-l pe generalul de corp de armată Joseph Stilwell să supravegheze ajutorul american oferit lui Chiang. Din păcate, cei doi s-au înțeles prost de la început. „Problema în China e simplă, i-a spus Stilwell unui jurnalist. Suntem aliați cu un nemernic de țăran ignorant, analfabet și superstițios.“ Stilwell voia să reducă și să centralizeze structura de comandă chineză; nu-i plăcea risipa ostentativă de la curtea lui Chiang, numindu-l pe acesta în privat „Neica nimeni“ sau „șarpele cu clopoței“. Și el își câștigase porecla de „Joe Cel Acru“ din cauza severității sale. Eforturile lui de a prelua comanda operațiunii de ajutorare din Birmania s-au lovit de refuzul comandantului Armatei a 5-a chineze, Du Yuming, de a-i executa ordinele. Riposta niponă a însemnat lansarea unei serii de ofensive care au pus pe fugă trupele chineze din provincia Zhejiang, aducând principala cale ferată din regiune sub control japonez.

Așadar, nu-i de mirare că noile autorități din Asia de Sud-Est s-au simțit îndreptățite să se fâlească. Ceea ce le lipsea liderilor japonezi în materie de încredere în sine era compensat din plin de „anunțurile educaționale“ de genul:

Japonia este Soarele: protectorul Pământului și aducătorul de lumină pentru toate ființele de pe Pământ. Imperiul nipon își va spori puterea și importanța asemenea Soarelui care se înalță tot mai sus pe cer – acesta este etern și constituie, de asemenea, înțelesul cuvântului Nippon.

La crearea lumii, uscatul a fost primul. Iar prima întindere de uscat a fost Nippon, țara Soarelui-Răsare. Nimeni nu se poate pune cu soarele – ar fi ca zăpada care se topește în căldura soarelui. Aceasta este legea de fier pe pământ... Cei care se opun Japoniei vor avea parte de aceeași experiență ca și zăpada.

## PRIZONIERI ȘI COLABORAȚIONIȘTI

Multe dintre trăsăturile mai puțin laudabile care se manifestaseră deja în timpul campaniei din China au caracterizat comportamentul armatei japoneze și în Asia de Sud-Est. Diferența era că printre victime se numărau acum și „acei tipi albi”. Purtarea urâtă notorie față de prizonierii de război Aliați a fost, în parte, consecința stigmatului atașat predării *per se* despre care discutau mai sus. Atacurile fizice – cel mai adesea palme peste față și băți – erau la ordinea zilei în unele lagăre. Execuțiile fără proces erau frecvente. Politica oficială încuraja o astfel de brutalitate aplicând Convenția de la Geneva doar „*mutatis mutandis*”, într-o versiune pe care japonezii au ales s-o traducă „cu orice amendamente necesare”. Mii de prizonieri americani au murit în timpul infamului „Marș al Morții” din Bataan, în 1942<sup>1</sup>. În alte părți, prizonierii de război erau folosiți ca sclavi, cel mai cunoscut fiind cazul liniei ferate Birmania-Siam (Thailanda). Unii prizonieri au fost puși să poarte banderole cu inscripția: „Unul care a fost capturat în luptă și trebuie decapitat sau castrat, după voia Împăratului”. Tentativa de evadare – pe care puterile occidentale o considerau a fi datoria prizonierului – era tratată de japonezi ca ofensă capitală, deși majoritatea prizonierilor Aliați care au murit (vezi tabelul 14.1) au fost de fapt victime ale malnutriției și bolii exacerbate de suprasolicitare, precum și ale abuzurilor fizice.

Totuși, este important de accentuat că maltratările nu se limitau la prizonierii europeni. Japonezii au ucis, înrobit și chinuit în alte feluri mult mai mulți oameni din populațiile indigene de pe teritoriile

---

<sup>1</sup> Japonezii au forțat vreo 78 000 de supraviețuitori ai campaniei din Bataan să mărșăluiească cei 105 kilometri de la Mariveles la San Fernando. Majoritatea au murit pe drum în urma violențelor fizice, lipsei de hrană și bolii.

pe care le-au ocupat, dovedind că afirmațiile lor amăgitoare, prin care se prezentau drept eliberatorii Asiei, erau niște minciuni sfruntate. Între 5 000 și 50 000 de chinezi au fost masacrați în Singapore într-o serie de operațiuni de „purificare prin eliminare“ (*sook ching*). Majoritatea celor care au murit în Marșul Morții de la Bataan au fost de fapt filipinezi, la fel cum de zece sau chiar douăzeci de ori mai mulți asiatici decât europeni au murit construind Calea Ferată a Morții. De exemplu, dintre cei 78 204 de malaiezi trimiși la muncă forțată, nu mai puțin de 29 638 au murit.

Tabelul 14.1: Prizonieri ai ofensivei japoneze din sud și soarta lor, 1941–1945

	<i>Prizonieri</i>	<i>Decese</i>	<i>% din total</i>
Britanici, australieni și indieni	130,000	8,100	6.2
Americani	25,600	10,650	41.6
Olandezi	37,000	8,500	23.0
Indonezieni trimiși la muncă forțată	300,000	230,000	77.0
Prizonieri asiatici fără documente	300,000	60,000	20.0
Civili închiși	130,895	14,657	11.2
TOTAL	923,000	332,000	36.0

Nu mai puțin înrobite și cu șanse la fel de mici de supraviețuire au fost miile de fete coreene răpite pentru a servi drept „femei pentru confort“ – *ianfu*, cunoscute colocvial drept „P-uri“, de la chinezescul *p'i* (păsărică) – trupelor japoneze de pe întreg cuprinsul Asiei de Est Extinse, adesea în zonele liniei de front. Amintirile acestor victime ale violului în grup instituționalizat sunt chinuitoare. Kim Busŏn avea doar 15 ani când a fost luată din satul său din provincia Gyeongbuk și ademenită cu promisiunea de a fi angajată într-o fabrică de cauciuc. A ajuns în Taiwan, unde a fost încarcerată într-un bordel:

În timpul săptămânii și în weekend, de la 10 dimineața la 11 noaptea veneau soldații s-o facă. Uneori veneau chiar și târziu în noapte. În cursul săptămânii veneau mai puțini soldați, dar în cea mai mare parte a timpului locul era întotdeauna ticsit de ei. Nenumărați soldați veneau, în grupuri de zece și douăzeci. N-am să pot uita niciodată experiența traumatizantă de care am avut parte în acele momente... Ofițerii veneau întotdeauna seara târziu. Veneau de obicei pe la 11 sau chiar la miezul nopții. Uneori se culcau și plecau a doua zi. Obişnuiam să stăm la tejgheaua de la intrare până foarte târziu în noapte. Când eram chemate de un ofițer, mergeam cu el într-o cameră s-o facem... Nimeni nu se comporta frumos față de noi. Erau brutali. Chiar și acum când văd un soldat, pentru mine este un animal... Adesea ne molipseam de gonoree. Nu eram duse la spital, ci tratate cu medicamente sau uneori ne făceau injecții. Când eram bolnave, scriam „vacanță” pe ușă.

În timpul războiului a fost mutată în Filipine, unde „primea între treizeci și patruzeci de soldați în fiecare zi”. Imperialismul prin dominație sexuală este arareori demascată mai categoric decât în aceste istorisiri. Kim Yongsuk, care avea doar 12 ani când a recrutat-o japonezii, a fost brutalizată de un ofițer japonez la Mukden:

A intrat și m-a întrebat cum mă cheamă. Și m-a numit Okada. Mi-a dat un costum japonez și mi-a zis să mă schimb. Era un material ieftin, țipător, pe care îl puteai da jos cu un singur deget. După câteva zile tipul a intrat din nou și a zis: „Sunt Nakamura! Coreeanka asta e chiar drăguță. Lasă-mă să mă joc cu tine! La acea vreme aveam doar 12 ani. Mi-a arătat penisul lui. Am fugit, dar nimeni nu m-a ajutat. M-a ținut strâns cu mâinile sale aspre și mi-a tăiat vaginul. După câteva zile a mai venit o dată. A spus: „O să-ți mănânc ficatul! Nici măcar nu-ți dai seama de câtă bunăvoință ai parte de la împăratul Ceresc al Imperiului Japonez”. Apoi mi-a sucit picioarele cu bocancii încă încălțați și m-a tăiat pe burtă cu un cuțit și mi-a zgâriat sânii.

Kim Busŏn își amintea cum a fost forțată de proxenetul său și de unii soldați să recite Carta Cetățeanului Imperial, care începea astfel: „Doresc să fiu un cetățean al Imperiului” (*kōkoku shimmin nari*). Evident, li se părea amuzant să audă o sclavă sexuală cerând cetățenia.

George Orwell, în calitate de propagandist în perioada războiului, avea dreptate să întrebe: „De ce... se războiesc japonezii constant cu alte rase care sunt la fel de asiatice ca și ei?” Ar fi putut la fel de bine să întrebe de ce „eliberarea” coloniei Singapore a necesitat impunerea limbii japoneze, a calendarului și chiar a orei de la Tokio locuitorilor acestuia? Experiența din „Syonan”, cum fusese redenumită colonia, exemplifica determinarea japoneză de a crea un imperiu omogen cultural, pe baza *Nippon Seishin*, spiritului japonez. Lucruri asemănătoare au fost încercate și în Java ocupată.

Nimic din toate acestea nu poate egala însă complet puternicul simbolism al subjugării aplicate captivilor europeni de către japonezi. După cum se arăta într-un raport britanic de război, se părea că există „o politică oficială de umilire a prizonierilor de război albi pentru a le diminua prestigiul în ochii autohtonilor”. Generalul de corp de armată Edward Dunlop, unul dintre supraviețuitorii Căii Ferate a Morții, și-a format încă de la început impresia că japonezii „frângeau oamenii cu munca asta”. „Probabil că e foarte amuzant, reflecta el în jurnalul său secret, pentru un japonez să-i vadă pe «dorzii albi» târșâindu-și picioarele pe drum cu coșuri și țărushi, în timp ce ei merg cu vagonetul!” Astfel de bănuieli erau corecte. Itagaki Seishiro, comandantul suprem al Armatei japoneze din Coreea, i-a spus lui Tōjō: „Este scopul nostru ca, prin folosirea prizonierilor de război americani și britanici... să-i facem pe coreeni să înțeleagă adevărata putere a Imperiului nostru și să contribuie la munca de propagandă psihologică vizând eliminarea unor idei de genul venerării Europei sau Americii”.

Nu trebuie uitat până unde a mers această politică, cel puțin inițial, pentru a legitima pretenția japonezilor de a fi eliberatorii Asiei. Când purtătorii de cuvânt japonezi se refereau la „idealurile comune ale tuturor popoarelor asiatice” și declarau că „proiectul Asiei de Est Extinse” „se bazează în totalitate pe justiție și se opune egoismului exploatare, agresiv și exclusivist al Angliei și Americii”, puteau obține răspunsuri entuziaste. Resentimentele față de stăpânirea europeană erau profunde în rândurile locuitorilor educați din orașele asiatice; Orwell, care fusese ofițer subdivizionar de poliție în Birmania antebelică, nu era singurul care observase acest lucru – și nu era

singurul a cărui încredere în autoritatea britanică fusese zguduită de sentimentul neliniștitor de a fi detestat<sup>1</sup>. Naționaliștii din fostele colonii britanice salutau Japonia ca pe „Liderul Asiei, Protectorul Asiei și Lumina Asiei“. Pentru Sukarno, viitorul președinte al Indoneziei, războiul purtat de Japonia era într-adevăr un război pentru independența națională. Ba Maw, liderul naționalist birman pe care britanicii îl aruncaseră în închisoare în 1940, le-a spus delegaților la conferința de la Tokio a Națiunilor din Asia de Est Extinsă, din noiembrie 1943: „Nu este momentul să gândim cu mințile noastre, acesta e momentul să gândim cu sângele nostru“. Miniștrii filipinezi antebelici José Laurel și Jorge Vargas au declarat că victoriile japonezilor „au răzbunat prestigiul tuturor națiunilor asiatice“. Pe de altă parte, promisiunile japonezilor de eliberare nu erau cu totul lipsite de substanță. La 1 august 1943, Birmania a fost declarată independentă; pentru filipinezi independența a venit la 14 octombrie. Și Indiei, și Indoneziei li s-a promis independența.

Chiar și asiaticii care nu fuseseră colonizați de europeni puteau fi impresionant de entuziasmați de cauza japonezilor. Între 1939 și 1943, mai mult de 700 000 de coreeni s-au oferit să se înroleze în armata japoneză – mulți scriindu-și cererile cu propriul sânge pentru a demonstra determinarea lor de a fi „mai japonezi decât japonezii“ – deși japonezii au acceptat mai puțin de 18 000. În 1942, s-au oferit peste 425 000 de taiwanezi, aproximativ 14% din populația masculină, când se căutau 1 000 de voluntari. În total, peste 200 000 de taiwanezi au sfârșit prin a deveni soldați sau civili care lucrau pentru forțele armate japoneze.

Sigur, japonezii au întâmpinat rezistență din partea unor popoare indigene și nu numai din partea acelor grupuri etnice și elite care o

---

<sup>1</sup> Eseul lui Orwell „Împușcarea unui elefant“ rezumă subtila demoralizare a britanicilor din Asia în anii '30. Când un elefant este cuprins de amoc, este de așteptat ca Orwell să-l împuște. Găsește că sarcina este foarte dezgustătoare și o face doar ca să nu „pară un prost“. „Mulțimea uitându-se la mine, nu mi-era teamă în sensul obișnuit, cum s-ar fi întâmplat dacă aș fi fost singur. Un om alb nu trebuie să fie înspăimântat în fața «nativilor»; și astfel, de regulă, nu e înspăimântat. Singurul gând din mintea mea era că dacă se întâmpla ceva în neregulă, cele două mii de Birmaniani mă vor urmări, prinde, călca în picioare și transforma într-un cadavru rânjind asemenea indianului acelaia de pe deal. Și dacă asta se întâmpla, era destul de probabil ca unii dintre ei să râdă. Asta nu se cădea.“

duseseră relativ bine sub conducerea occidentală. Majoritatea coplesitoare a indienilor nu s-au arătat deloc interesați de tipul de eliberare pe care o aveau în minte japonezii. În Filipine, mișcarea țărănistă *Hukbalahap* a purtat un război de gherilă împotriva lor; în Birmania triburile Karen și Kachin, din zona deluroasă, au opus rezistență ocupației japoneze. Cu toate acestea, japonezii n-au avut probleme în a găsi colaboratori atât din rândurile naționaliștilor antieuropeni, cât și din cele ale oportuniștilor. Naționaliștii indieni nu uitaseră de Masacrul de la Amritsar; în martie 1940, Udham Singh îl asasinase pe Sir Michael O'Dwyer, viceguvernatorul Punjab-ului la acea vreme. Deși majoritatea liderilor Congresului s-au ferit de colaborarea cu japonezii – sloganul „Părășiți India” însemna neutralitate, este adevărat, spus cu multe ocolișuri – Subhas Chandra Bose a salutat entuziasmat „sfârșitul Imperiului Britanic” și le-a cerut indienilor să se alăture Axei. În jur de 3 500 au răspuns apelului inițial de la Berlin al autoproclamatului *Netaji* („lider”) de a forma o Armată de Eliberare a Indiei, majoritatea fiind indieni care fuseseră luați prizonieri de germani în Africa de Nord. Când a ajuns în Asia – după ce călătorise cu submarinul de la Kiel, în Sumatra – Bose a putut să recruteze alți 45 000 de oameni (din nou, majoritatea prizonieri din Singapore și alte părți), pentru cauza Armatei Naționale Indiene și a Axei. Mai mult decât oarecum ambivalentul Hitler, Tōjō părea sincer în declarațiile sale de sprijinire a „luptei disperate pentru independența” Indiei. „Fără eliberarea Indiei, a spus el Dietei japoneze la începutul lui 1942, nu poate exista o prosperitate reciprocă reală în Asia de Est Extinsă.” Și Ba Maw, și Armata de Independență a Birmaniei, condusă de Aung San, se bucurau de sprijinul japonezilor, deși cu prețul de a fi redusă ca dimensiuni și redenumită Armata Defensivă a Birmaniei până când japonezii s-au hotărât să le acorde birmanilor independența. Și în Java și Bali s-au format armate de voluntari denumite *Peta* (Apărătorii Pământului Natal). Existau și în Malaya, Sumatra, Indochina și Borneo forțe defensive voluntare cunoscute drept *Giyūgun*.

Sigur, efectivele acestor forțe nu erau mari – cel mult 153 000 de oameni instruiți. Totuși, este posibil să fi fost mult mai mari. Armata de Independență a Birmaniei adunase la origini 200 000 de recruți, dar a fost redusă de japonezi la doar 4 000, mărindu-se apoi



la 55 000 până la sfârșitul războiului. În plus, deși armatele antrenate de japonezi în Asia de Sud-Est erau mici raportate la numărul total al oamenilor mobilizați de Japonia în timpul războiului, ele erau foarte mari în comparație cu numărul soldaților japonezi care au participat în realitate în teatrul din Sud – în jur de 300 000. Cu alte cuvinte, aproximativ o treime din soldații disponibili pentru japonezi în zonă erau reprezentanți ai popoarelor asiatice așa-zis eliberate. Doar treptat s-a instalat deziluzia din cauza a ceea ce mai târziu Ba Maw a numit „brutalitatea, aroganța și pretențiozitatea rasială a militariștilor japonezi” – un rol important jucându-l și declinul succeselor militare ale japonezilor după 1942, și criza tot mai acută a Sferei de Coproșperitate, care devenise deja, la 1944, mai curând o Sferă a Cosărăciei.

Majoritatea istoriilor militare ale celui de-al Doilea Război Mondial din Asia consideră că Japonia era condamnată să piardă. Este posibil ca astfel să fie subestimate punctele forte ale situației Japoniei la mijlocul lui 1942. Alte atacuri la Pearl Harbor ar fi putut încetini semnificativ redresarea Statelor Unite pe mare. S-a sugerat că americanii ar fi putut comite greșeala de a se angaja prematur într-o recucerire costisitoare a Filipinelor; într-adevăr, înainte de 1939 își exprimaseră intenția de a nu ceda cu niciun preț insulele în eventualitatea unui război. Mai plauzibil, propunerea marinei japoneze de a cucerii Ceylon-ul, dacă s-ar fi acționat în acest sens, ar fi perturbat serios comunicațiile britanicilor spre Golful Persic și Egipt, cu implicații grave pentru concentrarea forțelor britanice înainte de El Alamein, în octombrie 1942. De asemenea, Japonia ar fi putut lansa atacuri asupra Indiei din Birmania, o opțiune la care comandanții militari evident se gândiseră (și pe care au executat-o cu întârziere în 1944). Japonezii aveau 700 000 de trupe în Manciuria și în jur de un milion în China; acestea ar fi putut fi reamplasate mai devreme, pentru a bloca inevitabila contraofensivă anglo-americană. Chiar și fără acestea, înfrângerile japoneze din bătăliile din Marea de Corali, de la Midway și Guadalcanal, nu au avut nimic predestinat.

Puterile Axei nu erau pornite pe autodistrugere, așa cum au fost uneori tentați să creadă istoricii. Dimpotrivă, au câștigat putere reală din teritoriile pe care le cucereau, de la colaboratorii pe care îi re-

crutau, chiar și din violența fratricidă pe care o instigau. Atât de puternice erau aceste imperii malefice și atât de nemilos și-au impus viziunile ideologice asupra unor teritorii vaste din Eurasia, încât suntem obligați să tratăm cu seriozitate una dintre cele mai dificile întrebări ale secolului al XX-lea: cum Dumnezeu a sfârșit Axa prin a pierde războiul pe care se părea, la mijlocul lui 1942, că aproape îl câștigase?



PARTEA A IV-A

O VICTORIE UMBRITĂ

## Osmoza războiului

Ceva lipsit de orice valoare, o parodie amărâtă a civilizației, fusese izgonită; el și colegii săi interveniseră, aducând cu ei noua lume; lumea care lua o formă rigidă peste tot în jurul său, încercuită cu sârmă ghimpată și duhnind a fenol... Era angajat într-un război în care curajul și o cauză justă erau de-a dreptul irelevante.

Evelyn Waugh, *Sword of Honour*

„Când privim unul în ochii celuilalt, niciunul din noi nu se uită la o față pe care o urăște – nu, privim în oglindă... Poate credeți că ne urăți, dar de fapt vă urăți pe voi înșivă – pe voi în noi... Când dăm o lovitură armelor voastre, ne lovim pe noi înșine. Tancurile noastre nu au făcut o breșă numai în defensiva voastră – au făcut breșă și în a noastră în același timp. Urmele tancurilor noastre zdrobesc național-socialismul german... Dar victoria noastră va fi victoria voastră... Iar de va fi să învingeți voi, atunci vom pieri doar ca să trăim în victoria voastră. Prin pierderea războiului vom câștiga războiul – și ne vom continua dezvoltarea sub altă formă.“

Anchetatorul Gestapoului adresându-i-se unui bolșevic din generația veche, în Vasili Grossman, *Viață și destin*

„Există o osmoză a războiului, numește-o cum vrei, dar cei victorioși au întotdeauna tendința să-și însușească ținuta de paradă a învinșilor.“

Norman Mailer, *Cei goi și cei morți*

## AUSCHWITZ ȘI HIROSHIMA

Este cuvântul care a devenit sinonim cu răul: Auschwitz – numele germanizat dat neatrăgătorului orașel polonez Oświęcim, la 60 de kilometri vest de Cracovia. În cazărmile cu ziduri de cărămidă din vecinătate, transformate de germani în lagăr de concentrare, a fost utilizat pentru prima dată pesticidul Zyklon B în scopul uciderilor în masă. Era septembrie 1941, iar primele victime au fost prizonierii de război sovietici. Dar aceasta nu se voia decât o probă pentru genocid. Inițial SS a convertit două ferme în camere de gazare temporare la noul lagăr anume construit, cunoscut drept Auschwitz-Birkenau. Când s-au dovedit a fi insuficiente, patru crematorii mari au fost înălțate între martie și iunie 1943, fiecare având o zonă pentru dezbrăcare, o încăpere vastă pentru gazare și cuptoare pentru incinerarea victimelor asfixiate. Obiectivul era uciderea evreilor din întreaga Europă și descotorosirea de rămășițele lor în cel mai eficient mod posibil. La momentul de vârf al operațiunii, peste 12 000 de oameni erau uciși zilnic în acel complex. În total, s-a calculat, 1,1 milioane de oameni au fost uciși la Auschwitz, toți fiind evrei în afară de 122 000. Asta înseamnă că aproape o cincime din victimele Holocaustului au pierit acolo.

Eficiența sa face ca Auschwitz-ul să fie atât de odios. Printre expozatele pe care le pot vedea vizitatorii astăzi se află mormane uriașe de păr uman ras de pe capetele prizonierilor, care încă așteptau să fie trimise la fabricile germane de textile, îndesate ordonat în saci, când lagărul a fost cucerit de forțele sovietice. Într-o expoziție separată, se găsesc produse care fuseseră realizate din încărcăturile anterioare: materiale aspre, odgoane marinărești și o împletitură extraordinar de respingătoare. Aproape la fel de tulburătoare sunt uriașele grămezi de pantofi ponosiți și prăfuiți; de proteze; de ochelari; de geamantane cu adresele proprietarilor pictate pe ele, în speranța deșartă că se vor întoarce, adrese din întreaga Europă. Iar acestea sunt doar cele mai mici urme, o fracțiune minusculă a rămășițelor genocidului. A dispărut de mult aurul din buzunarele victimelor, de pe degetele lor, din dinții lor. Căci naziștii nu se mulțumeau doar să-i omoare pe aceia pe

care îi defineau ca fiind subumani. Trebuia să-i și exploateze economic. O mică minoritate erau selectați pentru a munci ca sclavi, unii chiar în lagărele morții, alții – precum Primo Levi, un farmacist din Torino – în fabrica alăturată, deținută de IG Farben la Auschwitz III (cunoscut, de asemenea, ca Buna sau Monowice); iar alții erau folosiți la fermele din apropiere, în mine și în fabricile de armament. Totuși, majoritatea erau pur și simplu gazați și apoi procesați ca reziduurile industriale. După o vizită la Auschwitz simți că germanii le-au făcut tot ce era imaginabil aceloră pe care i-au omorât, în afară de a-i mânca. Niciun alt regim nu s-a apropiat atât de mult de coșmarul lui H.G. Wells, în care niște extraterestri vorace iau viața oamenilor prin mijloace mecanizate.

Deși a fost cel mai eficient, Auschwitz nu a fost neapărat cel mai crunt lagăr nazist al morții. Primii oameni care au fost gazați de Al Treilea Reich au fost, după cum am văzut, bolnavii mintal germani; aceștia fuseseră asfixiați doar cu monoxid de carbon. Această metodă a fost apoi exportată în Europa de Est, prin folosirea gazelor de eșapament, mai întâi în furgonete special modificate, apoi în camere de gazare fixe, echipate cu uriașe motoare diesel. Așa au fost uciși deținuții la Sobibor, Treblinka și Bełżec, lagărele amenajate pentru a implementa „Acțiunea Reinhard” în toamna lui 1941. În comparație cu inhalarea Zyklon-ului B, care omora majoritatea victimelor în 5–10 minute, acesta era un mod lent de a muri. Rudolf Hoess, comandantul de la Auschwitz, considera metodele sale ca fiind „umane” în comparație cu cele ale omologului său de la Bełżec, sadicul de notorietate Christian Wirth. Cu puțin timp înainte de a se sinucide în 1945, ofițerul SS Kurt Gerstein a lăsat niște însemnări răscolitoare despre ceea ce văzuse în lagărul respectiv:

Sosește trenul: 200 de ucraineni deschid violent ușile și gonesc oamenii din vagoane cu bicele lor de piele. Instrucțiunile vin dintr-un difuzor mare: Dezbrăcați-vă complet, inclusiv de membrele artificiale, ochelari etc.... Apoi femeile și fetele merg la frizer, care din două sau trei forfecări le taie părul și îl pune în saci de cartofi. „Este ceva special pentru submarine, pentru izolament sau ceva de genul ăsta”, mi-a spus *Unterscharführer*-ul SS de serviciu.

Apoi procesiunea începe să se miște. Toți urmează drumul având în față o fetiță foarte drăguță, toți goi, bărbați, femei și copii, ologi fără membrele lor artificiale. Și urcă pe rând cele câteva trepte și atunci pot vedea totul: mame cu copii la piept, copilași goi, adulți, bărbați, femei, toți goi. Ezită, dar intră în camerele morții, mânași de cei din urma lor sau de biciurile de piele ale SS-istului, majoritatea fără să scoată un cuvânt. O evreică de vreo 40 de ani, cu ochii scăpărând flăcări, îi înjură pe ucigași. Primește cinci sau șase lovituri cu biciul de călărie al căpitanului Wirth aplicate personal de acesta, și apoi dispăre înăuntru...

[După o jumătate de oră, toți muriseră după ce inhalaseră gazele de la motorină.]

Cadavrele sunt aruncate ude de transpirație și urină, cu picioarele pătate de excremente și sânge menstrual... Biciurile de călărie ale ucrainenilor şuieră în timp ce lucrează la detalii. Vreo două duzini de dentiști deschid gurile cu cârlige și caută aurul... Unii din lucrători caută în zona genitală și anus aur, diamante și lucruri de valoare.

S-a estimat că din martie până în decembrie 1942, 600 000 de oameni, aproape toți evrei (printre ei membrii Consiliului Evreiesc din Zamość), au fost brutalizați, uciși și jefuiți fizic în acest mod. Din fiecare transport către Belzec aproximativ 500 erau selectați să rămână în viață pentru a ajuta la descotorosirea de cadavre; după un anumit punct și ei erau uciși și înlocuiți. Se știe că doar cinci oameni au scăpat din lagăr, dintre care doar doi au supraviețuit războiului. Unul din ei, Rudolf Reder<sup>1</sup>, a fost bântuit de țipetele copilașilor din camera de gazare: „Mami! Dar am fost cuminte! E întuneric! E întuneric!“ Într-un alt lagăr din Polonia, Majdanek, în jur de 170 000 de prizonieri au fost uciși nu numai cu gaz, ci și cu gloanțe, prin bătăi și spânzurare, culminând cu împușcarea a aproximativ 18 000 de oameni în Operațiunea Festivalul Recoltei (3 noiembrie 1943). Acestea erau realitățile dezgustătoare ale „soluției finale“ la care făcuse aluzie atât de eliptic Reinhard Heydrich, la conferința secretarilor de stat care a avut loc pe malurile îngrijite ale Wansee-ului berlinez, la 20 ianuarie 1942.

---

<sup>1</sup> Reder era de profesie farmacist și fusese deportat din Lwów în august 1942. A lucrat ca membru al „echipajelor morții“, săpând morminte și târând trupurile afară din camerele de gazare. După 4 luni a fost trimis la Lwów pentru a ajuta la aducerea unei încărcături de foi de tablă pentru lagăr. A evadat când paznicul său dormea.



Și alte regimuri comiseseră omoruri în masă, după cum am văzut. Chiar mai mulți oameni au fost uciși din motive politice în Uniunea Sovietică a lui Stalin; și multe aspecte ale vieții și morții în lagărele de concentrare naziste – în special sadismul abject al celor cu grade inferioare – își aveau corespondentele în Gulag. Și mai mulți oameni aveau să moară ca rezultat al tiraniei lui Mao în China. Totuși, era ceva diferit calitativ în războiul naziștilor contra evreilor și celorlalte minorități nefericite pe care le-au considerat „nedemne de viață“. Și anume, faptul că a fost purtat de oameni extrem de bine educați, produsele a ceea ce fusese, cel puțin până în 1933, unul dintre cele mai avansate sisteme educaționale din lume. În plus, s-a comis sub conducerea unui om care ajunsese la putere prin mijloace în principal democratice. Mașinăria nazistă a morții funcționa economic, științific și eufemistic. Într-un cuvânt, era foarte, foarte modernă. Câteva exemple pot contribui la ilustrarea acestei afirmații:

Tarifele practicate de compania feroviară a statului german, Reichsbahn, pentru transportarea evreilor din Europa spre locul morții acestora: 0,04 mărci pe adult pe kilometru, și prețuri reduse la jumătate pentru copiii peste 4 ani și grupurile de 400 sau mai mulți oameni.

Teza de doctorat de la Universitatea Breslau, depusă de un anume Victor Scholz în 1940 și intitulată „Despre posibilitățile de a recicla aurul din gurile morților“.

Atentele calcule tehnice și financiare ale lui Kurt Prüfer, inginer la firma Topf & Fii, din Erfurt, care a proiectat furnalele crematoriului de la Auschwitz.

Istorisirea simplă a unei supraviețuitoare din Ravensbrück, despre operațiile experimentale pe prizoniere (cunoscute drept „iepură“), efectuate de către doctorii Fischer și Oberhäuser, care includeau injectarea unor streptococi în oase, introducerea fără anestezie a unor substanțe toxice în uter și amputarea membrelor „pentru a înlocui părțile afectate ale soldaților germani răniți“.

Semnele atârinate pe drumul spre crematoriul Buchenwald, pe care scria: „Există o cale către libertate. Principalele ei jaloane

se numesc, supunere, muncă, onestitate, ordine, disciplină, curăţenie, sobrietate, dorinţa de sacrificiu şi dragostea de patrie.“

Insistenţa cu care SS-iştii de la Belzec le spuneau victimelor că doar „urmau să facă o baie, după care aveau să fie trimise la muncă“, minciună întărită de folosirea unei mici fanfare din lagăr, care acoperea ţipetele muribunzilor, interpretând melodii ca *Munteanule, n-ai niciun regret?*

Impresia copleşitoare este aceea a unor profesionişti transformaţi în psihopaţi – poate orbiţi moraliceşte de specializările înguste (aceasta cel puţin era teoria istoricului Friedrich Meinecke). Fie că era vorba de colectarea tarifelor de transport, practicarea experimentelor, născocirea sloganurilor, scrierea tezelor sau proiectarea cuptoarelor, mii de oameni asemenea lui Scholz, Prüfer, Fischer şi Oberhäuser au fost aceia care au transformat în realitate visul bolnav al lui Hitler, legat de genocid. Ei, în aceeaşi măsură ca şi sadicii SS-işti descrişi de Rudolf Reder, au fost adevăraţii vinovaţi.

Atât de monstruoase au fost crimele comise la Auschwitz, Majdanek şi Belzec – fără a mai vorbi despre lagărele morţii de la Celmno, Sobibor şi Treblinka – încât americanii, britanicii, canadienii şi ruşii au ajuns să fie satisfăcuţi la gândul că, atunci când au luptat împotriva Germaniei naziste, ţările lor erau angajate într-un război drept. Uităm prea uşor măsura în care şi Aliaţii au provocat moartea inocenţilor, bărbaţi, femei şi copii, pentru a obţine victoria, chiar dacă pe căi foarte diferite şi din motive complet diferite. Acesta nu era un război simplu al răului împotriva binelui. Era un război al răului împotriva unui rău mai mic. Căci puterile Axei nu s-au prăbuşit spontan, sub greutatea propriei depravări. Puteau fi înfrânte numai prin aplicarea unei forţe contrare imense. Dar, la rândul său, acest lucru necesita nişte compromisuri morale groaznice din partea puterilor occidentale. Se părea că Axa putea fi înfrântă doar cu propriile metode inumane.

Pentru mulţi japonezi de astăzi, Hiroshima este Auschwitz-ul Asiei, simbolul suprem al lipsei de umanitate a omului faţă de om. Hiroshima a fost însă doar unul dintre multele oraşe pe care bombardierele Aliate le-au făcut una cu pământul în ultimele stadii ale celui de-al Doilea Război Mondial. Istoricul nu poate eluda întrebarea: care este

diferența dintre Auschwitz și Hiroshima? Un posibil răspuns este acela că pentru Hitler gazarea evreilor era un obiectiv în sine, și ar fi continuat să-i gazeze pe evrei până când nu mai rămânea niciunul chiar dacă războiul s-ar fi terminat cu o victorie nazistă în 1942. În contrast, pentru Churchill și Roosevelt bombardamentul strategic nu era menit să anihileze poporul german ori japonez, ci pur și simplu să pună capăt războiului. Churchill a glumit cândva la prânz, vorbind despre sterilizarea germanilor înfrânți, dar acesta a fost doar umor negru (ca și urinarea simbolică pe Linia Siegfried și în Rin); „soluția finală” a chestiunii germane avea să ia forma demodată, presupus umană a partiției. Obiectivul suprem al lui Churchill nu era să-i omoare pe toți germanii, cum nu era nici să-i salveze pe toți evreii sau să-i elibereze pe francezi ori polonezi. Nu era decât să ducă războiul la o încheiere victorioasă, cu un preț acceptabil plătit de poporul britanic. Obiectivul său secundar, mult mai rar împărtășit, era de a evita „prezența la guvernare în momentul lichidării Imperiul Britanic”. Iar al treilea, la care mai nimeni în afară de el nu se gândise serios până la sfârșitul războiului, era să încerce să se asigure ca amenințarea germană asupra Angliei să nu fie înlocuită de o amenințare sovietică. Pentru a atinge primul dintre aceste obiective, Churchill era gata să folosească toate mijloacele disponibile.

Anglia a ieșit victorioasă din cel de-al Doilea Război Mondial cu pierderi mai mici de vieți omenești (dar nu și de bogății) decât în conflagrația precedentă. Primul Război Mondial. Aceasta a fost realizarea lui Churchill. Imperiul a fost totuși păstrat doar parțial și profund slăbit. Iar la 1947, anul în care India a părăsit imperiul, devenise deja clar pentru toată lumea că un alt război mondial, mai devastator decât al doilea, era o posibilitate reală. Aici se găsea cel mai mare neajuns al victoriei Aliaților: principalul său beneficiar a fost regimul totalitar cu care democrațiile occidentale își uniseră forțele în vara lui 1941, Uniunea Sovietică a lui Stalin. Churchill glumise spunând că, dacă Hitler ar invada Iadul, „cel puțin ar provoca o referire favorabilă la Diavol în Camera Comunelor”<sup>1</sup>; de fapt, chiar asta se întâmplase

---

<sup>1</sup> Este ironic faptul că Hitler a spus același lucru despre japonezi în mai 1942: „Actualul conflict este unul pe viață și pe moarte, iar esențialul este să câștigi – și în acest scop suntem gata să ne aliem cu însuși Diavolul”.

– Churchill îi oferise lui Stalin mai mult decât cuvinte afectuoase. Alianța cu Stalin din timpul războiului, în ciuda faptului că era inevitabilă și avea un temei strategic, era totuși un pact faustian autentic, deși Anglia și America au putut să-și regleze conturile cu Satana sovietică folosind sufletele altora. De aceea, pentru așa de mulți oameni atât din Europa, cât și din Asia, victoriile din 1945 n-au făcut decât să înlocuiască o versiune de totalitarism cu alta.

Se afirmă uneori că acest deznodământ a fost drept și corespunzător, dată fiind contribuția disproporționată pe care au avut-o sovieticii la victorie. Și totuși, poate că astfel se subestimează rolul Regatului Unit al Marii Britanii și al Statelor Unite în uciderea dragonilor Axei.

## VICTORII ÎNCHIPUTE

După pierderile devastatoare, cauzate Uniunii Sovietice prin Operațiunea Barbarossa, o a doua ofensivă lansată spre sfârșitul lui 1941 dusesse armata germană dincolo de Canalul Moscova-Volga, chiar până la periferia capitalei. Atât de dramatică părea situația, încât guvernul sovietic – dar nu și Stalin, care a rămas să conducă nou-creata *Stavka* (Cartierul General) – a fost mutat la Kuibîșev (fost Samara), la peste 800 de kilometri spre sud-est. Un vagon de tren special, cu refrigerare, a purtat trupul îmbălsămat al lui Lenin spre o zonă sigură. Pe 1 noiembrie, deși linia de front era la doar 65 de kilometri depărtare de Piața Roșie, s-a decis să se continue cu ceremoniile obișnuite pentru comemorarea Revoluției. În mod normal, Stalin ar fi ținut o cuvântare la Teatrul Balșoi, dar întrucât acesta fusese bombardat, evenimentul a avut loc în spațiile bogat decorate, dar și protejate împotriva gloanțelor, ale stației de metrou Piața Maiakovskaia, care a fost împodobită ca să arate precum Balșoi-ul. În discursul său, Stalin a avut un mesaj sfidător pentru fostul său aliat Hitler: „Dacă vor un război de exterminare, atunci vor avea parte de el... Sarcina noastră va fi acum să-i distrugem pe toți germanii, până la ultimul. Moarte invadatorilor germani!” Acesta era limbajul disperării, dar totodată și al sfidării.

Din fericire pentru Stalin, el primise – și de data aceasta a avut destulă minte să le creadă – informații de la Richard Sorge, din Tokio, că în decembrie 1941 japonezii intenționau „doar o înaintare în Pacificul de Sud, nimic mai mult“. Asigurările date de Sorge, conform cărora „Orientul Îndepărtat sovietic poate fi considerat ferit de un atac japonez cel puțin până la sfârșitul iernii“, i-au dat lui Stalin posibilitatea să mute 58 de divizii din Siberia spre Vest. Și vremea se întorcea împotriva germanilor, înghețându-le atât combustibilul, cât și degetele, iar rata victimelor creștea vertiginos pe măsură ce rezistența sovietică se înăsprea. Era blitzkrieg-ului luase sfârșit; începuse ceea ce Curzio Malaparte numea ironic „Războiul Fulger de Treizeci de ani“. Cu toate acestea, situația Uniunii Sovietice n-a arătat prea multe semne de îmbunătățire durabilă în lunile care au urmat contraofensivei de la Moscova, condusă de Jukov. Forțele germane au cucerit Crimeea. Până în vara lui 1942 ajunseseră pe malurile Donului, poarta către Caucaz, și forțau înaintarea spre Volga. Câmpurile petrolifere sovietice de la Maikop au fost capturate; svastica s-a înălțat pe vârful Muntelui Elbrus. Polonia, statele baltice, Ucraina și Bielorussia erau toate în mâinile germanilor. La acest moment al războiului, Germania și aliații săi controlau efectiv toată Europa de Vest și Centrală, cu excepția câtorva țări neutre (Irlanda, Portugalia, Suedia, Elveția și Spania). Așa cum s-a exprimat un comentator rus, „Parisul Viena, Praga și Bruxelles-ul deveniseră orașele provinciale germane“. Balcanii cedaseră în fața armelor germanilor, la fel și Creta. În Africa de Nord era aproape aceeași istorie. Pe 21 iunie 1942, Afrika Korps, condus de Rommel, a capturat fortăreața britanică Tobruk și s-a avântat apoi spre Egipt, ajungând până la mai puțin de 80 de kilometri de Alexandria. Îmbătat de victorie, Hitler se gândea la cuceririle germane viitoare – Brazilia, Africa Centrală, Noua Guinee. Și Statele Unite aveau în cele din urmă să fie „încorporate... în Imperiul Mondial German“. Lista de cumpărături a lui Ribbentrop pentru o „zonă colonială adițională“ postbelică includea Africa de Vest britanică și franceză, Africa ecuatorială franceză, Congo-ul belgian, Uganda, Kenya, Zanzibar și Rhodesia de Nord. Între timp, Japonia înregistrase victorii nu mai puțin uluitoare în Asia și Pacific. În 1941, după cum am văzut, cea mai mare parte a estului Chinei era în mâinile ja-

ponezilor. Măcelul de șase luni care începuse cu Pearl Harbor a creat o Sferă Lărgită de Coproșperitate în Asia de Est, incluzând Indonezia de astăzi, Malaezia, Myanmar, Thailanda și Vietnam, fără a mai menționa uriașul arc al insulelor din Pacific.

Deci în vara lui 1942 doar un optimist incurabil putea fi sigur că Alianții aveau să câștige războiul. În martie în acel an, în urma triumfurilor japoneze din Asia, Churchill se gândea serios la demisie. Eden, care poate că i-ar fi luat locul, se temea că sovieticii aveau să încheie o pace separată cu Hitler. „Am pierdut deja o mare parte din Imperiul Britanic, se lamenta Alan Brooke în jurnalul său, și suntem pe punctul de a pierde o parte și mai mare din el.” Anglia părea să fie „o navă... care se îndreaptă inevitabil spre stânci... Vom putea salva India și Australia?... Egiptul era amenințat... Rusia nu va putea nicicând să reziste, centura Caucazului avea să fie penetrată”. Germanii ar fi putut chiar să ajungă la câmpurile petrolifere britanice („călcâiul lui Ahile pentru noi”).

Ar fi fost oare posibil ca puterile Axei să-și consolideze victoriile fulgerătoare din 1939–1942 în așa fel încât să obțină victoria finală? Istoricii militari au dezbătut îndelung opțiunile strategice aflate la dispoziția Germaniei și Japoniei, căutând decizii alternative care ar fi putut să încline balanța războiului în favoarea lui Hitler și a lui Hirohito. Lăsând la o parte scenariile neverosimile, cum ar fi o invazie reușită în Anglia în 1940, o anulare a Operațiunii Barbarossa sau o decizie japoneză de a ataca Uniunea Sovietică în loc de Statele Unite, au fost sugerate patru posibilități mai mult sau mai puțin plauzibile:

1. Hitler ar fi putut să accepte sfatul comandanților săi militari (în special pe cel al amiralului Raeder) și și-ar fi concentrat atenția asupra câștigării războiului în Mediterana în 1941, înainte de a invada Uniunea Sovietică. De exemplu, ar fi putut să lovească la estul Mediteranei, în Cipru, Liban și Siria; sau prin Turcia (violându-i neutralitatea), către Caucaz; sau prin Egipt, spre Suez și mai departe. Din întâmplare, pozițiile britanice din Malta și Egipt erau extrem de vulnerabile. Rommel ar fi putut foarte bine să-i izgonească pe britanici din Egipt dacă i-ar fi fost trimise cele 29 de divizii germane care stăteau mai mult sau mai puțin inactive în Europa de Vest.

2. În altă variantă, Hitler ar fi putut direcționa mai multe resurse pentru câștigarea Bătăliei din Atlantic din 1942. Fără îndoială, submarinele germane au provocat pierderi severe navelor transportoare aliate, pe întreaga durată a lui 1942 până în primăvara lui 1943.

3. Hitler ar fi putut să poarte mai inteligent războiul împotriva Uniunii Sovietice. Iarăși, ar fi putut să asculte de acei experți (printre ei Halder și Guderian) care l-au sfătuit să concentreze eforturile germane asupra capturării Moscovei în loc să direcționeze Grupul de Armate condus de mareșalul Gerd von Rundstedt spre sud, către Kiev. De asemenea, Hitler ar fi putut să nu-și risipească Armata a 6-a așa de nesăbuit la Stalingrad; teama lui Alan Brooke era că Paulus ar fi putut să cucerească în schimb Caucazul, deschizând drumul către zonele petrolifere din Marea Caspică și Golful Persic.

4. Japonezii ar fi putut să poarte un altfel de război împotriva puterilor occidentale atacând în 1942 Ceylon-ul, și nu Port Moresby și Midway, cu scopul de a contesta dominația britanică din Oceanul Indian. Ar fi putut, de asemenea, să redirecționeze trupe din China și Manciuria – unde încă erau staționate la sfârșitul războiului 56% din forțele de peste hotare – pentru a întări linia defensivă din Pacific.

Problema cu toate aceste ipoteze – pe lângă faptul că presupun existența unui Hitler mai puțin obtuz față de sfaturile experților militari decât adevăratul Hitler – este că, practic, niciuna dintre ele nu sugerează o modalitate prin care puterile Axei ar fi putut înfrânge tendințele economice potrivnice odată ce se confruntau simultan cu Imperiul Britanic, Statele Unite și Uniunea Sovietică. Sigur, campaniile blitzkrieg din 1939–1942 au micșorat diferența economică dintre Axă și Aliați. Germanii au absorbit cu succes resurse din Europa de Vest ocupată; la apogeu, în 1943, transferurile necompensate din Franța se ridicau la 8% din produsul național brut al Germaniei, echivalent cu o treime din venitul național francez de dinainte de război. Germania aproape că a monopolizat exporturile din țările vest-europene pe care le ocupa. Și fosta Cehoslovacie era un contribuitor net substanțial la efortul de război al Germaniei. Atât de adânc au pătruns Operațiunea Barbarossa și ofensivele ulterioare, încât au capturat mai mult de jumătate din capacitatea industrială sovietică. În

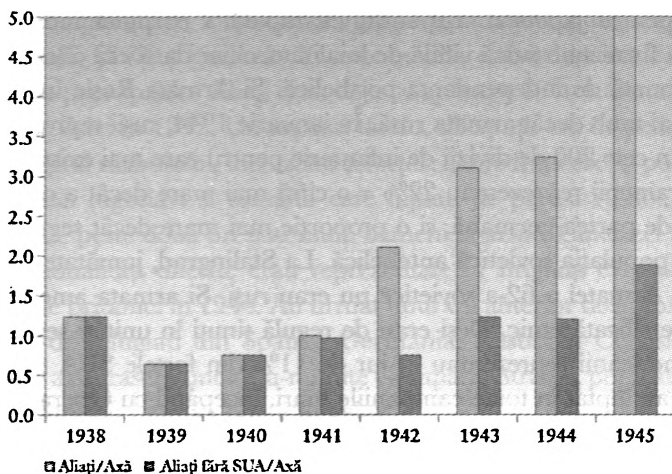
plus, germanii au putut să-și trateze imperiul ca pe un nelimitat rezervor de muncă ieftină. Muncitorii străini reprezentau deja o cincime din forța de muncă civilă activă în 1943. După ce a fost numit responsabil cu producția germană de armament, Albert Speer a galvanizat economia Reich-ului, aproape a triplat producția de arme între 1941 și 1944, impunând fabricanților standardizarea și realizând îmbunătățiri surprinzătoare ale productivității. Și japonezii au avut realizări spectaculoase în ceea ce privește mobilizarea economică, producția de aeronave crescând de 5,5 ori între 1941 și 1944.

Și totuși, nu era nici pe departe suficient. Cei Trei Mari Aliați aveau resurse materiale mult superioare. În 1940, când Germania și Italia înfruntaseră Anglia și Franța, producția economică totală a ultimelor două fusese aproximativ două treimi din cea a primelor. Înfrângerea Franței și Poloniei a mărit șansele potrivnice Angliei, dar invazia germană din Uniunea Sovietică a reechilibrat balanța economică. Odată cu intrarea Statelor Unite în război, balanța s-a înclinat în cealaltă direcție; într-adevăr, aproape că s-a dat peste cap. PIB-ul combinat al Aliaților era de două ori cât cel al principalelor puteri ale Axei și teritoriilor dependente în 1942. Era aproximativ de trei ori mai mare în 1943, iar decalajul a continuat să crească pe măsură ce războiul înainta, în mare parte ca rezultat al creșterii rapide a economiei americane (vezi figura 15.1). Între 1942 și 1944, cheltuielile militare ale americanilor au fost aproape de două ori cât cele germane și japoneze combinate. Este greu de înțeles cum alte decizii strategice ar fi putut preveni această prelungire dezastruoasă a inferiorității economice a Axei. O parte enormă din creșterea producției Aliate se realiza dincolo de rata de acțiune a armelor Axei, în Statele Unite și dincolo de Urali. În plus, zonele petrolifere suplimentare care ar fi putut ajunge la îndemâna lui Hitler, dacă ar fi purtat războiul de o manieră diferită, erau prea modeste ca producție pentru a micșora semnificativ diferența dintre cele două tabere în materie de petrol<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> „Trebuie să avansăm cu orice preț spre câmpiile Mesopotamiei și să luăm de la britanici zonele petrolifere de la Mosul, declara Hitler la 5 august 1942. Dacă reușim aici, tot războiul se va încheia.” Dar trei sferturi din totalul producției mondiale de petrol, în 1944, proveneau de la Statele Unite, în comparație cu doar 7% din Africa de Nord, Orientul Mijlociu și Golf.





Notă: Acest grafic calculează raportul produsului intern brut combinat pentru Alianți și Axă. Barele din dreapta scot din calcul nu numai PIB-ul SUA, ci și valoarea ajutorului american către Regatul Unit al Marii Britanii și către Uniunea Sovietică.

Figura 15.1 Raportul PIB-ului Alianți:Axă, cu și fără Statele Unite, 1938–1945

Este, de asemenea, important să ținem minte că puterile Axei luptau nu numai împotriva britanicilor, rușilor și americanilor; ele luptau împotriva forțelor întrunite ale imperiilor britanic, rus și american. Totalul oamenilor aduși pe front din diversele părți ale Imperiului Britanic era imens. În total, numai Regatul Unit al Marii Britanii a mobilizat aproape 6 milioane de bărbați și femei. Dar alte 5,1 milioane veneau din India, Canada, Australia, Noua Zeelandă și Africa de Sud. Victoriile precum cea de la El Alamein și, cu atât mai mult, cea de la Imphal au fost în aceeași măsură victorii pentru forțele imperiale, cât și pentru forțele britanice; angajamentul colonial față de Imperiu s-a dovedit la fel de puternic precum cel din Primul Război Mondial. Extraordinar de remarcabil a fost faptul că peste 2,5 milioane de indieni s-au înrolat voluntar în Armata Indiană Britanică în timpul războiului – de peste 60 de ori mai mulți decât cei care au

luptat pentru japonezi. Expansiunea rapidă a corpului indian de ofițeri a furnizat o sursă vitală de loialitate, chiar dacă era o loialitate condiționată de independența postbelică. Și Armata Roșie însemna mult mai mult decât armata rusă. În ianuarie 1944, rușii reprezentau 58% din cele 200 de divizii de infanterie pentru care mai există date, dar ucrainenii reprezentau 22% – o cifră mai mare decât a celor ce luptau de partea germană, și o proporție mai mare decât segmentul lor din populația sovietică antebelică. La Stalingrad, jumătate dintre soldații Armatei a 62-a sovietice nu erau ruși. Și armata americană era diversificată etnic. Deși erau de regulă ținuți în unități separate, afro-americanii reprezentau în jur de 11% din forțele SUA mobilizate, și au luptat în toate campaniile mari, începând cu Operațiunea Torța. Plutonul de recunoaștere al lui Norman Mailer din *Cei goi și cei morți* include doi evrei, un polonez, un irlandez, un mexican și un italian. Doi dintre cei șase militari care au înălțat stindardul la Iwo Jima erau străini; unul era indian pima. Peste 20 000 de americani japonezi au fost membri ai armatei Statelor Unite în timpul războiului. După cum se exprima John Hersey în *Un clopot pentru Adano*, roman al cărui erou este „un italo-american care pleacă la război împotriva Italiei”,

America este țara internațională... Armata noastră are în ea iugoslavi și francezi și austrieci și cehi și norvegieni, și peste tot în Europa unde merge armata noastră, vreunul se poate întoarce spre soldatul de alături spunându-i: „Hei, Mac, ce zice străinul ăla?”... Iar Mac poate traduce. Asta e norocul nostru. Nicio altă țară nu are un astfel de fond de oameni care vorbesc limbile ținuturilor pe care trebuie să le invadăm... Exact la fel cum Europa ne-a invadat cândva pe noi, cu valuri peste valuri de emigranți, la fel invadăm și noi acum Europa, cu valuri peste valuri de fii de emigranți.

De aici și ironia intuiției lui Hersey că singurul obiectiv de război al soldatului tipic era să „meargă acasă”.

După cum am văzut, germanii făcuseră ceva eforturi pentru a mobiliza alte popoare din Europa ocupată, la fel ca și japonezii în Orientul Îndepărtat, dar aceștia erau mici copii în comparație cu ceea ce realizaseră Alianții. Într-adevăr, eșecul clar al imperiilor Axei de a câștiga loialitatea propriilor supuși a făcut ca forțele Aliate să fie întărite de o

supraabundență de forțe exilate, grupări partizane și organizații de rezistență. Chiar și excluzând aceste auxiliare, forțele armate combinate ale principalilor Aliați erau deja cu aproape 30% mai mari decât cele ale Axei în 1942. Un an mai târziu, diferența era de peste 50%. La sfârșitul războiului, incluzând și forțele libere franceze<sup>1</sup> și poloneze, partizanii iugoslavi și românii care luptau de partea rușilor, Aliații aveau de peste două ori mai mulți oameni la arme. Cincizeci și două de naționalități diferite erau reprezentate în Brigada evreiască formată de britanici în 1944. Au urmat unui val anterior de aproximativ 9 000 de refugiați din Spania, Germania, Austria și Cehoslovacia, care se alăturaseră unor așa-numite Companii Străine, poreclite amuzant „Străinii Inamici Loiali Regelui“.

Totuși, cea mai bună măsură a avantajului Aliaților era legată de echipamentul militar, dat fiind că germanii și japonezii au fost în cele din urmă înfrânți prin capital, și nu neapărat prin forța de muncă – prin intermediul mașinilor, și nu al personalului. La fiecare categorie majoră de arme, puterile Axei rămăneau constant în urmă cu fiecare lună ce trecea. Între 1942 și 1944, Aliații i-au depășit pe membrii Axei în privința pistoalelor mitralieră cu un factor de 16 la 1, la nave maritime, tancuri și mortiere cu aproximativ 5 la 2, iar la puști, mitraliere, artilerie și avioane de luptă cu aproximativ 3 la 1. Blitzkrieg-ul fusese posibil când sorții de izbândă erau exact invers. Odată ce ambele tabere erau motorizate – una dintre caracteristicile definitorii ale războiului total – cheia spre victorie a devenit logistica, nu actele de vitejie. Superioritatea numerică împătrită a blindatelor britanice a fost unul dintre factorii decisivi de la El Alamein. Raportul mediu între blindatele sovietice și cele germane la începutul ofensivelor din 1944 și 1945 era aproape 8. Proporția în privința avioanelor de luptă pe Frontul de Est a crescut de la 3, în iulie 1943, la 10, în ianuarie 1945. Similar, dominația Aliaților în aer a asigurat succesul Zilei Z și a garantat înfrângerea definitivă a germanilor în Europa de Vest. Un soldat german

---

<sup>1</sup> Arareori se admite că, în cea mai mare parte a perioadei de la 1940 la Ziua Z, negrii africani au constituit elementul principal al trupelor din Armata franceză liberă. Chiar și în septembrie 1944, mai reprezentau încă unul din 5 membri ai forței lui Gaulle în nord-vestul Europei.

își amintea exact „ziua în care mi s-a arătat clar că era imposibil ca Germania să triumfe“:

Era 26 iulie 1944. Avusese loc un raid aerian executat de 1 500 de „Fortărețe zburătoare“ americane, și n-am văzut niciun avion din Luftwaffe pe cer ca să le pună probleme. Desigur, superioritatea forțelor nu duce întotdeauna la victorie, dar atunci când superioritatea este la un asemenea nivel, nu mai e nimic de făcut. În apropierea noastră se aflau Divizia SS de Tancuri *Das Reich* și contingente din Tineretul Hitlerist. Au fost complet nimicite din aer. N-au avut nici măcar șansa de a arăta cât de curajoși erau. Când se întâmplă astfel de lucruri, știi că probabil a venit sfârșitul... nu mai era nicio speranță, n-aveam cum să câștigăm războiul.

Între timp, în Pacific, Statele Unite pur și simplu au copleșit Japonia cu un val uriaș de armamente produse în serie. Submarinele americane au redus marina comercială japoneză cu trei sferturi, oprind transportul de importuri indispensabile. Tunurile antiaeriene americane au doborât avioane japoneze mai rapid decât puteau fabricile japoneze să le producă. Șantierele navale americane construiau și reparau nave de război, în timp ce Japonia nu făcea nimic din cauza lipsei de materii prime. În 1944, Statele Unite produceau de 75 de ori mai mult explozibil puternic decât Japonia. În privința tancurilor și camioanelor, japonezii erau în aceeași ligă de mâna a doua ca și italienii. Cât despre proviziile medicale, un domeniu în care Aliații avansaseră mult în timpul războiului, ei rămăseseră în secolul al XIX-lea. Sigur, putem să ne imaginăm o strategie japoneză alternativă după Pearl Harbor, care ar fi putut să compenseze acest imens dezechilibru economic. Bazându-se tot mai frecvent pe tactica sinucigașă, comandanții japonezi au arătat că erau (așa cum nimerit s-a exprimat Alvin Coox) „războinici samurai medievali, care se erijau în practicanți ai științei militare moderne“. În contrast, americanii erau maeștrii excesului, al cărui prim principiu era: „să ai întotdeauna la îndemână mai multe din tot ce ți-ar putea trebui vreodată“.

Germanii au înțeles că războiul total avea să fie decis în cele din urmă de factori materiali mai degrabă decât morali. „Prima condiție esențială a unei armate pentru a putea să reziste efortului de luptă, scria Rommel, este reprezentată de un stoc adecvat de arme, petrol și muniție.

De fapt, bătălia este purtată și decisă de șefii intendenței înainte să înceapă focul. Nici cei mai viteji oameni nu pot face nimic fără tunuri, iar tunurile nu pot face nimic fără muniție; și nici tunurile și muniția nu-s de prea mare ajutor în lupta mobilă decât dacă există vehicule cu suficient combustibil pentru a le transporta.“ În ultimul an al războiului, o divizie activă a forțelor terestre americane consuma în jur de 650 de tone de resurse pe zi. Deoarece un singur camion al armatei putea transporta doar 5 tone, acest lucru constituia o formidabilă provocare logistică. Într-adevăr, pe măsură ce liniile de aprovizionare s-au lungit de la 300 la 600 de kilometri în lunile de după Ziua Z, livrările către trupele ce avansau au scăzut de la 19 000 de tone pe zi la 7 000 de tone – de aici și încetinirea ritmului înaintării Aliaților în a doua jumătate a lui 1944, și eșecul tentativei lui Montgomery de a cucerii Arnhem-ul. Ultima fază a războiului a dezvăluit importanța (în mod constant subestimată atât de germani, cât și de japonezi) desemnării foarte multor oameni însărcinați cu aprovizionarea mai degrabă decât cu lupta. Raportul combatanți – necombatanți în armata germană era 2 la 1; echivalentul raportului american în teatrul european era 1 la 2. În Pacific, raportul japonez era 1 la 1; americanii aveau 18 necombatanți pentru fiecare om de pe front. Când războiul s-a încheiat, americanii aveau aproape la fel de mulți oameni în rândul forțelor armate ca și Uniunea Sovietică (aproximativ 12 milioane în fiecare caz), dar numai o minoritate dintre americani fuseseră angajați de fapt în luptă. Respectivii – pușcașii care au debarcat în Normandia, piloții din Fortărețele Zburătoare – au suferit pierderi grele<sup>1</sup>. De fapt, a fost probabil foarte bine că tabăra occidentală și-a pus încrederea în puterea de foc, și nu în cea umană. Mult mai slab antrenati decât oponentii lor, trei din patru soldați americani nu nimereau ținta în luptă, iar mulți nici măcar n-au deschis focul. Majoritatea americanilor și britanicilor internați în spitalele militare erau victimele bolii sau rănilor, nu ale acțiunii inamicilor. „Cea mai grozavă generație“ a fost poate

<sup>1</sup> Aproape trei sferturi din membrii celor patru divizii americane care au luat parte la debarcările din Normandia au căzut victime în mai puțin de 7 săptămâni de la pășirea pe uscat. Rata mortalității în rândurile pușcașilor americani era de 16–19%. Mai mult de un sfert dintre ofițeri din unele batalioane britanice de pușcași au fost uciși. Aproape jumătate dintre membrii echipajelor Comandamentului de Bombardiere au sfârșit morți sau dispăruți în acțiune. Doar echipajele submarinelor germane aveau o rată mai ridicată a deceselor (82%).

mai grozavă decât alte generații americane; dar erau departe de a fi cei mai grozavi războinici ai celui de-al Doilea Război Mondial.

Deși se bizuia mai mult decât Aliații occidentali pe aruncarea oamenilor direct împotriva focului inamic, și Uniunea Sovietică a produs mai mult echipament militar decât Germania. Începând cu martie 1943, rușii fuseseră capabili în mod constant să aducă pe câmpul de luptă de două și trei ori mai multe tancuri și autotunuri decât germanii. Acest lucru era remarcabil, date fiind înapoierea relativă a economiei rusești și enorma provocare a strămutării producției spre est după invazia germană. Magnitogorsk, Sverdlovsk și Celiabinsk au devenit centrul unui nou complex militar industrial a cărui caracteristică definitorie era productivitatea sporită prin standardizare și economii de scară. Tancul T-34 a fost unul dintre cele mai mari triumfuri tehnice din timpul războiului. Ușor de construit, manevrabil, protejat de o armură inovativă teșită și dotat cu o putere de foc serioasă, era exact antiteza tancului american Sherman M4, care a dobândit o reputație dezastruoasă. Ulterioarele tancuri „Iosif Stalin” IS-1 și IS-2 erau un adversar chiar pe măsura Panterei germane V și VI, și Tigrlui I și II, care erau, la rândul lor, vulnerabile în fața giganticelor tunuri antitanc SU-152. Cantitățile în care au fost produse acestea și alte arme erau imense. Unul din patru avioane de luptă ale Aliaților era de producție sovietică, una din trei mitraliere, două cincimi dintre vehiculele blindate ale Aliaților și două treimi dintre mortierele Aliate.

Este fără îndoială interesant să ne imaginăm cum ar fi folosit Hitler o bombă atomică nazistă pentru a anula aceste dezavantaje, dar realitatea este că Werner Heisenberg și restul oamenilor de știință germani nici măcar n-au început să proiecteze una. Chiar dacă germanii ar fi realizat îmbunătățiri mai rapide ale apărării lor aeriene – de exemplu, crearea și utilizarea mai timpurie a avioanelor cu reacție – constrângerile materiale ar fi limitat numărul aparatelor care ar fi putut fi construite. Prin bomba V1, lansată automat, și racheta V2, germanii au produs într-adevăr arme noi remarcabile, care au provocat pierderi grele și au știrbit moralul civililor de la Londra; dar nu erau inovațiile care să ducă la victorie, așa cum visase Hitler. Iar japonezii erau și mai departe de o reușită tehnologică decisivă.

Pe scurt, deși ar fi putut foarte bine să înfrângă Imperiul Britanic dacă acesta ar fi luptat fără ajutor, și chiar dacă ar fi putut chiar să înfrângă Imperiul Britanic și Uniunea Sovietică, în cazul în care Statele Unite ar fi rămas neutre, nu acelea au fost războaiele pe care Hitler și acoliții săi au ales să le poarte. Și-au lansat pretențiile de putere mondială împotriva tuturor celor trei imperii: britanic, rus și american. Dacă a fost ceva inevitabil în istoria secolului al XX-lea, a fost victoria acestei combinații copleșitoare. Cu siguranță așa credeau investitorii neutri dacă observăm cum au evoluat în timpul războiului obligațiunile germane tranzacționate în Elveția, care au scăzut cu 39% odată cu izbucnirea conflagrației, și-au revenit în 1940, apoi au cunoscut un declin din nou, ca răspuns la Operațiunea Barbarossa, prăbușindu-se în momentul Conferinței de la Yalta, din februarie 1945, aproximativ la același nivel pe care îl avuseseră inițial în septembrie 1939. Rezultate diferite în anumite ciocniri militare – de exemplu, bătăliile din Marea de Corali, Midway, Guadalcanal și chiar Golful Leyte – n-ar fi făcut altceva decât să amâne un deznodământ inevitabil. Chiar dacă germanii ar fi reușit să respingă debarcările Aliților în Italia și Franța – ceea ce nu este de neconceput, dat fiind gradul ridicat de risc inerent al Operațiunii Overlord – sau să oprească mai mult timp înaintarea Aliților prin Ardeni, tot nu ar fi fost în situația de a câștiga războiul. Într-adevăr, mutarea forțelor germane spre vest în 1944 a contribuit la grăbirea colapsului în Est.

## ANATOMIA UNEI ALIANȚE

Având în vedere ce s-a întâmplat după 1945 – când decolonizarea și declinul economic au retrogradat atât de rapid Anglia din rândul elitei marilor puteri – este tentant să credem că înfrângerea Axei a fost în primul rând o reușită americană și rusă. Totuși, până către ultimele luni de război, britanicii erau parteneri egali în alianță. Britanicii i-au aplicat lui Hitler prima înfrângere crucială în 1940, prin câștigarea bătăliei pentru cerul de deasupra propriei țări, la vremea când Uniunea Sovietică era încă de partea Germaniei, iar Statele Unite erau neutre. În ciuda dezastrului de la Tobruk, britanicii au putut să reziste și să câștige în Africa de Nord. Și contribuția britanică la Bătălia pentru

Atlantic a fost vitală. Iar forțele britanice imperiale, conduse de generalul William Slim, au fost acelea care au pricinuit poate cea mai grea dintre toate înfrângerile armatei japoneze, la Imphal și Kolima, în Birmania. Sigur, Angliei îi lipseau vastele resurse economice ale Statelor Unite și vastele rezerve de oameni ale Uniunii Sovietice. Totuși, calitatea contează. Serviciul britanic de informații nu se înclina în fața nimănui. Nicio altă sursă n-a contat mai mult decât Ultra, semnalele germane descifrate, trimise prin intermediul mașinii Enigma presupus indescifrabilă. Mulțumită echipei de egiptologi de la Oxbridge și altor diverși cercetători adunați la Bletchley Park, Aliații au fost constant cu un pas înaintea germanilor, poate cel mai decisiv în Africa de Nord. Și codul Triton, folosit de submarinele germane, a fost descifrat.

Nu tot ceea ce au făcut britanicii a fost atât de spectaculos. Cititorul memoriilor de război nu poate să nu fie impresionat de rezistența extraordinară a mentalității din școlile private – persistența sângelui rece și a frivolității indiferent de cât de sălbatic era războiul total purtat de ceilalți combatanți; hotărârea încăpățânată de a trata fiecare operațiune, indiferent de pericolele sale, drept o vânătoare de vulpi, un meci de crichet sau o glumă proastă de internat. Toate aceste calități sunt demonstrate de istorisirea lui William Stanley Moss despre răpirea comandantului german din Creta, în 1944. Puțini prizonieri de război au fost tratați cu mai multă considerație de gentilom. Piloții militari se comportau în afara serviciului precum studenții de la Oxford; pe când era încartiruit în India, comandorul Frank Carey a fondat Clubul Scrâșnitorilor, ai cărui noi membri aveau „dreptul să bea doar atât cât erau amuzanți”; succesul însemna promovarea la gradele de Sughiț și Răcnet, apoi Țipăt și, în cele din urmă, Scrâșnet. Acompaniamentul muzical era asigurat de „Concertul Avionului Distrus”, a cărui ultimă mișcare „necesita demolarea completă a pianului”. De asemenea implicat în purtarea ultimului război, cu excepția unei sau a două bătălii, a fost și lordul Lovat, care a insistat ca Brigada I de Servicii Speciale de sub comanda sa să fie însoțită de triluri de cimpoi când debarcă pe plajele din Normandia, în Ziua Z. (Ca prin minune, cimpoierul a supraviețuit.) După patru ani de ocupație germană, olandezii au fost uluiți de bunele maniere ale ofițerilor britanici care cereau politicos permisiunea de a deschide focul, de la ferestrele dormitoarelor lor. Doar exact la sfârșitul războiului, chiar în interiorul



Germaniei, a fost lăsată să cadă masca fairplay-ului: „Acesta nu a fost un meci de fotbal“ a fost singurul comentariu al locotenent-colonelului R.F.S. Gooch, de la Gărzile Coldstream, refuzând mâna întinsă de un ofițer german în urma predării Regimentului al 6-lea de Parașutiști. La fel de surprinzător este și cinismul, chiar antieroismul soldaților de rând, surprins foarte bine în amintirile pușcașului Alex Bowlby:

Dacă-ți spun! Era un altfel de război [în deșert]. Nu era niciun civil la mijloc. Era o treabă curată. Când luam prizonieri îi tratam bine, iar ei ne tratau bine. Și luptele erau diferite... Noi ne dădeam la ei, apoi ei se dădeau la noi. Apoi unul din noi o dădea în bară!

Tu ai dat-o în bară vreo 800 de kilometri fără să te oprești, dacă-mi aduc bine aminte.

Totuși, chiar și această combinație ciudată între puerilitatea clasei superioare și arțagul clasei muncitoare face parte din secretul succesului britanic. Deoarece nu aveau idei prea elevate despre motivul pentru care luptau – sistemul de asistență socială al lui Beveridge erau un obiectiv întru totul mai popular decât Imperiul reconstituit al lui Churchill – englezii s-au dovedit a fi greu de demoralizat.

Vitală a fost și calitatea procesului britanic de luare a deciziilor strategice. Pe bună dreptate, Churchill încă este recunoscut pe ambele maluri ale Atlanticului drept salvatorul națiunii sale și arhitectul victoriei Alianțelor. Dar dacă Churchill s-ar fi bucurat de aceeași putere neînfrânată precum Hitler, este foarte posibil ca el să fi pierdut războiul, atât de haotice erau deciziile sale strategice<sup>1</sup>. Limitarea puterii lui Churchill

---

<sup>1</sup> Alan Brooke disprețuia incapacitatea lui Churchill de a „înțelege relația dintre diversele teatre de război“. În 1943, a fost înnebunit de leitmotivul premierului, ocuparea nordului Sumatrei. Churchill era „temperamental ca un star de cinema și mosturos ca un copil răsfățat“. La sfârșitul lui 1944, Brooke se convinsese deja că vârsta și consumul de alcool îi afectau serios discernământul lui Churchill; a mers până într-acolo încât să-și dorească „să dispară din viața publică [...] pentru binele națiunii și [...] al propriei sale reputații“. „Treaba minunată, scria el la 10 septembrie 1944, este că trei sferturi din populația lumii își imaginează că Winston Churchill este unul dintre cei mai mari Strategi din Istorie [...] iar celălalt sfert n-are idee ce pericol public este acesta.“ Trebuie recunoscut că Brooke era un om înverșunat. Considera că el, și nu Eisenhower, ar fi trebuit să conducă invazia din Franța, dar asta însemna subestimarea discrepanței în continuă creștere dintre contribuțiile de război ale Statelor Unite și Marii Britanii.

a reprezentat punctul forte al Angliei – faptul că ceilalți membri ai Comitetului șefilor de Stat-Major, în special Brooke, puteau nu doar să își exprime dezacordul față de „bătrân“, ci și să caute să-i schimbe părerea. Anglia purta război prin comitet. Voința niciunui individ nu era supremă. Serviciile armate erau forțate să-și atenueze dezacordurile și să subscrie la o strategie coerentă. Fără îndoială că rezultatul era uneori amânat excesiv, dar probabilitatea unei erori catastrofale era astfel mult redusă. Același lucru ar putea fi spus și despre întrunirile greoaie, dar totuși vitale dintre șefii Statelor-Majore reunite anglo-americane. Poate că precauția lui Brooke și tenacitatea cu care argumenta au făcut ca americanii să se abțină de la o încercare prematură de a deschide un Al Doilea Front în Europa de Vest, în fața presiunii intense din partea lui Stalin, precum și din partea unor segmente ale publicului britanic. În contrast, Hitler putea, și chiar a făcut-o, să demită orice comandant de a cărui obediență ajungea să se îndoiască. Nimic nu îl împiedica să emită ordine neproductive, care doar iroseau viețile germanilor – nimic nu-l împiedica să pătrundă în domeniul fantasticului, mutând divizii inexistente în poziții care erau în orice caz imposibil de apărut. Și nici nu exista o coordonare eficientă de strategie între liderii celor trei puteri ale Axei; Planul 21 – ideea unei înaintări în forță germano-italiene spre Suez, combinată cu un atac japonez asupra Indiei – nu a fost altceva decât un țel ireal. Dacă nici măcar forțele terestre și marina japoneză nu se puteau înțelege asupra modului în care să poarte războiul, ce șanse de victorie avea un plan rațional al Axei?

Se spune adesea că cea mai mare gafă strategică a lui Hitler a fost să declare război Statelor Unite în decembrie 1941, în semn de solidaritate cu Japonia, după Pearl Harbor. Nu este într-un totuși corect, având în vedere că Roosevelt tot redefinea de ceva timp neutralitatea până dincolo de orice accepțiune. Legăturile economice cu Anglia fuseseră încurajate prin Acordul Comercial anglo-american din 1938. Statele Unite impuseseră Germaniei sancțiuni economice în urma dezmembrării Cehoslovaciei. Roosevelt a început să facă presiuni asupra Congresului pentru a abroga Legile de Neutralitate de îndată ce a izbucnit războiul în Europa. Încă de la 29 decembrie 1940, Roosevelt denunțase puterile Axei ca pe o „alianță ticăloasă a puterii și banilor“ care intenționa să „înrobească

întreaga Europă și apoi... restul lumii"; Statele Unite, declara el, erau „cel mai mare arsenal al democrației” împotriva unei „găști de bandiți”. De fapt, o stare de război de facto între Germania și Statele Unite existase de la 11 septembrie 1941, când Roosevelt îi autorizase pe comandanții navali americani care întâlneau nave germane să tragă asupra lor „de îndată ce le văd”. Acest lucru era posibil deoarece valul opiniei publice americane era împotriva puterilor Axei, în ciuda eforturilor colosale depuse de izolaționiștii precum senatorul Hiram W. Johnson, adepții neutralității precum avocatul și istoricul Dreptului Charles Warren, și criptofasciștii de felul aviatorului Charles Lindbergh. Americanii de rând nu doreau războiul. Mulți credeau că fuseseră păcăliți să ia parte la precedenta conflagrație prin tertipurile imperialiștilor britanici și interesele cercurilor de afaceri din nord-est. Erau puternic atrași de ideea neutraliștilor potrivit căreia, prin interzicerea acordării de provizii pentru armată sau împrumuturi țărilor combatante, Congresul putea evita o nouă încurcătură de acest gen. Dar sprijineau reînarmarea americană încă din 1936. S-au pronunțat clar în favoarea Angliei, și nu a Germaniei, de la 1938 în continuare. Mai presus de toate, americanii nu voiau să vadă o victorie a Axei – și în septembrie 1939 majoritatea votanților au înțeles că acest lucru putea fi cel mai bine împiedicat prin aprovizionarea Angliei cu arme și materiale. Victoriile germanilor din 1940 au făcut ca această părere să se încetățenească. Exista, de asemenea, și sprijin public pentru sancțiunile impuse Japoniei, ceea ce a dus la atacul de la Pearl Harbor.

Totuși, este limpede că Hitler a subestimat fatal Statele Unite. „Nu prea văd un viitor pentru americani”, a declarat înțeleptul de bodegă Stammisch în 1942, într-unul dintre monologurile sale de la cină:

După părerea mea, este o țară decăzută. Și au și ei problema lor rasială și problema inegalităților sociale. Acestea au fost cauzele prăbușirii Romei, și totuși Roma era un edificiu solid ce reprezenta ceva... Reich-ul german are 270 de Opere – un standard al vieții culturale despre care cei de acolo n-au nici cea mai vagă idee. Au haine, mâncare, mașini și o casă prost construită – dar cu frigider! Astfel de lucruri nu ne impresionează.

Aceasta însemna în primul rând că Hitler înțelegea greșit rolul rasei în politica americană. Fără îndoială că negrii erau cetățeni de mână a doua, în special în statele sudice, unde încă mai existau tot felul de discriminări legale. Dar aceiași locuitori din sud care erau adepții supremației rasei albe se numărau printre cei mai aprigi susținători ai intervenției americane în război, nu în ultimul rând din cauza dependenței sporite a Sudului de exporturi. Sentimentele izolaționiste, de neutralitate și anglofobe erau cu siguranță puternice în acele regiuni ale Statelor Unite cu populații preponderent germane, alcătuite din descendenții imigranților din secolul al XIX-lea. Dar influența lor era contracarată și poate chiar depășită de comunitatea numeroasă și bine reprezentată a evreilor din țară (ei reprezentând aproximativ 3,4% din totalul populației), întărită de peste 300 000 de refugiați din Europa controlată de naziști, dintre aceștia mulți fiind evrei. Este ironic faptul că mulți americani aveau cel puțin unele prejudecăți antisemite. Aproape jumătate dintre americanii intervievați într-un sondaj de opinie în 1942 considerau că evreii aveau „prea multă putere în Statele Unite“. Mai mult de două cincimi dintre cei sondați în 1940 se opuneau căsătoriilor mixte, aproape o cincime dintre americani credeau că evreii sunt o „amenințare la adresa Americii“ și aproape o treime se aștepta la „o campanie de proporții împotriva evreilor în această țară“, pe care mai mult de 10% au spus că ar fi sprijinit-o. Cu toate acestea, un sondaj Gallup a arătat că cea mai mare parte a publicului american condamna persecuțiile exercitate de Hitler asupra evreilor.

Hitler n-a înțeles deloc nici capacitatea economică americană, căci mașinile și frigiderele de care râdea erau produse de corporații care erau lideri mondiali în tehnologiile producției în serie și în domeniul managementului modern. Liderii Axei își făceau iluzii crezând că din cauza Marii Crize modelul economic american se dezintegrase. Și totuși, în ciuda creșterii lente a cererii de agregate de la mijlocul și spre sfârșitul anilor '30, firme precum General Motors făceau pași uriași spre eficientizare, exploatând acele economii de scară specifice uriașei piețe americane. Exporturile către Anglia și Uniunea Sovietică le dăduseră companiei GM și egalilor săi o idee despre ce avea să vină. Odată cu intrarea Americii în război, au fost copleșite cu comenzi

guvernamentale de echipamente militare. În Primul Război Mondial rezultatul fusese o debandadă: strangulări de producție, risipă cronică și presiune inflaționistă. În 1942, s-a petrecut opusul. „Adevărata noutate, constata Charles E. Wilson, de la General Motors, este că metodele noastre americane de producție, știința noastră în afaceri pot fi aplicate tuturor acestor lucruri de război... și acesta este un factor pe care cred că inamicii noștri din Axă îl scapă din vedere.” A trebuit acceptat însă un compromis. Cu o viteză uluitoare, marile corporații s-au transformat din campionii unei societăți de consum în servitorii unei economii la comandă. John Hancock și Bernard Baruch observau: „Odată cu venirea războiului se afirmă un fel de totalitarism. Guvernul spune fiecărei companii cu ce trebuie aceasta să contribuie la programul de război”.

În termeni macroeconomici, rezultatele erau surprinzătoare. În 1942, produsul intern brut al Statelor Unite era cu peste 60% mai mare decât fusese în 1938. În 1944, era de mai mult de două ori peste nivelul antebellic. Între 1940 și 1943, au fost create 5 milioane de locuri de muncă. Acesta a fost rezultatul unui stimul fiscal imens, care a făcut ca deficitele federale să urce la peste 20% din PIB și a determinat o creștere a investițiilor private și a consumului personal. Deși unele materii prime trebuiau raționalizate, Statele Unite erau, după cum spunea Wilson de la GM, prima țară care a descoperit cum să aibă atât arme, cât și unt la vreme de război. Mare parte din meritul acestui succes trebuie acordat directorilor executivi – așa-numiții „oameni de un-dolar-pe-an”, ca Philip Reed, de la General Electric – care și-au oferit serviciile efectiv gratis în timpul războiului, și au facilitat cooperarea remarcabil de armonioasă dintre Departamentul de Război și marile manufacturi, care până atunci fuseseră oponenți acerbi ai lui Roosevelt. Nici când înainte sau după n-a mai intervenit guvernul federal într-o asemenea măsură în viața economică americană, construind și uneori fiind și proprietarul unui mare număr de noi întreprinderi industriale. Agenții precum Comisia Consultativă pe probleme de Apărare Națională, Oficiul pentru Gestionarea Producției, Consiliul pentru Producția de Război și Biroul pentru Mobilizarea de Război au transformat peisajul guvernamental. Totuși, nivelul microeconomic

a fost acela la care s-a câștigat cu adevărat războiul producției, căci cele mai mari progrese în producția de serie și management au fost făcute în fabrici uriașe, precum linia de asamblare a bombardierelor, lungă de 1,6 kilometri, a companiei Ford, de la Willow Run, uzina B-29 a fabricantului Boeing, de la Seattle, sau fabrica de motoare de avion General Motors, de la Allison. La momentul de vârf, uzina Boeing de la Seattle producea 16 B-17 pe zi și folosea 40 000 de oameni în trei schimburi. Niciodată nu mai fuseseră construite nave așa de rapid precum navele Liberty, dintre care 2 700 au fost lansate la apă în anii războiului. Tot atunci, la General Motors, Peter Drucker a fost martor la nașterea „conceptului modern de corporație” cu sistemul său managerial descentralizat. Și tot în timpul războiului s-a născut complexul militaro-industrial american; peste jumătate din toate contractele guvernamentale de primă mână au fost acordate doar la 33 de companii. Profiturile nete ale Boeing pe perioada războiului din anii 1941–1945 s-au ridicat la 27,5 milioane de dolari; în cei 5 ani precedenți compania pierduse 3 milioane de dolari. Corporația General Motor angaja jumătate de milion de oameni și furniza o zecime din întreaga producție americană de război. Ford a produs singură mai mult echipament militar pe timpul războiului decât Italia. Nu-i de mirare că unii soldați mai raționali simțeau că-și riscă pielea nu într-un „război real... ci... într-o afacere bine reglementată”, așa cum s-a exprimat James Jones în *La hotarul dintre viață și moarte*. Era într-adevăr ciudat ca refacerea economiei americane în urma Marii Crize să datoreze atât de mult afacerii care ducea la ruinarea orașelor altor oameni.

Totuși, americanii au făcut mai mult decât doar să se echipeze pentru războiul total. I-au echipat și pe Aliați. Se știe prea bine că sistemul Împrumut-Închiriere a furnizat Angliei o vitală ancoră economică de salvare, în valoare de multe miliarde de lire. Granturile nete de la Statele Unite au totalizat 4,5 miliarde de lire între 1941 și 1945, în medie aproximativ 9% din produsul intern brut al Regatului Unit. Mai puțin cunoscute sunt uriașele cantități de materiale pe care americanii le-au pus la dispoziția sovieticilor. În total, Stalin a primit mărfuri în valoare de 93 de miliarde de ruble, între 4 și 8% din

producția materială sovietică netă. Cantitățile de echipamente sugerează că aceste statistici oficiale diminuează importanța ajutorului american: 380 000 de telefoane de campanie, 363 000 de camioane, 43 000 de jeepuri, 6 000 de tancuri și peste 8 000 de kilometri de cablu telefonic au fost trimise de-a lungul rutelor de aprovizionare arctice spre Murmansk, din California spre Vladivostok sau pe uscat, prin Persia. Mii de avioane de luptă au fost expediate, prin intermediul „podului aerian“, din Alaska în Siberia. Iar americanii nu i-au furnizat lui Stalin doar echipament. În jur de 58% din combustibilul sovietic pentru aviație a venit de la Statele Unite în timpul războiului, 53% din toate explozibilele și chiar aproape jumătate din cantitatea totală de cupru, aluminiu și cauciucuri, fără a mai menționa tonele de conserve Spam – în total, undeva între 41 și 63% din proviziile militare sovietice. Geniștii americani au continuat să furnizeze ajutor tehnic prețios, așa cum o făcuseră în zilele de început de la Magnitogorsk. Se spunea că literele „USA“ imprimate pe camioanele Studebaker însemnau *Ubit Sukina sina Adolf* – „pentru a-l ucide pe nenorocitul ăla de Adolf“. Sovieticii ar fi avut dificultăți în a ucide și jumătate dintre germani fără acest ajutor colosal.

Nu era un aspect al Marelui Război pentru Apărarea Patriei, cum îl numeau rușii, pe care Stalin să fi fost extrem de nerăbdător să-l facă public. Dar fără această contribuție de capital american – așa cum atât mareșalul Jukov, cât și succesorul lui Stalin, Nikita Hrușciov, au admis în particular – este destul de posibil ca Uniunea Sovietică să fi pierdut războiul sau cel puțin ar fi avut nevoie de mai mult timp pentru a-l câștiga. Dacă Armata Roșie pe care au înfruntat-o germanii în vara lui 1943 a fost un inamic mai puternic decât cel care aproape că se prăbușise în vara lui 1941, acest lucru se datora în mare măsură ajutorului american. Dar îmbunătățirea a fost, fără îndoială, și o consecință a controlului aproape complet pe care Stalin îl exercita asupra vieții supușilor săi. Anii '30 le arătasera sovieticilor că aproape orice obstacol material putea fi depășit atâta timp cât considerai drept lipsite de valoare viețile muncitorilor. Așa că atunci când Stalin a dat ordinul de mutare și reconstruire a industriei sovietice la est de Munții Ural, a fost doar o altă aplicare a calculelor economice lipsite de

umanitate, la fel de năucitoare prin ambiția sa precum Planurile Cinci-nale – și aproape la fel de risipitoare de vieți umane<sup>1</sup>.

S-ar fi putut spera ca, în criza războiului, Stalin să suspende Te-roarea. Dimpotrivă; statul sclavagist reprezentat de sistemul sovietic de lagăre a continuat să își consume victimele cu milioanele. Prizonierii erau mutați în grabă spre est, adesea în marșuri forțate, pe măsură ce germanii avansau; gărzile mai curând îi împușcau sau îi străpungeau cu baioneta pe cei care se prăbușeau la marginea drumului, decât să-i lase pe germani să-i elibereze. Sute de mii de muncitori care au lucrat în industria sovietică în timpul războiului erau prizonieri, trudind până la 16 ore pe zi cu rații la limita subzistenței. Și ritmul purificării etnice sovietice a fost accelerat. În 1941, prizonierii din Polonia și statele baltice au fost măcelăriți ca să nu mai fie nevoie de a-i transporta spre est. În jur de 1,2 milioane de etnici germani au fost deportați din Rusia europeană spre Siberia și Asia Centrală, inclusiv cea mai estică parte a *Volksdeutsche*, germanii de pe Volga. Peste 66 000 de germani au fost expulzați din regiunea sud-vestică stăpânită pentru scurt timp de români, pe care au denumit-o Transnistria. Odată cu retragerea germanilor din Caucaz, spre sfârșitul lui 1943, tătarii din Crimeea și cecenii au fost supuși deportărilor colective pe motiv că ar fi colaborat cu inamicul. Și alte grupuri etnice considerate suspecte au fost exilate: balkari, bulgari, greci, inguși, iranieni, calmuci, karaceai, kurzi, hemsili (armeni musulmani) și turci meskeetți. Și evreii au început să fie suspectați de Stalin. Civilii ruși de rând s-au pomenit că trăiesc într-un „unic lagăr de război“, muncind 7 zile pe săptămână cu rații însemnând aproximativ o cin-cime din cele de care aveau parte colegii lor britanici.

În acest timp, disciplina militară sovietică era draconică. Troțki, vechiul inamic al lui Stalin, a fost acela care introdusese regula

---

<sup>1</sup> Pierderile sovieticilor în timpul celui de-Al Doilea Război Mondial sunt estimate în jurul a 25 de milioane. Descompuse, sunt după cum urmează: cel puțin 8,7 milioane de victime militare, deși cifra ar putea fi chiar 10,2 milioane dacă acceptăm datele germane, și nu sovietice, privind prizonierii care au murit în captivitate; 13,7 milioane de victime ale ocupației germane, dintre care 7,4 milioane au fost executați, 2,2 milioane au decedat în urma muncii silnice în Germania, iar cele 4,1 milioane rămase au decedat în urma foametei sau bolii. Totuși, cel puțin 2 milioane și probabil mai mulți cetățeni sovietici au murit în locuri aflate dincolo de influența germană. Ar fi o greșeală ca Hitler să fie învinuit de toate victimele sovietice de război



conform căreia dacă soldații din Armata Roșie înaintau, ei puteau fi împușcați, dar dacă fugeau atunci cu siguranță ar fi fost împușcați. Stalin a reînviat bucuros acel unic vestigiu al troțkismului. Ordinul nr. 227 („Niciun pas înapoi“) a fost emis de Comisarul Poporului pentru Apărare, adică Stalin, la 28 iulie 1942:

Nu mai putem tolera comandanții, comisarii și ofițerii politici ai căror unități își abandonează pozițiile după plac. Nu mai putem tolera faptul că unii comandanți, comisari și ofițeri politici le permit câtorva lași să dirijeze câmpul de luptă, că provocatorii de panică duc cu ei alți soldați când se retrag și lasă cale liberă inamicului. Provocatorii de panică și lașii trebuie exterminați pe loc.

De acum înainte regula de fier a disciplinei pentru fiecare ofițer, soldat și comisar politic trebuie să fie – niciun pas înapoi fără ordin de la comandamentul superior. Comandanții de companie, batalion, regiment și divizie, la fel ca și comisarii și ofițerii politici cu grade corespunzătoare, care se retrag fără ordin de la superiori, sunt trădători față de Patria Mamă. Trebuie tratați ca trădători față de Patria Mamă. Acesta este apelul Patriei Mamă.

Ofițerii care le permiteau trupelor să se retragă urmau să fie deferiți curții marțiale. Imitând exemplul german, Stalin a ordonat crearea unor echipe speciale în spatele liniilor, „pentru a-i executa pe provocatorii de panică și pe lași“, și batalioane penale pentru cei care se eschivau, „dându-le astfel ocazia de a plăti prin sânge pentru infracțiunile lor comise împotriva Patriei Mamă“. Pedepsele pentru dezertare erau extinse și asupra ofițerilor comandanți și, potrivit Ordinului nr. 270, chiar și asupra familiilor dezertorilor și ale oamenilor luați prizonieri. Când Iakov, propriul fiu al lui Stalin, a fost capturat lângă Vitebsk, soția sa a fost arestată și a petrecut doi ani la Lubianka; socrul său a ordonat eliberarea ei doar la aflarea știrii că Iakov murise în mâinile germanilor. Acei prizonieri sovietici care erau suficient de norocoși să supraviețuiască războiului s-au pomenit ulterior azvârliți din nou în închisoare, în condiții la fel de aspre, pentru infracțiunea de „Trădare față de Patria Mamă“.

Ceea ce ne amintesc toate acestea este că, pentru a înfrânge un inamic pe care îl criticau în mod constant ca fiind barbar, puterile occidentale făcuseră cauză comună cu un aliat care era asemănător din punct de vedere moral – dar în cele din urmă mai eficient în purtarea

unui război total. „Alegerea ce li se prezintă ființelor umane, observa George Orwell în 1941, nu este... între bine și rău, ci între două rele. Îi poți lăsa pe naziști să conducă lumea: asta e rău; sau poți să-i răstorni de la putere prin război, ceea ce e iar rău... Orice ai alege, nu vei ieși cu mâinile curate.“ *Ferma animalelor* de Orwell este astăzi glorificată ca o critică acerbă a transformării Revoluției rusești în stalinism; oamenii uită că a fost scrisă în timpul celui de-al Doilea Război Mondial și a fost refuzată de nu mai puțin de patru editori (inclusiv T.S. Eliot, în numele lui Faber & Faber) din cauza sentimentelor ei antisovietice. Nimic n-a simbolizat mai bine ochii închiși de marile puteri în fața crimelor lui Stalin decât vizita vicepreședintelui american Henry Wallace în Gulagul Kolima, în mai 1944. „Nu există alte două țări mai asemănătoare decât Uniunea Sovietică și Statele Unite, le-a spus el gazdelor sale. Înținderile uriașe ale țării voastre, pădurile sale virgine, râurile late și lacurile mari, toate tipurile de climă – de la tropicală la polară – bogăția sa inepuizabilă, [toate] îmi amintesc de patria mea... Atât rușii, cât și americanii, în felurile lor diferite, bâjbâie căutând un mod de viață care va da posibilitatea oamenilor de rând de pretutindeni din lume să aibă parte de tot ce e mai bun din tehnologia modernă. Nu există nimic ireconciliabil în obiectivele și țințele noastre.“ Toți erau acum totalitari; în cuvintele generalului din *Cei morți și cei goi* de Norman Mailer,

Precum energia cinetică, o țară în organizare, efort coordonat... fascism... Obiectivul acestui război este de a transforma potențialul Americii în energie cinetică... America va absorbi acest vis [fascist], chiar acum o face. Când sunt create putere, materiale, armate, acestea nu dispar de bunăvoie... Oamenii voștri cu putere din America... încep să conștientizeze adevăratele lor țințe pentru prima dată în istoria noastră.

## RĂZBOIUL PROFUND

Albert Speer simțise momentul de turnură încă din aprilie 1942. În iarna aceluia an, germanii știau deja că zilele blitzkrieg-ului se duseseră, fără să se mai întoarcă vreodată. Liniile lor de comunicații erau periculos de întinse. Echipamentul lor rămânea nepotrivit iernii rusești. Totuși, mai important era că inamicul devenise capabil pentru prima

dată să fie pe măsura lor pe câmpul de luptă. La Stalingrad, germanii s-au pomenit împotmoliți într-un război de uzură care semăna cu Frontul de Vest din Primul Război Mondial – doar că era mult mai rece și mai crud. Predarea Armatei a 6-a a lui Paulus la 31 ianuarie – 1 februarie 1943 este adesea ilustrată ca un moment al adevărului. Dar Bătălia de la Kursk, disputată șase luni mai târziu, a fost aceea care a însemnat adevăratul început al sfârșitului Axei. Căci aici, în ceea ce Vasili Grossman numea „cazanul violenței totalitare“, a fost dezvăluită întreaga putere devastatoare a triplei combinații Aliate.

La Stalingrad, germanii fuseseră încercuiți și pieriseră în cele din urmă din cauza lipsei de provizii. La Kursk, Wehrmacht-ul s-a ciocnit frontal cu Armata Roșie. Amploarea uriașă a celor petrecute în punga de la Kursk, în zilele furtunoase ale lui iulie 1943, este greu de înțeles. Câmpul de luptă era de dimensiunile Țării Galilor, durează trei ore să-l străbați cu mașina de la un capăt la celălalt. Germanii au plănuit o mișcare clasică de dublă învăluire de la nord și sud, cu scopul de a încercui forța sovietică în fundătură. Răspunsul rus a fost apărarea în profunzime. Obiectivul era fortificarea locului închis și apoi utilizarea *maskirova* – camuflajul înșelător – pentru a-i ademeni pe germani spre a fi distruși. Au săpat aproape 5 000 de kilometri de tranșee, au pus 400 000 de mine și au adunat 1 336 000 de oameni (două cincimi din întreaga Armată Roșie), 3 444 de tancuri, 2 900 de avioane și 19 000 de tunuri. De cealaltă parte erau 900 000 de soldați germani în 50 de divizii. Cândva, poate că germanii ar fi putut depăși un astfel de dez-avantaj numeric. Dar acum înfruntau o Armată Roșie alimentată de serviciul de informații britanic și înarmată cu cele mai recente echipamente americane. Comandanții sovietici comunicau între ei folosind radiouri americane. Existau escadrile de aparate Air Cobra antitanc P-39 alinate pe aerodromurile sovietice.

Ofensiva germană, cu numele de cod Citadela, a fost pregătită pentru ora 2.30 în dimineața de 4 iulie. Exact la 2.20, avertizați mulțumită spărgătorilor de coduri de la așa-numita Station X din

Bletchley Park<sup>1</sup>, Jukov a dezlănțuit un feroce bombardament preventiv, care i s-a părut asurzitor precum o „simfonie a iadului“. Doisprezece batalioane de pedeapsă au fost aduse pe lina frontului și au fost lăsate acolo pentru a atenua atacurile inițiale germane. Germanii au fost luați prin surprindere, dar au continuat bazându-se pe capacitatea superioară de tragere a noi-nouțelor tancuri Panzer. Generalul Hermann Hoth a înaintat cu formidabilele divizii Cap de Mort și *Das Reich* ale Armatei a 4-a Panzer, adânc în flancul sudic sovietic. A fost sarcina Armatei a 5-a de Tancuri Sentinelă, condusă de Generalul Pavel Rotmistrov, să-l oprească. Grăbindu-se la vest de rezervele sovietice, Rotmistrov și-a azvârlit trupele în luptă în locul de importanță crucială, dealul Prohorovka. La opt zile după începerea luptelor, două armate uriașe de tancuri s-au ciocnit efectiv – 850 de T-34 sovietice împotriva a 600 de panzere germane. O vreme, aproape nimic nu se putea vedea din cauza fumului și a prafului. Comandanții lui Rotmistrov trebuiau să-și manevreze tancurile apăsând cu picioarele pe umerii șoferilor. După aceea, ploi torențiale aproape că au lichefiat câmpul de bătălie. Când luptele au încetat în cele din urmă, tot ce a rămas era o mocirlă oribilă de tancuri arse și trupuri carbonizate. Săptămâni la rând după bătălie, întreaga regiune, de 50 de kilometri lungime și lățime, a rămas, așa cum s-a exprimat jurnalistul sovietic Ilia Ehrenburg, un „deșert hidos“: „Sate distruse de foc, orașele spulberate, trunchiuri de copaci, mașini împotmolite în nămol verde, spitale de campanie, morminte săpate în grabă – toate se contopesc într-un singur tot“.

Asta era ceea ce Ehrenburg numea „Războiul Profund“. Nu mai avusese loc un astfel de conflict. Era lipsit de milă. Era lipsit de remușcări. Și totuși, nu putea fi și nesfârșit. Căci, deși ambele părți au ajuns mai mult sau mai puțin acolo de unde porniseră, pierderile germane erau mult mai serioase în termeni relativi: peste jumătate dintre

---

<sup>1</sup> Sovieticii și-au primit informațiile de la Bletchley pe două căi, una oficială și alta ilicită. Printre cei care lucrau la Bletchley era și John Cairncross, „al cincilea om al cercului de spioni de la Cambridge“, care furniza informații despre operațiunile germanilor controlorului său NKVD de la Londra, Anatoli Gorski. Dezertori germani au confirmat predicția britanicilor privind momentul de lansare a ofensivei plănuită de germani.

oameni și vehicule. În săptămânile următoare, au fost împinși înapoi neîncetat, pierzând Orel, apoi Briansk, după aceea Belgorod și apoi Harkov. La două săptămâni după Kursk, lângă Karacev, Ehrenberg a văzut un indicator rutier: „1 945 kilometri până la Berlin“. Părea să simbolizeze înțelegerea bruscă a faptului că înfrângerea Germaniei era acum inevitabilă.

Căci nu numai pe Frontul de Est lucrurile luaseră o turnură irevocabilă. În fiecare teatru, așa cum s-a exprimat Brooke, Aliații începuseră „să nu mai piardă războiul și lucrau spre a-l câștiga“. Germanii se retrăgeau încontinuu în Africa de Nord de la momentul succesului Operațiunii Torța (debarcările Aliaților la Casablanca, Oran și Alger) și victoria lui Montgomery la El Alamein, la începutul lui noiembrie 1942. Afrika Korps s-a predat la 12 mai 1943. Bătălia Atlanticului se încheiase efectiv în vara lui 1943, mulțumită sistemului îmbunătățit de detecție și distrugere a submarinelor germane; în anul următor, Aliații au pierdut doar 31 de nave comerciale în urma atacurilor cu submarine U-boat, în comparație cu peste 1 000 în 1942.

Și în Pacific lucrurile se schimbaseră – chiar mai rapid decât în Europa de Est. La bătăliile din Marea de Corali și Midway (mai și iunie 1942), portavioanele amiralului Chester W. Nimitz mai întâi au stopat și apoi au provocat pierderi umane grele flotei japoneze superioare numeric. La fel ca la Kursk, ambele tabere au suferit pierderi substanțiale, dar costul relativ al bătăliei pentru puterea Axei, și așa întinsă la maximum, a fost mult mai mare; japonezii nu aveau cum să înlocuiască vreodată cele patru portavioane scufundate, pe când americanii erau încă departe de capacitatea maximă a șantierelor lor navale. Seria de lupte purtate pe și în jurul insulei Guadalcanal din Arhipelagul Solomon, între august 1942 și februarie 1943, a evidențiat vulnerabilitatea forțelor terestre japoneze odată ce americanii își stabiliseră superioritatea navală și aeriană. În mai 1943, forțele Statelor Unite au distrus forțele japoneze de pe insula Attu și le-au forțat să abandoneze Kiska; în septembrie strategia japoneză degenerase, ajungând la menținerea unei ultime linii defensive de 12 800 de kilometri, imposibil de aprovizionat. Chiar și în China se înregistrau progrese. „Tigrii Zburători“ de sub comanda colonelului Claire Lee Chennault au provocat pierderi mari ținutelor japoneze, în special

aerodromurilor din Taiwan. Spre sfârșitul anului 1943, inamicul de moarte al lui Chennault, generalul Joseph Stilwell, a reușit în sfârșit să facă armata Chinei să întreprindă o incursiune încununată de succes în Birmania. Împreună, toate aceste reușite semnalizau că puterile Axei erau sortite pierzaniei, că nu mai puteau spera să câștige un război împotriva puterii combinate a Imperiului Britanic, Uniunii Sovietice și Statelor Unite. Italienii au descifrat semnele și l-au răsturnat de la putere pe Mussolini în iulie 1943, doar pentru a fi cucerți de germani.

La două luni după bătălia de la Kursk, Subcomisia pentru Serviciile de Informații din Cabinetul de Război britanic a alcătuit un raport fascinant, remarcând „asemănările izbitoare” dintre situația dificilă a Germaniei în 1943 și cea din 1918. Raidurile aeriene ale Alianților produceau efecte la fel de importante „și poate o senzație de deznădejde și o scădere a moralului chiar mai mare” ca blocada navală în războiul anterior:

Alianți europeni ai Germaniei... nu fac decât să aștepte din nou prima ocazie de a ieși din război. Unul [Italia] a făcut-o deja... În aceste circumstanțe, Înaltul Comandament german a recunoscut în 1918 inevitabilitatea unei înfrângeri în cele din urmă și zădărnicia continuării luptei. Credem că un sentiment similar, că Germania și-a pierdut orice speranță de a câștiga războiul, și că alte lupte nu pot duce decât la o inutilă vărsare de sânge și distrugere, predomină azi în Germania, fiind împărtășit chiar și de unii lideri militari... Un studiu al imaginii de ansamblu ne duce inevitabil spre concluzia că Germania este într-o poziție mai dificilă astăzi decât era în aceeași perioadă în 1918.

În ciuda nivelului mult mai ridicat de represiune politică și a condițiilor de pace mult mai aspre la care se putea aștepta acum Germania, nu putea fi exclusă posibilitatea, conchidea raportul, de a se produce o „criză” – poate chiar și o „schimbare bruscă de regim” – în Germania înainte de sfârșitul anului, înlesnind calea spre un armistițiu. În decembrie 1943, cum nu se petrecuse nicio astfel de criză, Churchill a întrebat la o întrunire a șefilor de stat-major britanici și americani când avea Germania să fie înfrântă; răspunsurile au variat între martie și noiembrie 1944.

Cum puteau niște autorități atât de bine informate să aibă atât de multă dreptate în privința iminenței victoriei Aliatilor și să se înșele atât de rău în previziunile lor referitoare la momentul producerii acesteia? Căci germanii și japonezii au continuat să lupte aproape încă doi ani de la momentul Kursk – în plus, o perioadă care a cunoscut cea mai ridicată rată de mortalitate din întregul război. Fără îndoială, putem să ne gândim la modalități în care Aliții ar fi putut încheia mai rapid războiul. Mai sunt și aceia care continuă să creadă (așa cum au afirmat sovieticii la acea vreme) că un „Al Doilea Front“ ar fi putut fi deschis în Europa de Vest cu un an mai înainte de Ziua Z; că debarcărilor din Africa de Nord și Italia au fost doar o distragere a atenției de la evenimentul principal care avea loc în Franța. Mulți analiști militari de la Basil Liddell Hart încoace – și, într-adevăr, Siegfried Westphal, șeful de Stat-Major al lui Rundstedt – afirmaseră că înaintarea anglo-americană după Ziua Z ar fi putut fi mai rapidă dacă nu ar fi fost întinsă pe un front atât de larg. Totuși, factorul decisiv pentru amânarea încheierii războiului nu a fost precauția excesivă a Aliților, cât uluitoarea tenacitate a Axei. Orice fabulație privind o încheiere a războiului mai devreme nu ia în calcul faptul că între iunie 1943 și mai 1944 Wehrmacht-ul a pierdut cel puțin 900 000 de oameni. Cei care mai rămâneau încă să lupte după debarcărilor Aliților au făcut-o destul de bine; oare cum ar fi luptat germanii cu un an mai devreme? Poate că nu a fost atât de rău să fie epuizați în cursul repetițiilor pentru debarcărilor decisive, mai întâi din Africa de Nord și apoi din Italia.

## PÂNĂ LA MOARTE

„Dacă am fi luptat cu oameni rezonabili, remarca în decembrie 1944 un aghiotant al generalului american Omar Bradley, s-ar fi predat cu mult timp în urmă.“ Este adevărat că au avut loc unele capitulări germane majore înainte de 1945: cea de la Stalingrad a Armatei a 6-a, sub comanda lui Paulus; prăbușirea Grupului de Armate Centru în iulie 1944, când 25 de divizii s-au predat; cea a peste 18 divizii la Iași, în 1944. Totuși marea majoritate a prizonierilor germani au fost capturați doar *după* capitularea oficială semnată de generalul

Jodl la 2.41 dimineata, pe 7 mai 1945. Potrivit unei estimări, Alianții occidentali capturaseră doar 630 000 de germani înainte de capitulare. Comisia Maschke postbelică a stabilit totalul germanilor ținuți prizonieri în primul sfert al lui 1945 la peste două milioane, împărțiți aproximativ egal în teatrele estic și vestic ale războiului european. În total, numărul prizonierilor în ajunul capitulării germane nu se poate să fi depășit 3 milioane. Cu alte cuvinte, cel puțin 8 milioane din totalul final de 11 milioane de soldați germani au depus armele doar după capitularea oficială. Un caz tipic a fost Armata din Kurlanda, care a rezistat până în ultimul moment în ciuda faptului că era înconjurată de Armata Roșie încă din ianuarie 1945. În plus, este clar că un procent necunoscut, dar cu siguranță mare, din cele 3 milioane de prizonieri de dinaintea capitulării s-au predat doar în ultimele săptămâni ale războiului.

Japonezii au luptat chiar mai tenace decât germanii. În războiul din Pacific, raportul prizonieri – decese în cadrul armatelor occidentale era în jur de 4:1. Raportul japonez era 1:40. Doar 1 700 de prizonieri japonezi au fost luați în Birmania, în comparație cu cei 150 000 care au fost uciși; dintre prizonieri doar 400 erau apți fizic, și cu toții au încercat să se sinucidă în prima lor săptămână de captivitate. În ciuda faptului că situația lor era clar lipsită de speranțe, japonezii au apărut Okinawa până la moarte după ce americanii au debarcat, în martie–aprilie 1945. Luptele disperate corp la corp, mai ales în labirintul peșterilor în care se retrăseseră japonezii, au dus la decesul a peste 100 000 de japonezi. Doar aproximativ 7 000 dintre cei ce se apărau au sfârșit prin a fi luați prizonieri. Este posibil ca și 42 000 de civili să-și fi pierdut viața. Victimele din rândul americanilor depășeau 49 000 (dintre care vreo 12 000 au decedat), cele mai multe din toate bătăliile din Pacific. Între timp, aproape 8 000 de piloți din unitățile sinucigașe *tokkōtai* – așa-numiții *kamikaze* („vânt divin”) – și-au prăbușit avioanele asupra navelor americane, scufundând 36 și distrugând 763 de avioane aflate la bord. Doar atunci când au fost pe punctul de a muri de foame, în ultimele săptămâni ale războiului, au început să se predea trupele japoneze în grupuri semnificative. Și chiar spre sfârșitul lui iulie 1945, în sudul Birmaniei, 17 000 și-au pierdut viața într-o încercare futilă de a ieși din zona dealurilor și a traversa primejdiosul



râu Sittang. Spre deosebire de alte naționalități, japonezii erau de regulă capturați unul câte unul și doar când sufereau fizic. Un soldat japonez a refuzat să depună armele până în 1974. Nu este loc de îndoială că majoritatea acelor forțe mobilizate ca ultima redută în apărarea Japoniei ar fi murit luptând în absența unui ordin imperial în acest sens<sup>1</sup>.

Cum putem explica tenacitatea armatelor germană și japoneză în cel de-al Doilea Război Mondial? De ce au continuat să lupte după ce și ultima speranță rațională se evaporase? O parte a răspunsului se află în domeniul disciplinei militare. În Anglia, pedeapsa cu moartea pentru dezertare a fost abolită în 1930, fără să mai fie vreodată reinstaurată. Și americanii erau îngăduitori; doar un soldat a fost executat pentru dezertare pe întreaga durată a celui de-al Doilea Război Mondial. Dar de partea germană, ca și de cea rusă, pedepsele pentru dezertare au fost înăsprite pe măsură ce războiul înainta. Wehrmacht-ul a executat între 15 000 și 20 000 de oameni din propriile rânduri, în principal în etapele finale ale războiului, pentru așa-numitele infracțiuni politice – dezertare și *Wehrkraftzersetzung* (subminarea efortului de război) – și au trimis efectiv la moarte multe alte mii, dându-i pe mâna batalioanelor punitive. Astfel de măsuri draconice au devenit tot mai importante pe Frontul de Est, când cifrele foarte ridicate ale victimelor (până la chiar 300% din efectivele inițiale ale unor divizii) au împiedicat formarea unor loialități de „grup primar“, iar frecvența dezertărilor a început să crească. Expresii de genul „cea mai severă pedeapsă“ și „folosirea fără scrupule a tuturor mijloacelor“ au devenit eufemisme de rutină pentru execuțiile sumare. La sfârșitul războiului, *Landser*-ii germani aveau de făcut o alegere cruntă: „Moarte de glonț inamic sau de mâna «brutelor» SS-ului“. Așa cum a explicat un dezertor german care a reușit să ajungă la liniile rușilor în octombrie 1942, motivul pentru care nu se predau mai mulți dintre colegii săi era teama „că, dacă dezertează, familiile lor vor fi pedepsite, că, dacă sunt văzuți încercând să treacă de partea cealaltă, vor fi împușcați, iar dacă sunt prinși, vor fi executați“.

---

<sup>1</sup> Japonezii mai aveau încă 169 de divizii de infanterie, 4 divizii de tancuri și 15 divizii aeriene – în jur de 5,5 milioane de oameni – iar forța lor aeriană era de 9 000 de avioane operaționale.

Un al doilea motiv pentru care forțele Axei refuzau să capituleze nu era teama de pedeapsă, ci teama de dezonoare. Sigur, de partea japoneză aceasta a jucat un rol crucial. Armata japoneză încercase de mult să stigmatizeze capitularea. Deși nu existau reguli formale împotriva acesteia în codurile penale antebelice și regulamentele disciplinare ale trupelor terestre sau ale marinei, la începutul războiului din Pacific capitularea devenise deja un tabu. „Niciodată să nu trăiești experiența prizonieratului“ era mesajul brutal al Codului de Front din 1941, și armata japoneză a refuzat pur și simplu să recunoască existența prizonierilor japonezi de război. În cuvintele lui Saitō Mutsuo, care își făcuse stagiul de pilot kamikaze:

Vedeți dumneavoastră, armata japoneză nu avea conceptul de capitulare. Chiar dacă nu exista nicio speranță de a-l bate pe inamic, tot trebuia să lupti până la sfârșit. Acesta, ni se spunea, era *Yamato damashii* – Spiritul Japoniei. Am fost făcuți să credem că era ceva rușinos în modul în care trupele americane și britanice renunțau așa de ușor la luptă precum o făcuseră la Singapore și în alte locuri.

Correspondentului american de război Ernie Pyle i s-a spus de către un grup de pușcași marini cum reacționase un ofițer japonez când fusese încercuit pe o plajă: prin decapitarea a 6 dintre oamenii săi, agitându-și apoi sabia plină de sânge până a fost împușcat. La Attu, japonezii au preferat să recurgă la atacuri sinucigașe *banzai* decât să capituleze. Dintre acei soldați japonezi pe care aliații au reușit să-i captureze mulți s-au sinucis sau au avut tentative sinucigașe de evadare. Chiar și la sfârșitul războiului era o reticență față de folosirea „permiselor de capitulare“ care aveau cuvântul capitulare scris în japoneză (*kōsan*, *kōfuku*) sau engleză; „încetez rezistența“ era eufemismul preferat. Unii soldați japonezi au refuzat să depună armele până la 15 august 1945, când Cartierul General Imperial a emis ordinul potrivit căruia „toți militarii care au fost capturați de forțele inamice... nu vor fi considerați prizonieri de război“. Mulți civili au resimțit aceeași reticență în a admite înfrângerea; la Saipan și insulele Kerama, bărbații și-au ucis propriile familii și apoi și-au luat viața mai curând decât să se predea. Este posibil ca insistența Aliaților asupra capitulării necondiționate – anunțată de Roosevelt la Casablanca, în ianuarie

1943 – să fi întărit rezistența, deoarece părea să implice detronarea Împăratului.

Era asemănător cu aversiunea față de capitulare din rândul armatei germane. Când psihologul american Saul Padover l-a interogat pe locotenentul Rudolf Kohlhoff, după capturarea sa în decembrie 1944, a primit un răspuns revelator la întrebarea sa privind posibilitatea unei înfrângeri a Germaniei:

Dar vă spun eu, Germania n-are să fie învinsă. Nu știu cât va dura până va obține victoria, dar aceasta va fi obținută. Sunt convins de asta, altfel n-aș fi luptat. Nu m-am gândit vreodată că vom pierde. Nu pot să vă spun cum va veni victoria, dar ea va veni. Probabil că generalii noștri au motive bune să continue lupta. Ei cred în *Endsieg* [victoria finală]. Altfel n-ar sacrifica sângele german... Wehrmacht-ul nu va capitula niciodată. N-a renunțat nici în celălalt război. Doar civilii au renunțat și au trădat armata. Vă spun eu, americanii nu vor ajunge niciodată la Rin. Vom lupta până la capăt. Vom lupta pentru fiecare oraș, orășel și sat. Dacă este nevoie, vom risca distrugerea Reich-ului și uciderea populației. În calitate de artilerist, știu că nu este un sentiment plăcut să trebuiască să distrugi căminele germane, dar pentru apărarea Patriei germane eu consider că este necesar.

Un alt prizonier, un tânăr parașutist, i-a spus aceluiași interviewer că era „profund umilit pentru că permisesese să fie capturat” și considera că „ar fi trebuit să moară «pe câmpul de onoare»”. Astfel de atitudini erau evident mai predominante printre acei militari care fuseseră cel mai profund îndoctrinați de regim. Pe când trupele americane se apropiau de Marienbad, în Sudetenland, în aprilie 1945, Günter Koschorrek, un veteran deziluzionat de pe Frontul de Est, n-avea nicio îndoială că „la finalul jocului, unii comandanți fiind afectați mintal... vor urma sfatul lui Hitler cu sfințenie și vor lupta până la cartuș”. Totuși, chiar și profesioniștii declarați apolitici erau influențați de ordinele lui Hitler de a lupta până moarte. Când Martin Pöppel, un soldat parașutist experimentat, s-a pomenit că unitatea sa era încercuită de Gordon Highlanders, în aprilie 1945, el și oamenii săi au constatat că le era foarte dificil să se predea:

Am discutat situația cu ultimul *Unteroffizier*. Ordinul Führer-ului era prezent în mintea mea: „Dacă un ofițer superior nu pare să mai fie în situația de a conduce, el trebuie să predea comanda ofițerului imediat subordonat“. Eu personal eram gata să mă predau – eu, care fusesem parașutist din chiar prima zi a războiului. Totuși, deși lupta era complet lipsită de speranțe, oamenii veneau la mine în lacrimi. „Ca parașutiști, cum vom putea noi să ne privim soțiile în față, dacă ne predăm de bună-voie?“ Un fenomen incredibil... Apoi, după o liniște îndelungă, au spus că dacă „Bătrânul“... credea că trebuia să ne predăm, atunci ei aveau să mă urmeze. [Pöppel avea 24 de ani.]

Un caporal american remarcă faptul că „nemțlăii își consumă toată muniția și abia apoi se predau“ – spre deosebire (prin deducție) de soldații americani, care se predau când erau într-o situație lipsită de speranță. Era extrem de periculos să încerci să duci tratative cu germanii care încă mai aveau gloanțe de tras, chiar dacă erau încercuți.

Totuși, în analiza finală, nu numai teama de măsuri disciplinare sau dezonoare a fost cea care i-a descurajat pe soldații germani și japonezi să se predea. Mai important pentru ei era sentimentul că oricum prizonierii aveau să fie uciși de inamic, așa că puteau la fel de bine să continue lupta. Desigur, germanii erau cei care începuseră să omoare prizonieri pe Frontul de Est. La acea vreme, mulți ofițeri și oameni de rând simțiseră că aceasta nu era o politică înțeleaptă. Guy Sajer își amintea cum reacționaseră el și camarazii săi după ce aruncaseră grenade spre rușii care se predau:

[Mai târziu] am început să înțelegem ceea ce se întâmplase... imediat ne-am simțit cuprinși de un sentiment oribil, care ne-a făcut pielea de găină... Mie, acele amintiri mi-au provocat o pierdere a senzației fizice de parcă personalitatea mea s-ar fi fracționat... din cauză că știam că astfel de lucruri nu li se întâmplă tinerilor care duc vieți normale...

„Chiar am fost niște nenorociți că i-am omorât pe Popovii ăia [rușii]...“ [a spus Hals]

Era, evident, extrem de afectat de aceleași lucruri care mă tulburau și pe mine.

Așa stau lucrurile și asta e“, am răspuns eu... Ceva hidos intrase în sufletele noastre pentru a rămâne și a ne bântui veșnic.

În afara faptului că era o ilegalitate, unii germani au înțeles ce act nebunesc era omorârea prizonierilor, și asta nu numai din cauza valorii lor ca surse de informații. Wolfgang Horn, care a recunoscut că împușcase ruși „care se comportau laș” dacă nu ridicau mâinile suficient de repede, a regretat totuși decizia de a-i împușca, luată de locotenentul care comanda unitatea sa. Nu era numai „lipsit de cavalerism”, ci și „stupid” din cauză că „era posibil ca rușii care se ascundeau în pădure să fi văzut cum erau împușcați prizonierii și poate că aveau să lupte mai bine data viitoare.” Alfred Rosenberg a prevăzut ca „o consecință evidentă a tratamentului politic și militar imprudent [al prizonierilor]... nu numai diminuarea dorinței de a dezerta, ci și o teamă cu adevărat mortală de a nu cădea în mâinile germanilor”. Ofițerii Diviziei a 18-a Panzer au tras aceeași concluzie: „Soldaților Armatei Roșii... le e mai frică să fie luați prizonieri decât să moară pe câmpul de luptă”. La fel și comandantul Diviziei Grossdeutschland, care a făcut un apel către oamenii săi să „înțeleagă că rezultatul final al maltratării sau împușcării prizonierilor de război după ce aceștia se predaseră în luptă avea să fie... o întărire a rezistenței inamicului, pentru că fiecare soldat al Armatei Roșii se teme de captivitatea în mâinile germanilor”. Totuși, în general ordinele contra „împușcării lipsite de rațiune” au fost ignorate de soldați pe uscat. Într-adevăr, practica uciderii prizonierilor a devenit o rutină: „Luăm niște prizonieri, îi împușcăm, toate în decursul unei zile de muncă”.

Teama de represalii contribuie la explicarea motivului pentru care mulți germani găseau capitularea insuportabilă chiar și când situația lor devenise lipsită de orice speranță. Soldații de rând erau chinuți de frica „de a nu cădea în mâinile rușilor, fără îndoială însetați de război”. Deloc ieșit din comun a fost ofițerul exigent care a declarat după capitularea de la Stalingrad: „Nu va avea loc nicio predare! Războiul continuă!” iar apoi a împușcat un ofițer rus. În iulie 1944, locotenentul care comanda unitatea lui Eduard Stelbe s-a împușcat după ce a căzut în mâinile Armatei Roșii. Descrierea făcută de Gottlob Bidermann, a modului în care a capitulat Divizia de Infanterie a 123-a, oferă alte dovezi ale reticenței extreme a unor ofițeri de pe linia frontului de a se supune ordinelor directe de capitulare, chiar și la sfârșitul războiului, la 8 mai 1945. Un ofițer s-a împușcat în cap; altul a fugit

înapoi ținând: „Fără capitulare!“ către următoarea linie germană, unde a încercat să-l forțeze pe comandantul unui autotun să atace inamicul. A trebuit să fie lovit în cap cu patul puștii. „De ce ai continuat să lupți?“ a întrebat colonelul din Armata Roșie care a acceptat capitularea lui Bidermann. Răspunsul acestuia a fost: „Pentru că suntem soldați“. Dar aceasta nu era o explicație suficientă. O mare parte a motivației era că, după ce ele însele comiseseră crime de război, trupele Wehrmacht-ului nu se așteptau la indulgență din partea Armatei Roșii. Günter Koschorrek știa prea bine că sovieticii nu-i „tratau pe prizonierii lor în conformitate cu prevederile Convenției de la Geneva. Am luptat împotriva sovieticilor – ne putem imagina ce ne așteaptă în Siberia“. Groaza de înfrângere a fost amplificată de implicarea Wehrmacht-ului în masacrele civile. „Dacă ar fi să pierdem mâine, scria Guy Sajer, cei dintre noi care rămân în viață... vor fi judecați fără milă... acuzați de o infinitate de crime... nu vor fi scutiți de nimic.“ Un soldat care fusese martor la măcelărirea a mii de evrei în Lituania a putut spune doar: „Fie ca Dumnezeu să ne acorde victoria, pentru că, dacă ei se vor răzbuna, ne așteaptă vremuri grele“. Poate că și acei japonezi care erau conștienți de tratamentul brutal pe care cei din tabăra lor îl aplicau prizonierilor – în special experimentele medicale efectuate de Unitatea 731 în Manchukuo – simțeau aceleași temeri.

Iar răzbunarea n-a întârziat să apară. „Ne-am purtat foarte urât cu propriul nostru popor, le-a declarat un prizonier sovietic interogatorilor săi germani, de fapt atât de urât, încât era aproape imposibil să îi putem trata mai rău. [Dar]voi, germanii, ați reușit să faceți asta... Prin urmare, vom câștiga războiul.“ „Nu numărați zilele, nu numărați kilometrii, tuna Ilia Ehrenbuerg în ziarul armatei, *Steaua Roșie*. Țineți doar socoteala germanilor pe care i-ați omorât. Ucideți germanul – aceasta este rugăciunea mamei. Ucideți germanul – acesta este strigătul pământului rusesc. Nu șovăiți. Nu renunțați. Ucideți.“ Sovieticii i-au tratat pe germani exact așa cum germanii îi trataseră pe ei. Prizonierii erau adesea împușcați imediat după interogare, o practică justificată explicit ca răzbunare pentru tratamentul pe care germanii îl aplicaseră prizonierilor sovietici. Zinaida Pitkina, un interogator

SMERSH, își amintea cum ea personal ucisese un ofițer german cu un glonț în ceafă:

Pentru mine a fost o bucurie. Germanii nu ne cereau să-i cruțăm, iar eu eram furioasă... atunci când ne retrăgeam, am pierdut atât de mulți tineri de 17, 18 ani. Chiar trebuie să-mi pară rău de germani după una ca asta? Asta era starea mea sufletească... Ca membră a Partidului Comunist, vedeam în fața mea un om care ar fi putut să-mi ucidă rudele... I-aș fi tăiat capul dacă mi s-ar fi cerut s-o fac. O persoană mai puțin, am gândit. Întrebă-l câți oameni a ucis el – el nu s-a gândit la asta?

Cei răniți la Stalingrad au fost pur și simplu omorâți după capitularea Germaniei. La rândul lor, trupele germane de cealaltă parte au fost „informate că rușii au omorât toți prizonierii”. Rutenii înrolați în Wehrmacht ar fi dezertat în număr foarte mare dacă n-ar fi „crezut vorbele ofițerilor potrivit cărora rușii aveau să-i tortureze și apoi să-i împuște”. Eduard Stelbe a fost sincer surprins când primele cuvinte ale ofițerului rus căruia i s-a predat au fost doar: „Are careva vreo țigară?” Când câteva femei soldat și-au îndreptat pistoalele spre el și camarazii săi, în timp ce-și târau picioarele în captivitate, s-a așteptat ca acestea să tragă; de fapt, pistoalele fuseseră golite de muniție. Era doar „un mic spectacol de sadism”, își amintea el.

Nu numai pe Frontul de Est s-a manifestat ciclul violenței. Și în teatrul din Pacific, maltratarea și uciderea prizonierilor erau la ordinea zilei. Este clar din multe istorisiri că forțele americane și australiene îi împușcau adesea pe japonezii care se predau. S-a întâmplat la Guadalcanal, în special după ce 20 de pușcași marini au fost victimele unei aparente capitulări japoneze, care s-a dovedit că era o ambuscadă. Strigătul de luptă al pușcașilor marini la Tarawa era: „Ucideți-i pe nenorociții de gălbejiți! Nu luați prizonieri!” Nici la Peleliu trupele americane n-au avut remușcări când i-au străpuns cu baioneta pe soldații japonezi care tocmai se predaseră. În Noua Guinee, în 1944, Charles Lindbergh a auzit pe cineva „admițând de bunăvoie că unii dintre soldații noștri au torturat prizonieri japonezi și uneori erau la fel de cruzi și barbari ca și japonezii. Oamenii noștri nu au remușcări să împuște un prizonier japonez sau un soldat care încearcă să se predea. Îi tratează pe japonezi cu mai puțin respect decât ar acorda

unui animal, iar aceste acte sunt iertate de aproape toată lumea“. Acest comportament nu a fost nici măcar sancționat, ci încurajat activ de ofițerii Aliți din Pacific. Un colonel de infanterie i-a spus mândru lui Lindbergh: „Băieții noștri pur și simplu nu iau prizonieri.“ Iar aceasta nu era o caracteristică doar a armatei americane. Mărturia sergentului Henry Ewen confirmă faptul că trupele australiene au ucis prizonieri la Bougainville „cu sânge rece“. Când soldații indieni care luptau cu britanicii în Birmania au ucis un grup de japonezi răniți, George MacDonald Fraser, pe atunci un ofițer al Armatei a 14-a, a trecut acest lucru cu vederea.

Uciderea prizonierilor era uneori justificată ca răzbunare. Ordonanța unui popular comandant de companie din cadrul Marinei, care fusese ucis la Okinawa, „a smuls o mitralieră semiautomată și, în mod inadmisibil, a masacrat un rând de soldați japonezi neînarmați care tocmai se predaseră“. Și trupele britanice au ucis prizonieri japonezi ca răzbunare pentru atrocitățile anterioare comise împotriva răniților Aliți. Totuși, există dovezi că pur și simplu practica standard era „nu luați niciun prizonier“. „Regula americană a metodei empirice, le-a spus un prizonier american japonezilor care îl prinseseră, era «împușcați tot ce mișcă».“ Un alt precept militar era „ucide sau vei fi ucis“. Corespondentul de război Edgar L. Jones își amintea mai târziu: „Împușcam cu sânge rece prizonieri, distrugeam spitale, bombardam bărcile de salvare... îi terminam pe inamicii răniți“. Psihologii de război au considerat aceste măcelăriri ale prizonierilor atât de banale, încât au născocit formule pentru a contracara ulterioarele sentimente de vinovăție ale soldaților. Aproximativ două treimi dintre preoții militari ai armatei americane intervieuți pentru un studiu postbelic au spus că ei consideraseră legitime ordinele de a ucide prizonierii. Acest lucru a continuat în ciuda efectului evident descurajant asupra altor soldați japonezi care poate că s-ar fi gândit să se predea, făcând să fie dificilă distincția între aversiunea personală față de capitulare, discutată mai sus, și teama rațională că americanii aveau să ucidă toți prizonierii. În iunie 1945, Biroul pentru Informații de Război din Statele Unite a raportat că 84% dintre prizonierii japonezi interogați se așteptau să fie uciși de cei care îi capturau. Această teamă era clar departe de a fi nemotivată. Cu doi ani mai înainte, un raport al serviciilor



secrete de informații spunea că doar promisiunea de a primi înghețată pe gratis și trei zile de permisie ar fi putut face ca trupele americane să nu-i mai ucidă pe japonezii care se predau.

Ajungem astfel la unul dintre cele mai tulburătoare aspecte ale celui de-al Doilea Război Mondial: faptul că trupele Aliate îi considerau adesea pe japonezi la fel cum germanii îi priveau pe ruși – drept *Untermenschen*. Generalul Sir Thomas Blamey, care era la comanda australienilor din Noua Guinee, le-a spus trupelor din subordine că inamicii lor erau „o încrucișare între ființa umană și o maimuță antropoidă“, „scursori“, „ceva primitiv“ care trebuia „exterminat“ pentru păstrarea „civilizației“. „Gălbejiții... renunțaseră la dreptul lor de a fi considerați ființe umane, își amintea maiorul John Winstanley, care a luptat în Regimentul Regal West Kent la Kohima. Îi consideram niște paraziti care trebuie exterminați.“ Pentru locotenentul Lintorn Highlett de la Dorsetshires, ei erau niște „insecte luptătoare formidabile“ – un ecou al descrierii făcute de generalul Slim soldaților japonezi – „parte a unei hoarde de insecte cu toată puterea și oroarea sa“. Desenatorii din timpul războiului îi ilustrau adesea pe japonezi sub forma unor maimuțe ori gorile. „O ură mistuitoare se stârnește în mine de fiecare dată când văd un nipon, scria Edward Dunlop în jurnalul său despre Calea Ferată a Morții. Dezgustători, deplorabili, o trupă de oameni antipatici – gorile.“ Astfel de sentimente erau chiar mai răspândite în rândul americanilor, unde reacția populară în urma momentului Pearl Harbor („Măi să fie, ticăloșii ăia galbeni!“) era construită pe prejudecăți rasiale deja existente. La 22 mai 1944, revista *Life* a publicat o imagine cu o blondă cuceritoare privind lung la un craniu uman. Poate un *memento mori*, în tradiția poezilor metafizici? Dimpotrivă:

Când i-a spus la revedere acum doi ani lui Natalie Nickerson, 20 de ani, o muncitoare din Phoenix, Arizona, un locotenent de marină mare și chipeș i-a promis un japonez. Săptămâna trecută Natalie a primit un craniu uman, cu autografele locotenentului său și ale altor 13 prieteni, alături de inscripția: „Acesta este un japonez bun – unul mort, adunat de pe plaja din Noua Guinee“. Natalie, surprinsă de cadou, l-a numit Tojo.

Fierberea craniilor pentru a desprinde carnea și a le face suvenir era o practică obișnuită. Se colecționau de asemenea și urechi, oase și dinți. În aprilie 1942, *Baltimore Sun* a publicat un articol despre o mamă care a înaintat o petiție autorităților să-i permită fiului său să-i trimită o ureche de japonez așa încât să o poată agăța într-un cui la ușa de la intrare – o alternativă neobișnuită față de legarea unei panglici galbene în jurul unui stejar bătrân. Statele Unite aproape că îmbrățișaseră deja economia de comandă. Acum, războiul împotriva totalitarismului îi forțase pe americani să adopte o altă trăsătură definitorie a acestuia: dezumanizaseră inamicul pentru a-l anihila mai ușor. Președintele Comisiei pentru Personalul de Război, Paul V. McNutt, a declarat, în aprilie 1945, că era în favoarea „exterminării japonezilor *in toto*“. Sondajele de opinie au arătat că cel puțin 13% dintre americani erau de aceeași părere.

Astfel, când un american întâlnea un german pe câmpurile de luptă ale Europei de Vest, după invazia din Italia, ambii aveau experiența războiului rasial lipsit de orice legi, chiar dacă experiența germană era mult mai mare. Nu este surprinzător că practica uciderii prizonierilor a fost transmisă și în noile teatre europene. Poate cel mai notoriu exemplu a fost uciderea a 77 de prizonieri americani la Malmédy de către Grupul de Luptă Peiper al SS, la 17 decembrie 1944. Astfel trupele Aliate au învățat să se teamă de unitățile Waffen-SS mai mult decât de unitățile regulate ale Wehrmacht-ului. Astfel de atrocități au fost însă comise de ambele părți. De exemplu, la 14 iulie 1943, trupele Diviziei a 45-a de Infanterie americane au ucis 70 de prizonieri de război italieni și germani la Biscari, în Sicilia. Sergentul William C. Bradley își amintea cum unul dintre camarazii săi a ucis un grup de prizonieri germani capturați în Franța. La 7 iunie 1944, un ofițer american a recunoscut că forțele aeriene ale Statelor Unite nu luau prizonieri, ci „îi ucideau pe când aceștia ridicau mâinile sus, ieșind din ascunzători. Merg de-a lungul unui drum împreună cu prizonierii și când văd unul dintre oamenii lor ucis, fac stânga înapoi și împușcă un prizonier pentru a compensa. Sunt niște duri“. Studiul lui Stephen Ambrose asupra Companiei E din Regimentul al 506-lea al Diviziei Aeriene 101 sugerează că acest comportament nu era întru totul neîntemeiat. Un diplomat britanic remarcă:

Trupele americane nu par foarte dispuse să ia prizonieri decât dacă inamicul se predă în loturi de 20 sau mai mulți. Când apar grupuri mai mici de atât, având mâinile ridicate, soldații americani... percep acest lucru ca pe un gest amenințător... și, ca atare, iau măsuri de lichidare... Aceștia sunt un grup grozav de „tipi duri” care au trăit o viață normală pe timp de pace, la Chicago și în alte mari orașe americane, și care pun în practică lecțiile învățate acolo.

Ca și în teatrul din Pacific, trupele americane își justificau adesea comportamentul prin dorința de răzbunare. Tenacitatea trupelor germane, reticența lor de a capitula și capacitatea lor de a provoca pierderi până când rezervele lor de muniție se terminau erau extrem de frustrante pentru americanii siguri de victorie, care percepeau această rezistență ca fiind zadarnică. Totuși, uciderea prizonierilor a continuat să fie încurajată deschis de unii ofițeri americani. Discursul generalului George Patten către Divizia a 45-a de Infanterie, înainte de invazia din Sicilia, nu putea să fi fost mai explicit:

Când vom debarca în fața inamicului... nu-i vom arăta niciun pic de milă... Dacă voi, ofițeri de companie, atunci când vă conduceți oamenii împotriva inamicului vă pomeniți că acesta trage asupra voastră și, când ajungeți la 200 de metri de acesta, iar el dorește să se predea, o nu! Nenorocitul ăla trebuie să moară! Trebuie să-l omorâți. Străpungeți-l între coastele a treia și a patra. Asta le veți spune oamenilor voștri. Trebuie să aibă un instinct ucigaș. Spuneți-le să-l străpungă. Atunci nu mai e bun de nimic. Străpungeți-l în ficat.

General-maior Raymond Hufft le-a ordonat trupelor sale să „nu ia niciun prizonier” când le-a condus peste Rin. Și, la fel ca în Pacific, trupele americane erau încurajate să își privească inamicii ca pe subumani. Un american care a interogat un parașutist de 18 ani, capturat după contraofensiva din Ardenis, l-a descris pe acesta drept un „membru fanatic al Tineretului Hitlerist”, un „nazist complet deumanizat” și o „mașină de ucis formată cu grijă”:

Mă întreb de ce Poliția Militară nu-i îndeplinesc dorința [de a muri în luptă], cu atât mai mult cu cât îl ucisese pe unul dintre camarazii lor. Doar îl loviseră până își pierduse conștiința. Cu ochi îndârjiți și fața rigidă,

emana o aroganță interioară, neclintită. A stărnit în mine o pornire pe care sper să n-o mai simt vreodată, nevoia de a ucide. L-aș fi putut ucide cu sânge rece, fără să mă îndoiesc ori să mă răzgândesc, ca pe un gândac. A fost un sentiment groaznic, pentru că era lipsit de patimă. Nu mă puteam gândi la el ca la o ființă umană.

Nenumărate memorii atestă caracterul disperat, dar letal al apărării germane în ultimele luni de război. Deoarece puterile Axei păreau că luptă tot mai îndârjit pe măsură ce situația lor strategică se înrăutățea, s-a pus problema: cum naiba puteau fi înfrânate cu un preț uman tolerabil? Răspunsul evident era de a încerca pur și simplu să-i convingă pe soldații germani și japonezi că, în ciuda propriilor așteptări, era în regulă ca ei să depună armele. Ca atare, mulți fluturași informativi lansați sau parașutați asupra pozițiilor germane, ca și emisiunile radio și cuvântările transmise prin intermediul difuzoarelor, accentuau nu numai situația lipsită de orice speranță a situației militare germane, ci și lipsa oricărui risc legat de capitulare. Temele cheie din „Sykewar“ erau tratamentul corespunzător față de prizonierii de război – în special faptul că prizonierii germani primeau aceleași rații ca și soldații americani, inclusiv țigări – și respectarea Convenției de la Geneva de către Aliați. Prospectele clasice erau cele care începeau simplu:

UN MINUT care îți poate salva viața.

DOUĂ CUVINTE care au salvat 850 000 de vieți.

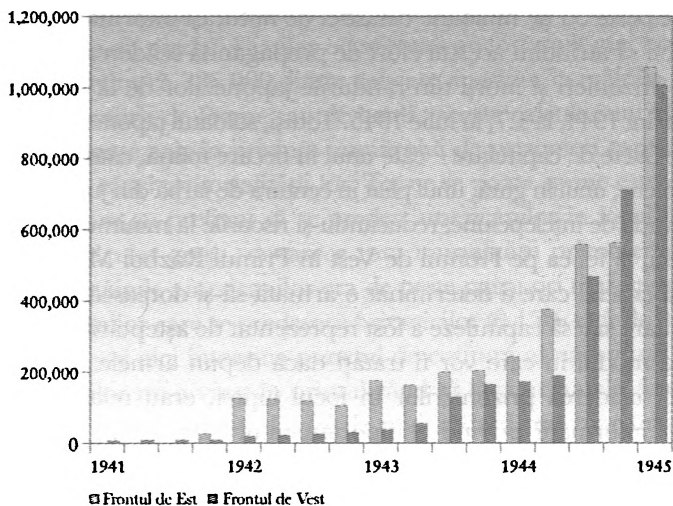
TREI MODALITĂȚI de a ajunge acasă.

ȘASE MODALITĂȚI de a fi ucis.

Cuvintele care salvaseră 850 000 de vieți erau, desigur, „Mă predau“ – sau mai degrabă suna „Ei Ssörrender“, transcris fonetic.

Deși nu este ușor de evaluat eficiența sa – chestionarele înmânate prizonierilor de război au dezvăluit încrederea constată în Hitler și credința că victoria era posibilă chiar și în ianuarie 1945 – pare verosimil că „Sykewar“ a făcut ceva pentru a-i încuraja să se predea pe acei inși deja scoși din luptă. Odată ce legăturile cruciale ale solidarității de grup au început să cedeze în Wehrmacht în ultimele luni de război, propaganda Aliaților a început să fie eficientă; într-adevăr, nu poate fi exclusă posibilitatea ca firul cauzalității să fi funcționat invers. Poate că

cea mai bună dovadă a eficacității unui astfel de război psihologic a fost preferința evidentă a trupelor germane de a se preda unităților americane. „Dumnezeu să ne aibă în pază! scria în jurnalul său un soldat german la 29 aprilie 1944. Dacă trebuie să mergem la închisoare, atunci să sperăm că va fi a americanilor.“ Acesta era un sentiment larg răspândit. Până în al treilea trimestru al lui 1944, peste jumătate din totalul prizonierilor germani erau ținuti în Est. Dar după aceea, procentul capturat de puterile occidentale a crescut rapid, după cum arată figura 15.2. Aceasta nu a fost doar o consecință a contactelor sporite cu forțele britanice și americane după Ziua Z. Este clar că multe unități germane căutau să se predea în mâinile americanilor, preferându-i pe aceștia oricăror altor forțe Aliate, în special Armatei Roșii. Beneficiind de privirea retrospectivă, poate că ar fi făcut mai bine să fi căutat temnicipii britanici, având în vedere că britanicii i-au tratat pe prizonierii germani mai bine decât americanii și erau, de asemenea, mai puțin dispuși să-i predea sovieticilor. Dar războiul psihologic i-a făcut pe germani să se aștepte la cel mai gentil tratament din partea forțelor americane.



*Figura 15.2* Prizonierii de război germani, primul trimestru al lui 1941 – primul trimestru al lui 1945

S-au depus eforturi similare pentru a-i încuraja pe soldații japonezi să capituleze. „Permise de capitulare“ și traduceri ale Convenției de la Geneva au fost lansate asupra pozițiilor japonezilor și s-au întreprins eforturi concertate pentru eliminarea practicii de a nu lua prizonieri. La 14 mai 1944, MacArthur i-a trimis o telegramă comandantului Forței Alamo, cerând o „investigație... în privința numeroaselor rapoarte care au ajuns la acest cartier general, conform cărora japonezii care aveau permise și încercau să se predea în zona Hollandia au fost uciși de trupele noastre“. Reprezentantul Departamentului de Luptă Psihologică al Corpului al 10-lea, căpitanul William R. Beard, s-a plâns că eforturile sale erau neutralizate „de trupele din prima linie care împușcau japonezii când aceștia încercau să se predea“. Dar treptat mesajul a fost auzit, în special în rândul trupelor mai experimentate. „Nu-l împușcați pe nenorocit!“ a strigat un veteran când un soldat japonez a ieșit din adăpostul său fluturând un permis de capitulare. Atunci când americanii au cucerit Luzon, în Filipine, 70% din totalul prizonierilor folosiseră permise de capitulare sau urmaseră instrucțiunile pe care le conțineau acestea. Filipinile fuseseră inundate de peste 55 de milioane de astfel de fluturași informativi, și pare plauzibil să atribuim acestui efort de propagandă scăderea raportului dintre prizonieri și morți din rândurile japonezilor de la 1:100, spre sfârșitul lui 1944, la 1:7, în iulie 1945. Totuși, soldatul japonez care a ieșit cu șase bilete de capitulare – câte unul în fiecare mână, câte unul în fiecare ureche, unul în gură, unul pliat în centura de iarbă din jurul taliei – a dat dovadă de înțelepciune, reducându-și riscurile la minimum.

Deci, la fel ca pe Frontul de Vest în Primul Război Mondial, elementul crucial care a determinat o armată să-și dorească să lupte în continuare sau să capituleze a fost reprezentat de așteptările soldaților privind modul în care vor fi tratați dacă depun armele. În ceea ce privește uciderea prizonierilor în focul luptei, erau relativ ușor de obținut informații privind comportamentul inamicului; declarațiile martorilor privind uciderea prizonierilor aveau tendința să circule rapid și să se răspândească în rândul trupelor de pe linia frontului, fiind adesea exagerate. În contrast, veștile despre modul în care erau tratați prizonierii de pe câmpul de luptă se răspândeau mai încet, depinzând de mărturiile prizonierilor evadați sau de scrisorile pe care

prizonierii le scriau familiilor și care erau remise de Comitetul Internațional al Crucii Roșii. (Nu trebuie uitat că ambele canale au fost efectiv închise între Germania și Uniunea Sovietică din cauza distanței geografice dintre taberele inamice și teritoriul neprimejdios, și a refuzului germanilor de a recunoaște că în cele din urmă Stalin aderase la Convenția de la Geneva.) Astfel de informații contau, pentru că tratamentul prizonierilor varia foarte mult între teatre și armate, după cum am văzut. Un prizonier britanic căzut în mâinile germanilor avea o șansă destul de bună să supraviețuiască războiului, având în vedere că doar unul din 29 au murit în captivitate; dar un prizonier rus căzut în mâinile germanilor avea mai multe șanse să moară decât să supraviețuiască. Și un procent substanțial din numărul mare de germani luați prizonieri la sfârșitul războiului au murit în captivitate, deși cifrele rămân controversate. De-abia zece la sută dintre cei care s-au predat la Stalingrad au supraviețuit perioadei petrecute în mâinile sovieticilor – jumătate muriseră în câteva luni de la depunerea armelor – și poate doar două treimi dintre cei capturați pe Frontul de Est. Rata mortalității în rândul prizonierilor germani aflați în mâinile sovieticilor a atins un apogeu de peste 50% în 1943. Germanii care s-au predat Aliaților occidentali au fost mult mai norocoși. Deși s-a pretins că 726 000 dintre cei care au căzut în mâinile americanilor au murit de foame sau de boală, aceste calcule sunt aproape sigur exagerate atât în privința numărului de prizonieri capturați de americani, cât și a mortalității lor. Tot ce se poate spune este că acei germani care au preferat să se predea americanilor în locul britanicilor au calculat greșit, deoarece rata mortalității prizonierilor germani din mâinile americanilor era de peste patru ori mai mare decât rata germanilor care se predaseră britanicilor (0,15% față de 0,03%).

Totuși – și aici intervine punctul de cotitură al narațiunii – strategia Aliaților nu a vizat în primul rând să facă armatele Axei să se predea pe linia frontului. La fel de multă, dacă nu chiar mai multă importanță a fost atribuită, dintr-o etapă de început a războiului, ideii că germanii și japonezii puteau fi bombardati până se vor su-pune. Aceasta a fost recomandarea de la finalul evaluării făcute de Subcomisia Comună de Informații în 1943. Totuși, nu armatele Axei erau cele care trebuiau bombardate. Ci populațiile lor civile. Puterile

Axei trataseră civilii din țările pe care le ocupaseră cu o brutalitate uluitoare. În ochii liderilor Aliți, exista o amplă justificare pentru „răzbunare“.



*Kaputt*

... Imediat flăcările trosnesc și se înalță sus, atât de sus încât focul cuprinde tot spațiul din fața sălii și pare să-l cuprindă și pe acesta. Îngroziți, bărbații și femeile se îngrămădesc spre primul plan... Întreaga scenă pare să fie cuprinsă de flăcări... producând... un nor de fum care plutește spre planul îndepărtat și se profilează la orizont cu o mantie întunecată de nori... Prin pătura de nori care acoperă orizontul pătrunde o lumină roșie tot mai puternică... Din ruinele palatului care s-a prăbușit, bărbații și femeile privesc foarte neliniștiți lumina tot mai aprinsă de pe cer... Flăcări puternice par să aprindă sala zeilor. Pe măsură ce zeii devin complet ascunși privirii datorită flăcărilor, cortina cade.

Wagner, indicație regizorală din *Götterdämmerung*

După ceai ne-am întors la Berlin... pentru a vedea buncărul lui Hitler.. Un loc sordid și lipsit de romantism. Haos complet, alcătuit din betoniere, bare de fier forjat, cherestea, mobilă stricată, găuri de proiectile, haine, etc., etc. Jos, haos și mai mare... Ne-am uitat și la Ministerul de Război și am făcut o tură cu mașina prin Berlin. Cu cât vezi mai mult din el, cu atât mai mult îți dai seama cât de distrus este.

Generalul Alan Brooke, *Jurnal*, 19 iulie 1945

## AMURGUL DIAVOLILOR

În scena culminantă din *Götterdämmerung* de Wagner – „Amurgul zeilor” – eroina principală Brünnhilde redă Rinului inelul puterii și se aruncă peste rugul funerar al iubitului său mort, Siegfried. Actul său sublim de sacrificiu de sine dezlanțuie un incendiu de proporții, care

prăvăleşte fortăreața zeilor, Walhalla, într-o apocalipsă aproape imposibil de pus în scenă. Obsesia de-o viață a lui Hitler pentru muzica lui Wagner făcuse din aceasta coloana sonoră oficială a celui de-al Treilea Reich; de fapt, Albert Speer chiar asista la un concert unde se interpreta finalul operei *Götterdämmerung* (ultimul spectacol al Filarmonicii din Berlin din timpul celui de-al Treilea Reich), când vestea morții lui Roosevelt a ajuns la Berlin. „Războiul nu este pierdut, Roosevelt e mort!” a exclamat Hitler. Totuși, în realitate, anul 1945 avea să fie martorul amurgului diavolilor. Conform unei transmisii interceptate din partea unui diplomat japonez la Berlin, Hitler plănuia „să urce singur într-un avion plin de bombe și să se arunce în aer undeva deasupra zonei baltice”. Intenția era ca „milioni de admiratori împătimiți ai Führer-ului din rândul poporului german... să creadă că devenise zeu și își avea lăcașul în ceruri”. Avea să fie jertfirea Brünnhildei într-un avion Messerschmitt.

În *Mein Kampf*, Hitler își amintea cu amărăciune de trauma din 1918, când discuțiile politice dintre noii recruți – „otrava din interiorul țării” – subminaseră starea de spirit a armatei. Douăzeci de ani mai târziu, când Goebbels și-a încheiat un discurs la Sportpalast cu cuvintele „un noiembrie 1918 nu se va repeta niciodată”, Hitler „a privit spre el cu o expresie sălbatică, nerăbdătoare în priviri... a sărit în picioare și, cu ochii cuprinși de un foc fanatic... cu mâna dreaptă, după un gest larg, a lovit puternic masa și a strigat... «Ja!»”. „Atâta timp cât eu trăiesc, i-a spus lui Halder în august 1939, nu va avea loc nicio discuție despre capitulare.” Se pare că pentru Hitler conta mai mult să nu se predea decât victoria. Poate chiar din noiembrie 1941, când forțele sale se opriseră la periferia Moscovei, și cu siguranță după eșecul celei de-a doua ofensive din Est, încercarea de a prelua zonele petrolifere din Caucaz, din primăvara lui 1942, a început să bănuiască faptul că-i va fi imposibil să înfrângă Uniunea Sovietică. Totuși, înfrângerea onorabilă, care pentru Hitler însemna nimic mai puțin decât un final wagnerian, era de dorit, poate chiar preferabilă victoriei. Aceasta era lecția pe care Hitler a preluat-o din *Confesiunile* lui Clausewitz, dar și din moartea lui Siegfried în *Inelul Nibelungilor*: că moartea eroică (*Heldentod*) avea o trăsătură izbăvitoare care ar putea sădi semințele unei regenerări viitoare a Germaniei. Doar acele rase

„care își păstrează curajul de a lupta până la moarte, chiar și fără vreo speranță, au perspectiva supraviețuirii și realizării unei noi eflorescențe, declara el; Din sacrificiul soldaților noștri și din propriile mele legături strânse cu ei până la moarte, sămânța va germina într-o bună zi... și va duce la o renaștere glorioasă a mișcării național-socialiste întru realizarea unui adevărat *Völksgemeinschaft*“. Ultima proclamație oficială a lui Hitler, din 24 februarie 1945, cerea un război de rezistență în ultima reductă de sol german, în timp ce așa-numitele ordine din „Decretul Nero“, din martie 1945, preconizau o politică a pământului pârjolit care implica distrugerea completă a infrastructurii țării. „Grânele germane nu vor hrăni inamicul, declarase *Völkische Beobachter* în septembrie 1944; nicio gură germană nu va furniza informații; nicio mână germană nu va oferi ajutorul. Inamicul va trebui să găsească fiecare pod distrus, fiecare drum blocat – doar moarte, distrugere și ură îl așteaptă.“ Hitler a avut parte de rugul său funerar. La momentul în care și-a tras un glonț în cap, întregul Reich german devenise deja un rug.

„Trăiască războiul! spusese liderul germanilor sudeți, Henlein, în 1938, chiar dacă durează între doi și opt ani.“ Războiul lui Hitler a durat mai puțin de șase. Până la sfârșitul său, luase viețile a cel puțin 5,2 milioane de militari germani – 3 din 10 oameni mobilizați – și a peste 2,4 milioane de civili germani. Mai mulți soldați germani și-au pierdut viețile în ultimele 12 luni de lupte decât în restul războiului (vezi figura 16.1). Crucial este faptul că pentru Hitler acest preț monstruos nu însemna absolut nimic – la fel ca și moartea mult mai multor oameni pe care trupele sale îi masacraseră<sup>1</sup>. „Viața este oribilă, cugeta el cândva la cină. Să te naști, să exiști și să mori, întotdeauna are loc un omor. Tot ce se naște trebuie mai târziu să moară.“ Umanitatea, a declarat el cu altă ocazie, era „o bacterie cosmică ridicolă“ (*eine lächerliche Weltraumbakterie*).

---

<sup>1</sup> Nu este ușor să se precizeze exact câți oameni au omorât germanii. Ajunge să spunem că raportul deceselelor militare din rândul Aliaților față de Axă a fost 3:1, iar raportul de decese ale civililor Aliați față de Axă a fost 5,8:1.

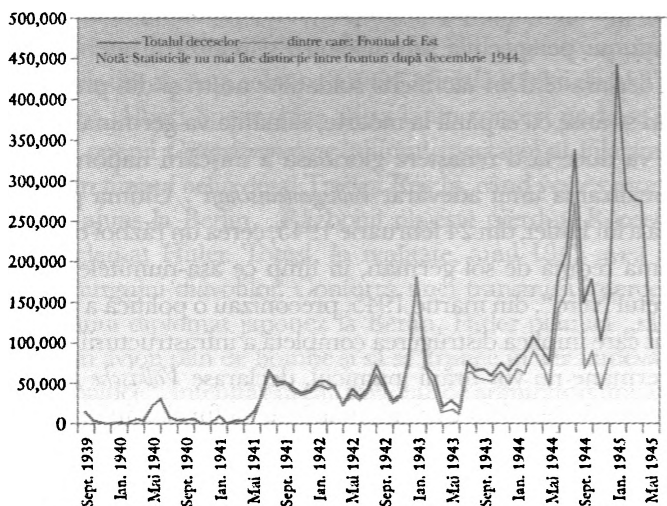


Figura 16.1 Decesele din rândul Wehrmacht-ului, 1939–1945

Dacă ar fi gândit rațional, liderii Axei și-ar fi temperat comportamentul anticipând o pace viitoare în speranța că vor diminua cumva apetitul celor victorioși de a se răzbuna și că vor minimiza propriile pierderi de vieți. Este adevărat că au avut loc încercări din partea unor generali, diplomați și chiar lideri naziști de a întinde antenele păcii spre Anglia și Uniunea Sovietică. La Belțec naziștii chiar au încercat să mușamalizeze cel puțin o parte din crimele pe care le comisese. Încă din vara lui 1943 au acoperit cu brazde incinta lagărului morții, plantând copaci și chiar construind un simulacru de fermă. Totuși, în alte locuri ritmul omorurilor nu a fost doar continuat; a fost chiar mărit. Cu cât războiul mergea mai prost pentru ei, cu atât mai mare era fanatismul cu care își urmăreau germanii politicile de violență față de acei nefericiți care se mai aflau încă în puterea lor, parcă dorindu-și cataclismul final. Göring i-a spus lui Goebbels: „Suntem atât de dedicați chestiunii evreiești, încât nu mai e loc de scăpare pentru noi“. Dar pentru Goebbels era în regulă: „Experiența arată că o mișcare și un popor care și-a distrus toate punțile luptă mai necondiționat decât aceia care mai au încă o șansă de retragere“. Cu cât comiteau crime

mai groaznice, cu atât mai puțini naziști puteau să se gândească la capitulare în mâinile Aliaților. Goebbels declara încă de la începutul lui 1945: „Dacă trebuie să plecăm, vom trânti ușa în urma noastră așa de tare încât întreaga lume să ne audă“. „O sută de ani de acum înainte toată lumea va avea șansa de a alege ce rol să joace în film“, le-a spus Goebbels oamenilor săi din Ministerul Propagandei la 17 aprilie, inspirat de cea mai recentă reușită cinematografică, *Kolberg*, o ilustrare epică a apărării aceluia oraș în timpul Războaielor Napoleonice. „Pot să te asigur că va fi un film minunat și înălțător... Acum întinde mâna, astfel încât... publicul să nu fluiera și huiduie când apari pe ecran.“ Așa avea Al Treilea Reich să se prăbușească: cu o strălucire lipsită de glorie.

Implicațiile acestei mentalități au devenit perfect clare pentru Victor Klemperer, aflat la Dresda pe când se răspândeau zvonurile privind comportamentul forțelor germane care erau împinse înapoi spre granițele Reich-ului:

24 octombrie 1944. Duminică seara Konrad a fost pe aici câteva minute... Crede... că înainte de retragere toată lumea a fost ucisă, că nu vom mai vedea pe nimeni niciodată, că între 6 și 7 milioane de evrei (dintre cele 15 milioane care existaseră) au fost măcelăriți (mai exact: împușcați și gazați). Mai crede și că perspectivele ca puținii evrei rămași aici, în ghearele fiarelor disperate, să rămână în viață erau, de asemenea, foarte reduse.

De-a lungul teritoriului controlat încă de naziști, „soluția finală“ a fost urmărită într-o stare de fanatism hipertrofic. Practic, toți cei 438 000 de evrei din Ungaria au fost deportați la Auschwitz între aprilie și iulie 1944; aproape toți au fost omorâți. Chiar pe când Armata Roșie se apropia de Auschwitz, germanii le-au ordonat acelor prizonieri care încă mai puteau merge să mășăluiască spre granița cu Austria – o distanță de 145 de kilometri. Cei care scăpaseră de camera de gazare nu urmau să aibă parte de eliberare; trebuiau forțați să mășăluiască până se prăbușeau. Dintre cei 714 000 de deținuți din lagărele de concentrare care încă mai rămăseseră în viață în ianuarie 1945, în jur de 250 000 au pierit în aceste marșuri ale morții, inclusiv 15 000 din cei 60 000 evacuați de la Auschwitz. Iar evreii nu erau singurele victime ale agoniei nazismului. În ultimii ani ai regimului, a avut loc o

multiplicare dramatică a pedepselor capitale, întrucât germanii obișnuiți care îndrăzneau să își exprime nemulțumirea erau spânzurați fără preambul pentru defetism. Între 1942 și 1944, au fost pronunțate peste 14 000 de condamnări la moarte de către judecătoriile germane, aproape de 10 ori mai multe decât în primii trei ani de război. Iar aceste cifre nu includ numeroasele execuții extrajudiciare duse la îndeplinire de SS.

Cu toate acestea, Hitler nu era singurul care dorea să transforme Germania într-o capelă mortuară. În ceea ce-i privește, liderii Aliați și-au făcut planurile de victorie prin căi care, mai mult sau mai puțin, asigurau acest lucru, căci pe când amurgul se lăsa asupra celui de-al Treilea Reich și asupra Japoniei Imperiale, diavolii aveau să ia cu ei maximul posibil de suflete umane.

## RĂZBUNAREA

Ideea că o țară putea fi forțată prin bombardare să se supună a precedat cu mult cel de-al Doilea Război Mondial. Extratereștrii lui H.G. Wells erau pe punctul de a dezlănțui mașini zburătoare asupra Londrei, când au căzut pradă microbilor fatali de pe pământ. La scurt timp după Primul Război Mondial, Kipling își imaginase (în nuvela sa *As Easy as ABC*) o lume ingenuncheată de o singură Forță Aeriană Internațională. Raidurile aeriene asupra ținutelor civile executate de germani între 1914 și 1918 avuseseră, este drept, o valoare militară neglijabilă. Cât despre impactul acestora asupra moralului civililor, cu siguranță ele provocau mai mult dorință de răzbunare decât panică. Principalul rol al forțelor aeriene a fost reprezentat de misiunile de recunoaștere, nu de bombardare. Cu toate acestea, ideea de a distruge complet orașe prin mijloace aeriene captivase imaginația publică și a rămas la modă în perioada interbelică. În calitate de secretar de stat pentru Război și Spațiul Aerian, Churchill a folosit puterea aeriană fără muștrări de conștiință, pentru a pune capăt revoltei irakiene din 1920. Lumea a fost mai șocată atunci când germanii au folosit bombe la Guernica; satele mesopotamiene erau socotite pradă legitimă, spre deosebire de orașele europene. Loviturile aeriene japoneze asupra

Chinei, după 1937, n-au făcut decât să confirme zicala: „bombardierul o va scoate întotdeauna la capăt” – cu rezultate devastatoare.

După cum am văzut, strategia britanică în anii '30 nu a fost să investească în puterea aeriană defensivă, ci în aceea ofensivă, mai degrabă în speranța de a descuraja un atac aerian german decât de a-l respinge. Acesta a fost un răspuns irațional la amenințarea reprezentată de Luftwaffe. Dar a făcut ca la 1940 Anglia să aibă primele elemente ale unei capacități de bombardare strategică. Această investiție timpurie a fost importantă ținând cont de timpul necesar pentru pregătirea piloților și navigatorilor – mai mult de doi ani. Pe de altă parte, cele 488 de bombardiere pe care Anglia le avea pregătite în septembrie 1939 nu puteau în niciun caz să îndeplinească sarcina de a executa raiduri aeriene asupra Germaniei. Totuși, la mai puțin de o săptămână de la numirea sa în funcția de prim-ministru, Churchill – fidel etichetei – a ordonat RAF să facă exact acest lucru. Într-adevăr, în această privință, se poate spune despre Churchill că i-a luat-o înainte lui Hitler, al cărui Blitz împotriva Londrei a fost văzut în Germania ca un act de răzbunare în urma raidurilor britanice asupra Berlinului. Hitler a declarat mai târziu: „Britanicii au fost cei care au început atacurile aeriene” – deși nu scrupulele morale fuseseră cele care dictaseră strategia germană. Churchill putea însă cita bombardamentul german asupra Rotterdamului sau atacurile la adresa civililor polonezi ca pe niște precedente în toată puterea cuvântului.

Dar care ar fi trebuit exact să fie țintele raidurilor aeriene britanice? Din cauză că forțele combatante germane au fost foarte dispersate cea mai mare parte a războiului, țintele evidente erau economice – fabricile producătoare de arme și infrastructura care permitea ca acestea să fie transportate pe diversele fronturi. Dar majoritatea țăintelor economice erau, chiar prin natura lor, localizate în zone dens populate, precum bazinul Ruhrului. În plus, precizia bombardierelor britanice lăsa de dorit. În octombrie 1940, britanicii au stabilit ca, în condiții de vizibilitate redusă, piloții să poată lansa bombe în vecinătatea țăintelor, în așa-numitele „zone de foc liber”. Astfel creștea probabilitatea ca numeroși civili germani să fie loviți – o necesitate pe care Churchill a căutat s-o transforme în virtute. Așa cum s-a exprimat el la 30 octombrie, „populația civilă din jurul zonelor-țintă trebuie să

simtă greutatea războiului“. În 1941, Churchill a accentuat în repetate rânduri nevoia ca bombardamentele să vizeze moralul germanilor de rând. Strategia „loviturilor zonale“ – al cărei obiectiv era de fapt distrugerea centrelor urbane – a fost adoptată chiar înainte ca mareșalul de aviație Arthur „Bombardier“ Harris să preia șefia Comandamentului forțelor de bombardament. Cu nouă zile înainte de numirea lui Harris, de Sfântul Valentin, 1942, generalul de flotilă aeriană N.H. Bottomley, adjunctul șefului de Stat-Major al Forțelor Aeriene, a trimis o scrisoare Comandamentului forțelor de bombardament pentru a transmite decizia că „obiectivul primar al operațiunilor voastre trebuie acum să se axeze asupra moralului populației civile inamice și, în special, al muncitorilor din industrie“, și că aceste operațiuni trebuie să ia forma „atacurilor incendiare concentrate“. Scrisoarea a fost acompaniată de o listă de „zone-țintă selectate“, pe primul loc fiind Essen. Atacând-o prima, „beneficiul maxim va fi derivat din elementul surpriză“. La fel ca și celelalte ținte primare, Duisburg, Düsseldorf și Köln, Essen era, fără îndoială, un oraș industrial. Criteriile luate în considerare pentru calcularea „puterii de atac estimate pentru pagube decisive“ erau însă dimensiunea și populația din zona construită. Atacurile asupra fabricilor și șantiierelor de submarine trebuiau considerate „diversioniste“ și întreprinse preferabil „fără să fie ratate oportunitățile de a bombarda țintele primare“.

Ce însemna aceasta era că procente tot mai mari din resursele britanicilor și mai apoi ale americanilor erau redirecționate întru distrugerea orașelor germane și japoneze – cu alte cuvinte, măcelărirea civililor. Exact aceasta era politica pe care Departamentul de Stat al Statelor Unite o denunțase ca fiind „nejustificată și contrară principiilor legii și umanității“ atunci când japonezii au bombardat pentru prima dată orașele chinezești. Era exact politica pe care Neville Chamberlain o respinsese cândva ca fiind „pur terorism“, o politică la care „guvernul Majestății Sale nu va recurge niciodată“.

Ce făcea ca acest concept al bombardării strategice să fie atât de atrăgător? Războiul aerian nu era neapărat mai ieftin, de vreme ce avioanele erau scumpe, iar pregătirea echipajelor era, la rândul ei, costisitoare. Este de la sine înțeles că pentru echipaje era o experiență dificilă. Zburând la altitudini de până la 8 500 de metri, la temperaturi



atât de scăzute încât pielea se putea lipi indisolubil de metalul armei, iar ținuturile se formau în măștile de oxigen, neavând practic niciun blindaj care să le protejeze (pentru a minimiza greutatea adițională), echipajele bombardierelor Lancaster erau mai mult decât curajoase. Rata mortalității a fost cea mai ridicată din război; speranța de viață a unui Lancaster era estimată la doar 12 misiuni, în timp ce șansele medii de supraviețuire pentru echipajele bombardierelor erau mai mici de 50%. Cei care supraviețuiau unor misiuni multiple erau adesea marcați psihologic, dacă nu și fizic, pentru tot restul vieții. Și nici nu aveau parte de consolarea laurilor care se revărsau asupra colegilor lor de pe avioanele de luptă. Totuși, pentru politicienii civili, bombardamentul strategic era de preferat în locul acțiunilor terestre, din cauza numărului comparativ mai mic de oameni implicați. Războiul aerian însemna, pe scurt, substituirea muncii cu capitalul – a omului cu mașinăriile. Un singur echipaj de piloți antrenați putea spera să omoare un număr foarte mare de germani sau japonezi, chiar dacă membrii lui executau doar 20 de misiuni încununate de succes înainte de a fi uciși sau capturați.

Revelator a fost modul în care Churchill a vorbit despre „plătirea [contribuției la război] prin bombardarea Germaniei” atunci când a vizitat Moscova în 1942; moneda pe care o avea în minte era viața germanilor, nu a britanicilor. Cu cât Stalin făcea mai multe presiuni asupra puterilor occidentale să deschidă un Al Doilea Front în Europa de Vest, cu atât Churchill lăuda mai mult virtuțile bombardamentului strategic, promițând atacuri care vor „zdruncina moralul poporului german”. La fel de optimist era și în privința beneficiilor rezultate de pe urma bombardării Italiei, argumentând că „demoralizarea și panica produse de bombardamentele aeriene intensive” vor cântări mai greu decât „orice intensificare a sentimentului antibritanic”. Opiniile sale erau mult încurajate de consilierul său științific și șeful Departamentului de Statistică din timpul războiului, fizicianul Frederick Lindemann. Așa cum se întâmplă adesea în război, și rivalitatea dintre serviciile armate a jucat rolul său. Numindu-l pe Sir Charles Portal, șeful Comandamentului forțelor de bombardament, în funcția de șef al Statului-Major al Forțelor Aeriene, în octombrie 1940, Churchill s-a asigurat că un susținător dogmatic al loviturilor zonale avea să dețină un vot în decizia de stabilire a strategiei Marii Britanii. Alan Brooke era sceptic în privința insistenței lui

Portal că „succesul rezidă în acumularea celei mai mari forțe aeriene posibile în Anglia, și că atunci și numai atunci succesul va fi asigurat prin bombardarea Europei“. Dar nu a putut împiedica redirectionarea unor resurse substanțiale către escadrilele lui Portal.

Calculul similar l-au convins pe Roosevelt să investească în bombardamentul strategic: mai întâi, exagerări grosolane cu privire la ceea ce puteau face Americii bombardierele germane, apoi o exagerare întru câtva mai mică, referitoare la ceea ce puteau face Germaniei bombardierele americane. Cu siguranță, în alte privințe abordarea americană era diferită de cea britanică. Dacă britanicii preferau bombardamentul zonal pe timp de noapte, americanii se mândreau cu precizia mai ridicată a avioanelor lor. Echipată cu vizoare Norden, Fortăreața Zburătoare era aproape sigur o mașinărie mai bună decât echivalentul său britanic. Dar era totuși mult mai puțin precisă decât se sperase, având chiar și beneficiul (și, în același timp, neajunsul determinat de o vulnerabilitate mai ridicată) că putea ataca în timpul zilei. La momentul Conferinței de la Casablanca, din ianuarie 1943, americanii adoptaseră teoria churchilliană potrivit căreia obiectivul lor trebuia să fie „distrugerea progresivă și subminarea moralului poporului german până într-acolo încât capacitatea lor de rezistență armată să fie fatal slăbită“. Confidentul lui Roosevelt, Harry Hopkins, se număra printre aceia care credeau cu fermitate acest lucru.

Efectele campaniilor de bombardament lansate de Aliați asupra Germaniei și Japoniei au fost, așa cum se știe prea bine, îngrozitoare. Ceea ce au realizat RAF și USAAF a făcut să pară ne semnificative daunele provocate de Luftwaffe Marii Britanii în timpul Blitz-ului. Începând cu noaptea de 24 iulie 1943, suprafețe mari ale Hamburgului au fost distruse într-un raid cu nume de cod „Operațiunea Gomora“. Protejate împotriva detecției prin intermediul noilor dispozitive cunoscute drept „Fereastră“ (o ploaie de filamente de aluminiu care sufoca radarul german), 791 de bombardiere ale RAF au lansat valuri de explozive puternice și bombe incendiare, provocând un incendiu<sup>1</sup> ale

---

<sup>1</sup> Bombele incendiare erau umplute cu substanțe foarte inflamabile precum magneziu, fosfor și petrol nerafinat. După ce ținta lua foc, aerul fierbinte de deasupra ei începea să se înalțe rapid, absorbind aerul rece din împrejurimi. Efectul era foarte mult amplificat dacă vântul bătea în direcția bună, așa cum a fost cazul atât la Hamburg, cât și la Dresda.

cărei ravagii au depășit cu mult capacitatea de intervenție a serviciilor de urgență germane. Aproximativ trei sferturi din oraș au fost distruse în zilele următoare, căci bombardamentul inițial a fost urmat atât de raiduri americane, cât și britanice. Cel puțin 45 000 de oameni au fost uciși și aproape un milion lăsați pe drumuri. Flăcările erau vizibile la mai bine de 160 de kilometri distanță. Autorul Hans Nossack, care își părăsise căminul din Hamburg pentru câteva zile la țară, s-a întors și a găsit muște și șobolani înfruptându-se din rămășițele umane carbonizate ale concetățenilor săi, din care începuseră deja să răsară flori. Locuitorii suburbiilor elegante de pe malul Elbei, din vestul orașului, și-au văzut grădinile colorate în gri de cenușă. Toate acestea au fost realizate cu un preț remarcabil de scăzut pentru Comandamentul forțelor de bombardament, ale cărui pierderi se ridicau la mai puțin de 3% din avioanele implicate. Iar Aliații n-au slăbit ritmul pe măsură ce războiul se apropia de sfârșit. În jur de 1,1 milioane de tone din totalul de 1,6 milioane de tone lansate de Comandamentul forțelor de bombardament și Forța Aeriană a 8-a a Statelor Unite – aproximativ 71% – au fost lansate în ultimul an de război. Odată ce Aliații au avut la dispoziție avioane de escortă cu rază lungă de acțiune (sub forma Mustang-ului P-51), au fost în situația de a bombarda Germania pe timpul zilei aproape în perfectă siguranță.

În noaptea de 13 februarie 1945, o forță de 796 de bombardiere Lancaster britanice a pornit să bombardeze Dresda. A fost urmată timp de două zile de Fortărețele Zburătoare americane. Printre mii de oameni din calea proiectilelor a fost și Victor Klemperer, unul dintre pușinii supraviețuitori ai Dresdei. De luni de zile se aștepta să fie ridicat de SS. Dar dacă îl nimerea mai întâi cealaltă tabără? La 15 septembrie 1944, el scrisese în jurnalul său:

Sunt așa de obișnuit cu veștile despre orașe distruse prin bombardament, încât nu mă mai impresionează deloc... Orașul natal [Königsberg] al Evei [soția sa] este 75% distrus, conform rapoartelor oficiale au murit 5 000, iar 20 000 sunt răniți... Asta m-a zguduit și dimineată – zori întunecați, mov aprins – pe când mă spălam și priveam spre Podul Carola și rândul de case de cealaltă parte, nu am putut să nu-mi imaginez acel rând de case cum se prăbușește sub ochii mei... Până acum, Dresda a fost cu adevărat cruțată.

Încurcătura lui Klemperer simboliza moralitatea deformată a ultimelor luni de război, căci tocmai în dimineața zilei de 13 februarie 1945 i s-a ordonat să livreze înștiințări de deportare unui număr foarte mare de evrei care mai rămăseseră în Dresda. Nu mai era loc de îndoială ce însemna deportarea. Și părea inevitabil că el avea să fie următorul:

Marți după-amiază, vreme perfectă de primăvară... Ne-am băut cafeaua pe la 9.30 marți seara, foarte obosiți și demoralizați din cauză că în timpul zilei, până la urmă, alergasem peste tot ca un aducător de vești proaste, iar seara Waldemann mă informase cu foarte multă siguranță că aceia care urmau să fie deportați joi erau trimiși la moarte, iar noi, care mai rămăseserăm, vom fi rezolvați într-o săptămână.

Treisprezece februarie avea să se dovedească o zi mortală în alt fel – nu doar pentru evrei, ci pentru toți locuitorii orașului. Căci acum era rândul Dresdei să simtă răzbunarea Aliților:

A sunat o alarmă de grad maxim... Foarte curând am auzit zumzetul tot mai profund și puternic al escadrilelor ce se apropiau, s-a stins lumina, o explozie în apropiere... în unele grupuri se auzeau scâncete și plânsete – din nou avioane care se apropie, încă o dată pericol mortal, iar explozie... Dintr-odată fereastra pivniței de pe peretele opus intrării s-a deschis violent, și afară era lumină ca în timpul zilei... Focurile ardeau cu vâlvătaie. Pământul era acoperit cu cioburi de sticlă. Bătea un vânt îngrozitor.

Ploaia de foc dezlănțuită asupra Dresdei a cuprins 95 000 de case. Cel puțin 35 000 de oameni au murit, inclusiv aceia care au căutat un adăpost în fântânile orașului și alții care au fost asfixiați în adăposturile antiaeriene de sub gara principală. O școlăriță pe nume Karin Busch și fratele său geamăn s-au pomenit rătăcind pe străzi în mijlocul pârjolului, după ce o bombă neexplodată îi forțase să fugă din adăpostul familiei:

Limbile flăcărilor se înălțau peste tot în jurul nostru și ne-am pomenit pe malul Elbei. Vedeam fosforul dansând pe apă, așa că oamenii care se aruncau în fluviu ca să scape de foc nu aveau nicio șansă. Peste tot erau trupuri, iar măștile pe care le purtau oamenii le topeau fețele... Am

început să căutăm o pivniță ca să ne ascundem, dar în fiecare pivniță în care am căutat am dat peste oameni morți pentru că focul consumase oxigenul și îi asfixiasc.

În cele din urmă au ajuns înapoi la adăpostul familiei.

Înăuntru am văzut un morman de cenușă în forma unei persoane. Știi cum e când pui lemnul într-un cuptor și arde și devine roșu încins și își păstrează forma cu o strălucire internă, dar când îl atingi se dezintegrează? Așa era și acum – forma unei persoane, dar nu mai rămăsese nimic din trup. Nu știam cine era, dar apoi am văzut o pereche de cercei în cenușă. Cunoșteam cerceii. Era mama.

Atât de intensă era căldura, că multe trupuri au fost reduse la dimensiunile unor păpuși, atât de mici încât să fie îndepărtate în găleți. Și totuși, chiar și în iad se produc miracole. Cățărându-se să iasă din buncărul desemnat pentru evrei, Klemperer și-a smuls steaua galbenă de pe haină și, în haosul care domnea în jurul lor, a scăpat cu soția sa. Au putut să-și țină ascunsă identitatea față de autorități până când au ajuns în siguranță pe teritoriul ocupat de americani. Este ironic faptul că, dacă n-ar fi fost „Bombardierul“ Harris, aproape sigur că n-am avea acum jurnalul lui Klemperer, cea mai pătrunzătoare și mai fină relatare care a fost scrisă vreodată despre viață și moarte sub svastică.

Era strategia bombardamentelor zonale justificată în vreun fel? Mulți ani a fost o modă să se nege rolul jucat de Comandamentul forțelor de bombardament în obținerea victoriei. Criticii fac mare caz de imprecizia și cruzimea bombardamentelor strategice. Chiar și unii membri ai RAF și-au exprimat în anumite ocazii neliniștea că li se cerea de fapt „să lichideze... case de copii și spitale“. S-a afirmat că ar fi fost mai bine să se bombardeze căile de acces spre Auschwitz. A fost sugerat chiar că Aliții s-ar fi putut oferi să înceteze bombardamentele ca monedă de negociere pentru salvarea evreilor sortiți să ajungă în lagăre. În cazul orașului Dresda s-au exprimat îndoieli cu privire la justificarea oficială a raidului, anume că sovieticii solicitaseră atacurile după ce un lot din decodificările Enigma a dezvăluit planurile germanilor de a muta trupe din Dresda la Breslau, unde Armata Roșie întâmpina o rezistență acerbă. De fapt, principalele legături feroviare

ale oraşului cu exteriorul au supravieţuit mai mult sau mai puţin nevătămate; în câteva zile trenurile funcţionau din nou. Este greu de ocolit concluzia că obiectivul misiunii a fost pur şi simplu devastarea unuia dintre cele câteva oraşe germane mari, care nu fuseseră încă lovite. Denunţând războiul prin bombardare, un scriitor german utilizase conştient limbajul asociat în mod normal cu crimele comise de naţişti: era o *Vernichtung* (exterminare) înfăptuită de *Einsatzgruppen* zburătoare, care au transformat adăposturile antiaeriene în camere de gazare.

Cu siguranţă, efectul unor astfel de atacuri asupra moralului germanilor a fost mult mai mic decât preziseră strategii antebelici. Afirmatia lui Sir Hugh Trenchard de dinainte de război, potrivit căreia efectul moral al bombardamentelor era de 20 de ori mai mare decât efectul material, s-a dovedit a fi o aiureală. De fapt, caracterul nediscriminatoriu al atacurilor aeriene a provocat mai mult sfidare decât defetism. Deşi fără îndoială au contribuit la subminarea credibilităţii regimului nazist în ochii unor germani, în acelaşi timp i-au sporit credibilitatea în ochii altora. O femeie, Irma J., i-a trimis din proprie iniţiativă o scrisoare lui Goebbels, cerând „în numele tuturor femeilor şi mamelor germane şi familiilor celor care trăiesc aici, în Reich“ ca „20 de evrei să fie spânzuraţi pentru fiecare german ucis acolo unde nepreţuiţii noştri germani lipsiţi de apărare au fost ucişi în mod bestial şi laş de către zburătorii ce seamănă teroarea“. Georg R. a scris din Berlin un mesaj similar. După ce fusese „incendiat o dată şi bombardat de două ori“, cerea indignat:

NU

exterminării poporului german  
şi a Germaniei.

DA

exterminării complete a evreilor.

Fără îndoială că ar fi fost preferabilă o campanie care să urmărească dezafectarea instalaţiilor militare şi industriale. Încă din 1942, în cartea sa *Victory Through Air Power*, Alexander Seversky a enunţat principiul conform căruia „Distrugerea moralului inamicului din aer poate fi realizată doar prin bombardamente de precizie“. Bunurile

economice, nu centrele urbane foarte populate, erau „inima și organele vitale ale inamicului“. Aliații au reușit mult mai mult prin atacurile lor concentrate asupra bazei germane V2 de la Peenemünde, din 17 august 1943, decât realizaseră în luna anterioară, când distruseseră Hamburgul. Și atacurile lor asupra instalațiilor de rafinare a țițeiului au avut mult succes (vezi mai jos).

Pe de altă parte, atacurile de mare precizie riscau să dea greș tocmai din cauză că germanii puteau anticipa unde să le aștepte – așa cum au descoperit americanii pe pielea lor, când au atacat orașul Schweinfurt, un centru de producție a rulmenților cu bile din nordul Bavariei, la 17 august și 14 octombrie 1943. În primul raid, 36 de avioane B-17 au fost doborâte din totalul de 230 din forța de atac inițială; în aceeași zi, au fost pierdute 24 într-un atac similar asupra Regensburg-ului. În atacul din octombrie – „Joiă Neagră“ a Forței a 8-a – 60 dintre cele 291 avioane B-17 au fost doborâte și 138 grav avariate. Costuri asemănătoare ar fi putut fi plătite, fără vreun beneficiu militar, prin bombardarea Auschwitz-ului, mult mai la est. Cele 186 de avioane care au zburat dinspre Italia (la insistențele lui Churchill), pentru a le duce provizii polonezilor în timpul Revoltei de la Varșovia, din 1944, au suferit pierderi de 16,8%, o rată de trei ori mai mare decât a pierderilor din spațiul aerian german.

În ciuda caracterului său nediscriminatoriu, nu poate fi negat faptul că bombardamentul zonal a provocat pagube semnificative efortului de război al germanilor. A redirecționat apărarea antiaeriană de pe Frontul de Est, unde era vitală din punct de vedere strategic. În primăvara lui 1943, 70% dintre avioanele de luptă germane se aflau în teatrul din Europa de Vest, lăsând trupele terestre germane din Est tot mai vulnerabile în fața atacurilor aeriene sovietice. Lipsa sprijinului aerian a fost unul dintre motivele pentru care tancurile germane au fost înfrânte la Kursk. Până în aprilie 1944, mai erau doar 500 de monomotoare de luptă rămase pe Frontul de Est, care aveau de înfruntat 13 000 de avioane sovietice. În plus, așa cum remarca Speer mai târziu, „cele aproximativ 20 000 de tunuri antiaeriene staționate pe teritoriul patriei aproape că ar fi putut să dubleze capacitățile defensive pe Frontul de Est.“ (Tunurile germane AA de calibru 88 mm erau niște arme antitanc la fel de teribile atunci când

erau instalate în tranșee și trăgeau la joasă înălțime.) Într-adevăr, situația pe Frontul de Est era principalul motiv din spatele bombardamentului de la Dresda. „În mijlocul iernii, li s-a spus echipajelor RAF care au zburat în misiune, refugiații venind puhoi spre vest, iar trupele având nevoie de odihnă, locurile de adăpost sunt foarte solicitate“:

Dresda a devenit un oraș industrial de importanță majoră... numărul mare al telefoanelor și instalațiile feroviare de aici au o valoare semnificativă pentru apărarea acelei părți a frontului amenințate acum de ofensiva sovietică. Atacul urmărește să lovească inamicul acolo unde îl doare mai tare, în spatele unui front deja prăbușit parțial... și în plus să le arate rușilor, când vor sosi, ce poate face Comandamentul forțelor de bombardament.

Este astfel ilustrat cât de dificil era să se facă distincție între țintele militare și cele civile în această etapă a războiului. Deși obiectivul era parțial să-i lase pe civilii germani fără case (și morți, deși acest lucru nu a fost spus clar), dar și să-i impresioneze pe ruși, bombardarea Dresdei era, de asemenea, menită să diminueze capacitățile de comandă și control ale germanilor. Presiunea neîncetată exercitată de raidurile bombardierelor a ajutat și armatele britanice, și americane, prin erodarea puterii avioanelor de luptă germane pe Frontul de Vest; la momentul Zilei Z, germanii abia dacă aveau 300 de avioane funcționale pentru a-i respinge pe invadatori, comparativ cu cele 12 000 din tabăra anglo-americană.

În plus, bombardamentele strategice au îngreunat mult eforturile considerabile ale lui Speer de a mobiliza economia Germaniei pentru un război total. De exemplu, în mai 1944, germanii încă mai produceau 156 000 de tone de combustibil pentru aviație, dar bombardarea instalațiilor lor petroliere, care a început în acea lună, a redus producția la 17 000 de tone în august, și doar 11 000 de tone în ianuarie 1945. Este adevărat că nu toate statisticile disponibile sunt așa de impresionantă. După cum am văzut, Aliații au lansat în jur de 1,6 milioane de tone de explozibil și bombe incendiare asupra Germaniei și nord-vestului Europei, de peste 20 de ori mai mult decât au lansat germanii asupra Marii Britanii în întregul război, inclusiv bombele zburătoare V1 și rachetele V2. Impactul asupra producției germane de armament a fost, la prima vedere, minim. După cum arată figura 16.2, raidurile



majore din iulie 1943 doar au încetinit creșterea producției de arme, care în martie 1944 și-a reluat ritmul anterior. De-abia în iulie 1944, când raidurile Alișilor au atins un punct culminant devastator, a început să scadă producția din fabricile lui Speer. Chiar și în aceste condiții, producția în ianuarie 1945 a fost redusă doar la nivelul celei din decembrie 1943. O analiză detaliată a principalelor componente ale producției germane de armament sugerează că bombardamentul a stânenit doar unele sectoare ale economiei (vezi tabelul 16.1). Producția de vehicule, nave maritime, praf de pușcă și explozibile a fost substanțial redusă între iunie 1943 și ianuarie 1945. Totuși, producția de puști și pistoale a crescut cu o cincime, iar cea de tancuri cu aproape două treimi. Producția de avioane și muniție a fost practic neschimbată.

Cu toate acestea, cea mai bună măsură a impactului bombardamentelor strategice nu este producția reală, ci diferența dintre producția reală și cea potențială. În ianuarie 1945, Speer și colegii săi au căutat să calculeze pagubele provocate de bombardamentele Aliate în anul anterior. Cifrele sunt impresionante: cu 35% mai puține tancuri decât plănuiseră, cu 31% mai puține avioane și cu 42% mai puține camioane. Nu mai puțin de două milioane de oameni activau în apărarea antiaeriană, o mână de lucru care ar fi putut fi utilizată în mod productiv. Nu putem ști exact ce minuni ar fi realizat Speer cu economia Germaniei în absența unor bombardamente susținute, dar ceea ce știm este că însuși Speer a numit războiul aerian „cea mai mare bătălie pierdută de către germani“.

În plus, există cel puțin câteva dovezi că în 1943, mai cu seamă în urma pârjolului de la Hamburg, moralul civililor germani dădea semne de deteriorare. Este adevărat, bombardamentul nu i-a încurajat pe germani să-l răstoarne pe Hitler de la putere, așa cum se sperase după Bătălia de la Kursk. Dar dimensiunile devastatoare ale atacurilor Alișilor au contribuit mult la subminarea încrederii germanilor de rând în propaganda guvernului lor. O glumă care circula în decembrie 1943 a fost suficient de acidă încât agenții SD s-o consemneze:

Dr. Goebbels e bombardat în Berlin. Își salvează două geamantane și le scoate în stradă, după care se întoarce în casă să mai caute alte lucruri. Când iese din nou, ambele geamantane i-au fost furate. Dr. Goebbels este

foarte supărat, plânge și înjură: când este întrebat ce era atât de valoros în valize, el răspunde: „Într-una era Răzbunarea (*Vergeltung*), iar în cealaltă Victoria Finală (*Endsieg*).“

Tabelul 16.1: Impactul bombardamentelor Aliților  
(schimbare procentuală între iunie 1943 și ianuarie 1945)

Indicele producției germane de armament	Arme	Tancuri	Vehicule	Construcția de avioane	Construcția de nave	Muniție	Proș de pușcă	Explozibile	Tonajul lansat de Aliști
0	+19	+64	-63	-1	-21	-2	-19	-36	+116

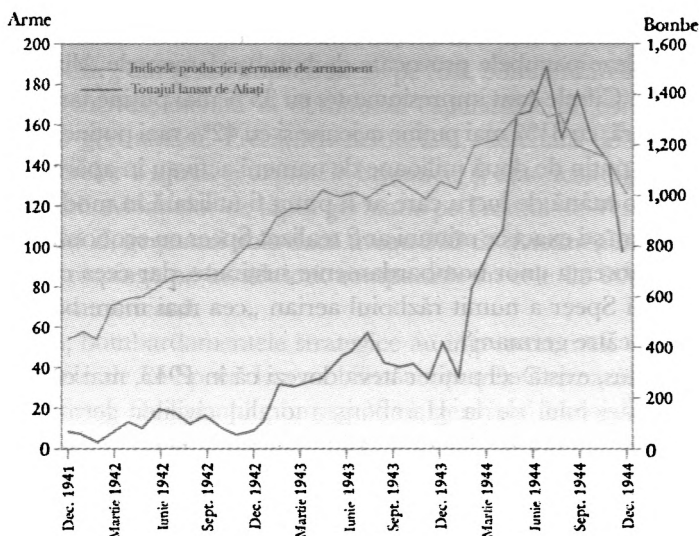


Figura 16.2 Impactul bombardamentelor, ianuarie 1942–ianuarie 1945  
(ianuarie 1943 = 100)

Demoralizarea nu a fost un fenomen politic, ci a dus la apatie și cinism, manifestate prin absenteismul tot mai ridicat de la locul de

muncă. Lectura răscolitorului roman *Răzbuarea* (*Vergeltung*), al lui Gerd Ledig, bazat pe propriile experiențe ca ofițer de antiaeriană în ultimele etape ale războiului, convinge pe oricine că Churchill nu și-a atins obiectivul de demoralizare a populației germane. În infernul pe care îl descrie Ledig, germanii de rând sunt reduși la bestialitate, omorându-se și violându-se unii pe alții într-o luptă care a încetat să mai aibă un scop rațional precum supraviețuirea.

Costul moral al bombardamentelor strategice a fost totuși ridicat. Așa cum declara în 1943 Episcopul de Chichester, George Bell, „bombardarea orașelor ca atare, atacarea intenționată a civililor, indiferent dacă aceștia contribuie activ sau nu la efortul de război, sunt o greșală, fie că o facem noi sau germanii“. Puțini piloți au suferit – sau au supraviețuit, ca să poată povesti – bizara inversare de roluri prin care a trecut sergentul John Charnock, un tunar australian de 23 de ani al cărui Lancaster a fost doborât la începutul unui raid al RAF asupra Frankfurt-ului, în martie 1944. Charnock s-a parașutat și a ajuns la sol tocmai la timp pentru a fi martor la punctul culminant al bombardamentului. După ce a aterizat, printr-o ironie grotescă, într-un mormânt proaspăt săpat, el a supraviețuit raidului, dar a fost aproape omorât în bătaie de o mulțime furioasă de germani care s-au luat de el în Bruchfeldstrasse. Strigând: „Luftgangster! Bombardier terorist! Ucigașule! Schwein!“, l-au scuipat și l-au bătut cu cărămizi, drugi de fier și chiar o bombă incendiară neexplodată. Alți piloți doborâți deasupra Germaniei au fost spânzurați de stâlpii de iluminat. În *Răzbuarea* lui Ledig, pilotul american care se împleticește aproape gol prin iadul la care el însuși a contribuit este clar la fel de demoralizat ca și victimele sale germane.

Pentru cei care și-au îndeplinit misiunile cu succes, nimic din aceste lucruri nu era evident. „Zborul este o chestiune așa de prozaică, a explicat după război un ofițer al RAF. Decolai și, dacă nu erai lovit sau nu ți se întâmpla ceva, pur și simplu te întorceai la o lume relativ civilizată. Evident, erai într-un anume pericol când zburai, dar nu erai la fel de implicat emoțional în ceea ce se petrecea ca și când ai fi fost într-un tanc.“ Chiar și moartea camarazilor putea fi subsumată „morții“ mai puțin dureroase a avionului lor. Pentru un pilot care a

avut numeroase misiuni deasupra Germaniei, modul în care percepea obiectivul era unul tipic:

A fost o priveliște grozavă. Dedesubt, un covor roșu unde căzuseră mii de bombe incendiare, cu imense globuri galbene de lumină atunci când bombele explodau, în special Cookies-urile de 1 800 de kilograme. Parcă te uitală la un morman de scrum roșu încins, cu buște erupții violente de lumină de la explozii. Pe cer erau purtate de vânt flăcările roșii și verzi ale Pathfinder-urilor, picurând ciorchini de lumină, iar peste tot în jur era plin de pocnituri, străfulgerări roșii și nori de fum negru de la focul artileriei antiaeriene. Sutele de reflectoare luminau uneori țința; degetele de lumină fluturau înainte și înapoi, prinzând ocazional un avion în unda lor. Părea un soi de infern diabolic. La o ieșire, spre Nürnberg, îmi amintesc lumina focurilor de jos care luminau cerul atât de tare, încât părea ziua și am putut să-mi citesc jurnalul la 5 500 de metri.

Să citești jurnalul la lumina unui infern ce avea loc la 5 500 de metri mai jos era o expresie grăitoare a deconectării bombardierului de moartea nediscriminatorie și distrugerile pe care le provoca. Exact aceasta era atitudinea care i-a permis omului „civilizat“ să se lanseze în ucideri în masă, măcelărind civili. Cu cât puteau zbura mai sus avioanele Aliaților, și cu cât mai mult erau rutele lor fixate prin tehnologii precum „Pathfinder“, cu atât a crescut sentimentul de detașare al echipajelor bombardierelor. Aici era diferența practică dintre incinerarea femeilor și copiilor de la mii de metri înălțime și îngrămădirea lor în camerele de gazare. Era posibilă pulverizarea unui oraș fără să trebuiască să privești în ochii acelor civili care dedesubt erau, pe nevăzute, dați pe mâna iadului. Bombardamentul practicat de Aliați a fost la fel de nediscriminatoriu pe cât era de discriminatorie politica rasială nazistă. Diferența morală – care a fost în ultima vreme uitată de autorii germani – este că echipajele din Comandamentul forțelor de bombardament își efectuau zborurile pentru a învinge Germania nazistă și a pune capăt războiului. Dacă acesta a fost cel mai bun mijloc de atingere a obiectivului nu puteau ei să decidă; intenția lor nu era dezonorantă. Pentru nașiști, trebuie reiterat, uciderea evreilor sau a altor civili „străini“ a fost întotdeauna un țel în

sine. Ura cuprinsese mințile oamenilor SS la Belțec; aceasta lipsea din gândurile piloților Aliați.

### „BĂIEȚELUL“

Poate că rămâne discutabil felul în care bombardamentele au servit la încheierea războiului împotriva Germaniei. Nu este loc de îndoială că au grăbit sfârșitul războiului împotriva Japoniei. Nicicând înainte de atacul de la Hiroshima n-au arătat liderii japonezi o disponibilitate de a înceta ostilitățile în alte condiții decât cele menite să conserve puterea deplină nu doar a Împăratului, ci și a armatei. Unii membri ai guvernului, inclusiv prim-ministrul, amiralul Suzuki Kantarō, ca și alți curteni de vază și chiar însuși Împăratul, erau dispuși să ia în calcul o pace negociată fie prin intermediul Elveției, fie, preferabil, al Uniunii Sovietice, dar ministrul de război, Anami Korechika, și șefii de Stat-Major, generalul Umeza Yoshijirō și amiralul Toyoda Soemu, au insistat asupra „purtării războiului până la capăt pentru a susține esența noastră națională (*kokutai*), a proteja pământul imperial și a îndeplini obiectivele noastre de cucerire“. Chiar și Suzuki a vorbit în public despre „lupta până la capăt, întreaga populație unindu-se într-un singur trup“. Dată fiind natura fanatică a rezistenței pe care o întâlniseră deja americanii la Okinawa și în alte insule periferice, era de așteptat pe bună dreptate ca invazia pe mare a Japoniei propriu-zise să fie excesiv de sângeroasă. La fel ca în Europa, ultimul an al războiului a fost cel mai letal. În anul ce a urmat lui iulie 1944, forțele Statelor Unite înregistraseră peste 185 000 de victime în întregul război din Pacific. Japonezii pierduseră mai mulți oameni, poate chiar jumătate de milion, în aceeași perioadă, dar erau încă departe de a-și fi epuizat rezervele de personal sau voință. Într-adevăr, Comandamentul Suprem pregătise deja „Operațiunea Decizia“ (*Ketsu-gō*) care viza desfășurarea unor trupe numărând 2,35 milioane de oameni de-a lungul coastei japoneze, pentru a respinge orice debarcări ale Aliaților; acestea aveau să fie întărite de 4 milioane de civili angajați în forțele armate, și o miliție alcătuită din 28 de milioane de cetățeni. Este ușor să uităm că forțele armate japoneze suferiseră mult

mai puține pierderi față de cele germane – totalul morților pentru întreaga perioadă dintre 1937 și 1945 a fost calculat la 1,74 de milioane. O invazie convențională a Japoniei nu ar fi fost o Zi Z; ar fi semănat mai mult cu un Stalingrad pe mare.

Se poate spune despre campania de bombardare lansată împotriva Japoniei că a început cu Raidul Doolittle, din aprilie 1942, când o mică forță de 13 bombardiere B-52, de pe portavionul USS *Hornet*, a bombardat cu succes capitala. Totuși, doar în faza finală a războiului au putut americanii să depășească obstacolul distanței care îi forțase să se bazeze pe bazele aeriene chinezești, relativ nesigure<sup>1</sup>. Înarmat cu noile Superfortărețe B-29 și încartiruit în siguranță în Insulele Mariene, Comandamentul forțelor de bombardament XX, condus de generalul Curtis LeMay, a purtat un război nemilos de distrugere a orașelor japoneze, exploatând faptul că locuințele acestora erau ușor inflamabile, fiind construite din lemn, bambus și hârtie. Un supraviețuitor al dezastruosului raid de la Regensburg, din august 1943, LeMay, nu a pregetat să abandoneze strategia bombardamentelor diurne de la mare altitudine, de mare precizie, ci a preferat acțiunile nocturne la mică altitudine, cu lansarea unui covor de bombe. Avioanele B-29 au zburat în formațiuni foarte mari, de 300 sau chiar mai multe, lăsând în urma lor moarte și devastare. La 9 martie 1945, Tokio a avut parte de primul dintr-o succesiune de raiduri care au luat viața a 80 000–100 000 de oameni. Aceștia „au ars și fiert și copt până la moarte“, cum s-a exprimat deschis LeMay. În cinci luni, aproximativ două cincimi din zonele construite ale majorității orașelor importante fuseseră distruse, atacurile omorând aproximativ un sfert de milion de oameni, rănind peste 300 000 și lăsând 8 milioane de refugiați. În afară de Tokio, alte 63 de orașe au fost pârjolate. Eco-

---

<sup>1</sup> Mulți piloți din Operațiunea Doolittle au fost capturați și executați, drama constituind sursa de inspirație a filmului *Înimă Purpurie*. Cu puțin timp înainte de a fi executat, unul dintre piloți le-a spus celor ce-l capturaseră: „Ne puteți omori – pe toți [...] Dar dacă vă închipuiți că asta va înspăimânta Statele Unite ale Americii și nu vor mai trimite alte avioane pentru a vă bombarda, vă înșelați – al naibii de rău. Vor înnegri cerul vostru și vor arde orașele voastre din temelii, și vă vor face să cădeți în genunchi și să implorați mila. Asta este războiul vostru – voi l-ați vrut – voi ați căutat-o. Și acum o să primiți ce meritați – și nu se va termina până când micuțul vostru imperiu jegos nu va fi șters de pe fața pământului!“

nomia Japoniei a fost paralizată aproape în întregime, producția de oțel coborând la 100 000 de tone pe lună, iar combustibilul de aviație fiind înlocuit cu terebentina produsă din rășină de pin. Toate acestea au fost realizate cu un efort mult mai mic decât cel împotriva Germaniei. În total, americanii au lansat mai puțin de 200 000 de tone de explozibil puternic și bombe incendiare asupra Japoniei, mai puțin de 12% din cele care au căzut asupra Germaniei și nord-vestului Europei ocupate. Din cauza slăbiciunii apărării antiaeriene japoneze, și pierderile umane au fost mai scăzute decât în Europa.

Atunci de ce a fost necesar să se meargă mai departe – să fie lansate două bombe atomice la Hiroshima și Nagasaki? LeMay ar fi putut foarte bine să le lovească folosind bombe convenționale. Parcă pentru a nu lăsa loc de neclarități, și Tokio a fost acoperit cu bombe incendiare o ultimă oară, la 14 august, de o hoardă de peste 1 000 de avioane. Decizia Împăratului de a capitula a fost transmisă a doua zi, și nu imediat după Hiroshima. După toate probabilitățile, gestul sovieticilor de a năruți speranțele japonezilor de mediere și de a ataca Japonia a fost cel care a convins pe toată lumea, mai puțin pe fanaticii incorigibili, că războiul se încheiase. Înfrângerea din Pacific conta mai puțin pentru generalii japonezi decât pierderea poziției îndelung deținute în Manciuria și Coreea. Într-adevăr, debarcarea sovieticilor la Shikotan, nu departe de Hokkaido, principala insulă nordică a Japoniei, a fost aceea care a forțat armata să semneze în cele din urmă documentul capitulării. Istoricii au interpretat uneori decizia lui Harry Truman de a folosi bomba atomică împotriva Japoniei ca pe un fel de lovitură de avertizare, menită să intimideze Uniunea Sovietică; o uvertură explozivă a Războiului Rece. Alții au afirmat că, văzând cheltuielile de 2 miliarde de dolari alocate Proiectului Manhattan, Truman s-a simțit îndreptățit să primească ceva în schimbul atâtor bani. Totuși, dacă lăsăm la o parte tehnologia novatoare a bombelor lansate pe 6 august și 9 august – și radiațiile pe care le-au lăsat în urma lor – distrugerea orașelor Hiroshima și Nagasaki a fost doar sfârșitul a cinci ani de bombardamente strategice din partea Aliaților. La fel de mulți oameni au fost uciși imediat după ce bomba poreclită „Băiețelul“ a explodat la 362 de metri deasupra centrului Hiroshimei, în dimineața de 6 august, pe cât fuseseră uciși în Dresda cu șase luni mai devreme,

deși până la sfârșitul lui 1945 cifra deceselor din rândul japonezilor a crescut enorm, până la 140 000 la Hiroshima și 70 000 la Nagasaki.

Popularitatea bombei atomice s-a datorat în parte faptului că a permis unui avion (sau, mai precis, unui grup de șapte, întrucât Enola Gay nu a zburat singur) să realizeze ceea ce necesitase anterior sute de aeronave. În peste 30 000 de decolări executate între iunie 1944 și august 1945, s-au pierdut doar 74 de avioane B-29, rata victimelor fiind de 0,24%. Pare destul de mică, și cu siguranță era mai bună decât pierderile suferite de americani în Europa. Totuși, 74 de avioane B-29 echivalează cu aproape 900 de oameni foarte bine antrenați. Prin urmare, trecerea de la bombardamentul zonal cu o ploaie letală de explozibile puternice la ștergerea de pe fața pământului a unui oraș întreg, cu o singură superbombă, era perfect logică. Din 1940, Aliații aplicaseră principiul maximului de daune provocate inamicului cu un minim de pierderi pentru Aliați. Crearea bombei atomice a necesitat, cu siguranță, o revoluție în fizică. Dar nu a avut nevoie și de o revoluție în economia politică a războiului total. Pur și simplu a fost încununarea logică a modului în care au purtat Aliații războiul. Când Truman a vorbit despre „o nouă eră în istoria civilizației“, el privea spre viitor și spre energia nucleară folosită în scopuri pașnice; în contrast, Hiroshima a fost doar un alt oraș devastat; doar un alt pas îndepărtându-ne de civilizație.

La fel ca în domeniul informațiilor, victoria anglo-americană în cursa științifică de a concepe și construi o bombă atomică a dezvăluit limitările regimurilor totalitare. Antisemitismul naziștilor decimase lumea științifică germană, forțând multe dintre cele mai strălucite minți din sfera academică a Germaniei antebelice să-și părăsească laboratoarele și să meargă în exil. (Și Stalin avea căile lui de a se amesteca în cercetarea științifică, deși el s-a dovedit mult mai pragmatic decât Hitler atunci când a priceput – cu întârziere – cât de ridicată era miza.) Bomba reprezenta un fel de justiție poetică în sensul că era în mare măsură realizarea oamenilor de știință evrei, printre aceștia numărându-se mulți refugiați din Europa ocupată de naziști. Nu li s-a comunicat însă că avea să fie folosită împotriva aliaților Germaniei, și nu asupra germanilor înșiși.



Bomba atomică a fost, aşadar, un triumf al deschiderii occidentalilor spre cercetarea ştiinţifică şi al lipsei antisemitismului. Ea reprezenta însă şi măsura în care Alianţi vestici abandonaseră reţinerile morale pentru a pune capăt războiului. Sigur, nu sentimentul superiorităţii morale a fost acela care i-a făcut pe Roosevelt şi Churchill să țină bomba în secret faţă de Stalin. Ambii lideri înţelegeau prea bine puterea pe care noua armă avea să o confere Vestului odată ce alianţa lor cu Uniunea Sovietică îşi încheiase utilitatea. Într-adevăr, este remarcabil că suspiciunea reciprocă dintre cele două puteri anglofone nu le-a afectat mai rău alianţa pe timpul războiului, o dovadă a încrederii pe care Roosevelt o avea în Churchill. Şi Stalin a înţeles imediat că ar fi fost o piedică aproape la fel de mare pentru Uniunea Sovietică dacă puterile occidentale reuşeau să monopolizeze bomba atomică, precum în cazul în care Germania nazistă ar fi realizat prima fisiunea nucleului. Încă din iunie 1942, NKVD-ul îşi instruisese agenţii de la New York şi Londra să „ia orice măsuri necesare pe care le consideraţi potrivite pentru obţinerea informaţiilor privind aspectele teoretice şi practice ale proiectelor bombei atomice, designul bombei atomice, componentele combustibililor nucleari şi mecanismele de declanşare“. Pe scurt, agenţii sovietici au reuşit să pătrundă în Proiectul Manhattan. În primăvara lui 1945, erau trei agenţi sovietici în interiorul complexului Los Alamos din New Mexico, unde a fost construită prima bombă, fără ca vreunul dintre ei să ştie că şi ceilalţi erau spioni. (Iar faptul că omul de ştiinţă responsabil de Proiectul Manhattan, J. Robert Oppenheimer, era adeptul comunismului, dacă nu chiar membru al partidului, n-a făcut decât să amplifice panica ulterioară privind securitatea.) În februarie 1943, Stalin a autorizat începerea lucrărilor la bomba sovietică. Dar, în cele din urmă, prima bombă sovietică a fost doar o copie la indigo a bombei americane testate la Alamogordo, pe 16 iulie 1945; o reuşită a spionajului, dar în aceeaşi măsură şi a ştiinţei. Stalin n-a fost deloc surprins când Truman l-a anunţat indirect despre atacurile asupra Japoniei, la Conferinţa de la Potsdam (17 iulie – 2 august 1945). Ştia deja ce realizaseră americanii; şi mai ştia că era o reuşită căreia Uniunea Sovietică trebuia să-i găsească un egal. Stalin i-a spus ipocrit ambasadorului american la Moscova că bomba atomică „avea să însemne sfârşitul războiului şi al agresorilor“.

Harriman a fost de acord că „ar putea avea o mare importanță în scopuri pașnice”; la care, cu fața împietrită, Stalin a replicat: „Fără îndoială”.

## ABATORUL '45

Pe 27 ianuarie 1945 – la trei luni și jumătate de la o revoltă eșuată a evreilor din *Sonderkommandos* la Crematoriile II și VI – trupele sovietice au ajuns la porțile Auschwitz-ului. Printre cei aproximativ 7 000 de prizonieri care nu fuseseră trimiși la Wodzisław sau Belchhammer, pentru a fi transportați în lagăre din Germania, era și Primo Levi, farmacistul italian ale cărui cunoștințe științifice îl salvaseră de la camera de gazare. A descris momentul într-o proză de neuitat:

Nu ne-au salutat, nici nu au zâmbit; păreau marcați nu doar de compasiune, ci și de o reținere confuză, care le lipea buzele și le fixa privirea pe scena lugubră. Era acea rușine pe care o cunoșteam cu toții atât de bine: rușinea pe care n-o cunoșteau germanii; sentimentul de vinovăție că putea exista o astfel de crimă... Așa că pentru noi chiar și clopotul libertății a avut un sunet grav și înfundat... astfel încât ne-ar fi plăcut să ne spălăm conștiința și să ne ștergem memoria de murdăria care se așternuse pe ele. Simțeam că nu se mai poate întâmpla niciodată ceva suficient de bun și pur încât să ne șteargă trecutul, și că cicatricele atrocității vor rămâne cu noi pentru totdeauna. Nimeni n-a putut vreodată să înțeleagă mai bine decât noi natura incurabilă a traumei.

Scene similare se repetau în lagărele de concentrare de pe întreg cuprinsul imperiului nazist în curs de destrămare: supraviețuitori scheletici împleticindu-se printre cadavre; soldați neîncrezători ca niște ființe de pe altă planetă.

Totuși, era ceva profund paradoxal în legătură cu ideea de „eliberare” adusă de Uniunea Sovietică a lui Stalin<sup>1</sup>. Căci regimul care

---

<sup>1</sup> Acest lucru era surprins și de cinefilii care frecventau cinematografele Moscovei, în compania cărora am urmărit filmul *Lista lui Schindler*, în 1993. Spre momentul deznodământului din film, când un soldat călare, din Armata Roșie, strigă spre prizonierii care au supraviețuit: „Sunteți eliberați de către forțele Uniunii Sovietice”, publicul a izbucnit într-un râs ironic. Rușii înțelegeau prea bine că aceasta era o contradicție de termeni.

produsese Gulagul nu avea niciun interes serios în eliberare în vreun sens semnificativ. Întorcându-se la ce mai rămăsese din Dresda, Victor Klemperer era prea obișnuit cu limbajul totalitarismului pentru a nu detecta asemănările ciudate dintre eliberatori și aceia de sub care tocmai fuseseră eliberați. Nu putea să nu observe că „monotonele” emisiuni radio și buletinele informative „politizate”, produse de autoritățile ocupante sovietice, aveau multe în comun cu cele ale regimului anterior. „Trebuie să încep să acord o atenție sistematică, scria el în jurnalul său, limbajului celui de-al *Patrulea Reich*. Mi se pare uneori că se deosebește mai puțin de cel folosit de Al *Treilea* decât, să zicem, [dialectul] saxon din Dresda de cel din Leipzig. De exemplu, când Mareșalul Stalin este cel mai mare om în viață, cel mai strălucit strateg... Vreau să studiez ziarul nostru... cu mare atenție cu privire la LQI [*lingua quartii imperii* – Limbajul celui de-al *Patrulea Reich*].” În curând a început să observe numeroase „analogii între limbajul nazist și cel bolșevic”:

LTI [*lingua tertii imperii* – Limbajul celui de-al *Treilea Reich*] trăiește în continuare... În cuvântările lui Stalin, din care apar în mod regulat fragmente, Hitler și Ribbentrop sunt canibali și monștri. În articolele despre Stalin, comandantul suprem al Uniunii Sovietice este cel mai strălucit general al tuturor timpurilor și cel mai strălucit om în viață... Este imposibil de spus cât de des aud „orientare”, „acțiune”, „militant”. Tot ceea ce lipsește acum este „fanatic”... aceleași, exact aceleași cuvinte – LTI = LQI!!! „alinieră”, „militant”, „adevărata democrație” etc. etc.

Chiar și pe străzi erau vizibile asemănările: „La Albertplatz, imaginea «Mareșalului Stalin»... ar fi putut la fel de bine să fie a lui Hermann Goering”. Cât vedea cu ochii Klemperer, orânduirea comunistă – și a înțeles imediat că acesta avea să fie rezultatul „adevăratei democrații” în stil sovietic – avea doar să „înlocuiască vechea lipsă de libertate cu una nouă”. Aceștia erau într-adevăr „nemiloșii învingători... Și pentru că am observat toate astea în cel de-al *Treilea Reich*, și pentru că acum trebuie, fie că-mi place sau nu, să privesc totul din perspectiva efectelor asupra evreilor, nu mă bucur prea mult”. „Văd un nou hitlerism ridicându-se, scria el încă din septembrie

1945. Nu mă simt deloc în siguranță. “Dat fiind antisemitismul care a caracterizat stalinismul postbelic, aceasta era o premoniție.

Nimic nu ilustra mai puternic ceea ce se întâmpla cu adevărat în vara lui 1945 decât faptul că, la câteva săptămâni de la luarea în posesie a lagărului de concentrare de la Buchenwald, sovieticii îl foloseau deja pentru încarcerarea propriilor prizonieri politici. Cu siguranță, Holocaustul luase sfârșit; suspiciunea lui Stalin în privința evreilor sovietici și est-europeni – denunțați în presa oficială ca fiind „cosmopoliți” sau „vagabonzi fără pașaport” – n-a prevestit vreodată întoarcerea la camerele de gazare. În orice caz, Stalin a murit înainte ca pretinsa „Conspirație a Doctorilor” să fie dusă la nivelul unui val de persecuții. În alte privințe însă, tot ceea ce se schimbaseră fuseseră criteriile prin care anumite grupuri și persoane erau lipsite de libertățile lor. Lagărele de concentrare din Europa de Est doar își schimbaseră conducerea.

La Potsdam și în procesele ulterioare de la Nürnberg, învingătorii au adoptat atitudini evlavioase impresionante. „Justiția riguroasă, au promis ei, le va fi aplicată tuturor criminalilor de război, inclusiv aceora care au manifestat cruzime față de prizonieri.” În ciuda absenței unui organism corespunzător pentru aplicarea dreptului internațional, americanii au insistat asupra inculpării unui număr foarte mare de germani și japonezi care deținuseră funcții importante înainte de război și în cursul acestuia. „Fărădelegile pe care căutăm să le condamnăm și să le pedepsim, a declarat Procurorul General al Statelor Unite, Robert H. Jackson, au fost atât de minuțios calculate, atât de maligne și devastatoare, încât civilizația nu poate tolera ca ele să fie ignorate.” Dificultatea cazului de la Nürnberg, așa cum au căzut de acord puterile victorioase la Londra în vara lui 1945, era că liderii Germaniei și Japoniei premeditaseră și dezlănțuiseră „războiul agresiv” și „declanșaseră atrocități care nu lăsaseră neatins niciun cămin din lume.” Au fost acuzați în primul rând de „planificarea, pregătirea, inițierea și purtarea unui război de agresiune sau război care viola tratatele, acordurile și asigurările internaționale, sau participarea la un plan comun ori conspirație întru îndeplinirea oricăreia dintre cele de mai sus”. Dar de partea cui fusese Uniunea Sovietică în 1939? După aceleași probe, acuzele aduse liderilor japonezi care au fost judecați la Tokio includeau „distrugerea în masă a vieților umane, nu

numai pe câmpul de luptă... ci și în case, spitale și orfeline, în fabrici și pe câmpuri". Dar ce altceva comiseră Alianții în Germania și Japonia în ultimele luni ale războiului?

Moartea nu a venit numai din cer. Pe măsură ce sovieticii avansau inexorabil, în jur de 5 milioane de germani și-au părăsit căminele, înaintând cu greu spre vest în căruțe încărcate până la refuz cu lucrurile lor. Porturile germane de la Marea Baltică erau înțesate cu refugiați. În ianuarie 1945, la Gdynia – redenumită Gotenhafen de către naști – se puteau vedea scene apocaliptice. Zeci de mii de oameni se îngrămădeau pe ponton încercând disperați să-și asigure evacuarea pe mare spre Germania de Vest. Aceasta era singura lor speranță de a scăpa de cruzimea Armatei Roșii, a cărei artilerie putea fi auzită cum se apropia tot mai mult. Probabil că toți cei 4 400 de refugiați care au reușit să urce la bordul fostei nave de croazieră *Wilhelm Gustloff* s-au considerat foarte norocoși. În total, incluzând soldați, infanteriști marini, răniți și echipajul, peste 6 000 de oameni erau înghesuți la bord când vasul a ridicat ancora, pe 30 ianuarie – de patru ori mai mulți decât permiteau specificațiile tehnice. Doar cu o escortă minimă (o singură barcă învechită, dotată cu torpile), căpitanul se baza pe o furtună de zăpadă pentru protecție. Pe când înaintau spre vest în condiții dificile, ultima transmisiune a lui Hitler le-a fost comunicată pasagerilor extenuați prin sistemul de adresare publică. Liniștiți de distanța parcursă și de căldura emanată de motoarele suprasolicitate ale navei, mulți dintre ei s-au dus la culcare în cabinele aglomerate. La scurt timp după ora opt seara, nava a fost detectată de un submarin sovietic S-13, avându-l la comandă pe căpitanul Aleksandr Marinesko. Fiind investigat de comisia de disciplină pentru că dispăruse fără permisie după ce exagerase cu alcoolul în Finlanda, Marinesko era nerăbdător să-și spele păcatele. *Wilhelm Gustloff* părea o oportunitate cerească. „Eram sigur, a declarat mai târziu Marinesko, că era plină de oameni care călcase în picioare Maica Rusia și care acum fugeau ca să scape cu viață.” A ordonat ca toate cele patru torpile să fie lansate asupra navei. Fiecare dintre cele trei care au lovit-o era inscripționată cu vopsea: „Pentru Leningrad”, „Pentru Patrie” și „Pentru Poporul Sovietic”. Prima torpilă a lovit exact la 21.16. Doar 964 de pasageri au fost salvați de germani; unii

dintre ei au murit mai târziu, din cauza expunerii la frig. A fost unul dintre cele mai groaznice dezastre navale din istorie, cu o cifră a deceselor de cinci ori mai mare decât cea din cazul *Titanicului*.

Torpilele lui Marinesko au rezumat starea de spirit vindicativă cu care forțele sovietice se apropiiau de Germania pentru a aplica lovitura de grație. Când au ajuns la Berlin, secțiuni ale Armatei Roșii – în general nu trupele din linia întâi – și-au făcut de cap în scene asemănătoare Violului din Nanking. Femeile germane nu erau tratate doar ca simplă pradă sexuală de război, ci și ca ținte ale răzbunării brutale. În orfelinatul Haus Dahlem și în maternitatea din suburbia înfrunzită Dahlem, Maica Superioară Cunegundes și alte surori au putut doar să se ascundă în pivniță și să se roage, în timp ce luptele între unități ale Armatei Roșii de pe linia frontului și ultimele rămășițe disperate ale *Volkssturm*-ului german făceau ravagii în jurul lor. Au căzut obuze la câțiva metri de orfelinat. Zile la rând, măicuțele și cei din pavilioane au trăit „precum primii creștini din catacombe“. La 26 aprilie, zece ruși au năvălit în casă și le-au cerut crucile, inelele și ceasurile. A fost prima dintr-un lung șir de intruziuni, și departe de a fi cea mai groaznică. În noaptea de 29, câțiva ofițeri sovietici și oamenii lor au prădat pivnița de vinuri a unei vile din apropiere (ii aparținuse lui Ribbentrop), iar apoi au pornit să vâneze femei pentru a le viola. Măicuțele au făcut tot posibilul să ascundă femeile însărcinate și lăuzele în orfelinat, ca și pe surorile mai tinere. Dar nu era deloc evident că trupele sovietice îmbibate de alcool aveau să le respecte chiar și pe măicuțe. Însăși Maica Superioară a fost împușcată când a încercat să-l protejeze pe bucătarul ucrainean. Seara târziu, pe 30, un grup de ofițeri beți au dat năvală în secția de maternitate. Le-au violat chiar și pe femeile care erau în chinurile nașterii sau care tocmai născuseră. Pentru măicuțe, totul era foarte clar: „Poporul nostru a păcătuیت grav. A venit vremea ispășirii“. „Asta e ceea ce au făcut germanii în Rusia“, i s-a spus lui Ilse Antz după ce o violase un rus. La fel ca la Nanking, dorința sexuală s-a amestecat cu setea de sânge. Hannelore von Cmuda a fost împușcată de trei ori de niște ruși beți care au violat-o în grup. Altora le zdrobeau capul. Cele două mari spitale din Berlin au estimat numărul victimelor din capitală între 95 000 și 130 000. Germanii mai avuseseră parte de un astfel de tratament și mai departe, la est, în Posen, Danzig și Breslau.

Potrivit unui prizonier britanic de război aflat în Pomerania, „soldații roșii... au violat fiecare femeie și fată cu vârsta între 12 și 60 de ani“. Este probabil ca în total soldații sovietici să fi violat peste 2 milioane de femei germane. Cifra ar trebui comparată cu cele 925 de sentințe pentru viol pronunțate de curțile marțiale ale Statelor Unite în toate teatrele de război ce au avut loc între 1942 și 1946.

În această atmosferă, cu profețiile înfricoșătoare din propaganda lui Goebbels îndeplinindu-se aproape complet, nu este chiar întru totul surprinzător că un val de sinucideri a făcut ravagii în Berlin și în alte părți ale Germaniei. Hitler nu a fost singurul nazist care a urmat exemplul Brünnhildei. Goebbels, Bormann și Himmler și-au curmat și ei zilele, la fel ca ministrul justiției Otto-Georg Thierack și ministrul culturii, Bernhard Rust, precum și 8 dintre cei 41 de lideri regionali de partid, 7 dintre cei 47 de membri superiori ai SS și șefi de poliție, 53 dintre cei 553 de generali de forțe terestre, 14 dintre cei 98 de generali Luftwaffe și 11 dintre cei 53 de amirali. (Pentru a scăpa de spânzura-toare, Göring le-a urmat exemplul atunci când judecătorii de la Nürnberg au refuzat cererea sa privind un pluton de execuție.) Acest impuls sinucigaș nu a fost totuși limitat la elita nazistă. Nenumărați germani obișnuiți au reacționat în același fel la perspectiva unei înfrângeri. Mulți dintre aceia care s-au dotat cu capsule de cianură de potasiu – sau care le-au primit, precum publicul de la ultimul concert al Filarmonicii din Berlin – au optat să le înghită decât să înfrunte răzbunarea care se apropia de ei. În aprilie 1945, s-au înregistrat 3 881 de sinucideri în Berlin, aproape de 20 de ori mai mult decât în martie. Motivația cea mai întâlnită era „teama de invazia rusă“. În sate precum Schönlanke și Schivelbein, din Pomerania, „familiile întregi de buni creștini și-au luat viața – s-au înecat, spânzurat, și-au tăiat venele ori au pierit în flăcări, împreună cu locuințele lor“. Pe 12 martie, rușii din avangardă au deschis ușa unui șopron chiar în imediata vecinătate a Danzigului și au descoperit 12 trupuri cu gâturile și venele tăiate – tot ceea ce rămânea din trei familii ucise de Irwin Schwartz, care credea că era „mai bine să moară decât să trăiască sub ruși“. Și nenumărate victime ale violurilor s-au sinucis. În jurnalul său, Ruth-Andreas Friedrich, o școlăriță berlineză, și-a notat cum profesoara le-a spus în clasă: „Dacă vă violează un soldat rus, nu mai rămâne altceva decât moartea“. În

zilele care au urmat, colegile sale „și-au luat viața cu sutele. Cuvintele «onoare pierdută, totul pierdub» fuseseră ale unui tată înnebunit de durere, care i-a dat o frânghie fiicei sale, care fusese violată de douăsprezece ori. Ascultătoare, fata se duce și se spânzură“. Criticii național-socialismului vorbisera uneori despre „cultul brun“. Asemenea altor culte mai recente, cultul lui Hitler s-a încheiat cu sinucideri în masă.

Armata Roșie nu era singura care administra pedepse colective întregului popor german. Peste tot în Europa de Est au avut loc represalii brutale asupra populației din Reich-ul german, dar și asupra grupurilor de etnie germană. Încă de la 5 februarie 1945, o emisiune radio poloneză a arătat clar că acum nu mai putea avea loc nicio reconciliere: „Prin bestialitatea și enormitatea crimelor lor, germanii au creat între ei și polonezi un abis care nu poate fi surmontat... Este dorința noastră să nu existe nicio minoritate germană în Polonia“. Demonstrații din Katowice au declarat că „polonezii ar trebui să-i trateze pe germani în același fel în care invadatorii germani i-au tratat pe polonezi.“ Păreră liderului comunist polonez Władysław Gomułka era că „țările sunt construite pe linii naționale, și nu multinaționale.“ Declarația aceasta a avut implicații profunde dată fiind decizia lui Stalin, mai mult sau mai puțin sancționată de Conferința de la Teheran (27 noiembrie – 1 decembrie 1943), de a muta granița poloneză spre vest până la râurile Oder și Neisse, astfel încât Prusia de Est, Prusia de Vest, Pomerania, Posen și Silezia au încetat să mai fie teritorii germane. S-a întors roata când germanii din orașele sileziene precum Bad Salzbrunn s-au văzut confrunțați cu proclamații care cereau „strămutarea“ lor forțată spre vest. Acum germanilor, nu polonezilor, le erau acordate doar câteva ore pentru a-și părăsi căminele; acum ei aveau o restricție de doar 20 de kilograme de bagaje; acum proprietățile lor erau confiscate fără vreo compensație; și acum ei trebuiau să mărșăluiască sub amenințarea puștii, în coloane deplorabile. Jurnaliștii occidentali de la Praga au constatat aceeași antipatie neclintită. Dorothy Thompson relata în *Evening Star*, de la Washington, pe 22 iunie 1945: „Ura oamenilor față de toți germanii, inclusiv cei originari din Praga, este 100% și, nediscriminatoriu, doresc să expulzeze din țară pe oricine a cărui limbă maternă este germană“. A avut loc un val de violență ucigașă, îndreptată contra ocupanților germani și germanilor sudeți.



Aceeași situație se întâlnea peste tot în Europa Centrală și de Est: purificări etnice vindicative, pe care liderii Aliați le-au sancționat formal la Conferința de la Potsdam. În Ungaria, satele șvabilor dunăreni au devenit orașele-fantomă, deși expulzările din această țară au fost suspendate în februarie 1946, la cererea autorităților americane și sovietice care ocupaseră Germania și care nu mai puteau face față afluxului de refugiați. Aceia care au rămas au avut motive întemeiate să își abandoneze identitatea germană. La momentul recensământului ungar din ianuarie 1949, doar 22 453 de oameni mai indicau germana ca limbă maternă, deși numărul real al etnicilor germani care rămăseseră acolo era probabil mult mai mare. „Legea Numărul 1“ din Iugoslavia îi expropria pe toți germanii și le lua drepturile civile; în perioada imediat următoare războiului, zeci de mii de germani au fost uciși sau închiși în lagăre de concentrare. Aproximativ 100 000 de germani români se retrăseseră odată cu Wehrmacht-ul. Mulți dintre cei care au rămas au ajuns să regrete acest lucru. Începând cu ianuarie 1945, în jur de 73 000 de etnici germani – atât femei, cât și bărbați, atât comuniști, cât și naziști – au fost transportați din România pentru a presta „muncă în contul reparațiilor“ în minele din Bazinul Doneț și Urali. În total, aproximativ 400 000 de germani din întreaga Europă ocupată de sovietici au avut parte de aceeași soartă. Aproximativ 200 000 de germani foști sovietici, care încercaseră să ajungă în Germania din ceea ce fusese, pentru scurt timp, „Transnistria“, nu și-au mai încheiat călătoria; Armata Roșie i-a prins și i-a trimis înapoi și dincolo de Urali, în vagoane de transport închise ermetic. Mai târziu, acolo li s-au alăturat alte zeci de mii de germani foști sovietici, pe care Aliații occidentali i-au predat pentru repatriere, din zonele lor de ocupație din Germania. *Volksdeutsche* riscaseră totul pariind pe *Volksgemeinschaft*-ul lui Hitler. Se aleseseră cu puține recompense chiar și în zilele de glorie ale Germaniei Mari, când aproximativ trei sferturi de milion dintre ei se restabiliseră într-un fel sau altul. Acum problema pe care o suscitase cândva statutul lor minoritar în statele-națiune post-1918 a fost soluționată o dată pentru totdeauna. România a fost singurul stat est-european care n-a ținut spre o distrugere completă a comunităților sale de etnici germani; chiar și așa, populația sa de germani a fost redusă la aproape jumătate. Deci, în total,

aproximativ 7 milioane de etnici germani au fost expulzați sau deportați din casele lor din Cehoslovacia, Polonia (inclusiv fostele provincii estice ale Reich-ului), Ungaria, România și Iugoslavia, pe urmele celor 5,6 milioane care fugiseră deja spre vest pentru a scăpa de Armata Roșie. Prin adăugarea germanilor astfel strămutați la numărul de *Volksdeutsche* pe care înșiși naziștii îl stabiliseră înainte de 1944, totalul germanilor strămutați fie la apus, fie la răsărit din Europa Centrală și de Est ajunge la aproximativ 13 milioane (tabelul 16.2). Este posibil ca numărul celor care au murit în această migrație să fi fost chiar de 2 milioane.

Exodul german a fost doar o parte a unei vaste strămutări de populații care a urmat războiului, deși a fost cea mai importantă componentă. În total, între 1944 și 1948, s-a estimat că 31 de milioane de oameni din Europa Centrală și de Est au fost dezrădăcinați din casele lor în una dintre cele mai mari și mai brutale mișcări în masă din întreaga istorie. În Balcani au mai avut loc și alte purificări etnice, căci bulgarii au părăsit Macedonia și vestul Traciei, iar sârbii și-au reglat conturile de război cu croații. Odată cu mutarea spre vest a graniței Poloniei, după cum se stabilise la Teheran, polonezii și pușinii evrei rămași în țară s-au îndreptat spre apus, în timp ce ucrainenii, bielorușii și lituanienii au purces spre răsărit. Cehii și slovaci au părăsit Rutenia subcarpatică și Volinia decât să îndure asuprirea sovietică. Maghiarii au fost expulzați din sudul Slovaciei și au fost schimbați cu sârbii și croații care locuiau în Ungaria.

Tabelul 16.2: Exodul involuntar al germanilor

	1939–1944		1944–1946		1939–1946
	Restabilire	Fugă	Deportare	Expulzare	TOTAL
Uniunea Sovietică	588 000				588 000
Polonia	30 000	500 000			530 000
România	69 000	100 000	73 000		242 000
Cehoslovacia				3 000 000	3 000 000
Ungaria		an	an	250 000	250 000
Lituania	66 000				66 000
Iugoslavia	21 000				21 000
Bulgaria	1 000				1 000
Germania de Est		5 000 000	215 000	3 325 000	8 540 000
Total	776 000	5 600 000	188 000	6 575 000	13 239 000

Oare n-au simțit britanicii și americanii nicio apăsare văzând cum crimele regimului nazist erau compensate cu noi crime ale aliaților lor sovietici? Dacă da, n-au spus-o cu voce prea tare. Starea de spirit la Londra numai generoasă nu era față de inamicul înfrânt. În Camera Lorzilor, fostul ministru de externe, lordul Simon, vorbea în numele multora când atribuia ascensiunea lui Hitler unei diformități cu rădăcini adânci a caracterului național german. *Cursul istoriei Germaniei* de A.J.P. Taylor, publicată în 1945, rămâne un monument al stării de spirit postbelice. Cu mult înainte ca istoricii vest-germani să se gândească la *Sonderweg*-ul german – o cale specific germană spre pierzanie, întinzându-se până în secolul al XIX-lea și mai departe – ideea era deja banală în Anglia. Chiar și Churchill privea cu sânge rece deportarea „austriecilor, saxonilor și a altor elemente germane sau cvasi-germane” din România spre Rusia:

Având în vedere suferința Rusiei și atacurile nesăbuite pe care România le-a lansat asupra sa, precum și vastele armate pe care rușii le folosesc pe front la acest moment, și situația groaznică a oamenilor în multe părți ale Europei, nu mi se pare că rușii greșesc când îi pun pe 100 sau 150 de mii dintre acești oameni să muncească pentru a-și plăti călătoria.

Partiția *de facto* a Germaniei începuse deja încă din noiembrie 1943, când Roosevelt și Churchill au căzut de acord să cedeze portul prusac Königsberg Uniunii Sovietice, și să mute frontiera poloneză spre vest. La Conferința de la Ialta, din februarie 1945, Cele Trei Mari Puteri au fost vag de acord să împartă restul Germaniei în zone de ocupație, și așa s-a și întâmplat la momentul convenit. De la noua frontieră polonă de pe linia Oder-Neisse până la fluviul Elba – ceea ce fusese cândva Germania Centrală – a devenit zona de ocupație sovietică. Germania de Vest a fost împărțită între Anglia, Statele Unite și Franța; Berlinul a devenit o insulă a celor patru puteri în zona sovietică. Și Austria a fost împărțită în zone de ocupație. La Potsdam, s-a ratificat – în mare parte *ex post facto* – expulzarea germanilor din teritoriul aflat la est de linia Oder-Neisse. După Primul Război Mondial, fuseseră îndepărtate felii din periferia Reich-ului german. După Al Doilea, însuși Reich-ul a fost tăiat în bucăți. Germania nu a încetat să existe deoarece americanii au insistat de la început că doreau o

tranziție rapidă spre o Germanie autoguvernată. Dar Reich-ul german era terminat, la fel ca și Prusia, inima sa.

Totuși, nu numai germanii au resimțit din plin efectele înaintării Armatei Roșii spre apus. La sfârșitul lui 1944, cea mai mare parte a Europei de Est și mare parte din Europa Centrală – respectiv, Austria, Cehoslovacia, Ungaria, Polonia, România și Iugoslavia – erau în mâinile Armatei Roșii. Toate acestea fuseseră anticipate de Cele Trei Mari Puteri la Teheran. Este, de asemenea, o reflectare a realității militare; șeful Statului-Major american, George C. Marshall, și comandantul suprem al Aliatilor, Dwight D. Eisenhower, pur și simplu nu erau interesați să ajungă înaintea rușilor la Berlin, cu atât mai puțin la Praga, și nici să intre în cursă cu aceștia pentru controlul asupra zonei balcanice. „Eu unul, declara Marshall, și lăsând la o parte toate implicațiile logistice, tactice sau strategice, n-aș fi dispus să risc vieți americane în scopuri pur politice.“ Nicio astfel de inhibiție nu i-a oprit pe Stalin și pe Jukov să irosească viețile altor soldați sovietici în ofensive precipitate. Dar nimeni nu putea pretinde că ocupația rusească era rezultatul la care speraseră popoarele supuse de imperiul nazist. În timp ce Partizanii comuniști ai lui Tito erau foarte fericiți să-i întâmpine pe ruși la Belgrad, starea de spirit în alte părți – unde comuniștii dedicați erau jalnic de puțini – era ostilă și plină de resentimente. Doar câțiva polonezi, în afara acelor care au luptat de partea sovieticilor, sub comanda locotenent-colonelului Zygmunt Berling, au primit cu bucurie „eliberarea“ prin intermediul rușilor. Stalin nu fusese deloc mâhnit când forțele polone de rezistență, cunoscute drept Armata Teritorială, au fost anihilate după ce au declanșat, la Varșovia, o revoltă antigermană sortită eșecului, între 1 august și 2 octombrie 1944. (Este discutabil dacă Armata Roșie era în situația de a interveni decisiv de partea Armatei Teritoriale. Dar chiar dacă ar fi fost, Stalin n-ar fi acționat; era prea convenabil ca germanii să elimine majoritatea naționaliștilor înflăcărați din capitala poloneză.) Puterile occidentale au făcut doar eforturi lipsite de entuziasm de a susține revendicările guvernului polonez necomunist aflat în exil. „Nu numai că rușii sunt foarte puternici, i-a explicat Churchill lui Harold Nicolson în februarie 1945, dar sunt și la fața locului; nici măcar maiestruozitatea comasată a Imperiului Britanic n-ar fi de folos pentru a-i

îndepărta de acolo.“ În jurnalul său, Nicolson a adăugat că „lui [Churchill] i se părea o greșeală să presupună că rușii se vor comporta urât. De când avea relații strânse cu Stalin, acesta din urmă se ținuse de cuvânt cu o loialitate absolută“. Dar angajamentul pe care probabil că îl avea în minte Churchill – celebra „înțelegere procentuală“ pe care el și Stalin o schițaseră pentru împărțirea Balcanilor, în 1944 – nu era altceva decât un plan pentru porționarea Europei. „Intenționezi, îl întrebase Churchill pe Fitzroy Maclean, care fusese trimis în Bosnia în ajutorul lui Tito, să te stabilești în Iugoslavia după război?“ „Nu, domnule“, a replicat Maclean. „Nici eu“, a răspuns premierul. „Și, așa stând lucrurile, cu cât tu și cu mine ne îngrijorăm mai puțin cu privire la forma de guvernare pe care ei și-o stabilesc, cu atât mai bine. Decizia le aparține lor.“ Dar chiar le aparținea iugoslavilor decizia? La Ialta, Roosevelt și Churchill obținuseră un angajament din partea lui Stalin, că popoarele eliberate vor fi libere să-și aleagă forma de guvernământ. Nici chiar Roosevelt nu se aștepta ca Stalin să-l respecte; rușii, i-a spus el economistului Leon Henderson, vor „face ce vor“. „Nu-ți face griji, l-a liniștit Stalin pe ministrul său de externe Molotov. Putem s-o implementăm noi mai târziu, în felul nostru.“ De-a lungul jumătății estice a Europei, Stalin n-a irosit timpul și a ridicat noi rețele de lagăre, în număr de aproape 500 până la moartea sa. Stalagul a făcut loc Gulagului.

Lui Churchill nu i-a scăpat ironia faptului că acum el aplica o politică împăciuitoare față de Stalin, în timp ce mulți parlamentari conservatori anticomuniști, care fuseseră cândva cei mai de nădejde adepți ai împăciuitoarismului față de Hitler, erau acum extrem de bătaioși în denunțările lor cu privire la comportamentul sovietic. Doar *The Times* avea o atitudine consecventă. Cu ipocrizie, ziarul a evidențiat că garanția din 1939, acordată Poloniei, promisese doar apărarea acesteia în eventualitatea unei invazii *germane*; nu obliga Anglia să readucă Polonia la granițele sale antebelice contrar dorințelor lui Stalin. Însușindu-și realismul venerator al puterii profestat de E.H. Carr, *The Times* susținea că Stalin, asemenea lui Hitler înaintea sa, avea pretenții legitime la „securitate“, pe care diplomația britanică trebuia să ghi-cească și să le îndeplinească. Nicolson, între timp, încerca să se justifice cum putea mai bine:

Oamenii îmi spun: „Dar de ce, când ne-ai blestemat că vrem să-i facem pe plac lui Hitler, acum pledezi să-i facem pe plac lui Stalin?” Eu replic: „Din mai multe motive. În primul rând, pentru că sistemul nazist este mult mai malefic decât sistemul sovietic. În al doilea rând, pentru că, în timp ce Hitler a folosit fiecare lucru pe care i l-am cedat, ca pe un punct de pornire a altor agresiuni, există totuși o limită dincolo de care Stalin nu va trece“.

În mai 1945, o astfel de încredere în reținerea lui Stalin nu era altceva decât o speranță pioasă.

Nimic n-a arătat mai clar natura pactului pe care Aliații îl încheiaseră cu Stalin decât felul în care au fost tratați prizonierii sovietici de război. La Ialta se căzuse de acord ca toți cetățenii sovietici din mâinile Axei să fie înapoiți autorităților sovietice, fiind vorba nu numai de prizonierii de război și condamnații la muncă silnică, ci și de acei ruși care luptaseră de partea Axei, precum cei 150 000 care se antrenaseră sub conducerea renegatului general Andrei Vlasov, sau cei 20 000 de cazaci care se alăturaseră germanilor pentru a lupta împotriva opresorilor sovietici. Numai în 1945 au fost înapoiți 1,7 milioane de prizonieri sovietici și muncitori silnici, dar acesta era doar începutul unui vast proces de repatriere care, în 1953, trimisese deja aproape 5,5 milioane de oameni înapoi în Uniunea Sovietică. Dintre aceștia, aproximativ o cincime au fost ori executați, ori condamnați la pedeapsa maximă de 25 de ani în lagărele de muncă. Spre rușinea lor, trupele britanice s-au folosit de înșelăciune și forță brută pentru a implementa acest acord, în ciuda dovezilor grăitoare privind soarta care-i aștepta pe cei care-i erau restituiți lui Stalin. Chiar și aceia care nu au fost împușcați sau exilați după interogatoriul NKVD-ului și-au trăit restul vieților marginalizați, fiind excluși din meseriile respectabile.

Desigur, nu toate omorurile, violurile și jafurile care au devastat Europa Centrală și de Est trebuie puse pe seama lui Stalin. Dansul morții care s-a jucat până la capăt pe ruinele celui de-al Treilea Reich a fost doar în parte coregrafiat de Moscova. Mare parte din violența împotriva etnicilor germani a fost locală și spontană. Polonezii și ucrainenii și-au continuat cumplitul lor război de la frontieră timp de câțiva ani după 1945, chiar pe când granița s-a mutat sub ei. De Duminica Floriilor, în 1945, câțiva ucrainenii îmbrăcați în uniforme

NKVD au oprit lângă biserica poloneză din Hrubieszów și au aruncat grenade înăuntru. Între timp, războiul civil pe care puterile Axei îl sponsorizaseră în Balcani continua să facă ravagii spre avantajul comuniștilor în Iugoslavia și dezavantajul lor în Grecia. Ca un memento crud că Holocaustul nu fusese o întreprindere exclusiv germană, violența a continuat să fie direcționată împotriva supraviețuitorilor evrei din Polonia. La Kielce, în iulie 1946, a avut loc un pogrom în toată regula contra evreilor care încercau să se întoarcă la vechile lor case.

Cu toate acestea, până la sfârșitul lui 1947, dacă nu chiar mai devreme, efectul net al războiului în Europa era clar. În 1939 Anglia pornise la război pentru a împiedica ocuparea Poloniei de către Germania, așa cum pășise Cehoslovacia cu un an mai devreme. La sfârșitul lui 1945, niciuna dintre țări nu era mai aproape de libertate și, cu fiecare lună care trecea, acea perspectivă se îndepărta tot mai mult. Europa Centrală și de Est, tocmai până pe malurile Elbei, erau în pumnul de fier al lui Stalin. Dacă miza războiului o constituise soarta acelei regiuni, atunci el o câștigase.

## RĂZBOI FĂRĂ SFÂRȘIT?

În plus, cine câștigase cu adevărat războiul în Asia? Este adevărat că imperiile din vestul Europei nu se destrămaseră complet. Deși prețul loialității Indiei s-a dovedit a fi independența sa (și împărțirea ei), Anglia a redobândit controlul în Hong Kong, Singapore și Malaya. A fost reinstaurată puterea franceză în Indochina. Experiența sub ocupație japoneză slăbise fără îndoială noțiunile de superioritate europeană pe care se sprijinea într-o anumită măsură domnia colonială. Pe de altă parte, elitele locale din Malaya și din alte părți aveau motive întemeiate să întâmpine din nou cu bucurie forțele europene dacă alternativa era să cedeze puterea celor mai populare forțe politice din cadrul propriilor societăți.

Totuși, principalul beneficiar al victoriei în Asia, la fel ca și în Europa, a fost din nou Uniunea Sovietică. La Teheran, Stalin jurase să intre în război împotriva Japoniei după înfrângerea Germaniei, iar la

Alta i se promisese o recompensă amplă: Insulele Kurile, Sahalinul de Sud, Mongolia Exterioară, Dairen, Port Arthur și căile ferate manciuriene. Se ținuse de cuvânt. La 9 august 1945, trimisese o forță de 1,7 milioane de soldați în Manciuria controlată de japonezi, Coreea, Sahalin și Kurile. Luptele în această campanie uitată fuseseră aprige; japonezii au suferit pierderi foarte grele în opoziția lor tenace la debarcările sovietice de-a lungul coastei coreene. Poate că acesta era războiul pe care japonezii ar fi trebuit să-l poarte; unul care, dacă ar fi izbucnit în 1941, poate că i-ar fi dat o lovitură fatală din spate Uniunii Sovietice. Dar în 1945 forțele lor nu mai aveau mijloacele materiale de a ieși victorioase. Următorul pas logic pentru Stalin era să permanentizeze prezența rusă în Manciuria și Coreea – strategia rusă anterevoluționară care fusese zădărnicită de forțele japoneze cu 40 de ani mai devreme. Răspunsul pripit al americanilor a fost să împartă țara în două zone provizorii de ocupație, lăsându-i lui Stalin tot teritoriul de la nord de paralela 38, care a fost selectată oarecum arbitrar. Astfel, la fel ca în Europa, sfârșitul războiului în Asia a însemnat o partiție improvizată a teritoriului cucerit. Reprezenta, de asemenea, triumful politicii externe ruse dincolo de cele mai fierbinți dorințe ale țărilor.

Nu a fost neapărat planul premeditat al lui Stalin pentru un imperiu asiatic; ci, mai degrabă, americanii au subestimat măsura în care aveau să le scape de sub control mișcările naționaliste din Asia de Est. Ideea de a pune Coreea sub un fel de tutelă internațională s-a dovedit a fi complet nerealistă când politica indigenă a prins viață după înfrângerea japonezilor. Atât Kim Il Sung, cât și Syngmàn Rhee erau, înainte de toate, naționaliști, iar împărțirea Coreii a fost mai mult ambiția lor decât a superputerilor. În același timp, americanii au supraestimat stabilitatea regimului naționalist chinez condus de Chiang Kai-shek, a cărui valoare pentru efortul de război și stabilitatea viitoare a Asiei de Est a fost întotdeauna mult mai mică decât sperase Roosevelt. Chiang, spusese președintele, era un „om de necucerit... cu o viziune măreață [și]... mult curaj“. La Conferința de la Cairo, din noiembrie 1943, îi acordase tratamentul de VIP. China postbelică, insista Roosevelt, avea să fie una dintre cele Patru Mari Puteri, alături de Statele Unite, Uniunea Sovietică și Marea Britanie. S-a dovedit că părerea proastă pe care o avea Stilwell despre „Neica



Nimeni“ fusese una corectă. Odată ce japonezii plecaseră, nenorocirile suferite de țărănimea chineză începând cu anii '30 nu mai puteau fi atribuite invadatorilor străini. Acuzațiile de corupție și incompetență pe care le aduceau comuniștii regimului lui Chiang au câștigat tot mai mulți adepți în mediul rural. Chiar și cu sprijin american, poziția lui Chiang a început să se năruie în timp ce forțele comuniste – chiar și fără sprijin rusesc – înaintau spre sud, iar războiul civil a reînceput. Administrația Truman s-a relaxat cât Stalin a recunoscut guvernul lui Chiang și a retras trupele sovietice din Manciuria, în martie 1946. Truman estima că era atât de scăzută probabilitatea ca Chiang să fie îndepărtat complet de la putere printr-o revoluție comunistă autohtonă (dar sprijinită de sovietici), încât situația trebuia tratată cu indiferență. Această relaxare a fost nejustificată.

În una dintre ultimele sale meditații politice, dictată lui Martin Bormann la 2 aprilie 1945, nimeni altcineva decât Hitler, într-un moment rar de receptivitate, prezisese Războiul Rece care avea să vină:

Între înfrângerea Reich-ului și ridicarea mișcărilor naționaliste în Asia, Africa și, poate, și America de Sud, vor exista doar două puteri în lume care vor putea să se înfrunte pe picior de egalitate: Statele Unite și Uniunea Sovietică. Legile istoriei dictează că acești doi coloși își vor încerca puterea. Fie militar, fie doar economic și ideologic.

Aici avea cu siguranță dreptate. Al Doilea Război Mondial se încheiasă fără îndoială în vara lui 1945 – la 7 mai în Europa de Vest, 8 mai în Europa de Est și la 15 august în Asia (sau poate 2 septembrie, când japonezii au semnat cu întârziere documentul care confirma capitularea lor). Războiul Lumii era însă departe de final, căci ceea ce începuse, în ținuturile de graniță europene din Polonia și în ținuturile de graniță asiatice din Manciuria, a continuat mai mult sau mai puțin nedomolit în anii de după 1945.

Atitudinea împăciuitoare a lui Churchill față de doleanțele lui Stalin a fost de scurtă durată. Pe 13 mai 1945 – la mai puțin de o săptămână de la Ziua Victoriei – Churchill l-a alarmat pe Brooke cu vehemența părerilor sale privind viitorul Iugoslaviei; atât de „încântat“ era prim-ministrul de „o telegramă de la Truman, plină de concepții belicoase și arătând că e gata să fie dur cu Tito“, încât i-a dat

impresia lui Brooke că „tânjea deja după un alt război! Chiar dacă însemna un război cu Rusia!“ Membrii Statului-Major General luaseră de fapt în considerare posibilitatea unei confruntări viitoare cu sovieticii încă din octombrie 1944, deși Brooke socotea ideea „excentrică, iar șansele de succes de-a dreptul imposibile“. Totuși, Churchill a replicat că bomba atomică „va restabili echilibrul cu sovieticii“, așa cum nota în jurnalul său un Brooke înspăimântat:

Secretul acestui explozibil și puterea de a-l folosi vor schimba complet echilibrul diplomatic care era în derivă de la înfrângerea Germaniei! Acum aveam o nouă valoare ce restabilea poziția noastră (împingându-și bărbia înainte și privind mânios), acum am putea spune, dacă insiști să faci una sau alta, ei bine, putem distruge Moscova, apoi Stalingradul, Sevastopolul etc., etc. Și acum unde mai sunt rușii!!!

A fost o profeție, într-adevăr, chiar înainte ca bomba atomică să fie lansată asupra Hiroshimei. În iulie 1945, Churchill le-a cerut comandanților militari să estimeze viabilitatea unui atac surpriză asupra Uniunii Sovietice – folosind, dacă era nevoie, trupe germane. Pe bună dreptate această idee a fost numită „Operațiunea de Neconceput“.

Totuși, cel mai bizar fapt este că Churchill se înșela. Bomba nu a restabilit echilibrul – sau mai degrabă nu a înclinat balanța decisiv în favoarea puterilor occidentale – așa cum ar fi trebuit. Fără îndoială Stalin era impresionat de ea. „Războiul este barbar, declarase el ascultând detaliile despre distrugerea Hiroshimei, dar folosirea bombei atomice este o superbarbarie.“ Era „un lucru puternic, pu-ter-nic!“ Dacă ar fi acționat în așa fel încât un Al Treilea Război Mondial să izbucnească, a spus el unei delegații chineze în vizită la Moscova, „poporul rus nu ne-ar înțelege. Mai mult, ne-ar izgoni. Pentru că subestimăm toate eforturile și suferința din timpul și de după război. Pentru că acționăm nechibzuit“. Stalin a avut însă grijă să-și ascundă neliniștea, insistând într-un interviu că „bombele atomice sunt menite să-i înspăimânte pe cei slabi de înger“. A refuzat să pară intimidat, în ciuda faptului că primul test sovietic încununat de succes n-a avut loc decât în august 1949; în ciuda faptului că în anii '50 balanța avantajului nuclear se înclina copleșitor în favoarea Statelor Unite. În plus – și poate că Stalin a ghicit acest lucru – Truman era foarte reticent în a

folosi arme atomice după Hiroshima și Nagasaki. Poate că bomba atomică era „puternică“, dar nu și dacă deținătorii ei jucau la cacealma.

În Orientul Mijlociu, marea sovietică a fost respinsă. Puterile occidentale au respins cererile lui Stalin privind teritoriul turc și controlul strâmtoarelor Mării Negre – un alt obiectiv imperial clasic al rușilor – și au insistat asupra retragerii sale din Iran, deferind chestiunea noului Consiliu de Securitate al Națiunilor Unite și desfășurând Flota a 6-a americană în zona estică a Mediteranei. Aici s-a dovedit că „strategia îndiguirii“, recomandată de diplomatul George Kennan, putea funcționa; totuși, nu era o dovadă că monopolul atomic o va face să funcționeze. Perioada până în 1956 a coincis cu reafirmarea influenței britanice și franceze, și o afirmare inedită a puterii americane în Arabia Saudită și Israel. Aidoma, în Turcia și Grecia, ajutorul american care conta era mai mult convențional (și financiar) decât nuclear.

Pe de altă parte, în Europa Centrală și Asia, potopul sovietic era în toi. Este adevărat că Stalin nu a reușit să pună mâna pe întreaga Germanie, așa cum sperase. Generozitatea Planului de Redresare Europeană din 1947, numit Planul Marshall, după secretarul de Stat al lui Truman, generalul George C. Marshall, a fost suficientă pentru a începe transformarea zonelor de ocupație postbelică în blocuri politice trainice. Și blocada berlineză din 1948–1949 a fost un eșec, dar iarăși rolul decisiv l-au jucat ajutoarele pe care avioanele americane le-au adus spre est, și nu bombe atomice (deși însuși Truman credea că doar Bomba îi împiedicase pe ruși să nu „cucerească toată Europa“). Pe de altă parte, în Cehoslovacia speranțele de democrație au fost spulberate de o lovitură de stat sprijinită de sovietici, în 1948. Acesta a fost începutul unei serii de lovituri în Europa Centrală și de Est, al căror efect a fost preluarea monopolurilor de putere de către partidele comuniste nemilos stalinizate. În plus, păreau să fie motive serioase pentru a se teme de o preluare a puterii de către comuniști și în unele țări vest-europene. În decembrie 1945, comuniștii italieni aveau 1,8 milioane de membri și au câștigat 19% din votul popular în alegerile libere. Partidul comunist francez avea aproape 1 milion de membri. În noiembrie 1947, la instigarea Cominform-ului lui Stalin, 2 milioane de muncitori au intrat în grevă pe tot cuprinsul Franței. Greve similare au paralizat Italia. Între timp, în Asia, triumful sovietic era aproape

complet. Încă din iulie 1946, Truman declarase Coreea drept „un teren de luptă ideologică de care ar putea depinde întregul nostru succes în Asia“, dar, pentru o vreme, în 1947, se părea că Statele Unite erau pe punctul de a se retrage complet din peninsulă. În ianuarie 1950, secretarul de Stat Dean Acheson a indicat că el nu considera Coreea de Sud ca fiind vitală pentru securitatea americană.

Starea de spirit americană a început să se schimbe după ce rușii au refuzat să permită alegeri libere supervizate de ONU în zona lor de ocupație. Când, cu acordul lui Stalin, Coreea de Nord a invadat Coreea de Sud la 25 iunie 1950, Statele Unite au pornit la război având autorizația unei rezoluții a Consiliului de Securitate al Națiunilor Unite. Se reluase conflictul armat cu posibilitatea de a escala din nou într-un război mondial. De ce?

Răspunsul se găsea în China, unde peste douăzeci de ani de război civil intermitent se încheiaseră, în sfârșit, cu victoria comuniștilor. Shanghai căzuse în mâinile forțelor comuniste ale lui Mao Tze-Dung în mai 1949; la 1 octombrie, Mao proclamase Republica Populară Chineză (RPC); la 10 decembrie, Chiang Kai-shek fugise din China continentală pe Insula Formosa (azi Taiwan). Mao arătase deja foarte clar că intenționa să alinieze China la Uniunea Sovietică și, în decembrie 1949, a pornit spre Moscova pentru a-i jura credință lui Stalin – trebuie adăugat că a făcut-o și în schimbul porturilor manciuriene pe care Stalin n-a putut să nu i le dea omologului său revoluționar. După nu mai puțin de două luni în capitala sovietică, Mao s-a întors cu un tratat de apărare reciprocă. Într-adevăr, nu e o exagerare să descriem RPC drept cel mai mare satelit al Moscovei, în primul său deceniu de existență. Ca de obicei impasibil în fața catastrofei, Chiang s-a înapoiat la stațiunea taiwaneză de pe malul lacului Soare-Lună și a plecat la pescuit. Pentru Chiang retragerea nu însemna înfrângere; era un mod de viață, o strategie într-un joc foarte, foarte lung. Presupunea încredător că în câțiva ani va avea loc un al Treilea Război Mondial între Statele Unite și Comunism, după care putea să se întoarcă în locul care i se cuvenea. Aproape că avea dreptate. După ce a pierdut porturile manciuriene, Stalin fusese înclinat să dea undă verde invaziei nord-coreene. Hotărât să evite un „München estic“, prima acțiune a lui Truman ca răspuns la invazie a fost să trimită Flota a 7-a SUA în

strâmtoarea Taiwan și să-l numească pe generalul MacArthur, însetat de glorie, responsabil cu apărarea Coreii de Sud. Mai mult, i-a învăluit pe nord-coreeni la Inchon și a trecut vijelios de paralela 38 cu o imprudentă indiferență față de consecințele internaționale. La 26 noiembrie 1950, chinezii au lansat o ofensivă executată strălucitor, dar deloc neprevizibilă, peste fluviul Yalu (granița coreeano-manciuriană), împingând înapoi forțele lui MacArthur într-o debandadă totală. În acest moment, mulți occidentali s-au întrebat pe bună dreptate: Cine câștigase *cu adevărat* al Doilea Război Mondial? La patru zile după intervenția chineză, Truman a refuzat categoric excluderea armelor nucleare „pentru a răspunde situației militare“. Era acesta începutul unui al Treilea Război Mondial?

Pentru a câștiga al Doilea Război Mondial, puterile occidentale se aliaseră cu un despot care era un tiran la fel de brutal ca și Hitler. Adoptaseră tactici despre care ele însele spusese că erau vicioase, omorând prizonieri și bombardând civili. Dar asta nu sugerează, trebuie repetat, o simplă echivalare morală între Auschwitz și Hiroshima. Orașele Axei n-ar fi fost niciodată bombardate dacă puterile Axei n-ar fi lansat războiul de agresiune. Și este posibil ca puterile Axei să fi ucis chiar mai mulți inocenți decât au făcut-o, dacă n-ar fi fost determinarea puterilor Aliate de a învinge prin orice mijloace, corecte sau murdare. Totuși, este o recunoaștere a faptului că victoria din 1945 a fost o victorie pătată – dacă a fost până la urmă o victorie. De asemenea lansează ipoteza că războiul fundamental dintre Vest și Est nu s-a încheiat în 1945, cum nici n-a început în 1939. Căci Războiul din Coreea a fost mai mult decât o simplă replică asiatică; a fost purtat la începuturile sale cu aceeași intensitate distructivă ce caracterizase faza finală a războiului precedent. Pe parcursul a trei ani, a luat aproape 3 milioane de vieți. Optsprezece țări au trimis trupe să lupte în acest conflict. Dar, la fel ca în al Doilea Război Mondial, majoritatea victimelor au fost civili; la fel ca în al Doilea Război Mondial, raidurile aeriene – care au distrus atât Phenianul, cât și Seulul – au fost principalele cauze ale morții. Provocarea o constituie înțelegerea motivului pentru care acest război nu a escaladat, așa cum o făcuseră anterioarele conflicte regionale, într-un alt război mondial.

# Epilog

## Declinul Occidentului

A apus pentru totdeauna vremea când puterile occidentale puteau să cucerească o țară din Orient prin simpla amplasare a câtorva tunuri de-a lungul coastei.

Peng Dehuai, comandantul suprem chinez în Războiul din Coreea, septembrie 1953

Am tolerat acțiunile antiteroriste; de fapt e posibil chiar să le fi încurajat sau să le fi dat binecuvântarea noastră. Am fost atât de obsedați de teama unei insurgențe, încât ne-am oferit explicații logice pentru a scăpa de presimțirile negre și de neliniști. Aceasta s-a întâmplat nu numai din cauză că am conchis că altceva nu era de făcut, căci de fapt nu am încercat niciodată cu adevărat. Ci mai degrabă am suspectat că poate este o tactică bună și că, atâta timp cât sunt uciși comuniști, totul e în regulă. Omorul, tortura și mutilarea sunt acceptabile dacă tabăra noastră le execută, iar victimele sunt comuniști. La urma urmei, nu e omul un sălbatic încă de la începuturile existenței? așa că să nu fim excesiv de scrupuloși în privința terorii. Am auzit aceste argumente ad litteram de la oamenii noștri.

Viron Vaky, diplomat american în Guatemala, martie 1968

## LAȘII

Când s-a încheiat Războiul Lumii? Cel mai bun răspuns este, probabil, 27 iulie 1953, când a fost semnat armistițiul care a pus capăt Războiului Coreean. De ce s-a stins conflictul încetul cu încetul, și nu a degenerat într-un conflict global între superputeri? O explicație

tentantă este legată de creșterea exponențială a puterii distructive, care a început cu primul test atomic și care a ridicat miza prea sus pentru a permite un conflict total. Truman se arătase deja profund reticent față de folosirea armelor atomice după Hiroshima și Nagasaki. „Animalul uman... trebuie acum să se schimbe, scrisese el în 1946, sau va fi pus în fața distrugerii absolute și complete, și poate că în urmă lui va veni epoca insectelor sau o planetă fără atmosferă.“ În această privință, el și Stalin erau întru totul de acord. „Armele atomice, remarca acesta din urmă în 1949, nu pot fi folosite fără ca aceasta să echivaleze cu sfârșitul lumii.“

În ciuda avantajului uriaș de care se bucurau Statele Unite față de Uniunea Sovietică la momentul Războiului din Coreea – americanii aveau 369 de bombe operaționale, sovieticii nu mai mult de 5 – Truman a refuzat să lanseze Bomba asupra obiectivelor chineze. Odată cu decizia americanilor de a crea o superbombă termonucleară, probabilitatea producerii unui schimb nuclear a scăzut și mai mult, căci trecerea de la fisiune la fuziune a ridicat miza de câteva ori. O bombă cu hidrogen testată la 1 martie 1954 avea o încărcătură de 15 megatone, de 750 de ori cea a Băiețelului, bomba atomică lansată asupra Hiroshimei. O singură armă putea acum să devasteze 800 sau 1 000 de kilometri pătrați și să genereze cantități letale de material radioactiv în atmosferă. Ambele tabere au înțeles că un schimb termonuclear total putea „să creeze pe întreg globul condiții imposibile pentru viață“. Pentagonul a estimat în 1953 că într-un prim atac sovietic ar fi murit în jur de 3 milioane de americani. În 1956, ridicaseră proiecția victimelor la 65% din întreaga populație a Statelor Unite. Paradoxul era că doar prin îmbrățișarea acestei realități puteau ambele tabere să fie descurajate de la lansarea unui astfel de prim atac. Rachetele trebuiau îndreptate spre orașe; nu trebuia să existe nicio opțiune pentru un război nuclear limitat. Aceasta era logica doctrinei „Distrugerii Reciproc Asigurate“.

Și totuși, lumea a ajuns îngrozitor de aproape de un război nuclear în cel puțin o ocazie, astfel încât această explicație tehnologico-strategică, în ciuda eleganței sale, este în cele din urmă neconvingătoare. În plus, este clar că personaje marcante, politice și militare, din Statele Unite considerau folosirea bombelor A și H departe de a fi de neima-

ginat. Printre cei care pledau în favoarea unui „război preventiv“ împotriva Uniunii Sovietice spre sfârșitul anilor '40 se numărau senatorul democrat Brien McMahon și arhitectul strategiei „îndiguirii“, George Kennan. De asemenea, nerăbdători să „strice cuibul celor 5 bombe atomice ale rușilor“ erau – printre alții – generalul Orvil Anderson, comandantul Colegiului de Război Aerian al Statelor Unite, generalul George Kenney, șeful Comandamentului Strategic Aerian, și succesorul său, incineratorul orașului Tokio, Curtis LeMay. Chiar și după încetarea monopolului american, mulți tânjeau să folosească din nou Bomba. MacArthur era nerăbdător să lanseze bombe atomice asupra forțelor chineze din Coreea la începutul lui 1951; aici avea parte de simpatia secretarului Marinei și a secretarului Apărării. Părerile lor au fost respinse în principal din cauză că poziția americană din Europa părea prea vulnerabilă în fața unui atac sovietic, și pentru că guvernul laburist din Anglia, rămas cel mai important aliat al Washingtonului, se opunea cu vehemență; dar aceasta nu a împiedicat luarea în calcul a unor atacuri atomice în, să zicem, 1952 și 1953, când Europa era într-o situație mai puțin precară din punct de vedere militar și economic. Chiar și Truman se gândea serios la folosirea ultimatumului nuclear pentru a pune capăt impasului din Coreea. Și Eisenhower avea în vedere folosirea armelor atomice „la o scară suficient de largă“ pentru a încheia conflictul. Nici nu ar fi fost un gest nepopular. Când au fost întrebați dacă erau în favoarea „folosirii obuzelor atomice de artilerie împotriva forțelor comuniste... dacă eșuează discuțiile de armistițiu“, 56% dintre americanii sondați au răspuns da. Au fost luate în considerare atacurile nucleare și când China a atacat insulele Quemoy-Matsu din strâmtoarea Taiwan. Eisenhower a luat foarte în serios argumentul în favoarea primului atac american; acesta a fost fundamentul exercițiului cunoscut drept Proiectul Solarium. În opinia sa, efortul de a menține forțe nucleare suficient de mari<sup>1</sup> pentru a descuraja un prim atac sovietic se putea dovedi intolerabil: „În astfel de circumstanțe, am fi forțați să ne gândim dacă datoria noastră față de generațiile următoare nu necesita ca noi să inițiem războiul la cel mai propice moment“. În calitate de președinte

---

<sup>1</sup> „Planul Unic de Operațiuni Integrate“ ar fi replicat la un atac sovietic, lansând 3 267 de arme nucleare americane împotriva întregului bloc estic.



al Comitetului Șefilor de Stat-Major, amiralul Arthur Radford a aprobat strategia Forțelor Aeriene pentru un astfel de război preventiv. Henry Kissinger și-a făurit reputația de intelectual public argumentând, în *Armele nucleare și politica externă* (1957), că era de conceput un război nuclear limitat. Chiar și în 1959 Eisenhower se mai întreba încă dacă Statele Unite ar trebui „să înceapă lupta acum” sau să „aștepte să se ducă liniștită pe apa sâmbetei”.

În opinia filozofului britanic Bertrand Russell, ambele superputeri erau atrase de ideea ieșirii din remiza nucleară într-un fel care era aproape adolescent prin nechibzuința sa:

„Politica de pe marginea prăpastiei” este o politică adoptată dintr-un sport care este, mi s-a spus, jucat de niște tineri degenerați. Acest sport... se joacă prin alegerea unei șosele lungi și drepte... și prin pornirea a două mașini foarte rapide una spre cealaltă, din direcții opuse... Pe când se apropie una de cealaltă, distrugerea reciprocă devine tot mai iminentă.

Analogia cu un joc de adolescenți era foarte potrivită. Strategi precum John von Neumann și Hermann Kahn contribuiau la dezvoltarea unei noi discipline academice – „teoria jocului” – despre care credeau că deținea cheia relațiilor dintre superputeri în era nucleară. Modelele matematice precum „dilema prizonierului” au fost create pentru a ilustra de ce politica de pe marginea prăpastiei își avea rostul. Dar jocul la care se gândea Russell era jocul simplu și letal practicat de James Dean în *Rebel fără cauză* – „Lașii”:

Dacă vreunul din ei virează, ieșind de pe linia albă înaintea celui-lalt, celălalt, când trece pe lângă el, strigă: „Lașule!”, iar cel care a cotit devine ținta disprețului... Jocul poate fi jucat [de eminenți oameni de stat] fără ghinioane de câteva ori, dar mai devreme sau mai târziu... va veni momentul în care niciuna din părți nu va mai suporta strigătul batjocoritor „Lașule!” venit din cealaltă direcție. Când va veni acel moment, oamenii de stat din ambele tabere vor cufunda lumea în distrugere.

Zorii distrugerii aproape că s-au ivit sâmbătă, 27 octombrie 1962. Secretarul american pe probleme de Apărare Robert McNamara și-a amintit cum a ieșit din Casa Albă pentru a se bucura de un apus

plumburiu. „Să-l văd și să-l adulmec, își amintea el, pentru că eu credeam că va fi ultima sâmbătă pe care o voi mai apuca.“ Exact în acel moment, la Moscova, Fiodor Burlațki, un consilier important de la Kremlin, i-a telefonat soției sale. I-a spus: „Lasă totul și pleacă din Moscova“.

Cauza crizei era insula Cuba. La începutul lui 1959, trupele de gherilă ale lui Fidel Castro preluaseră puterea în Cuba, care era neoficial o colonie americană de pe vremea lui Theodore Roosevelt. Un naționalist charismatic, Castro fusese salutat de media americană când vizitase Statele Unite în acea primăvară, nu în ultimul rând la Universitatea Harvard. Dar penetrarea rapidă a noului regim cubanez de către Uniunea Sovietică precipitase o reacție complet diferită la Washington. În martie 1961, la mai puțin de două luni de la intrarea în funcție, președintele John F. Kennedy autorizase invazia Cubei de către exilați anti-Castro, înarmați și organizați de CIA. Cum nu beneficiaseră de un sprijin aerian corespunzător, înregistraseră un eșec răsunător în golful Porcilor, iar Kennedy, iritat, recursese la o politică a trucurilor murdare, menite să-l destabilizeze și poate chiar să-l asasineze pe Castro. Dar Castro profitase de moment pentru a duce Cuba în blocul sovietic, în schimbul unor cantități copioase de arme.

Nikita Hrușciiov, fiul de miner care ajunsese prim-secretar al Partidului Comunist Sovietic după moartea lui Stalin, în 1953, a privit Revoluția cubaneză ca pe un Crăciun pentru comunismul mondial. În repetate rânduri în timpul crizelor ulterioare, el a insistat că motivația sa era pur și simplu apărarea Cubei și experimentul său cu marxismul. În realitate, profitase de ideea de a face din insulă o rampă de lansare care, dintr-o singură lovitură, ar fi redus decalajul dintre capacitățile nucleare ale Statelor Unite și cele ale Uniunii Sovietice. Falia era încă imensă. Raportul dintre focoasele nucleare lansabile ale americanilor față de ruși era între 8 și 16 la 1 în favoarea Statelor Unite. Americanii aveau de 6 ori mai multe rachete cu rază lungă de acțiune decât sovieticii; puține rachete sovietice, dacă și acelea, se aflau în depozite antiatomice. Statele Unite aveau de 3 ori mai multe bombardiere cu rază lungă de acțiune. Sovieticii știau că rachetele lor balistice intercontinentale nu erau chiar demne de încredere, dar din Cuba – la doar 145 de kilometri de coasta Floridei – chiar și rachetele

cu rază medie puteau lovi Statele Unite. Consilierii militari ai lui Hrușciov au recomandat trimiterea a 40 de rachete: 24 R-12 (cu o rază de 1 700 kilometri) și 16 R-14, care aveau o rază dublă. Ambele aveau focoase de o megatonă. Dintr-o lovitură, Hrușciov își dubla numărul de rachete capabile să ajungă în Statele Unite. Acum chiar și Washingtonul era o țintă potențială, fără a mai menționa depozitele de rachete cu rază lungă de acțiune din zonele centrală și vestică și bazele aeriene din sud – obiectivele cheie ale oricărui prim atac sovietic. Pentru a justifica această acțiune, Hrușciov trebuia doar să privească pe fereastra casei sale de vacanță de la Pițunda, pe țărmul Mării Negre, către Turcia. Acolo americanii amplasaseră de curând 15 rachete Jupiter. „Ce vezi?” își întreba oaspeții, înmânându-le binoclul. „Eu văd rachete americane în Turcia îndreptate spre *dacea* mea.” Rachetele cubaneze aveau să „le răspundă cu aceeași monedă” americanilor. „A trecut de mult vremea când ne puteați bate la fund ca pe un băiețel, îi spusese bucuros ministrului de interne Stewart Udall, care era întâmplător în vizită în Uniunea Sovietică în acel septembrie. Acum putem noi să vă lovim peste fund.”

Trimiterea atâtor rachete și a peste 50 000 de oameni pe o distanță de vreo 11 000 de kilometri la momentul de vârf al sezonului uraganelor a fost o mișcare îndrăznească. Și mai uluitor a fost cât de mult le-a luat americanilor să le cadă fisa cu privire la „Operațiunea Anadîr”. Din cauză că supravegherea aeriană asupra activităților navale sovietice și chiar a Cubei fusese redusă treptat, Kennedy n-a aflat decât în dimineața zilei de marți, 16 octombrie, că un avion spion U-2 detectase rachetele lângă Havana. Chiar și două zile mai târziu, sovieticii încă mai negau. La întrebările secretarului de Stat Dean Rusk, ministrul de externe Andrei Gromîko a jucat teatru, în cuvintele vesele ale lui Hrușciov, „precum un ȕigan care a fost prins furând un cal: Nu eu am făcut-o, nu e calul meu”. Potrivit mitului perpetuat de acoliți lui Kennedy, ceea ce a urmat a fost un triumf al diplomației cu metode dure, dar oneste. În cuvintele lui Dean Rusk care au înfrumusețat mii de manuale, Kennedy și Hrușciov se uitau fix „ochi în ochi” discutând despre Cuba și „celălalt... a clipit”. Lucrurile nu au stat nici pe departe astfel. Dimpotrivă, Kennedy și principalii săi consilieri (adunați în ceea ce a devenit cunoscut drept Comitetul Executiv al Consiliului de

Securitate Națională, sau „ExComm“) au fost năucii complet de îndrăzneala mișcării sovietice. Deja, raporta CIA, până la 8 rachete cu rază medie puteau fi lansate din Cuba. În 6–8 săptămâni și cele două rampe pentru rachetele cu rază lungă aveau să fie gata. Odată ce toate rachetele erau instalate, se estima, doar 15% din forțele strategice ale Statelor Unite aveau să supraviețuiască unui atac sovietic. „[E] de parcă am fi început să punem un număr mare de rachete balistice cu rază medie în Turcia“, clocotea Kennedy. „Ei bine, așa am și făcut, domnule președinte“, i-a amintit cineva. Următorul gând al lui Kennedy a fost să ordone atacuri aeriene împotriva bazelor de rachete. Dar Comitetul Șefilor de Stat-Major nu a putut să garanteze că vor fi distruse toate rachetele într-un astfel de raid; prin urmare, s-ar fi lăsat deschisă calea unor represalii sovietice. În schimb, Kennedy a adoptat o abordare pe două căi. A decis impunerea unei blocade navale pentru a opri alte transporturi sovietice de echipamente militare spre Cuba. În același timp, a emis un ultimatum cerând ca sovieticii să-și retragă rachetele; acesta a fost difuzat la televiziune. Pentru cazul în care ultimatumul era respins, a ordonat pregătirea unei forțe de invazie de 90 000 de trupe terestre.

La ora 10 fix, în seara de 24 octombrie, barmanul rus de la Clubul Național de Presă din Washington a auzit întâmplător discuția a doi gazetari experimentați despre iminenta „operațiune de capturare a Cubei“. Știrea i-a parvenit lui Hrușciiov – răvășit după o noapte pe canapeaua din biroul său – a doua zi. OPLAN 316, care avea în vedere un atac aerian urmat de o invazie pe mare, era într-adevăr gata de execuție. Și în repetate rânduri în zilele ce au urmat, personaje cheie precum McNamara au insistat asupra invaziei, chiar dacă însemna ca Uniunea Sovietică să „facă ceva în Europa“ în replică. Așa cum însuși Kennedy a recunoscut, o invazie ar fi fost „o mutare al naibii de riscantă“. Nu știa cât de mare era riscul. Căci cele două regimente ale Armatei Roșii pe care Hrușciiov le trimisese să însoțească rachetele erau echipate cu 80 de rachete cu rază scurtă, dotate cu focoașe nucleare. Fiecare avea o putere explozivă de 5–12 kilotone. Pe 7 septembrie, când tensiunile au început pentru prima oară să crească, Hrușciiov a trimis în Cuba alte 6 bombe atomice pentru bombardierile Iliușin Il-28, împreună cu 12 rachete nucleare Luna. Fiecare dintre

acestea putea produce un crater de 40 de metri lăţime şi adâncime, omorând totul pe o rază de 900 de metri. Hruşcirov trimisese, de asemenea, 4 submarine cu torpile nucleare. Deşi îi interzisese expres comandantului său din Cuba să folosească aceste arme fără permisiunea sa, o invazie totală americană nu i-ar fi lăsat altă variantă – alta decât capitularea abjectă.

Totuşi, nici măcar acest lucru nu ar fi îngrijorat anumite figuri militare importante – şi nu numai pe belicosul cronic LeMay. Noul şef al Comandamentului Strategic Aerian, generalul Tommy Powers, era cunoscut drept o persoană neintimidată de perspectiva războiului nuclear. (El fusese acela care spusese cândva: „La sfârşitul războiului, dacă au mai rămas doi americani şi un rus, înseamnă că am câştigat“.) Fostul secretar de Stat Dean Acheson (de asemenea membru ExComm) afirma că un atac american asupra Cubei avea să determine un atac sovietic asupra Turciei, moment în care Statele Unite trebuiau „să răspundă prin lovirea unei baze de rachete din interiorul Uniunii Sovietice“. „Şi atunci ce vom face?“ a fost el întrebat. Politicienii nu-şi făceau iluzii cu privire la ceea ce ar fi însemnat războiul. Kennedy vorbea de 200 de milioane de morţi; Hruşcirov, de 500 de milioane. „Dacă Statele Unite insistă asupra războiului, i-a spus el unui om de afaceri american venit în vizită (unul dintre multele canale informale folosite în timpul crizei), ne vom întâlni cu toţi în iad.“ Asta nu însemna că războiul nu era posibil. Însemna că cele două părţi jucau acum serios jocul de-a laşul.

Există desigur un rezultat „cooperant“ al jocului de-a laşul. Dacă ambii jucători virează, nimeni nu câştigă, dar amândoi supravieţuiesc şi niciunul nu-l poate numi pe celălalt laş. Exact aşa s-a întâmplat în jocul din Cuba. Hruşcirov i-a oferit lui Kennedy două înţelegeri posibile, una livrată prin canalul obişnuit, cam încet, al telegrafului diplomatic, cealaltă difuzată pe postul Radio Moscova. Prima viza simplu retragerea rachetelor în schimbul unei garanţii că americanii nu vor invada Cuba; a ajuns la Departamentul de Stat la 9 seara, vineri, 26 septembrie. A doua, care a ajuns la Casa Albă când s-au întâlnit membrii ExComm, 13 ore mai târziu, oferea retragerea rachetelor cubaneze în schimbul retragerii rachetelor Jupiter din Turcia. Potrivit legendelor răspândite de hagiografia lui Kennedy, a doua din aceste

propuneri a fost refuzată disprețuitor. De fapt, îi fusese deja sugerată chiar de americani agentului sovietic Gheorghi Bolșakov, probabil la instigarea lui Robert, fratele lui Kennedy, Procurorul General și cel mai apropiat confident al Președintelui. Cu toate acestea, războiul tot ar fi putut să izbucnească la acel sfârșit de săptămână, în ciuda căutării unui compromis. Castro cu siguranță gândea astfel. Sâmbătă în zori, pe data de 27, umflat de cârnați și bere, a schițat o scrisoare către Hrușciov prin care practic îl îndemna pe acesta să folosească armele nucleare dacă americanii invadau, „oricât de aspră și groaznică ar fi această soluție“. „Liderul Maxim“ se bucura de efectul crizei asupra stării de spirit populare. „Nici măcar n-am arestat pe careva, remarcă el mai târziu, într-un grăitor moment de candoare, pentru că unitatea poporului era atât de impresionantă.“ Mai târziu în acea dimineață, la ora 10.22, un avion spion american U-2 a fost doborât deasupra Cubei de o rachetă sovietică SA-2. Pilotul, Rudolf Anderson, a fost ucis. Bateriile antiaeriene cubaneze au tras ulterior asupra altor avioane de recunoaștere americane, ce zburau la joasă înălțime. Între timp, un alt U-2 intrase neintenționat în spațiul aerian sovietic de lângă strâmtoarea Bering. Când MiG-urile sovietice au decolat pentru a-l intercepta, aparatele F-102A staționate în Alaska s-au ridicat în aer imediat. În alte părți, simple accidente aproape că au declanșat apocalipsa. Un rus de la baza aeriană Duluth a dus la mobilizarea în Minnesota a avioanelor F-106 dotate cu arme nucleare. Un test de rutină la Cape Canaveral a fost luat în mod greșit drept o rachetă sovietică de către o unitate radar din New Jersey.

Deja în după-amiaza zilei de 27, membrii ExComm erau într-o stare de anxietate sporită. Ziua începuse cu un avertisment venit de la J. Edgar Hoover, potrivit căruia oficialii sovietici de la New York distrugneau documente, aparent în așteptarea războiului. Apoi a venit a doua propunere, foarte publică, a lui Hrușciov, aparent contrazicând-o pe prima. Dintre toți cei prezenți, doar președintele părea să ia în serios ideea de a da rachetele turcești pe cele cubaneze; majoritatea consilierilor săi au văzut în aceasta o încercare de a slăbi NATO, alianța militară transatlantică din care făcea parte Turcia. La ora 16.00, a venit știrea despre avionul U-2 doborât. Știm, din înregistrările audio pe care le-a făcut în secret Kennedy la această întâlnire, cum a

reacționat el la această surpriză șocantă: „Cum explicăm efectul?” a întrebat el abia coerent. „Acest mesaj al lui Hrușciov de aseară și decizia lor... Cum – adică asta e...” Probabil îi stătea pe limbă să spună ceva de genul „o provocare pe care n-o putem ignora”. Dar dacă asta aproape că a spus Kennedy, el s-a oprit. În schimb, l-a trimis pe fratele său, Robert, să discute schimbul de rachete cubanezo-turc cu ambasadorul sovietic, și l-a pregătit pe Secretarul General al ONU să ridice problema a doua zi dacă primul n-avea succes. Elementul cheie, așa cum le-a explicat rușilor Robert Kennedy, era să se evite „discutarea în public a chestiunii privind Turcia”. Nu era nevoie să explice vulnerabilitatea fratelui său și a Partidului Democrat pe această temă. Republicanii acuzaseră în repetate rânduri că se cădea din nou în păcat în privința Cubei; iar alegerile pentru Congres urmau să aibă loc luna următoare. Trebuie, de asemenea, amintit că în Cuba criza a venit la doar un an de la construirea Zidului Berlinului, cea mai recentă dintre provocările la adresa controlului celor patru puteri în fosta capitală germană.

Hrușciov dormea pe canapeaua de la Kremlin pe când se petreceau toate acestea. Raportul ambasadorului nu a ajuns la Ministerul sovietic de Externe decât a doua zi dimineață. De îndată ce a fost informat despre ceea ce spusese Robert Kennedy, Hrușciov a redactat o altă scrisoare deschisă, care a fost difuzată la 17.00 ora Moscovei, 9.00 ora Coastei de Est. (Ar fi trebuit să fie comunicată mai devreme, dar curierul a fost blocat în traficul de la ora de vârf.) De data aceasta Hrușciov a spus doar că rachetele din Cuba vor fi dezafectate, puse în lăzi și înapoiate acasă. Se terminase. „Îmi venea să râd sau să strig sau să dansez”, își amintea un membru ExComm foarte ușurat. Jurnalistul britanic Alistair Cooke privea cum un pescăruș se înălța pe cerul de deasupra sa și se întreba de ce nu era un porumbel. Totuși, pescărușul poate că era pasărea potrivită, pentru că în același timp Hrușciov i-a trimis două mesaje private lui Kennedy. Al doilea spunea că rachetele erau retrase doar „pentru că ai fost de acord cu chestiunea din Turcia”. Mai târziu, ambasadorul american la ONU, Adlai Stevenson, avea să fie acuzat de ridicarea problemei din Turcia. Aceasta era o calomnie; frații Kennedy o făcuseră. Iar criza nu era chiar încheiată. Pentagonul a continuat să-și pregătească invazia din

Cuba, fără să știe (sau ignorând faptul) că erau de zece ori mai multe trupe sovietice pe insulă decât estimaseră ei și că erau înarmate cu rachete nucleare cu rază foarte scurtă de acțiune. Abia la 20 noiembrie, când Hrușciov a fost de acord să retragă și bombardierele Il-28, s-a încheiat cu adevărat jocul de-a lașul.

Când amândoi șoferii cotesc, după cum am văzut, nu există un câștigător. Este adevărat că, ținând ascuns față de publicul american disponibilitatea sa de a abandona fie răsturnarea lui Castro, fie rachetele turcești, Kennedy putea apărea drept un dur în timp ce sovieticii își dezafectau rachetele. Dar comandanții săi militari erau dezgustați; LeMay i-a spus în față președintelui că era „cea mai mare înfrângere din istoria noastră”. Pe de altă parte, atât de convingătoare a fost afirmația lui Kennedy că îl făcuse pe Hrușciov să clipească în problema Cubei, că, doar un an și un pic mai târziu, un simpatizant de-ai lui Castro, pe nume Lee Harvey Oswald, l-a împușcat<sup>1</sup>. Și Hrușciov a ieșit din criză mai slab. La o întrunire a Comitetului Central din 23 noiembrie a căutat să exploateze situația cu un umor caracteristic de țaran: „Nu era nevoie să acționăm ca ofițerul țarist care arde gazul degeaba la bal și apoi se împușcă”. O rachetă sovietică doborâse un avion american. „Ce mai lovitură! Și în schimb am primit promisiunea solemnă că nu vor invada Cuba. Nu-i rău!” Dar bărbații cu piepturile împodobite de medalii simțeau că el acționase imprudent pentru un beneficiu net prea mic. În octombrie 1964, la doi ani după schimbul rachetelor cubaneze pe cele turcești, Hrușciov însuși a fost schimbat cu Leonid Brejnev. În fapt, Castro a fost singurul beneficiar al crizei – el a fost singurul dintre cei trei lideri pe care finalul pașnic l-a dezașăgătit. Potrivit lui Ernesto „Che” Guevara, când Castro a auzit de compromis, „a înjurat, a izbit cu pumnul în perete și a făcut jândări o oglindă”. Totuși, poziția lui Castro a fost foarte mult întărită de criză. Kennedy urma să fie în curând mort, iar Hrușciov îndepărtat de la putere, pe când liderul cubanez avea să se bucure de peste alte patru decenii în fruntea țării.

<sup>1</sup> Încercările de a descoperi o conspirație implicând niște hrăpăreți de la Pentagon, fără a mai vorbi de Mafia, au fost lipsite de succes, deși Kremlinul era sigur că exista un astfel de complot. Alte teorii arată cu degetul chiar spre KGB.



## RĂZBOIUL LUMII A TREIA

Criza rachetelor cubaneze a arătat cât de aproape de un al Treilea Război Mondial puteau ajunge Statele Unite și Uniunea Sovietică în ciuda capacităților lor distructive foarte mult sporite. S-a dovedit însă că, deși amândouă au ales să cotească în marele loc al lașului nuclear, războiul putea fi încă purtat cu alte mijloace. Se spune uneori că apariția doctrinei „Distrugerii Reciproc Asigurate“ a deschis calea unei ere a păcii. Dar asta ar însemna să înțelegem greșit caracterul Războiului Rece. Adevăratul și sângerosul al Treilea Război Mondial a fost de fapt purtat de cei de seama lui Castro – chiar în Lumea a Treia. Războiul Lumii fusese o succesiune de coliziuni frontale între imperiile lumii care au avut loc în zonele cruciale de conflict la fiecare capăt al uscatului eurasiatic. Războiul Lumii a Treia, dimpotrivă, a fost purtat indirect în teatre noi și mai îndepărtate, unde miza strategică (dar nu și costurile umane) era mai mică.

Au fost trei motive pentru această mutare a conflictului. Primul, posibilitatea conflictului etnic în zonele de graniță vestice și estice ale Eurasiiei, principalele câmpuri de luptă din prima jumătate a secolului, fusese diminuată dramatic. Purificarea etnică din timpul și de după al Doilea Război Mondial nu numai că decimase populațiile minoritare, omogenizând societățile ca niciodată până atunci, dar în același timp cele mai contestate frontiere dintre toate erau sigilate ermetic. După 1953, granița dintre Coreea de Nord și Coreea de Sud a fost transformată într-o zonă intens fortificată, în care nu îndrăzneau să se aventureze nicio ființă umană. În 1961, după cum am văzut, un zid a fost construit în mijlocul Berlinului, prin inima Germaniei, cu intenția de a zăgăzui aflusul de est-germani care încercau să se ascundă în Republica Federală; totuși, efectul său a fost de a formaliza nu numai împărțirea Germaniei, ci și divizarea Europei. Europa Centrală a dispărut. De-aici înainte, aveau să existe numai Europa de Vest și de Est. Churchill avertizase mai înainte despre pericolele Cortinei de Fier care se întindea între „Stettin, la Baltica, și Trieste, la Adriatica“. Totuși, odată ce a fost lăsată, această cortină geopolitică s-a do-

vedit a avea beneficii neașteptate. Segregarea politică a oprit ceea ce fusese cândva una dintre principalele surse de conflict în Europa Centrală și de Est – fricțiunea popoarelor în zonele de frontieră imperiale. Așa cum bine a observat Kennedy, „un zid e un iad mult mai bun decât un război“.

Al doilea motiv pentru care conflictul s-a mutat a fost economic. Războiul Lumii fusese propulsat înainte de volatilitatea economică. Marea întrerupere a globalizării cauzată de Primul Război Mondial fusese aceea care aruncase economia mondială în trei decenii de schimbări profunde. Inflație, deflație, prosperitate, eșec și recesiune; acestea fuseseră forțele care intensificaseră instabilitatea Europei și Asiei de Est. Slăbiseră imperiile existente. Subminaseră noile democrații. Intensificaseră antipatiile rasiale. Neteziseră calea spre statele-națiuni care s-au format în Turcia, Rusia, Japonia și Germania, fiecare cu o dorință patologică de omogenitate și ierarhie etnică. Volatilitatea economică fusese cea care justificase crearea de către Stalin a unei economii planificate, a unui nou tip de stat sclavagist, bazat pe proprietatea statului asupra capitalului și pe muncă îngrădită de constrângeri. Mai presus de orice, volatilitatea economică fusese aceea care inspirase un imperialism de tip nou, nemilos, bazat pe noțiunea seducătoare de „spațiu vital“ – redresarea economică prin expansiune teritorială.

Anii '50 și '60 au fost foarte diferiți. Atât în Est, cât și în Vest, rata creșterii economice a urcat la înălțimi fără precedent. Media ratei de creștere pe cap de locuitor pentru perioada 1950–1973 a fost mai ridicată decât aceea din 1913–1950 aproape în toate economiile majore, mai puțin în India. În Spania, creșterea era de 34 de ori mai mare; în Japonia, de 9 ori; în Italia, de 6 ori. Și economiile din Blocul Estic se descurcau bine; planificarea lui Stalin s-a dovedit a fi un mod remarcabil de eficient de a reconstrui economiile distruse de război. Creșterea ungară a fost de 8 ori mai mare în anii '50 și '60 decât fusese în perioada războaielor mondiale și a recesiunii; Europa de Est în ansamblu se bucura de o creștere pe cap de locuitor de aproape 3,8%, de peste 4 ori mai mare decât cifra anterioară anului '50. Uniunea Sovietică a realizat o creștere anuală de un pic sub 3,4%, cu aproape un procent mai mult decât Statele Unite (2,4%). Ironie, cele mai ridi-

cate rate de creștere au fost atinse în țările învinse ale Axei. În plus, vulnerabilitatea economiilor majore în fața scăderilor bruște s-a micșorat semnificativ. Între 1945 și 1971 volatilitatea creșterii în economiile celor mai mari șapte puteri ale lumii a fost mai puțin de jumătate din ce fusese între 1919 și 1939.

Rivalitatea economică a început să prevaleze în defavoarea conflictului strategic, o schimbare ilustrată grăitor de vizita vicepreședintelui Richard Nixon la Moscova, în iulie 1959. Gazdei sale îi plăcea enorm să tachineze Occidentul. „Fie că vă place sau nu, istoria e de partea noastră, este celebrul avertisment al lui Hrușciov: Vă vom îngropa.“ Inaugurarea făcută de Nixon Expoziției americane din Parcul Sokolniki, din Moscova, a fost replica americanilor. Elementul principal al expoziției a fost o bucătărie complet mobilată, cu mașină de spălat, aragaz electric și – cel mai de preț bun al zeiței domestice americane – un uriaș frigider. Era, a declarat Nixon exuberant, „precum acelea din casele noastre din California“. „Avem astfel de obiecte“, a replicat Hrușciov. Nixon a părut că nu-l aude: „Acesta este cel mai nou model al nostru. Acesta este modelul care este făcut cu miile de unități pentru instalare directă în gospodării. În America, ne place să le facem viața ușoară femeilor“. Hrușciov a ripostat rapid: „Atitudinea voastră capitalistă față de femei nu se întâlnește în comunism“. Indiferent ce-i arăta Nixon, Hrușciov refuza categoric să se lase impresionat. Dacă bucătăria americană o luase înaintea bucătăriei sovietice, era doar o chestiune de pură întâmplare istorică:

**HRUȘCIOV:** De cât timp există America? Trei sute de ani?

**NIXON:** O sută cincizeci.

**HRUȘCIOV:** O sută cincizeci de ani? Ei bine, vom spune că America există de o sută cincizeci de ani și acesta este nivelul la care a ajuns. Noi existăm de aproape patruzeci de ani și în alți șapte ani vom ajunge la același nivel ca și America. Atunci când vă vom ajunge din urmă, trecând pe lângă voi, vă vom face cu mâna.

Era numai lăudăroșenie. Pentru rușii de rând, obișnuiți cu condițiile primitive ale locuințelor comune foarte înghesuite, expoziția a fost o privire fugară într-un univers paralel. În jur de 50 000 de vizitatori au venit s-o vadă în fiecare zi; în total, a fost vizitată de 2,7 mili-

oane de cetățeni sovietici. Criticii de acasă ai lui Nixon obișnuiau să întrebe: „Ați cumpăra o mașină la mâna a doua de la acest individ?” Majoritatea oamenilor din Europa de Est ar fi cumpărat de la el bucuri și un frigider uzat.

Cutia frigorifică a lui Nixon părea un fel de armă menită să câștige Războiul Rece. Așa cum pe bună dreptate a spus Hrușciov: „Ceea ce dezbăteam de fapt nu era o chestiune privind aparatura de bucătărie, ci problema a două sisteme opuse: capitalismul și socialismul”. Și americanii au înțeles acest lucru. O altă atracție a expoziției americane a fost cel mai recent calculator IBM RAMAC 305, care le dădea posibilitatea vizitatorilor să primească răspunsuri la întrebări legate de cultura americană și realizările materiale. A răspuns la vreo 10 000 de întrebări în primele zece zile:

**VIZITATORUL:** Ce înseamnă visul american?

**IBM:** Că toți oamenii vor fi liberi să-și caute o viață mai bună, având libertate de religie, gândire, întrunire, exprimare a credinței și vot universal și educație.

Poate că Uniunea Sovietică nu le putea oferi cetățenilor săi aceste libertăți, dar liderii săi au insistat întotdeauna că putea chiar mai mult decât să egaleze Vestul când era vorba de economie. Însuși Stalin construisese un Parc pentru Realizările Economice Sovietice în Moscova, ca o vitrină pentru produsele neperisabile destinate în viitor consumatorului sovietic. Un film de propagandă chiar ilustra o mașină zburătoare, un fel de Chitty Chitty Bang Bang: Mașina Fermecată. Expoziția americană a arătat în mod dureros de clar cât de departe erau sovieticii de realizarea unor astfel de viziuni.

Totuși, ar însemna să înțelegem greșit Războiul Rece dacă l-am desconsidera ca fiind o cursă de cai cu învingătorul cunoscut dinainte, anume, Statele Unite. În ciuda tuturor limitărilor sale economice, Uniunea Sovietică avea la dispoziția sa alte arme formidabile. Sovieticii puteau face față cu succes nu numai în domeniul culturii și sportului, deși nu le strica la încrederea de sine faptul că erau aproape întotdeauna favoriți în meciurile de șah, competițiile de pian și meciurile

de hochei<sup>1</sup>. Nu mulți americani de seamă au dezertat, trecând de cealaltă parte a Cortinei de Fier, așa cum au făcut-o stele ale baletului rus, în special Rudolf Nureiev și Mihail Barișnikov. Dar, fără îndoială, sovieticii au avut mai mult succes în penetrarea serviciilor de informații ale celeilalte tabere prin recrutarea nedetectată a unor personaje la fel de vioaie, în special Kim Philby și Guy Burgess. Și în domeniul strategiei globale Uniunea Sovietică era un oponent pe măsură – iar uneori chiar mai mult de atât – pentru Statele Unite. De aceea, timp de mai bine de patruzeci de ani, rezultatul Războiului Rece numai sigur n-a fost. Și tot de aceea existau multe părți ale lumii unde Războiul Rece n-a fost deloc rece. Căci a treia determinantă a conflictului global – declinul imperial – a continuat să opereze în anii '50 și '60. Totuși, acum alte imperii se aflau în declin în alte părți ale lumii. Declinul și căderea Imperiului Britanic au fost însoțite de violențe intercomunitare aprige: între hinduși și musulmani în India; între evrei și arabi în Palestina; între suniți și šiiti în Irak; între protestanți și catolici în Irlanda. N-a fost niciodată complet clar și este greu de spus chiar și astăzi care a fost cea mai bună opțiune: să se separe și să fugă (precum în India) sau să reziste și să lupte (precum în Kenya)? Este de ajuns să spunem că au existat puține finaluri fericite pe măsură ce imperiile europene s-au dezmembrat, și chiar și acolo unde tranziția spre independență a fost lină, violența nu întârzia să apară. Acesta a fost tiparul întâlnit în cea mai mare parte a Africii subsahariene.

Printre imperiile intrate în declin care au generat această multitudine de conflicte s-a numărat imperiul american mai mult sau mai puțin influent, din America Centrală și Caraibe. În 1952, guvernul de stânga din Guatemala, condus de președintele Jacobo Arbenz, a promulgat Decretul 900, o reformă care a luat pământul nefolosit de la unii dintre cei mai mari latifundiaari ai țării și l-a redistribuit țăranilor săraci. Printre latifundiaarii exasperați de această întorsătură era și

---

<sup>1</sup> Ce e drept, americanilor nu le plăcea nimic mai mult decât să se considere îndrăzneți cu a doua șansă. Au jubilat când Van Cliburn, un băiat din Texas, a câștigat Concursul Internațional de Pian Ceaikovski din 1958, de la Moscova. Au fost extatici când Bobby Fischer l-a învins pe marele maestru la șah Boris Spasski, în 1972. Iar 9 ani mai târziu abia își mai încăpeau în piele când echipa lor de hochei i-a bătut la scor strâns pe sovietici la campionatele mondiale. În ceea ce-i privește, sovieticii n-au dat niciun semn că doreau să conteste dominația americanilor în materie de muzică country, surfing și baseball.

compania americană United Fruit, care deținea aproape 10% din terenurile agricole cele mai fertile ale Guatemalei. În februarie 1953, guvernul Arbenz a confiscat 1 000 de kilometri pătrați din terenurile companiei, oferind în schimb obligațiuni guvernamentale în valoare de puțin peste 1 milion de dolari, a douăzecea parte din ceea ce valora pământul, după spusele celor de la United Fruit. Când Curtea Supremă din Guatemala a stabilit că reforma era neconstituțională, guvernul i-a concediat pe judecători. „Putem trăi și fără tribunale, a declarat un lider de sindicat, dar nu putem trăi fără pământ.“ United Fruit avea prieteni sus-puși (viitorul secretar de Stat John Foster Dulles era unul dintre avocații săi, iar fratele său, Allen, era Directorul Adjunct al CIA), dar n-a fost nevoie de lobby-iștii de la United Fruit pentru a-i convinge pe politicienii americani că guvernul Arbenz era un cal troian sovietic în curtea Statelor Unite. Ambasadorul american în Guatemala, James Puerifoy, a rezumat atitudinea oficială când a spus: „Comunismul este direcționat de Kremlin în întreaga lume și oricine crede altfel nu știe despre ce vorbește“. În cuvintele unui funcționar al Consiliului de Securitate Națională, Guatemala avea să fie „o zonă prototip pentru testarea mijloacelor și metodelor de combatere a comunismului“. Ceva asemănător părea că se petrecea și în Iran. Răspunsul în ambele cazuri a fost o lovitură orchestrată de CIA. Mai întâi în Iran, în 1953, apoi în Guatemala, în anul următor, Eisenhower a dat undă verde schimbării regimului.

În realitate, invazia anticomunistă lansată în iunie 1954 a fost aproape un fiasco, dar criza a dat ocazia armatei guatemaleze să preia puterea de la Arbenz. Noul guvern militar a primit binecuvântarea oficială de la Washington, de la nimeni altul decât Vicepreședintele Richard Nixon. În timpul unei vizite în Guatemala, Nixon a pretins că Uniunea Sovietică trimisese „mormane peste mormane de scrieri... încercând să schimbe opinia oamenilor și să-i prevertească întru sprijinirea comunismului internațional“. Existau, spunea el, dovezi clare că guvernul Arbenz fusese sub „controlul direct al conspirației comuniste internaționale“. Mesajul către Moscova era lipsit de ambiguitate. Cuvintele ambasadorului american la Națiunile Unite sunau astfel: „Nu vă apropiați de această emisferă și nu încercați să vă derulați planurile și conspirațiile voastre aici.“ Adevărul era însă că sovieticii

nu aveau cu adevărat nevoie să intervină direct în America Latină, căci acolo existau marxiști care considerau că puteau răsturna capitalismul fără să fie vreo nevoie de ajutor sovietic – care, în orice caz, fusese inexistent în Guatemala. Nu pentru ultima oară, o operațiune secretă CIA a avut consecințe neprevăzute. La scurt timp înainte de lovitura militară, un tânăr și impresionabil doctor argentinian a sosit în Guatemala. În urma loviturii, a fugit în Mexic, unde s-a întâlnit cu un alt refugiat politic, un tânăr avocat bombastic. Cinci ani mai târziu, doctorul, Ernesto Guevara, l-a ajutat pe avocat, Fidel Castro, să treacă la conducerea Cubei.

Revoluția cubaneză a fost o contralovitură gravă dată strategiei anticomuniste americane, anulând dintr-o mișcare succesul operațiunii din Guatemala. În ciuda încercărilor repetate, CIA nu a reușit aceeași manevră și la Havana. Totuși, presupunerea americanilor, conform căreia Cuba devenise acum un fel de reprezentanță în Caraibe a Partidului Comunist sovietic, era, în multe privințe, greșită. Așa cum au recunoscut mai târziu sovieticii, ei aveau doar o influență limitată asupra lui Castro. Căci Castro era Pinocchio, o marionetă fără sfori. Aproape fără sugestii de la Moscova, el a urmat o strategie proprie pentru a declanșa revoluții pe întreg cuprinsul a ceea ce începea să fie numită Lumea a Treia. El și Guevara au căutat să instige la revoluții la indigo în Republica Dominicană, Nicaragua și Haiti. Mai târziu, Castro a trimis arme cubaneze în Algeria și trupe cubaneze în Congo, Guineea Bissau și Etiopia. În 1975, Castro a ordonat cea mai mare intervenție a sa de până atunci, trimițând o armată cubaneză să respingă o invazie sud-africană în Angola recent declarată independentă. Fără ca americanii să știe, a făcut aceasta sfidând ordinele Moscovei de a nu se băga.

Angola este tipică pentru locurile în care Războiul Rece a fost clar fierbinte. De o parte, se afla Mișcarea Populară de Eliberare a Angolei (MPLA), care a preluat puterea la Luanda, după ce în sfârșit independența i-a fost acordată de Portugalia, în 1975; de cealaltă, două organizații rivale de Guerilă, UNITA și FNLA. Și, la fel cum majoritatea trupelor trimise pentru a sprijini MPLA erau mai degrabă cubaneze decât rusești, la fel și UNITA își căpăta cea mai mare parte a sprijinului militar de la Africa de Sud, și nu Statele Unite. În septembrie

1987, când războiul din Angola a ajuns la punctul critic la Cuito Cuanavale, o bază militară îndepărtată din sud-estul țării, nu departe de granița cu Namibia, forțele guvernului angolez erau echipate cu tancuri T-55 și MiG-uri de producție sovietică, dar echipajele tancurilor și piloții erau în principal cubanezi. De cealaltă parte, trupele UNITA (8 000) erau sprijinite de aproximativ 3 000 de sud-africani – o companie de infanterie a batalionului al 32-lea „Buffalo“, o baterie de artilerie grea echipată cu 16 tunuri uriașe G-5 și Grupul Batalionului Mecanizat al 61-lea, cu vehiculele lor blindate Ratel-90 – asistate de Forțele Aeriene sud-africane, care au executat zboruri împotriva pozițiilor MPLA de-a lungul râului Lomba.

Lupte îndepărtate, precum aceasta, ne fac să nu ne amintim cu plăcere de Războiul Rece ca fiind o perioadă de pace și stabilitate. Realitatea este că a doua jumătate a secolului al XX-lea nu a fost cu mult mai puțin violentă decât prima. În total, între 1945 și 1983, în jur de 19 sau 20 de milioane de oameni au fost omorâți în aproximativ 100 de conflicte militare majore. Doar că locurile de desfășurare a violențelor se schimbaseră. În loc să lupte frontal, așa cum aproape că au făcut-o în Cuba, în 1962, acum superputerile se luptau una cu cealaltă prin intermediari în ceea ce considerau a fi teatre periferice. Dar pentru aceia prinși în ele, nimic nu era periferic în aceste numeroase războaie fierbinți. Gradul de sprijin acordat de superputeri a variat de la caz la caz. Uneori, precum în Vietnam sau Afganistan, trupele americane și sovietice erau în linia întâi. Dar mai adesea erau în spatele liniilor, antrenând și aprovizionând armatele locale. În unele cazuri, precum în Africa și Orientul Mijlociu, sprijinul a fost chiar subcontractat altor țări. Totuși aici, ca în atât de multe alte privințe în timpul Războiului Rece, Statele Unite a găsit că acesta era un dezavantaj fundamental.

Când Troțki chemase la revoluția mondială după 1917, rezultatele fuseseră dezamăgitoare. Dar când Hrușciiov vorbea optimist despre „o eră în care socialismul, comunismul și revoluția globală vor triumfa“, era altă treabă. Peste tot în Lumea a Treia aveau loc mișcări naționale populare care urmăreau să răstoarne ultimele vestigii ale conducerii coloniale vest-europene și să stabilească o formă de autogovernare bazată pe popor. Sovieticii s-au dovedit remarcabil de pricepuți să



convingă multe astfel de mișcări să adopte propriul model politic și economic. Decolonizarea era valul pe care mergeau sovieticii; „eliberarea populară“ era o expresie cheie pe care știau cum s-o folosească. Desigur, sistemul politic american fusese, de asemenea, produsul unei revolte împotriva conducerii imperiale. Totuși, Lenin, Stalin și Mao erau cumva mai atrăgători în anii '60 și '70 decât Washington, Jefferson și Madison. Modelul american de democrație plus capitalism a avut mult mai puțini adepți decât alternativa sovietică a conducerii monopartite plus socialism. Aceasta a fost în parte din cauză că fostele colonii sărace precum Guatemala, Cuba și Angola aveau o țărănie numeroasă, sărăcită, de tipul celei care fusese decisivă în sprijinirea revoluțiilor rusă și chineză, și o minusculă clasă de mijloc de tipul celei care dusesse la revoluția americană. În parte era din cauză că „luptătorilor pentru libertate“ ambițioși din Lumea a Treia le plăceau oportunitățile pe care li le oferea sistemul sovietic evident neliber. Într-un sistem monopartit, primul câștigător ia tot; nu există pericolul să ți se ceară să predai puterea unui rival în doar câțiva ani. Iar cu o economie planificată, noii conducători politici pot obține, în numele „naționalizării“, orice bunuri economice care le plac.

Sovieticii mai aveau și un alt avantaj. Știau mai bine decât oricine cum să-i înarmeze pe țărani analfabeți cu arme ieftine, funcționale și ușor de utilizat. Mihail Kalașnikov a construit prima sa pușcă în 1947 – de aici abrevierea AK-*(Automat Kalașnikov)*<sup>47</sup> – chiar când ritmul decolonizării se accentua și relațiile superputerilor se înrăutățeau. Astfel de arme erau expediate în lăzi către țările Lumii a Treia, ca parte a unei mici curse a înarmării pe ascuns care mergea în paralel cu cursa înarmării nucleare care ținea titlurile știrilor. Nu a fost mult până când AK-47 a devenit arma preferată a gherilei marxiste. Ce puteau face americanii în replică? În afară de a-i ceda emisfera sudică lui Hrușciiov și succesorilor săi, existau trei posibilități. Puteau sprijini sau resuscita vechile regimuri coloniale pe care urmăreau să le distrugă Lenin-ii din Lumea a Treia. Aceasta nu era ușor pentru liderii Statelor Unite, dată fiind gândirea lor antiimperială adânc înrădăcinată, dar erau locuri în care erau dispuși să încerce. De exemplu, nimeni nu s-a plâns la Washington când britanicii i-au învins pe comuniști în Malaya. De asemenea, americanii i-au încurajat pe britanici să-și prelungească

sfera de influență informală din statele mai mici, din Golful Persic. Un răspuns mai atrăgător era să găsească luptători pentru libertate pro-americani – cu alte cuvinte, să sprijine partidele politice democratice care erau în favoarea alegerilor multipartite, fără a mai menționa piețele libere. Dar experiența din Europa de Est și Asia imediat după al Doilea Război Mondial părea să sugereze că adevărații liberali erau periculos de slabi în societățile relativ înapoiate. Erau proaspete în memoria tuturor politicienilor americani exemplele Poloniei, Cehoslovaciei, Ungariei și așa mai departe, unde toate partidele politice non-comuniste fuseseră efectiv nimicite și secătuite. Și, ca nu cumva aceste amintiri să dispară, sovieticii nu se sfiau să zdrobească izbucnirile de nemulțumire populară din sateliții lor europeni – în Berlinul de Est, în 1953, Budapesta, 1956, Praga, 1968 și Gdańsk, în 1981.

A treia opțiune a politicii externe americane era să lupte murdar – de fapt, la fel de murdar precum sovieticii. În realitate, victoriile sovieticilor au însemnat întotdeauna dictatură și represiunea aferentă. De aceea, pentru americani era tentant să sprijine pe oricine care dădea semne că poate să-i înfrângă pe revoluționarii susținuți de sovietici, chiar dacă însemna impunerea unei dictaturi de data aceasta capitaliste. Problema cu această atitudine a fost că foarte curând Statele Unite s-au văzut pătate prin asocierea cu niște regimuri care erau la fel de vicioase ca și cele mai rele tiranii comuniste din Europa de Est și Asia. Mai grav chiar, nu era nicidecum dincolo de orice îndoială că dictatorii sprijiniți de Washington erau mai puțin malefici, având în vedere că mișcările populare pe care le-au înăbușit n-aveau de regulă nicio șansă să-și arate adevărata tendință, odată venite la putere. Acei lideri de stânga care au fost răsturnați sau uciși de regimurile susținute de CIA au devenit rapid martiri nu numai în propaganda sovietică, ci și în presa liberală a Occidentului. Deși experiența arăta clar că marxștii aveau foarte puțin respect pentru drepturile omului când ajungeau la putere, cei care n-au ajuns niciodată la putere sau care au deținut-o numai o scurtă perioadă puteau beneficia întotdeauna de o judecată favorabilă. Deci, la fel ca Dr. Jekyll și Mr. Hyde, politica externă americană în Războiul Rece părea să ia două înfățișări: în timpul zilei adopta limbajul libertății, democrației și al cetății strălucitoare din vârful muntelui; iar noaptea recurgea la șmecherii murdare

pentru a-i obstrucționa pe presupușii clienți ai sovieticilor și a promova „șefi cu mână fermă” localnici – un termen politic pentru dictatori. Nicăieri acest lucru nu era mai clar decât în ceea ce Statele Unite considerau a fi propria curte: America Centrală, locul de naștere a dictonului: „Nu contează că e un nemernic atâta timp cât este nemernicul nostru”. Aceasta era chintesența a ceea ce unii comentatori au numit realism.

În ultimele lor zile la putere în Guatemala, comuniștii recuseseră la arestări în masă, tortură și execuții. Acum lucrurile au luat o altă întorsătură. La încurajările americanilor, s-a alcătuit o listă de 72 000 de presupuși simpatizanți comuniști. Totuși, la fel cum descoperiseră și sovieticii în Cuba, americanilor avea să li se reamintească în curând că marionetele din America Centrală (și de Sud) nu aveau prea multe sfori de manevrat. La mijlocul anilor 60, detașamente paramilitare ale morții, precum *Mano Blanca* (Mâna Albă), străbăteau străzile și provincia guatemaleză angajându-se în ceea ce Statele Unite au recunoscut că erau răpiri, tortură și execuții fără preambul. În scurt timp americanii au fost nevoiți să admită că, așa cum s-a exprimat Thomas L. Hughes, „contrainsurgența” era „de nestăpânit”. Agentul CIA John Longan a fost trimis acolo pentru a aduce situația sub control. Dar operațiunea sa „Curățarea” a fost orice, numai curată nu. Între 2 și 5 martie 1966, peste 30 de lideri de stânga, printre ei fostul lider sindical Victor Manuel Gutiérrez, au fost arestați și duși la baza armatei guatemleze din Matamaros. Acolo au fost torturați și uciși. Serviciile armate ale Guatemalei le-au pus apoi trupurile în saci și le-au aruncat dintr-un avion în Pacific. Memorandumul CIA care descrie operațiunea afirma simplu: „Executarea acestor persoane nu va fi anunțată, iar guvernul guatemalez va nega că au fost luate în custodie”. Asta înțelegea CIA prin curățare: un război murdar care nu lăsa nicio amprență incriminatoare. Operațiunea „Curățarea” a introdus ceea ce avea să devină tactica definitivă a violenței în Războiul Rece dus prin intermediari în America Latină, „disparația” opozanților. În următorii treizeci de ani, peste 40 000 de oameni aveau să dispară din Guatemala. Același lucru se petrecea și cu alte regimuri militare din regiune – în Argentina, Uruguay, Brazilia și Chile. *Los Desaparecidos* a devenit un eufemism pentru cei omorâți de armată. Pe bună

dreptate, Viron Vaky, locuitorul ambasadorului Statelor Unite în Guatemala, se plângea de „pătarea“ imaginii Americii în regiune.

Cine exact era făcut să dispară? În ceea ce privește CIA, răspunsul era: doar simpatizanții comuniștilor, potențialii revoluționari pe care era posibil ca Moscova să-i fi recrutat deja de partea sa în Războiul Rece. Totuși, în realitate, conflictele sociale care au marcat Lumea a Treia în Războiul Rece aveau adesea o componentă etnică la fel de importantă ca aceea ideologică. În această privință, Războiul Lumii a Treia avea multe în comun cu Războiul Lumii; era aceeași violență în alte locuri. Așa cum Războiul Rece era în Angola fundalul luptei tribale pentru putere între MPLA, în principal Kimbundo, și UNITA, în principal Ovimbundu, la fel și în Guatemala lupta dintre guvern și „subversiune“ avea un caracter distinct etnic. Societatea guatemaleză era ordonată ierarhic, avându-i pe descendenții ladino relativ înstăriți la vârf și popoarele indigene averse de pământ la bază. Războiul prin intermediari pe care CIA îl orchestra în Guatemala a fost, prin urmare, nu atât un război între capitaliști și comuniști, cât un război între *latifundista* ladino și țărani mayași. Acuzate că simpatizau cu comunistii Armată de Gherilă a Săracilor, triburi mayașe precum Ixil și Kekchí au fost nu doar masacrate, ci și mutate forțat și încarcerate în „cătune strategice“. Sute de sate identificate drept „roșii“ au fost distruse fără urmă; locuitorii lor torturați, violați și uciși; căminele lor distruse, iar pădurile înconjurătoare arse. Când în sfârșit războiul civil s-a încheiat în anii '90, totalul morților ajunsese la 200 000. Din cauză că atât de multe dintre victime erau mayași, comisia de investigare de sub egida ONU a concluzionat că armata guatemaleză comisese un genocid.

Deci adevărul despre Războiul Rece este că, în cea mai mare parte a emisferei sudice, Statele Unite au contribuit aproape la fel de puțin la libertate precum Uniunea Sovietică la eliberare. Politica americană implica nu numai apărarea unor democrații vest-europene precum Italia, Franța și Germania de Vest, pe care, fără nicio îndoială, sovieticii încercaseră din răspuț să le submineze; însemna și menținerea unor dictaturi în țări precum Guatemala, unde comunismul – uneori real, alteori imaginat – a fost combătut prin măcelărirea civililor. Asta însemna că presupusa „pace lungă“ a Războiului Rece le era oferită doar cetățenilor americani și sovietici, precum și

celor în imediata lor apropiere, în emisfera nordică. Pentru un mare procent din cetățenii lumii nu exista o astfel de pace. Exista doar realitatea unui Război al Lumii a Treia, un război care a implicat aproape la fel de mult conflict etnic ca și Primul și al Doilea Război Mondial înaintea lui. A fost un război care, spre sfârșitul anilor '60, dădea toate semnele că va fi pierdut de Statele Unite.

## NIXON ÎN CHINA

Când Richard Nixon a preluat funcția de președinte, la 20 ianuarie 1969, americanilor le era deja greu să fie optimiști în privința Războiului Rece. Mult lăudatul lor sistem capitalist, pe care chiar Nixon îl susținuse cu mândrie la Moscova cu zece ani mai devreme, mergea prost. Inflația sporea, dar, contrar regulilor economice enunțate de Keynes în anii '60, șomajul refuza să scadă. Importurile creșteau mult mai repede decât exporturile; între timp, străinii își pierdeau rapid simpatia față de dolar, îngreunând astfel finanțarea deficitelor rezultate. Chiar și societatea americană părea să se fragmenteze. Aveau loc revolte rasiale în orașele din interiorul țării și demonstrații în universități; tinerii se luptau cu bătrânii, negrii se luptau cu albi, bătăranii se luptau cu hipioții, studenții se luptau cu polițiștii. Rasa era unul dintre principalele mere ale discordiei. În perioada anilor '60, o alianță între afro-americanii educați și liberalii albi purtase o campanie încununată de succes pentru a răsturna sistemul segregării rasiale care încă funcționa în statele din Sud. De exemplu, chiar și în 1967, 16 state mai aveau încă legi care interziceau căsătoriile interrasiale. Doar printr-o sentință a Curții Supreme, în procesul *Loving vs Virginia*, s-a dispus că interdicțiile legale privind căsătoria interracială erau neconstituționale pe întreg cuprinsul Statelor Unite, deși Tennessee nu a abrogat formal articolul relevant din constituția sa până în martie 1978, iar Mississippi – doar în decembrie 1987. Efectele politice ale acestor lupte au fost de fapt mai profunde decât efectele lor sociale, căci integrarea rasială a avansat relativ încet chiar și atunci când a fost permisă. Nixon a câștigat alegerile în 1968 în principal datorită faptului că votul democrat era împărțit pe tema drepturilor cetățenești,

aproape 10 milioane de alegători (13,5% din total) sprijinindu-l pe guvernatorul rasist de Alabama, George Wallace, și Partidul său Independent American.

Totuși, cea mai mare sursă de conflict intern nu a fost rasa, ci Vietnamul, teatrul unuia dintre acele multe războaie civile care au fost exacerbate de Războiul Rece. Din punct de vedere militar, războiul nu era de necâștigat, dar din punct de vedere politic, era deja pierdut înainte ca Nixon să-și preia funcția, din cauza sprijinului popular tot mai scăzut. Nixon știa că trebuie să pună capăt războiului; chiar de la început aceasta fusese cheia strategiei pentru noile alegeri din 1972. Dar nu voia să-l încheie cu condițiile impuse de nord-vietnamezi. Prin urmare, a adoptat o strategie elaborată a morcovilor și bețelor. Morcovii erau reducerile de efective militare americane. Bețele erau raiduri strategice de bombardament cu o intensitate care, în cele din urmă, a egalat eforturile combinate ale tuturor forțelor aeriene în al Doilea Război Mondial. Din păcate, cu cât Nixon oferea mai mulți morcovi, cu atât mai convinși deveneau vietnamezii că merita să reziste indiferent câte bețe explozive azvârlea spre ei. Venise vremea să fie schimbată tactica Războiului Rece; să fie abandonată strategia războiului prin intermediari în favoarea diplomației marilor puteri.

În primăvara și vara lui 1969, oficialități ale guvernului american urmăriseră cum ruptura ideologică și politică dintre Uniunea Sovietică și Republica Populară Chineză escalada în lupte la granița Manciuriei – dovadă că această regiune rămăsese la fel de predispusă la cutremure strategice ca totdeauna. Exista o posibilitate reală ca Uniunea Sovietică să lanseze atacuri cu arme nucleare asupra chinezilor. Dar, pentru Nixon și consilierul său pentru Siguranță Națională Henry Kissinger, aceasta nu era o criză, ci o oportunitate. Kissinger nu acceptase niciodată pe deplin ideea că lumea de după 1945 fusese divizată în două blocuri reciproc antagoniste. În realitate, credea el, secolul al XX-lea nu era, în ciuda retoricii sale politice polarizate, chiar atât de diferit de secolul al XIX-lea. Alții puteau să considere Războiul Rece drept un joc grosolan de-a lași. Pentru Kissinger era mai asemănător cu un joc clasic de șah diplomatic. La fel cum Bismarck căutase să sporească puterea Germaniei ațâțând celelalte puteri una împotriva celeilalte, Kissinger căuta acum să îmbunătățească

poziția Americii prin exploatarea antagonismului sino-sovietic. „Cea mai profundă rivalitate care poate exista în lume astăzi, a declarat el în septembrie 1970, este aceea dintre Uniunea Sovietică și China.” Fusese un lucru faptul că Iugoslavia, România sau Albania se desprinseseră de îmbrățișarea Moscovei. Niciuna dintre ele nu conta ca mare putere și, atâta timp cât dictatorii lor nu se deziceau de principiile conducerii monopartite și ale economiei planificate, sovieticii își puteau permite să ridice din umeri. China, cu enorma sa populație, era cu totul altceva. Nu neapărat că se aștepta Kissinger la un ajutor chinezesc pentru a ieși din încurcătura vietnameză; ci mai degrabă credea că o deschidere față de China i-ar fi forțat pe sovietici să asculte propunerile americanilor privind un acord de Limitare a Armelor Strategice. *Détente* era cuvântul de ordine al lui Kissinger: o reducere a tensiunii superputerilor, menită să înceteze cursa înarmării nucleare, care devenea tot mai apăsătoare. Acum ambele tabere aveau suficiente focoaase nucleare pentru a extermina populația celeilalte de câteva ori la rând. Atacurile inițiatore erau nepracticabile pentru că ambele tabere erau capabile de lovituri ulterioare răzbunătoare. Ce rost mai avea să fie construite rachete tot mai multe, tot mai letale?

Problema era că acest plan presupunea negocierea cu China, unde niciun oficial american nu mai călcase din 1949. Și acesta nici nu părea să fie un moment extraordinar de oportun pentru reluarea legăturilor diplomatice. Spre sfârșitul anilor '60, China era cuprinsă de un al doilea val de radicalism maoist, Revoluția Culturală. Oficial, aceasta era o încercare a Președintelui Mao de a se opune tendințelor birocratice și de a reînvia înflăcărea revoluționară. În realitate, era o luptă pentru putere pe viață și pe moarte, la vârful Partidului Comunist, care a dezlănțuit un groaznic conflict între generații. Formați în Gărzile Roșii și apoi Comitetele Revoluționare, tinerii militanți erau încurajați de Mao să-și supună profesorii și alte figuri ale autorității la bătăi, torturi și umiliri ritualizate. În vara lui 1966, numai în Beijing peste 1 700 de oameni au fost omorâți în bătaie. Unele dintre victime au fost ucise turnându-se apă clocotită asupra lor; altele au fost forțate să înghită cuie. Peste 85 000 de oameni au fost exilați în zona rurală, unde au fost forțați să muncească în lagăre de „reformare prin muncă”. La Universitatea din Beijing, în timpul campaniei „Purificarea de

Clasă“ din 1968, profesorii suspecti au fost forțați în public să-și recunoască „problemele“ și să se denunțe unii pe alții. Cei identificați drept contrarevoluționari au fost supuși investigațiilor de către așa-numitele grupuri *zhuan an*, ceea ce însemna adesea tortură. Profesorii au fost ținuti într-o închisoare improvizată, numită *niupeng* (staul de boi), fiind numiți *niuguisheshen* („fantome de boi și demoni șarpe“). Mulți au fost împinși la sinucidere. Pan Guangdan, profesor de antropologie și traducător al lucrărilor lui Darwin, i-a spus unui prieten: „Obişnuiam să urmez strategia celor 3 S: servitute, supunere și supraviețuire. Acum am adăugat un al patrulea S: sucombare“. Cel puțin 23 de membri ai corpului profesoral de la Universitatea din Beijing au fost „persecutați până la moarte“ în acest fel. (Gărzile Roșii se refereau la sinucidere ca fiind „îndepărtarea de Partid și popor“.) În 1970, în timpul campaniei împotriva „Celor Patru Vechi“ (vechile idealuri, cultură, obiceiuri și cutume), în jur de 280 000 de oameni au fost etichetați drept „contra-revoluționari“ sau „simpatizanți capitaliști“ și arestați. Toate acestea au fost făcute în numele și la instigarea lui Mao, care era venerat precum un zeu. Dimineața și seara, oamenii trebuiau să se alinieze în fața portretului său și să scandeze: „Fie ca marele lider, Președintele Mao, să trăiască 10 000 de ani“. Cântau cântece precum „Președintele Mao este soarele care nu apune niciodată“. În total, se estimează că între 400 000 și un milion de oameni au murit în măcelul Revoluției Culturale. În cuvintele lui William Buckley, ziarist republican, confident al lui Kissinger, apropierea de Beijing însemna relaționarea cu niște ucigași care îi eclipsau pe dictatorii sud-americani. Într-adevăr, acum regimul totalitar al lui Mao era clar pe picior de egalitate cu Uniunea Sovietică a lui Stalin, când era vorba de persecutarea propriilor cetățeni.

Pentru Kissinger astfel de considerente trebuiau să fie secundare; în marele joc de șah al diplomației, era imperativ să-i dea șah regelui roșu, nu să se îngrijoreze de pionii pe care îi sacrifică. În februarie 1972, după ce terenul fusese pregătit cu mari eforturi de consilierul pentru Siguranța Națională, Nixon a pornit spre China. De data aceasta nu s-a dus pentru a se lăuda cu superioritatea stilului american de viață, așa cum făcuse la Moscova, în 1959. Dimpotrivă, era gata să își ascundă dezgustul profund față de comunism. „Nu mă cunoașteți,



a început Nixon, părănd din nou fără să vrea un neguțător, dar orice spun, eu și îndeplinesc.“ Cei de la Washington care încă se plâneau de „pierderea“ Chinei în fața comuniștilor au rămas cu gura căscată de uimire când Nixon schimba toasturi vesele cu premierul Zhou Enlai. A dat mâna cu Mao, a făcut poze la Marele Zid, a ascultat fanfara militară chineză interpretând *America cea Frumoasă* la un banchet la Sala Mare a Poporului – nici chiar în cele mai exagerate anticipări n-ar fi putut Nixon să-și dorească mai mult. În plus, apropierea dintre China și America a reușit să-i aducă pe sovietici la masa negocierilor, exact așa cum sperase Kissinger. În trei luni, Nixon și Brejnev semnaseră două acorduri privind controlul armamentelor. A fost un triumf răsunător al diplomației – și al campaniei pentru realegerea lui Nixon. Kissinger, marele maestru al șahului marilor puteri, a fost promovat pe merit ca Secretar de Stat.

Dar nu cumva el și Nixon erau, în anumite privințe, piesele de șah de pe tabla altcuiva? Ei presupuseseră că Mao voia trei lucruri: să impulsioneze poziția Chinei pe scena internațională, să se apropie de anexarea Taiwan-ului și să scoată Statele Unite din Asia. Dar asta însemna subestimarea celeilalte tabere. Banchetul de adio a fost plin de băuturi spirtoase și bunăvoință americană – bunăvoință pe care chinezii au folosit-o pentru a obține tot felul de concesiuni. Da, Taiwan-ul putea fi acum marginalizat, locul său de la Națiunile Unite predat Chinei. Dar asta nu era totul; Statele Unite fiind acum atât de atașate de ideea relațiilor bune cu Republica Populară, China putea să-și intimideze vecinii cu nerușinare. Tibetul care fusese anexat de Republica Populară în 1951 putea fi acum colonizat forțat cu etnici chinezi. Și nu numai americanii, ci și sovieticii puteau fi acum goniți din Indochina. Acest aspect a avut pentru Vietnam implicații diferite de cele pe care Kissinger și Nixon le aveau în minte.

S-a dovedit că nimic, nici măcar geniul machiavelic al lui Henry Kissinger, nu putea salva onoarea americană de eșecul din Vietnam. Totuși, nu eșecul politicii externe a distrus președinția lui Nixon, ci entuziasmul pentru aparatul de uz casnic care îl plictisise așa de tare pe Hrușciiov în 1959. Nixon nu a fost primul președinte american care asculta telefoane și înregistra conversații, dar niciunul dintre predecesorii săi nu se simțise atât de obligat s-o facă. Printr-o ironie copioasă,

unele înregistrări ale propriilor conversații, înregistrări pe care el însuși le ceruse, au fost acelea care au dezvăluit până unde mergea complicitatea lui Nixon în scandalul Watergate și l-au forțat să demisioneze. Totuși, chiar pe când anunța căderea sa în dizgrație, la 9 august 1974, Nixon se agăța de ideea că deschiderea spre China îi asigurase locul în istorie. Așa cum le reamintea spectatorilor săi:

Am descuiat ușile care, timp de un sfert de secol, au stat între Statele Unite și Republica Populară Chineză. Trebuie acum să ne asigurăm că sfertul din populația lumii care locuiește în Republica Populară Chineză vor fi și vor rămâne nu inamicii noștri, ci prietenii noștri.

Dar ce fel de prieteni își făcuse de fapt Nixon la Beijing? În ceea ce-i privește pe chinezi, slăbiciunea americană oferea Chinei ocazia de a regla două conturi istorice: unul cu Uniunea Sovietică, a cărei conducere a lumii comuniste Mao dorea s-o conteste; celălalt cu Vietnamul de Nord, care îndrăznise să apeleze la Moscova pentru sprijin, și nu la Beijing, în războiul cu Statele Unite. Greul acestei reglări de conturi avea să fie resimțit de micuțul stat Cambodgia.

Folosită de nord-vietnamezi drept sanctuar și rută de aprovizionare pentru gherilele Vietcong, Cambodgia fusese ținta unei presupuse campanii secrete de bombardare ordonată de Nixon. Conducătorul țării, Prințul Sihanouk, încercase în zadar să joace ambele tabere una împotriva celeilalte. Pe 18 martie 1970, Sihanouk a fost răsturnat de la putere printr-o lovitură condusă de proamericanul Lon Nol; hotărât să-și recâștige poziția, Sihanouk și-a unit forțele cu comuniștii cambodgieni, Khmerii Roșii. Începutul anilor '70 le-a oferit khmerilor roșii ocazia perfectă. Forțele nord-vietnameze au putut nu numai să evite incursiunile americanilor, ci și să învingă armata inferioară a lui Lon Nol. Americanii au intensificat bombardamentele, dar victimele civile astfel rezultate au făcut ca khmerii roșii să câștige noi recruți.

Când s-au retras nord-vietnamezii, zilele regimului Lon Nol erau numărate. Omul care avea să-l îndepărteze de la putere a fost Saloth Sar, un student de la electronică ratat, care devenise comunist în timp ce studia la Paris, și care era cunoscut după *nom de guerre*, ca Pol Pot. Surprins de răceala liderului și de comportamentul său nemilos față

de inamici, unul dintre camarazii săi l-a comparat odată pe Pol Pot cu un călugăr budist care ajunsese la al „treilea nivel“ de conștiință: „Ești complet neutru. Nimic nu te emoționează. Acesta este cel mai înalt nivel“. Ceea ce putea face Pot Pol în starea sa transcendentală a devenit evident imediat după ce capitala Phnom Penh a căzut în mâinile khmerilor roșii, la 17 aprilie 1975. El și armata sa cu fața împietrită au ordonat evacuarea imediată și completă a orașului.

Regimul lui Pol Pot repudia însăși ideea de progres economic, căutând să ducă Cambodgia înapoi la utopia preindustrială, precomercială, precapitalistă. A fost proclamat „Anul Zero“. Orașele urmau să fie golite. Toate piețele trebuiau abolite. N-aveau să mai existe bani. Toată lumea trebuia să muncească acum în cooperative agricole unde nu avea să existe proprietatea privată. Trebuiau să se îmbrace toți în negru. Aveau să mănânce cu toții la comun. Obiectivul era realizarea „Kampuchiei“: un stat pur comunist agrar. Orice formă de contaminare occidentală trebuia eradicată, chiar și medicina modernă. În ceea ce-i privea pe khmerii roșii, nu le păsa cât de mulți oameni au murit în acest proces. Ei le-au spus orașenilor uluiți, așa-numitul „Popor Nou“ care nu fusese de partea corectă a războiului civil: „Să vă păstrăm nu-i niciun câștig, să vă distrugem nu-i nicio pierdere“. Distrugerea era într-adevăr singurul punct forte al lui Pol Pot, având în vedere că singura lui aventură constructivă – un complex de noi canale și baraje menite să rivalizeze cu cele de la Angkor Wat – s-a încheiat cu un eșec jenant. Principalii suporteri ai regimului anterior au fost executați la minut, împreună cu familiile lor. Oricine punea la îndoială *Angkar* – „Organizația“ – avea parte de același tratament. La fel ca în Revoluția Culturală din China, profesorii erau priviți cu suspiciune, dar la fel și studenții și absolvenții universitari. Khmerii roșii n-aveau prea multe gloanțe, așa că foloseau topoare, cuțițe și bastoane de bambus. Copiii selectați pentru a fi executați erau izbiți cu capetele de copacii banyan. Execuțiile erau adesea duse la îndeplinire cu târnăcoape în lanurile de orez – așa-numitele câmpuri de ucidere. Închiisoarea Toul Sleng a devenit un „centru de exterminare“ unde vreo 14 000 de oameni au fost torturați până la moarte, mulți dintre aceștia fiind cadre ale khmerilor roșii care deveniseră suspecte. Unele victime au fost eviscerate în public, ficatul lor a fost prăjit și mâncat de călăii

lor. Nu era neobișnuit ca o revoluție să-și devoreze copiii; doar în Cambodgia erau uneori devorați *ad litteram*. În total, între 1,5 și 2 milioane de oameni au murit în urma execuțiilor, maltratării sau înfometării, dintr-un total al populației de doar 7 milioane.

Soarta Cambodgiei exemplifică faptul că Războiul Rece nu era deloc rece în acele părți ale lumii unde imperiile prăbușite și războaiele prin intermediari au creat oportunități pentru fanatici. Totuși, războiul lui Pol Pot n-a fost doar un război de clasă. La fel ca în Guatemala și în alte teatre secundare ale Războiului Rece, a avut și o dimensiune etnică. Khmerii roșii erau la fel de devotați noțiunii de puritate rasială și fundamentalismului comunist. „În Kampuchia există o singură națiune și o singură limbă... De acum înainte, diferențele naționalități... nu mai există în Kampuchia.” Ostilitatea față de minoritatea vietnameză din țară se manifestase deja înainte ca Pol Pot să vină la putere. Totuși, sub conducerea khmerilor roșii, violența a fost sistematizată și extinsă la toate minoritățile etnice ale țării. În jur de 100 000 de etnici vietnamezi au fost executați. Se consideră că poate chiar 225 000 etnici chinezi și 100 000 de musulmani cham – aproximativ jumătate din fiecare comunitate minoritară – au murit ca urmare a bolilor, foametei sau execuțiilor. De asemenea, vulnerabili erau numeroși cambodgieni din căsătoriile mixte etnic, căci și aici liniile dintre diferitele grupuri erau departe de a fi impermeabile. Și nici etnicii „pur” cambodgieni nu erau în siguranță. Regimul îi viza și pe călugării budiști spre a-i persecuta, ca și pe locuitorii Zonei Estice a țării, care s-au pomenit de partea greșită a luptelor din interiorul Organizației și care au fost acuzați că au „minți vietnameze”. Era de parcă toată ura secolului al XX-lea – de clasă, religioasă și etnică – fusese distilată într-un singur moment toxic care nu putea demonstra altceva decât cruzime sălbatică.

Ceea ce a distrus în cele din urmă acest regim dement a fost războiul pe care l-a lansat împotriva Vietnamului, în 1977. Acesta era un război cu o intenție vădită de genocid. „Până acum ne-am atins obiectivul, a anunțat radioul guvernamental la 10 mai 1978: 30 de vietnamezi uciși pentru fiecare kampuchian căzut... Așa că putem sacrifica 2 milioane de kampuchieni pentru a extermina 50 de milioane de vietnamezi – și vom fi în continuare 6 milioane.”

Aici s-a produs îndeplinirea bizară a aspirației americane de a exploata discordia din cadrul blocului comunist. Două regimuri comuniste, și două popoare, în război unul împotriva celuilalt, unul sprijinit de Uniunea Sovietică, iar celălalt – al lui Pol Pot – sprijinit de China. Tocmai apropierea sino-americană pe care Nixon o negociase a dus politica externă realistă a Războiului Rece în domeniul absurdului. După ce vietnamezii au invadat Cambodgia, Statele Unite au trecut de partea khmerilor roșii care se retrăgeau acum în munți pentru a purta un alt război de gherilă.

Deci Războiul Rece a fost doar în parte o luptă între două sisteme economice rivale. A fost doar în parte un joc de-a lașii între forțele strategice americane și sovietice. A fost doar în parte jocul de șah al lui Kissinger între marile puteri. La fața locului, Războiul Rece a fost o mulțime de războaie civile, multe dintre ele sponsorizate de superputeri, dar puține fiind ținute sub controlul acestora. Unele dintre cele mai stridente episoade ale genocidului abia dacă erau legate în vreun fel de conflictul superputerilor. Acesta a fost cu siguranță cazul Pakistanului, în 1971, când regimul militar al lui Mohammad Ayub Khan a dus automat o campanie de genocid împotriva popoarelor din Pakistanul de Est, într-o încercare zadarnică de a preveni secesiunea lor prin „reducerea acestei majorități la o minoritate“. Și s-a aplicat și în Irak, în 1988, când Saddam Hussein a lansat așa-numita campanie Anfal (Pradă de război) împotriva kurzilor, folosind (printre alte arme) gaz otrăvitor pentru a extermina sate întregi. Politica externă realistă însemna ca Statele Unite să aibă a face cu lideri respingători precum Ayub Khan și Saddam Hussein; să închidă ochii la violările drepturilor omului de dragul unui mic avantaj asupra celeilalte superputeri.

În cele din urmă, nu putea fi decât un câștigător al rivalității economice dintre Statele Unite și Uniunea Sovietică, chiar dacă de-a lungul anilor '70 rezultatul părea indecis. Jocul de-a lașii se putea încheia cu scor alb. Dar perdanții din Războiul Lumii a Treia – care făcea ravagii ascunse vederii, în timp ce marii maeștri de la Washington, Moscova și Beijing își jucau șahul lor – puteau fi numărați cu milioanele.

## LUMEA REORIENTATĂ

Ne place să ne gândim la revoluțiile din 1989 ca la marele final al secolului al XX-lea – momentul care a marcat triumful Occidentului și un sfârșit ideologic fericit. Odată cu prăbușirea comunismului în Europa de Est și apoi, doi ani mai târziu, fragmentarea Uniunii Sovietice, mulți oameni au tras concluzia că modelul vestic al democrației capitaliste câștigase. Unii oameni anticipau o nouă ordine mondială; alții vorbeau despre sfârșitul istoriei. Se părea că toate problemele secolului erau, în sfârșit, soluționate. Procesul de integrare economică internațională părea de neoprit; comerțul liber și mișcările libere de capital erau cuvintele de ordine. Statele războinice și statele cu sisteme de asistență socială de la mijlocul secolului al XX-lea erau slăbite de un val de liberalizări economice internaționale, inițiate de Margaret Thatcher în Marea Britanie. Europa de Vest arătase după încheierea războiului că integrarea economică putea să apropie popoarele și să pună capăt vechilor rivalități militare. Acum acest lucru părea să se producă la scară globală. Și ideologiile extreme ale comunismului și fascismului și-au găsit sfârșitul. Pe de altă parte, genetica a dezvăluit că rasa era un concept lipsit de sens, în timp ce unele societăți – în special cea a Statelor Unite, dar și cea a Marii Britanii – păreau să se îndrepte spre o autentică integrare rasială și etnică. Ajunseseră la capăt și conflictele marilor puteri care sfâșiaseră lumea. Imperiul sovietic a dispărut brusc. Statele Unite câștigaseră Războiul Rece disculpându-se în același timp și susținând că nu aveau nicio pretenție imperială proprie. Fără prea multe încurajări, sperau optimiștii, lumea va adopta spontan modelul vestic al capitalismului și democrației. Pe scurt, se părea că, în fine, Războiul Lumii se încheiase.

Nu a durat însă mult până când evenimentele din Balcani să ridiculizeze acest sfârșit fericit al istoriei, căci popoarele Iugoslaviei păreau să întoarcă spatele acestei brave lumi noi a capitalismului liberal. În câteva luni de la colapsul comunismului peste tot în Europa de Est, au început să-și sfâșie țara într-un război de secesiune caracterizat de atrocități împotriva civililor și de sistematica „purificare a pământului“

(*ciscenje terena*). Se pare că istoria nu voia să se încheie. Voia să se întoarcă la începutul secolului.

Pe 28 iunie 1914, Gavriilo Princip dăduse foc Balcanilor prin uciderea moștenitorului la tronul Austriei, Franz Ferdinand. Obiectivul său fusese crearea unei Iugoslavii unite. Șaptezeci și cinci de ani mai târziu, președintele comunist al Serbiei, Slobodan Milošević, a dat foc fițilului care avea să reaprindă regiunea, printr-un discurs cu care a agitat gloata pentru a marca a 600-a aniversare a Bătăliei de la Kosovo. Obiectivul lui era să strice realizarea lui Princip. Milošević își construise reputația politică în Serbia adoptând o poziție dură față de eforturile minorităților etnice, în special ale musulmanilor din Kosovo, de a-și spori autonomia față de Belgrad. Bosnia a fost însă locul unde s-a cules prima dată recolta urii etnice.

Peste drum de cavoul din Sarajevo unde sunt păstrate rămășițele lui Princip, la umbra stadionului care a găzduit Jocurile Olimpice de iarnă din 1984, se află un al doilea monument al naționalismului sârb – mii de cruci albe, fiecare dintre acestea marcând mormântul unei victime a războiului civil bosniac. Planul de a împărți Bosnia, clocit în martie 1991 de liderul sârb Milošević și de liderul croat Franjo Tudjman, a avut pentru început o linie genocidară. Așa cum însuși Tudjman a remarcat mai târziu, nu avea să mai fie „vreo parte musulmană” după divizarea teritoriului, în ciuda faptului că musulmanii reprezentau aproape două cincimi din populația bosniacă. La 2 octombrie 1992, vreo 100 000 de oameni au mărșăluit pe străzile din Sarajevo, demonstrând pentru pace. A doua zi, Armata Națională Iugoslavă, predominant sârbă, a lansat primele tiruri de mortier de pe dealurile care înconjură orașul. Timp de aproape patru ani de zile avioanele ONU au adus ajutoare pe aeroportul din Sarajevo, în timp ce tunurile sârbe bombardau neîncetat cu obuze și gloanțe centrul orașului. În vreme ce restul lumii privea fără să intervină, 12 000 de oameni au pierit într-un asediu care a durat 1 200 de zile. A fost nevoie să fie săpate terenurile de fotbal pentru a îngropa morții. În acea perioadă, diplomați și politicieni britanici s-au opus acerb oricărei intervenții pentru a opri vărsarea de sânge, și chiar înarmării musulmanilor bosniaci astfel încât aceștia să se poată apăra. Pretindeau că „ura ancestrală” fusese dezlănțuită de sfârșitul Războiului Rece. Tito

nu făcuse altceva decât să țină această ură în animație suspendată; acum se revenise la obișnuita măcelărire balcanică.

La prima vedere, războiul civil bosniac pare să fie în contrast evident cu genocidurile precedente din secolul al XX-lea. Iugoslavia nu era săracă; era unul dintre statele cele mai prospere din Blocul Estic, nu în ultimul rând datorită reformelor economice care începuseră mai devreme decât oriunde altundeva. Iugoslavia încetase să mai fie o falie strategică între imperii. După dezertarea lui Tito din imperiul lui Stalin, devenise cunoscută în Europa de Vest drept o destinație de vacanță și o sursă de muncitori emigranți. Iar în ceea ce privește ura ancestrală, nu prea au fost semne că aceasta exista înainte de 1989. În orașele precum Vișegrad bisericile se găseau alături de moschei într-o cultură relativ laică. În jur de 12% dintre căsătoriile din Bosnia erau mixte, o proporție care se schimbasese prea puțin din anii '60 și era mai mult sau mai puțin egală cu media iugoslavă. De exemplu, dintre bărbații care s-au căsătorit în 1989, 16% dintre croații bosniaci, 13% dintre sârbii bosniaci și 6% dintre musulmanii bosniaci și-au luat soții dintr-un alt grup etnic al republicii. În orașe precum Sarajevo și Mostar procentul căsătoriilor mixte era chiar mai ridicat. În comparație cu musulmanii din alte părți ale Iugoslaviei (în special Kosovo), musulmanii bosniaci erau mult mai predispuși să se căsătorească în afara etniei. Atât de amestecată era populația din Bosnia, încât separarea ei putea fi realizată doar prin cea mai îngrozitoare violență.

Totuși, un indiciu privind motivația lui Milošević se regăsește în tendințele demografice din Iugoslavia. Acestea nu le erau favorabile sârbilor. În Serbia, populația era aproape stagnantă, în timp ce în Bosnia și Kosovo, predominant musulmane, a crescut cu 15 și, respectiv, 20% în anii '80. Între 1961 și 1981, procentul musulman din populația bosniacă a crescut de la 26% la 40%; proporția albaneză din Kosovo, de la 67% la 77%. O altă sursă de fricțiune era economică. Anii '80 fuseseră martorii unei încetiniri a Iugoslaviei ca întreg, dar unele părți ale republicii federative o duceau mult mai bine decât altele. Slovenia și Croația creșteau mult mai rapid, în timp ce Bosnia și Kosovo erau clar mai slabe. În 1988, produsul social brut pe cap de locuitor în ultima pereche era de 65 și, respectiv, 24% din media iugoslavă, comparativ cu 80% și 40% în 1955. Cuvântul de ordine al



campaniei lui Milošević era că sârbii din Bosnia și Kosovo se găseau „în pericol“. Acest lucru era adevărat în sensul că în fiecare caz ei reprezentau o minoritate tot mai mică într-o economie stagnantă. Milošević și acoliții săi au speculat tocmai neliniștile minorităților sârbe rezultate din această situație.

În primăvara lui 1992, detașamentele paramilitare sârbe, cu nume precum Tigrii și Vulturii Albi, au făcut ravagii în estul Bosniei. La sfârșitul lui aprilie au ajuns la Vișegrad, un orașel în care peste trei cincimi din populație erau musulmani. Printre Vulturii Albi era și un tânăr de 25 de ani, fost rezident din Vișegrad, pe nume Milan Lukić. Ceea ce s-a petrecut sub regimul de teroare al lui Lukić a fost asemenea unei reconstituiri a unora dintre cele mai oribile scene din cel de-al Doilea Război Mondial. În două incidente în iunie, 135 de musulmani au fost arși de vii după ce Lukić și oamenii săi i-au încuiat în casele lor și au lansat bombe incendiare. La 11 iulie, o mașină pe care Lukić o furase – un Volkswagen Passat roșu – a fost condusă pe un pod imortalizat în romanul *E un pod pe Drina* de Ivo Andrić, unde de secole oamenii orașului se întâlneau și discutau. În mașină erau înghesuți 6 musulmani și cel puțin un sârb înarmat. Un alt grup de sârbi îi aștepta deja la mijlocul podului. Liderul lor i-a anunțat prin portavoce pe „musulmanii care se ascund în pădurile din împrejurimi“ că vor avea o „zi sângeroasă de sărbătoare, în stil balcanic“. A mai anunțat și că „orice sârb care protejează un musulman va fi ucis imediat“, și că pentru fiecare sârb ucis de un musulman, o mie de musulmani vor fi sacrificați. Apoi membrii grupului au tăiat capetele celor șase prizonieri și le-au azvârlit trupurile în Drina. Aproximativ o oră mai târziu, a dubă a sosit cu alți opt musulmani. Aceștia au fost uciși în același mod. Femei și copii făceau parte din al treilea grup care a fost adus la pod pe la 7 seara. Omorurile au continuat mare parte din noapte. Râul a fost acela care a dus primele semne ale masacrului spre satele învecinate, când un cadavru a fost găsit plutind pe apă la câteva mile în aval. În lunile următoare trupurile a 82 de bărbați, femei și copii au fost scoase din râu. În total, 860 de musulmani din oraș au fost uciși; alți 738 erau încă dați dispăruți în august 2005. Au rămas doar vreo 100 de musulmani dintr-o populație antebelică de peste 13 000. Aceste lucruri s-au repetat în orașele și satele din întreaga Bosnie.

Obiectivul masacrelor era nu uciderea tuturor musulmanilor, ci să ucidă suficienți pentru a se asigura că supraviețuitorii vor pleca și nu se vor mai întoarce vreodată. Cea mai amănunțită bază de date care a fost alcătuită vreodată cu aceia uciși sau dispăruți – cuprinzând membri ai tuturor grupurilor etnice – conține peste 92 000 de nume.

La 5 august 2001, supraviețuitorii masacrului s-au întors la Vișegrad pentru înmormântarea a 180 de trupuri care fuseseră exhumate din gropile comune și identificate cu mari dificultăți, prin teste de ADN. Ironia este că testele folosite acolo și în alte cimitire din Bosnia au confirmat absența vreunei diferențe genetice între musulmani, sârbi și croați. Deci, oricare ar fi fost obiectivul războiului din Bosnia, acesta nu era expulzarea sau uciderea membrilor unei rase diferite, dat fiind că deosebirile rasiale efectiv nu existau. Într-adevăr, o tactică sârbă a avut efectul de a crea o confuzie și mai mare în privința patrimoniului genetic. După cum am văzut, o trăsătură recurentă a violenței secolului al XX-lea – de la Armenia, în 1915, în China, în 1937, și Germania, în 1945 – a fost asocierea violului în masă la uciderea în masă. Comisia ONU pentru Drepturile Omului a clasificat incidența violurilor în Bosnia drept „masivă, organizată și sistematică“, pentru a „umili, necinsti, degrada și îngrozi un întreg grup etnic“. Două sute de femei, unele dintre ele foarte tinere, au fost răpite din casele lor din Vișegrad de către membrii Vulturilor Albi și duse la sanatoriul de la Vilina Vlas, din apropiere. Acolo au fost violate în repetate rânduri. Atrocități similare au fost comise la sediul pompierilor, hotelul Bikavac, liceu și centrul sportiv.

Iar Vișegrad n-a fost deloc un caz unic. Uniunea Europeană a estimat că în total 20 000 de femei au fost violate în timpul războiului din Bosnia; surse bosniace duc totalul la 50 000. Nimeni nu știe cu adevărat. Unele dintre victime au fost omorâte. Altele – iarăși nu putem ști sigur câte anume – au rămas însărcinate. Se părea că făptașii recuseseră la cel mai crud tip de comportament tribal. Nefiind mulțumiți doar cu uciderea bărbaților musulmani, voiau de asemenea să lase gravide femeile cu „mici cetnici“, parcă pentru a mări partea sârbă nu doar de pământ, ci și de material genetic. Acest comportament primitiv a coincis însă cu niște calcule politice subtile, căci este clar că principalul motiv al lui Milošević, atunci când a jucat cartea

naționalismului sârb, a fost evitarea sorții liderilor comuniști din celelalte țări est europene. Dacă aceștia fuseseră măturați de valul naționalismului post-1989, Milošević a putut să-l înfrunte, ba chiar să-l strunească. Și vreme de zece ani această strategie a funcționat.

Ceea ce s-a întâmplat în Bosnia a fost doar o parte din ceea ce a fost numit în mod curent Noua Dezordine Mondială după 1989. În anii '90, războaiele dintre state au devenit mai puțin frecvente, dar numărul războaielor civile din interiorul statelor a crescut fulgerător. Dezmembrarea Iugoslaviei nu a fost deloc cel mai sângeros dintre aceste conflicte. În Rwanda, în urma doborârii unui avion care-l transporta pe președintele țării (și pe noul președinte din Burundi), extremiștii din majoritatea hutu au încercat să-i extermine pe cei aproximativ un milion de tutsi. În 1994, în doar o sută de zile, 800 000 de oameni – în principal tutsi, dar și hutu care refuzau să coopereze – au fost uciși. Apoi o armată de tutsi exilați (Frontul Patriotic Rwandez) a invadat din Uganda și i-a izgonit pe ucigașii hutu și pe mulți alți hutu care s-au temut de represalii dincolo de graniță, în Congo și Tanzania. Curând, aproape toți vecinii republicii Congo erau implicați într-o orgie monstruoasă a violenței. În total, se estimează că între 2,5 și 3 milioane de oameni și-au pierdut viața în Marele Război din Africa Centrală, majoritatea de foame sau boală, cortegiul premodern al războiului. Din nou, la fel ca în Bosnia, violența sexuală era nestăpânită, cu particularitatea că în Rwanda violurile au accelerat răspândirea epidemiei africane de SIDA. Din nou au existat și aceia care au avut de câștigat de pe urma nebuniei: politicienii, care puteau acum să reziste presiunii pentru o democrație cu adevărat reprezentativă, și gangsterii, care și-au transformat găștile în adevărate armate private. Din nou „comunitatea internațională“ a găsit că era convenabil să dea vina violenței pe ura tribală ancestrală (și, implicit, incurabilă).

S-a sugerat că vărsarea de sânge din Rwanda ar trebui înțeleasă ca rezultat al presiunii demografice și crizei ecologice. La fel ca vecina Burundi, Rwanda avea o densitate extraordinară de ridicată a populației în 1990, dar metodele primitive folosite în agricultură au dus la erodarea solului și epuizarea resurselor sale, făcând ca suprafața medie a loturilor deținute să se reducă la dimensiuni neviabile. După ce violențele se potoliseră, unii rwandezi au fost chiar auziți spunând că

fusesse „necesară exterminarea excesului de populație și aducerea cifrelor la cote adecvate pentru resursele de pământ disponibile“. Dar Thomas Malthus, în foarte influentul său *Eseu despre principiul populației*, din 1798, nu prezisese niciodată că o criză a agriculturii de subsistență va duce la măcelărirea oamenilor între ei cu macete; el prezisese „sărăcie“ sau „viciu“, nu genocidul. Motivația pentru omorurile în masă își avea mai curând rădăcinile în familiara coliziune dintre ideologia de rasă și realitatea unei societăți mixte etnic. Ideea că societățile din zona Marilor Lacuri aveau o structură dihotomică – de o parte, elita tutsi, cu pielea deschisă la culoare (pastorali/educați/aristocratici), de cealaltă, masele hutu, cu pielea închisă (fermieri/ analfabeți/servili) – își are originile în simplificările antropologice obișnuite ale puterilor coloniale. Astfel de noțiuni au fost perpetuate și tot mai mult distorsionate de regimurile post-independență din ambele țări, pentru a legitima conducerea minoritară în Burundi („hamitism“) sau revoluția socială hutu din Rwanda („antihamitism“). Totuși, realitățile sociale erau cum nu se poate mai în dezacord cu această ordine rasială stratificată, întrucât clanurile feudale aveau o istorie mult mai lungă decât aceste presupuse rase. Și oricum existau alte grupuri etnice în Rwanda și Burundi, precum ganwan și twa sau pigmeii. Și mai important, la fel ca în Bosnia, hutu și tutsi erau departe de a fi segregati social. Vorbeau aceeași limbă și trăiau în aceleași sate. Mai presus de orice – o chestiune adesea trecută cu vederea în acel moment – de multă vreme se căsătoreau între ei. Într-adevăr, se pare că primul președinte hutu al Rwandei, Gregoire Kayibanda, avea soție tutsi. Deși copiii unui tată hutu și ai unei mame tutsi erau catalogați drept hutu pe cărțile lor de identitate, intoleranța față de căsătoriile mixte și copiii rezultați din acestea a crescut brusc în perioada premergătoare izbucnirii războiului civil în 1994. Astfel, genocidul nu a fost aplicat unui grup paria multă vreme ostracizat, ci vecinilor și uneori chiar rudelor. Într-adevăr, în comuna Kanama nu exista o distincție clară între ucigașii hutu și victimele tutsi; hutu au ucis alți hutu; părinți și-au ucis fiii. Europeanii scuturau din cap la „tribalismul“ african, dar ceea ce s-a petrecut în Rwanda – etichetarea minorității etnice drept „gândaci“, măcelărirea cu sălbăcie a unor familii întregi, folosirea violului ca armă – toate acestea erau ecouri clare ale evenimentelor din propriul „Continet

Negru“ al Europei cu doar cincizeci de ani mai devreme. Să crezi că rwandezii s-au ucis unii pe alții pentru câțiva acri de pământ este ca și cum ai crede că germanii au invadat Uniunea Sovietică doar pentru că duceau lipsă de spațiu vital.

Trăsătura distinctivă a genocidurilor din Bosnia și Rwanda, lucrul care le diferențiază de alte măceluri dintre 1904 și 1953, este irelevanța lor geopolitică. În comparație, de exemplu, cu Orientul Mijlociu, unde conflictul etnic a tins să ia forma terorismului mai degrabă decât a genocidului, Balcanii și Africa Centrală aveau, din punct de vedere strategic, o valoare neglijabilă. Acest lucru a întârziat intervenția internațională în Bosnia și a împiedicat-o complet în Rwanda<sup>1</sup>. În același timp, absența unui rival imperial pentru Statele Unite în anii '90 – o stare de „unipolaritate“ nemaîntâlnită în prima parte a secolului – a coborât miza chiar și atunci când un conflict local a izbucnit într-adevăr în Golful Persic atât de important din punct de vedere strategic (așa cum s-a întâmplat când Irak-ul a invadat Kuwait-ul). Din aceste motive, Noua Dezordine Mondială nu a amenințat niciodată să devină un Nou Război Mondial. Când guvernul rus a trimis impulsiv trupe la aeroportul din Pristina, în iunie 1999, aparent pentru a bloca înaintarea NATO, sub conducerea americanilor, înspre Kosovo, efectul a fost burlesc, și nu tragic. Prin urmare, se ridică o întrebare finală: se poate avea încredere că această stare de lucruri va persista? Cu alte cuvinte, ne putem aștepta în secolul al XXI-lea la nimic altceva decât dezordini localizate, și nu la un nou Război al Lumii? Pe când scriu acestea, există câteva motive care îndeamnă la optimism precaut. Potrivit unei estimări recente, conflictele globale au scăzut cu peste 60% de pe la mijlocul anilor '80 și se află acum la cel mai scăzut nivel de la sfârșitul anilor '50 încoace. Din 2003, nu mai puțin de 11 războaie s-au încheiat în țări precum Indonezia și Sri Lanka,

---

<sup>1</sup> Jacques Poos, ministrul de externe al Luxemburgului, a declarat că „ora Europei“ a venit de parcă Bruxelles-ul putea să oprească oarecum carnajul. De fapt, inițiativele diplomatice europene n-au făcut nimic pentru a opri purificarea etnică, iar trupele europene acționând sub auspiciile ONU aproape că au contribuit și sprijinit masacrarea a 8 000 de bărbați musulmani neînarmați la Srebrenica, în iulie 1995. A fost nevoie de puterea de foc americană și de dezertarea croaților pentru a pune capăt omorurilor din Bosnia – la fel cum puterea americană a fost aceea care a oprit și apoi a inversat purificarea etnică pe care Milošević a încercat-o și în provincia Kosovo.

în Asia, sau Rwanda, Sierra Leone, Angola și Liberia, în Africa subsahariană.

În 1931, Albert Einstein l-a invitat pe Sigmund Freud să i se alăture pentru constituirea „unei asociații a intelectualilor – oameni cu adevărate calități“, al cărei scop să fie „depunerea unui efort energic pentru recrutarea grupurilor religioase în lupta contra războiului“. Freud a replicat sceptic, subliniind existența unui „impuls“ uman peren „de a distruge și ucide“ – antiteza instinctului „erotic de a conserva și unifica“:

Există, după cum îți dai seama, bine-cunoscutele opoziții, Iubire și Ură, transformate în entități teoretice; sunt poate un alt aspect al acelor polarități eterne, atracția și repulsia, care sunt domeniul tău... Fiecare dintre aceste instincte este la fel de indispensabil ca și opusul său, și toate fenomenele vieții derivă din activitatea lor, fie că ele conlucrează sau nu... Un efort speculativ cât de mic ne aduce la concluzia că instinctul [distructiv] funcționează în fiecare ființă vie, străduindu-se din greu s-o mâne la pieire și să reducă viața la starea primară a materiei inerte. Într-adevăr, ar putea foarte bine să fie numit „instinctul morții“; pe când instinctele erotice se află în spatele luptei pentru supraviețuire. Instinctul morții devine impulsul de a distruge atunci când, cu ajutorul anumitor organe, își direcționează acțiunea în afară, împotriva obiectelor exterioare. Adică ființa vie își apără propria existență prin distrugerea corpurilor străine... rezultatul acestor observații... este că nu există nicio probabilitate ca noi să fim capabili de a suprima tendințele agresive ale umanității... De ce protestăm noi, dumneata și eu și mulți alții, atât de vehement împotriva războiului, în loc să-l acceptăm pur și simplu ca pe un alt aspect supărător și odios al vieții? Căci pare un lucru destul de firesc, rațional din punct de vedere biologic și inevitabil din punct de vedere practic.

Freud își făcuse deja cunoscută argumentația în reflecțiile sale asupra Primului Război Mondial, deși fără sinistru concludere sociodarwinistă pe care i-o oferea acum lui Einstein. Orice părere am avea despre teoriile lui Freud, este greu de ignorat complet această viziune asupra condiției umane, deoarece surprinde perfect acea pornire distructivă care avea să anihileze, în doar zece ani și ceva, mediul germano-evreiesc din Europa Centrală, din care proveneau atât el, cât și

Einstein. În ciuda caracterului său neștiințific și admis speculativ, analiza lui Freud a mers până în inima evazivă a urii, capturându-i ambivalența esențială – combinația dintre *Eros* și *Thanatos*, dintre sexualitate și morbiditate. Am întâlnit deja acea combinație destul de des în paginile acestei cărți: în erupția genocidurilor în cadrul comunităților unite prin legături sexuale; în combinația dintre pofta trupească și cea de sânge, în violurile în masă; în relația de rasă stăpână și rasă sclavă, așa cum au personificat-o Milan Lukić și Igbala Rafe-rović, văduva uneia dintre victimele musulmane, pe care se spune că Lukić o ținea captivă ca să-i fie parteneră de sex.

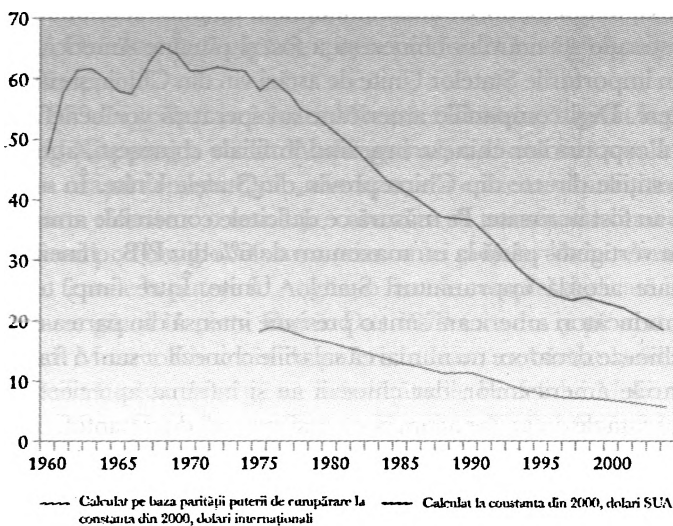
Totuși, pornirea geamănă de a viola și ucide rămâne reprimată într-o societate civilizată. Doar atunci când civilizația suferă sau deja a suferit un colaps, așa cum s-a întâmplat atât în Bosnia, cât și în Rwanda, acea pornire este dezlănțuită. Și doar în anumite circumstanțe se ajunge de la pogrom la genocid. Adică: volatilitatea economică reprezintă cel mai adesea elementul declanșator al politizării diferențelor etnice. Proximitatea față de o zonă strategică de frontieră, de obicei o frontieră imperială, determină amploarea pe care o va lua metastaza violenței.

Două fenomene fără legătură între ele, fiecare datând de pe la 1979, sugerează că era Noii Dezordini Mondiale se apropie de sfârșit. În multe privințe, colapsul Uniunii Sovietice, spre sfârșitul lui 1991, și undele de șoc ulterioare au tendința să distragă atenția de la niște schimbări mult mai profunde, care aveau loc de cealaltă parte a lumii. Căci acolo, un alt regim comunist – și un alt imperiu cu viață lungă – încerca să găsească o soluție pentru a avea reformă economică fără a face concesii politice. Cum de au reușit comuniștii chinezi să realizeze reforma – și să aibă creșteri economice spectaculoase – fără să-și sacrifice monopolul la putere? Răspunsul simplu este că atunci când s-a creat o situație potențial revoluționară în 1989, regimul a făcut ceea ce făcuseră în mod obișnuit regimurile comuniste în timpul Războiului Rece, când erau confruntate cu nemulțumiri interne. La 4 iunie 1989, mișcarea pro-democrație a fost nemilos suprimată. Nenumărați studenți care se adunaseră în Piața Tienanmen au fost arestați. Disidenții de seamă au fost trimiși la închisoare după niște procese de dragul aparențelor. Ceea ce s-a petrecut în China a

fost în contrast evident cu evenimentele din Europa de Est din aceeași perioadă, unde conducerea sovietică încerca să obțină și reconstrucție economică, și reformă politică – dar s-a ales cu o revoluție politică și colaps economic. Chinezii voiau și au obținut reconstrucția economică *fără* reformă politică. Din 1979 economia chineză a crescut cu o rată medie de aproape 10% pe an, contribuind rapid la anularea diferenței dintre veniturile occidentale și cele asiatice (vezi figura E.1). Aceasta a fost realizată nu de adepții de dreapta ai lui Thatcher, ci de comuniștii cu carduri. Într-adevăr, cel responsabil de miracolul economic al Chinei este același om care a ordonat folosirea tancurilor în Piața Tienanmen.

Când Deng Xiaoping a sosit la Washington, pe 28 ianuarie 1979, era prima dată când un lider al Chinei comuniste vizita Statele Unite. La 74 de ani, Deng era arhisupraviețuitorul Revoluției Chineze. Îl acompaniasse pe Mao în Marșul cel Lung și supraviețuise zilelor negre ale Revoluției Culturale, când fusese etichetat „Promotorul nr. 2 al capitalismului“ de către Gărzile Roșii. De două ori după reabilitarea sa, Gașca celor Patru, condusă de nociva soție a lui Mao, Jiang Qing, încercase să scape de el. Dar Deng căzuse în picioare. Vizita sa în America a fost determinată de o transformare revoluționară în cadrul Partidului Comunist Chinez. În decembrie 1978, la a Treia Ședință Plenară a Congresului al XI-lea al Partidului Comunist Chinez, fusese luată decizia, la instigările lui Deng, de a reorienta economia Chinei spre piață. Marele Salt Înainte al lui Mao, bazat pe industrializarea etatistă, fusese un Mare Salt Înapoi care a distrus 30 de milioane de vieți. Strategia lui Deng pentru un adevărat salt înainte era să renunțe la sistemele colective din agricultură și să încurajeze întreprinderile deținute de municipalități. În câțiva ani astfel de afaceri rurale reprezentau aproape o treime din totalul producției industriale. Celălalt ingredient vital era diaspora chineză care supraviețuise în sistemul capitalist chiar și atunci când partea continentală a Chinei suferea sub tirania lui Mao. Din Hong Kong la Kuala Lumpur, din Singapore la San Francisco, o elită bogată și cu experiență era gata de a fi curtată.





*Figura E.1 Raportul PIB-ului pe cap de locuitor Europa – Asia de Est, 1960–2004*

Elementul crucial al călătoriei lui Deng în Statele Unite a fost că a obținut accesul exporturilor Chinei industrializate pe vasta piață americană. De asemenea, atunci când Deng a creat Zone Economice Speciale pentru comerțul liber de-a lungul coastei chineze, a asigurat dreptul firmelor americane de a fi primele care investeau acolo direct, aducând competențe tehnologice vitale. În ceea ce le privește, companiile americane au văzut în liberalizarea chineză ocazia perfectă de a „externaliza” producția de bunuri pentru consumatorii americani. Unii analiști chiar au prezis că Zonele Economice Speciale vor deveni ceva asemănător coloniilor americane din Asia de Est, în timp ce alții se gândeau visători că expunerea la piața liberă avea să atenueze obligatoriu aversiunea Partidului Comunist față de libertatea politică. Ce altă concluzie mai bună la secolul american putea fi imaginată? Lucrurile n-au mers însă chiar așa.

Asemenea altor miracole asiatice, cel din China a fost propulsat de comerț. Între 1978 și 1988, exporturile chineze au crescut de patru ori

la valoarea în dolari, iar de atunci au crescut de peste zece ori. Principala destinație a bunurilor chinezești a fost și rămâne America. Peste 11% din importurile Statelor Unite de astăzi vin din China, și cifra este în creștere. Deși companiile americane au sperat că vor beneficia de boom-ul exporturilor chineze investind în filiale chinezești, abia 10% din investițiile directe din China provin din Statele Unite. În schimb, rolurile au fost inversate. Pe măsură ce deficitele comerciale americane au urcat vertiginos până la un maximum de 6% din PIB, chinezii sunt aceia care acordă împrumuturi Statelor Unite. Între timp, tot mai mulți producători americani simt o presiune intensă din partea concurenței chineze deoarece nu numai că salariile chinezilor sunt o fracțiune din salariile americanilor, dar chinezii au și înfrânat aprecierea monedei lor față de dolar. Iar acum ei nu mai exportă doar pantofi și haine ieftine către Statele Unite. Peste două cincimi din deficitul comercial SUA-China este reprezentat de aparatura electrică și echipamentul de generare a energiei electrice. Americanii crezuseră că Republica Populară Chineză va deveni o uriașă filială economică a Statelor Unite, aproape ca o repunere în scenă a erei „Porții Deschise” din prima parte a secolului al XX-lea. În schimb, s-au pomenit față în față cu un nou rival economic. Unele previziuni sugerează că PIB-ul Chinei îl va depăși pe cel al Statelor Unite încă din anul 2041. Observatorii neliniștiți au început să se întrebe dacă această competiție economică ar putea duce în cele din urmă la conflict. Se discută cu nervozitate despre viitoare războaie comerciale – și nu numai războaie comerciale.

Astfel, presupusul triumf al Occidentului din 1989 s-a dovedit a fi doar o iluzie. Revoluția pe care Deng o lansase cu vizita sa în Statele Unite în 1979 avea implicații mult mai complexe decât orice se petrecuse în Anglia sub conducerea lui Margaret Thatcher. Iar reprimarea nemiloasă pe care Deng a aplicat-o opoziției politice în 1989 fusese un eveniment cu mult mai important decât capitularea lui Mihail Gorbaciov în fața acesteia. Trebuie însă remarcat că nu revoluția lui Deng a fost cea mai importantă dintre revoluțiile anului 1979. La urma urmei, chinezii îmbrățișau cel puțin o parte din ceea ce considerăm cultură occidentală – piața liberă, chiar dacă o versiune tipică Orientului Îndepărtat, planificată și supravegheată de un stat monopartit. Ceea ce se petrecea în Orientul *Apropriat* a presupus o repudiare completă a

valorilor vestice. Acolo, revoluția nu viza profiturile; îl viza pe Profet. Iar dacă Orientul Îndepărtat exporta produse, Orientul Apropiat exporta oameni.

În 1979, în același an în care Margaret Thatcher a venit la putere, iar Deng Xiaoping a vizitat Washingtonul, *madrassa* sau școala religioasă din orașul cenușiu Qom, din Iran, era epicentrul unei alte revoluții, foarte diferite – o revoluție care avea să transforme lumea la fel de profund precum globalizarea economiei piețelor libere. Anul 1979 a adus o femeie la putere în Anglia, o femeie complet dedicată ideii că salvarea se găsea în piața liberă. Dar 1979 l-a adus și pe ayatollahul Ruhollah Musavi Khomeini la putere în Iran, un bărbat la fel de dedicat ideii că salvarea se găsea în învățăturile Profetului Mohammed. Un lider citea *Calea către servitute*, de Hayek, celălalt – Coranul. O revoluție arăta spre o lume bazată pe comerțul liber, cealaltă spre o lume bazată pe sfintele scripturi. Desigur, existau multe motive pentru care iranienii s-au raliat în jurul unui lider care denunța în mod curent Statele Unite ca fiind „Marele Satan“. În 1953, CIA (împreună cu MI6) fusese aceea care îl răsturnase de la putere pe popularul prim-ministru Mohammad Mossadeq și-l instalase ca dictator pe șahul Mohammed Reza Pahlavi. Regimul Șahului nu a fost deloc cel mai ticălos dintre cele pe care Statele Unite le-au finanțat în anii '60 și '70; cu toate acestea, combinația sa de hedonism privat și represiune publică a fost suficientă pentru a pune un butoi cu pulbere sub Tronul Păunului. Revoluția iraniană din 1979 a fost, în parte, o chestiune de reglare a conturilor cu armata și poliția secretă ale Șahului. Dar sub conducerea lui Khomeini, principalul său obiectiv a devenit să dea ceasul înapoi; să purifice societatea iraniană de orice urmă a corupției occidentale. În același timp, urmărea să conteste pretențiile americanilor nu doar în Orientul Mijlociu, ci în întreaga lume islamică.

Era vorba de mult mai mult decât renașterea Islamului. Ca religie, islamul este, desigur, departe de a fi monolitic. Există diviziuni profunde, nu în ultimul rând între șiiții care predomină în Iran (și Irak) și suniții care predomină în țările arabe. Dar „islamismul“ era o mișcare militantă politic, cu o ideologie politică antioccidentală, care avea potențialul de a se răspândi în întreaga lume islamică și chiar dincolo de aceasta. Este ironic faptul că Statele Unite au contribuit la răspândirea

acesteia. La urma urmei, sovieticii au găsit că era atât de dificil să-și mențină ocupația din Afganistan pentru că s-au pomenit luptând cu un inamic nou și foarte motivat, mujahedinul, înarmat și instruit de CIA pe baza vechiului principiu conform căruia dușmanul dușmanului meu este prietenul meu. Și care regim a contribuit mai mult la răspândirea învățămintelor fundamentalismului islamic începând cu 1979? Răspunsul este Arabia Saudită, cel mai important aliat al Statelor Unite din lumea arabă. Căci nu cei săraci s-au grăbit să se alăture Jihadului, ci, adesea, cei care primiseră o educație în Occident.

Totuși, cel mai important dintre toate punctele forte ale Islamului radical este faptul că are demografia de partea sa. Cultura vestică împotriva căreia a declarat război sfânt nu poate în niciun caz să egaleze capacitatea societăților tradiționale musulmane, când vine vorba de reproducere. Revoluția islamică a pus capăt dintr-o lovitură occidentalizării vieții femeii în Iran. Așa cum dicta o interpretare strictă a shariei, femeile erau acum forțate să se acopere cu *hijab*-ul în toate locurile publice. Segregarea strictă dintre sexe a fost introdusă în școli și în mijloacele de transport. Prezentatoarelor, actrițelor și cântărețelor le-a fost interzis să apară la radio și televiziune. Femeilor li s-a luat dreptul de a studia ingineria, agricultura și finanțele. Au fost eliminate sistematic din toate pozițiile guvernamentale înalte, ca și din sistemul judiciar. În decembrie 1979, fosta ministru a educației Farrokhu Parsa a fost executată după ce a fost condamnată pentru promovarea prostituției, „coruperea pământului” și „lupta împotriva lui Dumnezeu”. Contracepția și avortul au fost interzise, iar vârsta pentru căsătorie a fost coborâtă la doar 13 ani. Constituția Republicii Islamice enunța clar rolul corespunzător al femeii în noua teocrație:

Celula familială este baza societății și adevăratul focar al creșterii și elevării umanității... Femeile au fost îndepărtate de celula familială și puse în situația de „a fi un simplu obiect” sau „un simplu instrument de muncă” în folosul societății de consum și al exploatării. Asumarea sarcinii de a crește bărbați și femei educate religios, gata să muncească și să lupte împreună în domeniile de activitate ale vieții, este o datorie serioasă și prețioasă a maternității.

Astfel de atitudini ajută la explicarea motivului pentru care, deși rata medie de fertilitate în țările musulmane a scăzut într-adevăr

începând cu anii '70, a rămas în mod constant de peste două ori mai mare decât media europeană.

Deși departe de a fi o feministă, și Margaret Thatcher întrupa o schimbare socială profund diferită, care mergea mână în mână cu liberalizarea economiilor occidentale spre sfârșitul secolului al XX-lea. Odată cu declinul sindicatelor tradiționale și introducerea unor practici de muncă noi, flexibile, a devenit mai ușor ca niciodată pentru femeile britanice să intre în câmpul muncii. Legislația împotriva discriminării sexuale le-a deschis calea spre tot felul de cariere care anterior fuseseră dominate de bărbați. Forțele pieței le-au încurajat pe femei să muncească. În același timp, în Vest se putea apela fără probleme la măsuri contraceptive și avorturi, ceea ce le-a dat femeilor un control nemaîntâlnit asupra propriei fertilități. Cele două lucruri s-au îmbinat. Femeile voiau să muncească, sau poate că presiunile economice le-au obligat s-o facă. Era mult mai greu să muncească și să aibă grijă de trei sau patru copii; așa că femeile au optat să aibă doi sau unul ori – în cazul multora dintre cele mai ambițioase profesional – nici măcar unul. De la sfârșitul anilor '70, cuplul obișnuit vest-european a avut mai puțin de 2 copii. În 1999, cifra era de doar 1,3, în timp ce pentru ca o populație să rămână constantă, este nevoie de 2 și un pic. Pur și simplu europenii au încetat să se mai reproducă. Divizia pentru Populație a Națiunilor Unite a prognozat că, dacă fertilitatea persistă la niveluri atât de scăzute, în 50 de ani populația Spaniei va scădea cu 3,4 milioane, iar a Italiei cu o cincime. Reducerea generală a numărului europenilor „indigeni” ar fi de ordinul a 14 milioane. Nici măcar două războaie mondiale nu au provocat un asemenea declin absolut al populației.

Consecințele acestor două tendințe diametral opuse au fost dramatice. În 1950, Marea Britanie avea de trei ori mai mulți locuitori decât Iranul. În 1995, populația Iranului o depășise pe cea a Marii Britanii. În 2050, populația Iranului ar putea fi cu peste 50% mai mare. La momentul în care scriu, rata anuală a creșterii demografice este de peste 7 ori mai mare în Iran decât în Anglia. Acum 100 de ani – când surplusul de populație din Europa încă traversa oceanele pentru a se stabili în America și Australia – țările care aveau să formeze Uniunea Europeană reprezentau aproximativ 14% din populația mondială.

La sfârșitul secolului aceea cifră scăzuse la aproximativ 6% și, potrivit ONU, în 2050 ar putea scădea la doar 4%. Asta a ridicat cel puțin o întrebare incomodă: cine avea să plătească impozitele necesare pentru a plăti pensiile de stat atât de generoase din Vechea Europă? Media de vârstă a grecilor, italienilor și spaniolilor fiind estimată să ajungă la 50 de ani până în 2020 – unul din trei oameni din aceste țări ar avea 65 de ani sau ar fi chiar mai bătrân – statele bunăstării sociale create în urma celui de-al Doilea Război Mondial păreau a fi pe punctul de a ieși din circulație. Fie europenii nou-născuți își vor petrece viața muncind și plătind impozite de 75%, fie pensiile și sănătatea subvenționată vor trebui tăiate de pe listă. Sau (ori în plus), europenii ar trebui să tolereze mult mai multă imigrare legală. ONU a estimat că, pentru a menține constant raportul dintre populația activă și cea inactivă la nivelul din 1995, Europa va trebui să accepte 1,4 milioane de imigranți pe an până în 2050. Cifra anuală a imigrației nete în anii '90 era 850 000.

Dar de unde să vină noii imigranți? Evident, un procent mare va trebui să vină din țările vecine. Totuși, Europa de Est n-ar putea furniza nici pe departe cifrele necesare. Într-adevăr, ONU se aștepta ca populația Europei de Est să scadă cu un sfert până în 2050. Aceia care se temeau de valurile de imigranți din Europa de Est priveau în direcția greșită – la răsărit în loc de miazăzi. Realitatea era că vecinii Europei care aveau cea mai mare rată de creștere la sfârșitul anilor '90 erau, din motivele discutate mai sus, țări predominant, dacă nu în întregime, musulmane. Gândiți-vă la Maroc, unde rata creșterii populației este de 7 ori mai mare decât în vecina Spanie. În punctul cel mai nordic din Maroc, direct opus Gibraltarului, se află micuța enclavă spaniolă Ceuta, una dintre puținele rămășițe care au supraviețuit din trecutul imperial spaniol. Astăzi, ea nu mai este un avanpost al expansiunii agresive a imperiului european, ci un bastion defensiv, menținut de un continent aflat sub asediu. În taberele din afara Ceutei se află mii de oameni din Maghreb și chiar de mai departe, unii fugind din zonele de conflict, alții pur și simplu căutând oportunități economice mai bune. Aici stau zile în șir, așteptând ocazia de a se furișa pe lângă patrulele spaniole de frontieră. Uniunea Europeană a răspuns prin

subvenționarea construcției unui gard de frontieră de 8 kilometri, dotat cu sârmă ghimpată, turnuri de observație și camere cu infraroșu.

Oficialii europeni recunoasc că n-au nicio idee cu privire la numărul celor care intră ilegal în Europa. În jur de 50 000 de imigranți ilegali sunt prinși în porturile Europei sau pe mare în fiecare an, dar este imposibil de spus cât de mulți intră sau își pierd viața încercând. În fiecare săptămână poliția spaniolă care patrulează apele dintre Africa și Europa prinde zeci de oameni, majoritatea marocani, care încearcă să se strecoare spre sudul Spaniei și Insulele Canare, în bărci mici de contrabandă, cunoscute drept *pateras*. Pentru cei care supraviețuiesc călătoriei, El Ejido este punctul de intrare în Europa. În căldura asfixiantă a serelor de acolo, 20 000 de imigranți muncesc în condiții pe care puțini spanioli sunt dispuși să le îndure. Iar El Ejido este doar una dintre manifestările a ceea ce unii numesc „Eurabia”. O societate tânără din sudul și estul Mediteranei colonizează în liniște, în sensul originar roman al cuvântului, un continent secularizat și îmbătrânit, din nordul și vestul său. Astăzi, cel puțin 15 milioane de musulmani locuiesc în Uniunea Europeană, o cifră care sigur va crește. Profeția lui Bernard Lewis, conform căreia musulmanii vor deveni majoritari în Europa la sfârșitul secolului al XXI-lea, poate că este un pic exagerată, dar este posibil ca ei să-i depășească numeric pe creștinii practicanți, dată fiind scăderea vertiginoasă a prezenței la biserică și a credinței religioase în Europa.

În mod previzibil, creșterea comunităților musulmane a generat unele resentimente din partea celor pe care i-am putea foarte bine numi vechii europeni. Dovezi clare atestă că oricare ar fi beneficiile economice ale imigrării, există de asemenea și costuri reale pentru muncitorii indigeni necalificați. Periodic, violența răbufnește. Au loc atacuri asupra imigranților; uneori asupra moscheilor acestora. La periferia estică a Parisului, în 2005, tinerii nemulțumiți din comunitățile de imigranți predominant musulmane au luat-o razna după ce doi dintre ei au murit în timp ce se ascundeau de poliție. Faptul că o minoritate a musulmanilor europeni – nu toți la prima generație de imigranți – s-au implicat în organizații islamiste extreme ațâță focul mocnit al antagonismului reciproc. Cândva, spaniolii și britanicii erau preocupați de terorismul din partea minorităților naționaliste. Atacurile

de la Madrid, din martie 2004, și Londra, din iulie 2005, au arătat limpede că există un nou inamic în interior.

Astfel de tensiuni le sunt cunoscute istoricilor. Optimiștii economici de astăzi sărbătoresc faptul că „pământul e plat“, un teren de joacă neted, unde toate țările pot concura pentru partea de piață mondială, de la egal la egal. Acum o sută de ani, globalizarea era sărbătorită în moduri asemănătoare, în timp ce bunurile, capitalul și mâna de lucru curgeau liber din Anglia spre colțurile lumii. Totuși, migrația în masă din jurul anului 1900 a fost însoțită de intensificări ale tensiunii etnice de la Vladivostok la Vișegrad, în cele din urmă cu niște consecințe explozive. Prima eră a globalizării s-a încheiat spectaculos în 1914, din cauza unui act de terorism din partea unui sârb radical într-o provincie predominant musulmană din Imperiul Austro-Ungar. Războiul s-a amplificat din cauză că Germania a violat neutralitatea unei alte țări multietnice, Belgia. În vâltoarea războiului mondial, o sectă extremistă anticapitalistă a preluat controlul Rusiei și al imperiului său, trădând promisiunile anterioare privind autodeterminarea pentru minoritățile imperiului. Iar în deceniile următoare, trei dictatori diabolici, Stalin, Hitler și Mao, au ajuns să controleze teritorii vaste ale marelui continent Eurasia care se întinde de la Canalul Mânecii la Marea Chinei. Regimurile lor totalitare și cultele pseudoreligioase au cauzat suferințe incalculabile și zeci de milioane de decese violente, iar popoarele care locuiau în zonele strategice de frontieră dintre statele-imperiu au suferit cel mai mult în termeni relativi. Ar putea oare un fenomen similar să se petreacă și în această a doua eră a globalizării în care trăim?

Astăzi China, și nu Japonia, este puterea asiatică în creștere. Dar nu este greu de imaginat o ciocnire între Est și Vest, care ar face să pară o nimica toată Războiul Ruso-Japonez de acum un secol. Dacă s-ar produce o oprire a creșterii economice din China? Decât să riște proteste populare la adresa monopolului lor politic (și a corupției în floare care îl însoțește), ar fi oare comuniștii chinezi tentați să se refugieze în patriotism? Așa cum a fost Belgia pentru Anglia și Germania în 1914, la fel și Taiwanul ar putea fi *casus belli* care să aprindă conflictul dintre China și Statele Unite. Republica Populară a tratat întotdeauna Taiwanul ca pe o provincie dezertăre și a afirmat în repetate



rânduri că orice tentativă de a-și declara independența formală va justifica o intervenție militară. Între timp, pe când scriu rândurile de față, sporește posibilitatea unui nou conflict în Golful Persic, având în vedere că Iranul a fost deferit Consiliului de Securitate al ONU sub acuzația că ar dezvolta un program de înarmare nucleară. Israelul se luptă să iasă din teritoriul pe care îl ocupa în 1967 și să înființeze un stat palestinian cu care să poată coexista; totuși, palestinienii votează pentru Hamas, o organizație dedicată distrugerii Israelului *tout court*. Rolul hegemonic al Statelor Unite în Orientul Mijlociu pare nesigur, întrucât Irakul refuză cu încăpățănare să urmeze scenariul neoconservativ, acela de a deveni o democrație pașnică și prosperă; regresul spre un război civil pare un rezultat mult mai probabil. Creșterea economică galopantă din Asia pune o presiune tot mai mare asupra resurselor energetice globale, sporind atuurile regimurilor nedemocratice care tronează deasupra unor rezerve enorme de petrol și gaze naturale, și amplificând totodată șansele de apariție a unei noi ere a luptelor imperiale pentru materii prime. Un scenarist care ar ignora complet pericolul unui nou Război al Lumii – o nouă eră a conflictului etnic, volatilității economice și luptei imperiale – ar fi într-adevăr un optimist incurabil, asemenea lui Pangloss.

În capitolul al 52-lea din *Declinul și căderea Imperiului Roman*, Edward Gibbon a ridicat una dintre cele mai mari întrebări ipotetice din istorie. Dacă francezii nu ar fi reușit să învingă armata musulmană invadatoare în Bătălia de la Poitiers, în 732, ar fi căzut toată Europa de Vest pradă Islamului? „Poate, a speculat Gibbon cu inimitabila sa ironie, că interpretarea Coranului ar fi acum predată în școlile de la Oxford, iar predicatorii săi ar putea demonstra unui popor circumscris sanctitatea și adevărul revelației lui Mohammed.” Voia să-și amuze cititorii și poate să ia peste picior această veche universitate. Totuși, astăzi sunt aproape de finalizare lucrările la noul Centru pentru Studii Islamice de la Oxford, ce are, pe lângă tradiționala curte interioară dreptunghiulară, o sală de rugăciuni cu o cupolă și un minaret. Această îndeplinire a profeției neintenționate a lui Gibbon simbolizează perfect reorientarea fundamentală a lumii, care a fost tendința de bază a secolului al XX-lea. Declinul Occidentului nu a luat forma pe care o avea în minte Oswald Spengler când a scris

*Der Untergang des Abendlandes*, la scurt timp după Primul Război Mondial, ci redeșteptarea „puterilor sângelui“ de către „noi Cezari“ pe care Spengler îi anticipa – și atacul lor la adresa „raționalismului Megalopolisului“ – au fost cele care au accelerat declinul material și, poate chiar mai important, declinul moral al Occidentului<sup>1</sup>.

Acum o sută de ani, Vestul stăpânea lumea. După un secol de conflict fratricid recurent între imperiile europene, alta este situația. Acum o sută de ani, frontiera dintre Vest și Est era undeva în vecinătatea Bosniei-Herțegovinei. Acum se pare că trece prin fiecare oraș european. Asta nu înseamnă că este inevitabil un conflict de-a lungul acestor noi falii. Dar înseamnă că, dacă ne ghidăm după istoria secolului al XX-lea, edificiul fragil al civilizației se poate prăbuși foarte rapid chiar și acolo unde diferitele grupuri etnice par a fi integrate chiar foarte bine, având aceeași limbă, dacă nu chiar și aceeași religie sau aceleași gene. Secolul al XX-lea a demonstrat, de asemenea, că volatilitatea economică sporește șansele la o astfel de reacție negativă – în special în contextul noului tip de stat cu servicii sociale, care s-a format în prima jumătate a secolului, cu nivelurile sale ridicate de redistribuire. Că este mai probabil ca minoritățile etnice să fie văzute cu mai multă ostilitate când vremurile sunt dure sau când diferențele de venit se largesc. În definitiv, nu din întâmplare cele mai groaznice masacre din secolul al XX-lea s-au produs în locuri precum Polonia, Ucraina, Balcani și Manciuria, în timp ce violența extremă din ultima parte a secolului al XX-lea s-a mutat către locații mai dispersate, din Guatemala până în Cambodgia, din Angola în Bangladesh, din Bosnia până

---

<sup>1</sup> Rar mai este citit acum Spengler; proza sa este prea pompoasă, inspirația de la Nietzsche și Wagner prea mare, influența sa asupra național-socialiștilor prea evidentă. Totuși, cu teoria sa idiosincratică despre ascensiunea și prăbușirea culturală, el a exprimat aproape mai bine decât oricine acea repulsie interbelică față de tot ceea ce realizase Occidentul înainte de 1914. „Ultimul secol, scria el, a fost iarna Vestului, victoria materialismului și a scepticismului, a socialismului, parlamentarismului și banilor. Dar în acest secol, sângele și instinctul își vor recâștiga drepturile împotriva puterii banilor și a intelectului. Era individualismului, liberalismului și democrației, a umanitarianismului și libertății se apropie de sfârșit. Masele vor accepta cu resemnare victoria Cezarilor, a oamenilor puternici, și li se vor supune.“ Aceasta nu a fost o predicție eronată. În special, Spengler a văzut că reacția negativă pe care o prevestea avea să se manifeste parțial ca un război asupra marilor orașe, întruchipările unei civilizații decadente.

în Rwanda și, mai recent, în regiunea Darfur, din Sudan. Din nou în urma declinului imperiilor, în zonele de frontieră contestate ori în vidurile de putere au apărut oportunități pentru regimuri și politici bazate pe genocid. Confluența etnică, volatilitatea economică și imperiile în declin – aceasta a fost și rămâne formula fatală.

În zorii secolului al XX-lea, H.G. Wells imaginase un „Război al Lumilor” – o invazie marțiană care a devastat pământul. În cei o sută de ani care au urmat, oamenii au dovedit că era posibil să producă un prăpăd similar, fără să fie nevoie de intervenția extraterestrilor. Și tot ceea ce au trebuit să facă a fost să identifice un grup de oameni egali lor ca fiind străini, și apoi să-i ucidă. Au făcut acest lucru cu diferite grade de ferocitate, în diferite locuri, la diferite momente. Dar factorii comuni care leagă cele mai sângeroase evenimente ale secolului al XX-lea ar trebui să fie acum evidenți.

Războiul Lumilor rămâne de domeniul prozei științifico-fantastice. În schimb, Războiul Lumii este un fapt istoric. Poate, asemenea poveștii lui Wells, al nostru se va încheia abrupt prin intervenția unor organisme microscopice precum virusul gripei aviare, care ar putea produce o mutație și o pandemie mai grave decât cele din 1918. Totuși, până atunci, noi înșine rămânem cei mai răi dintre inamicii noștri. Vom evita un alt secol al violenței doar dacă vom înțelege forțele care l-au produs pe ultimul – forțele întunecate care dau naștere conflictelor etnice și rivalității imperiale în contextul crizei economice și, astfel, neagă umanitatea noastră comună. Sunt forțe care se agită în interiorul nostru, al tuturor.

# Anexă

## Războiul Lumii în perspectivă istorică

În introducere, afirmam: „Cei o sută de ani scurși după 1900 au constituit, fără îndoială, cel mai sângeros secol din istoria modernă, mult mai violent, atât în termeni relativi, cât și absoluți, decât oricare altă perioadă anterioară”. Mi se pare că merită să-mi probez această afirmație, care este oricum discutabilă. O astfel de încercare echivalează cu intrarea într-un domeniu de mare confuzie statistică. Estimările privind numărul morților din conflictele secolului al XX-lea nu prezintă destulă încredere, iar cele pentru războaiele anterioare sunt chiar mai nesigure. Să împărți aceste cifre la estimările de populație nu face decât să sporească șansele unei posibile erori.

Există probleme atât conceptuale, cât și empirice. Noțiunea de moarte violentă – opusă celei naturale – poate părea limpede unui cititor modern. Totuși, multe dintre milioanele de victime ale războiului, genocidului și ale altor acte de violență organizată nu au fost ucise direct, cu o armă mânuită de o altă ființă umană. Au murit de foamete sau epidemii care (probabil) nu s-ar fi petrecut dacă n-ar fi avut loc anterior acte „directe” de violență. Așadar, multe dintre cifrele deceselor, calculate de istorici, sunt rezultatele scăderilor: populația înainte de război ori un alt eveniment violent minus populația după el, acolo unde cifrele recensământului sau alte estimări credibile sunt disponibile. Totuși, este clar că cifrele obținute în această manieră nu au cum să nu includă și unele decese din cauze naturale. În plus, este discutabil cât de mult ar trebui chiar și acele decese provocate realmente de foametea sau bolile induse de război să fie considerate ca echivalente cu decesele provocate de arme. Nu este întotdeauna posibil să spunem cu siguranță dacă o astfel de mortalitate indirectă a fost o consecință intenționată a actelor originare de agresiune. Și cum rămâne cu cei nenăscuți? Uneori, istoricii calculează impactul demografic net al unui anumit eveniment prin estimarea unei populații ipotetice, adică

populația care ar fi fost dacă n-ar fi avut loc vreun război. Dar și aici se manifestă tendința de a umfla cifrele prin adăugarea în rândul victimelor a „oamenilor“ care de fapt n-au fost născuți. Este, evident, o procedură dubioasă aceea de a juxtapune cifre calculate în acest fel cu cifre bazate, să spunem, pe numărul soldaților înregistrați de autoritățile militare ca uciși în acțiune. Lucrurile se complică suplimentar când cifrele agregate ale victimelor – inclusiv bărbați dispăruți (dar nu decedați), capturați sau răniți – sunt confundate cu cifrele mortalității pe câmpul de luptă. În unele războaie, să fii luat prizonier sau să fii rănit echivala cu moartea; în altele era o suspendare a situației mult mai periculoase de pe câmpul de bătlie. Pe măsură ce medicina a avansat, și șansele soldaților de a supraviețui rănilor de pe front s-au îmbunătățit. Dar n-a existat o astfel de tendință progresistă și în modul în care erau tratați prizonierii. În sfârșit, există și problema violenței dezorganizate. În vreme de război ori revoluție, oportunitățile pentru acte individuale de omor sunt mult mai abundente decât în perioadele de pace sau stabilitate politică. Totuși, acest tip de violență este, în general, categorisit ca un fenomen separat de violența organizată, mai degrabă ca formă de „gâlceavă mortală“, în cuvintele lui L.F. Richardson, statisticianul violenței moderne poate cel mai grijuliu din punct de vedere metodologic.

În exprimarea procentuală a mortalității nenaturale, pentru a da seamă de variațiile dimensiunilor populației, și alegerea numitorului este problematică. Are oare sens să fie exprimat numărul estimat de morți din războaiele marilor puteri din secolul al XVIII-lea și al XIX-lea ca procentaj din totalul estimat al populației mondiale, când niciunul dintre aceste conflicte n-a fost un război mondial în sens strict (poate cu excepția Războiului de șapte ani)? N-ar avea mai mult sens să ne raportăm la populațiile țărilor așa încât să putem compara, de exemplu, procentul germanilor uciși în Războiul de Treizeci de ani cu procentul celor uciși în al Doilea Război Mondial? Și aici apar dificultăți, dintre care una dintre cele mai redutabile este caracterul schimbător al entității numite Germania. Sfântul Imperiu Roman a fost o structură foarte diferită de Al Treilea Reich. O mare parte a oamenilor uciși în timp ce luptau în numele celui de-al Treilea Reich – poate chiar unul din 13 – nu erau cetățeni germani, ci membri ai altor naționalități care fuseseră recrutați sau înrolați voluntari în Wehrmacht, SS și alte formațiuni auxiliare. Ar trebui, prin urmare, să micșorăm și mai mult unitatea politică ori geografică, și să comparăm ratele mortalității în diverse regiuni sau orașe? Poate că da, însă acest lucru ar însemna să conchidem, de exemplu, că masacrarea unei populații dintr-un sat din Africa de Sud-Est germană, în timpul Răscoalei

Herero, a fost un act mai violent decât distrugerea Varșoviei în al Doilea Război Mondial din cauză că morții din primul incident au reprezentat un procent mai mare din populație decât morții din al doilea caz. Numitorii mici pot duce la procente mari, pentru că per total este mai ușor să omori 100 de săteni decât să omori 100 000 de orășeni.

La rândul său, acest aspect ridică problema tehnologiei distructive. Ar trebui să compensăm cumva pentru mai marele „efect pe dolar cheltuit” al armelor din secolul al XX-lea? Este nevoie de mai multă violență (deși nu sunt sigur în ce unitate de măsură ar trebui măsurată violența) pentru a omori 100 de oameni cu maceta decât cu o bombă? Și, în sfârșit, contează intenția? Este mai grav să omori oameni din cauza prejudecăților rasiale ori religioase decât să-i uciți în urmărirea unui obiectiv strategic? Trebuie să luăm în considerare faptul că, în unele cazuri, violența organizată este comisă asimetric împotriva civililor lipsiți de apărare, în timp ce în altele este provocată reciproc de armate echilibrate? Altfel spus, este „genocidul” doar un termen pentru războiul civil în care doar o tabără este înarmată? La niciuna dintre aceste întrebări nu se poate răspunde ușor, așa cum o arată clar *Războiul Lumii*.

Nu este nicio îndoială că secolul al XX-lea a fost martorul unui număr năucitor de mare de decese provocate de violența organizată. Estimările privind totalul, care se pot baza doar pe niște presupuneri eroice, dacă nu chiar nesăbuite, variază de la 167 de milioane la 188 de milioane. Un studiu al cifrelor disponibile ajunge la concluzia că unul din 22 de decese de-a lungul secolului a fost cauzat de acțiunea altor ființe umane. Dar – după cum încerc să arăt în această carte – violența organizată letală a fost foarte concentrată atât în spațiu, cât și în timp. Într-adevăr, așa cum remarcam în introducere, o trăsătură distinctivă a luptelor în secolul al XX-lea este exact aceea că au fost mult mai intense (în termeni de decenii în luptă pe an pe națiune) decât luptele în secolele anterioare. Prin urmare, întrebarea cu adevărat interesantă nu este: „De ce a fost secolul al XX-lea mai violent decât al XVIII-lea sau al XIX-lea?” ci: „De ce a avut loc mai multă violență extremă în Polonia, Serbia și Cambodgia decât în Anglia, Ghana sau Costa Rica?”; și: „De ce s-a produs mult mai multă violență extremă între 1936 și 1945 decât între 1976 și 1985?” Împreună, cele mai bune estimări disponibile sugerează că aproximativ 58 sau 59 de milioane de oameni și-au pierdut viețile ca urmare a celui de-al Doilea Război Mondial. Acest lucru poate fi exprimat în procente ale populației mondiale antebelice (2,6%), dar trebuie ținut minte că mulți dintre acei oameni care trăiau în 1938 au murit de cauze naturale înainte de 1945, iar unii dintre bebelușii născuți după 1938 au fost uciși în război.

Totuși, decesele militare și civile variaza mult de la țară la țară, atât în termeni absoluți, cât și relativi. În termeni absoluți, așa cum se știe foarte bine, mult mai mulți cetățeni sovietici au murit de moarte violentă între 1939 și 1945 decât oricare altă naționalitate. Aceasta sugerează că mai mult de 10% dintre cetățenii sovietici au fost victimele războiului, deși ar fi mai precis să spunem că 10% au fost victimele totalitarismului între 1939 și 1945, dat fiind numărul de vieți pierdute prin politica internă a lui Stalin<sup>1</sup>. În procente, Polonia a fost țara cel mai mult afectată de război. Rata poloneză a mortalității (totalul deceselor în rândul civililor și militarilor, ca procent din populația antebelică) s-a ridicat la aproape 19%, dintre care o mare parte au fost evreii uciși în Holocaust. Printre ceilalți combatanți, doar Germania (inclusiv Austria) și Iugoslavia au avut parte de rate ale mortalității apropiate de 10%<sup>2</sup>. Următoarele rate sunt ale Ungariei (8%) și României (6%). În nicio altă țară pentru care au fost publicate datele, cifra mortalității nu s-a ridicat peste 3% din populația antebelică; afirmația este valabilă pentru statele din Europa Centrală și de Est, inclusiv Cehoslovacia (3%), Finlanda (2%) și Bulgaria (0,3%). Pentru patru dintre principalii combatanți, Franța, Italia, Regatul Unit al Marii Britanii și Statele Unite, totalul mortalității în timpul războiului a fost mai mic de 1% din populația antebelică<sup>3</sup>. Pentru cele trei țări vest-europene, Primul Război Mondial a fost, cel puțin după această măsurătoare, un conflict mai costisitor. Turcia a fost, desigur, mult mai afectată de Primul Război Mondial (unii ridică totalul mortalității la 15%, incluzând genocidul asupra armenilor) din cauză că a rămas neutră în al Doilea. De remarcat, de asemenea, că rata mortalității în timpul celui de-al Doilea război Mondial (2,9%) a fost mult mai mică decât a Germaniei, la fel ca și cea a Chinei (cel mult 5%). Aceste diferențe reflectă două trăsături

---

<sup>1</sup> Cifrele sovietice sunt bine-cunoscut de problematice. Totalul pierderilor demografice sovietice a fost ridicat chiar la 43–47 de milioane de unii cercetători recenți (adică incluzând reproducerea normală, care a fost dată peste cap). Totalul de 21,5 milioane din *Atlasul istoriei lumii* include aproximativ 7 milioane de decese ale cetățenilor sovietici deportați în gulag, și un milion de cetățeni sovietici deportați ca membri ai naționalităților „suspecte”. Cifra sovietică oficială a totalului mortalității a fost 26,6 milioane, dar aceasta este posibil să includă 2,7 milioane de emigranți din timpul și de după război, ca și mortalitatea naturală. Pe de altă parte, ar putea subestima numărul prizonierilor sovietici care au murit în captivitate germană.

<sup>2</sup> Rüdiger Overmans a revizuit substanțial estimările privind pierderile militare germane. Totalul său privind pierderile este de 5,3 milioane și include aproape 400 000 de oameni care nu aveau cetățenie germană în 1939, dar care au fost totuși recrutați sau luați cu arcanul în Wehrmacht sau SS.

<sup>3</sup> Franța și Italia – ambele 0,9%; Regatul Unit al Marii Britanii – 0,7%; Statele Unite – 0,2%.

importante ale conflagrației. Războiul a fost purtat cu un preț mult mai mare în Europa Centrală și de Est decât oriunde altundeva. Germanii luptau pentru a uide. Și comandanții sovietici iroseau viețile propriilor oameni. Această regiune a fost, de asemenea, martora violenței excepțional de sistematice împotriva civililor.

Incidența morților violente în Europa Centrală și de Est între 1939 și 1945 a fost ridicată, dar alte conflicte s-au apropiat de aceasta. Între 9 și 10 milioane de oameni au fost uciși în Primul Război Mondial, Serbia și Scoția având cele mai ridicate rate ale mortalității, deși rata mortalității a fost considerabilă și în luptele dintre Antantă și Imperiul Otoman, unde bolile au fost mai grave, iar rezervele mai puține. Estimările variază mult privind numărul celor decedați în China din cauza politicilor lui Mao, dar cu siguranță au fost de ordinul câtorva zeci de milioane. Este posibil ca totalul victimelor stalinismului din interiorul Uniunii Sovietice să fi depășit 20 de milioane. Rate ale mortalității de peste 10% au fost estimate și pentru regimul de teroare instaurat de Pol Pot în Cambodgia, ca și pentru războaiele civile din Mexic (1910–1920) și Guineea Ecuatorială (1972–1979), și Războiul din Afganistan, care a urmat invaziei sovietice din 1979. Potrivit unei estimări, 16 conflicte din secolul al XX-lea – războaie interstatale, războaie civile, genociduri și diverse omoruri în masă – au luat, fiecare, peste un milion de vieți; alte 6 au făcut între jumătate de milion și un milion de victime; și 14 au ucis între un sfert și jumătate de milion de oameni. În total, potrivit studiului „Correlates of War“, au avut loc cel puțin 200 de războaie interstatale sau civile între 1900 și 1990. Folosind niște criterii un pic diferite, Stockholm International Peace Research Institute a estimat că au avut loc peste 100 de conflicte armate în ultimul deceniu al secolului, dintre care peste 20 erau încă în desfășurare în 1999.

S-ar putea argumenta că în istoria umanității există precedente pentru asemenea rate ridicate de violență letală organizată. Mai întâi, reiese clar, din studii arheologice și antropologice, că societățile preistorice și premoderne tribale erau într-adevăr foarte violente. Se știe că procentul deceselor bărbaților în urma luptelor era în rândul indienilor Jivaro de pe Amazon chiar de 60% în trecutul recent. Rate care depășesc 20% au fost înregistrate la alte cel puțin cinci triburi.

În al doilea rând, există motive să credem că doi sau trei tirani asiatici au comis omoruri în masă în proporții comparabile cu cele provocate de omologii lor din secolul al XX-lea. Se spune că violența exemplară folosită de liderul mongol din secolul al XII-lea Chingis (Ginghis) Han s-a soldat cu un declin al populațiilor din Asia Centrală și China de peste 37 de milioane – o cifră care, dacă este corectă, echivalează cu aproape 10% din



populația mondială la acea vreme<sup>1</sup>. Cuceririle lui Timur (Tamerlan) de la sfârșitul secolului al XIV-lea au fost, de asemenea, remarcabil de violente, având un total al morților de peste 10 milioane. Este posibil ca la cucerirea Chinei de către Manchu, în secolul al XVII-lea, 25 de milioane de oameni să-și fi pierdut viețile. Totuși, este important să accentuăm faptul că majoritatea victimelor acestor cuceritori au murit aproape sigur de foame și epidemii generate de incursiunile lor distrugătoare. Populațiile regiunilor afectate trăiau anterior la limita subzistenței, așa că vandalizarea sistemelor de irigații sau distrugerea recoltelor puteau avea efecte devastatoare, mai ales în centrele urbane. Cu toate acestea, datele istorice ne dau posibilitatea să punem numărul deceselor cauzate de japonezi în timpul cuceririi lor din nord-estul Chinei (despre care se spune că ar fi depășit 11 milioane) într-un fel de perspectivă pe termen lung. Pare rezonabil ca secolul început la 1900 să fie cel mai sângeros din istoria europeană, atât în termeni relativi, cât și absoluți. Este mai puțin sigur că același lucru poate fi spus despre Asia, în special dacă provocarea intenționată a foametei este luată drept o formă de vărsare de sânge.

În plus, în al treilea rând, câteva rebeliuni chineze de dinainte de 1900 și suprimarea lor au provocat suferințe umane de proporții, care ar fi putut fi pe măsura celor provocate poporului chinez de războaiele civile din secolul al XX-lea sau chiar să le depășească. Se crede că Revolta An Lushan din secolul al VIII-lea a costat viețile a peste 30 de milioane de oameni. Rebeliunea Taiping de la jumătatea secolului al XIX-lea (1851–1864) – o revoltă a țăranilor conduși de un autoproclamat frate mai tânăr al lui Hristos împotriva dinastiei Qing, pe care rebelii o acuzau de capitulare în fața penetrării comerciale vestice – s-a soldat, în aprecierea contemporanilor occidentali, cu un număr de morți între 20 și 40 de milioane. Devastatoare pentru provinciile afectate au fost, cam în aceeași perioadă, și răscoalele Nien și Miao, precum și rebeliunile musulmane din Yunnan și nord-vestul Chinei. Aici, încă o dată, numărul morților a variat între 40 și 90%. Cu siguranță, cel puțin o parte din aceste declinuri de populație s-a datorat emigrării și reducerii fertilității în zonele devastate. Totuși, evident a fost foarte multă violență organizată la scară mare, nu în ultimul rând în felul în care rebelii au fost sistematic exterminați de comandanții dinastiei Qing. Foametea a fost o consecință directă a politicii pământului pârjolit, folosită contra „Regatului Ceres al Păcii Supreme“, întemeiat de rebelii

---

<sup>1</sup> Mongolii măcelăreau sistematic și în mod obișnuit populațiile întregi ale orașelor din calea lor. Potrivit istoricilor musulmani, peste 1,5 milioane de oameni au fost masacrați la Nishapur, în 1221. Aproape la fel de mulți au fost trecuți prin sabie la Herat și Merv.

Taiping în zona Nanking. O ipoteză a *Războiului Lumii* este că momentul cel mai prost pentru un imperiu – vorbind despre pierderile de vieți omenești – este atunci când intră în declin. Acesta este momentul de maximă probabilitate a producerii rebeliunilor, dar în același timp momentul când este cel mai probabil ca autoritățile să recurgă la o brutalitate menită să servească drept exemplu. Dovezile sugerează că acest lucru era dureros de evident în China cu un secol înainte să devină clar și pentru restul lumii. Deci o altă concepție asupra secolului al XX-lea ar putea fi aceea a unei versiuni occidentale a agoniei suferite de China în secolul al XIX-lea, sub dinastia Qing.

În sfârșit, există motive să credem că ratele mortalității generate de episoade ale cuceririi vest-europene și colonizării din cele două Americi și Africa erau la fel de ridicate ca și acelea din secolul al XX-lea. Se înțelege de la sine că majoritatea copleșitoare a victimelor cuceririi europene din Americi au decedat din cauza bolii, nu a violenței, așa că aceia care vorbesc despre „genocid” pervertesc expresiile noi ale terminologiei istorice la fel ca aceia care numesc foametea din secolul al XIX-lea din India „holocaustul victorian”. Totuși, înrobirea forțată a poporului congolez de către coroana belgiană, după 1886, și suprimarea Revoltei Herero de către autoritățile coloniale germane, în 1904, nu se compară cu alte acte de violență organizată, din secolul al XX-lea. Este posibil ca procentul populației estimate a fi fost ucisă în Congo sub stăpânirea belgiană să fi fost chiar 20%. Rata estimată a mortalității în Războiul Herero a fost chiar mai ridicată – peste o treime, făcându-l astfel să fie cel mai sângeros conflict din întregul secol al XX-lea. (Totalul absolut al morților a fost însă de 76 000, comparativ cu estimarea de 7 milioane în Congo, între 1886 și 1908.) Istoricii s-au grăbit să găsească linii de continuitate între acest act de „anihilare” și Holocaust, deși s-ar putea trasa o linie mai directă spre războaiele anterioare purtate de britanici împotriva altor triburi africane sudice, cum ar fi Matabele.

Atunci, poate că secolul al XX-lea nu a fost singular de sângeros când luăm în calcul explozia demografică și concentrarea regională și cronologică a violenței letale organizate. Totuși, este incontestabil unic în două privințe. În primul rând, a fost martor la o transformare a tipului de război purtat de societățile occidentale dezvoltate, una împotriva celeilalte. De-a lungul istoriei europene, constrângerile sociale și instituționale, precum și tehnologice, limitaseră rata mortalității provocate de conflictul organizat. S-au petrecut masacre ocazional, este adevărat, dar masacrul nu a intrat în rutina actului militar. Chiar și Războiul de Treizeci de ani și Războaiele Napoleonice, deși i-au impresionat pe contemporani prin brutalitate și,

respectiv, prin anvergură, n-au generat rate ale mortalității asemănătoare celor de la jumătatea secolului al XX-lea. Ceea ce s-a petrecut după 1914 a fost remarcabil în special din cauza „lungii păci“ de care s-a bucurat Europa în secolul care a urmat înfrângerii lui Napoleon la Waterloo. La fel ca și greșit numita „pace lungă“ a Războiului Rece, aceasta nu a fost o perioadă lipsită de războaie, ci o perioadă în care majoritatea războaielor au avut loc în afara Europei. Războaiele din interiorul continentului au avut în general un caracter limitat, cel mai evident fiind cazul războaielor scurte, aspre, purtate de Prusia pentru a crea Reich-ul german.

S-ar putea spune că în secolul al XX-lea păcatele imperialismului din veacul precedent s-au răsfânt asupra europenilor, deși uneori răzbunarea a fost remisă la adresa greșită (polonezii nu puteau fi trași la răspundere pentru nenorocirile africanilor subjugați). Mulți dintre actorii cheie ai Primului Război Mondial învățaseră arta anihilării în conflictele coloniale; exemplul Lordului Kitchener – măcelarul de la Omdurman, numit secretar de Stat pentru Război în 1914 – vine ușor în minte. În același timp, secolul al XX-lea a văzut Europa Centrală și de Est trecând prin ceea ce pățise China în secolul anterior: o criză a ordinii imperiale care a generat războaie civile cataclismice. Poate că a fost și o îndeplinire a acelor temeri din primii ani, referitoare la o nouă hoardă mongolă, doar că de data aceasta hoardele erau europene. Hitler și Stalin s-au dovedit a fi moștenitorii demni ai lui Ginghis și Timur.

Cea de-a doua trăsătură care face secolul al XX-lea să fie unic dincolo de orice îndoială – și care rămâne paradoxul său central – este modul în care liderii unor societăți aparent civilizate au putut să dezlănțuie instincțele ucigașe cele mai primitive ale cetățenilor lor. Germanii nu erau indieni de pe Amazon. Și totuși, sub un lider ales democratic și înarmați cu arme produse la scară industrială, au început un război împotriva Europei de Est, de parcă ar fi fost impulsionați de motive preistorice autentice. Această evoluție a lucrurilor a fost aceea pe care Wells a prevăzut-o neclar, dar intuitiv în *Războiul lumilor*. Căci ceea ce-i face pe marșienii lui Wells să fie atât de dezgustători, atât de terifianți și totuși atât de fascinanți este exact combinația lor de sofisticare ucigașă și tehnologică – la fel ca gena egoistă cu o rază mortală. Exact acestea au fost caracteristicile demonstrate de oamenii secolului al XX-lea când au purtat propriul război fratricid mondial.

## Surse și bibliografie

În manuscris, textul avea în jur de 2 000 de note de subsol. Publicarea tuturor acestora ar fi însemnat ca această carte să fie inacceptabil de voluminoasă, așa că s-a decis cu regret să fie omise. În timp, o listă întreagă de referințe va fi publicată pe site-ul meu ([www.niallferguson.org](http://www.niallferguson.org)).

### ARCHIVE

Archivio Segreto Vaticano  
Auswärtiges Amt, Berlin  
Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Yale University, New Haven  
Bibliothèque de l'Alliance Israélite Universelle, Paris  
Landeshauptarchiv, Koblenz  
The Library of Congress, Washington DC  
Memorial Research Centre, Moscow  
National Archives, Washington DC  
National Archives, Kew, London  
National Archives at College Park, Maryland  
Research and Documentation Centre, Sarajevo  
Rothschild Archive, London  
Russian State Archives, Moscow  
Royal Archives, Windsor Castle  
United States Holocaust Museum Library and Archives

### LUCRĂRI PUBLICATE

Acemoglu, Daron, Simon Johnson and James A. Robinson, 'Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income

- Distribution', *Quarterly Journal of Economics*, 117 (November 2002), 1231-94
- Adam, Peter, *The Art of the Third Reich* (London, 1992)
- Adamthwaite, Anthony, 'France and the Coming of War', in Patrick Finney (ed.), *The Origins of the Second World War* (London, 1997), 78-90 'The British Government and the Media, 1937-1938', *Journal of Contemporary History*, 18, 2 (April 1983), 281-97
- Addison, Lucy, *Letters from Latvia* (London, 1986)
- Aida, Yuji, transl. Hide Ishiguro and Louis Allen, *Prisoner of the British: A Japanese Soldier's Experience in Burma* (London, 1966)
- Akira, Fujiwara, 'The Role of the Japanese Military', in Dorothy Borg and Shumpei Okamoto (eds.), *Pearl Harbor as History: Japanese-American Relations, 1931-1941* (New York, 1973), 189-96
- Alanbrooke, Field Marshal Lord, ed. Alex Danchev and Daniel Todman, *War Diaries, 1939-1945* (London, 2001)
- Alba, R. D. and R. M. Golden, 'Patterns of Ethnic Marriage in the United States', *Social Forces*, 65 (September 1986), 202-23
- Albert, June True, 'The Sexual Basis of White Resistance to Racial Integration', unpublished PhD thesis (Rutgers University, 1972)
- Alexander, Jeffrey C., 'Core Solidarity, Ethnic Outgroup and Social Differentiation: A Multidimensional Model of Inclusion in Modern Societies', in Jacques Dufny and Akinsola Akiwowo (eds.), *National and Ethnic Movements* (London, 1980), 5-28
- Alexiev, Aleksander and S. Enders Wimbush, 'Non-Russians in the Red Army, 1941-1945', *Journal of Slavic Military Studies*, 6, 3 (1993)
- Alice, Countess of Athlone, *For My Grandchildren: Some Reminiscences of Her Royal Highness Princess Alice* (London, 1966)
- Allen, Louis and David Steeds, 'Burma: The Longest War, 1941-45', in Saki Dockrill (ed.), *From Pearl Harbour to Hiroshima: The Second World War in Asia and the Pacific, 1941-45* (Basingstoke, 1994)
- Allport, Richard, 'The Battle of Cuito Cuanavale: Cuba's Mythical Victory', <http://www.rhodesia.nl/cuito.htm> (n.d.)
- Almog, Shmuel, *Nationalism and Antisemitism in Modern Europe, 1815-1945* (Oxford / New York, 1990)
- Aly, Gotz, *'Final Solution': Nazi Population Policy and the Murder of the European Jews* (London, 1999)
- Ambrose, Stephen E., *Band of Brothers: E Company, 506th Regiment, 101st Airborne from Normandy to Hitler's Eagle's Nest* (London, 2001 [1992]) 'The Last Barrier', in Robert Cowley (ed.), *No End Save Victory: New Second World War Writing* (London, 2002), 527-51 'D-Day Fails', in Robert Cowley (ed.), *More What If? Eminent Historians Imagine What Might Have Been* (London, 2002), 341-8 'The Secrets of Overlord', in Robert Cowley (ed.), *The Experience of War* (New York / London, 1992), 472-80
- Ames, Jessie Daniel, *The Changing Character of Lynching, 1931-1941* (Atlanta, 1942)
- Andenaes, Johs, O. Riste and M. Skodvin, *Norway and the Second World War* (Oslo, 1966)
- Anderson, George K., *The Legend of the Wandering Jew* (Providence, 1965)
- Andrew, Christopher and Vasilii Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive: The KGB in Europe and the West* (London, 1999)
- Andreyev, Catherine, *Vlasov and the Russian Liberation Movement: Soviet Reality and*

- Emigre Theories* (London / New York / New Rochelle / Melbourne / Sydney, 1987)
- Andric, Ivo, transl. Lovett F. Edwards, *The Bridge on the Drina* (New York, 1959 [1945])
- Angell, Norman, *The Great Illusion: A Study of the Relation of Military Power to National Advantage* (London, 1913 [1910])
- Angress, Werner T., 'Die "Judenfrage" im Spiegel amtlicher Berichte 1935', in Ursula Buttner (ed.), *Das Unrechtsregime: Internationale Forschung über den Nationalsozialismus* (Hamburg, 1986), 19-44 Anon., *The Horrors of Aleppo, seen by a German Eyewitness* (London, 1916) *Verité sur le mouvement révolutionnaire Arménien et les mesures gouvernementales* (Constantinople, 1916) *Semi-Imperator 1888-1918* (Munich, 1919) *Eagle's Nest, Obersalzberg, in a Historical View* (Bayreuth, n.d.) *Ostjuden in Deutschland* (Berlin, 1921) (ed.), *Germany, Turkey and Armenia: A Selection of Documentary Evidence Relating to the Armenian Atrocities from German and other Sources* (London, 1917) (ed.), *Dossier Kampuchea I* (Hanoi, 1978) (ed.), *Documents sur les atrocités Arméno-Russes* (Constantinople, 1917)
- Antonov-Ovseyenko, Anton, *The Time of Stalin: Portrait of a Tyranny* (New York, 1981)
- Applebaum, Anne, 'Gulag: Understanding the Magnitude of What Happened', *Heritage Lecture* (October 16, 2003)
- Arendt, Hannah and Martin Heidegger, ed. Ursula Ludz, *Briefe 1925-1975* (Frankfurt, 1998)
- Armstrong, John A., 'Collaborationism in World War II: The Integral Nationalist Variant in Eastern Europe', *Journal of Modern History*, 40 (1968), 396-410
- Arnold, James R., 'Coral and Purple: The Lost Advantage', in Peter G. Tsouras (ed.), *Rising Sun Victorious: The Alternate History of How the Japanese Won the Pacific War* (London, 2001), 83-119 Aron, Raymond, *The Imperial Republic: The United States and the World, 1945-1973* (London, 1975)
- Aronson, I. M., 'The Prospects for the Emancipation of Russian Jewry during the 1880s', *Slavonic and East European Review*, 55, 1 (January 1977), 348-69 *Troubled Waters: The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia* (Pittsburg, 1990)
- 'Geographical and Socioeconomic Factors in the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia', *Russian Review*, 55, 1 (Jan. 1980), 18-31 Arthur, Max, in association with the Imperial War Museum (ed.), *Forgotten Voices of the Second World War: A New History of World War Two in the Words of the Men and Women Who Were There* (London, 2004)
- Asada, Teruhiko, transl. Ray Cowan, *The Night of a Thousand Suicides: The Japanese Outbreak at Cowra* (Sydney / London / Melbourne / Singapore, 1970)
- Ashworth, T., *Trench Warfare 1914-18: The Live and Let Live System* (London, 1980)
- Aster, Sidney, ' "Guilty Men": The Case for Neville Chamberlain', in Patrick Finney (ed.), *The Origins of the Second World War* (London, 1997), 62-78 Aston, Frederick Alfred, *The Menace of Anti-Semitism in America Today* (New York, 1938)
- Astor, David, 'Why the Revolt against Hitler was Ignored: On the British Reluctance to Deal with German Anti-Nazis', *Encounter*, 32, 6 (June 1969), 3-13
- Baar, Jacob and Werner J. Cahnman, 'Interfaith Marriage in Switzerland', in Werner J. Cahnman (ed.), *Intermarriage and Jewish Life: A Symposium* (New York, 1963), 51-6

- Bacevich, Andrew, *American Empire: The Realities and Consequences of U.S. Diplomacy* (Cambridge, Mass. / London, 2002)
- Bachi, Roberto, *Population Trends of World Jewry* (Jerusalem, 1976)
- Bachmann, Gertraude, 'Coburg between England and Russia', in paper presented at Russian Academy of Sciences conference, European Monarchies in Past and Present (Moscow, May 26-28, 1998)
- Bacque, James, *Other Losses: An Investigation into the Mass Deaths of German Prisoners at the Hands of the French and Americans after World War II* (Toronto, 1989)
- Bagish, Martin and Hilary Conroy, 'Japanese Aggression against China: The Question of Responsibility', in Alvin D. Coox and Hilary Conroy (eds.), *China and Japan: The Search for Balance Since World War I* (Oxford, 1978), 323-35
- Bagley, Christopher, 'Interracial Marriage in England: Some Statistics', *New Community*, I (June 1972), 318-26
- Bairoch, Paul, transl. Christopher Braider, *Cities and Economic Development* (Chicago, 1988)
- Balderston, Theo, 'War Finance and Inflation in Britain and Germany, 1914-1918', *Economic History Review*, 42 (1989), 222-44
- Barber, John and Mark Harrison, 'Patriotic War, 1941 to 1945', in Ronald Grigor Suny (ed.), *The Cambridge History of Russia*, vol. III: *The Twentieth Century* (Cambridge, forthcoming)
- Barber, Laurie and Ken Henshall, *The Last War of Empires: Japan and the Pacific War* (Auckland, 1999)
- Barbusse, Henri, transl. Robin Buss, *Under Fire* (London, 2003 [1916])
- Barkawi, Tarak, 'Combat Motivation in the Colonies: The Indian Army in the Second World War', *Journal of Contemporary History* (forthcoming)
- Barnard, Daniel, 'The Great Iraqi Revolt: The 1919-20 Insurrections against the British in Mesopotamia', paper presented at the Harvard Graduate Student Conference in International History (April 23, 2004)
- Barnhart, Michael A., 'Japanese Intelligence before the Second World War: "Best Case" Analysis', in Ernest R. May (ed.), *Knowing One's Enemies: Intelligence Assessment Before the Two World Wars* (Princeton, 1984), 424-56
- Japan Prepares for Total War: *The Search for Economic Security, 1919-1941* (Ithaca, 1987)
- Bartov, Omer, *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich* (New York / Oxford, 1992)
- Mirrors of Destruction: War, Genocide and Modern Identity* (Oxford / New York, 2000)
- The Eastern Front, 1941-45: German Troops and the Barbarisation of Warfare* (Basingstoke, 1985)
- Bastide, R., 'Dusky Venus, Black Apollo', *Race*, 3 (1961), 10-18.
- Bateson, Patrick, 'Optimal Outbreeding', in Patrick Bateson (ed.), *Mate Choice* (Cambridge, 1982), 257-77.
- 'Sexual Imprinting and Optimal Outbreeding', *Nature*, 273, 5664 (June 22, 1978), 659-60
- Battestin, Martin, *Henry Fielding: A Life* (London, 1989)
- Baxter, John, *Not Much of a Picnic: Memoirs of a Conscript and Japanese Prisoner of War, 1941-1945* (Trowbridge, 1995)
- Bayly, C. A., *The Birth of the Modern World, 1780-1914: Global Connections and Comparisons* (Oxford, 2003)
- and Tim Harper, *Forgotten Armies: The Fall of British Asia, 1941-1945* (London, 2004)
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi* (Ankara, 1952)

- Bean, Richard, 'War and the Birth of the Nation State', *Journal of Economic History*, 33, 1 (March 1973), 203-21 Beatrice, Princess (ed.), *In Napoleonic Days: Extracts from the Private Diary of Augusta, Duchess of Saxe-Coburg-Saalfeld, Queen Victoria's Maternal Grandmother, 1806-1821* (London, 1941)
- Becker, Elizabeth, *When the War Was Over: The Voice of Cambodia's Revolution and Its People* (New York, 1986)
- Beckman, Morris, *The Jewish Brigade: An Army with Two Masters, 1944-1945* (Staplehurst, 1998)
- Beevor, Antony, *Berlin: The Downfall, 1945* (London, 2002)
- Begg, R. C. and Liddle, P. H. (eds.), *For Five Shillings a Day: Experiencing War, 1939-45* (London, 2000)
- Bein, Alexander, 'Der judische Parasit', *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 13 (1965), 121-49
- Bell, P. M. H., *The Origins of the Second World War in Europe*, 2nd edn. (London, 1997 [1986])
- Beller, Steven, *Vienna and the Jews 1867-1938: A Cultural History* (Cambridge / New York / Melbourne, 1997 [1989])
- Belov, Fedor, *The History of the Soviet Collective Farm* (New York, 1955)
- Belova, Olga, 'Anti-Jewish Violence in Folk Narratives of the Slavs', unpublished paper, Stockholm Conference on Pogroms (2005)
- Ben-Israel, Hevda, 'Cross-Purposes: British Reactions to the German Anti-Nazi Opposition', *Journal of Contemporary History* 20, 3 (1985), 423-38.
- Bendiner, Elmer, *The Fall of Fortresses* (London, 1981)
- Bennathan, Esra, 'Die demographische und wirtschaftliche Struktur der Juden', in Werner Mosse (ed.), *Entscheidungsjahre 1932: Zur Judenfrage in der Endphase der Weimarer Republik* (Tübingen, 1966), 87-134 Bentwich, Norman, *I Understand the Risks: The Story of the Refugees from Nazi Oppression who Fought in the British Forces in the World War* (London, 1950) Berg, A. Scott, *Lindbergh* (New York, 1998)
- Berg, Alexander, *Juden-Bordelle: Enthüllungen aus dunklen HHusern* (Berlin, 1892)
- Bergamini, David, *Japan's Imperial Conspiracy* (New York, 1972)
- Bergen, Doris L., 'The Nazi Concept of "Volksdeutsche" and the Exacerbation of Anti-Semitism in Eastern Europe, 1939-45', *Journal of Contemporary History*, 29, 4 (October 1994), 569-82 Berghe, Pierre L. van den, *The Ethnic Phenomenon* (New York, 1981)
- Bernstein, Herman (ed.), *The Willy-Nicky Correspondence, Being the Secret and Intimate Telegrams exchanged between the Kaiser and the Tsar* (New York, 1918) Bertram, James, *The Shadow of a War: A New Zealander in the Far East 1939-1946* (London, 1947)
- Beveridge, Sir William, *Social Insurance and Allied Services: Report... Presented to Parliament by Command of His Majesty, CMND 6404* (London, 1942)
- Bickers, Robert, *Empire Made Me: An Englishman Adrift in Shanghai* (London, 2004)
- Bidermann, Gottlob Herbert, transl. and ed. Derek S. Zumbro, *In Deadly Combat: A German Soldier's Memoir of the Eastern Front* (Lawrence, Kansas, 2000)
- Biggs, Chester M. Jr., *Behind the Barbed Wire: Memoir of a World War II U.S. Marine Captured in North China in 1941 and Imprisoned by the Japanese until 1945* (Jefferson, NC / London, 1995)



- Biglova, Katerina, Zdenek Matejcek and Zdenek Dytrych, *Remembering: Voices of Prague Jewish Women* (n.p., 1994)
- Bikont, Anna, *My z Jedwabnego* (Warsaw, 2005)
- Bilinsky, Yaroslav, 'Methodological Problems and Philosophical Issues in the Study of Jewish-Ukrainian Relations during the Second World War', in Howard Aster and Peter J. Potichnyj (eds.), *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* (Edmonton, 1990), 373-407 'Assimilation and Ethnic Assertiveness among Ukrainians of the Soviet Union', in Erich Goldhagen (ed.), *Ethnic Minorities in the Soviet Union* (New York / Washington / London, 1968), 147-84
- Bilyeu, Dick, *Lost in Action: A World War II Soldier's Account of Capture on Bataan and Imprisonment by the Japanese* (Jefferson, NC, 1991)
- Bing, Edward J. (ed.), *The Letters of Tsar Nicholas and Empress Marie, Being the Confidential Correspondence between Nicholas II, last of the Tsars, and his Mother, Dowager Empress Marie Feodorovna* (London, 1937)
- Black, Conrad, *Franklin Delano Roosevelt* (London, 2004)
- Black, George, *The Good Neighbor: How the United States Wrote the History of Central America and the Caribbean* (New York, 1988)
- Blanke, Richard, *Orphans of Versailles: The Germans in Western Poland, 1918-1939* (Lexington, Kentucky, 1993)
- Blau, Peter M. and Joseph E. Schwartz, *Crosscutting Social Circles: Testing a Macroeconomic Theory of Intergroup Relations* (New York, 1984)
- Bloch, Ivan S., *Is War Now Impossible? Being an Abridgment of 'The War of the Future in its Technical, Economic and Political Relations'* (London, 1899)
- Bloch, Marc, *Etrange Defaite: Temoignage écrit en 1940* (Paris, 1946)
- Bloch, Michael, *Ribbentrop* (London / New York / Toronto / Sydney / Auckland, 1992)
- Blumstein, Alexandre, *A Little House on Mount Carmel* (London, 2002)
- Bobbitt, Philip, *The Shield of Achilles: War, Peace, and the Course of History* (New York, 2002)
- Bokszanski, Zbigniew, 'The Representations of the Jews in Selected Polish Autobiographical Materials from the Period of the Second World War', in Marek S. Szczepanski (ed.), *Ethnic Minorities and Ethnic Majority: Sociological Studies of Ethnic Relations in Poland* (Katowice, 1997), 247-56
- Bond, Brian, *British Military Policy between the Two World Wars* (Oxford, 1980) (ed.), *Chief of Staff: The Diaries of Lieutenant-General Sir Henry Pownall*, vol. I: 1933-1940 (London, 1972)
- Bontemps, Alex, 'Startling New Attitudes on Interracial Marriage', *Ebony*, (July- December 1975), 144-51
- Borchardt, Knut, 'Constraints and Room for Manoeuvre in the Great Depression of the Early Thirties: Towards a Revision of the Received Historical Picture', in *idem*, *Perspectives in Modern German Economic History and Policy* (Cambridge, 1991), 143-60
- Bordo, Michael, Alan Taylor and Jeffrey Williamson (eds.), *Globalization in Historical Perspective* (Chicago, 2003)
- Bordo, Michael, Ehsan Choudhri and Anna Schwartz, 'Was Expansionary Monetary Policy Feasible During the Great Contraction? An Examination of the Gold Standard Constraint', NBER Working Paper, 1725 (May 1999)

- Borys, Jurij, *The Sovietization of Ukraine 1917–1923: The Communist Doctrine and Practice of National Self-Determination* (Edmonton, 1980)
- Botev, Nikolai, 'Where East Meets West: Ethnic Inter-marriage in the Former Yugoslavia, 1962 to 1989', *American Sociological Review*, 59 (June 1994), 461–80
- Boua, Chanthou, 'Genocide of a Religious Group: Pol Pot and Cambodia's Buddhist Monks', in P. Timothy Bushnell, Vladimir Shlapentokh, Christopher K. Vanderpool and Jeyaratnam Sundram (eds.), *State Organized Terror: The Case of Violent Internal Repression* (Boulder, 1991), 227–40
- Bourke, Joanna, *An Intimate History of Killing: Face-to-face Killing in Twentieth-Century Warfare* (London, 1999)
- Bowlby, Alex, *The Recollections of Rifleman Bowlby* (London, 1999)
- Boyd, Carl, 'Japanese Military Effectiveness: The Interwar Period', in Allan R. Millett and Williamson Murray (eds.), *Military Effectiveness*, vol. II: *The Interwar Period* (Boston, 1988), 131–68
- Boyle, John Hunter, *China and Japan at War, 1937–1945: The Politics of Collaboration* (Stanford, 1972)
- Bradley, James, 'The Boys Who Saved Australia, 1942', in Robert Cowley (ed.), *More What If? Eminent Historians Imagine What Might Have Been* (Macmillan, 2002), 291–304
- Brainerd, Elizabeth and Mark V. Siegler, 'The Economic Effects of the 1918 Influenza Epidemic', Centre for Economic Policy Research Discussion Paper, 3791 (February 2003)
- Brands, H. W., *The Devil We Knew: Americans and the Cold War* (Oxford, 1993)
- Brass, Paul R. (ed.), *Riots and Pogroms* (New York, 1996)
- Breitman, Richard, *Official Secrets: What the Nazis Planned, What the British and Americans Knew* (London, 1999)
- Broadbent, Gilbert, *Behind Enemy Lines* (Bognor Regis, 1985)
- Broadberry, Stephen and Peter Howlett, 'The United Kingdom: "Victory at All Costs"', in Mark Harrison (ed.), *The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison* (Cambridge, 1998), 43–80
- Brokaw, Tom, *The Greatest Generation* (London, 2002)
- Bronsztejn, Szyja, 'Polish-Jewish Relations as Reflected in Memoirs of the Interwar Period', in Antony Polonsky, Ezra Mendelsohn and Jerzy Tomaszewski (eds.), *Jews in Independent Poland: 1918–1939* (London / Washington, 1994), 66–88
- Brook, Timothy (ed.), *Documents on the Rape of Nanking* (Ann Arbor, 1999)
- Brosious, S. David, 'Longing for International Control, Banking on American Superiority: Harry S. Truman's Approach to Nuclear Weapons', in John Lewis Gaddis, Philip H. Gordon, Ernest R. May and Jonathan Rosenberg (eds.), *Cold War Statesmen Confront the Bomb: Nuclear Diplomacy Since 1945* (Oxford, 1999), 15–39
- Brown, Callum, *The Death of Christian Britain: Understanding Secularization, 1800* (London / New York, 2001)
- Brown, Malcolm, in association with the Imperial War Museum, *The Imperial War Museum Book of the Western Front* (London, 1993)
- Tommy Goes to War (London, 1999)
- Brown, William O. Jr. and Richard C. K. Burdekin, 'German Debt Traded in London During the Second World War: A British Perspective on Hitler', *Economica*, 69 (2002), 655–69

- Browning, Christopher, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 10i and the Final Solution* (London, 2001) *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939-March 1942* (London, 2004)
- Brownmiller, Susan, *Against Our Will: Men, Women, and Rape* (Harmondsworth, 1976)
- Brull, Adolf, *Die Mischehe im Judentum im Lichte der Geschichte* (Frankfurt, 1905)
- Bruntz, George G., *Allied Propaganda and the Collapse of the German Empire in 1918* (Stanford, 1938)
- Bry, Gerhard, *Wages in Germany, 1871-1945* (Princeton, 1960)
- Bryce, Viscount (ed.), *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire, 1916: Documents Presented to Viscount Grey of Falloden* (Beirut, 2nd edn. 1972).
- Buchanan, Mark, *Ubiquity: The Science of History... Or Why the World is Simpler than We Think* (London, 2000)
- Buckle, George Earle (ed.), *The Letters of Queen Victoria: A Selection from Her Majesty's Correspondence and Journal between the Years 1886 and 1901*, 3rd Series (London, 1930, 1931, 1932)
- Buckley, Gail, *American Patriots: The Story of Blacks in the Military from the Revolution to Desert Storm* (New York, 2001)
- Buckley, Roger, *The United States in the Asia-Pacific since 1945* (Cambridge, 2002)
- Budnitskii, Oleg, 'What the Cause of a Pogrom Is, or of Gunshots from Behind', unpublished paper, Stockholm Conference on Pogroms (2005)
- Budrass, Lutz, Jonas Scherner and Jochen Streb, 'Demystifying the German "Armament Miracle" during World War II: New Insights from the Annual Audits of German Aircraft Producers', Yale University Economic Growth Center Discussion Paper, 905 (January 2005)
- Buldakov, V.P., 'Freedom, Shortages, Violence: The Origins of the "Revolutionary" Anti-Jewish Pogrom in Russia in 1917-1918', unpublished paper, Stockholm Conference on Pogroms (2005)
- Bulgakov, Mikhail, transl. Richard Pevear and Larissa Volokhonsky, *The Master and Margarita* (London, 1997 [1966]) transl. Michael Glenny, *The White Guard* (London, 1971)
- Bull, Eric, *Go Right, Young Man* (Hornby, 2nd edn. 1997)
- Bullock, Alan, *Hitler and Stalin: Parallel Lives* (London, 1991)
- Burgdorfer, Friedrich, 'Die Juden in Deutschland und in der Welt: Ein statistischer Beitrag zur biologischen, beruflichen und sozialen Struktur des Judentums in Deutschland', *Forschungen zur Judenfrage*, 3 (1938), 152-98
- Burk, Kathleen, *Britain, America and the Sinews of War, 1914-1918* (London, 1985)
- Burleigh, Michael, *Death and Deliverance: 'Euthanasia' in Germany 1900-1945* (Cambridge, 1994)
- Earthly Powers: *Religion and Politics in Europe from the Enlightenment to the Great War* (London, 2005)
- Germany Turns Eastwards: *A Study of Ostforschung in the Third Reich* (Cambridge, 2000)
- 'Nazi Europe: What If Nazi Germany Had Defeated the Soviet Union?', in Niall Ferguson (ed.), *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals* (New York, 1999 321-47)
- 'The Racial State Revisited', in *idem*, *Ethics and Extermination: Reflections on Nazi Genocide* (Cambridge, 1997), 155-68
- The Third Reich: A New History* (London, 2001) and Wolfgang Wippermann, *The Racial State: Germany 1933-1945* (Cambridge, 1991)

- Burt, John D., 'Known Enemies and Forced Allies: The Battles of Sicily and Kursk', in Peter G. Tsouras (ed.), *Third Reich Victorious: The Alternate History of How the Germans Won the War* (London, 2002), 169-96 Buruma, Ian, *Inventing Japan: From Empire to Economic Miracle, 1853-1964* (London, 2003)
- Buruma, Ian and Avishai Margalit, *Occidentalism: The West in the Eyes of Its Enemies* (New York, 2004)
- Bynum, Victoria E., '“White Negroes” in Segregated Mississippi: Miscegenation, Racial Identity and the Law', *Journal of Southern History*, 64, 2 (May 1998), 247-76
- Cain, P. J. and A. G. Hopkins, *British Imperialism, 1688-2000*, 2nd edn. (Harlow, 2001)
- Cala, Alina, 'The Social Consciousness of Young Jews in Interwar Poland', *Polin*, 8 (1994) 42-66
- Calvocoressi, Peter, Guy Wint and John Pritchard, *Total War: The Causes and Courses of the Second World War*, 2nd edn. (Harmondsworth, 1989)
- Campbell, Horace, 'Cuito Cuanavale', in *The Oxford Companion to Politics of the World*, 2nd edn. (Oxford, 2001), 187 Campbell, Kim H., 'Holding Patton: Seventh Panzer Army and the Battle of Luxembourg', in Peter G. Tsouras (ed.), *Battle of the Bulge: Hitler's Alternate Scenarios* (London, 2004), 205-31 Camper, Carol (ed.), *Miscegenation Blues: Voices of Mixed Race Women* (Toronto, 1994)
- Cannadine, David, *Ornamentalism: How the British Saw Their Empire* (London, 2001)
- Cantril, Hadley, 'America Faces the War: A Study in Public Opinion', *Public Opinion Quarterly*, 4, 4 (September 1940), 387-407 Carlton, David, 'Against the Grain: In Defence of Appeasement', *Policy Review*, 13 (Summer 1980), 134-50
- Carpenter, Humphrey, *Tolkien: A Biography* (Boston, 1977)
- Carpenter, W. S., *The Du Pont Company's Part in the National Security Program, 1945: Stockholder's Bulletin* (Wilmington, Del., 1946)
- Carr, Caleb, 'VE Day - November 11, 1944', in Robert Cowley (ed.), *More What If? Eminent Historians Imagine What Might Have Been* (Macmillan, 2002), 333-45 Carr, E. H., *The Twenty Years' Crisis, 1919-1939: An Introduction to the Study of International Relations*, reissued with a new introduction and additional material by Michael Cox (Basingstoke, 2001)
- Carruthers, Bob and Simon Trew (eds.), *Servants of Evil: New First-hand Accounts of the Second World War from Survivors of Hitler's Armed Forces* (London, 2001)
- Carson, Andrew D., *My Time in Hell: Memoir of an American Soldier Imprisoned by the Japanese in World War II* (Jefferson, NC / London, 1997)
- Casper, Bernard M., *With the Jewish Brigade* (London, 1947)
- Castellan, Georges, 'Remarks on the Social Structure of the Jewish Community in Poland between the Two World Wars', in Bela Vago and George L. Mosse (eds.), *Jews and non-Jews in Eastern Europe, 1918-1945* (New York, 1974), 187-201 'The Germans of Rumania', *Journal of Contemporary History*, 6, 1 (1971), 52-75
- Caute, David, *The Dancer Defects: The Struggle for Cultural Supremacy during the Cold War* (Oxford, 2003)
- Cavalli-Sforza, Luigi Luca, transl. Mark Seielstad, *Genes, People, and Languages* (New York, 1999)

- Cavalli-Sforza, Luigi Luca, Paolo Menozzi and Alberto Piazza, *The History and Geography of Human Genes* (Princeton, 1994)
- Cell, John W., *The Highest Stage of White Supremacy: The Origins of Segregation in South Africa and the American South* (Cambridge, 1982) 'Colonial Rule', in Judith M. Brown and Wm. Roger Louis (eds.), *Oxford History of the British Empire*, vol. IV: *The Twentieth Century* (Oxford / New York, 1999), 232-254
- Celine, Louis-Ferdinand, *Voyage au bout de la nuit* (Paris, 1956 [1932])
- Chalker, Jack Bridger, *Burma Railway Artist: The War Drawings of Jack Chalker* (London, 1994)
- Chamberlin, W. H., *The Russian Revolution*, 2 vols. (New York, 1965)
- 'Soviet Taboos', *Foreign Affairs*, 13 (1935), 431-40
- Chang, Iris, *The Rape of Nanking: The Forgotten Holocaust of World War II* (New York, 1997)
- Chang, Jung and Jon Halliday, *Mao: The Unknown Story* (London, 2005)
- Charmley, John, *Churchill: The End of Glory* (London, 1993) *Chamberlain and the Lost Peace* (London, 1989)
- Chenevix-Trench, Charles, *The Indian Army and the King's Enemies, 1900-1947* (London, 1988)
- Chirac, Auguste, *Les rois de la République: Histoire des jaieries* (Paris, 1883) *L'agiotage de 1870 à 1884* (Paris, 1887)
- Chiswick, Barry R. and Timothy J. Hatton, 'International Migration and the Integration of Labor Markets', in Michael D. Bordo, Alan M. Taylor and Jeffrey G. Williamson (eds.), *Globalization in Historical Perspective* (Chicago / London, 65-120)
- Chmerkine, N., *Les Consequences de l'Antisemitisme en Russie* (Paris, 1897) Chretien, Jean-Pierre, *Burundi: L'histoire retrouvée: 25 ans de métier d'historien en Afrique* (Paris, 1993) Jean-François Dupaquier, Marcel Kabanda and Joseph Ngarambe, *Rwanda: Les médias du génocide* (Paris, 1995)
- Christiano, Lawrence J., Roberto Motto and Massimo Rostagno, 'The Great Depression and the Friedman-Schwartz Hypothesis', NBER Working Paper, 10255 (January 2004)
- Chua, Amy, *World on Fire: How Exporting Free Market Democracy Breeds Ethnic Hatred and Global Instability* (New York, 2003)
- Churchill, Winston S., *The Hinge of Fate: The Second World War* (Boston, 1950)
- Clarke, I. F. (ed.), *Voices Prophesying War, 1763-1984* (London / New York, 1992)
- Clarke, Peter F., *The Cripps Version: The Life of Sir Stafford Cripps, 1889-1952* (London, 2002)
- Clayton, James D., 'American and Japanese Strategies in the Pacific War', in Peter Paret (ed.), *Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age* (Princeton, 1986), 703-32
- Coble, Parks M., *Facing Japan: Chinese Politics and Japanese Imperialism* (Cambridge, Mass., 1991)
- Coetzee, M. S., *The German Army League: Popular Nationalism in Wilhelmine Germany* (Oxford / New York, 1990)
- Coghlan, F., 'Armaments, Economic Policy and Appeasement: The Background to British Foreign Policy, 1931-7', *History*, 57, 190 (June 1972), 205-16
- Cohen,

- Gary B., *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague, 1861–1914* (Princeton, 1981)
- Cohen, Israel, 'My Mission to Poland (1918–1919)', *Jewish Social Studies*, 13, 2 (April 1951) 149–72
- Cohen, Paul, *History in Three Keys: The Boxers as Event, Experience and Myth* (New York, 1998)
- Cole, Harold L., Lee O. Ohanian and Ron Leung, 'Deflation and the International Great Depression: A Productivity Puzzle', Federal Reserve Bank of Minneapolis Research Department Staff Report, 356 (February 2005)
- Cole, Margaret, *The Webbs and their Work* (New York, 1974)
- Cole, Wayne S., 'America First and the South, 1940–1941', *Journal of Southern History*, 22, 1 (February 1956), 36–47
- Collier, Paul and Anke Hoeffler, 'On Economic Causes of Civil War', *Oxford Economic Papers*, 50 (1998), 563–73
- Colville, J. R., *Man of Valour: The Life of Field-Marshal the Viscount Gort* (London, 1972)
- Colville, John, *The Fringes of Power: Downing Street Diaries, 1939–1955* (Dunton Green, 1986)
- Colvin, Ian, *Vansittart in Office: An Historical Survey of the Origins of the Second World War Based on the Papers of Sir Robert Vansittart* (London, 1965)
- The Chamberlain Cabinet: How the Meetings in 10 Downing Street, 1937–1939 Led to the Second World War, Told for the First Time from the Cabinet Papers* (London, 1971)
- Comision para el Esclarecimiento Historico, *Guatemala Memoria del Silencio: Las Violaciones de los Derechos Humanos y los Hechos de Violencia*, vol. II (Guatemala, 1999)
- Guatemala Memoria del Silencio: Conclusiones y Recomendaciones*, vol. V (Guatemala, 1999)
- Conlen, Paul, 'The Historical Genesis and Material Basis of Racial Endogamy in Racist Societies', unpublished thesis (University of Lund, 1974)
- Connaughton, R. M., *The War of the Rising Sun and Tumbling Bear: A Military History of the Russo-Japanese War, 1904–5* (London, 1988)
- Conquest, Robert, *The Great Terror: A Reassessment* (London, 1992)
- The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine* (London / Melbourne / Auckland / Johannesburg, 1986)
- The Nation Killers* (London, 1970)
- Constantine, Stephen, 'Migrants and Settlers', in Judith M. Brown and Wm. Roger Louis (eds.), *The Oxford History of the British Empire*, vol. IV: *The Twentieth Century* (Oxford, 1999), 163–87.
- Cook, Theodore F. Jr., 'Our Midway Disaster', in Robert Cowley (ed.), *What If?: The World's Foremost Military Historians Imagine What Might Have Been* (London, 311–339)
- Cooper, Duff, ed. John Julius Norwich, *The Duff Cooper Diaries, 1915–1951* (London, 2005)
- Old Men Forget* (London, 1953)
- Coox, Alvin, 'The Effectiveness of the Japanese Military Establishment in the Second World War', in Allan R. Millett and Williamson Murray (eds.), *Military Effectiveness*, vol. III: *The Second World War* (Boston, 1988), 1–44
- 'The Pacific War', in Peter Duus (ed.), *The Cambridge History of Japan*, vol. VI: *The Twentieth Century* (Cambridge, 1988), 315–385.
- Nomonhan: Japan Against Russia, 1939*, 2 vols. (Stanford, 1985)

- Corti, Egon Caesar Conte, *The English Empress: A Study in the Relations between Queen Victoria and her Eldest Daughter, Empress Frederick of Germany* (London, 1957)
- Alexander of Battenberg (London, 1954)
- Costello, John, *Days of Infamy: MacArthur, Roosevelt, Churchill* (New York, 1994)
- Coyne, Jerry A. and H. Allen Orr, *Speciation* (Sunderland, MA, 2004)
- Cozzens, James Gould, *Guard of Honor* (New York, 1948)
- Crafts, Nicholas, 'Is the World a Riskier Place?', Merrill Lynch Global Securities Research and Economics Group (May 16, 2005) 'Globalisation and Growth in the Twentieth Century', International Monetary Fund Working Paper, 00/44 (March 2000)
- Cray, Ed, *Chrome Colossus: General Motors and its Times* (Boston, 1980)
- Crevel, Martin van, *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton* (Cambridge, 1977)
- Crowley, James B., *Japan's Quest for Autonomy: National Security and Foreign Policy, 1930-1938* (Princeton, 1966)
- Crowson, N. J., *Facing Fascism: The Conservative Party and the European Dictators, 1935-1940* (London, 1997)
- Cullather, Nick, *Secret History: The CIA's Classified Account of Its Operations in Guatemala, 1952-1954* (Stanford, 1999)
- Dabney, Virginus, 'The South Looks Abroad', *Foreign Affairs*, 19, i (October 1940), 171-8
- Dadrian, Vahakn N., *German Responsibility in the Armenian Genocide: A Review of the Historical Evidence of German Complicity* (Watertown, Mass., c1996) 'The Armenian Question and the Wartime Fate of the Armenians as Documented by the Officials of the Ottoman Empire's World War I Allies: Germany and Austria-Hungary', *International Journal of Middle Eastern Studies*, 32 (2002), 59-85 *The History of the Armenian Genocide* (Providence, 1997) *The Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide: A Case Study of Distortion and Falsification* (Cambridge, MA, 1999) 'The Signal Facts Surrounding the Armenian Genocide and the Turkish Denial Syndrome', *Journal of Genocide Research*, 5 (2003)
- Dairnvaell, Georges ['Satan' (pseud.)], *Histoire edifiante et curieuse de Rothschild Ier, roi des Juifs* (Paris, 1846)
- Danchev, Alex, *Alchemist of War: The Life of Basil Liddell Hart* (London, 1998)
- Davidson-Houston, J. V., *Yellow Creek: The Story of Shanghai* (London, 1962)
- Davie, Maurice R., *Refugees in America: Report of the Committee for the Study of Recent Immigration from Europe* (New York, 1947)
- Davies, Norman, *Europe: A History* (Oxford / New York, 1996)
- God's Playground: *A History of Poland in Two volumes*, vol. II: *1795 to the Present* (New York, 1982)
- Rising '44: *The Battle for Warsaw* (New York, 2004)
- and Roger Moorhouse, *Microcosm: Portrait of a Central European City* (London, 2003)
- Davis, Lance E. and R. A. Huttenback, *Mammon and the Pursuit of Empire: The Political Economy of British Imperialism, 1860-1912* (Cambridge, 1986)
- Davis, Mike, *Late Victorian Holocausts: El Niño Famines and the Making of the Third World* (London, 2001)
- Dawkins, Richard, *The Selfish Gene*, 2nd edn. (Oxford / New York, 1989)

- Deist, Wilhelm, 'The Military Collapse of the German Empire: The Reality behind the Stab-in-the-Back Myth', *War in History*, 3, 2 (1996), 186-207
- Della Pergola, Sergio, *Jewish Mixed Marriages in Milan 1901-1968, with an Appendix: Frequency of Mixed Marriage Among Diaspora Jews* (Jerusalem, 1972)
- Diamond, Jared, *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed* (New York, 2005)
- Dibold, Hans, transl. by H. C. Stevens, *Doctor at Stalingrad: The Passion of a Captivity* (London, 1958)
- Dilks, David, '“The Unnecessary War”? Military Advice and Foreign Policy in Great Britain, 1931-1939', in Adrian Preston (ed.), *General Staffs and Diplomacy before the Second World War* (London, 1978), 98-132 (ed.), *The Diaries of Sir Alexander Cadogan, 1938-1945* (London, 1971)
- Dinter, Artur, *Die SHnde wider das Blut: Ein Zeitroman* (Leipzig, 1920)
- Divine, Robert A., *The Illusion of Neutrality* (Chicago, 1962)
- Djilas, Aleksa, *Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919-1953* (Cambridge, Mass. / London, 1991)
- Dobkin, Marjorie Housepian, *Smyrna 1922: The Destruction of a City* (Kent, Ohio / London, 1988)
- Dobson, Christopher, John Miller and Ronald Payne, *The Cruellest Night: Germany's Dunkirk and the Sinking of the Wilhelm Gustloff* (London, 1979)
- Donovan, Tom (ed.), *The Hazy Red Hell: Fighting Experiences on the Western Front, 1914-1918* (Staplehurst, 1999)
- Dorril, Stephen, *M16: Fifty Years of Special Operations* (London, 2000)
- Dower, John W., *War without Mercy: Race and Power in the Pacific War* (London / Boston, 1986)
- Doyle, Michael W., 'Liberalism and World Politics', *American Political Science Review*, 80, 4 (1986), 1151-1167
- Dralle, Lothar, *Die Deutschen in Ostmittel- und Osteuropa: ein Jahrtausend euro-paischer Geschichte* (Darmstadt, 1991)
- Draper, Alfred, *The Amritsar Massacre: Twilight of the Raj* (London, 1985)
- Dreyer, Edward L., *China at War, 1901-1949* (London, 1995)
- Drucker, Peter, *Die Judenfrage in Deutschland* (Vienna, 1936)
- Drucker, Peter F., *The Concept of the Corporation* (New York, 1946)
- Drumont, Edouard, *La France juive: Essai d'histoire contemporaine*, 2 vols. (Paris, 1885)
- Les Juifs contre la France* (Paris, 1899)
- Le Testament d'un antisemite* (Paris, 1894)
- Dubnow, S. M., transl. I. Friedlaender, *History of the Jews in Russia and Poland from the Earliest Times until the Present Day*, vol. II: *From the Death of Alexander I until the Death of Alexander III (1825-1894)* (New York, 1975)
- Dudley, Wade G., 'Be Careful What You Wish For: The Plan Orange Disaster', in Peter G. Tsouras (ed.), *Rising Sun Victorious: The Alternate History of How the Japanese Won the Pacific War* (London, 2001), 39-61
- Dugdale, E. T. S. (ed.), *German Diplomatic Documents, 1871-1914*, 4 vols. (London, 1928)
- Dunbabin, J. P. D., 'British Rearmament in the 1930s: A Chronology and Review', *Historical Journal*, 18, 3 (September, 1975), 587-609
- Dungan, Myles, *They Shall Not Grow Old: Irish Soldiers and the Great War* (Dublin, 1997)
- Dunlop, E. E., *The War Diaries of Weary Dunlop: Java and the Burma-Thailand Railway, 1942-1945* (London, 1987)



- Durand, Yves, *La vie quotidienne des Prisonniers de Guerre dans les Stalags, les Oflagi et les Kommandos, 1939–1945* (Paris, 1987)
- Durham, W. H., *Coevolution: Genes, Culture, and Human Diversity* (Stanford, 1991)
- Durschmied, Erik, *The Hinge Factor: How Chance and Stupidity Have Changed History* (London, 1999)
- Duus, Peter, 'Japan's Informal Empire in China, 1895–1937: An Overview', in Peter Duus, Ramlon H. Myers and Mark R. Peattie (eds.), *The Japanese Informal Empire in China, 1895–1937* (Princeton, 1989), xi–xxix Easton, Laird M., *The Red Count: The Life of Harry Kessler* (Berkeley, 2002) Echenberg, Myron, *Colonial Conscripts: The 'Tirailleurs Senegalais' in French West Africa, 1857–1960* (London, 1991)
- Edelstein, Michael, 'Imperialism: Cost and Benefit', in Roderick Floud and Donald McCloskey (eds.), *The Economic History of Britain since 1700*, 2nd edn., vol. II (Cambridge, 1994), i73–216 Edgar, Donald, *The Stalag Men: The Story of One of the 110,000 Other Ranks who were POWs of the Germans in the 1939–45 War* (London, 1982)
- Edgerton, Robert B., *Warriors of the Rising Sun: A History of the Japanese Military* (London, 1997)
- Edwardes, Allen, *Erotica Judaica* (New York, 1967)
- Ehrenburg, Ilya, *Men, Years - Life*, vol. V: *The War, 1941–45* (London, 1964) Ehrenburg, Ilya and Vasily Grossman, transl. David Patterson, *The Complete Black Book of Russian Jewry* (New Brunswick, NJ, 2002)
- Eichengreen, Barry, *Golden Fetters: The Gold Standard and the Great Depression, 1919–1939* (New York / Oxford, 1992) 'Still Fettered After All These Years', NBER Working Paper, 9726 (October 2002)
- Einstein, Albert and Sigmund Freud, 'The Einstein-Freud Correspondence (1931–1932)', in Otto Nathan and Heinz Norden (eds.), *Einstein on Peace* (New York, 1960), 186–203
- Eklblom, Robert, 'Inbreeding Avoidance through Mate Choice', unpublished paper, Evolutionary Biology Centre, Department of Population Biology, Uppsala University, Sweden (n.d.)
- Eksteins, Modris, *Walking Since Daybreak: A Story of Eastern Europe, World War II, and the Heart of our Century* (Boston, 1999)
- Elkins, Caroline, *Britain's Gulag: The Brutal End of Empire in Kenya* (London, 2005)
- Ellis, John, *The World War I Databook: The Essential Facts and Figures for all the Combatants* (London, 1993)
- Endicott, Stephen Lyon, *Diplomacy and Enterprise: British China Policy, 1933–1937* (Manchester, 1975)
- Erickson, John, *The Road to Stalingrad: Stalin's War with Germany*, vol. I (London, 1975) 'New Thinking about the Eastern Front in World War II', *Journal of Military History*, 56, 2 (April 1992), 283–92 Erny, Pierre, *Rwanda 1994: Clespour comprendre le calvaire d'un peuple* (Paris, 1994) Errera, Leo, *The Russian Jews: Extermination or Emancipation?* (New York / London, 1894)
- Evans, Richard, *Rituals of Retribution: Capital Punishment in Germany 1600–1987* (Oxford, 1996) *The Third Reich in Power* (New York, 2005) *The Coming of the Third Reich* (London, 2003)

- Falls, Cyril, *Caporetto 1917* (London, 1965)
- Falter, Jurgen W., *Hitlers Wahler* (Munich, 1991)
- Fanon, Frantz, *Black Skin, White Masks* (London, 1952)
- Farmer, Rhodes, *Shanghai Harvest: A Diary of Three Years in the China War* (London, 1945)
- Farquhar, George, 'The Twin Rivals', in William Myers (ed.), *The Recruiting Officer and Other Plays* (New York, 1995), 79-159 Farrar-Hockley, Sir Anthony, 'The China Factor in the Korean War', in James Cotton and Ian Neary (eds.), *The Korean War in History* (Manchester, 1989), 4-ii Fay, Peter Ward, *The Forgotten Army: India's Armed Struggle for Independence, 1942-1945* (Ann Arbor, 1993)
- Feinstein, C. H., *National Income, Expenditure and Output of the United Kingdom, 1855-1965* (Cambridge, 1972)
- Feldman, Eliyahu, 'British Diplomats and British Diplomacy and the 1905 Pogroms in Russia', *Slavonic and East European Review*, 65, 4 (October 1987), 579-608 Feldman, Gerald D., *The Great Disorder: Politics, Economics and Society in the German Inflation* (New York / Oxford, 1993)
- Felsenstein, Frank, *Anti-Semitic Stereotypes: A Paradigm of Otherness in English Popular Culture, 1660-1830* (Baltimore, 1995)
- Feltz, Gaetan, 'Ethnicite, etat-nation et democratisation au Rwanda et au Burundi', in Manasse Esoavelomandroso and Gaetan Feltz (eds.), *Democratie et developpement: Mirage ou espoir raisonnable?* (Paris / Antananarivo, 1995), 277-97
- Fenby, Jonathan, *Generalissimo: Chiang Kai-shek and the China He Lost* (London, 2003)
- Ferguson, Niall, *Empire: How Britain Made the Modern World* (London, 2003) *Paper and Iron: Hamburg Business and German Politics in the Era of Inflation, 1897-1927* (Cambridge, 1995) 'Political Risk and the International Bond Market between the 1848 Revolution and the Outbreak of the First World War', *Economic History Review* 59, 1 (2006), 70-112 'Prisoner Taking and Prisoner Killing in the Age of Total War: Towards a Political Economy of Military Defeat', *War in History*, 11, 1 (2004), 34-78 'Sinking Globalization', *Foreign Affairs* 84, 2 (March / April 2005), 64-77 *The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World, 1700-2000* (London, 2001) *The House of Rothschild*, vol. I: *Money's Prophets*; vol. II: *The World's Banker* (New York, 1999) 'The Paradox of Diminishing Risk Perception in a Dangerous World', Drobny Associates Research Paper (July 2005) *The Pity of War* (London, 1998) 'The Unconscious Colossus: Limits of (and Alternatives to) American Empire', *Daedalus*, 134, 2 (2005), 18-33 and Moritz Schularick, 'The Empire Effect: The Determinants of Country Risk in the First Age of Globalization, 1880-1913', *Journal of Economic History* 66, 2 (2006), 283-312
- Fermi, Laura, *Illustrious Immigrants: The Intellectual Migration from Europe, 1930-1941* (Chicago / London, 1968)
- Fermor, Patrick Leigh, *A Time of Gifts: On Foot to Constantinople from the Hook of Holland to the Middle Danube* (London, 2005)
- Feuerwerker, Albert, 'Japanese Imperialism in China: A Commentary', in Peter Duus, Ramon H. Myers and Mark R. Peattie (eds.), *The Japanese Informal Empire in China, 1895-1937* (Princeton, 1989), 431-8 Field, Alexander J., 'The

- Impact of World War II on US Productivity Growth', unpublished paper, Santa Clara University (September 2005)
- Figes, Orlando, *Peasant Russia, Civil War: The Volga Countryside in Revolution (1917–1921)* (New York, 1989) 'The Red Army and Mass Mobilization during the Russian Civil War, 1918/1920', *Past and Present*, 129 (November 1990), 168–211
- A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891–1924* (London, 1996)
- Fink, Carol, 'The Minorities Question at the Paris Peace Conference: The Polish Minority Treaty, June 28, 1919', in Manfred F. Boemeke, Gerald D. Feldman and Elisabeth Glaser (eds.), *The Treaty of Versailles: A Reassessment after 75 Years* (Cambridge, 1998), 249–74
- Fisch, Harold, *The Dual Image: The Figure of the Jew in English and American Literature* (New York, 1971)
- Fischer, Conan, *The German Communists and the Rise of Nazism* (London, 1991)
- FitzPatrick, Bernard T. and John A. Sweetser III, *The Hike into the Sun: Memoir of an American Soldier Captured on Bataan in 1942 and Imprisoned by the Japanese until 1945* (Jefferson, NC / London, 1993)
- Fitzpatrick, Sheila, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times -Soviet Russia in the 1930s* (Oxford, 1999)
- Flandreau, Marc and Frederic Zumer, *The Making of Global Finance, 1880–1913* (Paris, 2004)
- Fleischhauer, Ingeborg and Benjamin Pinkus, ed. Edith Rogovin Frankel, *The Soviet Germans: Past and Present* (New York, 1986)
- Fleming, Donald and Bernard Bailyn (eds.), *The Intellectual Migration: Europe and America, 1930–1960* (Cambridge, Mass., 1969)
- Fleming, Thomas, 'Illusions and Realities in World War I', *Historically Speaking* (September / October 2004), 7–9
- Flora, Peter et al. (eds.), *State, Economy and Society in Western Europe, 1815–1975: A Data Handbook*, 2 vols. (Frankfurt, 1983)
- Fogel, Robert W., *The Escape from Hunger and Premature Death, 1700–2100: Europe, America, and the Third World* (Cambridge, 2003)
- Folcher, Gustave, *Marching to Captivity: The War Diaries of a French Peasant, 1939–45* (London / Washington DC, 1996)
- Fooks, Herbert C., *Prisoners of War* (Federalburg, Md, 1924)
- Foot, Rosemary, *The Wrong War: American Policy and the Dimensions of the Korean Conflict, 1950–1953* (Ithaca, 1985)
- Forbes, Neil, 'London Banks, the German Standstill Agreements, and "Economic Appeasement" in the 1930s', *Economic History Review*, 2nd Series, 40, 4 (November 1987) 571–87
- Fordham, Benjamin O., "'Revisionism' Reconsidered: Exports and American Intervention in the First World War', unpublished paper, Department of Political Science, Binghamton University (SUNY) (2004)
- Foreign Office, *Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey: Part I: Events at Sassoon, and Commission of Inquiry at Moush* (London, 1895)
- Forster, Jürgen, 'The German Army and the Ideological War against the Soviet Union', in Gerhard Hirschfeld (ed.), *The Policies of Genocide: Jews and Soviet Prisoners of War in Nazi Germany* (London / Boston / Sydney, 1986), 15–29
- Forsyth, James, *A History of the Peoples of Siberia: Russia's North Asian Colony, 1581–1990* (Cambridge / New York / Port Chester / Melbourne / Sydney,

- 1992) Fort, Adrian, *'Prof': The Life and Times of Frederick Lindemann* (London, 2004)
- Foster, Alan, 'The Times and Appeasement: The Second Phase', *Journal of Contemporary History*, 16, 3 (July 1981), 441-65 Fotiadis, Constantinos E. (ed.), *The Genocide of the Pontus Greeks* (Thessaloniki, 2002)
- Frank, Andre Gunder, *ReOrient: Global Economy in the Asian Age* (Berkeley / London, 1998)
- Freud, Sigmund, 'Thoughts for the Time on War and Death', reprinted in John Rickman (ed.), *Civilization, War and Death* (London, 1939)
- Friedman, Barton, 'Tolkien and David Jones: The Great War and the War of the Ring', *Clio*, 11, 2 (1982), 117-35 Friedman, Benjamin M., *The Moral Consequences of Economic Growth* (New York, 2005)
- Friedman, Milton and Anna J. Schwartz, *A Monetary History of the United States, 1867-1960* (Princeton, 1963)
- Friedrich, Jorg, *Der Brand: Deutschland im Bombenkrieg, 1940-1945* (Berlin, 2003)
- Fritz, Stephen G., *Frontsoldaten: The German Soldier in World War II* (Lexington, 1995)
- Fromkin, David, *Europe's Last Summer: Why the World Went to War in 1914* (London, 2004)
- Froschauer, Hermann and Renate Geyer, *Quellen des Hasses: Aus dem Archiv des 'Stürmer' 1933-1945. Eine Ausstellung des Stadtarchivs Nürnberg Okt. 1988-Feb. 1989* (Nuremberg, 1988)
- Frymann, Daniel [Heinrich Class], *Wenn ich der Kaiser wUr' - Politische Wahrheiten und Notwendigkeiten* (Leipzig, 1912)
- Fuchs, Edouard, *Die Juden in der Karikatur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte* (Berlin, 1985)
- Fukuyama, Francis, 'Capitalism and Democracy: The Missing Link', *Journal of Democracy*, 3 (1992), 100-110 *The End of History and the Last Man* (New York, 1992) *The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order* (London, 1999)
- Fursenko, Aleksandr and Timothy Naftali, *One Hell of a Gamble: Khrushchev, Castro, Kennedy and the Cuban Missile Crisis, 1958-1964* (London, 1997)
- Gabrielan, M. C., *Armenia: A Martyr Nation: A Historical Sketch of the Armenian People from Traditional Times to the Present Tragic Days* (New York / Chicago, 1918)
- Gackenholtz, Hermann, 'The Collapse of Army Group Centre in 1944', in Hans-Adolf Jacobsen and Jurgen Rohwer (eds.), transl. Edward Fitzgerald, *Decisive Battles of World War II: The German View* (London, 1965), 355-83 Gaddis, John Lewis, *The Cold War: A New History* (London, 2006) 'Korea in American Politics, Strategy, and Diplomacy, 1945-1950', in Yonosuke Nagai and Akira Iriye (eds.), *The Origins of the Cold War in Asia* (Tokyo, 1977), 277-99. *We Know Now: Rethinking Cold War History* (Oxford, 1997)
- Gahama, Joseph, *Le Burundi sous administration Beige: La periode du mandat, 1919-1939* (Paris, 1983)
- Gallup, George H., *The Gallup Poll: Public Opinion, 1935-1971* (New York, 1972)
- Galton, Francis, *Hereditary Genius* (London, 1978 [1869])
- Gantt, William Horsley, *Russian Medicine* (New York, 1937)
- Garrett, Richard, *P.O.W.* (Newton Abbot / London, 1981)

- Garrett, Stephen A., *Ethics and Airpower in World War II: The British Bombing of German Cities* (New York, 1993)
- Gasiorowski, Mark J., 'The 1953 Coup d'Etat Against Mosaddeq', in Mark J. Gasiorowski and Malcolm Byrne (eds.), *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran* (Syracuse, 2004)
- Gatrell, Peter, *Government, Industry and Rearmament in Russia, 1900–1914: The Last Argument of Tsarism* (Cambridge, 1994)
- Gay, Ruth, *The Jews of Germany: A Historical Portrait* (New Haven / London, 1992)
- Gayler, Robert, *Private Prisoner: An Astonishing Story of Survival under the Nazis* (Wellingborough, 1984)
- Geiger, Jeffrey E., *German Prisoners of War at Camp Cooke, California: Personal Accounts of 14 Soldiers, 1944–1946* (Jefferson, NC / London, 1996)
- Geiss, Immanuel, *Der lange Weg in die Katastrophe: Die Vorgeschichte des Ersten Weltkrieges, 1815–1914* (Munich, 1990) *July 1914: The Outbreak of the First World War-Selected Documents* (London, 1967)
- Gellately, Robert, 'The Gestapo and German Society: Political Denunciation in the Gestapo Case Files', *Journal of Modern History*, 60, 4 (December 1988), 654–94
- Germann, Holger, *Alfred Rosenberg: Sein politischer Weg bis zur Neu-(Wieder-) Gründung der NSDAP im Jahre 1925* (London, 1988)
- Gerstenfeld-Maltiel, Jacob, *My Private War: One Man's Struggle to Survive the Soviets and the Nazis* (London, 1993)
- Getty, J. Arch and Oleg V. Naumov, *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939* (New Haven, 1999)
- Geyl, Pieter, *Encounters in History* (London / Glasgow, 1963)
- Gibbons, Herbert Adams, *Les Derniers Massacres d'Arménie: Les Responsabilités* (Paris / Nancy, 1916)
- Gilbert, Martin, *The First World War: A Complete History* (London, 1989) *Second World War: A Complete History* (London, 1989) and Richard Gott, *The Appeasers* (London, 1963)
- Gill, John H., 'Into the Caucasus: The Turkish Attack on Russia, 1942', in Peter G. Tsouras (ed.), *Third Reich Victorious: The Alternate History of How the Germans Won the War* (London, 2002), 146–68
- Gill, Lesley, *The School of the Americas: Military Training and Political Violence in the Americas* (Durham, 2004)
- Gilman, Sander, *The Jew's Body* (New York / London, 1991)
- Gilmore, Allison B., *You Can't Fight Tanks with Bayonets: Psychological Warfare against the Japanese Army in the Southwest Pacific* (Lincoln / London, 1998)
- Gitelman, Zvi Y., *Jewish Nationality and Soviet Politics: The Jewish Sections of the CPSU, 1917–1930* (Princeton, 1972)
- Glenny, Misha, *The Balkans, 1804–1999: Nationalism, War and the Great Powers* (London, 2000)
- Gobineau, Joseph Arthur, comte de, *Essai sur l'inégalité des races humaines* (Paris, 1967 [1853–5])
- Goeschel, Christian, 'Suicide at the End of the Third Reich', *Journal of Contemporary History*, 41, 1 (2006), 153–73
- Goetzmann, William N., Andrey D. Ukhov and Ning Zhu, 'China and the World Financial Markets', *Economic History Review* (forthcoming)

- Goldberg, Mina, 'Die Jahre 1881-1882 in der Geschichte der russischen Juden', unpublished PhD thesis, Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin (1934)
- Golden, Joseph, 'Patterns of Negro-White Intermarriage', *American Sociological Review*, 19 (1954), 144-7 Goldhagen, Daniel Jonah, *Hitler's Willing Executioners* (London, 1997)
- Goldsmith, Raymond, 'The Power of Victory', *Military Cultures*, 19 (Spring 1946), 69-81
- Goldstein, Erik, 'Great Britain: The Home Front', in Manfred F. Boemeke, Gerald D. Feldman and Elisabeth Glaser (eds.), *The Treaty of Versailles: A Reassessment after 75 Years* (Cambridge, 1998), 147-66 'Neville Chamberlain, the British Official Mind and the Munich Crisis', in Igor Lukes and Erik Goldstein (eds.), *The Munich Crisis, 1938: Prelude to World War* (London, 1999), 276-93 Golomstock, Igor, transl. Robert Chandler, *Totalitarian Art in the Soviet Union, the Third Reich, Fascist Italy and the People's Republic of China* (London, 1990) Goltz, Colmar Freiherr von der, transl. G. F. Levenson, *The Conduct of War: A Short Treatise on its Most Important Branches and Guiding Rules* (London, 1899) Gooch, G. P. and Harold Temperley (eds.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, 11 vols. (London, 1927)
- Gordon, Milton M., *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion, and National Origins* (New York, 1964)
- Gordon, Sarah, *Hitler, Germans and the Jewish Question* (Princeton, 1984)
- Gorky, Maxim, transl. Ronald Wilks, *My Universities* (London, 1979 [1922]) Gorlitz, Walter, 'The Battle for Stalingrad, 1942-3', in Hans-Adolf Jacobsen and Jürgen Rohwer (eds.), transl. Edward Fitzgerald, *Decisive Battles of World War II: The German View* (London, 1965), 219-53 Gorodetsky, Gabriel, *Grand Delusion: Stalin and the German Invasion of Russia* (New Haven, 1999)
- Gorter-Gronvik, Waling T. and Mikhail N. Suprun, 'Ethnic Minorities and Warfare at the Arctic Front, 1939-1945', *Journal of Slavic Military Studies*, 13, 1 (March 2000), 127-42
- Gott, Richard, *Rural Guerrillas in Latin America* (Harmondsworth, 1973 [1970]) Gould, Stephen Jay, *The Mismeasure of Man* (New York, 1996)
- Graebner, Norman A., 'Introduction', in Richard Dean Burns and Edward M. Bennett (eds.), *Diplomats in Crisis: United States-Chinese-Japanese Relations, 1919-1941* (Oxford, 1974), ix-xvii Graml, Hermann, *Reichskristallnacht: Antisemitismus und Judenverfolgung im Dritten Reich* (Munich, 1988)
- Grandin, Greg, *The Last Colonial Massacre: Latin America in the Cold War* (Chicago, 2004)
- Greasley, D. and L. Oxley, 'Discontinuities in Competitiveness: The Impact of the First World War on British Industry', *Economic History Review*, 99 (1996), 83-101 Green, Abigail, 'Anti-Jewish Violence and the Philanthropic Response', unpublished paper, Stockholm Conference on Pogroms (2005)
- Greenberg, Louis, *The Jews in Russia*, vol. I: *The Struggle for Emancipation* (New Haven, 1944)
- Griffith, Paddy, *Battle Tactics of the Western Front: The British Army's Art of Attack, 18* (New Haven / London, 1994) 'The Hinge: Alamein to Basra, 1942', in Peter

- G. Tsouras (ed.), *Third Reich Victorious: The Alternate History of How the Germans Won the War* (London, 126-45)
- Grigg, John, 1943: *The Victory that Never Was* (London, 1999 [1980])
- Grill, Johnpeter Horst, *The Nazi Movement in Baden, 1920–1945* (Chapel Hill, 1983)
- Gross, Jan, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton, 2002) *Neighbours: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland, 1941* (London, 2003) 'Themes for a Social History of War Experience and Collaboration', in Istvan Deak, Jan Gross and Tony Judt (eds.), *The Politics of Retribution in Europe: World War II and its Aftermath* (Princeton, 2000), 15-35 *Polish Society under German Occupation: The Generalgouvernement, 1939–1944* (Princeton, 1979)
- Gross, Natan, *Who are you, Mr Grymek?* (London / Portland, Oreg., 2001) Grossman, Anita, 'A Question of Silence: the Rape of German Women by Occupation Soldiers', *October*, 72 (1995), 43–63 Grossman, Herschel I. and Juan Mendoza, 'Annexation or Conquest? The Economics of Empire Building', NBER Working Paper, 8109 (February 2001)
- Grossman, Vasily, transl. Robert Chandler, *Life and Fate: A Novel* (London, 1985)
- Grotta, Daniel, *The Biography of J. R. R. Tolkien* (Philadelphia, 1976)
- Guderian, Heinz, *Panzer Leader* (London, 2000) transl. Christopher Duffy, *Achtung - Panzer! The Development of Armoured Forces, their Tactics and Operational Potential* (London, 1992)
- Gudmundsson, Bruce I., 'Okinawa', in Robert Cowley (ed.), *No End Save Victory: New Second World War Writing* (London, 2002), 625-38 Glirlin, Kamuran, *The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed* (London / Nicosia / Istanbul, 1985)
- Gutman, Yisrael and Michael Berenbaum (eds.), *Anatomy of the Auschwitz Death Camp* (Bloomington, Ind., 1994)
- Hackett, David (ed.), *The Buchenwald Report* (Boulder / San Francisco / Oxford, 1995)
- Haffner, Sebastian, *Defying Hitler* (London, 2002)
- Hagen, William W., *Germans, Poles, and Jews: The Nationality Conflict in the Prussian East, 1772–1914* (Chicago / London, 1980) 'Before the "Final Solution": Toward a Comparative Analysis of Political Anti-Semitism in Interwar Germany and Poland', *Journal of Modern History*, 68, 2 (June 1996), 351-81
- Haigh, R. H. and D. S. Morris, *Munich: Peace of Delusion* (Sheffield, 1998) Haimson, Leopold, 'The Problem of Social Stability in Urban Russia, 1905–1914', *Slavic Review*, 23 (1964), 619-42 and 24 (1965), 1-22 Halevy, Elie, ed. Henriette Guy-Lo et al., *Correspondance, 1891–1937* (Paris, 1996) Halifax, The Earl of, *Fullness of Days* (London, 1957)
- Hamann, Brigitte, *Hitlers Wien: Lehrjahre eines Diktators* (Munich, 1997)
- Hanauer, W., 'Die jüdisch-christliche Mischehe', *Allgemeines Statistisches Archiv*, 17 (1928) 5X3 37
- Handy, Jim, *Revolution in the Countryside: Rural Conflict and Agrarian Reform in Guatemala, 1944–1954* (Chapel Hill, 1994) 'A Sea of Indians: Ethnic Conflict and the Guatemalan Revolution, 1944–1952', *The Americas*, 46, 2 (October 1989), 189-204 Hanhimäki, Jussi M., *The Flawed Architect: Henry Kissinger and American Foreign Policy* (Oxford / New York, 2004)

- Hardy, Henry, *Isaiah Berlin: Letters, 1928–1946* (Cambridge, 2005)
- Hargrove, Hondon B., *Buffalo Soldiers in Italy: Black Americans in World War II* (Jefferson, NC / London, 1985)
- Harries, Meirion and Susie Harries, *Soldiers of the Sun: The Rise and Fall of the Imperial Japanese Army, 1868–1945* (London, 1991)
- Harrison, Kenneth, *The Brave Japanese* (Adelaide, 1967)
- Harrison, Mark, *Medicine and Victory: British Military Medicine in the Second World War* (Oxford, 2004) 'The Economics of World War II: An Overview', in Mark Harrison (ed.), *The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison* (Cambridge, 1998), 1–42. 'Resource Mobilization for World War II: The USA, UK, USSR and Germany, 1938–1945', *Economic History Review*, 2nd Series, 41, 2 (1981), 171–92 (ed.), *The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison* (Cambridge, 1998)
- Hart, S., R. Hart and M. Hughes, *The German Soldier in World War II* (Staplehurst, 2000)
- Harvey, A. D., *Collision of Empires: Britain in Three World Wars, 1792–1945* (London, 1992)
- Hasegawa, Tsuyoshi, *Racing the Enemy: Stalin, Truman and the Surrender of Japan* (Cambridge, Mass., 2005)
- Hasek, Jaroslav, transl. Cecil Parrott, *The Good Soldier Svejk and his Fortunes in the Great War* (Harmondsworth, 1974)
- Hassell, Ulrich von, *The von Hassell Diaries, 1938–1944: The Story of the Forces against Hitler inside Germany, as recorded by Ambassador Ulrich von Hassell, a Leader of the Movement* (London, 1948)
- Hastings, Max, *Armageddon: The Battle for Germany, 1944–45* (London, 2004) *Bomber Command* (London, 1979)
- Hata, Ikuhiko, 'Continental Expansion, 1905–1941', in Peter Duus (ed.), *The Cambridge History of Japan*, vol. VI (Cambridge, 1988), 271–314 'From Consideration to Contempt: The Changing Nature of Japanese Military and Popular Perceptions of Prisoners of War Through the Ages', in Bob Moore and Kent Fedorowich (eds.), *Prisoners of War and their Captors in World War II* (Oxford / Washington DC, 1996)
- Hatton, Timothy J. and Jeffrey G. Williamson, 'International Migration in the Long-Run: Positive Selection, Negative Selection and Policy', NBER Working Paper, 10529 (May 2004)
- Hauser, William L., 'The Will to Fight', in Sam C. Sarkesian (ed.), *Combat Effectiveness: Cohesion, Stress, and the Volunteer Military* (Beverly Hills / London, 1980), 186–211
- Heller, Joseph, *Catch-22* (London, 1962)
- Henderson, Sir Nevile, *Failure of a Mission, Berlin 1937–1939* (London, 1940)
- Henriques, Fernando, *Children of Caliban* (London, 1974)
- Heppner, Rabbi Dr A. and J. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden in den Posener Landen*, vol. II (Breslau, 1929) Heppner, Ernest G., *Shanghai Refuge: A Memoir of the World War II Ghetto* (Lincoln, 1993)
- Herberg, Will, *Protestant, Catholic, Jew* (New York, 1960)



- Herbert, Ulrich, transl. William Templar, *Hiller's Foreign Workers: Enforced Foreign Labor in Germany under the Third Reich* (Cambridge/New York/Melbourne, 1997)
- Herlihy, Patricia, *Odessa: A History, 1794–1914* (Cambridge, Mass., 1986)
- Hermann, Georg, *Der doppelte Spiegel* (Berlin, 1926)
- Herrnton, Calvin C., *Sex and Racism* (New York, 1970 [1965])
- Herrmann, David G., *The Arming of Europe and the Making of the First World War* (Princeton, 1996)
- Hersey, John, *Into the Valley: A Skirmish of the Marines* (New York, 1943) *A Bell for Adano* (New York, 1944)
- Herzberg, Isaak, *Geschichte der Juden in Bromberg, zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Juden des Landes Posen* (Frankfurt am Main, 1903)
- Hetzl, Marius, *Die Anfechtung der Rassenmischehe in den Jahren 1933–1939* (Tübingen, 1997)
- Hevia, James L., 'Leaving a Brand on China: Missionary Discourse in the Wake of the Boxer Movement', *Modern China*, 18, 3 (July 1992), 304–32 Hewitt, Nicholas, *The Life of Celine: A Critical Biography* (Oxford, 1999)
- Heyd, Uriel, *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp* (London, 1950)
- Heyman, Neil M., 'Leon Trotsky's Military Education: From the Russo-Japanese War to 1917', *The Journal of Modern History* 48, 2 (June 1976), 71–98 Heywood, Linda M., 'Unita and Ethnic Nationalism in Angola', *Journal of Modern African Studies*, 27, 1 (March 1989), 47–66 Hicks, George, *The Comfort Women: Sex Slaves of the Japanese Imperial Forces* (London, 1995)
- Hiemer, Ernst, *Der Giftpilz: Ein Stürmerbuch für Jung und Alt. Erzählungen. Bilder von Fips* (Nuremberg, 1938)
- Hinz, Berthold, transl. Robert and Rita Kimber, *Art in the Third Reich* (Oxford, 1980) Hitler, Adolf, *Mein Kampf*, transl. Ralph Manheim (London, 1992)
- Ho, Ping-ti, *Studies on the Population of China, 1368–1953* (Cambridge, Mass., 1959) Hobsbawm, Eric, *The Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991* (London, 1994)
- Hobson, J. M., 'The Military-Extraction Gap and the Wary Titan: The Fiscal Sociology of British Defence Policy, 1870–1913', *Journal of European Economic History*, 22 (1993), 461–506
- Hobson, John, *The Eastern Origins of Western Civilization* (Cambridge, 2004)
- Hoffman, Eva, *Shtetl: The Life and Death of a Small Town and the World of Polish Jews* (London, 1998) Hoffman, Peter, *The History of the German Resistance, 1933–1945*, 3rd edn. (London, 1977 [1969]) 'The Question of Western Allied Co-operation with German Anti-Nazi Conspiracy, 1938–1944', *The Historical Journal*, 34, 2 (1991), 437–64 Hofmann, Tessa, *Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht: Der Prozess Talaat Pascha* (Göttingen, 1980)
- Holmes, Richard, *The Western Front: Ordinary soldiers and the defining battles of World War I* (London, 1999)
- Holquist, Peter, 'The Role of Personality in the First (1914–1915) Russian Occupation of Galicia and Bukovina', unpublished paper, Stockholm Conference on Pogroms (2005)

- Holroyd, Michael, *Bernard Shaw*, vol. III: 1918–1950, *The Lure of Fantasy* (London, 1993)
- Horne, Alistair, *To Lose a Battle: France 1940* (London / Basingstoke / Oxford, 1990 [1969])
- Horne, Charles F. (ed.), *Source Records of the Great War*, vol. III (New York, 1923)
- Horne, John and Alan Kramer, 'German Atrocities and Franco-German Opinion, 1914: The Evidence of German Soldiers' Diaries', *Journal of Modern History*, 66, (March 1994), 1-33
- Horton, George, *The Blight of Asia: An Account of the Systematic Extermination of Christian Populations by Mohammedans and of the Culpability of Certain Powers; with the True Story of the Burning of Smyrna* (Indianapolis, 1926)
- Hosoya, Chihiro, with an introduction by Peter A. Berton, 'Northern Defense: The Japanese-Soviet Neutrality Pact', in James William Morley (ed.), *The Fateful Choice: Japan's Advance into Southeast Asia, 1939–1941* (New York, 1980), 3-115
- Hough, R. A. (ed.), *Advice to a Granddaughter: Letters to Princess Victoria of Hesse* (London, 1975)
- Housden, Martyn, *Hans Frank, Lebensraum and the Holocaust* (New York, 2003)
- Hovannisian, Richard G., 'Intervention and Shades of Altruism during the Armenian Genocide', in *idem* (ed.), *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics* (Basingstoke, 1992)
- Howard, Michael, *The Continental Commitment: The Dilemma of British Defence Policy in the Era of Two World Wars* (London, 1972)
- Howarth, Stephen, 'Germany and the Atlantic Sea-War: 1939–1943', in Kenneth Macksey (ed.), *The Hitler Options: Alternate Decisions of World War II* (London, 1995), 102–19
- Hrabar, Roman, Zofia Tokarz and Jacek E. Wilczur, *The Fate of Polish Children During the Last War* (Warsaw, 1981)
- Human Rights Watch / Middle East Watch, *Iraq's Crime of Genocide: The Anfal Campaign Against the Kurds* (New Haven, 1995)
- Humphreys, Leonard A., *The Way of the Heavenly Sword: The Japanese Army in the 1920s* (Stanford, 1995)
- Hunter, Edna J., 'Prisoners of War: Readjustment and Rehabilitation', in Reuven Gal and David A. Mangelsdorff (eds.), *Handbook of Military Psychology* (Chichester, 1991) 741-58
- Hussey, John, 'Kiggell and the Prisoners: Was He Guilty of a War Crime?', *British Army Review* (1993)
- Hyam, Ronald, *Empire and Sexuality* (Manchester, 1990)
- Hynes, Samuel, *The Soldiers' Tale: Bearing Witness to Modern War* (London, 1998)
- Ienaga, Saburo, transl. Frank Baldwin, *Japan's Last War: World War II and the Japanese, 1931–1945* (Oxford, 1979)
- Ignatieff, Michael, *Empire Lite: Nation-building in Bosnia, Kosovo and Afghanistan* (London, 2003)
- Ike, Nobutaka, *Japan's Decision for War: Records of the 1941 Policy Conferences* (Stanford, 1967)

- Inkeles, Alex and Raymond A. Bauer, with the assistance of David Gleicher and Irving Ross, *The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society* (Cambridge, Mass., 1959)
- Institut für Armenische Fragen (ed.), *The Armenian Genocide: Documentation* (Munich, 1987)
- Iriye, Akira, *Power and Culture: The Japanese-American War, 1941–1945* (Cambridge, 1981) *The Origins of the Second World War in Asia and the Pacific* (London, 1987)
- Isby, David C., 'Luftwaffe Triumphant: The Defeat of the Bomber Offensive, 1944–45', in Peter G. Tsouras (ed.), *Third Reich Victorious: The Alternate History of How the Germans Won the War* (London, 2002), 197–215 'The Japanese Raj: The Conquest of India', in Peter G. Tsouras (ed.), *Rising Sun Victorious: The Alternate History of How the Japanese Won the Pacific War* (London, 2001), 166–85 Jackson, William, 'Through the Soft Underbelly: January 1942–December 1945', in Kenneth Macksey (ed.), *The Hitler Options: Alternate Decisions of World War II* (London, 1995), 120–43 Jacobsen, Hans-Adolf (ed.), *Dokumente zur Vorgeschichte des Westfeldzuges, 1939/1940* (Göttingen, 1956)
- Jagers, Keith and Ted Robert Gurr, *Polity III: Regime Type and Political Authority, 1800–1994* [Computer file], 2nd ICPSR version, Ann Arbor, MI: Inter-university Consortium for Political and Social Research [distributor] (Boulder, 1996)
- Jahr, Christoph, *Gewöhnliche Soldaten: Desertion und Deserteure im deutschen und britischen Heer 1914–1918* (Göttingen, 1998)
- James, Harold, *The German Slump: Politics and Economics, 1924–1936* (Oxford, 1986) 'Economic Reasons for the Collapse of Weimar', in Ian Kershaw (ed.), *Weimar: Why Did German Democracy Fail?* (London, 1990), 30–57 *The End of Globalization: Lessons from the Great Depression* (Cambridge, Mass., 2001) *The Roman Predicament* (forthcoming)
- Janowitz, M. and E. A. Shils, 'Cohesion and Disintegration in the Wehrmacht in World War II', in M. Janowitz (ed.), *Military Conflict: Essays in the Institutional Analysis of War and Peace* (Beverly Hills / London, 1975), 177–220 Jansen, Marius B., *Japan and China: From War to Peace 1894–1972* (Chicago, 1975) Jasny, Naum, *The Socialized Agriculture of the USSR: Plans and Performance* (Stanford, 1949)
- Jeffery, Keith, 'The Second World War', in Judith M. Brown and Wm. Roger Louis (eds.), *The Oxford History of the British Empire*, vol. IV: *The Twentieth Century* (Oxford / New York, 1999), 306–28 Jesmanowa, Teresa et al. (eds.), *Stalin's Ethnic Cleansing in Eastern Poland: Tales of the Deported, 1940–1946* (London, 2000)
- Johe, Werner, 'Die Beteiligung der Justiz an der nationalsozialistischen Judenverfolgung', in Ursula Buttner (ed.), *Die Deutschen und die Judenverfolgung im Dritten Reich* (Hamburg, 1992), 179–90 John, Michael, 'Die jüdische Bevölkerung in Wirtschaft und Gesellschaft Altösterreichs (1867–1918): Bestandsaufnahme, Überblick und Thesen', in Rudolf Kropf (ed.), *Juden im Grenzraum: Geschichte, Kultur und Lebenswelt der Juden im Burgen- landisch-Westungarischen Raum und in den angrenzenden Regionen vom Mittel- alter bis zur Gegenwart* (Eisenstadt, 1993), 198–244

- Johnson, Eric, *The Nazi Terror: Gestapo, Jews and Ordinary Germans* (London, 1999)
- Johnson, Paul, *A History of the Modern World, from 1917 to the 1990s* (London, revised edn. 1991)
- Johnston, James Hugo, *Race Relations in Virginia and Miscegenation in the South* (Amherst, 1970)
- Jonas, Susanne, *The Battle for Guatemala: Rebels, Death Squads, and U.S. Power* (Boulder, 1991)
- Jones, James, *From Here to Eternity* (New York, 1951) *The Thin Red Line* (New York, 1962)
- Jones, Larry E., *German Liberalism and the Dissolution of the Weimar Party System, 1933* (Chapel Hill, 1988)
- Jones, Steve, *In the Blood: God, Genes and Destiny* (London, 1996)
- Jordan, Nicole, 'The Cut Price War on the Peripheries: The French General Staff, the Rhineland and Czechoslovakia', in Robert Boyce and Esmonde M. Robertson (eds.), *Paths to War: New Essays on the Origins of the Second World War* (London, 1989), 128-66
- Jordan, Ulrike (ed.), *Conditions of Surrender: Britons and Germans Witness the End of the War* (London / New York, 1997)
- Jordan, Winthrop D., *White over Black: American Attitudes toward the Negro, 1550-1812* (Baltimore, 1969)
- Kacel, Boris, *From Hell to Redemption: A Memoir of the Holocaust* (Colorado, 1998)
- Kahn, David, 'Enigma Uncracked', in Robert Cowley (ed.), *More What If? Eminent Historians Imagine What Might Have Been* (London, 2002), 305-16
- Kalmijn, Matthijs, 'Trends in Black/White Intermarriage', *Social Forces*, 72 (Sept. 1993), 119-46 'Shifting Boundaries: Trends in Religious and Educational Homogamy', *American Sociological Review*, 56 (1991), 786-800
- Kamenetsky, Ihor, *Secret Nazi Plans for Eastern Europe: A Study of Lebensraum Policies* (New York, 1961)
- Kang, Gay Elizabeth, *Marry-out or Die-out: A Cross Cultural Examination of Exogamy and Survival Value* (Buffalo, 1982)
- Kaplan, Marion A., *Die jüdische Frauenbewegung in Deutschland: Organisation und Ziele des Jüdischen Frauenbundes, 1904-1938* (Hamburg, 1981)
- Kaser, M. C. and E. A. Radice (eds.), *The Economic History of Eastern Europe, 1975, 2 vols.* (Oxford, 1986)
- Katsumi, Usui, with an introduction by David Lu, 'The Politics of War, 1937-1941', in James William Morley (ed.), *The China Quagmire: Japan's Expansion on the Asian Continent, 1933-1941* (New York, 1983), 289-435 Katz, Jacob, Richard Wagner: *Vorbote des Antisemitismus* (Konigstein am Taunus, 1985)
- Keegan, John, 'How Hitler Could Have Won the War: The Drive for the Middle East, 1941', in Robert Cowley (ed.), *What If?: The World's Foremost Military Historians Imagine What Might Have Been* (London, 2001), 295-305 (ed.), *The Times Atlas of the Second World War* (London, 1989) *Waffen SS: The Asphalt Soldiers*, Purnell's History of the Second World War, Weapons Book No. 16 (London, 1970) and Richard Holmes, *Soldiers: A History of Men in Battle* (London, 1985)
- Keeley, Lawrence H., *War Before Civilization: The Myth of the Peaceful Savage* (Oxford, 1996)

- Kelly, Alfred, *The Descent of Darwin: The Popularization of Darwinism in Germany, 1860–1914* (Chapel Hill, 1981)
- Keltie, J. Scott (ed.), *The Statesman's Yearbook: Statistical and Historical Annual of the States of the World for the Year 1913* (London, 1913)
- Kennedy, David M., *Freedom from Fear: The American People in Depression and War, 1929–1945* (New York / Oxford, 1999)
- Kennedy, Paul, 'Japanese Strategic Decisions, 1939–1945', in Paul Kennedy (ed.), *Strategy and Diplomacy, 1870–1945* (London, 1983), 179–95 *The Realities Behind Diplomacy: Background Influences on British External Policy, 1865–1980* (Glasgow, 1981) *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* (New York, 1989) 'The Tradition of British Appeasement', *British Journal of International Studies*, 3 (1976) 195–215 Kennedy, Randall, *Interracial Intimacies: Sex, Marriage, Identity, and Adoption* (New York, 2003)
- Kennedy, Ruby Jo Reeves, 'Single or Triple Melting Pot?', *American Journal of Sociology*, 58 (1950) 331–9 Kernholt, Otto, *Vom Ghetto zur Macht: Die Geschichte des Aufstiegs der Juden auf deutschem Boden* (Leipzig / Berlin, 1921)
- Kershaw, Ian, *Hitler, 1889–1936: Hubris* (London, 1998) *Hitler, 1936–45: Nemesis* (London, 2000) *Making Friends with Hitler: Lord Londonderry, the Nazis and the Road to War* (London, 2004) 'Nazi Foreign Policy: Hitler's "Programme" or "Expansion without Object"?' in Patrick Finney (ed.), *The Origins of the Second World War* (London, 1997), 121–48 'Reply to Smith', *Contemporary European History*, 14, 1 (2005), 131–4 'War and Political Violence in Twentieth-Century Europe', *Contemporary European History*, 14, 1 (2005), 107–23 Kessler, Harry, Count, transl. Charles Kessler, *Berlin in Lights: The Diaries of Count Harry Kessler* (New York, 1999)
- Keylor, W. R., 'Versailles and International Diplomacy', in Manfred F. Boemeke, Gerald D. Feldman and Elisabeth Glaser (eds.), *The Treaty of Versailles: A Reassessment after 75 Years* (Cambridge, 1998), 469–505 Keynes, John Maynard, 'War and the Financial System, August 1914', *Economic Journal*, 24 (September 1914), 460–86 *How to Pay for the War: A Radical Plan for the Chancellor of the Exchequer* (London, 1940) *The Economic Consequences of the Peace* (London, 1919) *The General Theory of Employment, Interest and Money* (London, 1936)
- Khiterer, Viktoriya, 'The October 1905 Pogrom in Kiev', *East European Jewish Affairs*, 22, 2 (Winter 1992), 21–37 Khrushchev, Nikita, transl. and ed. Strobe Talbott, *Khrushchev Remembers: The Last Testament* (Boston, 1974)
- Kibata, Yoichi, 'Japanese Treatment of British Prisoners: The Historical Context', in Philip Towle, Margaret Kosuge and Yoichi Kibata (eds.), *Japanese Prisoners of War* (London / New York, 2000), 135–48 Kiernan, Ben, 'Genocidal Targeting: Two Groups of Victims in Pol Pot's Cambodia', in P. Timothy Bushnell, Vladimir Shlapentokh, Christopher K. Vanderpool and Jeyaratnam Sundram (eds.), *State Organized Terror: The Case of Violent Internal Repression* (Boulder, 1991), 207–26 'Kampuchea's Ethnic Chinese Under Pol Pot: A Case of Systematic Social Discrimination', *Journal of Contemporary Asia*, 16, 1 (1986), 18–29 *Cambodia, the Eastern Zone Massacres: A Report on Social Conditions and Human Rights Violations in the Eastern Zone of Democratic Kampuchea Under the Rule of Pol Pot's (Khmer Rouge) Communist Party of Kampuchea* (New York, 1980)

- Killingray, David, 'Africans and African Americans in Enemy Hands', in Bob Moore and Kent Fedorowich (eds.), *Prisoners of War and their Captors in World War II* (Oxford / Washington DC, 1996), 181-204 Kimitada, Miwa, 'Japanese Images of War with the United States', in Akira Iriye (ed.), *Mutual Images: Essays in American-Japanese Relations* (Cambridge, Mass., 1975), 125-38
- Kindersley, Philip, *For You the War is Over* (Tunbridge Wells, 1983)
- King, James F., 'The Case of Jose Ponciano de Ayarza: A Document on Gracias al Sacar', *The Hispanic American Historical Review*, 31, 4 (November 1951), 640-47
- King, Wunsz, *China and the League of Nations: The Sino-Japanese Controversy* (New York, 1965)
- Kinhide, Mushakoji, 'The Structure of Japanese-American Relations in the 1930s', in Dorothy Borg and Shumpei Okamoto (eds.), *Pearl Harbor as History: Japanese-American Relations, 1931-1941* (New York, 1973), 595-607 Kinvig, Clifford, 'Allied POWs and the Burma-Thailand Railway', in Philip Towle, Margaret Kosuge and Yoichi Kibata (eds.), *Japanese Prisoners of War* (London / New York, 2000), 17-57 Kinzer, Stephen, *All the Shah's Men: An American Coup and the Roots of Middle East Terror* (New York, 2003)
- Kirkpatrick, Ivone, *The Inner Circle: The Memoirs of Ivone Kirkpatrick* (London, 1959)
- Kirwin, Gerald, 'Allied Bombing and Nazi Domestic Propaganda', *European History Quarterly*, 15, 3 (1985)
- Kissinger, Henry, *Diplomacy* (New York / London / Toronto / Sydney / Tokyo / Singapore, 1994) *The White House Years* (London, 1979)
- Kittel, Gerhard, *Die historische Voraussetzung der jüdischen Rassenmischung* (Hamburg, 1939)
- Kiyoshi, Ikeda, 'Japanese Strategy and the Pacific War, 1941-1945', in Ian Nish (ed.), *Anglo-Japanese Alienation, 1919-1952: Papers of the Anglo-Japanese Conference on the History of the Second World War* (Bristol, 1982), 125-45 Klanska, Maria, 'Die deutschsprachige Literatur Galiziens und der Bukowina von 1772 bis 1945', in Isabel Roskau-Rydel (ed.), *Deutsche Geschichte im Osten Europas: Galizien* (Berlin, 1999), 379-482 Klemperer, Victor, transl. Martin Chalmers, *I Shall Bear Witness: The Diaries of Victor Klemperer 1933-41* (London, 1998) transl. Martin Chalmers, *To the Bitter End: The Diaries of Victor Klemperer, 1942-45* (London, 1999) transl. Martin Chalmers, *The Lesser Evil: The Diaries of Victor Klemperer, 1959* (London, 2003)
- Klier, John D., 'Solzhenitsyn and the Kishinev Pogrom: A Slander against Russia?', *East European Jewish Affairs*, 33, 1 (2003), 50-59 'The Blood Libel in the Russian Orthodox Tradition', unpublished paper (2005) 'Were the Pogroms of 1881-2 a "Deadly Ethnic Riot"?', unpublished paper, Stockholm Conference on Pogroms (2005)
- Klivert-Jones, Tim, 'Bloody Normandy: The German Controversy', in Kenneth Macksey (ed.), *The Hitler Options: Alternate Decisions of World War II* (London, 1995), 203-19
- Knapp, Grace H., *The Mission at Van: In Turkey in War Time* (n.p., 1916)
- Knock, Thomas J., *To End All Wars: Woodrow Wilson and the Quest for a New World Order* (New York / Oxford, 1992)

- Knox, MacGregor, *Mussolini Unleashed 1939–1941: Politics and Strategy in Fascist Italy's Last War* (Cambridge / London / New York / New Rochelle / Melbourne / Sydney, 1982)
- Knox, Robert, *The Races of Men: A Fragment* (Philadelphia, 1850)
- Koestler, Arthur, transl. Daphne Hardy, *Darkness at Noon* (London, 1964) Koistinen, Paul A. C., *Arsenal of World War II: The Political Economy of American Warfare* (Lawrence, Kan., 2004)
- Komjathy, Anthony Tihamer and Rebecca Stockwell, *German Minorities and the Third Reich: Ethnic Germans of East Central Europe Between the Wars* (New York, 1980)
- Kopczuk, Wojciech and Emmanuel Saez, 'Top Wealth Shares in the United States, 1916–2000: Evidence from the Estate Tax Returns', NBER Working Paper, 10399 (2004) Korean Society for Solving the Problems of 'Japanese Comfort Women' (Hanguk Chongsindae Munje Taechaek Hyobuihoe, Chongsindae Yonguhoe pyon), *Enforced Sex Slaves in the Japanese Army (Kangje ro Kkullyogan Chosumin kan wianbudul)* (Seoul, 1993)
- Korey, William, 'The Legal Position of Soviet Jewry: A Historical Enquiry', in Lionel Kochan (ed.), *The Jews in Soviet Russia since 1917* (Oxford / London / New York, 1978) 78–105
- Koschorrek, Gunter K., transl. Olav R. Crone-Aamot, *Blood Red Snow: The Memoirs of a German Soldier on the Eastern Front* (London, 2002)
- Kosiek, Rolf, *Jenseits der Grenzen: 1000 Jahre Volks- und Auslandsdeutsche* (Tubingen, 1987)
- Kotkin, Stephen, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization* (Berkeley, 1995) Kravchenko, Victor, *I Chose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official* (New York, 1946)
- Krolik, Schlomo (ed.), *Arthur Ruppin: Briefe, Tagebücher, Erinnerungen* (Königstein am Taunus, 1985)
- Kubica, Helena, *Żagłada w KL Auschwitz Polaków wysiedlonych z Łódzkiej ziemi w latach 1942–1943* (Oświęcim / Warsaw, 2004)
- Kugelmann, Cilly and Fritz Backhaus (eds.), *Jüdische Figuren in Film und Karikatur: Die Rothschilds und Joseph Stiglitz Oppenheimer* (Sigmaringen, 1996)
- Kulka, Otto Dov, 'Die Nürnberger Rassengesetze und die deutsche Bevölkerung im Lichte geheimer NS Lage- und Stimmungsberichte', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 32 (1984), 582–624 Kydd, Samuel J., *For YOU the War is Over* (London, 1973)
- Lal, Deepak, *In Praise of Empires: Globalization and Order* (New York, 2004) Lamb, Richard, *The Drift to War, 1922–1939* (London, 1989)
- Lammers, Donald N., *Explaining Munich: The Search for Motive in British Policy* (Stanford, 1966)
- Landau-Czajka, Anna, 'The Images of the Jew in the Catholic Press during the Second Republic', in Antony Polonsky, Ezra Mendelsohn and Jerzy Tomaszewski (eds.), *Jews in Independent Poland: 1918–1939* (London, Washington, 1994), 146–75 Landwehr, Richard, *Lions of Flanders: Flemish Volunteers of the Waffen-SS, Eastern Front 1941–1945* (Bradford, 1996)

- Laqueur, Walter (ed.), *Fascism: A Reader's Guide, Analyses, Interpretations, Bibliography* (Aldershot, 1991)
- Larsen, Stein Ugelvik, Bernt Hagtvet and Jan Peter Myklebust, *Who Were the Fascists? Social Roots of European Fascism* (Bergen / Oslo / Tromsø, 1980)
- Le Foll, C., 'The Byelorussian Case in the 1881-1882 Wave of Pogroms: Conditions and Motives of an Absence of Violence', unpublished paper, Stockholm Conference on Pogroms (2005)
- Leavitt, G. C., 'Sociobiological Explanations of Incest Avoidance: A Critical Review of Evidential Claims', *American Anthropologist*, 92 (1990), 971-93
- Lebra-Chapman, Joyce, *Japanese-Trained Armies in Southeast Asia* (Hong Kong / Singapore / Kuala Lumpur, 1977) (ed.), *Japan's Greater East Asia Co-Prosperty Sphere in World War II: Selected Readings and Documents* (Kuala Lumpur, 1975)
- Lebzelter, Gisela, 'Die "Schwarze Schmach": Vorurteile - Propaganda - Mythos', *Geschichte und Gesellschaft*, 11 (1985), 37-58 Ledig, Gert, transl. Michael Hofmann, *The Stalin Organ* (London, 2004 [1955]) transl. Shaun Whiteside, *Payback* (London, 2003 [1956])
- Lee, Gerald Geunwook, ' "I See Dead People": Air-raid Phobia and Britain's Behavior in the Munich Crisis', *Security Studies*, 13, 2 (2003), 230-72 Leers, Johann von, *14 Jahre Judenrepublik: Die Geschichte eines Rassenkampfes* (Berlin-Schöneberg, 1933)
- Leggett, George, *The Cheka: Lenin's Political Police* (Oxford, 1981)
- Leon, George P., *Greece and the Great Powers, 1914-1917* (Thessaloniki, 1974) Lepsius, Johannes (ed.), *Deutschland und Armenien 1914-1918: Sammlung diplomatischer Aktenstücke* (Bremen, 1986 [1919])
- Lerner, Daniel, *Psychological Warfare against Nazi Germany: The Sykewar Campaign, D-Day to VE-Day* (Cambridge, Mass., 1971 [1949])
- Levene, Mark, 'Frontiers of Genocide: Jews in the Eastern War Zones, 1914-1920 and 1941', in Panikos Panayi (ed.), *Minorities in Wartime: National and Racial Groupings in Europe, North America and Australia during the Two World Wars* (Oxford / Providence, 1993), 83-117. *Genocide in the Age of the Nation State*, vol. I: *The Meaning of Genocide*; vol. II: *The Rise of the West and the Coming of Genocide* (London, 2005)
- Levi, Primo, transl. Stuart Woolf, *If This is a Man* (London, 1959) transl. Stuart Woolf, *The Reawakening* (New York, 1995 [1965])
- Levi, Trude, *A Cat Called Adolf* (Ilford, 1995)
- Levine, Alan J., 'Was World War II a Near-run Thing?', *Journal of Strategic Studies*, 8, 1 (1985), 38-63 Levine, Isaac Don (ed.), *The Kaiser's Letters to the Tsar* (London, 1920)
- Levy, Jack S., *War in the Modern Great Power System* (Lexington, 1983)
- Lewin, Moshe, 'Who Was the Soviet Kulak?', in *idem*, *The Making of the Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia* (New York, 1985), 121-41 Li, Lincoln, *The Japanese Army in North China, 1937-1941: Problems of Political and Economic Control* (Tokyo, 1975)
- Lieberson, Stanley and Mary C. Waters, *From Many Strands: Ethnic and Racial Groups in Contemporary America: The Population of the United States in the 1980s* (New York, 1988)



- Lieven, Dominic C. B. (ed.), *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, Part I: From the Mid-Nineteenth Century to the First World War, Series A: Russia, 1859–1914*, vol. IV: *Russia, 1906–1907* (Frederick, Md, 1983) *Empire: The Russian Empire and Its Rivals* (London, 2000) *Russia and the Origins of the First World War* (New York, 1983)
- Lin, Han-sheng, 'A New Look at Chinese Nationalist Appeasers', in Alvin D. Coox and Hilary Conroy (eds.), *China and Japan: A Search for Balance Since World War* (Oxford, 1978), 211–43
- Lindbergh, Charles A., 'Aviation, Geography and Race', *The Reader's Digest*, 35, 211 (November 1939), 64–7 Lindert, Peter H., *Growing Public: Social Spending and Economic Growth since the Eighteenth Century*, 2 vols. (Cambridge, 2004)
- Lindqvist, Sven, *A History of Bombing* (London, 2002 [2001])
- Lindsey, Forrest R., 'Hitler's Bomb, Target: London and Moscow', in Peter G. Tsouras (ed.), *Third Reich Victorious: The Alternate History of How the Germans Won the War* (London, 2002), 216–30 'Nagumo's Luck: The Battles of Midway and California', in Peter G. Tsouras (ed.), *Rising Sun Victorious: The Alternate History of How the Japanese Won the Pacific War* (London, 2001), 120–43 Lipman, V. D., *A History of the Jews in Britain since 1858* (Leicester, 1990) Livezeanu, Irina, *Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building and Ethnic Struggle* (Ithaca, 1995)
- Loewenstein, Rudolph M., *Christians and Jews, a Psychoanalytic Study* (New York, 1951)
- Lohr, Eric, *Nationalizing the Russian Empire: The Campaign against Enemy Aliens during World War I* (Cambridge, Mass., 2003)
- Londonderry, Marquess of, *Ourselves and Germany* (London, 1938)
- Longford, E. (ed.), *Darling Loosy: Letters to Princess Louise, 1856–1939* (London, 1991)
- Loomis, Charles P. and Allan Beegle, 'The Spread of German Nazism in Rural Areas', *American Sociological Review*, 11, 6 (December 1946), 724–34 Loshak, David, *Pakistan Crisis* (London, 1971)
- Lotnik, Waldemar, *Nine Lives: Ethnic Conflict in the Polish Ukrainian Borderlands* (London, 1999)
- Louis, Wm. Roger and Ronald Robinson, 'The Imperialism of Decolonization', *Journal of Imperial and Commonwealth History*, 22, 3 (1994), 463–511 Lowe, Peter, 'Great Britain and the Coming of the Pacific War, 1939–1941', *Transactions of the Royal Historical Society*, 5th Series, 24 (1974), 43–62 *Great Britain and the Origins of the Pacific War: A Study of British Policy in East Asia, 1937–1941* (Oxford, 1977)
- Lower, Robert Coke, *A Bloc of One: The Political Career of Hiram W. Johnson* (Stanford, 1993)
- Lu, David J., *From the Marco Polo Bridge to Pearl Harbor: Japan's Entry into World War II* (Washington DC, 1961)
- Luard, Evan, *War in International Society: A Study in International Sociology* (New Haven / London, 1987)
- Lubell, Samuel, 'Who Votes Isolationist and Why?', *Harper's Magazine*, 202, 1211 (April 1951)
- Lucas, James, 'Operation WOTAN: The Panzer Thrust to Capture Moscow, October–November 1941', in Kenneth Macksey (ed.), *The Hitler Options:*

- Alternate Decisions of World War II* (London, 1995), 54-81 Lukacs, John, *The Last European War, September 1939-December 1941* (London / Henley, 1976)
- Lukas, Richard C., *The Forgotten Holocaust: The Poles under German Occupation 1944* (New York, 1997)
- Lumans, Valdis O., *Himmler's Auxiliaries: The Volksdeutsche Mittelstelle and the German National Minorities of Europe, 1933-1945* (Chapel Hill / London, 1993) Lundin, Charles Leonard, *Finland in the Second World War* (Bloomington, 1957) Lussu, Emilio, transl. Mark Rawson, *Sardinian Brigade* (London, 2000)
- Lyons, Eugene, *Assignment in Utopia* (London, 1938)
- Lyttelton, Adrian, *The Seizure of Power* (1987)
- M. G., *La defense hero'ique de Van (Armenie)* (Geneva, 1916)
- MacCoby, Hyam, 'Nietzsche's Love-Hate Affair', *Times Literary Supplement* (June 25, 1999)
- MacDonald, C. A., 'Economic Appeasement and the German "Moderates", 1937- 1939: An Introductory Essay', *Past and Present*, 56 (August 1972), 105-35
- MacDonald, Lyn, *Somme* (London, 1983)
- Mackenzie, S. P., 'On the Other Losses Debate', *International History Review*, 14, 4 (1992), 661-731 'The Treatment of Prisoners of War in World War II', *Journal of Modern History*, 66, 3 (September 1994), 487-520 Macksey, Kenneth, 'Operation Sea Lion: Germany Invades Britain, 1940', in Kenneth Macksey (ed.), *The Hitler Options: Alternate Decisions of World War II* (London, 1995), 13-34
- Maclean, Fitzroy, *Eastern Approaches* (London, 1991 [1949])
- MacLeish, Archibald, *Jews in America* (New York, 1936)
- MacMillan, Margaret, *Peacemakers: The Paris Conference of 1919 and its Attempt to End War* (London, 2001)
- Maddison, Angus, *The World Economy: A Millennial Perspective* (Paris, 2001) Magocsi, Paul Robert, *Historical Atlas of East Central Europe* (Seattle and London, 1993)
- Maier, Charles S., *The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity* (Cambridge, Mass., 1997) *Among Empires* (Cambridge, Mass., 2006)
- Mailer, Norman, *The Naked and the Dead* (New York / Toronto, 1998 [1949])
- Maksudov, S., 'The Geography of the Soviet Famine of 1933', *Journal of Ukrainian Studies*, 15 (1983), 52-8 Malaparte, Curzio, transl. Cesare Foligno, *Kaputt* (New York, 2005)
- Malcolm, Noel, *Bosnia: A Short History* (London, 2001 [1994])
- Malik, Amita, *The Year of the Vulture* (New Delhi, 1972)
- Malkasian, Carter, *The Korean War, 1950-1953* (Chicago, 2001)
- Manela, Erez, *The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism* (New York / Oxford, 2006) 'A Man Ahead of His Time? Wilsonian Globalism and the Doctrine of Preemption', *International Journal* (Autumn 2005), 1115-24 Mann, James, *About Face: A History of America's Curious Relationship with China from Nixon to Clinton* (New York, 1999)
- Mann, Michael, *Incoherent Empire* (London / New York, 2003) *The Sources of Social Power*, vol. II: *The Rise of Classes and Nation-States, 1760-1914* (Cambridge, 1993)

- Manning, Frederic, *Middle Parts of Fortune: Somme and Ancre, 1916* (London, 2003 [1929])
- Manning, Roberta Thompson, *The Crisis of the Old Order in Russia: Gentry and Government* (Princeton, 1982)
- Mansfield, Edward D. and Jack Snyder, *Electing to Fight: Why Emerging Democracies Go to War* (Cambridge, Mass., 2005)
- Manstein, Erich von, transl. Anthony G. Powell, *Lost Victories* (London, 1958)
- Marashlian, Levon, *Politics and Demography: Armenians, Turks, and Kurds in the Ottoman Empire* (Cambridge, Mass. / Paris / Toronto, 1991)
- Marcuse, Max, *Über die Fruchtbarkeit der christlich-jüdischen Mischehe* (Bonn, 1920)
- Margalit, Avishai, 'On Compromise and Rotten Compromise', unpublished essay (n.d.)
- Marie of Battenberg, *Reminiscences* (London, 1925)
- Markoff, A., *Famine in Russia* (New York, 1934)
- Marks, Frederick W. III, 'Six between Roosevelt and Hitler: America's Role in the Appeasement of Nazi Germany', *Historical Journal*, 28, 4 (1985), 969-82.
- Marshall, Monty G. and Ted Robert Gurr, *Peace and Conflict 2005: A Global Survey of Armed Conflicts, Self-Determination Movements, and Democracy* (College Park, Md, 2005)
- Marshall, S. L. A., *Men against Fire: The Problem of Battle Command in Future War* (New York, 1966 [1947])
- Martin, Terry, 'The Origins of Soviet Ethnic Cleansing', *The Journal of Modern History*, 70, 4 (December 1998), 813-61. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939* (Ithaca / London, 2001)
- Marx, Karl, 'On the Jewish Question', in *idem* and Friedrich Engels, *Collected Works*, vol. III: 1843-1844 (London, 1975), 146-74
- Mascarenhas, Anthony, *The Rape of Bangla Desh* (Delhi, 1971)
- Maschke, Erich, with Kurt W. Bohme, Diether Cartellieri, Werner Ratza, Hergard Robel, Emil Schieche and Helmut Wolff, *Die deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges: Eine Zusammenfassung* (Munich, 1974)
- Massie, Robert K., *Castles of Steel: Britain, Germany and the Winning of the Great War at Sea* (New York, 2003)
- Massing, Paul W., *Rehearsal for Destruction: A Study of Political Anti-Semitism in Imperial Germany* (New York, 1949)
- Maupassant, Guy de, transl. Douglas Parmtee, *Bel-Ami* (London, 1975 [1885])
- Mauro, Paolo, Nathan Sussman and Yishay Yafeh, 'Emerging Market Spreads: Then Versus Now', Hebrew University of Jerusalem Working Paper (September 2000)
- May, Ernest R., *Strange Victory: Hitler's Conquest of France* (New York, 2000)
- May, R. E., *Mischehen und Ehescheidungen* (Munich / Leipzig, 1929)
- Maylunas, A. and S. Mironenko, *A Lifelong Passion* (London, 1996)
- Mazower, Mark, *The Balkans* (London, 2000)
- Salonica, *City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews, 1430-1950* (London, 2004)
- McCoy, Alfred W., 'Introduction', in Alfred W. McCoy, *Southeast Asia under the Japanese Occupation* (New Haven, 1980), 1-12
- McDonough, Frank, 'The Times, Norman Ebbut and the Nazis, 1927-37', *Journal of Contemporary History*, 27, 3 (1992), 407-24
- McKee, A., *Dresden 1945: The Devil's Tinderbox* (London, 1982)

- McKernan, Michael, *All In! Fighting the War at Home* (St Leonards, 1995 [1983])
- McQuaid, Kim, *Uneasy Partners: Big Business in American Politics, 1945–1990* (Baltimore / London, 1994)
- Mehlinger, Kermit, 'That Black Man-White Woman Thing', *Ebony* (July–December 1970) 130–33
- Meinecke, Friedrich, *Die deutsche Katastrophe* (Wiesbaden, 1946)
- Meiring, Kerstin, *Die christlich-jüdische Mischehe in Deutschland 1840–1933* (Hamburg, 1998)
- Melosi, Martin V., *The Shadow of Pearl Harbor: Political Controversy over the Surprise Attack, 1941–1946* (College Station, 1977)
- Melson, Robert, *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and Holocaust* (Chicago, 1992)
- Menand, Louis, *The Metaphysical Club* (New York, 2001)
- Mencke, John G., *Mulattoes and Race Mixture: American Attitudes and Images, 1865–1918* (Ann Arbor, 1979)
- Mendelsohn, Ezra, *The Jews of East Central Europe Between the World Wars* (Bloomington, 1983)
- Messenger, Charles, 'The Battle of Britain: Triumph of the Luftwaffe', in Peter G. Tsouras (ed.), *Third Reich Victorious: The Alternate History of How the Germans Won the War* (London, 2002), 65–96
- Meyers, Reinhard, 'British Imperial Interests and the Policy of Appeasement', in Wolfgang J. Mommsen and Lothar Kettenacker (eds.), *The Fascist Challenge and the Policy of Appeasement* (London, 1983), 339–52
- Michel, Wilhelm, *Verrat am Deutschland: Eine Streitschrift zur Judenfrage* (Hanover / Leipzig, 1922)
- Miguel, Edward and Shanker Satyanath, 'Economic Shocks and Civil Conflict: An Instrumental Variables Approach', New York University Working Paper (October 2003)
- Milward, Alan S., *War, Economy and Society 1939–1945* (London, 1987 [1977])
- Miner, Richard H., *Victors' Justice: The Tokyo War Crimes Trial* (Princeton, 1971)
- Ministère des Affaires Étrangères, *Documents diplomatiques: Affaires Arméniennes: Projets de réformes dans l'Empire Ottoman, 1893–1897* (Paris, 1897)
- Commission de publication des documents relatifs aux origines de la guerre de 1914, *documents diplomatiques français (1871–1914)*, 1st Series (1871–1900), vol. XI (Paris, 1947)
- Mirelman, Victor A., *Jewish Buenos Aires, 1890–1930: In Search of an Identity* (Detroit, 1990)
- Mirsky, N. D., 'Mixed Marriages in Anglo-Indian and Indo-Anglian Fiction', unpublished M. Litt. thesis (Oxford, 1985)
- Mitchell, B. R., *Abstract of British Historical Statistics* (Cambridge, 1976) *International Historical Statistics: Europe, 1750–1993* (London, 1998) *International Historical Statistics: Africa, Asia, Oceania, 1750–1993* (London, 1998) *International Historical Statistics: The Americas, 1750–1993* (London, 1998) and H. G. Jones, *Second Abstract of British Historical Statistics* (Cambridge, 1971)
- Modder, Montague Frank, *The Jew in the Literature of England to the End of the Nineteenth Century* (New York, 1939)

- Modelski, George and Gardner Perry III, 'Democratization in Long Perspective', *Technological Forecasting and Social Change*, 39 (1991), 23-34 Moggridge, D. E., *Keynes: An Economist's Biography* (London, 1992)
- Mokyr, Joel, *The Gifts of Athena: Historical Origins of the Knowledge Economy* (Princeton, 2002)
- Mombauer, Annika, *Helmuth von Moltke and the Origins of the First World War* (Cambridge, 2001)
- Mommsen, Hans, 'The Dissolution of the Third Reich: Crisis Management and Collapse, 1943-1945', *German Historical Institute Bulletin*, 27 (2000), 9-24
- Monahan, Thomas, 'Are Interracial Marriages Really Less Stable?', *Social Forces*, 37 (1970) 461-73 'The Occupational Class of Couples Entering into Interracial Marriages', *Journal of Contemporary Family Studies*, 7 (1976), 175-92
- Moore, Bob, 'Unruly Allies: British Problems with the French Treatment of Axis Prisoners of War, 1943-1945', *War in History*, 7, 2 (2000), 180-98
- Moran, Rachel F., *Interracial Intimacy: The Regulation of Race and Romance* (Chicago, 2001)
- Morgan, E. V., *Studies in British Financial Policy, 1914-1925* (London, 1952)
- Mosier, John, *The Myth of the Great War: A New Military History of World War One. How the Germans Won the Battles and How the Americans Saved the Allies* (London, 2001)
- Moss, W. Stanley, *Ill Met by Moonlight* (London, 1950)
- Motyl, Alexander J., 'Ukrainian Nationalist Political Violence in Inter-war Poland, 1921-1939', *East European Quarterly*, 19, 1 (March 1985), 45-55
- Mowat, C. L., *Britain between the Wars, 1918-1940* (London, 1969)
- Mueller, John E., *War, Presidents and Public Opinion* (New York, 1973)
- Muller, Arnd, 'Das Sturmer-Archiv im Stadtarchiv Nurnberg', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 32 (1984), 326-9
- Murdoch, J., *The Other Side: The Story of Leo Dalderup as told to John Murdoch* (London, 1954)
- Murfett, Malcolm H., John N. Miksic, Brian P. Farrell and Chiang Ming Shun, *Between Two Oceans: A Military History of Singapore from First Settlement to Final British Withdrawal* (Oxford / New York, 1999)
- Murphy, David E., *What Stalin Knew: The Enigma of Barbarossa* (New Haven, 2005)
- Murray, Williamson, 'The War of 1938: Chamberlain Fails to Sway Hitler at Munich', in Robert Crowley (ed.), *More What If? Eminent Historians Imagine What Might Have Been* (London, 2002), 255-78
- Musil, Robert, transl. Eithne Wilkins and Ernst Kaiser, *The Man Without Qualities*, vols. (London, 1979 [1930])
- Myer, Dillon S., *Uprooted Americans: The Japanese Americans and the War Relocation Authority during World War II* (Tucson, 1971)
- Myrdal, Gunnar, *An American Dilemma: The Negro Problem and Modern Democracy* (New York / London, 1944)
- Nagel, Joane, 'Political Competition and Ethnicity', in Susan Olzak and Joane Nagel (eds.), *Competitive Ethnic Relations* (Orlando, 1986), i7-44
- Naimark, Norman, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-century Europe* (Cambridge, Mass. / London, 2001)
- The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945-1949* (Cambridge, Mass., 1995)
- Nair, Parvati, 'Fire under Plastic: Immigration, or the Open Wounds of Late Capitalism', unpublished MS, Queen Mary College, University of London (n.d.)

- Nalty, Bernard C., 'Sources of Victory', in Bernard C. Nalty, *The Pacific War: The Story of the Bitter Struggle in the Pacific Theater of World War II* (London, 1999), 252-65
- Naman, Ann Aresty, *The Jew in the Victorian Novel: Some Relationships between Prejudice and Art* (New York, 1980)
- Nassibian, Akaby, *Britain and the Armenian Question, 1915-1923* (London / Sydney / New York, 1984)
- Nawratil, Heinz, *Die deutschen Nachkriegsverluste unter Vertriebenen, Gefangenen und Verschleppten. Mit einer Uebersicht über die europäischen Nachkriegsverluste* (Munich / Berlin, 1988)
- Neidpath, James, *The Singapore Naval Base and the Defence of Britain's Eastern Empire, 1919-1941* (Oxford, 1981)
- Nelson, Donald M., *Arsenal of Democracy: The Story of American War Production* (New York, 1946)
- Neustatter, Hannah, 'Demographic and Other Statistical Aspects of Anglo-Jewry', in Maurice Freedman (ed.), *A Minority in Britain: Social Studies of the Anglo-Jewish Community* (London, 1955), 55-133
- Newland, Samuel J., *Cossacks in the German Army, 1941-1945* (London, 1991)
- Newton, Scott, *Profits of Peace: The Political Economy of Anglo-German Appeasement* (Oxford, 1996)
- 'The "Anglo-German" Connection and the Political Economy of Appeasement', in Patrick Finney (ed.), *The Origins of the Second World War* (London, 1997), 293-316
- Nichol, John and Tony Rennell, *Tail-end Charlies: The Last Battles of the Bomber War, 1944-1945* (London, 2004)
- Nicolson, Harold, ed. Nigel Nicolson, *Diaries and Letters*, vol. II: 1939-1945 (London, 1967)
- Nish, Ian, 'The Historical Significance of the Anglo-Japanese Alliance', Santory Centre, London School of Economics, Discussion Paper, IS/03/443 (January 2003), 40-47
- Nitobe, Inazo, transl. Tokuhei Suchi, *Bushido: The Soul of Japan - An Exposition of Japanese Thought* (Tokyo, n.d. [1900])
- Noakes, Jeremy, *The Nazi Party in Lower Saxony, 1921-1933* (London, 1971)
- Noakes, Jeremy and Geoffrey Pridham (eds.), *Nazism, 1919-1945*, vol. II: *State, Economy and Society, 1933-1939* (Exeter, 1984) (eds.), *Nazism, 1919-1945*, vol. III: *Foreign Policy, War and Racial Extermination* (Exeter, 1988)
- Nogales, Rafael de, *Four Years beneath the Crescent* (London, 1926)
- Nossack, Hans Erich, *The End: Hamburg 1943* (Chicago, 2005)
- Nove, Alec and J. A. Newth, 'The Jewish Population: Demographic Trends and Occupational Patterns', in Lionel Kochan (ed.), *The Jews in Soviet Russia since 1917* (Oxford / London / New York, 1978), 132-67
- Novkov, Julie, 'Racial Constructions: The Legal Regulation of Miscegenation in Alabama, 1890-1934', *Law and History Review*, 20, 2 (Summer 2002)
- Nye, John V. C., 'Killing Private Ryan: An Institutional Analysis of Military Decision Making in World War II', Washington University in St Louis, draft prepared for the ISNIE conference in Boston (2002)
- O'Brien, Patrick Karl and Armand Clesse (eds.), *Two Hegemonies: Britain 1846-1914 and the United States 1941-2001* (Aldershot / Burlington, Vt, 2002)
- Offer, Avner, 'Costs and Benefits, Prosperity and Security, 1870-1914', in Andrew Porter (ed.), *The Oxford History of the British Empire*, vol. III: *The Nineteenth Century*

- (Oxford / New York, 1999), 690-711 Offner, Arnold A., 'The United States and National Socialist Germany', in Patrick Finney (ed.), *The Origins of the Second World War* (London, 1997), 245-261 'Appeasement Revisited: The United States, Great Britain and Germany, 1933-1940', *Journal of American History*, 64, 2 (September 1977), 373-93 Ogan, Bernd and Wolfgang W. Weiss, *Faszination und Gewalt: Zur Politischen Ästhetik des Nationalsozialismus* (Nuremberg, 1992)
- Ogata, Sadako N., *Defiance in Manchuria: The Making of Japanese Foreign Policy, 1931-1932* (Berkeley, 1964)
- Ohandjanian, Artem, *Armenien: Der verschwiegene Völkermord* (Vienna / Cologne / Graz, 1989)
- O'Loughlin, John, 'The Electoral Geography of Weimar Germany: Exploratory Spatial Data Analyses (ESDA) of Protestant Support for the Nazi Party', *Political Analysis* 10, 3 (2002), 217-43 Colin Flint and Luc Anselin, 'The Geography of the Nazi Vote: Context, Confession, and Class in the Reichstag Election of 1930', *Annals, Association of American Geographers*, 84 (1994), 351-80 Olson, Steve, *Mapping Human History: Discovering the Past through Our Genes* (London, 2002)
- Olsson, Andreas, Jeffrey P. Ebert, Mahzarin R. Banaji and Elizabeth A. Phelps, 'The Role of Social Groups in the Persistence of Learned Fear', *Science*, 309 (July 29, 2005) 785-87
- Olzak, Susan, *The Dynamics of Ethnic Competition and Conflict* (Stanford, 1992)
- Onoda, Hiroo, *No Surrender: My Thirty Year War* (London, 1975)
- Oram, Gerard Christopher, *Military Executions during World War One* (London, 2003)
- O'Rourke, Kevin H. and Jeffrey G. Williamson, *Globalization and History: The Evolution of a Nineteenth-Century Atlantic Economy* (Cambridge, Mass. / London, 1999)
- Ovendale, Ritchie, *'Appeasement' and the English Speaking World: Britain, the United States, the Dominions, and the Policy of Appeasement, 1937-1939* (Cardiff, 1975) Overmans, Rudiger, 'German Historiography, the War Losses and the Prisoners of War', in G. Bischof and S. Ambrose (eds.), *Eisenhower and the German POWs: Facts against Falsehood* (Baton Rouge / London, 1992), 127-69 *Deutsche militärische Verluste im Zweiten Weltkrieg* (Munich, 1999)
- Overy, Richard, 'Air Power and the Origins of Deterrence Theory before 1939', *Journal of Strategic Studies*, 14 (1992) 'Germany and the Munich Crisis: A Mutilated Victory?', in Igor Lukes and Erik Goldstein (eds.), *The Munich Crisis, 1938: Prelude to World War II* (London, 1999), 191-216 *Russia's War* (London, 1997) *The Air War, 1939-1945* (London, 1980) *The Dictators: Hitler's Germany and Stalin's Russia* (London, 2004) *Why the Allies Won* (London, 1996)
- Oxaal, Ivar, 'The Jews of Young Hitler's Vienna: Historical and Sociological Aspects', in Ivar Oxaal, Michael Pollak and Gerhard Botz (eds.), *Jews, Antisemitism and Culture in Vienna* (London and New York, 1987), II-39 Padfield, Peter, *Himmler: Reichsführer SS* (London, 1990)
- Padover, Saul K., *Psychologist in Germany: The Story of an American Intelligence Officer* (London, 1946)

- Pagnini, Deanna L. and S. Philip Morgan, 'Intermarriage and Social Distance among U.S. Immigrants at the Turn of the Century', *American Journal of Sociology*, 96 (1990) 4°5-32
- Paikert, G. C., 'Hungary's National Minority Policies, 1920-1945', *American Slavic and East European Review*, 12, 2 (April 1953), 201-18 *The Danube Swabians: German Populations in Hungary, Rumania and Yugoslavia and Hitler's Impact on their Patterns* (The Hague, 1967)
- Paine, Sarah C. M., *Imperial Rivals: China, Russia and Their Disputed Frontier* (Armonk, NY / London, 1996)
- Pallis, A. A., 'Racial Migrations in the Balkans during the Years 1912-1914', *Geographical Journal*, 66 (October 1925), 315-31 Pallud, Jean Paul, 'Crime in WWII: The Execution of Eddie Slovik', *After the Battle*, 32 (1981), 28-42
- Pappritz, Anna, *Der Mädchenhandel und seine Bekämpfung* (Schwelm, 1924)
- Parker, R. A. C., 'British Rearmament 1936-9: Treasury, Trade Unions and Skilled Labour', *English Historical Review*, 96, 379 (April 1981), 306-43 *Chamberlain and Appeasement: British Policy and the Coming of the Second World War* (London, 1993) *Churchill and Appeasement* (London, 2000) 'Economics, Rearmament, and Foreign Policy: The UK before 1939 - A Preliminary Study', *Journal of Contemporary History*, 10, 4 (1975), 637-47 Pascoe, Peggy, 'Miscegenation Law, Court Cases, and Ideologies of "Race" in Twentieth-Century America', *Journal of American History*, 83, 1 (June 1996), 44-69
- Payne, Robert, *Massacre* (New York, 1973)
- Peach, Ceri, 'Ethnic Segregation and Ethnic Intermarriage: A Re-examination of Kennedy's Triple Melting Pot in New Haven, 1900-1950', in Ceri Peach, Vaughan Robinson and Susan Smith (eds.), *Ethnic Segregation in Cities* (London, 1981), 193-217
- Peattie, Mark R., 'Japanese Strategy and Campaigns in the Pacific War, 1941-1945', in Loyd E. Lee (ed.), *World War II in Asia and the Pacific and the War's Aftermath, with General Themes: A Handbook of Literature and Research* (Westport, 1998), 56-72
- Peden, G. C., 'A Matter of Timing: The Economic Background to British Foreign Policy, 1938-1939', *History*, 69, 225 (February, 1984), 15-28 'Sir Warren Fisher and British Rearmament against Germany', *English Historical Review*, 94, 370 (January 1979), 29-47 *The Treasury and British Public Policy, 1906-1959* (Oxford, 2000)
- Peeters, Benoit, *Herge: Fils de Tintin* (Paris, 2002)
- Perrett, Bryan, 'Operation SPHINX: Raeder's Mediterranean Strategy', in Kenneth Macksey (ed.), *The Hitler Options: Alternate Decisions of World War II* (London, 1995), 35-53
- Petropoulos, Jonathan, *The Faustian Bargain: The Art World in Nazi Germany* (London, 2000)
- Petzina, Dietmar, Werner Abelshauser und Anselm Faust, *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch*, vol. III: *Materialien zur Statistik des Deutschen Reiches, 1914-1945* (Munich, 1978)
- Piketty, Thomas and Emmanuel Saez, 'Income Inequality in the United States, 1913 - 1998', NBER Working Paper, 8467 (Sept. 2001)



- Pinchuk, Ben-Cion, *Shtetl Jews under Soviet Rule: Eastern Poland on the Eve of the Holocaust* (Oxford / Cambridge, Mass., 1990)
- Piotrowski, Tadeusz, *Vengeance of the Swallows: Memoir of a Polish Family's Ordeal under Soviet Aggression, Ukrainian Ethnic Cleansing and Nazi Enslavement, and their Emigration to America* (Jefferson, NC / London, 1995)
- Pipes, Richard, 'Assimilation and the Muslims: A Case Study', in Alex Inkeles and Kent Geiger (eds.), *Soviet Society: A Book of Readings* (London, 1961), 588-607
- Russia under the Bolshevik Regime, 1919-1924 (New York / London, 1995)
- Pleshakov, Constantine, *Stalin's Folly: The Tragic First Ten Days of World War II on the Eastern Front* (Boston, 2005)
- Pogge von Strandmann, Hartmut, 'Nationalisierungsdruck und königliche Namensan-derung in England', in Gerhard A. Ritter and Peter Wende (eds.), *Rivalität und Partnerschaft: Studien zu den deutsch-britischen Beziehungen im 19. und 20. Jahrhundert. Festschrift für Anthony J. Nicholls* (Paderborn / Munich / Vienna / Zurich, 1999), 69-91
- Polish Ministry of Information, *The German Fifth Column in Poland* (London / Melbourne, 1941)
- Pollock, James K., 'An Areal Study of the German Electorate, 1930-1933', *American Political Science Review*, 38, i (February 1944), 89-95
- Polonsky, Antony and Michael Riff, 'Poles, Czechoslovaks and the "Jewish Question", 1914-1921: A Comparative Study', in Volker R. Berghahn and Martin Kitchen (eds.), *Germany in the Age of Total War* (London, 1981), 63-101
- Pomeranz, Kenneth, *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World Economy* (Princeton / Oxford, 2000)
- Pomiankowski, Joseph, *Der Zusammenbruch des Osmanischen Reiches: Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges* (Zurich / Leipzig / Vienna, 1928)
- Ponchaud, Francois, transl. Nancy Amphoux, *Cambodia Year Zero* (New York, 1978)
- Poppel, Martin, transl. Louise Willmot, *Heaven and Hell: The War Diary of a German Paratrooper* (Staplehurst, 2000 [1988])
- Porter, Bernard, *The Absent-minded Imperialists: What the British Really Thought about Empire* (Oxford, 2004)
- Pottle, Mark (ed.), *Champion Redoubtable: The Diaries and Letters of Violet Bonham Carter, 1914-45* (London, 1998)
- Poundstone, William, *Prisoner's Dilemma* (Oxford, 1993)
- Power, Samantha, *'A Problem from Hell' America and the Age of Genocide* (London, 2003)
- Prados, John, 'Operation Herbstnebel: Smoke over the Ardennes', in Peter G. Tsouras (ed.), *Battle of the Bulge: Hitler's Alternate Scenarios* (London, 2004), 181-205
- Praisman, Leonid, 'Pogroms and Jewish Self-Defence', *Journal of the Academic Proceedings of Soviet Jewry*, 1, 1 (1986), 65-82
- Prasad, Sri Nandan and S. V. Desika Char, ed. Bisheshwar Prasad, *Expansion of the Armed Forces and Defence Organization, 1939-1945* (Calcutta, 1956)
- Price, Alfred, 'The Jet Fighter Menace, 1943', in Kenneth Macksey (ed.), *The Hitler Options: Alternate Decisions of World War II* (London, 1995), 172-85
- Pridham, Geoffrey, *Hitler's Rise to Power: The Nazi Movement in Bavaria, 1923-1933* (London, 1973)
- Pritsak, Omeljan, 'The Pogroms of 1881', *Harvard Ukrainian Studies*, 11, 1/2 (June 1987) 8-41

- Prosterman, Roy L., *Surviving to 3000: An Introduction to the Study of Lethal Conflict* (Belmont, Calif. 1972)
- Pryor, Glyn, 'The "Fifth Column" and the British Experience of Retreat, 1940', *War in History*, 12 (November 2005), 418-47 Przyrembel, Alexandra, 'Rassenshände': Reinheitsmythos und Vernichtungs-legitimation in Nationalsozialismus (Gottingen, 2003)
- Rabe, John, transl. John E. Woods, *The Good Man of Nanking: The Diaries of John Rabe* (New York, 1998)
- Rahden, Till van, 'Mingling, Marrying and Distancing: Jewish Integration in Wilhelminian Breslau and its Erosion in Early Weimar Germany', in Wolfgang Benz, Arnold Paucker and Peter Pulzer (eds.), *Jüdisches Leben in der Weimarer Republik / Jews in the Weimar Republic* (Tübingen, 1998), 197-221 Rainey, Lawrence, 'Making History', *London Review of Books* (January 1, 1998), 18-20
- Rakowska-Harmstone, Teresa, ' "Brotherhood in Arms": The Ethnic Factor in the Soviet Armed Forces', in N. F. Dreisziger (ed.), *Ethnic Armies: Polyethnic Armed Forces from the Time of the Habsburgs to the Age of the Superpowers* (Waterloo, Ontario, 1990), 123-57 Ranke, Leopold von, 'The Great Powers', in R. Wines (ed.), *The Secret of World History: Selected Writings on the Art and Science of History* (New York, 1981 [1833]), 122-55
- Rasor, Eugene L., 'The Japanese Attack on Pearl Harbor', in Loyd E. Lee (ed.), *World War II in Asia and the Pacific and the War's Aftermath, with General Themes: A Handbook of Literature and Research* (Westport, Conn., 1998), 45-56 Rauchway, Eric, *Murdering McKinley: The Making of Theodore Roosevelt's America* (New York, 2003)
- Reck-Malleczewen, Friedrich Percyval, *Diary of a Man in Despair* (New York, 1970)
- Redding, Robert and Bill Yenne, *Boeing: Planemaker to the World* (Hong Kong, 1983)
- Reder, Rudolf, *Belzec* (Krakow, 1999)
- Rees, Laurence, *War of the Century: When Hitler Fought Stalin* (London, 1999)
- Reichswehrministerium, *Sanitätsbericht über das Deutsche Heer (deutsches Feld- und Besatzungsheer) im Weltkrieg 1914-1918*, 3 vols. (Berlin, 1934-5)
- Reid, James J., 'Total War, the Annihilation Ethic and the Armenian Genocide, 1870- 1918', in Richard Hovannisian (ed.), *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics* (Basingstoke, 1992), 21-349 Remarque, Erich Maria, *All Quiet on the Western Front* (London, [1929])
- Reuter, Edward Byron, *Race Mixture: Studies in Intermarriage and Miscegenation* (New York, 1931) *The Mulatto in the United States: Including a Study of the Role of Mixed-blood Races Throughout the World* (Boston, 1918)
- Reuth, Ralf Georg, *Goebbels* (London, 1993)
- Reynolds, Nicholas, *Treason was No Crime: Ludwig Beck, Chief of the German General Staff* (London, 1976)
- Rezzori, Gregor von, *The Snows of Yesteryear: Portraits for an Autobiography* (London, 1989)
- Rhee, M. J., *The Doomed Empire: Japan in Colonial Korea* (Aldershot / Brookfield / Singapore / Sydney, 1997)
- Rhodes, Richard, *The Making of the Atomic Bomb* (New York, 1986)

- Richardson, L. F., *Statistics of Deadly Quarrels* (Pittsburgh, 1960)
- Richerson, Peter J. and Robert Boyd, *Not By Genes Alone: How Culture Transformed Human Evolution* (Chicago, 2005)
- Rigg, Bryan Mark, *Hitler's Jewish Soldiers: The Untold Story of Nazi Racial Laws and Men of Jewish Descent in the German Military* (Lawrence, Kan., 2002) Ritschl, Albrecht, *Deutschlands Krise und Konjunktur: Binnenkonjunktur, Auslandsverschuldung und Reparationsproblem zwischen Dawes-Plan und Transfersperre 1924–1934* (Berlin, 2002) 'Spurious Growth in German Output Data, 1913–1938', Centre for Economic Policy Research discussion paper, 4429 (June 2004) Ritter, Gerhard, *Der Schlieffen Plan: Kritik eines Mythos* (Munich, 1956) transl. R. T. Clark, *The German Resistance: Carl Goerdeler's Struggle Against Tyranny* (London, 1958)
- Roberts, Andrew, 'The House of Windsor and Appeasement', in idem, *Eminent Churchillians* (London, 1994) 'Prime Minister Halifax', in Robert Cowley (ed.), *More What If? Eminent Historians Imagine What Might Have Been* (London, 2002), 279–90 *The Holy Fox: A Biography of Lord Halifax* (London, 1991)
- Roberts, Marie, *Gothic Immortals: The Fiction of the Brotherhood of the Rosy Cross* (London, 1990)
- Robinson, Hans, *Justiz als politische Verfolgung: Die Rechtsprechung in 'Rassenschandefällen' beim Landgericht Hamburg 1936–1943* (Stuttgart, 1977)
- Robinson, Charles F. II, *Dangerous Liaisons: Sex and Love in the Segregated South* (Fayetteville, 2003)
- Rockoff, Hugh, 'The United States: From Ploughshares to Swords', in Mark Harrison (ed.), *The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison* (Cambridge, 1998), 81–121 Rodgers, Eugene, *Flying High: The Story of Boeing and the Rise of the Jetliner Industry* (New York, 1996)
- Rohl, John C. G., 'The Emperor's New Clothes', in idem (ed.), *The Corfu Papers* (Cambridge, 1992) *The Kaiser and His Court: Wilhelm II and the Government of Germany* (Cambridge, 1994) transl. Sheila de Bellaigue, *Wilhelm II: The Kaiser's Personal Monarchy, 1888/1900* (Cambridge, 2004)
- Rohwer, Jurgen, 'The U-Boat War Against the Allied Supply Lines', in Hans-Adolf Jacobsen and Jurgen Rohwer (eds.), transl. Edward Fitzgerald, *Decisive Battles of World War II: The German View* (London, 1965), 259–313 Rolf, David, *Prisoners of the Reich: Germany's Captives, 1939–1945* (Dunton Green, 1989)
- Rolfe, M., *Looking into Hell: Experiences of the Bomber Command War* (London, 2000)
- Rose, Elihu, 'The Case of the Missing Carriers', in Robert Cowley (ed.), *What If? The World's Foremost Military Historians Imagine What Might Have Been* (London, 2001), 340–50
- Rosefield, Steven, 'Excess Deaths and Industrialization: A Realist Theory of Stalinist Economic Development in the 1930s', *Journal of Contemporary History*, 23, 2 (April 1988), 277–89 Rosen, Sara, *My Lost World: A Survivor's Tale* (London, 1993)
- Rosenberg, Edgar, *From Shylock to Svengali: Jewish Stereotypes in English Fiction* (London, 1960)
- Rosenfeld, Gavriel, *The World Hitler Never Made: Alternate History and the Memory of Nazism* (Cambridge, 2005)

- Rosenthal, Erich, 'Some Recent Studies about the Extent of Jewish Out-Marriage in the USA', in Werner J. Cahnman (ed.), *Intermarriage and Jewish Life: A Symposium* (New York, 1963), 82-91 Roskau-Rydel, Isabel, 'Galizien', in *idem* (ed.), *Deutsche Geschichte im Osten Europas: Galizien* (Berlin, 1999), i6-2i2 Roth, Joseph, transl. Joachim Neugroschel, *The Radetsky March* (Woodstock / New York, 1995 [1932])
- Rothschild, Joseph, *East Central Europe Between the Two World Wars* (Seattle / London, 1974)
- Rozenblit, Marsha L., *The Jews of Vienna, 1867-1914: Assimilation and Identity* (Albany, 1983)
- Rubin, Abba, *Images in Transition: The English Jew in English Literature, 1660-1830* (Westport, Conn., 1984)
- Rubinstein, Hilary L., Dan Cohn-Sherbok, Abraham J. Edelheit and William D. Rubinstein, *The Jews in the Modern World: A History Since 1750* (London, 2002)
- Rubinstein, 'Jewish Participation in National Economic Elites, 1860-1939, and Anti-Semitism: An International Comparison', paper presented at the Australian Association for Jewish Studies Conference, Sydney (1997)
- Rubinstein, William D., *The Myth of Rescue* (London, 1997)
- Rudnicki, Szymon, 'Anti-Jewish Legislation in Interwar Poland', in Robert Blobaum (ed.), *Antisemitism and its Opponents in Modern Poland* (Ithaca, 2005), 148-70 Rummel, Rudolph J., *Democide: Nazi Genocide and Mass Murder* (New Jersey, 1992) *Lethal Politics: Soviet Genocide and Mass Murder Since 1917* (New Brunswick, NJ, 1990)
- Ruppin, Arthur, *Die Juden der Gegenwart: Eine sozialwissenschaftliche Studie* (Berlin, 1904) *Soziologie der Juden*, vol. I: *Die soziale Struktur der Juden* (Berlin, 1930)
- Rusbridger, James and Eric Nave, *Betrayal at Pearl Harbor* (New York, 1991) Russett, Bruce, 'Counterfactuals about War and Its Absence', in Philip E. Tetlock and Aaron Belkin (eds.), *Counterfactual Thought Experiments in World Politics: Logical, Methodological and Psychological Perspectives* (Princeton, 1996), 171-86
- Russo-Jewish Committee, *Russian Atrocities, 1881: Supplementary Statement issued by the Russo-Jewish Committee in Confirmation of 'The Times' Narrative* (London, 1882)
- Rutchford, B. U., 'The South's Stake in International Trade', *The Southern Economic Journal*, 14, 4 (April 1948), 361-75 Rytina, Steven, Peter Blau, Terry Blum and Joseph Schwartz, 'Inequality and Intermarriage: A Paradox of Motive and Constraint', *Social Forces*, 66 (1988), 645-75 Sainsbury, Keith, *Churchill and Roosevelt at War: The War They Fought and the Peace They Hoped to Make* (London, 1994)
- Sakamoto, Pamela Rotner, *Japanese Diplomats and Jewish Refugees: A World War Dilemma* (Westport, Conn. / London, 1998)
- Sapolsky, Robert M., 'A Natural History of Peace', *Foreign Affairs*, 85 (January / February 2006), 104-20 Sarafian, Ara (ed.), *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, vol. II: *The Peripheries* (Watertown, Mass., 1993) (ed.), *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, vol. I: *The Lower Euphrates* (Watertown, Mass., 1993)

- Saxon, Timothy D., 'Anglo-Japanese Naval Cooperation, 1914-1918', *Naval War College Review*, 53, 1 (Winter 2000); <http://www.nwc.navy.mil/press/review/2000/winter/art3-w00.htm>
- Scalapino, Robert A., 'Southern Advance: Introduction', in James William Morley (ed.), *The Fateful Choice: Japan's Advance into Southeast Asia, 1939-1941* (New York, 1980), 117-25
- Schechtman, Joseph B., *Postwar Population Transfers in Europe, 1945-1955* (Philadelphia, 1962)
- Schell, Jonathan, *The Unconquerable World: Power, Nonviolence, and the Will of the People* (London, 2004)
- Schiell, Juliane, 'Pillars of Democracy: A Study of the Democratisation Process in Europe after the First World War', unpublished BA thesis (Oxford University, 2000)
- Schimmelpenninck van der Oye, David, *Toward the Rising Sun: Russian Ideologies of Empire and the Path to War with Japan* (DeKalb, Ill., 2001)
- Schirmer, Jennifer G., *The Guatemalan Military Project: A Violence Called Democracy* (Philadelphia, 1998)
- Schlesinger, Arthur, Jr., 'Hopeful Cynic', *Times Literary Supplement* (May 27, 2005), 13
- Schleunes, Karl A., *The Twisted Road to Auschwitz: Nazi Policy toward the Jews, 1933-39* (London, 1972)
- Schmidt, Gustav, 'The Domestic Background to British Appeasement Policy', in Wolfgang J. Mommsen and Lothar Kettenacker (eds.), *The Fascist Challenge and the Policy of Appeasement* (London, 1983), 101-24
- Schmidt, Sabine, Jan Blaszkowski, Izabela Darecka, Franz Dwertmann, Bogdan Krzykowski, Marcin Milancej, Hanna Olejnik and Danuta Schmidt, *In Gdansk unterwegs mit Gunter Grass* (Gdansk, 1993)
- Schorske, Carl E., *Fin-de-siecle Vienna: Politics and Culture* (London, 1980)
- Schroeder, Paul W., 'Embedded Counterfactuals and World War I as an Unavoidable War', in Philip Tetlock, Richard Ned Lebow and Geoffrey Parker (eds.), *Unmaking the West: Counterfactual Thought Experiments in History* (forthcoming)
- Schulman, Gary I., 'Race, Sex and Violence: A Laboratory Test of the Sexual Threat of the Black Male Hypothesis', *American Journal of Sociology*, 79 (March 1974), 1260-77
- Scott, John, *Behind the Urals* (Bloomington / Indianapolis, 1989 [1942])
- Scurr, John, *Germany's Spanish Volunteers 1941-45: The Blue Division in Russia* (London, 1980)
- Seabright, Paul, *The Company of Strangers: A Natural History of Economic Life* (Princeton, 2004)
- Sebag Montefiore, Simon, *Stalin: The Court of the Red Tsar* (New York, 2004)
- Sebastian, Mihail, ed. Radu Ioanid and transl. Patrick Camiller, *Journal, 1935-1944* (Chicago, 2001)
- Segel, Harold B. (ed.), *Stranger in Our Midst: Respresentations of the Jew in Polish Literature* (Ithaca / London, 1996)

- Sellers, Leonard, *For God's Sake Shoot Straight! The Story of the Court Martial and Execution of Temporary Sub-Lieutenant Edwin Leopold Arthur Dyett, Nelson Battalion, 63rd (RN) Division during the First World War* (London, 1995)
- Service, Robert, *Stalin: A Biography* (Cambridge, Mass., 2005) *A History of Twentieth-Century Russia* (London, 1997) *Lenin: A Biography* (London, 2000)
- Seth, Ronald, *Caporetto: The Scapegoat Battle* (London, 1965)
- Sethi, S. S., *The Decisive War: Emergence of a New Nation* (New Delhi, 1972)
- Seton-Watson, Hugh, *Eastern Europe Between the Wars, 1918–1941* (Cambridge, 1945)
- Settle, Arthur, 'Model-T Anti-Semitism', *Protestant Digest* (August–September 1940), 21–7
- Shawcross, William, *Deliver Us From Evil: Warlords and Peacekeepers in a World of Endless Conflict* (London, 2000)
- Shay, Robert Paul Jr., *British Rearmament in the Thirties: Politics and Profits* (Princeton 1977)
- Sheffield, Gary, *Forgotten Victory: The First World War, Myths and Realities* (London, 2001)
- Shelden, Michael, *Orwell: The Authorized Biography* (London, 1991)
- Sherman, A. J., *Mandate Days: British Lives in Palestine, 1918–1948* (New York, 1997)
- Sherwin, Martin J., 'The Atomic Bomb and the Origins of the Cold War', in David S. Painter and Melvyn P. Leffler (eds.), *Origins of the Cold War: An International History* (London, 1994), 77–95
- Shillony, Ben-Ami, *Politics and Culture in Wartime Japan* (Oxford, 1981)
- Shippey, T. A., *J. R. R. Tolkien: Author of the Century* (London, 2000)
- Shirer, Frank R., 'Pearl Harbor: Irredeemable Defeat', in Peter G. Tsouras (ed.), *Rising Sun Victorious: The Alternate History of How the Japanese Won the Pacific War* (London, 2001), 62–82
- Shirer, William L., *The Collapse of the Third Republic: An Inquiry into the Fall of France in 1940* (London, 1972)
- Shochat, Azriel, 'Jews, Lithuanians and Russians, 1939–1941', in Bela Vago and George L. Mosse (eds.), *Jews and Non-Jews in Eastern Europe* (New York, 1974), 301–14
- Sieradzki, Mietek, *By a Twist of History: The Three Lives of a Polish Jew* (London, 2002)
- Silber, William, 'Birth of the Federal Reserve: Crisis in the Womb', *Journal of Monetary Economics* (forthcoming)
- The Summer of 1914: Birth of a Financial Super-power* (forthcoming)
- Silverstein, Josef, 'The Importance of the Japanese Occupation of Southeast Asia to the Political Scientist', in *idem*, *Southeast Asia in World War II: Four Essays* (New Haven, Conn., 1966), 1–13
- Simmons, Robert R., 'The Korean Civil War', in Frank Baldwin (ed.), *Without Parallel: The American-Korean Relationship since 1945* (New York, 1973), 143–79
- Simms, Brendan, *Unfinest Hour: Britain and the Destruction of Bosnia* (London, 2001)
- Singer, J. David and Melvin Small, *Correlates of War Database*, University of Michigan, [www.umich.edu/~cowproj](http://www.umich.edu/~cowproj)
- Sington, Derrick and Arthur Weidenfeld, *The Goebbels Experiment: A Study of the Nazi Propaganda Machine* (London, 1942)

- Sisson, Richard and Leo E. Rose, *War and Secession: Pakistan, India, and the Creation of Bangladesh* (Berkeley, 1990)
- Slezkine, Yuri, *The Jewish Century* (Princeton, 2004)
- Slusser, Robert M., 'Soviet Far Eastern Policy, 1945–1950: Stalin's Goals in Korea', in Yonosuke Nagai and Akira Iriye (eds.), *The Origins of the Cold War in Asia* (Tokyo, 1977) 123–47 Smal-Stocki, Roman, *The Captive Nations: Nationalism of the Non-Russian Nations in the Soviet Union* (New York, 1960)
- Smelser, Ronald M., 'Nazi Dynamics, German Foreign Policy and Appeasement', in Wolfgang J. Mommsen and Lothar Kettenacker (eds.), *The Fascist Challenge and the Policy of Appeasement* (London, 1983), 31–48 Smith, Elberton R., *The Army and Economic Mobilization* (Washington DC, 1991) Smith, Lillian, *Killers of the Dream* (London, 1950)
- Sodol, Petro R., *UPA: They fought Hitler and Stalin: A Brief Overview of Military Aspects from the History of the Ukrainian Insurgent Army, 1942–1949* (New York, 1987)
- Sollors, Werner, *Neither Black nor White yet Both* (New York, 1997)
- Solzhenitsyn, Aleksandr I., transl. Thomas P. Whitney, *The Gulag Archipelago 1918–1956* (London, 1974) transl. Anne Kichilov, Georges Philippenko and Nikita Struve, *Deux siècles ensemble (1917–1972)*, vol. II: *Juifs et Russes pendant la période soviétique* (Paris, 2003)
- Spector, Ronald H., *Eagle against the Sun: The American War with Japan* (London, 1987)
- Spector, Scott, 'Auf der Suche nach der Prager deutschen Kultur: Deutsch-jüdische Dichter in Prag von der Jahrhundertwende bis 1918', in Deutsches Historisches Museum (ed.), *Deutsche im Osten* (Berlin, 1995), 83–91 Speer, Albert, transl. Richard and Clara Winston, *Inside the Third Reich* (London, 1970)
- Spengler, Oswald, ed. Helmut Werner, transl. Charles Francis Atkinson, *The Decline of the West: An Abridged Edition* (London, 1961)
- Spiller, Harry (ed.), *Prisoners of Nazis: Accounts by American POWs in World War* (Jefferson, NC / London, 1998)
- Stanislavski, Michael, *Tsar Nicholas I and the Jews: The Transformation of Jewish Society in Russia, 1825–1855* (Philadelphia, 1983)
- Stanton, William, *The Leopard's Spots: Scientific Attitudes toward Race in America, 1815–59* (Chicago / London, 1960)
- Stargardt, Nicholas, 'Victims of Bombing and Retaliation', *German Historical Institute, London, Bulletin*, 26, 2 (2004), 57–70 Stedman, James, *Life of a British PoW in Poland. 31 May 1940 to 30 April 1945* (Braunton, Devon, 1992)
- Steigmann-Gall, Richard, *The Holy Reich: Nazi Conceptions of Christianity, 1919/1945* (Cambridge, 2003)
- Steinberg, Mark D. and Vladimir M. Khrustalev, *The Fall of the Romanovs: Political Dreams and Personal Struggles in a Time of Revolution* (New Haven, 1995) Stember, Charles Herbert, *Sexual Racism: The Emotional Barrier to an Integrated Society* (New York, 1976) Marshall Sklare and George Salomon, *Jews in the Mind of America* (New York, 1966)
- Stephan, John J., *The Russian Far East: A History* (Stanford, 1994)
- Stevenson, David, *Armaments and the Coming of War: Europe 1904–1914* (Oxford, 1996) *Cataclysm: The First World War as Political Tragedy* (New York, 2004)

- Stewart, Graham, *Burying Caesar: Churchill, Chamberlain and the Battle for the Tory Party* (London, 1999)
- Stockmar, Baron E. von, *Memoirs of Baron Stockmar*, 2 vols. (London, 1872)
- Stoler, Ann, 'Making Empire Respectable: The Politics of Race and Sexual Morality in 20th Century Colonial Cultures', in Jan Breman (ed.), *Imperial Monkey Business: Racial Supremacy in Social Darwinist Theory and Colonial Practice* (Amsterdam, 1990), 35-71
- Stoltzfus, Nathan, *Resistance of the Heart: Intermarriage and the Rosenstrasse Protest in Nazi Germany* (New York, 1996)
- Strachan, Hew, *The First World War*, vol. I: *To Arms* (Oxford, 2001) *The First World War: A New Illustrated History* (London / New York / Sydney / Tokyo / Singapore / Toronto / Dublin, 2003) 'Training, Morale and Modern War', *Journal of Contemporary History* (forthcoming)
- Strack, Hermann L., *Jüdische Geheimgesetze* (Berlin, 1920)
- Strik-Strikfeldt, Wilfried, *Against Stalin and Hitler: Memoir of the Russian Liberation Movement 1941-5* (London and Basingstoke, 1970)
- Stromberg, Roland N., 'American Business and the Approach of War, 1935-1941', *Journal of Economic History*, 13, 1 (1953), 58-78 Stueck, William, *The Korean War: An International History* (Princeton, 1995) Sugihara, Kaoru, 'The Economic Motivations behind Japanese Aggression in the Late 1930s: Perspectives of Freda Utey and Nawa Toichi', *Journal of Contemporary History*, 32, 2 (April 1997), 259-80 Surh, Gerald, 'The Jews of Ekaterinoslav in 1905 as Seen from the Town Hall: Ethnic Relations on an Imperial Frontier', *Ab Imperio: Theory and History of Nationalism and Empire in the Post-Soviet Space*, 4 (2003)
- Suvorov, Victor [Vladimir Rezun], *Icebreaker: Who Started the Second World War?* (London, 1990)
- Swain, Geoffrey, *Russia's Civil War* (Stroud, 2000)
- Symon, Jack, *Hell in Five* (London, 1997)
- Tachauer, D., 'Statistische Untersuchungen über die Neigung zu Mischehen', *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 71, 1 (1915), 36-40 Talaat Pasha, 'Posthumous Memoirs of Talaat Pasha', *New York Times Current History*, 15, 1 (October, 1921), 287-93 Tang, Hua, et al., 'Genetic Structure, Self-Identified Race/Ethnicity, and Confounding in Case-Control Association Studies', *American Journal of Human Genetics*, 76 (2005), 268-75
- Tatar, Maria, *Lustmord: Sexual Murder in Weimar Germany* (Princeton, 1995) Taylor, A. J. P., *English History, 1914-1945* (Oxford, 1965) *The Course of German History: A Survey of the Development of Germany since 1815* (London, 1945) *The Origins of the Second World War* (London, 1964 [1961]) *The Struggle for Mastery in Europe: 1848-1918* (Oxford, 1954)
- Taylor, Brandon, *Art and Literature under the Bolsheviks* (London, 1991)
- Taylor, Christopher C., *Sacrifice as Terror: The Rwandan Genocide of 1994* (Oxford / New York, 1999)
- Thatcher, Ian D., *Trotsky* (London, 2003)
- Theilhaber, Felix A., *Der Untergang der deutschen Juden: Eine volkswirtschaftliche Studie* (Munich, 1911)



- Theweleit, Klaus, *Male Fantasies*, vol. I: *Women, Floods, Bodies, History* (Minneapolis, 1987)
- Thio, Eunice, 'The Syonan Years, 1942-1945', in Ernest C. T. Chew and Edwin Lee (eds.), *A History of Singapore* (Singapore, 1991)
- Thomas, Mark, 'Rearmament and Economic Recovery in the Late 1930s', *Economic History Review*, New Series, 36, 4 (November 1983), 552-79
- Thompson, Neville, *The Anti-Appeasers: Conservative Opposition to Appeasement in the 1930s* (Oxford, 1971)
- Thorne, Christopher, *The Far Eastern War: States and Societies, 1941-1945* (London, 1986)
- Timasheff, Nicholas S., *The Great Retreat: The Growth and Decline of Communism in Russia* (New York, 1946)
- Timms, Edward, *Karl Kraus, Apocalyptic Satirist: Culture and Catastrophe in Habsburg Vienna* (New Haven, 1986)
- Tinker, Hugh, *A New System of Slavery: The Export of Indian Labour Overseas, 1830-1920* (London / New York / Bombay, 1974)
- Todd, Emmanuel, *Après L'Empire: Essai sur la décomposition du système américain* (Paris, 2002)
- Todorov, Tzvetan, *Facing the Extreme: Moral Life in the Concentration Camps* (London, 1999)
- Tokaca, Mirsad, 'Violation of Norms of International Humanitarian Law during the War in Bosnia and Herzegovina', unpublished manuscript, Sarajevo (February 2005)
- Tokayer, Marvin and Mary Swartz, *The Fugu Plan: The Untold Story of the Japanese and the Jews during World War II* (New York / London, 1979)
- Toland, John, *The Rising Sun: The Decline and Fall of the Japanese Empire, 1936-1945* (London, 2001)
- Tolkien, J. R. R., *The Lord of the Rings* (London, 1994 [1954, 1955])
- Tooze, Adam J., *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy* (London, 2006)
- Statistics and the German State, 1900-1945: *The Making of Modern Economic Knowledge* (New York, 2001)
- Toussnel, Alphonse, *Les Juifs, rois de Vépoque: Histoire de la féodalité financière* (Paris, 1847)
- Towle, Philip, 'Introduction', in *idem*, Margaret Kosuge and Yoichi Kibata (eds.), *Japanese Prisoners of War* (London / New York, 2000), xi-xx
- 'The Japanese Army and Prisoners of War', in *idem*, Margaret Kosuge and Yoichi Kibata (eds.), *Japanese Prisoners of War* (London / New York, 2000), 1-16
- Trachtenberg, Marc, 'A "Wasting Asset": American Strategy and the Shifting Nuclear Balance', *International Security*, 13, 3 (Winter 1988/89), 5-49
- Treue, Wilhelm, 'Hitlers Denkschrift zum Vierjahresplan 1936', *Vierteljahresshefte für Zeitgeschichte*, 3 (1955), 184-210
- Trevor Roper, H. R. (ed.), *Hitler's Table Talk, 1941-44: His Private Conversations*, transl. Norman Cameron and R. H. Stevens (London, 1973 (2nd edn.) [1953])
- Trexler, Richard C., *Sex and Conquest: Gendered Violence, Political Order and the European Conquest of the Americas* (Cambridge, 1995)
- Trilling, Lionel, 'The Changing Myth of the Jew', in Diana Trilling (ed.), *Speaking of Literature and Society* (Oxford, 1982), 50-76
- Trubowitz, Peter, *Defining the*

- National Interest: Conflict and Change in American Foreign Policy* (Chicago / London, 1998)
- Trumpener, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire: 1914–1918* (Princeton, 1968)
- Tsouras, Peter, *Disaster at D-Day: The Germans Defeat the Allies, June 1944* (London, 2nd edn. 2004 [1994]) 'Operation ORIENT: Joint Axis Strategy', in Kenneth Macksey (ed.), *The Hitler Options: Alternate Decisions of World War II* (London, 1995), 82–101 'Rommel versus Zhukov: Decision in the East, 1944–45', in Peter G. Tsouras (ed.), *Third Reich Victorious: The Alternate History of How the Germans Won the War* (London, 2002), 231–56 Turczynski, Emanuel, 'Die Bukowina', in Isabel Roskau-Rydel (ed.), *Deutsche Geschichte im Osten Europas: Galizien, Bukowina, Moldau* (Berlin, 1999), 218–328 Turner, Henry Ashby, *German Big Business and the Rise of Hitler* (Oxford, 1985) *Hitler's Thirty Days to Power: January 1933* (Reading, Mass., 1996)
- United Nations Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat, *World Population Prospects: The 2004 Revision and World Urbanization Prospects: The 2003 Revision* (<http://esa.un.org/unpp>, 14 July 2005)
- United Nations War Crimes Commission, *Law-Reports of Trials of War Criminals*, vol. I (London, 1947)
- Vago, Bela, *The Shadow of the Swastika: The Rise of Fascism and Anti-Semitism in the Danube Basin, 1936–1939* (London, 1975)
- Vatter, Harold G., *The US Economy in World War II* (New York, 1985)
- Veen, Harm R. van der, *Jewish Characters in Eighteenth-Century English Fiction and Drama* (Groningen, Batavia, 1935)
- Verney, John, *Going to the Wars* (London, 1955)
- Vernon, J. R., 'World War II Fiscal Policies and the End of the Great Depression', *Journal of Economic History*, 54, 4 (December 1994), 850–68 Vidal, Gore, *The Decline and Fall of the American Empire* (Berkeley, 1992)
- Vishniak, Mark, 'Antisemitism in Tsarist Russia: A Study in Government-Fostered Antisemitism', in Koppel S. Pinson (ed.), *Essays on Antisemitism* (New York, 1946), 121–44.
- Vital, David, *A People Apart: The Jews in Europe 1789–1930* (Oxford / New York, 1999)
- Volkogonov, Dmitri, *Lenin: Life and Legacy* (London, 1994) *Trotsky: The Eternal Revolutionary* (London, 1996)
- Volkov, Solomon (ed.), *Testimony: The Memoirs of Dmitri Shostakovich* (New York, 1979)
- Vonnegut, Kurt, *Slaughterhouse-five: or the Children's Crusade: A Duty-Dance with Death* (St Albans, 1992 [1970])
- Waldeck, R. G., *Athens Palace, Bucharest: Hitler's 'New Order' comes to Rumania* (London, 1943)
- Walker, Ernest, *The Price of Surrender: 1941 – The War in Crete* (London, 1992) Walker, Martin, *The Cold War and the Making of the Modern World* (London, 1990) Walker, S., 'Solving the Appeasement Puzzle: Contending Historical Interpretations of British Diplomacy during the 1930s', *British Journal of International Studies*, 6 (April 1980)

- Wallenstein, Peter, *Tell the Court I Love My Wife: Race, Marriage, and Law - An American History* (New York, 2004)
- Wan-yao, Chou, 'The Kominka Movement', in Peter Duus, Ramon H. Myers and Mark R. Peattie (eds.), *The Japanese Wartime Empire, 1931-1945* (Princeton, 1996)
- Wang, Youqin, 'The Second Wave of Violent Persecution of Teachers: The Revolution of 1968', <http://www.chinese-memorial.org/> (n.d.) 'Student Attacks Against Teachers: The Revolution of 1966', <http://www.chinese-memorial.org/> (n.d.)
- War Office, *Statistics of the Military Effort of the British Empire during the Great War, 1914-20* (London, 1922)
- Ward, Michael D. and Kristian Gleditsch, 'Democratizing for Peace', *American Political Science Review*, 92, 1 (1998), 51-61
- Wark, Wesley K., 'British Intelligence on the German Air Force and Aircraft Industry, 1933-1939', *Historical Journal*, 25, 3 (1982), 627-48
- Warmbrunn, Werner, *The Dutch under German Occupation, 1940-1945* (Stanford / London, 1993)
- Warner, Denis and Peggy Warner, *The Tide at Sunrise: A History of the Russo-Japanese War, 1904-1905* (London, 1975)
- Warren, Charles, 'Troubles of a Neutral', *Foreign Affairs*, 12, 3 (April 1934), 377-94
- Washington, Joseph R. Jr., *Marriage in Black and White* (Boston, 1970)
- Wassermann, Jacob, *My Life as German and Jew* (London, 1934)
- Waterford, Van, *Prisoners of the Japanese in World War II: Statistical History, Personal Narratives and Memorials Concerning Prisoners of War in Camps and on Hellships, Civilian Internees, Asian Slave Laborers, and Others Captured in the Pacific Theater* (Jefferson, NC, 1994)
- Watt, D. C., 'British Intelligence and the Coming of the Second World War in Europe', in Ernest R. May (ed.), *Knowing One's Enemies: Intelligence Assessment before the Two World Wars* (Princeton, 1984), 237-70
- Waugh, Evelyn, *Sword of Honour* (London, 1999 [1965])
- Weber, Eugen, *The Hollow Years: France in the 1930s* (London, 1995)
- Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914* (Stanford, 1976)
- Weber, Frank, *Eagles on the Crescent: Germany, Austria, and the Diplomacy of the Turkish Alliance, 1914-1918* (Ithaca / London, 1970)
- Weber, Marianne, *Max Weber: A Biography* (New York, 1975)
- Weber, Thomas, *Lodz Ghetto Album: Photographs by Henryk Ross*, selected by Martin Parr and Timothy Prus (London, 2004)
- Wegner, Bernd, 'The Ideology of Self-Destruction: Hitler and the Choreography of Defeat', *GermanHistoricalInstitute, London, Bulletin*, 26,2 (November 2004), 18-33
- Weihns, W., *Bordell-Juden und Mädchenhandel* (Berlin, 1899)
- Weinberg, Gerhard, *A World at Arms: A Global History of World War II* (Cambridge, 1994)
- 'Reflections on Munich after 60 Years', in Igor Lukes and Erik Goldstein (eds.), *The Munich Crisis, 1938: Prelude to World War II* (London, 1999), 1-13
- 'The French Role in the Least Unpleasant Solution', in Maya Latynski (ed.), *Reappraising the Munich Pact: Continental Perspectives* (Washington DC, 1992), 21-47
- 'The German Generals and the Outbreak of War, 1938-1939', in Adrian Preston (ed.), *General Staffs and Diplomacy before the Second World War* (London, 1978), 24-40

- Weindling, Paul, *Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism, 1870–1945* (Cambridge, 1989) *Epidemics and Genocide in Eastern Europe, 1890–1945* (Oxford, 2000)
- Weiner, Amir, *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution* (Princeton, 2001)
- Weingart, Peter, *Doppel-Leben: Ludwig Claus: Zwischen Rassenforschung und Widerstand* (Frankfurt / New York, 1995)
- Weiss, Aharon, 'Jewish-Ukrainian Relations in Western Ukraine during the Holocaust', in Howard Aster and Peter J. Potichnyj (eds.), *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* (Edmonton, 1990), 409–20 Weiss, John, transl. Helmut Dierlamm and Norbert Juraschitz, *Der lange Weg zum Holocaust* (Berlin, 1998)
- Weissman, Neil, 'Regular Police in Tsarist Russia, 1900–1914', *Russian Review*, 44, 1 (January 1985), 45–68 Welch, David, *Propaganda and the German Cinema, 1933–1945* (Oxford, 1983) Wells, H. G., *The War of the Worlds* (London, 2005 [1898])
- Wellum, Geoffrey, *First Light* (London, 2004)
- Wendt, Bernd-Jürgen, *Economic Appeasement: Handel und Finanz in der britischen Deutschlandpolitik, 1933–1939* (Dusseldorf, 1971) 'Economic Appeasement': A Crisis Strategy', in Wolfgang J. Mommsen and Lothar Kettenacker (eds.), *The Fascist Challenge and the Policy of Appeasement* (London, 1983), 157–72 Werner, Lothar Heinrich, 'Richard Walther Darré und der Hegehofgedanke', unpublished PhD thesis (University of Mainz, 1980)
- Wessely, Simon, 'Twentieth-century Theories on Combat Motivation and Demotivation', *Journal of Contemporary History* (forthcoming)
- Wheeler-Bennett, John W., *The Nemesis of Power: The German Army in Politics, 1945* (London, 1953)
- White, Matthew, *Historical Atlas of the Twentieth Century*, <http://users.erols.com/mwhite28/20centry.htm> (n.d.)
- Whiteside, Andrew G., 'Nationaler Sozialismus in Österreich vor 1918', *Vierteljahrsh-efte für Zeitgeschichte*, 9 (1961), 333–59 *The Socialism of Fools: George Ritter von Schönerer and Austrian Pan-Germanism* (Berkeley, 1975)
- Whymant, Robert, *Stalin's Spy: Richard Sorge and the Tokyo Espionage Ring* (London, 1996)
- Wiener, Charles, 'A New Site for the Seminar: The Refugees and American Physics in the Thirties', in Donald Fleming and Bernard Bailyn (eds.), *The Intellectual Migration: Europe and America, 1930–1960* (Cambridge, Mass., 1969), 190–322
- Williamson, Jeffrey G., 'Land, Labor and Globalization in the Pre-Industrial Third World', *Journal of Economic History*, 62 (2002), 55–85 Williamson, Joel, *New People: Miscegenation and Mulattoes in the United States* (New York, 1980), 190–324 Williamson, Samuel R. Jr., 'The Origins of the War', in Hew Strachan (ed.), *The Oxford Illustrated History of the First World War* (Oxford / New York, 1998), 9–25
- Willmott, H. P., *The Barrier and the Javelin: Japanese and Allied Pacific Strategies, February to June 1942* (Annapolis, Md, 1983)
- Wilson, Dominic and Roopa Purushothaman, 'Dreaming with the BRICs: The Path to 2050', Goldman Sachs Global Economics Paper, 99 (October 1, 2003)

- Winiewicz, Jozef Marja, *Aims and Failures of the German New Order* (London, 1943) Winter, Dennis, *Death's Men: Soldiers of the Great War* (London, 1978)
- Wippermann, Wolfgang, 'Christine Lehmann and Mazurka Rose: Two "Gypsies" in the Grip of German Bureaucracy, 1933-60', in Michael Burleigh (ed.), *Confronting the Nazi Past: New Debates on Modern German History* (London, 1996)
- Wiskemann, Elizabeth, *Czechs and Germans: A Study of the Struggle in the Historic Provinces of Bohemia and Moravia* (London / Melbourne / Toronto, 1967 [1938])
- Wistrich, Robert S., *Socialism and the Jews: The Dilemmas of Assimilation in Germany and Austria-Hungary* (London / Toronto / East Brunswick, NJ 1982)
- The Jews of Vienna in the Age of Franz Joseph* (Oxford, 1989)
- Wohlstetter, Roberta, *Pearl Harbor: Warning and Decision* (Stanford, 1962)
- Wood, Frances, *No Dogs and Not Many Chinese: Treaty Port Life in China, 1843-1943* (London, 1998)
- Woodhouse, John, *Gabriele D'Annunzio: Defiant Archangel* (Oxford, 1998)
- Woodward, E. L. and Rohan Butler (eds.), *Documents on British Foreign Policy, 1939*, 3rd Series, vol. I (London, 1949) (eds.), with assistance from Margaret Lambert, *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*, 3rd Series, vol. II (London, 1949)
- Wright, Jonathan, *Gustav Stresemann: Weimar's Greatest Statesman* (Oxford, 2003)
- Wymann, David S., *The Abandonment of the Jews: America and the Holocaust, 1941* (New York, 1984)
- Wynot, Edward D. Jr., '“A Necessary Cruelty”: The Emergence of Official Anti-Semitism in Poland, 1936-39', *American Historical Review*, 76, 4 (October 1971), 1035-58
- Yalman, Ermin Ahmed, *Turkey in the World War* (New Haven, 1930)
- Yasuba, Yasukichi, 'Did Japan Ever Suffer from a Shortage of Natural Resources before World War II?', *Journal of Economic History*, 56, 3 (September 1996), 543-60
- Yeghiayan, Vartkes (ed.), *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals* (La Verne, 1991)
- Ye'or, Bat, *Eurabia: The Euro-Arab Axis* (Madison, NJ, 2005)
- Yergin, Daniel, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power* (New York / London, 1991) and Joseph Stanislaw, *The Commanding Heights: The Battle between Government and the Marketplace That is Remaking the Modern World* (New York, 1998)
- Young, Louise, *Japan's Total Empire: Manchuria and the Culture of Wartime Imperialism* (Berkeley / Los Angeles / London, 1998)
- Young, Robert C., *Colonial Desire: Hybridity in Theory, Culture and Race* (London / New York, 1995)
- Zabecki, David T., *World War II in Europe: An Encyclopedia* (New York / London, 1999)
- Zahra, Tara, 'Reclaiming Children for the Nation: Germanization, National Ascription, and Democracy in the Bohemian Lands, 1900-1945', *Central European History*, 37, 4 (2004), 501-43
- Zayas, Alfred M. de, *Nemesis at Potsdam: The Anglo-Americans and the Expulsion of the Germans: Background, Execution, Consequences* (London, 1979)
- Zeman, Z. A. B., *Pursued by a Bear: The Making of Eastern Europe* (London, 1989)
- Zenner, Walter P., 'Middleman Minorities and Genocide', in Isidor Wallimann and Michael N. Dobkowski (eds.), *Genocide and the Modern Age* (New York, 1987), 253-81

- Zhuravleva, Victoria, 'Anti-Jewish Violence in Russia and American Missionary Activity (1881–1917)', unpublished paper, Stockholm Conference on Pogroms (2005)
- Zimmermann, Moshe, *Wilhelm Marr: The Patriarch of Anti-Semitism* (New York / Oxford, 1986)
- Zionistische Hilfsfonds in London, *Die Judenpogrome in Russland* (Cologne / Leipzig, 1910)
- Zola, Emile, *Les Rougon-Macquart*, vol. V: *Histoire naturelle et sociale d'une famille sous le Second Empire: L'Argent* (Paris, 1967)
- Zuber, Terence, 'The Schlieffen Plan Reconsidered', *War in History*, 6, 3 (1999)
- Zubok, Vladislav M., 'Stalin and the Nuclear Age', in John Lewis Gaddis, Philip H. Gordon, Ernest R. May and Jonathan Rosenberg (eds.), *Cold War Statesmen Confront the Bomb: Nuclear Diplomacy Since 1945* (Oxford, 1999), 39–62

## Mulțumiri

Deși această carte se bazează în mare parte pe surse secundare, am fost hotărât să urmez anumite chestiuni până la sursele primare. Făcând aceasta, eu și cercetătorii mei am avut norocul de a fi ajutați de numeroase arhive publice și private. Documentele de la Arhivele Regale ale Castelului Windsor sunt citate grație permisiunii Majestății Sale Regina. Documentele de la Arhivele Rothschild sunt citate cu permisiunea Curatorilor Arhivelor. Sunt, de asemenea, recunoscător personalului de la următoarele arhive: Archivio Segreto Vaticano; Auswärtiges Amt, din Berlin; Beinecke Rare Book and Manuscript Library, de la Universitatea Yale; Bibliothèque de l'Alliance Israélite Universelle, din Paris; Muzeul Imperial de Război, Londra; Landeshauptarchiv, Koblenz; Biblioteca Congresului, Washington DC; Centrul Memorial pentru Cercetare, Moscova; Arhivele Naționale, Washington DC; Arhivele Naționale, Kew; Arhivele Naționale de la Park College, Maryland; Arhivele de Securitate Națională de la Universitatea George Washington, Washington DC; Centrul de Cercetare și Documentare, Sarajevo; Arhiva Rothschild, Londra; Arhivele de Stat ale Rusiei, Moscova; Arhivele Regale, Castelul Windsor și Biblioteca Muzeului Holocaustului din SUA, Washington DC.

Această carte a fost scrisă în cel puțin 10 ani și multe persoane au contribuit la întregul proces. Cel puțin o duzină de studenți au ajutat cu documentarea în vacanțe, în special Sam Choe, Lizzy Emerson, Tom Fleuriot, Bernhard Fulda, Ian Klaus, Naomi Ling, Charles Smith, Andrew Vereker, Kathryn Ward și Alex Watson. Ameet Gill a început în acest sistem ca sezonier apoi a devenit cercetător cu normă întreagă la Blakeway Productions, în timp ce Jason Rockett a devenit documentaristul meu adjunct când m-am mutat la Harvard. Au lu-

crat extraordinar. Dar le sunt îndatorat tuturor cercetătorilor mei; au contribuit nu numai la descoperirea informațiilor, ci și la construirea cărții.

Nu toate documentele și textele relevante au fost în limbi pe care le pot înțelege. Prin urmare, aş vrea să mulțumesc următorilor traducători: Brian Patrick Quinn (italiană); Himmet Taskomur (turcă); Kyoko Sato (japoneză); Jaeyoon Song (coreeană); Juan Piantino și Laura Ferreira Provenzano (spaniolă).

Mulți universitari au răspuns cererilor de ajutor venite din partea mea și a cercetătorilor mei. Aș vrea să le mulțumesc în mod special lui Anatoli Belik, cercetător șef la Muzeul Naval Central, Sankt Petersburg; Michael Burleigh, care a citit cu bunăvoință stadiile intermediare și a făcut recomandări încă din primele etape ale proiectului; Jerry Coyne, de la Universitatea Chicago; Bruce A. Elleman, de la Colegiul Naval de Război, Newport, RI; Henry Hardy, de la Wolfson College, Oxford; Jean-Claude Kuperminc, de la Bibliothèque de l'Alliance Israélite Universelle, Paris; Sergio Della Pergola, de la Universitatea Evreiască din Ierusalim; Patricia Polansky, de la Universitatea din Hawaii; David Raichlen, de la Departamentul de Antropologie de la Harvard; Bradley Schaffner, de la Divizia Slavă a Bibliotecii Wedener de la Harvard; și Mirsad Tokača și Lara J. Nettelfield, de la Centrul de Cercetare și Documentare din Sarajevo.

Aceasta este, mă bucur s-o spun, o carte Penguin de ambele părți ale Atlanticului. Atât la Londra, cât și la New York au lucrat echipe de oameni talentați, având niște termene limită foarte strânse pentru a transforma materialul brut într-o carte completă. La Londra, primul menționat trebuie să fie Simon Winder, redactorul meu. El și omologul său de la New York, Scott Moyers, au luptat din răspuțeri să îmbunătățească materialul; recomandări editoriale mai bune nici că-mi puteam dori. Michael Page a făcut o treabă excelentă în calitate de redactor de text. Datoroz mulțumiri și (la Londra) lui Samantha Borland, Sarah Christie, Richard Duguid, Rosie Glasher, Helen Fraser și Ștefan McGrath. La New York, Ann Godoff a jucat un rol neprețuit în perfecționarea formatului și direcției cărții.

La fel ca ultimele două cărți ale mele, *Războiul Lumii* a fost scrisă în același timp în care era produs și serialul de televiziune. Niciuna n-ar fi putut să existe independent de cealaltă. Mi-ar fi imposibil să le mulțumesc aici tuturor celor responsabili de serialul în 6 părți produs



de Blakeway Productions pentru Channel 4 – pentru asta există genericul de la sfârșit – dar n-ar fi corect să nu recunosc meritul acelor membri care au contribuit și la carte și la serial: Janice Hadlow, care a fost prezentă la creare, și succesorul său la Channel 4, Hamish Mykura; Denys Blakeway, producătorul executiv; Melanie Fall, producătorul serialului; Adrian Pennink și Simon Chu, regizorii; Dewald Aukema, directorul de imagine; Joanna Potts, asistentul de producție; și Rosalind Bentley, documentaristul. Aș vrea, de asemenea, să îmi exprim recunoștința față de Guy Crossman, Joby Gee, Susie Gordon și, nu în ultimul rând, Kate Macky. Printre membrii care ne-au ajutat să filmăm serialul, mulți „specialiști în aranjamente“ au făcut tot posibilul pentru a mă ajuta cu cercetarea pentru carte. Mulțumiri lui Faris Dobracha, Carlos Duarte, Nikoleta Milasevic, Maria Razumosvskaya și Kulikar Sotho, dar și următorilor: Marina Erastova, Agnieszka Kik, Tatsiana Melnichuk, Funda Odemis, Levent Oztekin, Liudmila Shastak, Chriastian Storms și George Zhou.

Sunt extrem de norocos că Andrew Wylie este cel mai bun agent literar din lume, iar Sue Ayton, egala sa din domeniul televiziunii britanice. Mulțumirile mele merg și către Katherine Marino, Amelia Lester și toți ceilalți angajați de la birourile din Londra și New York ale Agenției Wylie.

Mulți istorici au citit cu generozitate capitole în versiunea intermediară. Aș vrea să le mulțumesc lui Robert Blobaum, John Coatsworth, David Dilks, Orlando Figes, Akira Iriye, Dominic Lieven, Charles Maier, Erez Manela, Ernest May, Mark Mazower, Greg Mitrovich, Emer O'Dwyer, Steven Pinker și Jacques Rupnik. Se înțelege de la sine că toate erorile de fapte sau interpretări care rămân sunt doar vina mea.

Din cauză că această carte este lucrarea unui cărturar rătăcitor, sunt mai mult decât de obicei îndatorat instituțiilor academice. Originile se găsesc la Jesus College, Oxford, și trebuie de aceea să le mulțumesc foștilor mei colegi de acolo, în special Directorului de atunci, Sir Peter North, și îndrumătorului principal de istorie, Felicity Heal, ca și tuturor acelor actuali și foști membri ai consiliului academic – în special David Acheson, Colin Clarke, John Gray, Nicholas Jacobs și David Womersley – care m-au ajutat să-mi clarific gândurile de la etnicitate la imperiu. Trezorerul Patrimoniului, Peter Mirfield, și Trezorerul Domestic, Peter Beer, știu cum m-a ajutat Colegiul fi-

nanciar, dar și intelectual, și le sunt și lor recunoscători. În ceea ce privește activitatea de secretariat, am primit sprijin vital de la Vivien Bowyer și succesoarea ei, Sonia Thuery. Sunt extraordinar de recunoscători și Directorului și Membrilor Colegiului Oriel care, mulțumită lui Jeremy Catto, au fost generoși în a-mi oferi adăpost împotriva stihiilor de la Oxford, după ce am renunțat la funcția de tutor la Jesus.

La Universitatea din New York am avut norocul să petrec doi ani foarte productivi, schimbând idei (printre alții) cu David Backus, Adam Brandenburger, Bill Easterly, Tony Judt, Tom Sargent, Bill Silber, George Smith, Richard Sylla, Bernard Yeung și Larry White. Le rămân, de asemenea, foarte îndatorat lui John și Diana Herzog, ca și lui John Sexton și William Berkeley, care m-au convins să încerc predarea istoriei studenților din școlile de afaceri.

În fiecare an, în luna în care mă retrag la Institutul Hoover, de la Stanford, am ocazia de a nu face altceva decât să citesc, să gândesc și să scriu. Fără aceasta n-aș fi reușit niciodată să termin manuscrisul. De aceea le mulțumesc lui John Raisian, Directorul, și extraordinarilor săi colaboratori, în special Jeff Bliss, William Bonnett, Noel Kolak, Celeste Szeto, Deborah Ventura și Dan Wilhelmi. Printre membrii de la Hoover care m-au ajutat cu sau fără știință se numără Martin Anderson, Robert Barro, Robert Conquest, Larry Diamond, Gerald Dorfman, Timothy Garton Ash, Steohen Haber, Kenneth Jowitt, Norman Naimark, Alvin Rabushka, Peter Robinson, Richard Sousa și Barry Weingast.

Totuși, Harvard este locul unde s-a născut în cele din urmă cartea, și sunt, prin urmare, cel mai recunoscător Harvard-ului. Gratitudinea mea se îndreaptă în special spre Larry Summers, Bill Kirby și Laura Fisher, care au fost cei mai insistenți în a face mutarea la Cambridge. Departamentul de Istorie de la Harvard este o comunitate academică minunată; le mulțumesc tuturor membrilor pentru primirea și sprijinul lor, în special fostului șef David Blackburn și prezentului șef Andrew Gordon. Noii colegi care au contribuit la terminarea acestei cărți cu sugestii și sfaturi sunt prea numeroși pentru a-i trece în revistă. Departamentul este bine dotat cu personal administrativ; sunt recunoscători în special lui Janet Hatch, ca și lui Cory Paulsen și Wes Chin, toți iertându-mi numeroasele păcate birocratice. Centrul pentru Studii Europene se dovedește a fi un cămin ideal; nu-l pot lăuda îndejuns pe Directorul său, Peter Hall, și extraordinarul său personal, în

special Directorul Executiv Patricia Craig, ca și Filomena Cabral, George Cumming, Ana Popiel, Sandy Seletsky și Sarah Shoemaker. Pe celălalt mal al Râului George am găsit un alt mediu extrem de stimulant la Harvard Business School. Fostul Decan Kim Clark și Decanul în funcție Jay Light au fost suficient de îndrăzneți pentru a da o șansă ideii de înființare a unei catedre comune, pentru care le mulțumesc. Le sunt recunoscător tuturor membrilor unității „Afacerile și Guvernarea în Economia Internațională” pentru că m-au inițiat în metoda studiilor de caz, în special lui Rawi Abdelal, Regina Abrami, Laura Alfaro, Jeff Fear, Lakshmi Iyer, Noel Maurer, David Moss, Aldo Musacchio, Forest Reinhardt, Debora Spar, Gunnar Trumbull, Richard Vietor și Louise Wells. În sfârșit, le mulțumesc tuturor studenților mei din Secțiunea H, care m-au însoțit în aflarea informațiilor – uneori fiind înainte mea – și, desigur, familiei Tisch pentru generozitatea cu care mi-au finanțat postul.

Ceea ce face ca Harvard să creeze dependență (înțeleg aceasta pe măsură ce scriu) este că stimulii vin din toate părțile. Separat de alte instituții la care am fost afiliat oficial, există alte numeroase decoruri în care am putut să-mi rafinez argumentele înaintate aici: Centrul Belfer pentru Știință și Afaceri Internaționale al lui Graham Allison; Seminarul de Economie și Securitate al lui Martin Feldstein; Seminarul de Politică al lui Harvey Mansfield; Seminarul de Securitate Internațională al lui Stephen Rosen, la Institutul Olin pentru Studii Strategice; Centrul Weatherhead pentru Afaceri Internaționale al lui Jorge Domínguez; Atelierul de Istorie Economică al lui Jeffrey Williamson – fără să uit sala de mese de la Lowell House și, în niciun caz în ultimul rând, incomparabilul salon de la Cambridge al lui Marty Peretz.

Totuși existența transatlantică are și părțile sale negative, în afară de diferența de fus orar. Pentru soția mea, Susan, și copiii noștri, Felix, Freya și Lachlan, această carte a fost un rival dezagreabil care m-a forțat să plec spre țărâmurile îndepărtate ori să stau închis în studioul meu multe sfârșituri de săptămână și sărbători. Îi implor să mă ierte. Dedicându-le lor *Războiul Lumii*, sper să contribui la păstrarea *Păcii de Acasă*.

## Indice

- Abel, Wilhelm 339  
Abisinia 359, 388, 392, 409, 413  
Abter, Jacob Mendelevici 285  
Acheson, Dean 686, 695, 803  
Acordul „moratoriu“ (1931) 414  
Acordul Naval anglo-german 433, 439  
ADN, uman 40, 45, 724  
Afghanistan 186  
    Expediția Germană 186  
    mujahedin 734  
    ocupația Rusească 678  
Africa 186, 352, 388, 554, 683  
    Primul Război Mondial 32, 36, 46,  
    63, 116, 143, 150, 159, 163, 203, 208,  
    213, 247, 253, 301, 360, 390, 424,  
    456, 466, 495, 518, 550, 603, 615  
Africa Centrală 35, 57, 599, 725, 727  
    conflict etnic 39, 178, 538  
Africa de Nord, Al Doilea Război  
    Mondial 471, 586, 599, 609  
Africa de Sud 76, 79, 86, 89, 112, 117,  
    188, 301, 348, 350, 397, 603, 623,  
    625, 705  
    războiul burilor (1899-1902) 425,  
    493  
    segregare rasială 261  
Agassiz, Jean Louis Rodolphe 93  
Ahlwardt, Hermann 98  
Albania 713  
    invazia Italiană 455, 458  
Al Doilea Război Mondial (1939-45)  
    Bătălia Angliei (1940) 443  
    Bătălia Atlanticului 623  
    lagăre de concentrare 76, 224, 277,  
    322, 337, 526, 545  
    Ziua Z 607, 625, 639  
Frontul de Est 542, 605, 623, 633,  
657  
    Convenția de la Geneva, aplicare  
    581, 641  
    Războiul din Pacific 572, 626,  
    permise de capitulare 640  
    teatre de război 202, 611  
    Pactul Tripartit (1940) 568, 575  
Aleksandria, pogrom 136  
Aleksseev, amiralul Evghenii Ivanovici  
    120, 122  
Alexander de Battenberg, Prințul  
    Bulgarei 167, 169-170  
Alexandra, Regina 170, 214  
Alexandru, Rege al Bulgarei 169  
Alexandru, Rege al Greciei 254  
Alexandru, Rege al Iugoslaviei 303  
Alexandru al II-lea, țar, asasinare 133-  
    134, 166  
Alexandru al III-lea, țar 83, 135  
Aliluieva, Nadejda 505  
Alsacia-Lorena 177, 207, 233, 541  
Alsina, Juan 53  
Ambrose, Stephen 636, 751, 785  
America Latină 60, 69, 301, 705, 709  
    Marxism 126, 354  
America Centrală, imperiul American  
    în 703  
America de Sud, *vezi* America Latină  
Amiens, bătălie (1918) 208  
Amō Eiji 471  
Amsterdam 85  
    Congresul de Antropologie  
    Criminalistică 112

- Evrei, căsătorie mixtă 490  
 Anami Korechika 663  
 Ananiev 134, 136  
 anarhism, ideologie 76  
 Anastasia, Prințesă, execuție 223  
 Anatolia 146, 247, 253  
 Anderson, general Orvil 690  
 Anderson, Rudolf 696  
 Andrić, Ivo 211, 723  
 Angell, Norman 151, 160, 187, 752  
 Anglo-saxoni, presupusă afinitate rasială cu germanii 393  
 Angola 705-707, 728, 740  
     FNLA 705  
     MPLA 705-706, 710  
     UNITA 705-706, 710  
 Anina, mine 107  
 Ankara 254, 257, 753  
     Marea Adunare Națională (1920) 254  
 Antanta, Primul Război Mondial 187, 746  
     propagandă 198  
*Antisemiten-Spiegel*, periodic 110  
 anti-semitism  
     ostilitatea față de miscegenaj 95  
 Antonescu, General Ion 537  
 „Apis“, *vezi* Dimitrievici, Colonel Dragutin 147  
 Arabia Saudită 358, 685, 734  
     producția de petrol 358  
     aliat al Statelor Unite 734  
 Arbenz, Jacobo Președinte 703  
 Arendt, Hannah 327  
 Argentina 53, 57, 116, 177, 265, 709  
     Evreii imigranți 53  
 Arhipelagul Bismarck, invazia japoneză 578  
 Arlon, Belgia, Primul Război Mondial 198  
 Armata Britanică 188  
     solicitată la maximum (anii 1920) 397  
 Al Doilea Război Mondial 352, 381, 388, 422, 518, 587, 596, 608  
 Armata Roșie 220, 224, 496, 502, 513, 647, 655, 675,  
     atacuri asupra Evreilor 134, 209, 228  
     lagăre de concentrare, eliberare 76, 224, 277, 322, 337, 351, 489, 526, 545, 675  
     recrutare 225  
     disciplină 219, 352, 471, 596, 671  
     Kursk, bătălie 228, 275, 621, 625, 659  
     viol 134, 559, 564, 673  
 Armenia 229, 247, 250, 724  
     genocid 38, 47, 53, 249, 305,  
     independență (1920) 352, 428, 494, 539, 566, 579, 585, 604, 681, 703, 705, 739  
     Republica Sovietică Socialistă 227  
 Armstrong, Louis 263,  
 Asaka, Yasuhiko, Prinț 559  
 asasinate (1900-1913) 143, 310  
 Ashihei, Hino 564  
 Ashley, Jack 203  
 Asia 66, 90, 110, 122, 141, 240, 274, 292, 301, 360, 372, 388, 391, 458, 522, 564, 569, 571, 576, 585, 618, 681, 708, 739  
     democrație 256, 287, 301, 314, 347, 669, 707, 739  
     creștere economică 35, 111, 273  
     modernizare 121, 248  
     state-națiune, lipsa lor 55, 61, 145, 233, 257  
 asiatici 44, 68, 120, 263, 472, 555, 582, 746,  
 Asiria, independență 247  
 Asociația națională a funcționarilor din Germania 104  
 Asquith, Herbert 178  
 Astel, Karl 341  
 Astor, Nancy 271, 417  
 Astor, Waldorf 271  
 așkenazi, mobilitate 55, 106, 128

- Athlone, Conte de 417  
 Aung San 586  
 Auschwitz, lagăr de concentrare 252,  
 293, 489, 526, 548, 592, 596, 647,  
 687, 769  
 Australasia 116, 360  
     migrație europeană 116  
     prejudecăți rasiale 635  
 Australia 116, 188, 216, 554, 579, 600,  
 735  
 Austria 48, 78, 83, 98, 106, 129, 144,  
 152, 158, 174, 188, 213, 238, 265,  
 390, 418, 605, 647, 677, 745, 761,  
     criză bancară (1931) 322  
     dictatură (1933) 224, 299, 303, 347,  
 385, 708  
     creștere economică (1950-1960) 35,  
 111  
     zone de ocupație (1945) 499, 677  
     vezi *deasemenea* Austro-Ungaria  
 Austro-Ungaria 82-84, 99, 114, 137,  
 146, 167  
     prețurile obligațiunilor (1914) 155,  
 158  
     și Răscoala Boxerilor 79  
     Cehii, statut 56, 83, 220, 436, 676  
     distrugere 46, 52, 65, 141, 290, 311,  
 411, 443, 623, 664, 675, 691  
     comunități germane 107-108  
     Evrei 97, 133  
     pierderi teritoriale (1919) 247  
     virusul gripei aviare 741  
 Axa Roma-Berlin 386  
  
 Backe, Herbert 57  
 Bakunin, Mihail 102, 115  
 Baldwin, Stanley 363, 384, 392, 398,  
 402, 411  
 Bali, armata voluntară 586  
*Baltimore Sun* 636  
 Balzac 102  
 Ba Maw 585-587  
  
 Banca Angliei 187, 299, 403, 451  
     rezerve (1938) 159, 569, 610, 739  
 Barbusse, Henri 190, 193-195  
 Barthou, Louis 408  
 Baruch, Bernard 615  
 Basarabia 106, 129, 135, 228, 484, 512  
     comunități germane 107  
     pogromuri 130, 137, 209, 345, 535  
 Bașkiria, republică autonomă 229  
 Bataan, „Marșul Morții” (1942) 578,  
 581, 755  
 Battenberg, dinastie 166-173  
 Bauer, Otto 101  
 bănci centrale 265  
*Bătălia de pe Somme* (film) 197  
 BBC și Germania fascistă 420, 520  
 Beaverbrook, Lord 364, 418  
 Beck, Ludwig 443-444  
 Beihai 380  
 Beijing 30, 114, 361, 366, 381, 713-  
 716  
     Răscoala Boxerilor 79  
     Orașul Interzis 114  
 Belgia 522, 537, 543, 738  
     apărare, angajamente Britanice 34,  
 164, 199, 320, 375, 399, 401-404,  
 423, 445, 539, 744  
     societate multietnică 83  
     neutralitate 149, 586  
 Bell, George, Episcop de Chichester 661  
 Bellewaarde, atac (1915) 201  
 Belloc, Hilaire 425  
 Belțec, lagărul morții 57, 593  
 Benedict al XV-lea, Papă 250  
 Beneš, Edvard 430, 434  
 Berchtesgaden, întâlnire (1938) 416,  
 433, 459, 476  
 Berezovka, pogromuri 134  
 Beria, Lavrenti 285, 500  
 Berlin 623, 644, 656, 672, 678  
     Congresul de la Berlin (1878) 144  
     industrie cinematografică 308

- Evrei 133  
 bursă de valori 76, 102, 127, 157  
 sinucideri (1945) 673-674  
 Berlin-Constantinopol, linia de cale  
 ferată 248  
 Berling, Lt-Col Zygmund 678  
 Berlinul de Est, revoltă (1953) 708  
*Bessarabeș*, ziar 137, 139  
 Bethlen, contele Istvan 303  
 Bethmann Hollweg, Theobald von 84,  
 574  
 Bevin, Ernest 406  
 Białystok 138, 217, 346, 484, 527  
 pogromuri 130, 135, 137, 209, 242,  
 345, 535  
 Bidermann, Gottlob 631  
 Bielorusia 48, 226, 230, 289, 441, 529,  
 536, 599  
 invazia germană 517, 519, 602, 608  
 Binding, Karl 316  
 Birmania 472, 494, 567  
 ocupație germană 523, 610  
 ocupație japoneză 681  
 Armata de Independență a Birmaniei  
 586  
 Birobidjan, Evrei, regiune independentă  
 227  
 Bismarck, Herbert von 65, 145, 170,  
 314, 390, 712  
 Bismarck, Otto von 307  
 Bistritz, comunități germane 107  
 Bitlis, populație armenescă 246, 251  
 Blagoveșcensk, muncitori chinezi  
 înecați (1900) 120  
 Blaker, locotenent 205  
 Blamey, General Sir Thomas 635  
 Bletchley Park, Oxford 610  
 Bliss, general Tasker 234, 804  
*Blitzkrieg* 465, 476, 605  
 Bloch, Ivan 151, 160  
 Bloch, Marc 467, 469  
 Blomberg, feldmareșal Werner von 443  
 Blum, Léon 408  
 Boas, Franz 94  
 Böckel, Otto 103  
 Boeing, uzină, producție militară 606,  
 616  
 Boemia 56, 83, 106, 109, 233, 424, 479  
 etnici germani 57, 484, 512, 618, 675  
 Bolivia, democrație în 301  
 Bolșakov, Gheorghe 696  
 Bolșevici 283, 287  
 republici autonome 227  
 război civil (1918-22) 47, 213, 221,  
 258, 290, 304, 686, 739  
*coup d'État* (1917) 215  
 Front European Comun împotriva  
 522  
 violența exemplară 746  
 execuții politice 224  
 Revoluție (1917) 139, 225, 272, 347  
 bomba atomică, folosire 608, 665, 684,  
 689  
 Bonar Law, Andrew 396  
 Bonnet, Georges 409  
 Bormann, Martin 510, 673  
 Borneo 568, 578, 586  
 Bose, Subhas Chandra 586  
 Bosnia 539, 679, 721  
 Bowlby, Alex 611  
 Bradley, William C. 625, 636  
 Brandt, Rudolf 548  
 Brańsk, evrei, asimilare 244, 502  
 Bratslav (Podolia), pogromuri 228  
 Brazilia 90, 177, 265, 599, 709  
 Breker, Arno 315, 508  
 Breslau 57, 98, 109, 246, 325, 485,  
 595, 672  
 Brest 31, 204, 215, 226, 345, 467, 498,  
 515, 529  
 atac german (1941) 431, 445, 513  
 pogromuri 130, 138, 209, 345, 535  
 Brejnev, Leonid 698, 715  
 Brody, pogromuri 209

- Bromberg (Bydgoszcz) 109  
     muncitori polonezi imigranți 108  
 Bronstein, Leib (Lev), *vezi* Troțki, Leon 128  
 Brooke, General Alan 683  
     Churchill 699  
 Brüning, Heinrich 311, 390, 461  
 Brūx (Most), populație germană 108  
 Bryce, James, Viconte 249  
 Buber, Martin 109  
 Buchenwald, lagăr de concentrare 492, 526, 548, 670  
 Buchner, Ernest 315  
 Buckley, William 714  
 Bucovina 98, 106, 188, 211, 240, 484  
     populație evreiască 98, 128  
 București 146, 244, 347, 350, 455, 514, 536  
     Tratatul de la 146  
 Budapesta 99, 106, 157, 217, 325, 419, 514, 708  
 Buenos Aires, bolșevism în 75, 117, 217  
 Buharin, Nikolai 261, 271, 287  
 Bulgakov, Mihail 213, 221, 283  
 Bulgaria 512, 537  
*Bund* (Liga Muncitorilor Evrei) 81, 133, 244, 385  
 Burgin, Leslie 456  
 Burlațki, Fiodor 692  
 Burundi, război civil 725  
  
 Cabrinovici, Nedjilko 147-148  
 Cadogan, Sir Alexander 388, 430, 445  
 Cairncross, John 622  
 Calea Ferată a Morții 582, 635  
 califul Abbasid 63  
 Cambodgia 35, 68, 716-719, 740, 746  
     Khmerii Roșii 716  
 Canada 58, 90, 116, 180, 236, 265, 348, 356, 421, 603  
     volatilitate economică 39  
     prejudecăți rasiale 635  
  
 Canalul Belomor, construcție 281  
 Canalul Moscova-Volga 277, 282, 598  
 Canetti, Elias 35  
 Cannae, bătălie (216 î.Hr.) 181, 183  
 Cantacuzino-Grănicerul, General Zizi 346  
 Capell, Charlotte 492  
 capitalism 707  
 Caporetto, bătălie (1917) 188, 203, 764  
 Caraibe, imperiul American în 90, 352, 792  
 Carol, Rege al României 303, 347  
 Carol al IV-lea, împăratul Sfântului Imperiu Roman 107  
 Carr, E.H. 419, 679  
 Castro, Fidel 692, 696, 698  
 cauciuc, importanță militară 358  
 Cavalli-Sforza, Luigi Luca 40  
 căsătorii între veri 43  
 Cehii 56, 83, 220, 358, 436, 676  
 Cehoslovacia 233, 240, 389, 401, 423, 429-444, 486, 511, 605, 676, 681, 685  
 Céline, Louis-Ferdinand 469, 476  
 Cernăuți (Czernowitz) 57, 107, 240, 246, 512  
     minorități etnice 55, 227, 238  
 Cernigov, pogromuri 129, 135  
 Ceuta, asediul imigranților 736  
 Ceylon, atac japonez propus 86, 579, 587, 601  
 Chamberlain, Houston Stewart 97, 392, 395, 400-409, 420, 423-461  
 Chamberlain, Joseph 425  
 Chamberlain, Neville 392, 395, 400, 423, 477, 650  
 Channon, Henry „Chips” 416  
 Chaplin, Charlie 304, 307  
 Charlotte, prințesă 167  
 Charnock, sergent John 661  
 Chatfield, Alfred Ernle Montacute, prim Baron 396



- Chengdu, incident (1936) 380  
 Chennault, colonel Claire 623  
 Chiang Kai-shek 682, 686  
     Mișcarea Noii Vieți 381  
 Chile 301, 316  
 China 32, 67-70, 80, 86, 111, 114, 122, 177, 276, 359, 367-386, 443, 559, 564-572, 576, 601, 623, 682  
     Răscoala Boxerilor (1900) 79  
     război civil 686, 739  
     Revoluția Culturală 713, 717  
     Imperială 80, 397, 554, 573  
     presiunea japoneză (1931-7) 379  
     regimuri-marionetă japoneze 379  
     război cu Japonia (1895, 1937) 288, 376, 381, 409  
 Chotek, Sophie, Contesă (mai târziu Ducesă) 169, 364  
 Christian, Prințul Danemarcei 166, 171, 274, 593  
 Churchill, Sir Winston 184, 364, 391, 408, 412-414, 423, 436  
     și Edward al VIII-lea 168, 384  
 CIA 694, 704-710, 734  
     și Cuba 694  
     și Guatemala 710  
 Cibber, Theophilus 95  
 Circulara Crewe 91  
 Cirkov, Iuri 293  
 Cixi, Împărăteasa Moștenitoare a Chinei 114  
 Clark, Alan 553  
 Class, Heinrich 97, 100, 104-106  
 Clauberg, Carl 548  
 Clausewitz, General Carl Marie von 203-204, 644  
 Clemenceau, Georges, despre Wilson 232  
 Cliburn, Van 703  
 Coburg, Ducat 165-173, 753  
 Codreanu, Corneliu 346-347, 537  
 Cole, Margaret 282  
 Colonia Capului, uniuni interrasiale interzise 91  
 colonii 89, 92, 116, 247, 359, 375, 390, 408, 422, 482, 524, 585  
 Columbia, democrație 94, 301  
 Colvin, Ian 448,  
 Comisia Maschke 585, 626  
 Comunism 686  
 Conferința de la Cairo (1943) 682  
 Conferința de la Ialta (1945) 677  
 Conferința de la Potsdam (1945) 667, 675  
 Conferința de la Teheran (1943) 674  
 conflict etnic 39, 47, 179, 538, 711  
     volatilitate economică și 39  
 Congo, război civil (1998-) 599, 705, 725  
 Constantin, regele Greciei 135, 166, 253, 518  
 Cooke, Alistair 697  
 Cooper, Duff 364, 411, 416, 425, 430-436, 497  
 Coox, Alvin 606  
 Cope, E. D. 94  
 Coreea 39, 68, 122-126, 373, 555, 584, 665  
 Cortina de Fier 70  
 Costa Rica, democrație 301, 744  
 Coward, Noël 41  
 Cracovia 244, 478, 487, 535  
 creștere economică, secolul al XX-lea 35, 111, 273  
 Creta, Al Doilea Război Mondial 513, 599, 610  
 Crimeea, comune evreiești 523  
 Cripps, Sir Stafford 412, 494, 497  
 Crispi, Francesco 302  
 criza din Balcani (1914) 153, 175  
 criza din Ulster (1914) 153  
 criza est-europeană (1857-8) 150  
 criza franco-germană (1875) 150  
 Croația 539, 722

- Crossman, Richard 421  
 Crozier, General F. P. 201  
 Cuba 692-698, 705-709  
 Cunard, Nancy 417  
 Cuza, Alexandru 346  
 Czernowitz 57, 109, 512  
 Czolgosz, Leon 75
- Daladier, Édouard 409, 431, 435  
 Dalstroi, mină, Siberia 278  
 Danemarca 99, 167, 537  
*Danube* (navă) 75  
 Danzig (Gdansk) 231, 236, 389, 426, 439  
 Darré, Walther 340, 359  
 Darwin, Charles 86, 92  
 Dawkins, Richard 50  
 Dawson, Geoffrey și împăciuirea 417, 420  
 decolonizare 69  
 de la Warr, Conte 430, 435  
 Delmer, Sefton 417  
 democrație 256, 287, 669, 685, 707, 725  
 Deng Xiaoping 730, 733  
 Denikin, Anton 217, 219, 228  
 Derenburg & Co., faliment 157  
 Derenburg, Bernhard 185  
 dictatori 303, 352, 407, 508, 738  
 Dietrich, Marlene 262, 312  
 Dimitrievici, („Apis“) 147  
 Dinastia Ming 63  
 Dinastia Saxa-Coburg 165-177  
 Dinter, Arthur 329  
 Diyarbakir, populație armenescă 249  
 Djilas, Milovan 270  
 Djugașvili, Iosif Vissarionovici 227, 504  
 Dmitri, Marele Duce 214, 223  
 Dmitriev (Kursk), pogromuri 228  
 Dmowski, Roman 345  
 Dobrogea 106, 238, 539  
 Dollfuss, Engelbert  
 Dowding, Sir Hugh 474  
 Drucker, Peter 616  
 Drumont, Edouard 102
- Dubno, atrocitate (1942) 532  
 Dühring, Eugen 96  
 Duisburg, bombardament britanic 492, 650  
 Dulles, John Foster 704  
 Dunlop, Lt.-Colonel Edward 584, 635  
 Duranty, Walter 274  
 Durham, Robert Lee 94  
 Dusseldorf, bombardament britanic 338, 650  
 Dwomski, Roman 242  
 Dzerjinski, Felix 223-224
- East Fulham prin alegeri parțiale (1933) 412  
 Ebbut, Norman 417-418  
 Ecaterina cea Mare, împărăteasa Rusiei 108  
 echipamentul militar 605  
*Economist, The* 153, 156-160, 175, 414, 451  
 și criza balcanică (1914) 150  
 Eden, Sir Antony 413, 420, 457, 600  
 Edward al VII-lea, Rege al Angliei 166, 174, 177  
 Edward al VIII-lea, Rege al Angliei 168, 384  
 Egipt, invazie germană 63, 371, 587, 599  
 Ehrenburg, Ilia 229, 622  
 Eichmann, Adolf 527, 533  
 Einstein, Albert 67, 110, 308, 344, 728  
 Eisenhower, Dwight D. 611, 678, 690, 704  
 Eisenstein, Serghei 215  
 Ekaterinoslav 129, 228  
 populație evreiască 98, 128  
 pogromuri 130, 135, 137, 209, 242, 345, 535  
 Ekkehard, Friedrich 333  
 El Alamein, bătălie 62, 587, 603, 623  
 Eliot, George 96  
 Eliot, T. S. 305, 620

- Elizabeth, Regina Consoartă 166  
 Elizavetgrad 130, 134, 136  
     populație evreiască 98, 128  
     pogromuri 130, 137, 209, 345, 535  
 Elliot, Walter 435, 549  
 Elveția 99, 145, 259, 599, 609  
     criza bancară (1929-33) 322  
*Emden*, SMS 184  
 Engert, Josef 251  
 Enver, Ismail 247  
 Erzurum, populație armenească 249  
 Essen, bombardament britanic 650  
 Estonia 221, 226, 303, 484, 511  
 Eupen-Malmédy, cedată Belgiei  
     (1919) 233  
 Europa de Est 112, 126, 228, 523, 541,  
     593, 623, 674  
 Europa Centrală 39, 46, 68, 106, 130,  
     213, 685, 699, 728, 745  
 Europa de Vest 230, 388, 418, 533,  
     541, 599, 612, 625, 651, 683, 720  
 Fabritius, Fritz 427  
*Falange Española...* (Partidul Fascist)  
     305  
 familia Rothschild 102, 151, 156, 170  
 Farquhar, George 95  
 Federația Industriilor Britanice 415  
     piața externă germană 415  
 Felice, Renzo de 305  
 Felmy, General Helmuth 443  
 Fengcheng, bătălie (1904) 124  
 Fielding, Henry 96  
 Filip, Ota 486  
 Filipine 66, 352, 554, 575, 579, 640  
 Fischer, Bobby 595, 703  
 Fischer, Fritz (istoric) 390  
 Fitzgerald, F. Scott 262  
 Fiume, ocupație italiană 254  
 Formosa 122, 363, 686  
 Förster, Bernhard 104  
 Forster, E. M. 91  
 Forțele Aeriene Regale 392, 473  
 Bătălia Angliei 443  
 Comandamentul forțelor de 400, 653  
 Franco, General Francisco 304, 319  
 Frank, Hans 315, 478-481, 528  
 Frank, Karl 486  
 Frankfurt 130, 329, 491, 661  
 Franz Ferdinand, arhiducele Austriei  
     asasinare (1914) 142, 164, 238, 721  
 Franz Frederick, Duce de Coburg 165  
 Franz Josef, Împăratul Austriei 83, 88,  
     148, 169  
 Franzos, Karl emil 109  
 Fraser, George MacDonald 634  
 Freisler, Roland 334  
 Frenkel, Naftali Aronovici 278-281  
 Freud, Sigmund 728  
 Freytag, Gustav 102  
 Frick, Wilhelm 334, 337  
 Fritsch, Theodor 96  
 Fritsch, Werner von 443  
 Frobenius, Leo 186  
 Fromm, General-Maior Friedrich 355  
 Fukuda Hirosuke, general 373  
 Fukuyama, Francis 66  
*Fürst Bismarck* 75  
 Fürth, Franconia, viața în 323  
 Galen, episcop Clemens von 339, 492  
 Galiția 98, 106, 109, 129, 182, 210, 484  
 Gallipoli, tentativă de invadare (1915)  
     184, 188  
 Galt, John 96  
 Galton, Francis 50  
 Gambia, nelegiuire 77  
 Gamelin, General Maurice 436, 438,  
     445  
 Gaudier-Brzeska, Henri 199  
 Gdańsk 231, 708  
 Gdynia 236, 671  
 General Motors 322, 410, 461  
 genocid 249, 305, 323, 528, 596, 710,  
     718, 729, 748

- George al V-lea, Rege al Angliei 166, 171, 177, 223
- Georgia 57, 229
- Germania 55, 69, 80, 95, 98-105, 128, 154, 167, 181, 213, 236, 240, 265, 297, 312, 318, 326, 336, 343, 353, 366, 381, 386, 390-399, 403-414, 421-449, 489, 522, 546, 599, 605, 613, 618, 629, 641, 653, 675, 710, 745
- Gibbon, Edward 739
- Gisevius, Hans 444
- Glasgow 79, 85, 217, 519
- globalizare 86
- Głowno, ghetou 480
- Gluhov (Cernigov), pogrom (1918) 229
- Gobineau, Joseph Arthur, conte de 52, 96
- Goebbels, Joseph 312, 331, 416, 440, 459, 474, 507, 523, 644, 647, 656, 673
- Goethe 316
- Goga, Octavian 346-347
- Gökalp, Ziya 247
- Goldman, Emma 76
- Golful Persic 587, 601, 708, 727, 739
- Golta, pogromuri 134
- Goltz, Colmar von der 186, 248
- Gömbös, Gyula 303
- Gomel, pogromuri 138, 229, 529
- Gompers, Samuel 117
- Gomułka, Władysław 674
- Gorbaciov, Mihail 732
- Göring, Hermann 40, 339, 343, 392, 416, 427, 440, 448, 460, 482, 528, 646, 673
- Gorki, Maxim 84, 226, 281-282
- Grabez, Trifko 147
- Gramsci, Antonio 303
- Grass, Günter 236,
- Grecia 55, 146, 167, 253, 303, 457, 513, 537, 681, 685
- Greiser, Artur 487, 547
- Grey, Sir Edward 172, 174, 177, 392
- gripă, epidemie (1918) 217
- Grodno, pogromuri 129, 345, 502
- Gromîko, Andrei 693
- Gross, Jan 534
- Grozin, provincia Varșovia (1914) 209
- Guadalcanal, insulă 587, 609
- Guatemala 688, 703-710, 718, 740, 760
- Guderaim, Heinz 516
- Guevara, Ernesto „Che“ 698, 705
- Gulag 277, 279, 290, 292, 595
- Guyana britanică, strămutarea evreilor 349
- Haakon al VII-lea, Rege al Norvegiei 166
- Habarovsk, coloniști ruși 119
- Habermas, Jürgen 292
- Hadamar, azil, eutanasi 491-492
- Haffner, Sebastian 309, 343
- Haig, conte 466-467
- Halder, General Franz 393, 444, 601, 644
- Halévy, Élie 305
- Halifax, Lord 416-421, 429-436, 444, 494, 552, 576
- Hamburg 48, 75, 85, 99, 217, 309, 325, 335, 652
- Hancock, John 615
- Hankou 380, 383
- Hanibal 181
- Hara Kei 363
- Hardinge, Sir Charles 139
- Harriman, William Averell 668
- Harris, mareșal de aviație Arthur „Bombardier“ 650, 655
- Harrod, Roy 421
- Hart, Sir Robert 80, 116, 466-468, 625
- Hašek, Jaroslav 83
- Hataevici, Mendal M. 273, 276
- Haushofer, Karl 356
- Headlam-Morley, James 234
- Heidegger, Martin 316, 326

- Heidelberg, universitate 308  
 Heisenberg, Werner 608  
 Hejaz, independență 247  
 Helfman, Hesia 133  
 Henderson, Sir Neville 393, 414, 429, 679  
 Henlein, Konrad 429, 645  
 Hergé (Georges Rémi) 476  
 Hermannstadt, comunități germane 107  
 Hersey, John 604  
 Herskovits, Melville J. 45  
 Herson, pogromuri 129, 135, 529  
 Hertegovina, otomană 142, 248, 529  
 Herzl, Theodor 116, 139  
 Hess, Rudolf 356, 519, 553  
 Heydrich, Reinhard 334, 477, 528, 594  
 Hime, Maurice C. 75  
 Himmler, Heinrich 331, 336, 341, 480-485, 521, 540, 673  
 Hindenburg, Președinte Paul von 307, 311, 314  
 Hirohito, Împărat al Japoniei 364, 374, 510, 600  
 Hiroshima, bombardament 596, 663-666, 685, 689, 751  
 Hirschfeld, Magnus 330  
 Hitler, Adolf 553, 557, 568, 574, 596-602, 608-614, 629, 643-646, 666, 683, 749  
 Hoare, Sir Samuel 413, 459  
 Hobsbawm, Eric 36, 70  
 Hoche, Alfred 316  
 Hoepner, General Erich 525  
 Hofmannsthal, Hugo von 112  
 Hogarth, William 95  
 Hogg, Quintin 421  
 Hohenzollern, dinastie, prăbușire 143, 329  
 Holesov, violență antisemită 242  
 Holmogori, lagăr de concentrare 224  
 Holocaust 98, 290, 528, 745, 748  
 Honduras, democrație în 301  
 Hong Kong, redobândit de Anglia 81, 568, 681, 730  
 Honma Masaharu, General 578  
 Hoover, Președinte Herbert 267, 298, 351, 804  
 Hoover, J. Edgar 696  
 Höppner, Rolf Heinz 533  
 Hore-Belisha, Leslie 400, 435  
 Horthy, Amiral Miklós 303  
 Horton, George 255  
 Höss, Rudolf 548  
 Hossbach, Colonel Friedrich 359  
 Hossbach, Memoriu 394  
 Hoth, General Hermann 622  
 Hoveve Zion, organizație 116  
 Hrușciiov, Nikita 617, 692-698, 701, 707  
 Hudson Bay, Companie 90  
 Hufft, General-maior Raymond 637  
 Hughes, William 362, 709  
 Hull, Cordell 410, 576  
 Huxley, Aldous 262  
 înălțarea de la Bad Godesberg (1938) 436  
 Iagoda, Ghenrih 285  
 Ianușevici, General Nikolai 176-177  
 Ibáñez, General Carlos 301  
 Iejov, Nikolai 285, 288, 500  
 Iglau (Jihlava), comunitate germană 57, 108  
 Ignatiev, Nikolai 135  
 Igrîțki, Iuri 269  
 Iida Shōjirō, General 578  
 imperiu 286, 352, 360, 371, 391  
 Imperiul Britanic 391, 393, 395, 410, 472, 523, 553, 597, 600, 609  
 Imperiul Otoman 46, 63, 80, 144, 247, 258, 746  
 Imperiul Rus 98, 134, 213, 720  
 Imphal, bătălie (1944) 603, 610

- Inchon (Chemulpo), război ruso-japonez (1905) 123, 687  
 Incidentul Jinan 373  
 India 551-554, 579, 586, 597, 603, 610, 703  
 Indiile de Est olandeze 358, 361, 570  
 Indochina 32, 57, 66, 116, 570, 715  
 Indonezia 600, 727  
 Inskip, Sir Thomas 399, 404, 406  
 Insulele Amiralității, invazia Japoneză 578  
 Insulele Andaman, invazia Japoneză 578  
 Insulele Bonin, anexări japoneze (1870)  
 Insulele Kuril 682  
 Insulele Ryūkyū, anexate Japoniei (anii 1870)  
 Insulele Solomon, invazie japoneză 578  
 Inukai Tsuyoshi 375  
 Ionescu, Nae 346  
 Irak 32, 554, 703, 719, 727, 733  
 Iran 554, 685, 704, 733  
 Irlanda 79, 167, 208, 397, 599, 703  
 Irlanda de Nord 61  
 Irigoyen, Hipólito 301  
 Irkutsk, pogromuri 118, 138  
 Ironside, General Edmund 445  
 Isaak, Abraham 76  
 Ishiwara Kanji, General 371, 373  
 Islam 183  
 Israel, și Palestina 53, 128, 685  
 Itagaki, Seishirō 373, 584  
 Italia 78, 99, 114, 188, 203, 230, 269, 305, 352-360, 386, 398, 411, 421, 458, 537, 543, 602, 609, 606, 624, 636, 657, 685, 710, 745  
 Itō Hirobumi 121  
 Iudenici, Nikolai 217, 221  
 Iugoslavia 234, 303, 512, 537, 675-681, 713, 722  
 Iurovski, Iakov 223  
 Iusupov, Prinț Felix 214  
 Jackson, Robert H. 670  
 Jackson, Căpitan Thomas 184  
 Jacob, General Sir Claud 200  
 Janke, Else 331  
 Japonia 39, 58, 67, 114, 121-125, 177, 270, 301, 351-370, 379, 384, 388, 393, 398  
 Java 568, 584  
 Jedwabne, masacru (1941) 534, 537  
 Jefferson, Thomas 97  
 Jellicoe, Amiral Sir John 184, 361  
 Jenner, Sir William 168  
 Jinzhou, bombardament japonez (1931) 377  
 Jodl, General Alfred 440, 626  
 Joffre, General Joseph 182  
 Johnson, Hiram W. 613  
 Johnson, Paul 37  
 Jones, James 616  
*Jud-Süss* (film) 332  
 Jukov, Mareșal Gheorghe 517, 568, 599, 617, 622, 678  
 Jung, Rudolf 57  
 Junii Turci 81, 247-249  
 Junnosuke, Inoue 369  
 kabardieni, Republică Montaniardă 229  
 Kafka, Franz 112, 308  
 Kahn, Hermann 691  
 Kalașnikov, Mihail 707  
 Kamenev, Lev 287  
 Kampuchia, *vezi* Cambodgia 718  
 Karelia, Republică Sovietică Autonomă 230  
 Karolak, Marian 534  
 Kaschau (Košice), comunități germane 107  
 Kazahstan 227, 290, 501  
 Kazan, capturat de trupele „Albe” (1918) 220  
 Kemal, General Mustafa 254, 256, 301, 366

- Kennan, George 685, 690  
 Kennedy, Președinte John F. 692-700  
 Kennedy, Joseph Sr. 410  
 Kennedy, Robert 697  
 Kenney, General George 690  
 Kernholt, Otto 329  
 Keynes, John Maynard 58, 73-79, 110, 160, 213, 257, 268, 316, 321, 404, 453, 711  
 Khomeini, ayatollah 733  
 Kierszniewska, Grażyna 483  
 Kiev 124, 129, 134, 136-140, 224, 289, 441, 516, 529, 550, 601  
 Kim Il Sung 682  
 King, W. L. Mackenzie 421  
 Kipling, Rudyard 88, 91, 648  
 Kireiev, General A. A. 141, 144  
 Kirkpatrick, Ivone 437  
 Kirov, Serghei, crimă 283  
 Kissinger, Henry 691, 712-715  
 Kitchener, Horatio Herbert, Lord 76, 749  
 Kittel, Gerhard 332  
 Klausenberg, comunități germane 107  
 Klemperer, Eva (născută Schlemmer) 318  
 Klemperer, Victor 326, 344, 491, 531, 538, 647  
 Knackfuss, Hermann 113  
 Knatchbull-Hugessen, Sir Hughe 386  
*Kniga Kahala* (Brafman) 133  
 Knox, Robert 93  
 Köbe, revolte (1905) 126  
 Koestler, Arthur 287  
 Kohima, bătălie (1944) 635  
*Kolberg* (film) 647  
 Kolceak, Amiral Aleksandr 217, 220-222  
 Köln 110, 179, 325, 650  
 Kołomyja, Evrei, asimilare 244  
 Komaki Tsunekichi 554  
 Kōmoto Daisaku, Colonel 373  
 Kompert, Leopold 101  
*Komuci* 219-220  
 Königsberg (Kaliningrad) 107, 110, 326, 333  
 Konoe Fumimaro, Prinț 362  
 Kornilov, General Lavr 215, 224  
 Kosicki, Ștefan 345  
 Kosovo 721-723, 727  
 Kovno, regiune, evreii au fost izgoniți (1915) 129, 209, 529  
 Krasnaia Gazeta 223  
 Kraus, Karl 83, 112, 526  
 Krefeld, Evrei, persecuție 336-338, 489  
 Kreneț, represalii 535  
*Kriegsflugblätter* (jurnal german de front) 202  
 Kronstadt, revoluție 225  
 Krosigk, Schwerin von 449  
 Krușevan, Pavel 133, 139  
 kulak 289  
 Kultura 345  
 Kun, Béla 242  
 Kurland (Letonia), pogromuri 140  
 Kuropatkin, Aleksei Nikolaevici 120, 122-125  
 Kursk 228, 275, 621-625, 657  
 Kwantung, bătălie (1904) 124, 373-375, 380, 384, 568  
*Lady Macbeth din Mjensk* (Șostakovici) 285  
 Lagarde, Paul de 97  
 Laibach (Ljubljana), comunități germane 107  
 Lang, Fritz 308, 330  
 Lappo, Henryka 497  
 Laski, Neville 104, 427  
 Laval, Pierre și Abisinia 413  
 Ledig, Gerd 661  
 Lee Kuan Yew 579  
*Légion des Volontaires Français contre le Bolchevisme* 540  
 Legiunea Cehă 217, 219

- Lehndorff, Paula, Contesă von 169  
 Leigh Fermor, Patrick 309, 412  
 Leipzig, căsătorii mixte între evrei 109,  
 325, 356, 444, 545, 669  
 Leith-Ross, Sir Frederick 379, 415  
 LeMay, General Curtis 664-665, 695,  
 698  
 Lemberg 48, 57, 107, 109-110, 209  
 Lemkin, Raphael 38  
 Lenin, V. I. 119, 197, 216-224, 229,  
 271, 282, 292, 707  
 Leningrad, *vezi* Sankt Petersburg 48,  
 228, 271, 279, 283, 325, 671  
 Lenkoran, arestarea țăranilor 287  
 Leopold, Regele Belgiei 101, 162,  
 165-168, 476, 506  
 Levi, Primo 244, 593, 668  
 Levi, Trudi 244  
 Lewis, Bernard 737  
 Lewontin, Richard 41  
 Letonia 48, 226, 303, 421, 484, 512, 536  
 Libia, ocupație italiană 248  
 Liechtenstein 145  
*Life*, revistă 635  
 Liga Națiunilor 232, 234, 239, 351,  
 376, 412  
 Liga pangermană 104  
 Liga Poporului Rus 133  
 Lij Yasu, Împăratul Abisiniei 186  
 limba idiș 109  
 Lincoln, Președinte Abraham 93  
 Lindberg, Charles 526  
 Lindemann, Frederick 651  
 Linnaeus, Carolus 50, 52  
*Lista lui Schindler* (film) 668  
 Lituania 48, 129, 216, 226, 303, 426,  
 503, 515, 536  
 Little, J. C. 406  
 Litvinov, Maxim 228, 441  
 Llanbradach, mină de cărbuni, explozie  
 (1901) 79  
 Lloyd George, David 187, 232, 236, 254  
 Łódź 132, 346, 480, 490  
 Loewenstein, Rudolph 101  
 Londra 570, 608, 622, 667, 670, 738  
 Long, Edward 51  
 Longan, John 709  
 Lon Nol 716  
 Lorena, Primul Război Mondial 177,  
 181, 233, 541  
 Lorre, Peter 330  
 Lothian, Philip Kerr, al 11-lea Marchiz  
 271, 417-418  
 Lotnik, Waldemar 538  
 Louvignies, capturat (1918) 205  
 Lovat, Lord 610  
 Low, David 385, 420  
 Łowicz, ghetou 480  
 Lublin, comunități germane 107, 479,  
 487, 547  
 Ludendorff, Erich 204, 314  
 Luftwaffe 606, 649, 673  
 Lugard, Frederick 88  
 Lukić, Milan 723, 729  
 Lumea a Treia 699, 705-710  
 Lüshun, *vezi* Port Arthur 120  
*Lusitania*, scufundare 185, 199  
 Lussu, Emilio 190-193  
 Lwów 57, 107, 242, 345, 523, 535, 594  
 Lyttleton, Adrian 269  
 Lytton, conte 377-378  
 MacArthur, General Douglas 579, 640,  
 687, 690  
 Macedonia, populație etnică 146, 676  
 Maclean, Fitzroy 287-288, 679  
 Madagascar, strămutarea evreilor 90,  
 480, 527  
 Madrid, atac terorist (2004) 738  
 Magnitogorsk, construcție 275-276,  
 608, 617  
 Mahler, Gustav 112  
 Mahno, Nestor „Batko” 221  
 Maikop, câmpuri petrolifere 599



- Mailer, Norman 591, 604, 620  
 Majdanek, lagăr de concentrare 594, 596  
 Makarov, Amiral Stepan Ossipovici 123  
 Makino, conte 384  
 Malaparte, Curzio 479, 536, 599  
 Malaya 86, 549, 568, 576, 586  
 Malmédy, prizonieri uciși 636  
 Malthus, Thomas 726  
*Mali dziennik*, ziar 345  
 Mamin-Sibiriak, Dimitri 115  
 Mamuretülaziz, populație armenească 249  
 Manchu, dinastie 63, 747  
 Manciuaria 39, 57, 115, 118, 171, 219, 361, 372-377, 556, 665, 682-683, 740  
 Mandalay, invazie japoneză 558, 578  
*Manitou* (navă) 75  
 Mann, Thomas 305, 316, 416  
 Manning, Frederic 190 194, 196  
 Mao Tzedun 565  
 Maria Christina, Regina Spaniei 177  
 Mariahilf, sat, distrugere 211  
 Marina Regală 185, 439, 473  
 Maroc 330, 736  
 Marx, Karl 34, 102, 127, 284, 519  
 Maryland, uniuni interrasiale, interzise 92, 750  
 Masacrul de la Amritsar (1919) 493, 586  
 Masacrul de la Józefów (1942) 530-531  
 Masacrul de la Kaaden (1919) 240  
 Masacrul de la Katîn (1940) 500  
 Masacrul de la Nikolaievsk (1920)  
 Masacrul de la Radzilow 535  
 materiale aspre 592  
 Matsui Iwane, General 363, 599  
 Matsukata Masayoshi 121  
 Matsuoka Yōsuke 351, 568  
 Matteotti, Giacomo 303  
 Maugham, Somerset 91  
 Maupassant, Guy de 88  
 Mazzini, Giuseppe 233  
 McAdoo, William 159  
 McKinley, Președinte William 75, 111, 143  
 McMahon, Brien 690, 694  
 McNamara, Robert 691  
 McNutt, Paul V. 636  
 Medalia Mamelor Germane 340  
 Meinecke, Friedrich 316, 596  
*Mein Kampf (Lupta mea)* (Hitler) 323, 327, 393, 476, 507, 511, 551, 644  
 Memel (Mümmelburg) 107, 109, 426, 439, 458, 524  
 Mengele, Josef 489  
 Mennecke, Friedrich 492  
 Mesopotamia, mandat britanic 186, 247-248  
 Metaxas, General Ioannis 303  
*Metropolis* (film) 308  
 Meyer, Konrad 524  
 Miljacka, râu 144  
 Milošević, Slobodan 721-727  
 Minsk, pogromuri 129, 209, 229, 345, 517, 529, 533  
 miscigenație 41, 52, 68, 91-95, 102, 332, 348  
*Mlada Bosna* 147  
 Moldova, Republică Sovietică Autonomă 230  
 Molotov, Viaceslav 288, 517, 519, 522, 679  
 Moltke, Helmuth von 176, 180-182  
 monarhie constituțională 127, 304, 394  
 Mongolia, drepturi japoneze în 115, 361, 373, 383, 568, 682  
 Moravia 56, 106, 108, 233  
 Morgan, J. P. 187  
 Morgenthau, Henry 249, 252  
 mortalitate 34, 625  
 Moscova 118, 129, 216, 228, 271, 282-287, 367, 457, 599, 651, 667, 680, 684, 692, 701-705, 710, 801  
 Muggeridge, Malcolm 274

- Mukden (Shenyang) 124, 372, 376, 583  
 mulatri 90  
 München 99, 217, 307, 459-461, 686  
 Muntenegru 146  
 Murmansk, folosit de Germania 219, 509, 617  
 Murray, Gilbert 139, 412  
 Musil, Robert 73, 82, 112  
 Mussolini, Benito 319, 347, 352, 388, 409, 413, 420, 441, 494, 522, 557  
 Myatt, B. C. 198  
 Myrdal, Gunnar 94  
  
 Nagano Osami 575  
 Nagasaki, bombardament 665, 685, 689  
 Nagata Tetsuzan 365  
 Nagumo, Amiral 576  
 Nanking 30, 367, 373, 380, 386, 559-566, 672  
*Narodna Odbrana* 147  
 Natal, uniuni interrasiale, interzise 91  
 Nawa Toichi 372  
 Neumann, John von 691  
 Neurath, Konstantin von 430, 486  
 New York 106, 154, 187, 256, 265, 270, 312, 386, 423, 667, 696  
*New York Times* 154, 159, 256  
 Nicolae al II-lea, Țar 77, 113, 138, 166, 168, 172, 214  
 Nicolson, Harold 413, 461, 678-679  
 Nikiforici, polițist 84-85  
 Nikolaievici, Arhiduce Nikolai 211  
 Nilus, S. A. 128  
 Nimitz, Amiral Chester W. 623  
 Nishio Toshizō, General 567  
 Nitobe Inazō 351, 365  
 Nixon, Richard 701-704, 711-716  
 Nobel, premii (1901-40) 308, 344, 470  
 Nogales, Rafael de 250  
 Nomura Kichisaburō 575  
 Norman, Montagu 591  
 Norris, Senator George 188  
  
 Norvegia, Al Doilea Război Mondial 167, 537  
 Nossack, Hans 653  
 Nott, Josiah 93-94  
 Noua Zeelandă 116-117, 188, 216, 348, 397, 555, 603  
 Nureiev, Rudolf 703  
 Nürnberg 334-338, 347, 389, 662, 670  
  
 Oberhäuser, doctor 595-596  
 Obrenović, Aleksandar, Rege al Serbiei 175  
*Octombrie* (film) 138, 215  
 Odessa, comunități evreiești 129, 134, 138, 219, 537  
 Okada Keisuke 384  
 Ōkawa Shūmei 554  
 Okinawa 122, 127, 626, 634, 663  
 Okuna Takao 577  
 Omsk, în timpul Războiul Civil Sovietic (1918-22) 219, 221  
 Olanda 51, 80, 116, 399, 537, 543, 570  
 Oppenheimer, J. Robert 332, 667  
 Organizația Naționalistilor Ucraineni (ONU) 538, 686, 697, 710, 721, 724, 736  
 Orientul Mijlociu 41, 57, 69, 247, 357, 391, 458, 493, 602, 685, 706, 727, 733, 739  
 Orwell, George 269-270, 584-585, 620  
 Oster, Lt.-Colonel Hans 444  
*Ostjuden* 103-104, 330  
*Ostland*, jurnal 487, 528  
 Ostrowo, germani atacați 240  
 Oswald, Lee Harvey 331, 698, 739  
 Ottawa, Conferința Economică Imperială (1932) 397  
 Oxford, Universitate 412, 417, 421, 436, 513, 610, 739  
  
 Paasch, Karl 110  
 Pacelli, Eugenio (viitor Papă Pius al VII-lea) 251

- Pactul Anticomintern 386, 409  
 Pactul Kellogg-Briand 377  
 Padover, Saul 629  
 Pakistan, genocid 494  
 Pakistanul de Est 719  
 Palestina 116, 137, 243, 278, 349, 502, 703  
 Papen, Franz von 311, 416  
 Paraguay, democrație în 301  
 Paris 151-152, 156-157, 181, 190, 217, 232, 238, 343, 361, 366, 377, 386, 431, 505, 716, 750  
 Parsa, Farrokhu 734  
 Partidul Catolic de Centru 311  
 Partidul Comunist Chinez 367  
 Partidul Comunist German 500  
 Partidul Bolșevic, membri evrei 291  
 Partidul Muncitorilor Germani 108  
 Păts, Konstantin 303  
 Patten, General George 637  
 Paulus, General Friedrich 542, 601  
 Pavelić, Ante 319, 539  
 Pearson, Charles 115  
 Peenemünde, baza germană V2 657  
*Peninsular* (pachebot) 75  
 Percival, Lt.-General Arthur E. 578  
 Pereiaslav, pogromuri 135  
 Perm, Război civil sovietic în (1918-22) 279  
 Peru, democrație 301  
 Pétain, Mareșal 468, 522  
 Petliura, Simon 289  
 Petrograd, *vezi* Sankt Petersburg 214, 225  
 petrol, importanță militară 193, 248, 358, 371, 570, 574, 602, 652, 739  
 Philips, Sir Frederick 405  
 Phipps, Sir Eric 393, 431, 436  
 Phnom Penh, cădere (1975) 717  
 PIB 320, 322, 405, 407, 507, 602, 615, 731  
 Piemont, regat 145  
 pierderi 124, 160, 182, 247, 319, 385, 396, 415, 442, 468, 471, 565, 577  
 Piłsudski, General Józef 303, 346, 502  
 Pinsk, pogromuri 242, 500  
 Pleve, Viaceslav 113, 128, 139  
 Plische, Kurt 332  
 Ploetz, Alfred 98  
 Pobedonosev, Constantin 135  
 pogromul de la Chișinău 133, 139  
 Polonia 501, 503-505, 509, 512-514, 524, 526, 538, 543, 594, 599, 618, 674  
 Pol Pot 716-719, 756  
 Pomerania 465, 673-674  
 Pomiankowski, Joseph 250  
 Pontus, populație grecească 253  
 Poos, Jacques 727  
 Pöppel, Martin 629-630  
 porfirie, consangvinitate și 167  
 Portal, Sir Charles 651-652  
 Port Arthur (Lushun) 120-125, 682  
 Portsmouth, tratatul de pace ruso-japonez (1905) 125  
 Portugalia 166-167, 304, 599  
 Posen 48, 98-99, 103, 108-109, 129, 236, 241, 478, 485, 672, 674  
 Postovskii, P. I. 183  
 Posiet, Coreea 227  
*Potemkin*, navă de război 128  
 Potiorek, General Oskar 148  
 Powers, General Tommy 695  
 Pownall, Sir Henry 400, 442, 578  
 Praga 99, 104, 107-111, 241, 244-245, 386, 423, 438-439, 455, 514-515, 543, 599, 674, 678, 708  
 Pressburg (Bratislava), comunități germane 101, 107  
 Princip, Gavriilo 142-143, 147-149, 721  
 principiul eredității, aplicare 51  
 Pripet, masacru (1941) 532  
 prizonieri germani 197, 636  
 Proiectul Manhattan 667

- propagandă 197, 225, 274, 327, 330-333, 401, 468, 522, 584, 638, 708
- Proudhon, Pierre-Joseph 102
- Prüfer, Kurt 595-596
- Prusia 48, 57, 84, 100, 109, 145, 169, 232, 236, 674, 678
- Prusia de Est 236, 318, 442, 465
- Prusia de Vest 241, 478
- Przemyśl, bătălie (1914) 210, 516
- Puerifoy, James 122, 704
- pușcă AK-47 707
- Puterile Centrale (Primul Război Mondial) 587
- Puyi, Împărat 377
- Pyle, Ernie 628
- radar, dezvoltare 474, 696
- Radford, Amiral Arthur 691
- Raeder, Amiral 600
- Rangoon, invazie japoneză 578
- Ranke, Leopold von 162-163
- rasă 45, 67, 78, 94, 96, 99, 166, 190, 285, 340, 342, 352, 383, 480, 484, 527, 539, 550, 553, 712, 720, 726, 729
- rasa Ariană 52, 99, 328, 333-335, 421, 480, 550
- Rasputin 214
- Rath, Ernst von 342
- Raubal, Geli 504
- Republica Kirghiză (Kazahă) 227
- Răscoala Boxerilor 79
- Războiul Burilor (1899-1902) 425
- Războiul Coreean (1950-53) 688
- Războiul Rece 553
- Războiul sino-japonez (1937) 386
- râul Amur, așezări 118-120
- Rebel fără cauză* (film) 691
- Rebeliunea Taiping (1858) 747
- reînarmare 141, 176, 319, 342, 353-355, 399, 403-406, 412, 446, 450, 455, 613
- regalitate 166, 169
- Regatul Unit al Marii Britanii 34, 58, 79, 89, 99, 144, 268, 356, 391, 399, 404, 413, 428, 603, 745
- Regensburg, bombardament Aliat 657, 664
- Reichsbank 312, 319, 322, 415, 448, 449
- Reith, Lord 420
- Remarque, Erich Maria 180, 190, 193, 196
- Renania 330, 391, 409, 413, 429
- Repington, Charles à Court 180
- resurse materiale 602
- Reșița, mine 107
- Reuter, Edward Byron 94, 135
- Rezzori, Gregor von 240, 246, 426
- Rhee, Syngman 682
- Rhodesia, uniuni interrasiale, interzise 91
- Ribbentrop, Joachim von 394, 414, 416-418, 431, 458, 498, 512, 522, 669, 672
- Ribot, Alexandre 160
- Riga, pogromuri 523, 529, 535
- Ritter, Gerhard 104, 181
- Rivera, Primo de 304
- Röhm, Ernst 336
- Rojestvenski, Amiral Zinovi Petrovici 124-125
- Roma, Marșul asupra (1922) 305, 345, 350, 357, 386, 426, 455, 512, 536, 539, 550, 613, 675, 713, 743
- România 47, 55, 98, 106, 130, 167, 188, 222, 240, 246, 300, 346, 350, 426, 456, 512, 539, 675, 713
- Rommel, General Erwin 468, 471, 599, 606
- Roosevelt, Președinte Franklin D. 143, 268, 297, 317, 352, 386, 409, 461, 553, 572, 597, 612
- Rosenberg, Alfred 57, 330, 334, 393, 487, 511, 523-524

- Roth, Joseph 112, 207  
 Rothschild, Edmond, Baron de 89,  
 102, 116, 151-157, 170, 750  
 Rothschild, N. M & Sons 151  
 Rothschild, Nathan 332  
 Rothschild, Nathan Mayer 151  
*Rothschilds, Die* (film) 332  
 Rotmistrov, General Pavel 622  
 Rousseau, Jean-Jacques 145  
 Rowse, A. L. 420  
 Runciman, Lord 429  
 Ruppin, Arthur 99, 101, 325  
 Rusk, Dean 693  
 Rusia 35, 37, 47, 78, 83, 98, 100, 113,  
 118, 122-125, 129-131, 141, 152-  
 156, 169-176, 188, 208, 216, 224,  
 238, 249, 274, 285, 343, 354, 383,  
 417, 436, 456, 496, 502, 519, 543,  
 575, 600, 671, 684, 700  
 Rust, Bernhard, sinucidare 673  
 Rwanda 32, 49, 725  
 Saarland, autodeterminare germană 391  
 Sachsenhausen, lagăr de concentrare 479  
 Saddam, Hussein 719  
 Sahalin, invazie sovietică (1945) 358,  
 682  
 Saionji Kimmochi, Prinț 374  
 Saitō, Amiral 384, 575, 628  
 Sajer, Guy 630, 632  
 Sakai Ryū, General 556  
 Salazar, António de Oliveira 304  
 Salonic (Thessaloniki) 55, 146, 253-  
 254  
 Salzgitter, fabrică de oțel 358  
 Sanders, General Otto Liman von 248,  
 254  
 Sankt Petersburg (Petrograd, Leningrad)  
 77, 120, 122-123, 126-129, 139, 152,  
 156, 159, 171, 173-174, 214, 283  
 Sarajevo 144, 147, 153, 169, 176, 721,  
 750  
 Sazak, sat, Anatolia 257  
 Sazonov, S. D. 173, 176  
 Scandinavia, politică (anii 1930) 299,  
 348, 421  
 Scarborough, raiduri ale zepelinelor  
 199  
 Schacht, Hjalmar 312, 319, 322, 344,  
 354, 414, 427, 448, 505  
 Schiller, Friedrich 241, 316  
 Schleicher, General Kurt von 311  
 Schlemmer, Eva, *vezi* Klemperer 326  
 Schlieffen, Alfred von 181  
 Schloss Hartheim, azil 316  
 Schmidt, Paul 433  
 Schnitzler, Arthur 112  
 Scholz, Victor 595-596  
 Schumann, Horst 548  
 Schuschnigg, Kurt 304  
*Schwarze Korps, Das* (revistă SS) 318  
 Schweinfurt, bombardament Aliat 657  
 Schwerin, Conte Gerhard von 444  
 sclavi 90, 277, 329, 391, 477, 483, 548,  
 551, 581, 593  
 „sclavia albă“ 96  
 Scoția, emigrare 75, 457, 519, 746  
 Scott, Paul 91, 96  
 Secolul al XX-lea 32, 740  
 Seeckt, General Hans von 379  
*Semi-Gotha* 97  
 Serbia 55, 144, 146, 152, 173-177,  
 188, 253, 528, 721, 744, 746  
 Serpantinka, lagăr de muncă 290  
 Seton-Watson, Hugh 244  
 Sèvres, Tratatul de la 247, 254  
 Sfântul Imperiu Roman 63, 128, 165, 743  
 Shakespeare, William 41  
 Shandong, provincie 114, 361-363,  
 369, 373  
 Shanghai 31, 80, 262-263, 350, 367-  
 369, 378, 385, 557, 561, 686  
 Shaw, George Bernard 270, 277, 281,  
 284, 417

- Shenyang, *vezi* Mukden 124  
 Shidehara, Kijūrō 368, 376  
 Siberia 38, 117-119, 131, 274, 287, 353, 480, 501, 516, 524, 553, 599, 617, 632, 765  
 Siebenbürgen, minorități germane 426  
 Siedlice, pogromuri 138  
 Sierra Leone, căsătorie mixtă 88, 90, 216  
 Silezia 57, 103, 236, 325, 424, 465, 478, 674  
 Silone, Iganzio 305  
 Sima, Horia 537  
 Simbirska, în Război Civil (1918) 219-220  
 Simon, Sir John 403, 417, 438, 677  
 Simpson, Wallis 364  
 Singapore 88, 361, 379, 397, 458, 471, 568, 578, 586, 628, 681, 730  
 Siria, cedată Franței 247, 253, 600  
 Sivas, populație armenescă 249  
 Slim, General William 610, 635  
 Slovacia 48, 106, 319, 439, 465  
 Slovenia 106, 722  
 Smetona, Antanas 303  
 Śmigły-Rydz, Edward 304  
 Smith, Adam 411  
 Smolensk, pogrom (1918) 228, 500, 517, 529  
 Smollett, Tobias 96  
 Smirna 31, 247, 253-256  
 Sobibor, lagăr de concentrare 593, 596  
 Solovețki, Gulag 277-281, 293  
 Soloviov, Vladimir 115  
 Soljenițin, Aleksandr 279, 510  
 Song Ziwen 379  
 Sonnenberg, Max Liebermann von 104  
 Soong Meiling 263  
 Sorge, Richard 514, 599  
 Spania 50, 69, 185, 304, 420, 470, 599, 605, 700  
 Spasski, Boris 703  
 Speer, Albert 505, 513  
 Spengler, Oswald 331, 739-740  
 Srebrenica, masacrul (1995) 727  
 Stahanov, Aleksei 272  
 Stahlecker, Franz Walter 528  
 Stalin, Iosif 563, 568, 595, 608, 612, 616-620, 651, 666-670, 673-692, 714, 738, 749  
 Stalingrad, asediu (1943) 62, 541-542, 601, 621  
 standardul aurului 161, 268, 299, 369, 402  
 Stanley, Oliver 363, 384, 430, 450  
 Statele Unite 35, 58, 89, 92-99, 114, 116, 185, 187-188, 261, 268, 297, 308, 319, 348, 358, 386, 404-410, 553, 572-577, 599-617, 677, 682, 699-705, 708-715, 732-745  
 Sternberg, Josef von 262  
 Stevenson, Adlai 697  
 Stilwell, Lt-General Joseph 580, 624, 682  
 Stimson, Henry L. 377  
 Stoecker, Adolf 104  
 Streicher, Julius 332  
 Sturdee, Sir Frederick 180  
 Sudan, război civil (1983-) 32  
 Sudetenland 233, 389, 423-429, 458, 629  
 Sugiyama Hajime, General 382  
 Sumatra 568, 578, 586  
 Sung Cheyuan 382  
 Sun Yatsen 366  
 superputeri 69, 688, 691, 706, 719  
 Suvorov, Viktor 518  
 Suzuki Kantarō, Amiral 663  
 Swinton, Lord 452  
 Șcepkin, Nikolai 224  
 Șolohov, Mihail 221  
 Șostakovici, Dmitri 285, 289  
 Ștefan I, Rege al Ungariei 107  
 Șuşenskoe, Siberia 118

- Tada Hayao, General-Colonel 380  
 Taiwan 122, 363, 582, 624, 686, 715  
 Takahashi Korekiyo 363, 370, 384  
 Talaat Paşa 249  
 Tanaka Giichi 374  
 Tarnopol, atrocitate 529, 531, 535  
 Taylor, A. J. P. 677  
 terorism, timpuriu 142, 147, 650, 738  
 Thailanda 570, 576, 581, 600  
 Thatcher, Margaret 720  
 Theilhaber, Felix 101  
*The Times* 74-89, 153, 166, 180, 265, 417-419, 456, 466  
 Thiepval, bătălie (1916) 202  
 Thierack, Otto-GEorg, sinucidere 673  
 Thompson, Dorothy 674  
 Thorn (Toruń), comunități germane 107, 546  
 Timošenko, Mareșal Semion 515  
 tinerețea lui Hitler 315  
 Tirol 241  
 Tito, Marshal 679, 683, 721  
 Tizard, Henry 401  
 Tobruk, bătălie (1942) 599, 609  
 Tocqueville, Alexis de 85, 300  
 Todt, Fritz 510  
 Tōjō Hideki 385, 568  
 Tokio 121, 126, 262, 365, 373-377, 514, 554, 690  
 Tolkien, J.R.R. 495  
 Tolstoi, Lev 37, 125  
 Tomsk, pogromuri 138, 219  
 Tora, despre endogamie 95, 326  
 Toussnel, Alphonse 102  
 Toyoda Soemu, Amiral 663  
 Tracia 146, 247, 253  
 Transvaal, uniuni interrasiiale, interzise 91, 423  
 Transilvania 106-107, 238  
 tratamentul prizonierilor 641  
 tratate, 1814-1907 152, 213, 234, 338, 360, 403, 434, 583  
 Tratatul Comercial nipono-american (1911) 572  
 Tratatul de la Locarno (1925) 311, 398  
 Tratatul de la Trianon (1920) 234  
 Tratatul de la Versailles (1919) 213, 310, 419, 429  
 Trautenau (Trutnov), comunități germane 108  
 Trebizond, masacru armenesc 250-252  
 Treblinka, lagăr de exterminare 531, 593, 596  
 Tredegar, sudul Țării Galilor, pogrom (1911) 130  
 Treitschke, Heinrich von 104  
 Trenchard, Sir Hugh 656  
 Trieste, Evrei, căsătorii mixte 48, 325, 699  
 Trollope, Anthony 102  
 Trott zu Solz, Adam von 444  
 Troțki, Leon 127, 133, 146, 216-223, 271, 285, 618, 706  
 Trubețkoi, Prinț S. N. 124  
 Truman, Președinte Harry S. 665-667, 683-690  
 Tsushima, bătălie (1905) 125-127, 176  
 Tübingen, universitate 308  
 Tudjman, Franjo 721  
 Turcia 81, 136, 144, 183, 213, 247, 254, 258, 302, 350, 366, 457, 554, 600, 685, 693-697, 745  
 Țăriș, război civil rusesc (1918-22) 221  
 Udall, Stewart 693  
 Uebelhoefer, Friedrich 480  
 Ucraina 118, 136, 216, 292, 487, 517, 529, 538, 550, 599, 740  
 Ulmanis, Karlis 303  
 Ulyanov, Vladimir, vezi Lenin, V. I. 118  
 Umeza Yoshijirō, General 663  
 Ungaria 222, 238, 241-242, 301, 305, 347, 427, 442, 537, 540, 543, 647, 675

- Uniunea Europeană 735-736,  
 Uniunea Sovietică 48, 65, 270, 275,  
 281-292, 351, 357-359, 418, 442,  
 494, 507, 523, 540, 550, 568, 595,  
 680-699, 702-712, 727  
 Uruguay, „dispariții“ 709  
 Utley, Freda 371  
  
 Vansittart, Sir Robert 427, 433, 446  
 Varșovia 135, 151, 209, 236, 242, 303,  
 345, 467, 479, 514, 532, 550, 678  
*Varyag* (navă rusească de război) 123  
 Venizelos, Eleftherios 253  
 Victor Emmanuel al III-lea, Regele  
 Italiei 302  
 Victoria, Regina Angliei 101, 122,  
 167-170, 173, 471  
 Viena 83, 99, 104, 151, 157, 163, 171-  
 175, 233, 315, 328, 386, 409, 533,  
 599  
 Vietnam 68, 600, 706, 715  
 Vietnam de Nord  
 Vilna (Vilnius/Wilno) 7, 129, 209  
 Virginia, stat 92, 232, 348  
 Vișegrad, atrocitate 144, 212, 722, 738  
 Vladivostok 118-120, 219, 230, 363,  
 617, 738  
 Vlasov, General Andrei Andreievici  
 543, 680  
 volatilitate economică 39  
 Volinia 106, 129, 484, 538, 676  
*Völkische Beobachter*, ziar 330, 344,  
 645  
 Volokolamsk, Republica de la Markovo  
 128  
 Vorkuta, mină, Republica Komi 278  
 Vosgi, Primul Război Mondial 198  
  
 Wagemann, Ernest 316, 484  
 Wagner, Richard 644  
 Wakatsuki Reijirō 375  
 Wallace, George 712  
  
 Wa-Nandi, trib, Uganda 77  
 Wang Jingwei 367, 376, 566  
 Wanhsien, bătălie (1926) 368  
 Warren, Charles 613  
 Washington, Tratat Naval (1922) 188,  
 362, 379, 387, 575, 674, 692, 704  
 Watanabe, General 384  
 Watson, R. Spence 79  
 Watson-Watt, Robert 401  
 Webb, Beatrice 282  
 Webb, Sidney 282  
 Weber, Marianne 314  
 Weber, Max 314  
 Wedgewood, Josiah 420  
 Wehrmacht 355, 442, 474, 496, 511,  
 517, 523  
 Weininger, Otto 101  
 Weir, Lord 405  
 Weizsäcker, Ernst von 444  
 Welles, Sumner 461  
 Wells, H. G. 549, 648, 741, 749  
 Wellum, Geoffrey 495  
 Westminster, Duce de, antisemitism 416  
 Westfalia, Tratatul de la (1648) 233,  
 309  
 Wetzel, Erhard 488, 524  
*Wilhelm Gustloff*, scufundată 671  
 Wilhelm al II-lea, Kaiser 113, 166-170  
 Wilno (Vilnius), *vezi* Vilna 345, 503  
 Wilson, Charles E. 615  
 Wilson, Sir Henry 396  
 Wilson, Horace 435, 440, 454  
 Wilson, Hugh 410  
 Wilson, Președinte Woodrow 188, 232,  
 239, 300, 350  
 Winterton, Conte 430, 435  
 Wirth, Christian 593  
 Wiskemann, Elizabeth 244  
 Witte, Conte Serghei 128  
 Wittgenstein, Ludwig 112  
 Witzleben, General Erwin von 444  
 Wodehouse, P. G. 385



- Wohltat, Helmut 454  
Wolf, Lucien 139  
Wolkowisk, masacru 210  
Wrench, Arthur 200  
Würzburg (Franconia), activitate a  
Gestapoului 336  
Yalu, fluviu 122, 126, 687  
Yamagata Aritomo 121  
Yamamoto Isoroku, Amiral 573  
Yeats, W.B. 305  
Yokohama, revolte (1905) 126  
Yoshihito, Împăratul Japoniei 364  
Yoshizawa Kenkichi 570  
Yuan Shikai 366  
Zaart, masacru armenesc 251  
Zamość 483, 489, 594  
Zhang Xueliang 373, 376, 382  
Zhang Zuolin 373  
Zhou, Enlai 715  
Zimmern, Sir Alfred 413  
Zips (Spisská), comunități germane 107  
Znamenka, pogromuri 134  
Zog I, Regele Albaniei 303  
Zola, Émile 102



La începutul secolului al XX-lea, lumea se afla la apogeul civilizației, educației, globalizării și bogăției sale. Ce anume a transformat-o într-o baie de sânge?

În noua sa carte, epoeică și tulburătoare, Niall Ferguson repovestește cel mai sălbatic secol din istorie, vorbind despre un război neîntrerupt care a bântuit timp de o sută de ani. De pe întinderile Poloniei până pe câmpurile morții din Cambodgia, el dezvăluie cum fluctuațiile economice, decăderea imperiilor și, mai ales, ideile toxice ale rasismului i-au condus pe oameni să se trateze reciproc drept adversari. A fost o epocă a urii care s-a sfârșit cu amurgul, nu cu triumful Occidentului. Și care, arată el, ar putea să își facă din nou apariția.

„Istoria în plin avânt, în plină urmărire a adevărilor  
întunecate din trecutul nostru recent.“

MELVYN BRAGG

„O cercetare sfâșietoare a răului uman, în cea mai mare  
măsură fascinantă și dramatică.“

SIMON SEBAG MONTEFIORE

„Captivantă, polemică și convingătoare.“

INDEPENDENT ON SUNDAY



editura rao

Fotografie copertă:  
*Distrugerea orașului Dresda,*  
*februarie 1945*  
© Hulton Archive/Getty Images

ISBN 978-606-8255-52-1



9 786068 255521

[www.rao.ro](http://www.rao.ro)  
[www.raobooks.com](http://www.raobooks.com)